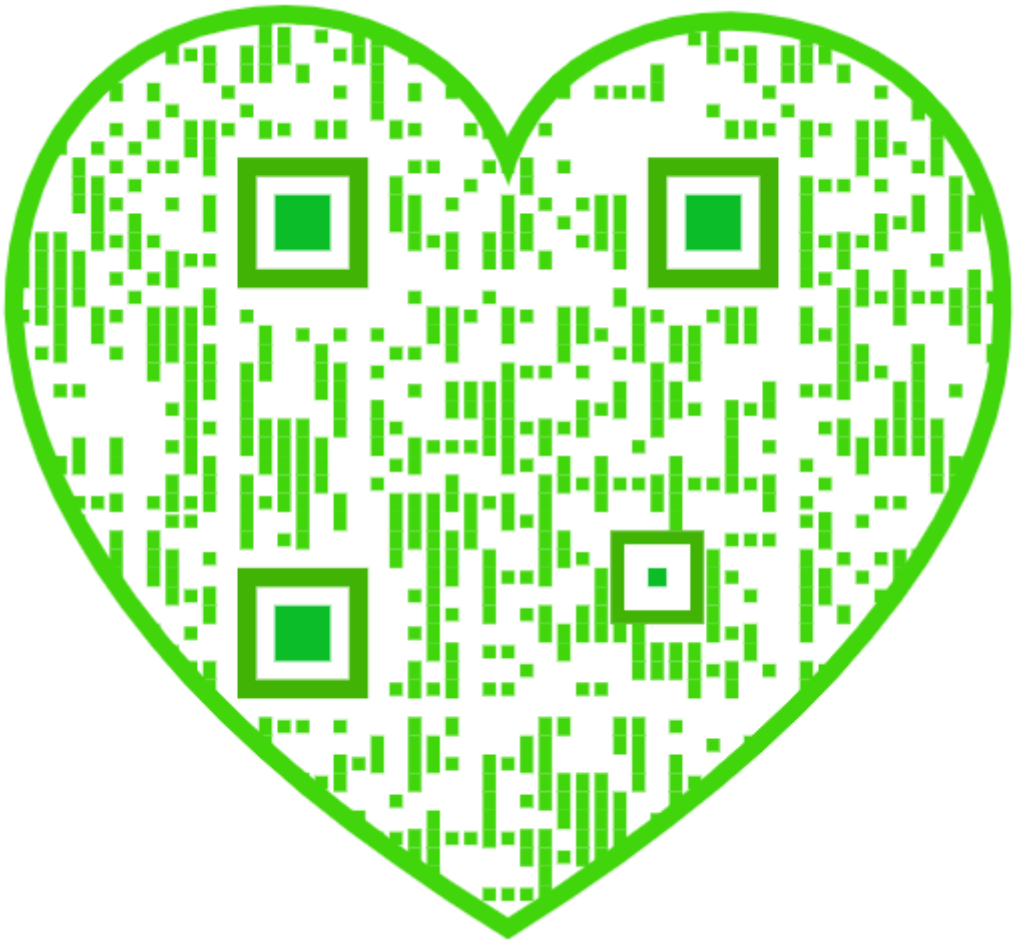
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 90

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 90. Martinus Nijhoff, Den Haag 1975

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005197501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

De aanbieding van de landsheerlijkheid over Groningen aan de hertog van Brunswijk in de jaren 1592-1594

W.J. Formsma

Dat er in de jaren 1592 tot 1594 in de stad Groningen plannen hebben bestaan om de landsheerlijkheid op te dragen aan Heinrich Julius, hertog van Brunswijk, is in de literatuur niet onbekend gebleven, maar meer dan een korte mededeling daarvan geven de auteurs die zich met deze periode hebben beziggehouden[1], niet. Blijkbaar is het feit dat de zaak op niets is uitgelopen de reden geweest dat men er zich niet in heeft verdiept. Toch leek het mij interessant eens na te gaan wat de achtergronden zijn geweest van deze op het eerste gezicht zo uitzichtloze plannen. De resultaten van mijn onderzoekingen in daarvoor in aanmerking komende archieven zijn vrij pover geweest, maar alle bij elkaar genomen, werpen ze toch naar mijn mening een merkwaardig licht op de verhouding tussen Groningen en de Nederlanden.

Op 3 maart 1580 had Groningen bij de putsch die als het verraad van Rennenberg de geschiedenis is ingegaan, openlijk de zijde van de Spaanse koning gekozen. In de volgende jaren was het hele gebied ten oosten van de IJsel, op Friesland en Zwolle na, in Spaanse handen gevallen. Er was zo een ongestoorde verbinding tussen Groningen en het centraal gezag in Brussel tot stand gekomen.

Na 1590 keerde de kans. Maurits en Willem Lodewijk wisten Nijmegen, Zutphen, Deventer, Steenwijk en Coevorden te veroveren, waardoor Groningen geïsoleerd raakte. De bezetting van Zoutkamp, Delfzijl, Boertange en andere schansen verbrak bovendien de verbindingen van de stad met de zee en met Duitsland. Haar overgave leek een kwestie van tijd. Pogingen van Staatse zijde om Groningen op vreedzame wijze te winnen liepen op niets uit, ondanks de verleidelijke voorwaarden. De religie was het struikelblok[2]: de magistraat en het merendeel van de bevolking waren goed roomsgezind. Een overgang had vrij gemakkelijk plaats kunnen vinden, want er lag geen Spaans garnizoen in de stad. Groningen had het steeds angstvallig buiten de muren kunnen houden. Wel was het bij de hand, in de Schuitenschuiversschans in de voorstad aan het Schuitendiep. Zonder twijfel won de Staatse partij in de stad aan kracht naar mate de positie van de Spanjaarden

1. Zie bij voorbeeld het laatste boek dat over deze periode is verschenen: G. Overdiep, *De Groninger schansenkrijg. De strategie van graaf Willem Lodewijk. Drente als strijdtoneel 1589-1594* (Groningen, 1970) 92.
2. P.G. Bos, ‘De positie van Groningen in 1594’, *Groningsche Volksalmanak* (1912) 213.

moeilijker werd, maar een bedreiging voor de magistraat vormde zij nog niet. Meer perspectief leek een derde mogelijkheid te bieden, namelijk een neutralisering van de stad. Zou het aannemen van een Duits vorst niet acceptabel zijn voor beide partijen? Spanje zou verlost zijn van de kosten voor de verdediging van een stad die een verre buitenpost was geworden en Holland van de kosten van een verovering. Zo kan het ontstaan van het denkbeeld om Groningen onder een Duits vorst te brengen verklaard worden.

Bij contemporaine geschiedschrijvers vindt men meer details over het plan dan bij hedendaagse historici. Vooral Van Reyd blijkt goed op de hoogte. Om een indruk te geven van hetgeen er heeft plaatsgevonden, kunnen we niet beter doen dan zijn verhaal dat op 12 mei 1594 (oude stijl) aanvangt, hier letterlijk te citeren[3].

> Den Raedt van Groeninghen onder deexsel van de beesten te rantsoenen, maer in waerheydt om eenighe ghelegentheydt uyt te vorschen, sent eenen borger, Johan ten Bure, uyt, diewelcke te voorens in Hollandt gheweest was om reeckeninghe van onmondiger kinderen goet te doen ende alnoch een duyrende paspoort hadde. Ende had Graef Willem, noch te Ommen ligghende, een briefken door eenen huysman aen hem gheschreven met een opschrift sonder name blootelijc daer op stellende Aen mijnen bekenden vriendt. Prins Maurits ende Graef Willem hebben hem geseyt, dat sij met ter Stadt redelijck begeerden te handelen ende der privilegien halven goedt genoeghen te gheven. Indien niet, hadden sij middel om sonder verdrach in te komen ende die burgeren te doen berouwen, latende hem daer mede weder ingaen.
> Den 15. werdt hij weder uyt gheschickt met brieven aen de Generale Staten nemende sijne reyse een ander poorte uyt nae Vrieslandt ende nae den Hage, sonder in 't leger aen te spreecken. Twelck de heeren wat verdachts maeckte bij namen als sij daernae hoorden, dat hij brieven mede hadde aen der stadt Groeninghen gesanten te Bruyssel bij Ernesto wesende ende dat hij in den Hage veel gesprecks had metten Graven van Hohenlo, dewelcke al overlangh tusschen den Hartogh Hendrick Julius van Brunswijck ende de stadt Groeninghen had ghearbeydt, dat sij in schut ende scherm desselvighen mochten komen. Meynende dat sowel de Coninck als de Staten daer mede souden tevreden zijn, want de Coninck was altoos van de stadt onverseeckert, konnende geen garnisoen daer in krijghen ende moetende niettemin groote kosten daer aen doen. Ende de Staten konden den oorloch aen desen hoeck eyndigen sonder belegh, kosten oft gevaer ende in plaets van een vijandtlijcke stadt eenen neutralen vriendt ende nabuyr krijgen, wesende de saeck so wijdt gebracht, dat den hartoch de stadt aenboodt onderhoudinghe van de Roomsche religie, bedinghende voor sijn hof d'Ausburghsche confessie. Item onderhoudinghe van alle privilegien, vrijheydt van garnisoen, hondertduysendt daler tot betalinghe der stadt schulden ende wederopmaeckinghe van dijcken ende dat hij Hohenlo voor sijnen stadthouder te Groeninghen soude stellen. Hier op had de stadt noch eenighe andere articulen versocht, die den Hartogh niet

3. E. van Reyd, *Historie der Nederlantscher oorlogen*, J. van den Sande, ed. (Leeuwarden, 1650) 11e boek, 233.

alle aenghenaem waren. Ende bleef de handelinghe daer bij steecken totdat die belegheringh aenviengh. Te welcker tijdt die van Groeninghen door Johan ten Bure aen Hohenlo ontboden, dat sij willich waren d'eerste articulen aen te nemen. Maer hij antwoorde dattet te late was, daeraen hij wijsselijck dede, wesende die voorgaende handelinghe met

> Brunswijck sonder weten der Staten begost ende denselven weynich aenghenaem. Den brief aen de ghesanten te Brussel overleverde Johan ten Bure van selfs aen den advocaet van Hollandt, waermede hij alle achterdacht ontgingh, wesende in cijfferen geschreven, inhoudende dat de ghesanten binnen seeckeren korten tijdt toeverlatigh bescheyt souden schrijven van 't ontset of den Raedt moste door andere middelen harer burgherij uyterste bederf afwenden. Ende de cijfferen waren voornamelijck, als men naderhandt in de stadt komende vernam, gebruyckt, om den inhout voor borgemeester Jarges te verdonckeren, die alleen hart teghens 't accoort was. Alle d'andere waren daertoe geneygt ende lieten hem een onrecht ontwerp lesen.

Het bericht van Van Reyd is daarom zo belangrijk, omdat hij de voorwaarden meedeelt voor de overgang van Groningen naar Brunswijk. Verder noemt hij de namen van de hoofdpersonen die bij het plan betrokken waren. Het zijn hertog Heinrich Julius van Brunswijk, de graaf van Hohenlohe, bevelhebber der Staatse troepen en luitenant-generaal van Holland, Zeeland en de Tielerwaard[4], en een burger van Groningen Jan ten Buer. Van Reyd noemt ook de magistraat van de stad. Dit is evenwel dubieus, althans in het begin. In het stadsarchief is weinig materiaal over deze zaak te vinden. Dat zou erop kunnen wijzen, dat de magistraat, zo hij er bij betrokken was, dit min of meer in het geheim deed. Hetgeen ook geen wonder zou zijn, immers tegelijkertijd verbleven burgemeester Ubbena en syndicus Hammonius als afgevaardigden van de stad in Brussel om hulp te vragen bij de Spaanse regering[5]. Dat de stadsregering er, althans aanvankelijk, buiten stond zou kunnen blijken uit een brief die zij op 13 maart 1593 aan deze afgevaardigden zond[6]. De inhoud van de brief zelf is voor ons niet van belang, maar wel het naschrift. Dit vermeldt dat tegelijk met de brief kopieën van twee gewichtige brieven van de graaf van Hohenlohe worden gezonden, waarin de Groningers opgewekt worden tot afscheiding en oproer. De magistraat is echter overtuigd dat Hohenlohe met zijn opwekking niets zal bereiken daar de burgerij eendrachtig is. Aan wie Hohenlohe deze brieven had gezonden deelde het stadsbestuur mee in een eveneens bijgevoegd schrijven in cijferschrift. Dit is niet bewaard gebleven, zodat we daaruit de namen van de correspondenten niet leren kennen. Wel zijn er de beide kopieën.

De eerste is van 20 maart 1592. Daarin schrijft Hohenlohe dat hij gehoord heeft

4. J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV (Haarlem, 1970) 114.
5. Zij waren van 3 november 1592 tot 15 september 1593 en van 18 februari 1594 tot 28 augustus 1594 in Brussel. Zie W.J. Formsma en R. van Roijen, ed., *Diarium van Egbert Alting 1553-1594*, RGP, CXI ('s-Gravenhage, 1964) 857, 880, 890.
6. Gemeentearchief Groningen, dossier 1018. Eigenlijk is de brief verzonden door luitenant en hoofdmannen, burgemeesters en raad met de verordenten van Stad en Lande. Zij vormden samen het provinciaal bestuur, waarin de stad de boventoon voerde. Luitenant en hoofdmannen vormden het hoogste rechtscollege, maar waren tevens, vooral de luitenant (-stadhouder) min of meer vertegenwoordigers van de landsheer. Verordenten waren vertegenwoordigers van de in het land gebleven Ommelanders. De uitgeweken Staatse Ommelanders hadden een bestuur in ballingschap in Oost-Friesland. Zie W.J. Formsma, *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw* (*1536-1599*) (Assen, 1938) 124.

dat de Groningers zich altijd als inwoners van het Duitse rijk hebben beschouwd, maar dat zij daarvan zijn afgescheiden doordat Karel V koning van Spanje werd. - Deze redenering blijft uiteraard voor rekening van Hohenlohe. - De Groningers wilden graag weer deel uitmaken van het Duitse rijk, mits zij hun oude privileges mochten behouden en een ieder, zoals in het rijk gebruikelijk was, gewetensvrijheid zou hebben. Hohenlohe betoogt vervolgens dat hij als vorst van het Rijk alles zal doen wat in zijn vermogen ligt om deze plannen te bevorderen. De stad Groningen is hem bijzonder dierbaar. Hij zal alle afspraken die er gemaakt zullen worden tussen zijn vertegenwoordiger Esart von Grefing en enige inwoners van de stad nakomen. Afgevaardigden van de stad zullen van hem een vrijgeleide ontvangen en door hem worden aanbevolen.

Blijkbaar zijn er inderdaad onderhandelingen gevolgd, want de tweede brief, van 1 februari 1593, dus bijna een jaar later, spreekt van moeilijkheden die gerezen zijn over een tractaat met de bewuste vorst over deze zaak. Vorst en zaak worden niet bij name genoemd. Hohenlohe schrijft verder dat de Duitse vorsten geen bezwaren zullen maken, aangezien zij neutraal zijn en de belangen van het Rijk behartigen. Hij acht het niet raadzaam veel heen en weer te schrijven, daar er geen tijd te verliezen is. De stad Groningen moet zo snel mogelijk iemand zenden met een geauthentiseerde instructie. Hohenlohe zal dan de belangen en de welvaart van de stad bevorderen. Ook zal hij de plannen geheim houden tot ze ten uitvoer zijn gebracht.

Deze twee brieven zijn in handen gevallen van de magistraat - hoe weten we niet - en doorgezonden naar de gezanten in Brussel op 13 maart 1593, dus meer dan een jaar voor de aanvang van het beleg. Was de magistraat inderdaad zo afwijzend? Stadhouder Verdugo dacht er in elk geval anders over. In zijn *Commentario*[7] schrijft hij in februari 1593, dat hij van vele zijden bericht ontving dat de ‘slechten’ van Groningen, waaronder vele leden van de magistraat in drukke verbinding met de vijand stonden. Hij besloot daarom zelf naar Groningen te gaan. De ‘verraders’ trachtten echter te beletten dat hij zijn meegebrachte troepen in de buitenwijk legerde, doch met hulp van de trouwe burgers werd hem zulks toegestaan ondanks alle pogingen van de ‘slechten’ die hem trachtten zwart te maken. Die beweerden zelfs dat graaf Willem Lodewijk met zijn dochter ging trouwen. Hun doel was de katholieken tegen hem in het harnas te jagen. Verdugo werd steeds op de hoogte gehouden van het doen en laten van deze heren en hij vernam dat een man die in de Korenpoort (blijkbaar een verschrijving voor Herepoort) woonde een brief gebracht had van Hohenlohe aan Jan ter Hoven (Jan ten Buer), Ernesto Herens en andere medeplichtigen met het verzoek onder de burgers te stoken en onder belofte

7. Henri Lonchay, ed., *Commentario del Coronel Francisco Verdugo* (Brussel, 1899). Hiervan bestaat een in enige exemplaren getypte vertaling door A.L. de Bruyne (1967) waarvan één exemplaar in het Rijksarchief te Groningen berust. Zie voor de parafrasering bladzijde 70.

van hem als Duits graaf, dat het keizerrijk de stad onder zijn bescherming zou nemen. Ondanks deze en dergelijke bewijzen van verraad weigerde de magistraat iets tegen die lieden te doen. Zij liet hen weliswaar buiten de stad zetten, doch enige dagen later liet ze hen weer binnen en toen Verdugo de burgemeesters mededeelde dat Ernesto in Groningen was, werd dat ontkend. Verdugo wist Ernesto, onder belofte van veiligheid, naar zijn huis te krijgen, waar hij hem aan de burgemeesters toonde. In hun aanwezigheid vroeg Verdugo hem waarom hij en anderen gedreigd hadden hem en alle goede katholieken van de stad te vermoorden of gevangen te nemen. Verdugo merkte vervolgens op dat de dreigementen zo ver gingen dat op een late avond deze goede mensen, die zich overdag niet durfden vertonen, in grote angst aan zijn deur kwamen. De volgende dag verzocht Verdugo de magistraat dringend de oproermakers uit de stad te verwijderen, maar zij namen geen enkele maatregel.

Dit verhaal van Verdugo kunnen we controleren en aanvullen aan de hand van het *Diarium-Alting*. Op 28 februari 1593 schrijft Alting:

> Verdugo, stadtholder, na langen affwesent... hier aangecomen. [Op 12 maart:] Des grafen van Hohenloh twe verpytzeerde [verzegelde] openen breve voer recht bracht, daer Albert Knotte, Ernst Ernst [door Verdugo Herens genoemd] ende Jan ten Buer up apprehendeert ende elck up een poorte gesath tot wijder examinatie ende kundtschaft; van middel, dat de stadt ende borger weder onder trijck, hoerer conscientz ende privilegien gebrueck vrij zijn solden. [Op 10 april:] De angeholden Ernst, ten Buer ende Knotte durch der frouwen ende frunden voelfoldich versueck ende begerent gerelaxeert, doch cras uuth stadt ende stadtjurisdictie te vertreckende; dat se sich oeverst ten respecte van sijne Mat. ende deser stadt also ongetwijvelt dragen sullen, dat se bald sullen moegen weder hiir komen. [Op 21 juni 1593:] Ernst Ernst om pasport, fiat [en op 7 september 1593:] Johan ten Buyr is weder mitter incompst ende bijwoeninge begnedight[8].

Verdugo had dus wel enigszins gelijk toen hij opmerkte dat het stadsbestuur deze poging tot ‘seditie’ niet zo erg hoog opnam; integendeel, uit hetgeen Van Reyd meedeelt mogen we aannemen dat er tussen het stadsbestuur en de hertog onderhandelingen zijn gevolgd die echter niet tot een resultaat hebben geleid. Maar gegevens hierover hebben we niet.

Door de mededelingen van Alting kennen we nu de namen van de deelnemers aan het complot die in de stad opereerden, namelijk Albert Knotte, Ernst Ernst en Jan ten Buer. Onder de Duitse naam Esart von Grefing, de vertegenwoordiger van Hohenlohe die met deze drie heren onderhandelde, gaat schuil de Ommelander jonker Edzard Greving, afkomstig van de Grevingaborg te Leermens[9]. Hij was

8. Formsma en van Roijen, ed., *Diarium Alting*, 867, 869, 874, 879.
9. W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen, 1973) 208.

hopman in Staatse dienst en zal zo Hohenlohe gekend hebben. Eppens[10], vertelt van hem dat hij eind oktober 1588 op de Wadden gevangen genomen werd toen hij op weg was van Friesland naar Bremen om daar nieuwe soldaten te werven. Ondanks de verzoeken van zijn zwagers, doctor Westendorp en Ulger Ulger, en zijn moeder die in de stad woonde, werd hij door Verdugo niet vrijgelaten. Wanneer men weet dat George Westendorp, getrouwd met Evert Grevinghe, oud-syndicus van de stad en raadsheer van het Hof van Friesland, in Groningen een zeer invloedrijk raadsman van de koning was, terwijl Ulger Ulger in Groningen raadsheer was, dan is het duidelijk dat Edzard Greving een geschikte verbindingsman was tussen Hohenlohe en het stadsbestuur. Ook Alting[11] maakt in het kort melding van deze gevangenneming, maar hij noemt nog de naam van een tweede gevangene, namelijk doctor Melle Broersema. Dit moet zonder twijfel Melle Brunsema zijn, die door het boekje van T.J. Veen bekend geworden is als de eerste hoogleraar in Groningen vóór de stichting van de universiteit[12].

Dat met Melle Broersema Melle Brunsema bedoeld moet zijn grond ik hierop dat het tweetal Greving en Brunsema ook in 1589 tezamen voorkomt. Eppens[13] schrijft namelijk:

> In Maio [1589] verstarff ock hartoch Julius van Brunswick... laet na een soen [Heinrich Julius], beter in religion und anders instituert, als nu D. Melleus Brunsinga uth Dam und Edzart Grevinghe nouwelicken hoer commissie hadde exerciert.

Wat deze commissie behelsde vermeldt Eppens niet, maar we weten wel dat Brunsema in augustus 1588 door hertog Julius aan de universiteit te Helmstedt beroepen was. Het was op weg daarheen dat hij tezamen met Greving op de Waddenzee gevangen genomen en naar Groningen gevoerd werd. Na zijn vrijlating reisde hij naar Brunswijk, waar hij op 16 augustus 1589 door hertog Heirich Julius tot buitengewoon hoogleraar in de rechten te Helmstedt benoemd werd. Hij bleef dat maar kort. In december 1591 werd hij privaat docent te Leiden. Brunsema was dus een geschikte contactman tussen Groningen, Brunswijk en Holland, maar als zodanig wordt hij toch nergens genoemd. In elk geval kende hij Greving goed en deze was wèl nauw bij de zaak betrokken.

Van de activiteiten in dezen van Albert, Knotte en Ernst Ernst (Ernestus) weten we verder niets. Zij waren kooplui, handelaren in vee en ‘vette waren’. Belangrijker is de rol van Jan ten Buer. Hij was een neef (oomzegger) van Claes ten Buer, burgemeester en koopman te Appingedam. Claes had de zijde der Staatse partij gekozen

10. J.A. Feith en H. Brugmans, ed., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*. Werken Historisch Genootschap, 3e serie no XXVII (Amsterdam, 1911) II, 711.
11. Formsma en van Roijen, ed., *Diarium Alting*, 744.
12. T.J. Veen, ed., *Oratio pro nova juridicae facultatis Groningae instituta praelectione habita ad VI Julii A.S. MDXCVI a Mellaeo Brunsema*. Mededelingen Rechtshistorisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen, VI (Groningen, 1967).
13. Feith en Brugmans, ed., *Kroniek Abel Eppens*, II, 732.

en leefde in ballingschap. Hij beheerde korte tijd de kloostergoederen van Wittewierum namens de Staten-Generaal[14]. Ook Jan was koopman, namelijk in huiden en boter. Hij had een paspoort van beide partijen[15]. In december 1591 gebruikte Willem Lodewijk hem als boodschapper om de stad te bewegen zich bij de Staatse partij aan te sluiten[16]. Dat was toen op niets uitgelopen. Bij de aanvang van het beleg was hij nog de vertrouwensman van Willem Lodewijk. We hebben dat hiervoor kunnen lezen in het citaat van Van Reyd. Ook Anthonie Duyck schrijft erover in zijn journaal[17] en over zijn bemiddelaarsrol bij de overgave van de stad. Maar ook vermeldt Duyck dat Jan ten Buer naar Den Haag ging, niet naar de Staten-Generaal om, zoals men dacht, onderhandelingen van stadswege te beginnen, maar naar Hohenlohe met het voorstel de stad onder een Duits heer, als de hertog van Brunswijk of de keurvorst van Saksen te brengen. Al meer dan drie jaar was men daarmee bezig. De graaf was voor dit doel zonder voorkennis van de Staten-Generaal naar Duitsland gereisd. Er was veel over geschreven, maar over de voorwaarden was men het niet eens kunnen worden. Nu echter had de stad Jan ten Buer naar Den Haag gezonden om te zeggen dat de stad de condities wel wilde aannemen. Maar Hohenlohe had geantwoord dat het te laat was en dat men niet meer buiten de Staten-Generaal om kon handelen. Inderdaad was Jan ten Buer in de Staten-Generaal gecompareerd, die zeer ontstemd waren over de onderhandelingen met de hertog van Brunswijk omdat die strekten tot ‘demembratie’ van de provinciën. Toch hebben ze hem naar Groningen teruggestuurd om te praten over een overgave.

Dit bericht van Duyck stemt overeen met hetgeen de resoluties van de Staten-Generaal, zowel gedrukt als niet gedrukt, bevatten[18]. Op 30 mei verscheen Hohenlohe in de vergadering met een brief in cijferschrift van de regering van Groningen gericht aan haar gedeputeerden te Brussel ‘solliciterende om ontsedt’. Besloten werd de brief aan de heer van St. Aldegonde te zenden om hem te ontcijferen en de ‘persoon’ uit Groningen die de brief had meegebracht te ondervragen. Op 1 juni rapporteerden de heren Van der Warck (Zeeland) en Hottinga (Friesland), dat de graaf van Hohenlohe hun gezegd had dat hij het dienstig vond de ‘persoon’ uit Groningen weer naar die stad terug te zenden, omdat hij vertrouwde dat deze daar wat goeds zou kunnen doen, nu hij zag dat er geen kans was dat de hoop van de stad op een akkoord met de vorst van Brunswijk of iemand anders in vervulling zou

14. Rijksarchief Groningen (RAG), stukken Claes ten Buer, hs. fo. 179, 135, 136.
15. N. Japikse en H.H.P. Rijperman, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609* (14 dln; Den Haag, 1915-1970), VIII, *1593-1595*. RGP, Grote Serie, LVII, 141.
16. Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA Brussel), Archief Raad van State en Audientie, dossier 1798/3, brief Willem Lodewijk aan stadsbestuur.
17. Lodewijk Mulder, ed., *Journaal van Anthonie Duyck* (*1591-1602*) ('s-Gravenhage-Arnhem, 1862) I, 404.
18. Resoluties van 30 mei-5 juni 1594 in: Japikse, ed., *Resolutiën*, VIII, *1593-1595*, 171, 172 en Algemeen Rijksarchief (ARA) Den Haag, Archief Staten-Generaal, 3132 en 4878.

gaan. De Staten-Generaal besloten evenwel eerst de ontcijfering van de brief af te wachten. Op 4 juni kwam het bericht dat Beaulieu[19.] de code ontdekt had en één dag later arriveerde een brief uit Zeeland met de mededeling dat het Aldegonde eveneens gelukt was de brief te ontcijferen. Noch de brief in cijferschrift, noch de ontcijferde brief zijn echter in het archief van de Staten-Generaal aanwezig. Op 4 juni werden ook de 'persoon' uit Groningen en Laurens Ploech[20.] 'elck apart' ondervraagd naar aanleiding van de brief. Besloten werd tevens de inhoud aan Hohenlohe mee te delen met de verklaring dat de Staten-Generaal met verwondering van het schrijven hadden kennis genomen. De Staten-Generaal verzochten Hohenlohe eveneens 'de persoon' uit Groningen naar de stad terug te zenden met een brief van Hohenlohe om de stadsregering te bewegen een overeenkomst met de Staten-Generaal te sluiten en niet te wachten op ontzet of het sluiten van een tractaat met een uitheemse of neutrale vorst. Daarvoor had de stad te lang 'gebeidt'. De dag daarop werden twee minuten van brieven gelezen, die de graaf van Hohenlohe zou 'goedvinden' te schrijven, de ene aan Maurits, de andere aan de stad, betreffende de onderhandelingen die de graaf 'voirtijden' begonnen was met de stad om haar te scheiden van de koning van Spanje[21.]. Verder werden gecommitteerd de heren Van Oldenbarnevelt en Cromstein (Zeeland) om de 'persoon' uit Groningen bij Maurits en Willem Lodewijk te brengen en hen behoorlijk te onderrichten over alles wat naar aanleiding van de ontcijferde brief met de 'persoon' uit Groningen besproken was. En dan wordt eindelijk de naam van de 'persoon' uit Groningen genoemd:

> Is den voersz. Jan [ten onrechte doorgeschrapt en veranderd in Claes] ten Buer geaccordeert acte bij dewelcke hem toegelaten wordt doer het legher te passeren bij Zijne Ex^{tie}, zonder dat hem tot nadeel oft schade zal mogen gerekent worden, dat hij uuter Stadt commende, het leger gepasseert is zonder verloff ende Zijne Ex^{tie} aen te spreken.

De behandeling van deze zaak door de Staten-Generaal verbaast ons wel enigszins. Er is geen sprake van dat Hohenlohe, die toch luitenant-generaal van Holland en Zeeland was, van landverraad of iets dergelijks werd beschuldigd. Zijn poging de stad te 'scheiden' van de koning van Spanje wordt blijkbaar belangrijker gevonden dan de 'demembratie' van de provinciën. Men wil zelfs gebruikmaken van de goodwill die hij en Jan ten Buer in de stad bezitten om haar te overtuigen dat een overgave van de stad aan de Staten-Generaal het enig mogelijke is.

Inderdaad werd Jan ten Buer de belangrijkste bemiddelaar voor een capitulatie

19. Charles de Beaulieu, commies-generaal van de convooien?
20. Laurens Ploech was een aanhanger van Hohenlohe. Hij was onder andere superintendent van Geertruidenberg van 1583 tot 1589. Zijn contact met Hohenlohe blijkt uit een instructie door deze in 1600 gegeven aan Laurens Ploech, drossaard te St. Maartensdijk, als zijn gedeputeerde ter Staten-Generaal. Mededeling van dr. J. Fox, rijksarchivaris aan het Algemeen Rijksarchief, ARA Den Haag, Archief Staten van Holland, 2608 c.
21. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

van de stad. Hij liep daarbij groot gevaar door de Spaansgezinde inwoners te worden doodgeslagen. Na de reductie werd hem op 26 en 28 juli 1594 door de raad van Groningen tweemaal een hoeveelheid wijn uit de kelders van het herenwijnhuis geschonken ter waarde van 44 rijders. Prins Maurits bracht op 7 september de goede diensten van Jan ten Buer bij de Staten-Generaal in herinnering. Deze had, hoewel zijn huis geplunderd was en hij zelf in levensgevaar had verkeerd, niets ontvangen dan een simpele akte waarbij de raad hem vergunde een huis te mogen huren waar hij drie jaar lang accijnsvrij zou mogen tappen. De Staten-Generaal stonden Jan ten Buer toen ook van hun kant vrijdom van accijns toe. Tenslotte besloten de provinciale Staten op 15 december 1595 Jan ten Buer als beloning voor zijn diensten de provincie bewezen 1000 daalders uit te keren mits hij zich verder zou onthouden van klachten over ondankbaarheid van de zijde der provincie[22].

Edzard Greving kreeg eveneens een dankbetuiging, van Hohenlohe, in de vorm van een getuigschrift voor bewezen goede diensten[23]. Maar hij werd bedankt voor de hulp die hij, met zijn 'goede kennisse' in Groningen Hohenlohe verleend had bij diens poging de stad, die lange jaren aan de zijde van de vijand was gebleven 'sonder merckelijcke apparentie van sich metten heeren Generalen Staten deser Vereenichde Nederlanden op eenige redelijke conditien wederomme te sullen confedereren', onder het Rijk te brengen en zo uit de handen van de Spanjaarden te trekken. Ook uit deze verklaring blijkt dat Hohenlohe zijn pogingen om Groningen onder het Rijk te brengen in het geheel niet als verraad beschouwde.

Het verstrekken van deze beloningen is het laatste dat we over deze zaak horen. Een navraag bij het Staatsarchiv in Wolfenbüttel, waar de archieven van de hertogen van Brunswijk berusten, bij het Huisarchief Von Hohenlohe te Neuenstein in Noord-Oost Würtemberg, bij het Algemeen Rijksarchief in Brussel, bij de rijksarchieven in Zeeland en Friesland leverde geen resultaat op. We zullen dus zelf moeten trachten uit te vinden wie op het idee gekomen is de hertog van Brunswijk te benaderen, want dat deze zelf het initiatief genomen zou hebben, lijkt niet waarschijnlijk. Waarom heeft men hem uitgezocht?

Heinrich Julius hertog van Brunswijk en bisschop van Halberstadt is bekend geworden als Bühnendichter[24], maar daarom zal men hem in Groningen niet als landsheer uitgekozen hebben. Belangrijker waren zijn positie in het Rijk en zijn familierelaties. Deze worden dan ook genoemd in de hierboven vermelde te Groningen onderschepte brief van Hohenlohe van 1 februari 1593. Daarin wordt - het leek me beter dit hier pas mee te delen - van de bewuste vorst, wiens naam niet genoemd wordt, gezegd dat hij een zoon was van een zuster van de keurvorst van

22. P.J. Blok, e.a., *Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594* (Groningen, 1894) 67, 114, 115.
23. RAG, register Feith 1594, 106 (collectie Grevinck).
24. Georg Weber, *Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte*, A. Baldamus, ed. (23e dr.; Leipzig, 1922) III, 307.

Brandenburg, dat hij getrouwd geweest was met een zuster van de keurvorst van Saksen en nu getrouwd was met een dochter van de koning van Denemarken. De landen van Holland zullen zijn 'ungonst' niet begeren, aangezien zij de Sont niet gaarne 'enttberen' en de vriendschap van het Rijk zoeken[25]. Het is duidelijk dat de hertog van Brunswijk, op wie deze beschrijving past, nog niet zo'n gekke keus was om Holland voor het plan te winnen.

Vreemder is de plaats van Hohenlohe in deze zaak. Het is dus nodig zijn ambities en contacten na te gaan. Philips von Hohenlohe-Langenburg behoorde tot de kring van het huis Nassau. Zijn oudste broer Wolfgang was getrouwd met een halfzuster van prins Willem. In 1575 had Philips zich dan ook bij de Prins aangesloten. Als luitenant-generaal van Holland en Zeeland bekleedde hij een van de hoogste functies in de Republiek. Streefde hij naar een stadhouderschap? Een zwager van prins Willem, Willem van den Bergh, was in Gelderland een broer van de Prins als stadhouder opgevolgd. Een neef, Willem Lodewijk, was stadhouder van Friesland geworden, de graaf van Nieuwenaar[26], die op dezelfde wijze als Hohenlohe 'aanverwant' was aan de Prins, was stadhouder van Gelderland en Utrecht geweest. Paste hij niet in die rij, te meer, waar hij dong naar de hand van Maria, de oudste dochter van prins Willem[27]? Groningen en Drenthe, nog open, leken voorbestemd voor Willem Lodewijk. Heeft Hohenlohe toen het Brunswijkse plan verzonnen? Als Duits protestants vorst en ook uit Nederlandse contacten kende hij de hertog. In de slag bij St. Quentin in 1557 had Erik van Brunswijk onder de koning van Spanje gediend. Een gevolg was dat hij stad en heerlijkheid van Woerden in pand kreeg. De verwikkelingen die daaruit voortkwamen kunnen hier niet worden uiteengezet[28]. Genoeg zij, dat in 1589 hertog Heinrich Julius deze goederen opeiste en dan blijkt Philips von Hohenlohe een pleitbezorger van de hertog. Het proces eindigde zelfs enige jaren later zo dat Hohenlohe zelf de pandheerlijkheid verkreeg. In 1589 ook had deze op een diplomatieke reis door Duitsland en Denemarken de hertog van Brunswijk bezocht[29], in dezelfde tijd dat ook Greving en Brunsema daar waren. Heeft hij toen al contacten gelegd? Het lijkt niet zo voor de hand liggend voor iemand van wie gezegd werd, dat hij meer 'rou was als politicq'[30].

25. Heinrich Julius was in 1585 getrouwd met Dorothea van Saksen, in 1590 met Elisabeth van Denemarken.
26. Adolf van Nieuwenaar was een neef en zwager van Herman van Nieuwenaar die getrouwd was met een zuster van Willem van Oranje. Zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln; Leiden, 1911-1937) V, kolom 374.
27. J.A.G.C. Trosée, 'Een en ander in verband met Maiken's terugkomst in Nederland', *Historische Studiën* ('s-Gravenhage, 1924) 209-244.
28. P. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlantscher oorlogen 1550-1600* (4 dln; Amsterdam, 1679-84) IV, 30e boek, fol. 57 vo vlg. Resoluties der Staten-Generaal, 21 september 1589 in: Japikse, ed., *Resolutiën*, VI. *1588-1589*, RGP, Grote Serie, LI, 429.
29. *Ibidem*, 428.
30. P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (2e dr.; Leiden, 1913) 255.

Onwillekeurig zoeken we iemand van groter formaat en dan denken we het eerst aan Oldenbarnevelt. We weten dat Maurits en Hohenlohe niet goed met elkaar konden opschieten. Daarentegen waren Oldenbarnevelt en Hohenlohe zeer bevriend met elkaar, zozeer, dat Hohenlohe zich in al zijn handelingen door Oldenbarnevelt liet raden en leiden[31]. Maar past het plan-Brunswijk dat tot 'demembratie' van de provinciën zou leiden wel in de conceptie van Oldenbarnevelt over de omvang van de Republiek?

Het toeval bracht mij op het spoor van een stuk, berustende onder de papieren van Oldenbarnevelt, dat enig licht kan verstrekken[32]. Het bleek namelijk de 'ontcijferde' brief te zijn die het stadsbestuur aan zijn gezanten te Brussel had gezonden, maar die op 30 mei ter kennis van de Staten-Generaal was gebracht. De inhoud is op vele plaatsen duister doordat de brief niet overal goed is ontcijferd of slecht is overgeschreven. Soms zijn zelfs twee variaties aangebracht. In elk geval is hij duidelijk genoeg om ons de verwondering van de Staten-Generaal te kunnen voorstellen.

De brief is gedateerd 25 mei 1594 stilo novo te Groningen en gericht aan 'Eerweerdige Edele Gestrenge Hoochgeleerde'. Erop aangetekend is: 'Recepta in den Hage a 29 ditto'. De inhoud komt zo ongeveer hierop neer. Jan ten Buer heeft de magistraat van Groningen vertrouwelijk gerapporteerd dat hij in Niezijl toevallig Laurens Ploech[33] ontmoette, die opdracht had van doctor Barnevelt, de raadpensionaris van Holland en Zeeland, en de Staten-Generaal, evenwel zonder medeweten van de afgevaardigden van XVI (Friesland?) om contact te zoeken met hem en Machiel (onbekend) en hun mee te delen, dat men eindelijk besloten had Groningen met geweld aan te pakken als de stad niet binnen drie dagen een vriendschappelijk verdrag zou sluiten. De volgende voorwaarden werden geboden. De stad zou al haar privileges behouden, zou zonder bezetting blijven en zou alle schansen in handen krijgen. Groningen zou de katholieke godsdienst mogen behouden, in één kerk zou de godsdienst op de 'Sassische' wijze uitgeoefend worden. Bovendien zou de stad vrijgesteld worden van licenten en imposten. Voor het herstel van de dijken zou zij een voorschot van 100.000 ontvangen, dat in twintig jaar afbetaald moest worden. Groningen behoefde zonder zijn toestemming geen ballingen uit Stad en Lande toe te laten. En tenslotte het belangrijkste, dat de stad, die van ouds deel uitmaakte van het Duitse rijk, op de oude belening van de 'cheur ende vorsten onder de regering of bescherming van het huis van Saksen zou komen, waar op dat ogenblik hertog Hendrik van Brunswijk voogd was over de jonge vorsten[34] en als zodanig

31. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II (Haarlem, 1962) 207.
32. ARA Den Haag, Archief Staten van Holland, nr. 2587, g, A.A. 5 nr. 12.
33. Zie noot 20.
34. Christiaan I van Saksen was in 1591 overleden, zijn opvolger Christiaan II was nog minderjarig.

voer langhste van alle coningen, princen, vorsten, heeren, steden ende landen staende in der vijanden unie ende verbondtenisse, de versegelinge, overdracht, keuringe ende waringhe mede oock van XVI gehaelt heeft ende daerbij van Plouch nomine 8 [onbekend] wegen seght, ghij gheve u dan mit wille oft gewalt, ghij sijt ende zult blijven Sasschichs, ghij sult oock binnen een maendt oft twee ten langhtsten met gewaldt ofte met vriendelicheit verdragen, overgaen oft gelevert zijn, dus maeckt eens een eynde ende verderff van goet ende bloet, want ghij nu met vrundtschap becoemen konden, dat u anders faelgieren sal, want de Staten gantsch geen vreese voor des conincx machte hebben, als sich daer inne soo versekerende, dat ze soo vele met XXX[35.] ende anders te doen hebben, dat des Co. legher van daer nyet en kan, daerbij mede seggende, zoo verre wij sulcx nyet glooven wilden, zouden wij yemandt vertrouwt [onduidelijk] aen hertoch Henrick van Brunswijck als momboir ofte in den Haghe affschicken, omme sulcx te sien. Zoo verre wij dan noch seggen daermede nyet genoechsaem verwaert te sijn souden wij noch op vrije voeten staen ende ons optie ende keur nemen, daermede wij de belegeringhe ontslagen, den crijch slepen [onduidelijk] ende noch tijdt tot St. Jacob toe meynende oeck met desen moechte oft ons de coninck met sekeren tijdt noch ontsetten konnen, daer se nyet voor en vreesden. Ende alzoo wij tot desen sulckx eerst t'heurer *keure* [kenne][36.] gegeven, hiermede begaende nyet langher dorsten bij ons behouden vermits de macht van den vijandt in den aentocht waere ende wij heur alleen hieromme egeen antwoorde sonder wijdere communicatie konden noch moechten intreden[37.] laten, hebben se daeromme den tweentwintichtsten des morghens sulcke onder ons vier borgemeesteren ende de hooftluyden neffens onsen secretarin opgericht caemer, gecommuniceert. Als desen naemiddach den vijandt siende, dat hij egeen antwoort creech vermitz sijne macht *aen de van aengevangen* [aenquam][38.] ende nae lange bespreck goet gevonden omme Johan ten Bueren in den leger aen gedachten Ploech ende den Staten aff te schicken ende denselven aen te seggen, dat wij Johan ten Beuren als soe een private persoon in sulcke hochwichtige saken egeene geloove te stellen connen, averst dat se ons sulcx bij geschrifte overseynden wilden omme ons daerop te bedencken, dat wij oock daerop nyet resolveren en konden voor ende aleer wij onse gesanten ten hove wesende mede gecommuniceert ende haere resolutie daerop becoemen hadden met begeerte zoo langhe van dese stadt aff te rucken omme alsoe den crijch slepende te houden en des conincx ontsettinge de goede meyninge daerop mede te verwachten.

Daarop is, zo meldt de brief verder, Jan ten Buer naar het leger vertrokken, waar hij geen Ploech en geen Staten kon vinden. Toen hij werd aangehouden heeft hij gezegd dat hij kwam om zijn, tegen zijn sauvegarde in, inbeslaggenomen koeien terug te

35. Frankrijk?
36. Tussen haakjes de andere lezing.
37. Er kan ook ontreden staan.
38. Tussen haakjes de andere lezing.

halen. Graaf Willem Lodewijk informeerde bij hem of de stad niet zou willen onderhandelen voor het te laat zou zijn. Jan ten Buer is teruggekeerd om dit te melden en vervolgens heeft het stadsbestuur hem naar 's-Gravenhage, naar Ploech, Barnevelt en de Staten, gezonden om hen te verzoeken de aangeboden onderhandelingsvoorwaarden op schrift te stellen en tevens om hen dringend te vragen de troepen terug te trekken.

Deze brief heeft, zoals gezegd, zijn bestemming, de gezanten in Brussel, niet bereikt, maar is overgeleverd aan de Staten-Generaal. Hoewel de brief op vele plaatsen onduidelijk is, kunnen we er wel enige conclusies uit trekken. Opvallend is dat er enige belangrijke verschillen zijn met hetgeen Van Reyd mededeelt. In de eerste plaats wordt van een stadhouderschap van Hohenlohe niet gerept. Dan is er sprake van de stad onder de regering van de minderjarige vorst van Saksen te stellen 'op de oude belening'. Men zocht dus blijkbaar een legitieme grondslag. Met deze belening is waarschijnlijk de belening van Albrecht van Saksen bedoeld van het jaar 1498. Maar dat is dan wel vreemd, want deze belening betrof wel het Groninger gebied, dus de Ommelanden, maar niet de stad die zich steeds tegen de hertog had verzet. Ook krijgen we de indruk dat de magistraat de zaak slepende wilde houden in de hoop op ontzet. Het belangrijkste is echter wel dat Oldenbarnevelt van het plan afwist en er zelfs achterstond.

Wij weten dat Oldenbarnevelt niet zo optimistisch was ten aanzien van een gemakkelijke verovering van de stad. Daarom zocht hij de weg van de onderhandeling[39]. Maar hechtte hij zo weinig betekenis aan een reductie van de stad aan de generaliteit dat hij de voorkeur gaf aan een neutralisering boven een kostbaar en riskant beleg? Of hoopte hij via deze omweg toch Groningen nog binnen de Unie te halen? Ook de opneming van het graafschap Oost-Friesland werd in 1595 en 1615 denkbaar geacht[40].

Komt nu reeds een verontrusting tot uiting over de groeiende invloed van de stadhouders als gevolg van hun militaire successen? Ook in Friesland wilden de Roordisten geen uitbreiding van de macht van Willem Lodewijk in hun eigen provincie, maar evenmin daarbuiten in de vorm van een stadhouderschap over Groningen[41]. Den Tex rekent, zij het met de nodige voorzichtigheid, Willem Lodewijk in de jaren negentig tot Oldenbarnevelts tegenstanders, hoewel in het conflict met Roorda Oldenbarnevelt aan de zijde stond van de stadhouder.

Koesterde hij niet alleen vriendschap voor Hohenlohe, maar 'ging hem wel eens door het hoofd' een tegenwicht te vormen tegen de al machtiger wordende veldheer Maurits[42]? Hohenlohe mag dan geen diplomaat geweest zijn, militaire en dynastieke ambities had hij wel, tot verdriet van Maurits[43].

Vreemd is dat het bekend worden van de betrokkenheid van Oldenbarnevelt bij deze affaire door de ontcijfering van de brief uit Groningen niet geleid heeft tot

39. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, 149. Brief van 7 augustus 1592 in: Japikse, ed., *Resolutiën*, VII, *1590-1592*. RGP, Grote Serie, LV, 543.
40. P.J. van Winter, *De zeven provinciën*. Haarlemse voordrachten, XIII (Haarlem, 1954) 17; H. Wiemann, *Die Grundlagen der landständischen Verfassung Ostfrieslands. Die Verträge von 1595 bis 1611*. Quellen zur Geschichte Ostfriesland, VIII (Aurich, 1974).
41. L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk* (Amsterdam-Pretoria, s.a.) 181 vlg.; Den Tex. *Oldenbarnevelt*, II, 211, 245.
42. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, 208.
43. *Ibidem*, IV, 114-122.

een politieke rel. Noch in de officiële stukken, noch bij Van Reyd of Duyck wordt er melding van gemaakt. Bij alles wat Oldenbarnevelt later als verraad wordt aangerekend, wordt een beschuldiging van deze 'demembratie' niet genoemd. Vond men het toen nog niet zo vanzelfsprekend dat Groningen bij de 'zeven' provinciën hoorde?

In elk geval vond de stad Groningen dat niet. Zij was nog maar in 1536 en eigenlijk tegen haar zin 'Nederlands' geworden en had daarbij een vrij onafhankelijke positie bewaard. Van 1567 tot 1576 was zij in bedwang gehouden door een garnizoen, daarna was ze zo veel mogelijk haar eigen gang gegaan. Ze had wel contact gehad met de Staten-Generaal in Brussel en Antwerpen, maar nooit met de regering in Den Haag. De Unie had ze niet willen ondertekenen, aan Oranje had ze onplezierige herinneringen[44]. Bovendien was ze Rooms. Vrijer had ze zich gevoeld in de middeleeuwen onder het Duitse rijk. Westfalen was nog steeds haar achterland. Een positie als Duitse rijksstad kon aanlokkelijk zijn. Trouwens het gehele oosten voelde zich nog Duits. Overijsel tekende de Unie niet, had bezwaar tegen de overdracht van de souvereiniteit aan Anjou en tegen de 'verlatinge' van de koning in 1581[45]. Dat was niet geoorloofd zonder consent van de keizer en zonder advies van de Hanzesteden en de Nedersaksische kreits. In 1584 wilde een meerderheid graaf Johan van Oost-Friesland tot stadhouder. Toen in 1589 Maurits stadhouder werd, hield het gewest nog uitdrukkelijk vast aan zijn banden met het Duitse rijk en de Hanze.[46]. We vergeten wel eens dat het oosten van ons land meer is veroverd dan vrijwillig bij de Unie gekomen.

44. Formsma, *De Ommelander strijd*, 110.
45. J.C.H. de Pater, 'Leicester en Overijsel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXIV (1951) 245-276.
46. W.J. Formsma, 'De nieuwe geschiedenis staatkundig beschouwd', in: *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer, 1970) 122-125.

Conservatisme in vooroorlogs Nederland*

H.W. von der Dunk

In NRC-Handelsblad van 13 april 1973 en elders[1] heeft J.L. Heldring de afwezigheid betreurd van een duidelijk filosofisch gefundeerd conservatisme in de Nederlandse samenleving. De politieke discussie was daardoor verstoken gebleven van een wezenlijk element en bleef onvolgroeid. Heldring haalt in dit verband nog Nolens aan, die volgens een herinnering van P.J. Oud in 1917 in de kamer gezegd schijnt te hebben 'dat er liever mensen beschuldigd zouden worden van diefstal of brandstichting dan van het feit, dat ze conservatief en geen demokraat zouden zijn'[2]. Huizinga heeft zich in 1934 in dezelfde geest uitgelaten en de absentie van conservatisme als een gemis gevoeld in het politieke spectrum. Conservatief betekende in Nederland zoveel als bekrompen en achterlijk en

> deze vrees om ouderwetsch te schijnen (bewijs van burgerlijkheid in den slechten zin) heeft in ons land de ontwikkeling van het politieke leven zeer tot schade gestrekt. Het ware te wenschen geweest, dat een groep van politiek geschoolden den moed hadde bezeten, zich conservatief te blijven noemen, conservatief in den waardigen zin van het goede te willen behouden en de traditie niet roekeloos te willen prijsgeven voor de mode van den dag[3].

We kennen inderdaad in onze eeuw geen partij of stroming in Nederland die vrijwillig het adjectief 'conservatief' draagt. De term lijkt een gore, versleten hoed, waar niemand het hoofd mee wenst te bedekken. Hoogstens probeert men hem tegenstanders onverhoeds over de oren te drukken.

Wie nu de recente literatuur over het Nederland van voor de oorlog openslaat, krijgt echter allerminst de indruk van een land dat blaakte van dynamiek en ongeduldige vernieuwingsdrang, zoals men op grond van Nolens uitspraak op het eerste gezicht zou verwachten. Integendeel, juist de laatste tijd hebben we in verschillende publicaties van meer populaire of bloedserieuze aard kunnen lezen, hoe

* Dit artikel berust op een lezing, die tijdens het Nederlands-Belgisch historisch congres te Leuven op 1 juni 1973 werd gehouden.

1. *NRC-Handelsblad*, 13 april 1973, rubriek 'Dezer dagen'. Vergelijk ook J.L. Heldring, 'Lof van het conservatisme' in *Liberaal Réveil*, april 1974.
2. P.J. Oud in *Elseviers Weekblad*, 1 april 1967. Ik dank dit gegeven aan J.L. Heldring. Zie ook P.J. Oud, *Het jongste verleden* (Assen, 1948) I, 25.
3. J. Huizinga, *Nederlands geestesmerk* in: *Verzamelde Werken* (9 dln; Haarlem, 1948-1953) VII, 303.

statisch en ouderwets het land van koningin Wilhelmina en Colijn, van de vijfvoudige omroep en het belastingplaatje was. Een lucht van arteriosclerose en verzuiling zou ons tegemoet waaien, als het woord 'waaien' op zichzelf al niet in strijd was met de bedoelde windstilte. 'Een conservatief land' noemt L. de Jong het kortweg in zijn lange *Voorspel*[4]. Die voorstelling wordt door tal van memoires bevestigd, ook al zijn we nog niet overmatig gezegend met dit genre in Nederland. Memoires wel te verstaan van de generatie, die de vooroorlogse periode als kind of adolescent heeft meegemaakt en die dan ook gauw geneigd is om met de maatstaf van het naoorlogse Nederland te meten. Die maatstaf is natuurlijk discutabel. Maar dat Nederland over het geheel genomen een stille vijver was, een natie, die zich door dijken niet alleen tegen de zee, maar vooral tegen de moderne tijd beschermde, blijkt juist uit de zinvollere vergelijking met de omliggende landen. De 'roaring twenties', 'die goldenen zwanziger Jahre' - een vast begrip - ik zou niet willen beweren dat er helemaal geen echo in Nederland van te vinden zou zijn. Maar de generatie die met tranen in de ogen aan dat decennium terugdenkt als aan een eenmalige explosie van energie, culturele vernieuwing, idealisme en experimenteren is in Nederland afwezig; omdat niemand blijkbaar zich een explosie kan herinneren. Veel representatiever voor de geest, die het jonge evenals het oudere geslacht toen beheerste, is stellig het lied, dat talloze malen door talloze christelijke verenigingen werd uitgegalmd:

> Zy zullen het niet hebben
> ons oude Nederland!
> Het bleef by alle ellenden
> Gods en der Vaad'ren pand!
> *Zy zullen het niet hebben*
> *De goden van den tijd*!
> Niet om hun erf te wezen,
> heeft God het ons bevryd[5]!

'Conservatief' wilde niemand heten. Maar tallozen zongen luidkeels met Da Costa, dat Nederland niet ten prooi zou vallen aan 'de goden van den tijd'!

Hoe dit gangbare beeld van een traditionalistisch en anti-modern geörienteerde samenleving te rijmen met de afwezigheid van een geprofileerde conservatieve partij of ideologie? Het antwoord lijkt voor de hand te liggen: waar allen conservatief zijn, behoeft niemand zich uitdrukkelijk zo te noemen. Nederland zou dan een verlaat schoolvoorbeeld vormen van Hugh Cecils stelling, dat het conservatisme in Europa pas zichtbaar werd toen de statische samenleving door de Verlichting en de Franse revolutie was doorbroken. Daarvóór was het immers onmogelijk 'to

4. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, I (Den Haag, 1969) 72.
5. Uit Isaac da Costa, 'Aan Nederland, in de lente van 1844', in: J.P. Hasebroek, ed., *Da Costa's komplete dichtwerken* (Amsterdam, 1870-1871) III, 105. Cursivering van mij, vdD.

distinguish conservatism in politics, not because there was none, but because there was nothing else'[6]. Toch is dit antwoord in dit verband uiteraard onbevredigend, want oppervlakkig. Nederlanders waren geen Papoeas, die tot diep in de twintigste eeuw hun primitieve tribalistische samenleving hebben bewaard, doch als volkomen geïntegreerde deelgenoten en dragers van de Europese cultuur, ja van de in politiek en socio-economisch opzicht meest gemoderniseerde West-Europese landengroep hebben zij met de grote vernieuwingen uit de achttiende en negentiende eeuw op hun manier eveneens kennis gemaakt.

En ook de reacties daarop, zoals het door Cecil bedoelde geprofileerde politieke conservatisme, waren voor Nederlanders geen onbekende dingen. Nolens opmerking bewijst om te beginnen, dat de term 'conservatief' ook hier bekend was en dat men er zich iets bij voorstelde.

De kernvraag is natuurlijk, wat wordt ermee bedoeld. De term duikt namelijk doorgaans in twee betekenissen in ons spraakgebruik op: in de ruime en meest algemene zin betekent conservatisme behoudsgezindheid en staat daarmee tegenover vernieuwingsdrang of progressiviteit. De vormen die behoudsgezindheid aanneemt zullen daarbij variëren al naar tijd en omstandigheden. De inhoud van dit conservatisme eveneens, alleen al omdat datgene wat conservatieven wensen te behouden omdat zij het bedreigd zien, totaal verschillend zal zijn in verschillende tijden en op verschillende plaatsen. En daarmee varieert ook vanzelf hun programma, hun redenatietrant, hun tactiek. Conservatisme treedt dus ook op waar men gewoon bepaalde posities wil beschermen tegen uitholling of afbraak. Het wordt in deze ruime zin een vrijwel onafscheidelijke eigenschap van elke figuur of groepering, die gezag uitoefent en macht in handen heeft. Conservatief in algemene zin zijn alle tegenstanders van politieke en sociale omwentelingen en verschuivingen; de leiders van een geëtableerd communistisch of socialistisch systeem evengoed als de leiders van een burgerlijk-kapitalistische maatschappij of de voorstanders van een monarchaal-aristocratisch bestel. De oude Stalin, de oude Mao evengoed als de oude Churchill of de oude Franco.

Maar daarnaast denkt de historicus bij conservatisme al gauw met Cecil en vooral in het kielzog van Karl Mannheim[7] aan de grote tegenbeweging tegen Verlichting en Franse revolutie, die een zeer specifiek wereld- en maatschappijbeeld formuleerde: geënt op de feodaal-aristocratische samenleving en haar waardenstelsel, anti-liberalistisch en anti-natuurrechtelijk, organologisch en pragmatisch, kortom aan dàt conservatisme, waar zich de meeste denkers en partijen in de loop van de negentiende eeuw op beroepen, die de naam conservatief dragen en dat in Edmund Burke gewoonlijk zijn geestelijke vader vereert. Zoals bekend heeft met name

6. Hugh Cecil, *Conservatism* (Londen, 1912).
7. Karl Mannheim, 'Das konservative Denken', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, LVII (1927).

Mannheim dit specifieke historisch lokaliseerbare conservatisme onderscheiden van die boven bedoelde algemene behoudzucht, die hij traditionalisme noemt. Onder invloed bovenal van zijn fascinerende analyse is er een soort consensus ontstaan, waarbij conservatisme niet blinde starre behoudzucht is, maar afkeer van geforceerde veranderingen op basis van abstracte beginselen en rationalistische dogmata, afwijzing van of althans twijfel aan de vooruitgangsgedachte en het geloof in de perfectibiliteit van de mens en verwerping van de daarmee samenhangende gelijkheidsgedachte, doch in tegendeel het geloof in een fundamentele ongelijkheid van de mens; het geloof in een door de natuur of door God gegeven gezag; het geloof in de historie en de traditie als belangrijke richtingwijzers en in de ervaring. Dit conservatisme kent de ratio slechts beperkte bevoegdheden toe en ziet in de religie - gewoonlijk in de gevestigde godsdiensten - het onmisbare supplement op de rede en het domein, waar uitsluitend de laatste antwoorden gevonden kunnen worden. Conservatieven zien zichzelf niet als ideologen of theoretici maar als empiristen en pragmatici.

Of en in hoeverre terecht, is een probleem, dat in dit bestek niet nader behandeld kan worden. Evenmin wil ik hier Mannheims opvatting, die, hoe belangwekkend en penetrant ook, toch al te sterk gebonden is aan het bij uitstek Duits-romantische conservatisme van een Justus Möser en Adam Müller nader analyseren. De gebruikelijke gelijkstelling van conservatisme met deze negentiende-eeuwse reactie is zeer begrijpelijk, omdat de uitdaging van rationalisme en revolutie en de ondergang van de feodale samenleving alles wat in de maatschappij behoudsgezind was ingesteld, misschien meer dan ooit te voren tot het formuleren van een omvattende conservatieve filosofie dwong. Maar bovenal omdat de emancipatie van de burgerij en de opkomst van de parlementaire democratie de formatie van partijen meebrachten, waarbij de grondslagen van de samenleving en de toekomst aan een permanente discussie werden onderworpen. Tegenstanders van vernieuwing en omwentelingen werden zo doorlopend gedwongen hun standpunt te bepalen en plausibel te maken. Maar de scherpe scheiding tussen een onreflectief traditionalisme, dat van alle tijden is en een reflectief conservatisme, dat pas met die ondergang van het feodale bestel opkwam, is natuurlijk onhoudbaar. Ook vóór Burke en Möser hebben behoudsgezinde bewegingen zich terdege rekenschap moeten geven van hun wereldbeeld en dat van hun tegenstanders. Niemand kan in ernst volhouden dat alle verzet tegen innovatie van Cato tot Bolingbroke nog onreflectief was. Wil men dit niettemin traditionalisme blijven noemen, dan zal men in elk geval het onderscheid anders moeten formuleren. Elementen van het latere conservatisme - afkeer van blauwdrukken en abstract redeneren, het geloof in natuurlijke ongelijkheid, de waarde, die aan ervaring en praktisch denken wordt toegekend - zijn ook eerder al aanwezig.

Aan de andere kant kan evenmin worden volgehouden dat sedert de negentiende

eeuw elke behoudsgezinde figuur of beweging volledig beantwoordde aan de criteria, die voor dit nieuwe of bewust-reflectieve conservatisme werden opgesteld. Kortom, men ontkomt er niet aan om hoe dan ook bij de term conservatisme telkens een aanvullende kanttekening te maken: wil men het mét Cecil, Mannheim en de neo-conservatieve auteurs, zoals Mühlenfeld[8.], Mohler[9.], von Klemperer[10.], Russel Kirk[11.], Viereck[12.] en Quintin Hogg[13.] laten slaan op de specifieke negentiende-eeuwse stroming en geesteshouding, dan is men gedwongen om voor alle andere vormen van conservatisme - vóór 1789, binnen het liberale kamp, binnen het socialistische, binnen het communistische - een andere term te bedenken, die duidelijk maakt, dat we hier met behoudsgezindheid te doen hebben. Wil men de term in zijn eerste algemene betekenis hanteren, dan moet men het specifieke negentiende-eeuwse conservatisme in de lijn van Burke als zodanig nader aangeven. Aangezien het gangbare spraakgebruik het woord al lang voor elke vorm van behoudsgezindheid bezigt, lijkt mij de tweede optie het meest reëel.

Conservatisme als zodanig is dus van alle tijden en we vinden buiten de partijen, die in de negentiende en twintigste eeuw quasi officieel dat etiket dragen nog tal van andere vormen en soorten. En daarmee zijn we terug bij Nolens opmerking uit 1917 en bij Heldrings klacht uit 1973. Nederland, een land waar niemand in onze eeuw nog conservatief wilde heten en waar een geprofileerde en gefundeerde conservatieve beweging ontbroken zou hebben, terwijl het ouderwetse, naar verhouding vrij statische en traditiebepaalde bestel vóór 1940 toch duidelijk de aanwezigheid van zeer sterke conservatieve krachten (in de algemene betekenis van het woord!) verraadt.

Wanneer de term ‘conservatief’ hier in de politiek zo'n negatieve bijsmaak had, dan werd en wordt daarbij ergo aan een zeer speciaal conservatisme gedacht. De conservatieven uit de vorige eeuw, de enige partij die inderdaad die naam droeg, de oude anti-Thorbeckeanen, waren roem- en geruisloos nog voor de eeuwwisseling uit de partijpolitieke staalkaart verdwenen. Een deel was bij de oudliberalen, een deel bij de antirevolutionairen terechtgekomen en de diepste oorzaak van die ontbinding moet gezocht worden in het gebrek aan visie, het gebrek aan een eigen vruchtbare en gefundeerde filosofie, die tot politiek handelen vermocht te inspireren. Vandaar dat conservatisme *in politicis* een synoniem werd en gebleven is voor starre enge behoudzucht. Vanwaar nu echter dat gebrek aan visie, aan vrucht-

8. Hans Mühlenfeld, *Politik ohne Wunschbilder* (München 1952).
9. Arnim Mohler, *Die konservative Revolution in Deutschland* (Stuttgart, 1950).
10. Klemens von Klemperer, *Konservative Bewegungen zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus* (Wenen, 1961).
11. Russel Kirk, *The Conservative Mind* (London, 1964).
12. Peter Viereck, *Conservatism revisited* (New York-Londen, 1949).
13. Quintin Hogg, *The Case for Conservatism* (Londen, 1947).

bare alternatieven, die nu eenmaal altijd de onmisbare legitimatie zijn voor een beweging of partij?

Voorwaarde voor het ontstaan van het negentiende-eeuwse geprofileerde conservatisme als filosofische en politieke stroming was de uitdaging geweest van Verlichting, revolutie en liberalisme. Het conservatisme had tegenover de rationalistische maatschappijvisie en de vooruitgangsgedachte van de liberale burgerij de 'natuurlijke' ordening gesteld, die met een feodaal-agrarisch verleden werd geïdentificeerd.

In Nederland echter ontbrak dat verleden, ontbrak een sterke feodaal-agrarische traditie, die in Engeland, Frankrijk, Duitsland en vele andere landen als de grote levende inspiratiebron van het conservatisme fungeerde, waarachter zich dikwijls verschillende groeperingen, verschillend ook in sociaal opzicht, konden verenigen. De oorsprong van de Nederlandse staat was revolutionair en de Republiek had haar stempel ontvangen van het stedelijke element. Ook het orangisme had immers voor een belangrijk deel een stedelijke basis in het calvinistische volk, al vinden we hier óók dat andere element, de feodale landadel. Die was er echter nooit in geslaagd zich van het orangisme meester te maken, dat wil zeggen, het orangisme tot een instrument van zijn feodaal-aristocratische tradities en concepties om te smeden. Dat is des te opmerkelijker omdat de Oranjes zelf met hun monarchale ambities allerminst afkerig waren van de feodaal-aristocratische ordening, die overal in Europa de voedingsbodem van de moderne monarchie was geweest. Doch ook de stadhouders konden de calvinistisch-stedelijke component onder hun aanhang nooit verwaarlozen. Wanneer men in de Oranjes dan al pseudo-monarchen bij de gratie Gods vermocht te zien, dan kon ook de vurigste orangist nooit uitvlakken, dat de stadhouders aan het hoofd van een staat stonden, die een stedelijk-commerciële basis had. Men kon de Hollandse regenten, de staatsgezinden, als een stel hinderlijke partij- en factiegenoten afschilderen, men kon nooit de rol van Holland en de stedelijke traditie elimineren. Juist de traditionele achterban van Oranje, de calvinisten konden dat niet, omdat net het calvinisme (anders dan het lutheranisme) een stedelijke basis had. En in verband weer daarmee een revolutionaire oorsprong. Tegenover de ideeën van 1789 en tegenover het liberalisme, kon het conservatisme in Nederland, anders dan het continentale of het Engelse à-la-Burke, dus alleen teruggrijpen óf op het pseudo-monarchale orangisme óf op de aristocratische regententraditie, doch in beide gevallen betrof het een verleden dat op grond van zijn commerciëel-stedelijk karakter een te smalle basis bood voor een omvattende fundamentele tegenaanval op het liberaal-burgerlijke maatschappijbeeld van de negentiende eeuw. Dit maatschappijbeeld betekende voor Nederland immers een minder scherpe breuk met zijn verleden, dan voor de andere landen. De hier gesignaleerde burgerlijk-stedelijk oorsprong van de Nederlandse staat is natuurlijk al lang bekend; juist in de buitenlandse geschiedschrijving. Bij ons

heeft vooral Huizinga de betekenis ervan voor de Nederlandse samenleving onderstreept, als een constituerende factor voor 'Nederlands geestesmerk'[14]. In een brief aan Nijhoff van 1927 schreef hij: 'Bourgeois zijn wij allen, met name in ons brave vaderland, van den baron tot den proletarier en van den dichter tot den notaris...'[15].

Uiteraard stuitten de revolutionaire beginselen hier evengoed op verzet als elders. Maar het opmerkelijke is dat dit verzet, bij gebrek aan een sterke feodaal-agrarische traditie, zo verdeeld bleef. Niet dat er geen conservatisme in Nederland was, maar dat dit conservatisme niet tot een homogene beweging vermocht uit te groeien, is dus het specifieke. Willem I kon, juist als exponent van de anti-liberale monarchale tendens van het orangisme, niet of slechts met veel voorbehoud teruggrijpen op de Republiek, waarin die tendens zich immers nooit volledig had kunnen realiseren. Hij zocht het daarom in een synthese van orangisme en verlicht absolutisme en distantieerde zich van de traditionele Oranjeaanhang. De notabelenkaste - zij bestond bovenal uit adellijke en oud-regentenfamilies - die onder zijn bewind de dienst uitmaakte, was daarom wel anti-liberaal en anti-revolutionair (in de algemene, niet de speciaal-Nederlandse betekenis van het woord!), maar zij vormde een voorbeeld van fantasieloos behoudsconservatisme, omdat de inspiratie van een verleden met een beheersende aristocratisch-feodale traditie ontbrak.

Het ontbreken van die brede historische basis doet zich ook in het denken en de concepties van een figuur als Van Hogendorp zo schrijnend gevoelen; Van Hogendorp, die zich weliswaar keerde tegen het centralisme en het verlicht-absolutistische regime van Willem I, maar dit in feite juist deed vanuit een conservatieve positie, ook al is hij herhaaldelijk met het liberalisme in verband gebracht. Wat hij echter op het oog had was herstel van de Republiek, weliswaar niet terugkeer zonder meer maar toch een veel sterkere oriëntatie op haar tradities en instellingen dan de koning wenselijk vond. Van Hogendorps gedecentraliseerde standenstaat was bedoeld als rem op de centralistische monarchie, maar natuurlijk evenzeer als rem op alle revolutionair-democratische stromingen. Die staat was typisch conservatief als nieuwe oplage van de oude Republiek. Dat hij niettemin ook liberale of beter pseudo-liberale trekken vertoonde, ligt (alweer!) aan het karakter van die Republiek, aan haar burgerlijk-stedelijke signatuur. Zo kon Van Hogendorp door zijn streven om aan te knopen bij de commerciële vrijhandelstraditie van de Republiek en bovenal bij haar anti-centralistische structuur quasi liberaal lijken en toch traditionalist en conservatief zijn[16].

14. Huizinga, *Nederlands geestesmerk*, *VW*, VII, 279.
15. Brief van 18-12-1927. Vergelijk *Maatstaf* (1954-1955) 206.
16. Naast C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland* (Heerlen, 1965) heb ik inzage kunnen nemen, wat Hogendorp aangaat, in een ongepubliceerde doctoraalscriptie van H. van der Hoeven, 'Gijsbert Karel van Hogendorp, conservatief of liberaal?' (Utrecht, 1972).

Naast het behoudsconservatisme van de dragende notabelenkaste en het herstelconservatisme van een Van Hogendorp vinden we in de eerste helft van de eeuw nog een derde conservatieve reactie, uiteindelijk de belangrijkste en meest fundamentele in het Réveil. De verwerping van alle natuurrechtelijke beginselen en van het vooruitgangsgeloof, het teruggrijpen op een geheroïseerd christelijk-calvinistisch verleden, het pessimistische mensbeeld onthullen de misschien zuiverste Nederlandse variant van het negentiende-eeuwse conservatisme. Maar een *Nederlandse* variant inderdaad! Bij gebrek aan de feodaal-aristocratische traditie komt het zwaartepunt te liggen op de christelijk-calvinistische beginselen, zij het dat de invloed van het buitenlandse conservatieve denken eveneens aanwezig is. Op een eiland bevonden zich de Nederlandse conservatieven uiteraard niet. En toch kan men zeggen, dat de bijbel hier het equivalent werd voor de feodale standenstaat, waar alle conservatieven en anti-modernisten zich aan vast hielden, wilden zij met een vruchtbaar alternatief komen.

Het opmerkelijke is dat we wel herhaaldelijk aanzetten vinden tot een conservatieve beweging zoals elders; een conservatisme dus, dat in het christendom weliswaar een waardevolle maatschappij-conserverende bondgenoot ziet, maar dat toch in wezen al pagaan is, door de wol van Verlichting, rationalisme en secularisatie onherroepelijk geverfd. Rond 1860 duikt het op bij figuren als Wintgens en Lion[17]. In het denken van Multatuli niet minder. Doch even opmerkelijk als die aanzet zelf is het falen om vanuit een pagane basis tot een inspirerend alternatief voor de liberale maatschappij en wereldopvatting en voor de liberale staat te komen. Het bleef bij kleine geïsoleerde groepjes of zuivere individualisten. De zogeheten conservatieve partij, die zich in de jaren zestig formeerde, rekruteerde zijn aanhangers deels uit de oude notabelenkaste, de behoudsconservatieven uit de tijd van Willem I, die zich tegen de grondwet van 1848 hadden verzet, deels uit wat wel de conservatief-liberalen zijn genoemd: een middengroepering in díe zin, dat zij zichzelf veelal als gematigd liberaal beschouwden, het regime van Willem I hadden bekritiseerd en hervormingen hadden voorgestaan, doch Thorbeckes grondwet ook weer rijkelijk veel van het goede hadden gevonden[18]. De Indische kwestie, die na zestig de kamer bezig hield, dreef nu deze liberaal- of gematigd-conservatieven en de oude conservatieven in elkaars armen, omdat beide groepen bang waren, dat de liberalen het koloniale bezit te gronde zouden richten. Doch deze conserva-

17. In de doctoraalscripties van L.M.G.P. Smeets, 'Isaak Jacob Lion (1821-1873)' (Utrecht, 1966) en C.W. Korevaar, 'De conservatieve partij in Nederland 1860-1865' (Utrecht, 1963), vond ik nadere gegevens over Wintgens en Lion.
18. Vergelijk J.C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXI (1957) 186. Voorts *idem*, 'Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw', *ibidem*, LXXVI (1962) 43 en Th. van Tijn, 'Op de drempel van een nieuwe tijd', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (12 dln; Utrecht 1949-1958) X, 302.

tieve partij werd daarmee nog lang niet de exponent van dat boven genoemde pagane conservatisme naar buitenlands model. Steunend op de deels commerciële bovenlagen wilde zij te zeer de *status quo* handhaven en kon zo niet uitgroeien tot een brede beweging met een geprofileerde anti-liberale conceptie, die aan grotere volksgroepen appelleerde. Slechts het protestantisme vermocht de feodaalagrarische traditie te vervangen en een geïnspireerd anti-liberaal conservatisme te ontwikkelen.

Het Réveil was nog geïsoleerd gebleven en ook Groen had de conservatieve regeringskaste en het protestantse kiezersvolk niet naar elkaar toe gebracht. Hij wilde dat ook nauwelijks, omdat hij zeer goed het onderscheid zag tussen het steriele behoudsconservatisme van de notabelen en zijn eigen op het grote calvinistische verleden geïnspireerde opvattingen. Vooruitlopend op de latere discussie onderscheidde hij al een herstel- en een behoudsconservatisme. Het eerste was er op uit om 'refaire le passé', het laatste wilde, bang voor de consequenties van het revolutionaire beginsel, slechts weerstand bieden aan de gevolgen, echter 'en persistant dans ses erreurs'[19]. Dat sloeg uiteraard op de conservatieven, waarvan Groen zich altijd nadrukkelijk distantieerde omdat zij in zijn ogen verkapte liberalen waren. Hij toonde daarmee een scherp oog voor de tweeslachtige oorsprong van het koninkrijk van Willem I en zijn nieuwe elite, die we zoëven hebben gesignaleerd. Dat koninkrijk was immers een poging om wél de monarchale centralistische tendens, maar niet het calvinisme uit de orangistische traditie over te nemen. In plaats daarvan werd de rationalistische Franse en dus in wezen revolutionaire staatsopvatting geadopteerd. Het verzet van de notabelenkaste tegen de liberale staat miste daardoor de historische en sociale diepgang. Wat Groen niet door had en moeilijk door kon hebben, was, dat zijn eigen conservatisme en anti-liberalisme, al bezat het wél die historische dimensie, in verband met de al herhaaldelijk hier ter sprake gekomen stedelijk-revolutionaire basis van het calvinisme en van de oude Republiek ook nooit zo fundamenteel met het liberalisme zou kunnen botsen als het conservatisme, dat op een feodaal-agrarische basis terug kon vallen.

Het is een gemeenplaats geworden om Groen, de theoloog en denker te contrasteren met zijn opvolger Kuyper, de volksmenner en politicus, die het protestantse kiezersvolk in beweging wist te brengen. Het verschil kan echter niet uitsluitend worden teruggebracht tot een andere persoonlijke aanleg. Toen Kuyper zich roerde, in de jaren zeventig, kón het kiezersvolk in beweging komen omdat het door de maatschappelijke en economische verschuivingen rijp was voor mobilisatie, omdat toen pas de vrij statische samenleving in beweging kwam.

De modernisatie valt volgens recente opvattingen in de tijd ná 1880, ja ná 1890.

19. G. Groen van Prinsterer, *Le parti antirévolutionaire et confessionel dans l'église réformée des Pays Bas* (Amsterdam, 1860) 76. Ik vond dit citaat in de genoemde doctoraalscriptie van Smeets. Zie noot 17.

En op cultureel vlak, in de literatuur - ook een thermometer voor de nationale lichaamstemperatuur - wordt het eveneens pas waarlijk interessant in de jaren tachtig. Rond zeventig klaagt Van Vloten nog vrijwel elk nummer van de *Levensbode*[20.] vol over de Jan Saliegeest, en niet als enige. Het liberale stelsel was in Nederland opgericht in een samenleving, die nog niet door de industrialisatie in beweging was gebracht. Wanneer de revolutionair-burgerlijke oorsprong van de Nederlandse staat verklaart, waarom het feodaal-agrarisch georienteerde conservatisme hier niet vermocht te aarden zoals in die landen, waar naar een landelijkaristocratisch inspiratiebeeld kon worden terugverwezen, dan verklaart die oorsprong tevens dat het liberalisme een minder revolutionaire uitdaging leek. Het kon zich namenlijk als erfgenaam van de Loevesteinse richting presenteren, dus eveneens als een historisch-traditionalistische stroming. Een trek, die dan vergroot werd door de genoemde omstandigheid, dat de liberale staat in een vrij statische pre-industriële samenleving kon worden opgericht. De oude conservatieven, die die naam als enigen officieel in de geschiedenis dragen, de anti-Thorbeckeanen, weken voetje voor voetje terug. Vandaar niet minder de versplintering van het conservatisme; het isolement van de anti-liberale Réveil-groep of van de groot-protestantse beweging rond Mulder.

De grote uitdaging om de conservatieven of anti-modernisten van diverse pluimage te verenigen, kwam pas later. Ongetwijfeld vormt die afwezigheid van de grote onrust in de diepte, in de bredere volkslagen tijdens het eerste driekwart van de eeuw een belangrijke verklaring, waarom de discussie tussen liberalen en antiliberalen in deze decennia zo weinig substantieel, zo vergeestelijkt en subtiel aandoet. De andere verklaring echter blijft het verleden, dat de tegenstanders hier als gemeenzaam erfgoed bezaten. Toen de grote deining echter op gang kwam, toen grotere groepen van de bevolking de vertrouwde grond onder hun voeten voelden trillen, wás het parlementair-liberale stelsel gevestigd. Het verzet van de oude conservatieve notabelenkaste was gebroken. En dat bracht met zich mee, dat de liberalen voortaan verdedigers van een bestaand arrangement werden. Het is een algemeen Europees verschijnsel. Het liberalisme wordt in de jaren zeventig en tachtig behoudend. Maar uiteraard blijft dit nieuwe liberaal-conservatisme iets anders dan het feodaal-agrarische.

Het liberalisme bestond (zoals ieder-isme) uit verschillende componenten, die elkaar aanvulden en steunden zolang de middenklassen nog voor hun invloed moesten vechten, maar die met elkaar in botsing kwamen zodra enkele belangrijke desiderata, zoals een constitutioneel bestel, een sterk parlement en census-kiesrecht waren verwezenlijkt. Het blijft altijd een privilege van een onmondige, zich onderdrukt voelende groep, dat zij de eigen emancipatiestrijd kan identificeren met de emancipatie van allen die in het donker wandelen. Het Europese liberalisme wortel-

20. J. van Vloten, ed., *De Levensbode* (Zutphen-Deventer-Haarlem, 1865-1877).

de in het optimistische toekomstbeeld van de Verlichting: het geloof in de perfectibiliteit van de mens. Natuurlijk bleef dit beeld vaag zoals elk toekomstvisioen. De toekomst ligt altijd voor ons als één maagdelijk geheel. In het heden pas openbaren zich de tegenstrijdigheden. Globaal kwam het erop neer, dat er steeds meer liberale beschaafde burgers zouden zijn. Uit de sociale droesem in de diepte zouden de bekwame energieke elementen telkens opnieuw op kunnen stijgen, in vrije zelfontplooiing. Deze humaan-democratische component harmonieerde oorspronkelijk uitstekend met een individualistisch prestatiedenken en met een uitgesproken anti-etatisme. De staat was immers aanvankelijk nog de standenstaat van kroon en altaar en een heel netwerk van schotten, kasten- of gildenreglementen; een sta-inde-weg voor de emancipatie. Maar toen de liberalen deze staat hadden gesloopt, toen de bovenlaag van de burgers inderdaad invloed had gekregen, kwam de humaan-democratische component in botsing met het individualistische prestatiedenken en met de inmiddels verworven invloed.

Het vraagstuk, waar de liberalen in heel Europa zich na het midden van de eeuw steeds nadrukkelijker voor gesteld zagen, luidde: hoe de vooruitgang en de democratische ontwikkeling (dat wil zeggen: de emancipatie van allen, die nog geen deel hadden aan de zegeningen van de moderne beschaving) te bevorderen, zonder de na een taaie strijd veroverde politieke en economische posities prijs te moeten geven? In het oude liberale toekomstvisioen had immers het proletariaat als factor ontbroken. De consequenties van de industrialisatie waren er nog niet in verdisconteerd. Maar de liberale staat, zoals die inmiddels was ontstaan, zat met dit proletariaat in zijn maag. Men kon het niet missen en men kon het evenmin in zijn troosteloosheid laten voortvegeteren. Het individualistische prestatiedenken was humaan geweest in een tijd dat op één fabrieksschoorsteen nog honderd kerktorens kwamen. Het werd inhumaan, toen die verhouding begon om te keren. Dat had het socialisme begrepen. Het leerde dan ook dat voor een vrije ontplooiing van de autonome persoonlijkheid - oorspronkelijk ook het ideaal van de socialisten - allereerst een gelijke maatschappelijke startpositie was vereist. Het socialisme nam zo de humaan-democratische traditie van het liberalisme over. Dit conflict tussen de oorspronkelijk harmoniserende componenten plaatste het liberalisme voor een dilemma, met het gevolg dat de liberale theorievorming stagneerde en tenslotte zo wezenloos en steriel werd. De liberalen trachtten alsmaar een methode te vinden om door te lopen zonder de standplaats op te geven. In de praktijk betekende dat ook in Nederland een voortdurende afbrokkeling en corrosie. Rond zeventig vinden we al de behoudende Thorbeckeanen tegenover de jongliberalen, die het kiesrecht willen uitbreiden. Twintig jaar later zijn de liberalen nog meer in het defensief gedrongen. Dan zijn de jongliberalen van anno zeventig (zoals Sam van Houten) oudliberalen geworden; huiverig voor de laatste consequentie van algemeen kiesrecht vinden ze een nieuwe generatie jongliberalen tegenover zich.

Men moet het Nederlandse liberalisme de eer laten, dat het de gymnastische oefening om door te lopen en toch te blijven staan heroïsch letterlijk tot scheurens toe heeft trachten te volbrengen. Het waren liberale kabinetten, die - zo zeer in strijd met het liberale anti-etatisme, maar zo geheel in overeenstemming met de humaan-democratische traditie - een moderne sociale politiek inaugureerden. Telkens scheidt zich zo een progressieve vleugel af, die bereid is ballast over boord te gooien, nieuwe lagen van het volk in het politieke spel te betrekken, waarbij de radikalen en later de Vrijzinnig Democratische Bond soms al zo ver opschuiven, dat hun brilleglazen beslagen raken door de adem van de socialisten. Maar telkens ook blijven groepen liberalen achter, die men nu als handhavers van de *status quo* kan bestempelen: als conservatieven in de algemene zin. Dat zij zelf dat niet altijd door hebben, is een andere zaak. Zij contrasteren zelfs nog in het Interbellum hun liberalisme als een linkse ideologie met het confessionele denken. Zij blijven zichzelf zien als progressieven en aanhangers van de vooruitgangsgedachte. Maar het is een belegen progressivisme van gisteren; van de negentiende eeuw. Door de industrialisatie en door de massificatie van de moderne samenleving was het oude liberale toekomstvisioen onverbiddelijk naar het rijk van de utopieën verhuisd. Verouderde toekomstvisioenen zijn psychologisch echter even moeilijk los te laten als verouderde mythen omtrent het verleden. Zij fungeren als moreel alibi voor degenen, die op grond ervan reële macht en invloed hebben verworven.

Ondanks de uitzonderlijke elasticiteit en de sterke en lange doorwerking van die humaan-democratische traditie kon het Nederlandse liberalisme echter niet ontkomen aan het noodlot, dat het de ideologie was geweest van de beschaafde klassen, van een geëtableerde laag. En dat had tot gevolg, dat toen de anti-liberale tegenbeweging - een conservatisme in de zin van een positieve maatschappijfilosofie - eindelijk goed en wel na 1870 op gang kwam, deze tegenbeweging juist ook democratisch-emancipatorische elementen in zijn rugzak had. De antirevolutionaire maatschappijconceptie vertoont nu ontegenzeggelijk een aantal trekken, die de stelling rechtvaardigen, dat we hier de Nederlandse variant van het negentiende-eeuwse conservatisme voor ons hebben, evenals zijn voorloper het Réveil: de beginselen van 1789 en de leer van de volkssouvereiniteit worden vierkant afgewezen. Het liberalisme wordt bestreden en de argumenten evenals de typering ervan als atomistisch en mechanistisch zijn bij Kuyper en de antirevolutionairen dezelfden als elders in het conservatieve kamp. Tegenover de liberaal-democratische staat, het 'demo-liberalisme' zoals de betiteling zou heten, plaatst Kuyper een organisch geordende standen-democratie, gebaseerd op de ingenieuze gedachte van de souvereiniteit in eigen kring[21]. Dat achter dit alles een duidelijk anti-rationalisme en anti-modernisme schuil gaat, behoeft geen betoog.

21. Vergelijk J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (Assen, 1967). Dit boek heeft niettegenstaande de simplistische en ook onhistorische aanpak de verdienste een onderzoek naar het geheel van Kuypers staats- en maatschappijopvatting te zijn. Voor een kritische bespreking van Van Weringhs boek zie A. van der Woude in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIV (1968) 179.

Men heeft in Kuypers anti-revolutionaire theorie onduidelijke plekken en halfslachtigheden aangewezen en men heeft er ook wel aan herinnerd, dat hij tevens iets had geërfd van het liberale vooruitgangsoptimisme, dat heel het geestelijk klimaat van de negentiende eeuw zo had doortrokken[22]. Ik wil dat niet tegenspreken. Kuyper kon al geen zwartgallige pessimist of onheilsprofeet zijn, omdat geen politicus of staatsman zijn energie aan een zaak zal wijden, die hij verloren acht. Als realist ging hij bovendien vanzelfsprekend uit van wat de liberalen in Nederland nu eenmaal tot stand hadden gebracht en de onduidelijkheden en tegenstrijdigheden in zijn filosofie waren in zekere zin de voorwaarde voor zijn politieke invloed en successen. De geïsoleerde Groen, die nog veel meer als profeet in de windstilte van een traditionalistisch-rustige samenleving riep, kon juist daarom als theoloog en theoreticus consequenter zijn dan zijn opvolger. Kuyper geloofde in de toekomst. Maar dat doen de conservatieven elders ook in dié zin, dat zij streven naar een ordening, waarbij de oude waarden en samenlevingsvormen weer opnieuw tot hun recht zullen komen. Het conservatisme gelooft in de herhaling. Kuypers beweging was een herstelbeweging: herstel van Nederland als protestants-calvinistische natie, die door het liberalisme, zoals hij het zag, op een dwaalweg was gebracht. Als practicus en pragmaticus was Kuyper vanzelf een schipperaar; in tegenstelling bijvoorbeeld tot Hoedemaker, die een veel radikaler en zuiverder herstel eiste, maar die dan ook geen effectieve antirevolutionaire partij van de grond kreeg en slechts in kleine protestantse ultrapartijtjes, zoals de Hervormd Gereformeerde Staatspartij later een mondstuk zou vinden[23]. Het gemeenschappelijke mag ons overigens niet de ogen doen sluiten voor datgene wat het Nederlandse conservatisme opnieuw onderscheidt van andere Europese conservatieve bewegingen in deze tijd. De calvinistische traditie bezat de nodige democratische ingrediënten; alweer in verband met de revolutionaire oorsprong. Kuyper kon zich dan ook democratisch én conservatief tegelijkertijd opstellen, als voorvechter van het volk tegen de deftige liberale burgerij én als voorvechter van een traditionalistischchristelijke samenleving tegenover een modern-paganistische staat. Het Nederlandse katholicisme verkeerde in een soortgelijke positie, zij het na een totaal andere voorgeschiedenis. Katholieken en calvinisten vonden elkaar zo in hun emancipatiestrijd en als voorstanders van een anti-liberale conservatief-christelijke democratie, hoe zeer zij verder ook tegenover elkaar kwamen te staan.

22. Vergelijk E.H. Kossmann, ‘De groei van de anti-revolutionaire partij’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1.
23. Wat de denkbeelden van Hoedemaker en zijn invloed op de Hervormd Gereformeerde Staatspartij en ds. Lingbeek betreft, heb ik een en ander geleerd uit een doctoraalscriptie van B. Timmerman, ‘De Hervormd Gereformeerde Staatspartij’ (Utrecht, 1968).

De modernisatie in Nederland leidde met dit al tot een reconfessionalisering van de politiek. De verbinding van christelijk-sociale ideeën met een conservatief waardenpatroon, van conservatisme en democratie was trouwens geen Nederlandse specialiteit. Een vergelijking met de vernieuwingsbeweging bij de Engelse Tories rond de eeuwwisseling dringt zich op, met Randolph Churchills 'Torydemocracy'[24]. Maar de sterk vertraagde industrialisatie, sterk vertraagd althans vergeleken met Engeland, verklaart misschien gedeeltelijk waarom die reconfessionalisering hier zo'n omvang en diepgang bereikte. Nog *voordat* de liberalen het licht van hun beschaving en tolerantie tot de lagere volksklassen hadden kunnen uitdragen, nog *voordat* de socialisten een grote ontkerstende volksmassa aantroffen om het nieuwe evangelie van klassestrijd en arbeidersstaat te prediken, mobiliseerden de protestantse en katholieke voormannen met succes die volksmassa en eisten democratisering en emancipatie in naam van een conservatief-christelijk inspiratiebeeld. Het gezag van de kerk van beiderlei confessie was nog krachtig genoeg om een ideologie geloofwaardig te maken, die leerde dat Nederland bovenal een christelijke natie was en die in het evangelie de laatste antwoorden ook op de problemen van de moderne wereld zag.

Een factor, die naast de eerder genoemde factoren van sociale- en economische aard - die vandaag wel eens wat al te vanzelfsprekend de eerste plaats op het prioriteitenlijstje van de historicus innemen - niet vergeten mag worden, is de neutrale positie van Nederland: een kleine staat, rijk dankzij een kolossaal koloniaal bezit, angstvallig en meer dan een eeuw lang met succes onzijdig, levend aan de rand van het moderne Europa. Het voorbeeld van Zwitserland dat deze status nog veel langer wist te continueren, leert hoe belangrijk een lange afzijdigheid van internationale conflicten is voor de groei van een traditie-gebonden conservatief klimaat. De modieuze leer van het 'Primat der Innenpolitik' is dan ook uiterst discutabel.

De beëindiging van de schoolstrijd, de invoering van het algemeen kiesrecht en daarmee van de volledige democratie in formele zin, schiepen na 1920 een nieuwe situatie. Het liberalisme, innerlijk verscheurd tussen de behoudende en de progressieve krachten, had weinig politieke stootkracht meer. Treub had trouwens al in 1891 de liberale partij gekarakteriseerd als 'een oude jongejuffrouw, in wie, hoe lang je haar ook aait, geen leven meer is te krijgen' en naar verluidt was Treub op dit gebied niet geheel onbedreven[25]. De confessionelen hadden hun emancipatorische beloften en programmas voor het grootste deel ingelost. Evengoed als de rechtervleugel van de liberalen waren zij voortaan bovenal geïnteresseerd in een behoud van de wezenlijke sociale en economische verhoudingen. Meer en meer zagen zij in het socialisme daarom de grote dreiging. De periode van het Interbellum, waarin 'conservatief' volgens Nolens zo'n vies woord was, wordt zo geken-

24. R. Blake, *The Conservative Party from Peel to Churchill* (Londen, 1970).
25. Vergelijk H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren* (Baarn, 1965).

merkt door de vaste wil van de grote partijen om Nederland niet ten prooi te laten vallen aan ‘de goden van de tijd’. De periode staat in het teken van de afbraak van Kuypers antithese, waarbij Colijn vooral als de executant optrad. Wanneer ik dat zo stel, dan wil dat uiteraard niet zeggen, dat men aan confessionele of liberale zijde van begin af aan in die liquidatie van de oude controverse ‘de’ grote taak zag, die nu gemeenschappelijk aangepakt diende te worden. Zowel in het ene als in het andere kamp had de traditie van de antithese diepe sporen achtergelaten en velen vervielen telkens weer in het vertrouwde denkspoor. Tegelijkertijd werd de oeroude tegenstelling in het confessionele kamp tussen Rome en Dordt weer zichtbaar, nu de katholieken tot een volwaardige partner van de coalitie waren uitgegroeid. Juist de oude Kuyper, merkwaardig genoeg, toonde zich na 1918 een tegenstander van een verder samen optrekken met de katholieken[26]. De coalitie moest duidelijk onder protestantse leiding blijven staan. En de protestantse ultras, vergaard in de Staatkundig Gereformeerde Partij en de Hervormd Gereformeerde Staatspartij droegen nog authentieke zeventiende-eeuwse brilletjes en zagen in Rome onveranderlijk het grote gevaar. Dat desondanks de antithese afbrokkelde en vervangen werd door een christelijk-liberale synthese bewijst de diepere half onbewuste consensus, waarbij zich confessionelen én liberalen als broeders en hoeders van de nationale traditie gingen beschouwen in een wereld, die in hun ogen volledig op drift begon te raken.

De confessionelen worden liberaler wat hun sociale en economische instelling betreft. Met name geldt dat voor de protestantse partijen. Liberaler, dat wil dan in het Interbellum zeggen: afkerig van toenemende overheidsbemoeiing en van sociale maatregelen; op de bres voor het vrije ondernemerdom. Bruins Slot is in zijn memoires... *en ik was gelukkig*[27] in dit opzicht minder gelukkig met de rol van Colijn, die de christelijk-sociale traditie van Kuyper had verlaten en die zich zo duidelijk een man van het groot-kapitaal had getoond. Deze liberale beginselen werkten ook door in het bezuinigings- en aanpassingsbeleid, dat de regering Colijn in de crisisjaren voerde. De kritiek op dat beleid is recentelijk door P.W. Klein aangevochten, die er op wijst dat ten eerste de mogelijkheden voor de regering zeer beperkt waren omdat de achterliggende structuur van de Nederlandse industrie een effectieve crisisbestrijding veel meer bemoeilijkte dan bijvoorbeeld in Engeland[28]. Bovendien stelt Klein, dat juist het aanpassingsbeleid, alle mooie bezuinigingsvoornemens en sluitende begrotings-rethoriek ten spijt, terdege tot actieve regeringssteun voerde en dat in feite de uitgaven telkens toenamen. Maar ook Klein ontkent niet, dat hier gewoon sprake was van een overweldigende druk der

26. Zie G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie* (Kampen, 1969).
27. J.A.H.J.S. Bruins Slot,... *en ik was gelukkig* (2e dr.; Baarn, 1972).
28. P.W. Klein, ‘Depressie en beleid tijdens de jaren dertig’, in J. van Herwaarden, ed., *Lof der Historie* (Rotterdam, 1973) 289 vlg.

omstandigheden en dat de regering aarzelend, zo niet tegenstribbelend, telkens voor die druk tot actiever ingrijpen zwichtte. De op zichzelf zeer interessante vraag of een eerdere devaluatie van de gulden, bijvoorbeeld in 1931 al, tot wezenlijke verlichting van de crisis zou hebben bijgedragen en veel algemener de vraag of er wel veel zinvolle alternatieven waren; of met andere woorden een actief sociaal beleid of een aanpak à la Keynes in de Nederlandse verhoudingen destijds mogelijk en wenselijk was, is hier echter niet aan de orde[29]. Waar het mij om gaat, is de verregaande consensus wat het economische en sociale beleid betreft tussen de protestantse confessionelen (de katholieken namen een ietwat progressiever standpunt in) en de liberalen, dat in de samenwerking tussen Colijn en de zelfs zeer links-liberale Oud verpersoonlijkt werd; onverschillig wat er van terecht kwam.

Omgekeerd toonden de liberalen zich christelijk in die zin, dat men in het liberale kamp en wel bij de behoudende Staatspartij evengoed als bij de vooruitstrevende Vrijzinnig-Democratische Bond steeds nadrukkelijker de waarden en het belang van de alomvattende christelijke cultuur en ethiek hoort prijzen en beklemtonen tegenover het moderne nihilisme of de verafschuwde leer van het atheïstische communisme[30].

Het doorlezen van de officiële partijprogrammas uit de jaren dertig vormt soms verrassende en dikwijls ook amusabele lectuur, waarbij men zich niet aan de indruk kan onttrekken, dat voor CHU, ARP en Liberale Staatspartij de tijd stilstond[31]. Nu kleeft aan vele partijprogrammas natuurlijk in verband met de onvermijdelijke fraseologie een luchtje van luchtledigheid. Maar ook hier weer gaat het om de consensus op wezenlijke punten. Verschillen zijn er uiteraard ook, doch die liggen nu juist meer in de theoretische, bijna zou ik willen zeggen, rituele sfeer.

Het belangrijkste verschil blijft, dat de confessionelen het beginsel van de volks-

29. Klein ontkent dit in zijn zeer instructief artikel. Overigens bespeur ik in zijn beoordeling een zekere tweeslachtigheid; zo, wanneer hij betwijfelt of een devaluatie van de gulden in 1931 wel die voordelen zou hebben gebracht, die men achteraf ervan verwachtte, maar aan de andere kant ook van mening is, dat het monetaire beleid en het uitstel van de devaluatie Nederland heeft geïsoleerd. De hoofdthese van zijn betoog, namelijk dat de structurele aard van de crisis de regering na 1933 weinig keuze liet en niet één-twee-drie door een ander beleid had kunnen worden weggenomen, wordt eveneens ietwat afgezwakt, doordat ook Klein zelf het beleid van Colijn en Oud als star, traag en visieloos afschildert. De vraag is immers of volgens zijn interpretatie van de ware oorsprong van de crisis - de achtergebleven economische en technologische structuur - een ander voortvarender beleid na 1933 iets wezenlijks had kunnen veranderen. Nu moeten we concluderen, dat de crisis aan de ene kant, gezien de structuur, nauwelijks te bezweren viel, maar dat aan de andere kant, geheel los daarvan, het land met een regering was gezegend, die haar taak niet op adequate wijze wist te vervullen. Doch wanneer het eerste waar is, wordt het tweede irrelevant.
30. Vergelijk O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 444 en Vonhoff, *Zindelijke burgerheren*.
31. De partijprogramma's zijn te vinden in het jaarboekje *Parlement en Kiezer*, J.A. Jungman en F.K. van Iterson, ed. (Den Haag: Martinus Nijhoff).

souvereiniteit blijven verwerpen. De ARP verkondigt nog in 1938, dat de principes van de Franse revolutie als noodlottig bestreden dienen te worden. Ook herhalen ARP en CHU met vrijwel dezelfde bewoordingen elk en met verwijzingen naar vorige programmas, dat Nederland een christelijk-protestantse natie is en Oranje door God met de historische leiding begiftigd. De overheid is voorts dienaresse Gods, hem alleen verantwoording verschuldigd; al worden grondwet en constitutionele monarchie uitdrukkelijk aanvaard als het kader, waarbinnen het nationale leven zich dient te voltrekken[32].

Bij de liberalen is van dit alles natuurlijk geen sprake, noch van Gods souvereiniteit, noch van Oranjes historische roeping. In de beginselverklaringen van de Vrijheidsbond kunnen we lezen, dat de scheppende kracht van de persoonlijkheid de bron van alle vooruitgang is[33]. Tot zover lijkt de antithese allerminst begraven.

Maar de praktische standpunten en politieke consequenties, die beide kampen uit hun theoretische uitgangspunten trekken, ontlopen elkaar nauwelijks: handhaving van orde en gezag; het wordt door de liberalen met niet minder nadruk herhaald dan door de confessionelen, de katholieken incluis. Dat betekent bestrijding van alle revolutionaire of maatschappijveranderende activiteiten. Staatsonthouding zo veel mogelijk in sociaal en economisch opzicht. 'De overheid is niet geroepen een ieder een bestaan te verzekeren, maar wel het verkrijgen daarvan zoveel mogelijk te vergemakkelijken' heet het voorbeeld in het program van beginselen van de CHU uit 1908, dat met kleinere wijzigingen telkens in de jaren dertig wordt herhaald[34]. Onmiskenbaar met het oog op radikalisering pleiten confessionelen en liberalen voor een krachtig uitvoerend bewind en voor wijze zelfbeperking van het parlement. Het parlement... eens de oogappel van de liberalen, de spil van de liberale staatsconceptie; het wordt nu als een institutie beschouwd, die de regering bij haar zware taak vooral niet te veel aan de kop moet zeuren, die haar veeleer met raad en daad terzijde moet staan; geen argwanende controleur van de kroon, maar een welmenende adviseur. Tenslotte de koloniale politiek: ook hier grote eensgezindheid; handhaving van het gezag en vaderlijke zorg voor de inlanders, die aan Nederlands leiding zijn toevertrouwd!

We moeten nog even op het parlement terugkomen. In zijn boek *Crisis en critiek der democratie* heeft A.A. de Jonge[35] laten zien, dat er in bepaalde kringen na 1918 zichtbaar onvrede heerste met het parlementaire stelsel. Dezelfde klachten in zekere zin, die ons ook vandaag weer vertrouwd in de oren klinken: een logge machinerie, die door de veelheid van partijen en belangen vaak tot immobilisme leidt en ook de regering weinig speelruimte laat. Maar bovenal geen contact tussen

32. *Ibidem* (1937-1938) 61.
33. *Ibidem*, 93.
34. *Ibidem* (1932-1933) 75.
35. A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie* (Assen, 1968).

volksvertegenwoordiging en volk. De staatstaak was ook na 1918 al enorm gewassen in vergelijking met de vorige eeuw en vereiste steeds meer deskundigheid en specialistendom ook in het parlement. A. Lijphart heeft in dit verband de these opgesteld, dat de verzuiling van het politieke leven tot een pacificatie aan de top, tot een stilzwijgende samenwerking van de politieke elites van de verschillende zuilen heeft geleid[36]. Wat confessionelen en liberalen betreft is dat evident en ook de SDAP - hoe zeer ook nog officieel gewantrouwd - tracht toch in toenemende mate de elites duidelijk te maken, dat ze bereid is mee te werken en haar oude klauwen in te trekken[37]. De kritiek op deze onbevredigende en ondoorzichtige gang van zaken - een koehandel van de elites achter de fassade van een immobiel en immobiliserend parlement - kon nu tot zeer tegenovergestelde conclusies leiden, zoals De Jonge eveneens laat zien. Men kon naar middelen zoeken om het beginsel van de democratie zuiverder tot zijn recht te laten komen. Men kon ook achter dat beginsel zelf vraagtekens zetten. De oude weerstand tegen een op algemeen kiesrecht gebaseerde democratie vond nieuw voedsel in het haperende parlementaire stelsel na 1920. Ook hierbij kwam er een toenadering tussen ontevreden confessionelen en ontevreden liberalen. Een van de eerste openlijke en onbewimpelde bestrijders van het parlementarisme al voor de eerste wereldoorlog, was een oudliberaal: J.H. Valckenier Kips[38]. Onder de Vrije Liberalen bevonden zich meer van zijn gading. Ook Bolland en zijn aanhangers, waarvan laatste uitlopers als B. Wigersma[39] en ir. J. Frijling[40] in de jaren dertig de uitgesproken anti-democratisch autoritaire 'Waag-reeks' zouden opzetten, wortelden in het liberalisme, dat zich na de eeuwwisseling - zoals al gememoreerd - zo duidelijk gaat opsplitsen in een anti-sociale, star-behoudende en een progressieve vleugel[41]. Figuren als Valckenier Kips bewijzen, hoezeer het liberalisme voor sommigen tot een autoritair maatschappelijk status-quo-denken was geworden.

Na de invoering van het algemeen kiesrecht vindt er nu een toenadering plaats tussen de anti-democraten uit het confessionele en uit het liberale kamp. En deze figuren propageren bewust de afbraak van de antithese. Verzamelplaatsen van deze malcontenten waren 'Het Vaderlandsch Verbond' en de in 1925 daaruit voortgekomen 'Nationale Unie'. In het 'Staatkundig Advies', dat in 1925 werd gepubliceerd als open brief aan de partijen, ondertekend door ruim tweehonderd personen uit de gegoede en deftige bovenlaag staat het in alle duidelijkheid:

36. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1966).
37. Vergelijk I. Cornelissen, e.a., *De taaie rooie rakkers* (Utrecht-Baarn, 1965). Over de interne discussies binnen de SDAP vond ik gegevens onder andere in een doctoraalscriptie van A. Arendsen, 'Van ideologie naar program' (Utrecht, 1973).
38. De Jonge, *Crisis*, 32.
39. B. Wigersma, *Parlementarisme of dictatuur?* (Bussum, 1933).
40. J. Frijling, *De onvermijdelijkheid eener autoritaire regering* (Bussum, 1936). Verder diverse artikelen van Wigersma en Frijling in *De Waag*, I en II (Bussum, 1937-1938).
41. De Jonge, *Crisis*, 45, 216, 236, 315, 321.

> Wij erkennen het christelijk karakter van ons volksleven als den historischen grondslag onzer nationale beschaving en aanvaarden den liberalen staat als het kader, waarbinnen dit karakter zich onbelemmerd in alle richtingen kan ontwikkelen[42].

Het is dan vooral prof. mr. J.A. Eigeman geweest - docent in de staatswetenschappen aan de Hogere Krijgsschool met de persoonlijke titel van hoogleraar - die in verschillende publicaties in de jaren twintig en dertig uit dat zelfde vaatje tapt. Ik noem alleen een boek uit 1935, waarvan de titel aan duidelijkheid niets te wensen overlaat: *Colijn*, *de verbinding tusschen Thorbecke en Groen*[43]. De tijd van het parlementarisme is voorbij, leert Eigeman. Colijn is de man, die de onzalige antithese tussen Thorbecke en Groen - in Eigemans ogen een soort tragisch misverstand - kan en zal overwinnen. Het liberalisme is ná Thorbecke op een dwaalspoor geraakt. De liberalen hadden zich niet gehouden aan hun beginsel en opdracht, te weten de vestiging van de neutrale staat. Zij hadden die staatsvorm vol willen gieten met de modernistische onchristelijke geest van de negentiende eeuw, die geest van materialisme en intellectualisme. Daardoor hadden zij de confessionelen in het harnas gejaagd. Maar christendom en liberalisme zijn in wezen één, zo besluit Eigeman: het wáre liberalisme dan, dat niet een vrucht van de Franse revolutie was, maar van de reformatie. Thorbecke dient als kroongetuige. Die had er in zijn conflict met Groen op gewezen, dat de liberale staat van huis uit en vanzelfsprekend een algemeen christelijke staat was, omdat hij wortelde in de christelijk-nationale traditie en cultuur.

We zien in deze jaren een steeds bewustere herinterpretatie van het liberalisme en vooral van Thorbecke bij hen, die zich voor een christelijk-liberale synthese beijveren. Thorbecke verschijnt als de ware liberaal, die tijdig had willen stoppen, die de volkssouvereiniteit verwierp, die kroon en parlement scherp gescheiden wilde houden en in dat laatste een soort jury van gezworenen zag, onafhankelijk bovenal van het kiezersvolk. Thorbecke, de juste-milieu-man, die een geheel eigen, niet atomistische maar organische staatsconceptie er op na hield! Zo schreef L.W.G. Scholten in een artikel 'Thorbecke en Guizot' in *Themis* in 1935: 'Thorbeckes vragen zijn onze vragen. Zijn probleemstelling is onze probleemstelling. Zijn staatkundige visie is nog in vele opzichten modern'[44]. Ook F.C. Gerretson, de drijvende intellectuele kracht achter de 'Nationale Unie' doet pogingen om tot een herwaardering van Thorbeckes liberalisme te komen, althans om er aanknopingspunten in te vinden voor zijn ideaal van sterke koninklijke kabinetten. Zijn befaamde open brief aan Colijn van 1933 ('Koninklijk Kabinet of Dictatuur'?) is

42. Geciteerd in *ibidem*, 95.
43. J.A. Eigeman, *Colijn*, *de verbinding tussen Thorbecke en Groen* (Rotterdam, 1935). Ook De Jonge, *Crisis*.
44. L.W.G. Scholten, 'Thorbecke en Guizot', *Themis* (1935).

één lang, vrij ingewikkeld juridisch betoog, om aan te tonen, dat Thorbeckes grondwet koninklijke kabinetten, zoals Gerretson ze verstaat, toelaat[45].

En Colijn zelf, de held van Eigeman en Gerretson, de held van het protestantse kiezersvolk? Ook hij proclameert 'de liberale staat'. Hij was de plaatsvervangende held voor de liberalen geworden. De nostalgie naar het midden van de negentiende eeuw, naar de tijd van Thorbecke, toen een regering nog uitsluitend te maken had met een overzichtelijke beschaafde bovenlaag, toen industrialisatie en massademocratie de staat nog niet voor ingewikkelde problemen van ingrijpen of bijsturen hadden gesteld, die nostalgie dreef nu oudliberalen en protestanten naar elkaar toe.

Het is bekend, dat de roep om 'herstel van het gezag' in 1933 ineens een ongekende geluidsterkte bereikte naar aanleiding van de muiterij van de 'Zeven Provinciën'; een incident, dat meer dan iets anders een scherp licht in de buikholte van de Nederlandse samenleving werpt. Dat dit mogelijk was, in 'ons Indië' nog wel, schokte brede kringen van de bevolking meer dan de hele depressie of Hitlers greep naar de macht. Het nationale bewustzijn was aangeslagen: ook Nederland bleek niet die rots van rust en fatsoen te zijn in een op drift geslagen wereld, die de meesten er nog in hadden gezien.

In de opvattingen van kringen als 'Het Vaderlandsche Verbond', de 'Nationale Unie' of het 'Verbond van Nationaal Herstel' vinden we nu veel terug van de bekende conservatieve staats- en maatschappijopvatting: de voorkeur voor een sterk personalistisch gekleurd uitvoerend bewind, het afwijzen van het parlementaire stelsel, het 'demo-liberalisme' als atomistisch en gezagsondermijnend, het afwijzen van de massademocratie, het heimwee naar de negentiende eeuw en het nationale verleden in het algemeen, het propageren van een organische ordening. We vinden ook, dat deze kringen hun aanhangers recruteerden uit de betere standen van christelijk-protestantse of van oud-liberale signatuur. We vinden voorts de openingen naar het fascisme of naar fascistoïde bewegingen, die we ook in andere landen aantreffen bij wanhopige conservatieven, die op zoek zijn naar een bredere achterban in hun benauwdheid voor het rode alternatief. In Nederland echter kan bij de meesten van een volledig afglijden naar het fascisme niet worden gesproken. Men had in restauratieve kringen veel belangstelling, ook getemperde sympathie voor het fascistische experiment van Mussolini, maar vond toch dat Nederland het in een andere richting, conform de eigen nationale traditie, moest zoeken. Wat vooral velen in het fascisme afstootte, was het etatisme. De conservatieven in Nederland, van confessionele evenals van liberale signatuur, maakten een verschil tussen 'staat' en 'gezag'. 'Staat' had een onaangename klank. Voor de confessionelen riep dat begrip associaties op met onpersoonlijk, onchristelijk bureaucratisme en modernisme. Hier werkte stellig ook de anti-liberale traditie uit Kuypers dagen nog

45. F.C. Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur? Open schrijven aan dr. H. Colijn nopens een actueel vraagstuk van staatkunde en staatsrecht* (Den Haag, 1933).

door. Doch de relatie van de liberalen tot de staat was eveneens tweeslachtig. De klassieke liberale leer was immers anti-etatistisch, ook anti-centralistisch geweest en de Nederlandse liberalen hadden zich in hun emancipatiefase op de Loevesteinse traditie beroepen. Later, toen zij de liberale staat hadden opgericht, werd de instelling weliswaar positiever. Maar een oude huivering voor staatsalmacht en staatsbemoeienis bleef toch ook in onze eeuw het liberale denken eigen. De spirituele, ja mystieke wijding, die het Duitse woord 'Staat' uitstraalt, mist het Nederlandse equivalent ten enenmale. Nog nooit voelde een Nederlander bij die term een rilling van verrukking langs zijn rug lopen.

Opmerkelijk blijft inmiddels, dat ook tijdens de crisis de restauratieve kringen, die zich anti-democratisch opstelden en die met fascistische denkbeelden koketteerden, een kleine onderling verbrokkelde minderheid bleven, zoals ook het fascisme zelf in Nederland nooit werkelijk een bedreiging van de democratie vermocht te vormen.

Het ligt voor de hand om hier een verband te zien met de zwakte, zo niet afwezigheid van een feodaal-agrarisch conservatisme. Het fascisme betekende overal een teruggrijpen op pre-industriële aristocratische denkvormen en waarden door gedeklasseerden, afvalelementen en ontwortelden uit een moderne burgerlijk-industriële samenleving. Waar die denkvormen en dat verleden ontbraken, was de brede basis voor een succesvolle fascistische beweging ergo evenmin gegeven, zelfs niet in een crisis. De zwijgende samenwerking tussen confessionelen en liberalen op grond van een omvattende consensus bleek taai en hecht genoeg om het succes van restauratieve en fascistische krachten maar evengoed van links-revolutionaire krachten te beletten. Het was een consensus, die we zonder aarzeling conservatief noemen; uitdrukking van het typisch Nederlandse conservatisme wel te verstaan: het stedelijk-burgerlijke, dat in de negentiende eeuw in het confessionele kamp, later ook bij de liberalen reliëf krijgt - hoe verschillend, ja dikwijls zelfs antagonistisch ook de ideologische standpunten waren -. Maar in het Interbellum hadden beiden elkaar gevonden in hun vastbeslotenheid om de *status quo* te handhaven tegen alle bedreiging. Natuurlijk van links, maar ook van rechts. Rechts wil dan zeggen: de restauratieve of fascistische groeperingen, die zich zonder het te willen en misschien ook te weten, niet op dit stedelijk-burgerlijke inspiratiebeeld oriënteerden maar op een buitenlands verleden. Tenslotte zijn er evengoed alternatieve concepties van een geïdealiseerd verleden als van een geïdealiseerde toekomst. Die consensus is niet in strijd met de befaamde, beruchte verzuiling, die met grote hoofdletters boven heel de Nederlandse verhoudingen tijdens het Interbellum prijkt.

Die verzuiling belette immers, dat de consensus van de conservatieven tot opgave van de eigen identiteit zou voeren. Zij was juist een voorwaarde, gezien de Nederlandse tradities en verhoudingen. Omgekeerd belette de consensus. dat de verzuiling

tot nationale desintegratie zou voeren, zoals Lijphart, naar mijn mening terecht, al eerder heeft gesteld[46].

Nogmaals ervan uitgaand dat conservatisme vele vormen en vele houdingen kan aannemen, afhankelijk van het verleden, waar het op teruggrijpt of de *status quo*, die het wenst te behouden, kunnen we concluderen dat het typisch Nederlandse stedelijk-burgerlijke conservatisme juist tijdens het Interbellum via de confessionele en de liberale partijen een ijzersterke dam vermocht op te werpen tegen grote sociale en politieke verschuivingen; daarbij geïnspireerd door een nationaal verleden, waar confessionelen én liberalen zich beiden in thuis konden voelen. Doch omdat de term 'conservatief' hier verbonden werd óf met het ongeïnspireerde en daardoor eng-egotistische behoudsconservatisme van een notabelenkaste uit de negentiende eeuw óf met het buitenlandse monarchaal-aristocratische conservatisme, werd hij een vies woord. In dit opzicht dringt zich de parallel met de Verenigde Staten op. Ook dáár een stedelijk-burgerlijk conservatisme, dat zich niet alszodanig wenste te zien, omdat het woord geassocieerd werd met Europees-feodale, ergo on-Amerikaanse verhoudingen. Waar een natie en een nationale identiteit pas opkwam ná en tengevolge van een revolutie tegen een monarchale orde, kon het feodaal-aristocratische conservatisme minder gemakkelijk aarden en raakte de term al gauw besmet.

Dat hier slechts enkele algemene lijnen konden worden getrokken spreekt vanzelf. Lijnen, die nog onnoemelijk veel verder uitgewerkt en verfijnd zouden moeten worden. Zo is het katholicisme in de Nederlandse samenleving, dat ook een conserverende functie kreeg, nadat het samen met het protestantisme met succes de liberale staat had bestreden en tot de emancipatie van grote bevolkingsgroepen had bijgedragen, niet besproken. Evenmin ben ik dieper ingegaan op de diverse antidemocratische herstelbewegingen en op de corporatistische denkbeelden, die we als alternatief tot de rationalistisch-parlementaire staat tegenkomen.

De vraag naar het conservatisme in naoorlogs Nederland tenslotte zou een aparte behandeling vragen. In hoeverre vond er een verkapte restauratie plaats en in hoeverre ging het daarbij om een algemeen West Europees verschijnsel als reactie op het Oost-West conflict na 1945 en op de dekolonisatie? Waarom is de grote doorbraak van het Nederlandse partijleven toen blijven steken en kwam in de tweede helft van de jaren zestig - ook alweer binnen een algemeen Westerse vernieuwingsbeweging - de grote reactie tegen die naoorlogse restauratie op gang, waar we nog midden in zitten? De vraag naar het conservatisme en zijn verschijningsvormen staat ook bij al deze kwesties centraal. Ook vandaag kan men met een lantaren zoeken naar partijen of politici, die zich 'conservatief' noemen of die hun politiek als 'conservatief' trachten te verkopen. Het woord lijkt, zeker in progressieve kring, nog erger besmet dan vóór 1940 door algemene vage maar zeer

46. Vergelijk Lijphart, *Verzuiling*.

aanwezige associaties met het fascisme, dat zijn opkomst en succes in Europa stellig ook aan conservatieve krachten had te danken. Bovendien zullen, anders dan vijftig jaar geleden, nog maar zeer weinigen luidkeels zingen, dat ze niet zullen buigen voor de goden van de tijd. Eerder strekt het tot aanbeveling om te buigen, dat de gewrichten kraken. Nederland heeft zich in het laatste decennium ontwikkeld tot het meest anti-traditionalistische land van het Westen en de roep om een bewust actief conservatisme, dat niet vol schaamte het gezicht bedekt, is dan ook zeer verklaarbaar. Zelfs progressieven of zij die zich gisteren nog alszodanig beschouwden, hijgen achter de ontwikkeling aan en hebben moeite hun zelfportret realistisch te corrigeren. Maar daarmee is in feite slechts gezegd, dat conservatisme ook vandaag aanwezig blijft omdat de menselijke huishouding een zeker evenwicht aan impulsen niet kan missen. Zoals tot diep in de achttiende eeuw revolutionaire denkbeelden een conservatieve verpakking meekregen, zo geeft men vandaag eventuele conservatieve denkbeelden graag een progressieve verpakking mee. Een neiging, die door de consumptiemaatschappij natuurlijk in allerhoogste mate is bevorderd; een maatschappij, die tot dogma heeft: nieuw is goed. Maar het gaat tenslotte niet om de verpakking. Wanneer in Nederland het conservatisme zich niet vermag te organiseren, waarbij de hier behandelde afwezigheid van een feodaal-agrarische traditie in het verleden als voornaamste oorzaak moet worden aangewezen, dan zal het zich op andere wijze binnen de diverse partijen en groeperingen doen gelden, waarbij niet alleen de liberalen maar ook de socialisten *nolens volens* gedwongen zouden kunnen worden een conservatieve en conserverende functie uit te oefenen naast de confessionelen. De scheidslijnen lopen al lang dwars door de partijen heen; het sterkste bewijs dat conservatisme continu werkzaam is, in telkens andere maskers en costumeringen ongetwijfeld, maar hoe dan ook present.

Feminisme in België. De eerste vrouwelijke artsen (1873-1914)

D. Keymolen

Inleiding

In de negentiende eeuw ontstond er in de Verenigde Staten van Amerika en in Europa een beweging die gelijke rechten voor de vrouw opeiste. De georganiseerde vrouwenbeweging startte in Amerika. In 1848 werd op initiatief van Elizabeth Cady Stanton de eerste 'Women's Rights Convention' gehouden in Seneca Falls te New York. De oprichting van de eerste feministische organisaties van betekenis in Europa vond plaats tussen 1860 en 1870. In Engeland was sinds 1860 sprake van een georganiseerde vrouwenbeweging; Duitsland volgde in 1865; de 'Ligue française pour le droit des femmes' werd in 1870 opgericht en de organisaties in Nederland en België dateren van 1872 en 1892. De feministen eisten gelijke rechten op het gebied van arbeid, onderwijs en burgerrechten.

Eén aspect van de vrouwenemancipatie zullen wij nader belichten: het openstellen van het medisch beroep voor de vrouw in België en de lotgevallen van de eerste vrouwelijke artsen.

In de Verenigde Staten werd Elizabeth Blackwell in 1849 de eerste gediplomeerde vrouwelijke arts. In 1850 opende men te Philadelphia het eerste medisch college voor vrouwen. Ofschoon de universiteiten zelf hun leergangen aarzelend openstelden voor studentes, nam het aantal vrouwelijke dokters in Amerika snel toe dank zij de oprichting van nog meer speciale scholen. Een kortstondig Russisch experiment niet te na gesproken, stelde de universiteit van Zurich als eerste Europese onderwijsinstelling in 1864 haar leergangen in geneeskunde open voor studentes. De hogeschool van Bern volgde dit voorbeeld in 1872. Buitenlandse meisjes maakten in deze eerste jaren dankbaar gebruik van de geboden kansen in Zwitserland. Parijs besloot in 1868 vrouwelijke kandidaten voor medische studies te aanvaarden en reikte in 1870 het eerste doktersdiploma uit aan de Engelse miss Garreth. De eerste afgestudeerde vrouw in Nederland was Aletta Jacobs. Zij wist in 1871 op voorspraak van Thorbecke toestemming te krijgen tot het volgen van colleges aan de rijksuniversiteit te Groningen. In 1878 legde zij het artsexamen af, in 1879 promoveerde ze en vervolgens vestigde ze zich als arts te Amsterdam. Daar de Britse medische faculteiten weerstand bleven bieden, opende men in 1874 in Londen eindelijk een speciale school voor vrouwelijke aspirant-dokters[1].

1. M. Lipinska, *Histoire des femmes médecins depuis l'antiquité jusqu'à nos jours* (Parijs, 1900); E. Charrier, *L'évolution intellectuelle féminine* (Parijs, 1931) 277-295; 446-449; 495-497; M. Lipinska, *Les femmes et le progrès des sciences médicales* (Parijs, 1930).

In België kwam de kwestie in 1875 voor het eerst ter sprake in het parlement. In 1880 werd besloten vrouwen tot de universitaire studies toe te laten en in 1884 kreeg de eerste vrouwelijke arts toestemming haar beroep in België uit te oefenen[2]. Feministen die een belangrijk aandeel gehad hebben in de emancipatie van de Belgische vrouw zijn met name Zoé Gatti de Gamond (1806-1854), haar dochter Isabelle Gatti de Gamond (1839-1905), Marie Popelin (1846-1913) en Louise van den Plas (1877-1968).

Moeder en dochter Gatti de Gamond ijverden in het bijzonder voor beter onderwijs voor meisjes[3]. Talrijke pensionaten boden de meisjes wel de mogelijkheid om, na de lagere school, enkele jaren vrij voortgezet onderwijs te volgen, maar de nadruk viel daarbij meestal op borduren, musiceren, dansen en schilderen. De slechte kwaliteit van het middelbaar onderwijs voor meisjes was een belangrijke belemmering voor het volgen van universitair onderwijs en het verklaart onder meer het feit dat de Belgische vrouw zo laat een universitaire studie ambieerde. De progressistische publiciste Zoé Gatti de Gamond, een volgelinge van Fourier, was in haar ideeën over vrouwenemancipatie tevens sterk beïnvloed door Saint Simon. Zij stichtte twee scholen te Brussel. Sedert 1849 was zij eerste inspectrice van de bewaarscholen en van het meisjesonderwijs in België. Haar dochter Isabelle richtte in 1862 het tijdschrift *Education de la femme op*. Dit blad verscheen tot september 1864 en het beoogde, zoals de naam aangeeft, de opvoeding van de vrouw te verbeteren. In het blad werd aandacht besteed aan het sociale vraagstuk, met name aan het lot van de werkende vrouw, en aan de verbetering van het onderwijs voor meisjes. Inhoud en methode van het lesprogramma op kleuterschool, lagere school, middelbare school en kweekschool werden besproken. Het bepleitte een gelijke salariëring voor de vrouw, en het besteedde aandacht aan de positie van de vrouw in het buitenland. Isabelle stichtte in 1864 de eerste lager-middelbare meisjesschool te Brussel[4]. Tot 1899 bleef zij directrice van deze school. In navolging van dit initiatief richtten meerdere stedelijke en gemeentelijke besturen goede lagermiddelbare meisjesscholen op, terwijl ook enige katholieke instellingen hun onderwijs aanmerkelijk verbeterden. In 1880 werd de school van Isabelle uitgebreid met een normaalafdeling voor de opleiding van regentessen. Toen de wet van 15 juni 1881 het openbaar middelbaar onderwijs eindelijk reglementeerde, trof ze nog geen enkele maatregel om ook hoger middelbare afdelingen in te richten[5]. Dus

2. Zie noten 32 en 40.
3. M. de Vroede, ed., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, I, *De Periodieken 1817-1878* (Gent-Leuven, 1973) 306-310.
4. J. Bartier, *Un siècle d'enseignement féminin. Le lycée royal Gatti de Gamond et sa fondatrice* (Brussel, 1964) 1 vlg, 6 vlg.
5. *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (Brussel, 1881) 172-175.

boden de normaalscholen voor onderwijzeressen en voor regentessen de enige mogelijkheid om zich enigszins op het hoger onderwijs voor te bereiden.

Isabelle Gatti de Gamond nam andermaal het initiatief tot verdere intellectuele emancipatie door in 1892 speciale pre-universitaire cursussen in wiskunde, grieks en latijn in te richten bij de reeds gecreëerde hoger middelbare leergangen van haar opvoedingsinstituut[6]. Haar voorbeeld zou heel lang op navolging wachten. Pas in 1907 startte te Gent aarzelend een privé athenaeum voor meisjes. Nadien kreeg het Postula-instituut te Luik eveneens een pre-universitaire sectie en in 1913 bereidden ook verschillende katholieke onderwijsinstellingen hun leerlingen voor op de universiteit[7].

De georganiseerde vrouwenbeweging kwam in België betrekkelijk laat van de grond. Marie Popelin, de eerste vrouwelijke doctor in de rechten, en Louis Frank stichtten in 1892 de 'Ligue Belge du droit des femmes'. Deze vereniging stuurde vooral aan op wettelijke hervormingen om voor de vrouw een rechtvaardiger situatie te verkrijgen op burgerrechtelijk, educatief, moreel, economisch en politiek gebied. Sinds 1893 gaf de vereniging een driemaandelijks tijdschrift *La Ligue* uit[8].

In 1902 richtte Louise Van den Plas de katholiek feministische beweging in België op. 'Le féminisme chrétien' trachtte de feministische ideeën en aanspraken ingang te doen vinden bij de katholieke bevolking, terwijl de vereniging zich verder inzette om rechtvaardiger wetten voor de vrouw te verkrijgen. Van 1 november 1905 tot 1 februari 1940 gaf Louise Van den Plas een maandblad uit, *Le féminisme chrétien de Belgique*, het officiële orgaan van het katholieke feminisme in België[9].

Aarzelingen en conflicten in verband met het openstellen van het medisch beroep voor de vrouw (1873-1890)

In België kwam de kwestie in 1875 voor het eerst ter sprake in het parlement. Men mag aannemen dat de binnensijpelende berichten over de successen van vrouwen

6. In 1896 richtte Isabelle Gatti het tijdschrift *Cahiers féministes* op; in 1901 werd zij secretaresse van het Nationaal Comité der socialistische vrouwen en in 1902 lid van het bureau van de Algemene Raad van de BWP. Zie B. Baudart, *Isabelle Gatti de Gamond et l'enseignement secondaire des jeunes filles en Belgique* (Brussel, 1949).
7. *Athénée de Jeunes Filles et Ecole Normale Moyenne agréée par l'Etat. Rapport sur les années scolaires 1910-11 et 1911-12* (Gent, 1913); Aartsbisschoppelijk Archief van Mechelen, rapport van rector mgr. P. Ladeuze van de katholieke universiteit te Leuven aan Kardinaal Mercier en het Belgisch episcopaat voor het jaar 1913.
8. 'In memoriam', *La Ligue. Organe belge du droit des femmes*, XXI (1913) 127; A. Houzeau de Lehaie, 'Marie Popelin', *Les femmes d'aujourd'hui. Dictionnaire biographique international illustré des femmes contemporaines* (Parijs, 1909) 186-189; Fr. de Bueger- van Lierde, 'A l'origine du mouvement féministe en Belgique: l'affaire Popelin', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, V (1972) 1128-1137 en *idem*, 'Louis Frank, pionnier du mouvement féministe Belge', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 384.
9. P. Gerin, 'Louise van den Plas et les débuts du féminisme chrétien de Belgique', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, I (1969) 254-275.

in het buitenland reeds een kleine kern van politici en intellectuelen vertrouwd gemaakt hadden met het denkbeeld vrouwen een universitaire studie te laten volgen. Een recente binnenlandse gebeurtenis had het probleem mede in de actualiteit gebracht. In 1873 had de éénendertig jarige Isala van Diest, een Leuvense doktersdochter, zich aan de katholieke Alma Mater willen inschrijven om de lessen in de medische faculteit te volgen[10]. Zij werd door de rector, monseigneur Namèche[11], zeer categorisch afgewezen, ondanks de steun die zij van verschillende hoogleraren kreeg. De lessen in fysiologie en verloskunde kon ze eventueel volgen als toehoorster. Isala, die in Bern reeds volledig middelbaar onderwijs genoten had, vertrok daarop weer naar Bern waar zij in 1874 met de medische studie begon.

Het wetsontwerp voor het hoger onderwijs dat de katholieke minister van Binnelandse Zaken Delcour op 16 februari 1875 aan het parlement voorlegde, hield nog helemaal geen rekening met de nieuwe aspiraties van de vrouwen[12]. De liberale oud-minister E. Pirmez hield op 19 februari voor de Kamer het eerste pleidooi om de vrouw toe te laten tot de medische praktijk[13]. Hij wees er op dat de inrichting van hoger middelbaar onderwijs voor meisjes een eerste vereiste was, omdat men zonder een degelijke vooropleiding geen kans had een universitair diploma te behalen. Om zijn toehoorders te overtuigen van het nut van vrouwelijke dokters, hanteerde hij als voornaamste argument de algemeen erkende bekwaamheid en toewijding van de vrouw bij de ziekenverzorging. Hij beklemtoonde bovendien de grote verdienste die men aldus aan de zedige en pudieke vrouw zou betuigen en betoogde ook dat een aantal meisjes hierdoor de kans zou krijgen om een eerbaar en goed betaald beroep uit te oefenen. Hij suggereerde nog dat het aanvankelijk misschien volstond slechts enkele deelgebieden van de geneeskunde, meer speciaal het domein van vrouwen- en kinderziekten, voor hen open te stellen. Zijn redevoering, die meermaals door tegenstanders onderbroken werd, lokte een vinnig wederwoord

10. C. Dangotte, 'La première femme médecin belge', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalsgeschiedenis*, V (1967) 79-80.
11. Alexandre - Joseph Namèche (1811-1893), professor aan de faculteit der wijsbegeerte en letteren, in 1854 vice-rector, in 1872 rector, doctor honoris causa in de theologie. *Université catholique de Louvain*, *1834-1900. Bibliographie académique* (Leuven, 1900) 28-30.
12. M.J.B. Delcour (1811-1889), hoogleraar in het publiek- en administratief recht aan de katholieke universiteit te Leuven, sedert 1863 volksvertegenwoordiger, minister van Binnenlandse Zaken (1871). G. Lebrocquy, *Types et profils parlementaires* (Parijs-Brussel, 1873) 207-217; *Université catholique de Louvain*, *1834-1900. Bibliographie académique* (Leuven, 1900) 92-95; *Collation des grades académiques et programmes des examens universitaires. Exposé des motifs par. M. Delcour et projet de loi. Chambre des représentants. Séance du 16 février 1875*. Documents Parlementaires (Brussel, 1875) no 83.
13. Eudore Pirmez (1830-1890), advocaat, liberaal minister van Binnenlandse Zaken (1868-1870), minister van Staat en directeur van de Nationale Bank. *Annales Parlementaires. Chambre des représentants. Séance du 19 février 1875* (Brussel, 1875) 429-433.

uit van de geëerde dokter Vleminckx[14.], voorzitter van de Koninklijke Academie van Geneeskunde. De delicate, vaak weerzinwekkende handelingen die medici moesten uitvoeren en het feit dat vrouwen afgeleid werden van hun specifieke plicht en natuurlijke bestemming, maakten Pirmez' voorstel voor hem onaanvaardbaar. Ofschoon hij op de zaak niet verder inging, omdat deze thuishoorde bij de komende bespreking van het wetsontwerp betreffende de toekenning van academische graden, had deze autoriteit meteen reeds twee der belangrijkste en meestgebruikte tegenargumenten uitgespeeld. Ch. Rogier[15.], echter, die de zijde van E. Pirmez gekozen had, beklemtoonde nogmaals dat de eerlijke bestaansmiddelen voor de vrouw moesten vermenigvuldigd worden, om zodoende een einde te kunnen maken aan de schandelijke ontucht. De polemiek had al dadelijk een moreel stempel gekregen.

Om de twee tegenstrijdige standpunten beter naar waarde te kunnen schatten won minister van Binnenlandse Zaken Delcour het advies in van de Koninklijke Academie van Geneeskunde en van de universiteiten[16.]. Hun uitspraken reflecteren de visie van de intellectuele elite op deze kwestie. De Gentse faculteit van geneeskunde besprak het probleem in een speciaal daartoe opgerichte commissie en liet de academische overheid daarna twee rapporten geworden[17.]. De gelijke rechten van de vrouw, haar gelijke morele en intellectuele kwaliteiten en haar speciale handvaardigheid waren de uitgangspunten van het pleidooi voor toelating van de vrouw tot de studie in de medicijnen. Het poneerde bovendien dat de medische praktijk de vrouw niet noodzakelijk zou afwenden van haar gezinstaak, maar haar

14. J.F. Vleminckx (1800-1876) voorzitter van de Koninklijke Academie van Geneeskunde sedert haar oprichting in 1841, pionier in de sociale geneeskunde, lid van de Raad ter vervolmaking van het hoger onderwijs (1852), provincieraadslid van Brabant (1848-1864) sedert 1864 liberaal volksvertegenwoordiger.
15. Ch. Rogier (1800-1885), liberaal staatsman, lid van het Voorlopig Bewind (1830-1831), gouverneur van de provincie Antwerpen (1831; 1834-1840), minister van Binnenlandse Zaken (1832; 1847; 1857), minister van Openbare Werken (1840-1841); minister van Buitenlandse Zaken (1861).
16. Dit gebeurde door middel van de depêches van 24 februari, 15 en 19 maart 1875. F.J.D. Soupart, *Discours prononcé le 17 octobre 1879 à l'ouverture des cours de l'année académique à l'université de Gand* (Gent, 1880) 5; M. Crocq, 'Rapport de la commission à laquelle a été renvoyée la dépêche de M. le Ministere de l'Intérieur, consultant l'Académie sur la question suivante: Conviendrait-il d'admettre les femmes à pratiquer certaines branches de la médecine, spécialement les maladies de ffemmes ou d'enfants, et de constituer, en conséquence, un jury qui pourrait admettre à traiter ces branches spéciales?', *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique*, 3de serie, IX (1875) 351; Archief van de vrije universiteit te Brussel (AVUB), minutes des procèsverbaux des séances du conseil d'administration, 1875-1882, vergadering van 22 mei 1875. De aanbelangende archiefstukken van de katholieke universiteit te Leuven, die waarschijnlijk eveneens geraadpleegd werd, gingen in 1914 door brand verloren.
17. Archief van de rijksuniversiteit te Gent, (ARUG), registre des procès-verbaux de la Faculté de Médecine du 16 mai 1861 au 27 juin 1876, vergaderingen van 25 maart en 23 april 1875.

in tegendeel zou in staat stellen deze, dank zij de verworven kennis, beter te volbrengen.

De tweede memorie zag daarentegen in haar zwakke en aan schommelingen onderhevige fysieke natuur en in haar delicate en gevoelige zielsgesteldheid twee onoverkomelijke hinderpalen om haar tot het medisch beroep toe te laten. De Academische Raad kon zich uiteindelijk niet uitspreken over de kwestie, vermits slechts vijf leden voor toelating opteerden, twee tegen stemden en de overige twaalf leden een blanco stem uitbrachten[18]. Men oordeelde het best te wachten tot de resultaten van gelijkaardige experimenten uit het buitenland gekend waren. De Luikse raad sprak zich, met veertien stemmen voor, tien tegen en drie onthoudingen, wel uit voor toelating van vrouwen tot het medisch beroep[19]. Omdat geen enkele fysieke of wettelijke hinderpaal haar praktijk in de weg stond, oordeelde men het zelfs wenselijk dat zij zich terdege zouden inspannen om toegang te krijgen tot dit beroep. Men drong er dan ook op aan dat het middelbaar meisjesonderwijs, met het oog op een aangepaste voorbereiding op universitaire studies, ten spoedigste zou gereorganiseerd worden. Dat de zaak hier zo positief bekeken werd, was voornamelijk te danken aan de overtuigingskracht van de progressieve liberale rector J.L. Trasenster[20].

Aan beide universiteiten stond dus een kern van vooruitstrevende professoren open voor de nieuwe gedachten. Ofschoon in het toenmalige België nog maar weinig aandacht geschonken was aan de beweging voor vrouwenemancipatie - moeder en dochter Gatti de Gamond niet te na gesproken - hielden sommigen er zelfs feministische denkbeelden op na.

Dergelijke geluiden klonken helemaal niet door in de medische faculteit van de Brusselse universiteit en in de commissie van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, die met de beraadslaging over de kwestie belast was. De Brusselse hoogleraren[21] erkenden wel dat het principieel mogelijk was vrouwen tot het medisch beroep toe te laten, maar zij achtten het helemaal niet wenselijk haar effectief te laten praktizeren. Het werk was naar hun mening onverenigbaar met de natuurlijke roeping van de vrouw en gezamenlijke lessen voor beide geslachten zouden al te aanstotelijk zijn. Aparte studies aan een speciale universiteit zouden eventueel in overweging kunnen worden genomen.

Het rapport[22] dat de algemene goedkeuring van de academiecommissie weg-

18. ARUG, registres des procès-verbaux du Conseil Académique, 1852-1877, vergadering van 8 mei 1875.
19. L. Trasenster, ‘Discours prononcé le 17 octobre 1882 dans la séance d'ouverture solennelle des cours de l'université de Liège’, *Situation de l'enseignement supérieur donné aux frais de l'état. Rapport triennal, 1880-1882* (Brussel, 1886) 119.
20. Jean-Louis Trasenster (1816-1887), ingenieur, professor aan de Luikse universiteit, rector van 1880 tot 1885.
21. AVUB, procès-verbaux de la Faculté de Médecine, 1858-1877, vergadering van 22 april 1875.
22. Crocq, ‘Rapport de la commission’, 351-364.

droeg, zag in de vrouw slechts de moeder, de echtgenote en de huishoudster. In heel haar lichaam en ziel afgestemd op de voortplanting, was ze zeker niet minderwaardig aan de man, maar fundamenteel anders en niet opgewassen tegen de zware taak van arts. Haar zachte, offervaardige en gevoelige natuur maakte van haar een uitstekende ziekenverzorgster. Tot zakelijk redeneren en nuchter ingrijpen was ze echter minder in staat. Het rapport erkende dat geen enkele wet vrouwen in feite verbood medische studies te ondernemen en examens af te leggen. Toch wilden slechts enkele academici de carrière alleen openstellen voor ongehuwde vrouwen en weduwen. Zoals de Brusselse professoren achtten ook de commissieleden wanorde, zedenbederf en tuchteloosheid het onvermijdelijk gevolg van het gezamenlijk studeren van beide geslachten. Men was tegen oprichting van een bijzondere universiteit door de Belgische regering. Op het eerste gezicht lijkt dit pleidooi vooral ethisch geïnspireerd door de zorg om het gezin, de familie, de goede zeden. Men wilde de vrouw blijkbaar tegen zichzelf beschermen. Onderhands speelden ook sterke egoïstische motieven mee. Zo stelde bijvoorbeeld dokter H. Kuborn trots vast dat de geneesheer op de hoogste sport van de beroepsladder stond. Het was naar zijn mening niet passend vrouwen onmiddellijk naar de hoogste top te voeren, zonder dat ze zich eerst heel wat lagere functies zouden eigen gemaakt hebben. Dat de vaak voor waar gehouden fabel van haar kleinere verstandelijke vermogens maar één keer aangehaald werd, kan zelfs verwonderen. De objectieve constatering dat geen enkele wettelijke beschikking het medisch beroep voor vrouwen ontoegankelijk maakte, dook daarentegen steeds weer op.

De regering was door die uiteenlopende adviezen in elk geval niet wijzer geworden. Na het terzake zwijgende wetsontwerp van minister Delcour liet de centrale afdeling van de Kamer de kwestie dus ook onopgelost. Bij gebrek aan overeenstemming kende het door haar ingediende ontwerp van 24 november 1875[23.] aan het parlement enkel de bevoegdheid toe om later te bepalen aan welke voorwaarden vrouwen zouden moeten voldoen om bepaalde takken van geneeskunde te mogen uitoefenen. In de daarop volgende discussie trachtte slechts één kamerlid, de Brusselse liberaal H. Bergé[24.], de vrijheid van hoger onderwijs en de toegang tot de hogere beroepen voor vrouwen direct te bekomen. Zijn woorden vonden nergens weerklank. Artikel 43 van de wet van 20 mei bepaalde dus alleen dat het parlement

23. *Collation des grades académiques et programme des examens universitaires. Rapport fait au nom de la section centrale par M. Smolders et projet de loi. Chambre des représentants. Séance du 24 novembre 1875*. Documents Parlementaires (Brussel, 1875) no 19, 37, 59.
24. *Annales Parlementaires. Chambre des représentants. Séance du 9 mars 1875* (Brussel, 1875) 576. Over Henri Bergé (1835-1911), hoogleraar in de scheikunde aan de vrije universiteit te Brussel, liberaal volksvertegenwoordiger sinds 1870, zie: *Nos contemporains. Portraits et biographies des personnalités belges ou résidant en Belgique, connues par l'oeuvre littéraire, artistique ou scientifique, ou par l'action politique, par l'influence morale ou sociale* (Brussel, 1904) 58-59; *Revue de l'Université de Bruxelles*, XV (1910-1911) 582-584.

later nog de voorwaarden kon vastleggen, waaraan vrouwen zouden moeten voldoen om bepaalde takken van de geneeskunde te mogen uitoefenen[25].

Het is verwonderlijk dat de 'vrije school voor geneeskunde', die de Brusselse dokter Crommelinck[26] op 25 november 1875 opende, tijdens de parlementaire debatten helemaal niet ter sprake kwam. Het maandelijks, later tweemaandelijks, tijdschrift[27] dat de belangen van de nieuwe onderwijsinstelling voor vrouwen verdedigde, weerde zich terdege om de radicale vrijheid van onderwijs en beroep voor haar te bekomen en het was daarbij niet zuinig met scherpe, persoonlijke aanvallen op parlementsleden. De school wilde door middel van eenvoudig onderricht in de 'natuurlijke geneeskunde' in twee jaar tijds bekwame dokters afleveren. De dames konden er ook tot verloskundige, tandarts, apotheker of drogist opgeleid worden. De lessen werden na drie maanden reeds door achtentwintig leerlingen gevolgd[28]. Bewijst dit aantal niet dat er een publiek bestond dat dergelijke aspiraties koesterde?

Na de uitvaardiging van de wet dienden de leergangen in de geneeskunde opgeheven te worden: de meeste leerlingen werden verder opgeleid tot tandarts of tot vroedvrouw, omdat de twee diploma's die nodig waren om deze beroepen te mogen uitoefenen door de provinciale medische commissies verleend konden worden. Verderreikende desiderata bleven onvervuld omdat ze door de wetgever niet als dringend ervaren werden.

De gang van zaken was inmiddels weinig bemoedigend voor meisjes die wilden studeren. Pas in 1878 daagde een nieuwe kandidate op voor universitair onderwijs. Toen deze jonge vrouw zich aan de Brusselse universiteit wilde inschrijven om de lessen van de eerste kandidatuur natuurwetenschappen te volgen, consulteerde de academische overheid alle faculteiten[29]. Isala van Diest was inmiddels op 18 mei

25. L. Beckers, *L'enseignement supérieur en Belgique. Code annoté des dispositions légales et réglementaires, précédé d'une notice historique sur la matière* (Brussel, 1904) xxv.
26. Crommelinck (1814-1884), stichter en hoofdredacteur van verschillende (vooral vulgariserende medische) tijdschriften. Hij publiceerde handboeken voor anatomie, ziekenverpleging en hygiëne en ook betreffende antropologie, astronomie en aardrijkskunde. De Vroede, ed., *Bijdragen*, I, 513.
27. *La médecine libre. Journal mensuel consacré à l'émancipation intellectuelle des femmes et à l'érection d'une école libre de médecine, de pharmacie, d'art dentaire, d'accouchements et de droguerie pour les femmes*, I (15 oktober 1875) i en 25 november 1875; *La médecine libre. Journal bi-mensuel consacré à la réforme de l'enseignement et de l'exercise de l'art de guérir, ainsi qu'aux intérêts de l'école*, 1 februari, 20 februari en 15 maart 1876.
28. Crommelinck, *Résumé aphoristique des conférences hebdomadaires publiques et gratuites sur l'histoire naturelle pour dames* (Brussel, 1879) 2.
29. Trasenster, 'Discours 17 octobre 1882', 120. Overeenkomstig de bepalingen van de wet van 20 mei 1876, behelsden de studies in de medicijnen achtereenvolgens de kandidatuur in de natuurwetenschappen, de kandidatuur in de genees-, heel- en verloskunde en de driejarige doctoraatscyclus. De toegang tot de universiteit was niet aan bepaalde voorwaarden verbonden. Later diende ingevolge de wet van 10 april 1890 - 3 juli 1891 een gehomologeerd diploma van volledige humaniorastudies voorgelegd te worden om aan de kandidatuur in de natuurwetenschappen te kunnen beginnen. Daar het middelbaar meisjesonderwijs nog niet volledig ingericht was, waren de studentes verplicht een equivalente voorbereidende proef af te leggen voor een centrale jury. *Pasinomie*, 4de serie, II (1876) 288-292; Beckers, *L'enseignement supérieur en Belgique*, 123-124.

1877 te Bern dokter in de genees- en verloskunde geworden[30]. Nu sprak de Brusselse faculteit van geneeskunde zich opnieuw uit tegen de opleiding van vrouwelijke artsen[31]. Men gebruikte dezelfde argumenten als in 1875. De schrik voor zedenbederf en zedenverwildering zat er, ook bij de niet-katholieke bevolking, diep in en vormde blijkbaar een niet te onderschatten struikelsteen, die de vrouw de toegang tot de medische studie nog lang mede zou verhinderen. Vermits de meerderheid van de Brusselse faculteiten een even negatief advies verstrekte, besloot de raad van beheer de studente niet te aanvaarden. Het probleem kwam uiteindelijk ter sprake in de nationale commissie voor de bekrachtiging der diploma's. Deze verklaarde op 12 mei 1880 dat het recht om een universitair diploma te behalen aan de vrouw niet onthouden kon worden, daar de wetgevende macht een dergelijke mening tijdens de parlementaire discussies van 1876 nooit geuit had[32]. Deze duidelijke stellingname door een officiële instantie had onmiddellijk effect. Het volgende academiejaar schreef men aan de Brusselse universiteit drie meisjesstudenten in voor de eerste kandidatuur in de natuurwetenschappen. In Luik meldden de eerste vrouwen zich aan voor het academie-jaar 1881-1882 en in Gent een jaar later[33].

De Academische Raad van de Luikse universiteit, die nog steeds voorgezeten werd door rector J.L. Trasenster, sprak zich tijdens de zitting van 11 februari 1881 uit voor een radicale oplossing: artikel 43 diende vervangen te worden door een beschikking die de vrouw toestond al die beroepen uit te oefenen waarvoor zij het vereiste diploma verworven had[34]. Die wens zou lang op vervulling wachten!

In zijn openingsrede van 17 oktober 1882 verdedigde de rector met brio het universitaire onderwijs voor de vrouw[35]. Het centraal stellen van een tot dan toe weinig gebruikt argument overtuigt ons volledig van zijn feministische sympathieën: beroepen als dokter, apotheker, lerares en dergelijke moesten voor de vrouw toegankelijk gemaakt worden om hen in de gelegenheid te stellen een onafhankelijk bestaan op te bouwen. De voorgestelde oplossing was zijns inziens dringend noodzakelijk daar heel wat vrouwen nooit huwden, anderen zeer spoedig weduwe werden en weer anderen hun ouders financieel moesten steunen. In het besef dat deze troef de voorzichtige burgers niet zou kunnen overtuigen, wees hij eerst op de succesrijke initiatieven en schikkingen die in het buitenland genomen waren en tenslotte legde hij er de nadruk op dat een algeheel herstel van de hogere klassen

30. Dangotte, ‘La première femme médecin belge’, 82.
31. AVUB, no 387, pl. 4.
32. *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (Brussel, 1880) 58.
33. Trasenster, ‘Discours 17 octobre 1882’, 120.
34. A. Hauwel, ‘A propos d'un anniversaire’, *Bulletin de l'Association des amis de l'université de Liège*, XXVII (1955) 26.
35. Trasenster, ‘Discours 17 octobre 1882’, 113-126.

slechts kon bewerkstelligd worden indien ook aan de vrouw een solide intellectuele ontwikkeling gegeven werd. Aldus psychologisch inspelend op hun belangen, bleef hij ook binnen hun gezichtseinder door uitvoerig te citeren uit Dupanloup, Fénelon, Fleury en andere autoriteiten. Een jaar later, bij de opening van het academiejaar, brak hij een lans voor een aangepaste hervorming van het middelbaar onderwijs voor meisjes[36]. Zij moesten inderdaad gelijke kansen krijgen als de jongens om universitaire studies aan te pakken en te voltooien. Terwijl de wederinstelling van het universitaire ingangsexamen zich opdrong, mocht er in geen geval een regime ingevoerd worden waardoor vrouwen feitelijk uitgesloten zouden worden van dit onderwijs.

Ondertussen vroeg de kwestie stilaan dringender om een oplossing. Diende men in te gaan op de aanvraag van dokter Isala van Diest om in Brussel te mogen praktizeren? Welk standpunt diende ingenomen te worden bij de komende herziening van de wet van 20 mei 1876? Deze vragen zetten de nieuwe liberale minister van Binnenlandse Zaken, G. Rolin-Jaequemyns[37], er toe aan op 16 maart 1883 nogmaals het advies in te winnen van de Koninklijke Academie van Geneeskunde[38]. De academie diende zich ditmaal niet uit te spreken over de vraag of men al dan niet vrouwelijke dokters wenste maar over de feitelijke aanspraken die vrouwen op dit gebied konden laten gelden. Daar het nu sedert de uitspraak van 12 mei 1880 vaststond dat vrouwen ontegensprekelijk het recht hadden die studies te volgen en die examens af te leggen waarvoor ze in alle vrijheid gekozen hadden, en vermits er anderzijds geen enkele wettelijke bepaling kon aangevoerd worden die zich tegen de uitoefening van het medisch beroep door vrouwen verzette, kon het oordeel van de Academie niet meer zo negatief zijn als de eerste maal. In een geheime zitting van 26 mei 1883 sprak men zich uit voor de afschaffing van artikel 43. Het behoefde geen vervanging[39]. Uit de afwezigheid van een duidelijk bevestigende uitspraak, blijkt opnieuw haar onwil om de zaak vooruit te helpen.

De stappen die Isala van Diest ondernam, werkten wel stimulerend. In 1882 legde zij voor de Centrale Examencommissie met succes de examens af van het derde doctoraatsjaar in de geneeskunde[40] en nadat ze in 1884 in een bijkomende proef geslaagd was, kreeg ze eindelijk bij Koninklijk Besluit van 24 november 1884 de

36. *Idem*, 'Discours sur l'instruction supérieure des femmes, prononcé le 16 octobre 1883 dans la séance d'ouverture solennelle des cours de l'université de Liège', *Situation de l'enseignement donné aux frais de l'état. Rapport triennal, 1883-1885* (Brussel, 1887) 117-128.
37. Gustave H.A.H. Rolin-Jaequemyns (1835-1902), rechtsgeleerde, vertegenwoordiger van de constitutionele liberale partij in de Kamer (1878), minister van Binnenlandse Zaken.
38. M. Masius, 'Rapport de la commission à laquelle a été renvoyée la question de l'exercice de la médecine et de la pharmacie par les femmes, question soumise à l'Académie par M. le Ministre de l'Intérieur', *Bulletin de l'académie Royale de Médecine de Belgique*, 3de serie, XVII (1883) 769.
39. *Ibidem*, 771-772.
40. *Situation de l'enseignement supérieur donné aux frais de l'état. Rapport triennal, 1880-1882* (Brussel, 1886) cxcviii.

toestemming om ‘als doctor in de geneeskunde van de universiteit van Bern’ de genees-, heel- en verloskunde in België uit te oefenen[41]. De eerste Belgische vrouw kon eindelijk, zeven jaar nadat ze afgestudeerd was, praktizeren, wat ze sedertdien tot 1905 onafgebroken deed.

Toch bleven er gezaghebbende stemmen opgaan tegen de uitoefening van het medisch beroep voor vrouwen. De nieuwe rector van de Luikse universiteit, professor A. Wasseige[42], wierp zich op als één van de hevigste tegenstanders van vrouwelijke artsen. Hij gebruikte alle reeds aangehaalde argumenten om de onverenigbaarheid van het vrouw-zijn en het arts-zijn te bewijzen. Zelfs de nietgehuwden achtte hij ongeschikt om dit zware werk te verrichten. De vrouw was ‘geschapen om de gezellin van de man te zijn, niet zijn rivaal. Ze was het hart, maar niet het hoofd, de steun maar niet de gids’ van de samenleving[43].

Drie maanden nadat deze rede uitgesproken werd, legde de katholieke minister Thonissen[44] op 10 december 1886 voor de Kamer een nieuw wetsontwerp neer betreffende toekenning van academische graden[45]. In de memorie van toelichting constateerde hij dat het nooit uitgevoerde artikel 43 om gegronde redenen vaak veroordeeld was. Omwille van de openbare gezondheid kon men de geneeskunde niet laten uitoefenen door oppervlakkig of gedeeltelijk opgeleide artsen. Vrouwen kwamen voor dergelijke privileges evenmin in aanmerking als mannen. Zijn ontwerp schafte artikel 43 bijgevolg af. Het bewaarde voor de rest nochtans het stilzwijgen, ofschoon de Raad ter vervolmaking van het hoger onderwijs eerder voorgesteld had aan vrouwen uitdrukkelijk en bij wet het recht te verlenen alle wettelijke graden tegen dezelfde voorwaarden als mannen te verwerven[46]. Nu laaiden de discussies rond het al dan niet toelaten van vrouwen tot de vrije beroepen in de jaren 1888-1889 weer op rond de ‘affaire Marie Popelin’, de eerste vrouwelijke doctor in de rechten, die tevergeefs poogde toegelaten te worden tot de balie[47]. Voor het eerst sprak ook een katholieke zegsman en letterkundige, baron Prosper

41. *Ibidem, 1883-1885* (Brussel, 1887) ccxvi, ccxxi.
42. Adolphe Ch.F. Wasseige (1827-1889), geneesheer en hoogleraar aan de Luikse rijksuniversiteit, rector van 1885-1888, lid van de Koninklijke Academie van Geneeskunde sedert 1881.
43. A. Wasseige, ‘Discours sur l'exercice de la médecine par les femmes, prononcé le 19 octobre 1886 dans la séance d'ouverture solennelle des cours de l'université de Liège’, *Situation. Rapport triennal, 1886-1888* (Brussel, 1889) 93-96.
44. J.-J. Thonissen (1816-1891), rechtsgeleerde, professor aan de Leuvense universiteit, volksvertegenwoordiger sedert 1863, minister van Binnenlandse Zaken en van Openbaar Onderwijs (1884-1887), minister van Staat.
45. *Exposé des motifs du projet de loi sur la collation des grades académiques et le programme des examens universitaires. Chambre des représentants. Séance du 10 décembre 1886*. Documents Parlementaires (Brussel, 1886) no 42.
46. *Ibidem*, 37-38
47. Zie noot 8.

de Haulleville, zich uit voor de vrouwelijke arts en voor de advocate[48]. Het spreekt vanzelf dat het stilzwijgen van het wetsontwerp in deze tijd, waarin de beweging voor vrouwenemancipatie zich ook in België meer manifesteerde, zou doorbroken worden. De Luikse liberale volksvertegenwoordiger A. Magis[49] nam het initiatief tijdens de Kamerzitting van 26 november 1889[50]. Stoutmoedig verweet hij de regering, reeds jarenlang een dubbelzinnige situatie in stand te houden. Door vrouwen enerzijds universitaire graden te laten verwerven en door zich anderzijds niet te willen uitspreken over de uitoefening van de vrije beroepen, werd de heersende verwarring bestendigd. In zijn pleidooi voor de openstelling van deze beroepen, brak hij speciaal voor de vrouwelijke dokter een lans door er op te wijzen dat reeds menig land zich haar bijzondere geschiktheid voor dit beroep ten nutte gemaakt had. In zijn betoog kwamen de gebruikelijke argumenten van fatsoen, zedelijkheid en pudeur voor het eerst niet meer aan bod. Hij liet trouwens nog een nieuw geluid horen: zijns inziens konden gehuwde vrouwen het beroep eveneens uitoefenen. Tenslotte diende hij een amendement in dat vrouwen het recht gaf academische graden te verwerven op door de wet te bepalen voorwaarden terwijl het hen tevens alle daaruit voortvloeiende rechten toekende. Het mag als een teken des tijds gezien worden dat zijn toespraak, in tegenstelling tot de rede van E. Pirmez vijftien jaar vroeger, slechts eenmaal onderbroken werd, en wel door de katholieke oudminister Ch. Woeste[51], die het gezin en de familie rechtstreeks bedreigd zag. Toen op 29 januari 1890 over het artikel moest gestemd worden, liet Magis in zijn laatste pleidooi een overtuigd feministisch geluid horen[52]. Aan de man de buitenhuisarbeid en de zorg voor alle gewichtige zaken, aan de vrouwen de thuiswacht, was een door de mannen eigenmachtig aan de vrouwen opgedrongen leuze. Voor sociale vooruitgang opteren was kiezen voor toelating van vrouwen tot de vrije beroepen. Daar de advocatuur voor haar ontoegankelijk verklaard was door de recente uitspraak van het Hof van Cassatie in de 'affaire Popelin'[53], beperkte hij zijn eerste voorstel nochtans tot de vrije uitoefening van de medische en farmaceutische praktijk, in de hoop aldus de vereiste meerderheid te behalen.

48. Baron Prosper de Haulleville (1830-1898), doctor in de rechten ,medestichter van de katholieke *Revue Générale*, directeur van dit blad van 1874 tot 1890, letterkundige. N. Piepers, *La Revue Générale de 1865 à 1940. Essai d'analyse du contenu* (Leuven-Parijs, 1968) 27.
49. Alfred Magis (1840-1921), gemeenteraadslid van Luik van 1872 tot 1895, schepen van openbaar onderwijs van de stad van 1873 tot 1884. P. van Molle, *Le Parlement belge, 1894-1969* (Gent, 1969) 230.
50. *Annales Parlementaires. Chambre des représentants. Séance du 26 novembre 1889* (Brussel, 1890) 74-75.
51. Ch. Woeste (1837-1922), advocaat, publicist, minister van Justitie en Eredienst (1884), leider van de conservatieve katholieken in de Kamer.
52. *Annales Parlementaires. Chambre des représentants. Séance du 29 janvier 1890* (Brussel, 1890) 488-492.
53. De Bueger-van Lierde, 'A l'origine', 1136.

Ch. Woeste verdedigde de conservatieve zienswijze en hij bestreed het amendement van Magis met alle mogelijke middelen[54]. Hij was niet bereid één stap verder te gaan dan wat artikel 43 wilde toestaan en poneerde ongenuanceerd dat de vrije beroepen het erfdeel van de man vormden, een stelling die hem een rumoerige onderbreking kostte. Hij verheerlijkte de vrouw als echtgenote en als moeder, als huishoudster, als sieraad van de samenleving en als charmante gesprekspartner. De liberale volksvertegenwoordiger Houzeau de Lehaie daarentegen meende dat de Belgische opvattingen over de rol van de vrouw in de samenleving hopeloos achterlijk waren, omdat ze geen rekening hielden met de nieuwe tijden. Het afgezwakte amendement van Magis ging hem niet ver genoeg en dus stelde hij de eerste versie opnieuw voor als subamendement[55].

Het was iedereen duidelijk dat men op Woeste's voorstel om artikel 43 te behouden niet kon ingaan. De verschillende terzake bevoegde instanties zouden nooit een éénduidig reglement kunnen opstellen: welke takken van de geneeskunde zou men de vrouw immers laten uitoefenen en hoe zou men uitmaken welke gevallen en welke ziekten tot welke deelgebieden hoorden? Zoals te verwachten was, werd het subamendement van Houzeau de Lehaie verworpen. Het amendement van Magis werd artikel 52 van de wet van 10 april 1890-3 juli 1891[56].

Zo was de kogel, tenminste principieel, door de kerk. In werkelijkheid viel er, na de afkondiging van de wet, niet onmiddellijk verandering te bespeuren. Over het lot van Isala van Diest was immers reeds eerder beslist en andere afgestudeerde vrouwelijke dokters waren er in België op dat ogenblik nog niet. Hun afwezigheid vormt ten andere een niet te verwaarlozen medeverklarende factor voor het lange uitblijven van een beslissing.

De eerste medische meisjes-studenten en de pioniersters in het beroep

Er verliepen in België vijftien jaren tussen de eerste poging tot inschrijving aan een medische faculteit en de tweede daadwerkelijke keuze van een vrouw voor deze studierichting[57]. Moet het lange uitblijven van een principiële oplossing gedeelte-

54. *Annales Parlementaires. Chambre des représentants. Séance du 29 janvier 1890*, 49.
55. Volksvertegenwoordiger van Bergen en familielid van de bekende astronoom Jean-Charles Houzeau de Lehaie.
56. Beckers, *L'enseignement supérieur en Belgique*, 149.
57. Alle inlichtingen over de meisjes-studenten in de geneeskunde werden geput uit: *Résultats des examens. Jury central et jurys des universités pour les grades académiques*. Later: *Jurys constitués par le gouvernement et jurys des universités pour la collation des grades académiques légaux, 1881-1882; ibidem, 1885-1914*; AVUB, Répertoire contenant par ordre alphabétique les noms de tous lesélèves qui ont été portés aux rôles des inscriptions de l'université Libre de Bruxelles, 1864/65-1893/94 en 1894/95-1923/24; ARUG, inschrijvingsregisters van 1880-1914. De inschrijvingsregisters van de Luikse universiteit werden niet geraadpleegd. Daar de officiële lijsten van examenuitslagen voor de Gentse en Brussels universiteit volledig waren, kan men aannemen dat zij ook voor de Luikse universiteit juiste en volledige inlichtingen verstrekken.

lijk verklaard worden uit het feit dat er geen nieuwe medische studentes opdaagden, dan inspireerde het steeds weer uitstellen van een definitieve regeling de vrouwen anderzijds ook tot een dergelijke afwachtende houding.

Toen de Brusselse Clémence Everart zich in september 1887 voor de eerste kandidatuur geneeskunde aan de vrije universiteit in de hoofdstad inschreef, leken haar toekomstmogelijkheden nog zeer twijfelachtig. Na haar afstuderen in 1893 kon ze gelukkig dadelijk met een praktijk beginnen. Eén jaar later verwierven Marie Derscheid uit La Louvière en Sylvie van Heerswynghels uit Brussel hun einddiploma. In 1895 voleindigde Augustine Meuleman haar studies aan dezelfde universiteit en in 1896 volgde mevrouw Jeanne Blondeau-Vallantin. Toen hadden Eugénie Lens en Cécile Herpers het diploma te Luik reeds veroverd en in 1897 volgde hier Marcelline Lens. Na deze eerste reeks van acht afgestudeerden moest men in Luik acht en in Brussel tien jaar wachten voordat er opnieuw een diploma in de genees-, heel- en verloskunde aan een vrouw uitgereikt kon worden. Ondertussen brachten vier meisjes hun medische studies aan de Gentse universiteit tot een goed einde. Sinds 1905 en tot aan het uitbreken van de eerste Wereldoorlog slaagden tenslotte nog elf vrouwen voor hun eindexamen aan de Vrije Universiteit te Brussel en nog drie aan de Luikse Rijksuniversiteit.

In 1914 droegen dus zevenentwintig Belgische dames de dokterstitel. Vier studentes hadden hun studie voortijdig afgebroken en negentien anderen onderbraken de studie noodgedwongen in augustus 1914. Deze korte schets geeft echter geen volledig beeld van de vrouwelijke bevolking aan de medische faculteiten in België. In Brussel schreven zich tijdens de onderzochte periode namelijk ook vierentwintig buitenlandse meisjes in om regelmatig alle of bijna alle studiejaren in de geneeskunde te volgen. Ze waren meestal uit Oost-Europa afkomstig, enkelen kwamen uit Duitsland, Frankrijk of Engeland. Negen van hen behaalden de wettelijke graad van doctor in de genees-, heel- en verloskunde, zeven anderen verwierven het wetenschappelijk diploma, de acht overigen onderbraken hun studie voortijdig of stopten ermee in augustus 1914. Tijdens dezelfde jaren schreven zich hier bovendien nog 113 studentes uit Groot Brittannië en het Britse rijk in om de cursussen van het derde doctoraatsjaar te volgen en vervolgens het eindexamen af te leggen. Ze slaagden er meestal nog hetzelfde jaar in het wetenschappelijk diploma te behalen. Het aantal Belgische meisjes vormde dus over de gehele tijdsspanne slechts 35% van de totale meisjesstudentenbevolking der Brusselse medische faculteit[58].

Men kan uit het voorgaande afleiden dat de buitenlandse vrouwen het universitaire milieu in belangrijke mate mede vertrouwd maakten met het beeld van de medische studente. Wij mogen dokter Hélène Spehl-Schoonejans, die in 1909 afstudeerde, dan ook met recht geloven, als ze beweert dat de studenten haar aan-

58. Aan de Gentse universiteit studeerden geen buitenlandse vrouwen. Voor de Luikse universiteit werden deze bijkomende opsporingen niet verricht.

wezigheid zonder meer aanvaardden[59]. Terwijl de studenten haar als één van de hunnen beschouwden, maakten de hoogleraren evenmin onderscheid tussen haar en de anderen. Dokter A. Colard, die in 1913 het einddiploma behaalde, deed dezelfde vaststelling, eraan toevoegend dat de vaak opvallende begaafdheid van de meisjes eerbied afdwong[60]. Het valt inderdaad op dat de zesentwintig eerste vrouwelijke dokters die in België afstudeerden voor hun eindexamen vier 'grootste', tien 'grote' en zes 'onderscheidingen' in de wacht sleepten tegen zes voldoendes. Marie Derscheid won bovendien de eerste prijs in de interuniversitaire wedstrijd van 1895[61] en Bertha de Vriese uit Gent veroverde dezelfde plaats in 1900[62]. Blijkbaar leverden haar studies aan de universiteit dus geen problemen meer op. De Katholieke Universiteit te Leuven bood de meisjes echter nog steeds niet de kans om dokter te worden, en, in vergelijking met het aantal meisjes dat farmaceutische studies aanpakte, bleef het aantal vrouwelijke aspirant-dokters ook aan de andere universiteiten zeer klein.

Louise van den Plas[63] vroeg zich in het katholiek feministisch tijdschrift af hoe het onderwijs in de geneeskunde het best diende ingericht te worden om meer vrouwen aan te trekken. Ze opende hieromtrent een kleine enquête in maart 1907[64]. Aan de lezers werden drie oplossingen voorgesteld: ofwel bleven de meisjes, zoals gebruikelijk was, de lessen bijwonen zonder dat er bijzondere maatregelen genomen werden, ofwel werden er speciale damestribunes met eigen ingang voorzien, evenals andere begin- en eindtijden, ofwel werd het onderwijs voor hen afzonderlijk ingericht. De resultaten van dit geïmproviseerde opinieonderzoek werden twee maanden later zeer fragmentarisch meegedeeld[65]. Het aantal ontvangen antwoorden, het aantal opties voor elke oplossing, de herkomst van de antwoorders en antwoordsters bleven totaal onbekend. Uit de losse inlichtingen valt toch af te leiden dat de meerderheid voor het bestaande systeem opteerde, omdat zij wel inzag dat het contact met het andere geslacht tijdens de les of bij praktisch werk minder gevaarlijk was dan op mondaine feestjes en bijeenkomsten. Een aantal onder hen wenste nochtans particuliere ingangen en gescheiden zitplaatsen. Eén enkele pedagoge bleef zich aarzelend afvragen of apart onderwijs niet ideaal zou zijn omdat 'de edele bloem van de heilige vrouwelijke schroom te kostbaar was om haar met blij gemoed te offeren'. Niemand schijnt van de gelegenheid gebruik gemaakt te hebben om voor de openstelling van de katholieke faculteit te Leuven te

59. Gesprek met dokter H. Spehl-Schoonejans, Crocqlaan 3, 1080 Brussel, op 7 februari 1973.
60. Gesprek met dokter A. Colard, Bronstraat 63, 1020 Brussel, op 8 december 1973.
61. *Situation. Rapport triennal, 1895-1897* (Brussel, 1899) ccxlvii.
62. *Ibidem, 1901-1903* (Brussel, 1906) ccxliv.
63. Zie noot 9.
64. 'Petite enquête auprès de nos lectrices et lecteurs', *Le féminisme chrétien de Belgique*, II (februari 1907) 3.
65. 'Notre enquête concernant les études médicales des jeunes filles', *ibidem*, II (mei 1907) 163.

pleiten! Pas in het nummer van februari 1912 drukte Cyrille van Overbergh[66.] de wens uit dat vrouwen toegang zouden moeten krijgen tot de Leuvense Alma Mater. Nu prees ook professor E. Vliebergh[67.] in *Dietsche Warande en Belfort*[68.] de universitaire vorming van katholieke meisjes aan. Dat beiden daarbij hun respect uitspraken voor de vrouwelijke dokter, mag niet onachtzaam voorbijgegaan worden. Is het geen teken dat ook de katholieke zijde gunstig evolueerde naar waardering voor haar inzet en streven?

De sociale afkomst van zestien der zevenentwintig afgestudeerde artsen kon precies achterhaald worden. Op twee legeroversten en drie leerkrachten na, oefenden al hun vaders een vrij beroep uit of waren ze als zelfstandige ambachtsman, handelaar of industrieel werkzaam. De kringen van kleine en meer gegoede burgerij mogen het natuurlijk recruteringsmilieu voor dit beroep genoemd worden[69.].

Onze pogingen om meer te vernemen over het beroepsleven van de eerste praktizerende vrouwen bleven niet helemaal vruchteloos. Ook over hun burgerlijke stand kregen wij enige informatie. Van de tweeëntwintig Belgische vrouwelijke artsen, die hun beroep vóór 1914 uitoefenden, waren tenminste vier dames geheel en tien gedeeltelijk werkzaam in overheidsdienst[70.]. Zeven vrouwen fungeerden als hulpdokter of dokter in één of andere dienst van een stedelijk hospitaal. Eén werkte in een stedelijk laboratorium en één in een preventorium aan zee van Brussel. Terwijl

66. Cyrille van Overbergh (1866-1959), sedert 1900 directeur - generaal van het hoger onderwijs, de wetenschappen en letteren, secretaris-generaal van het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten (1911), parlementslid sedert 1921. Zie: *Le parlement Belge, 1930* (Brussel, s.a.) 255-259; C. van Overbergh, 'En marche vers l'égalité', *Le féminisme chrétien de Belgique*, VII (februari 1912) 2.
67. Over Emiel Vliebergh (1872-1925), landhuishoudkundige en jurist, hoogleraar aan de faculteit van de rechtsgeleerdheid te Leuven sinds 1904, rechtskundig adviseur van de Belgische Boerenbond, ondervoorzitter van deze vereniging sedert 1917, zie: *Academische Bibliographie, 1914-1934* (Leuven, 1937) 180-181; J. Salsmans, *Dr. Emiel Vliebergh* (*1872-1925*) (Leuven, 1945).
68. E. Vliebergh, 'Hooger onderwijs voor katholieke vrouwen', *Dietsche Warande en Belfort* (1913) 295.
69. De inlichtingen werden ons medegedeeld door de bevolkingsdiensten van de gemeenten van herkomst der bedoelde personen, nl. door van Elsene, Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Noode, van Antwerpen, Gent en Hasselt, van Anderlues, Braine-le - Comte, Fleurus, Liège, Mons, Tihange, Villers-Poteries en van Delme in Frankrijk.
70. Al deze inlichtingen werden verzameld uit: *Le féminisme chrétien de Belgique* (1905-1914) rubriek 'Echos'; *La Ligue. Organe Belge du droit des femmes* (1893-1914) rubriek 'Le mouvement féministe en Belgique'; *L'international féminin* (1912) rubriek 'Belgique'; *De hedendaagsche vrouw. Tentoonstelling mei-juni 1914. Officiële catalogus* (Antwerpen, s.a.) 27. De berichten werden naderhand gecontroleerd aan de hand van de gemeentebladen van Gent, Antwerpen en Brussel. *Gemeenteblad van Gent* (1904) ii, 954, 1221; *Gemeenteblad van Antwerpen* (1906) ii, 767, (1912) ii, 296, (1913) ii, 1117, (1914) i, 59; *Bulletin communal de Bruxelles* (1895) i, 253, (1896) i, 718, (1907) ii, 46, 252, (1909) i, 196, 1051, (1911) i, 817, 970, 1030, (1911) ii, 126, (1912) i, 57. Eén enkele inlichting van de feministen vonden we niet terug. Anderzijds raakte één tewerkstelling bekend, waarvan we niet op de hoogte gebracht waren door de genoemde tijdschriften. De bulletins werden slechts geraadpleegd voor die jaren, waarin de feministische bladen een benoeming meedeelden. Mogelijk zouden er bij systematische doorname van alle jaren nog meer indiensttredingen opgespoord worden.

nog een andere dame de vrouwelijke kandidaten voor indiensttreding bij de Belgische spoorwegen inspecteerde, hielden drie vrouwelijke artsen medisch toezicht in stedelijke scholen en kinderkribben. Mevrouw Hélène Spehl-Schoonejans tenslotte hield stedelijke raadplegingen voor zuigelingen en gaf ook les in de gezondheidsleer, hygiëne en scheikunde aan een stedelijke middelbare school voor meisjes.

De burgerlijke stand van zeventien der tweeëntwintig praktizerende vrouwen is met zekerheid gekend: vijf ervan bleven vrijgezellinnen, twaalf huwden[71]. Van deze laatsten stopte er één dadelijk met haar beroep toen ze trouwde, om het vier jaar later toen ze weduwe was geworden weer op te nemen. Twee anderen beëindigden hun praktijk na één en twee jaar huwelijk. De negen overigen zagen in de echtelijke staat geen reden om van hun beroepsbezigheden af te zien. Met de drie dokters van vreemde nationaliteit, die hier ook als gehuwde vrouwen werkzaam waren, vormden zij twaalf vermetelen die de publieke opinie trotseerden. Louise van den Plas had blijkbaar een juiste kijk op de zaak gehad toen ze aannam dat artsen hun beroep, waarop ze zich zo langdurig en moeizaam voorbereid hadden, niet graag zouden opgeven[72]. Laat het kleine aantal waarnemingen niet toe algemene conclusies te trekken, dan bevestigen deze feiten anderzijds toch de uitspraak van apotheker George Dethan in het Antwerpse farmaceutisch tijdschrift. Hij noemde de tijden veranderd en noteerde dat nu, in tegenstelling met vroeger, ook meer en meer burgervrouwen, bij gebrek aan een grote bruidschat, een winstgevend beroep gingen uitoefenen[73].

De vraag of deze eerste vrouwelijke artsen ook slaagden in hun beroepsleven is moeilijker te beantwoorden. Verschillende bronnen geven toch enig inzicht in de situatie. De journalist Champal interviewde in september 1894 de vier pioniersters voor de Brusselse liberale krant *La Réforme*[74]. Op zijn vraag naar hun ervaringen met patiënten kon Marie Derscheid, die zich net gevestigd had, niets antwoorden. Clémence Everart en Sylvie van Heerswynghels, die respectievelijk één jaar en zes maanden gepraktizeerd hadden, antwoordden vaag dat ze meenden tevreden te mogen zijn. Isala van Diest gaf, na tien jaar beroepspraktijk, waardevolle inlichtingen. Ze was reeds twee jaar werkzaam in het Brusselse 'Toevluchtshuis' voor ontuchtige vrouwen, toen ze pas een eigen praktijk begon te verwerven. Die laatste groeide aanvankelijk uiterst langzaam en bestond hoofdzakelijk uit vreemdelingen.

71. C. le Comte, *Annuaire médical de la Belgique et législation médicale* (Brussel, 1888-1895); *Guide-annuaire du corps médical de Belgique, de Hollande et du Grand Duché de Luxembourg* (s.l., 1896-1902); *Guide-annuaire du corps médical de Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg* (s.l., 1903-1914).
72. L. van den Plas, 'Princesses de science', *Le féinisme chrétien de Belgique*, IV (april 1909) 3-4.
73. G. Dethan, 'Avantages et inconvénients de l'admission des femmes aux profession médicale et pharmaceutique', *Journal de pharmacie d'Anvers*, LIII (1897) 441-445.
74. *La Réforme* (19 september 1894) 2, kol. 1-2. Zie over deze krant A.J. Vermeersch, *Repertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914, I, L-Z*. Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis, L (Leuven-Parijs, 1968) 387.

Vooral Engelsen en Amerikanen, die reeds meer vertrouwd waren met vrouwelijke artsen, wendden zich tot haar. De laatste jaren nam het aantal Belgische patiënten ook toe. Isala verzorgde alleen vrouwen en kinderen. Het is echter voorbarig hieruit te concluderen dat er zich in brede lagen van de bevolking een mentaliteitsverandering ten gunste van de vrouwelijke arts voltrokken had. Dat Isala van Diest ontuchtige vrouwen verzorgde en er zich volledig voor inzette, zal in elk geval menig burgervrouw van haar weggehouden hebben in deze preutse tijd, die vooral op sexueel gebied zeer eng en onverdraagzaam was. We weten wel dat de vrouwelijke artsen in het medisch-wetenschappelijk milieu gedurende de jaren negentig nog steeds het voorwerp bleven uitmaken van polemische artikelen. Slechts één voorbeeld: de geëerde Franse academicus Jules Simon[75.] en zijn broer Gustave, geneesheer, betoogden in de *Gazette médicale de Liège* dat de vrouw waarschijnlijk nooit echt zou slagen in het medische beroep. Het publiek zou zich, enerzijds, niet gemakkelijk tot haar wenden en, anderzijds, zou zijzelf met haar beperkte krachten slechts een klein aantal patiënten kunnen verzorgen en vaak gebukt gaan onder een al te zware verantwoordelijkheid[76.].

In katholieke kringen keurde de bekende pater-redemptorist F.X. Godts[77.], de vrouwelijke arts in 1903 nog resoluut af. Enkel de piepjonge, katholiek-feministische beweging liet een schuchter protest horen bij monde van de journalist en redacteur René Henry[78.]. Blijkbaar geloofde hijzelf ook maar half in haar succes: hij beweerde in elk geval dat het aantal vrouwelijke dokters zo miniem zou blijven, dat zij het gezin feitelijk nooit nadeel zouden berokkenen[79.]. Dr. A. Colard meent dat de vrouwelijke artsen pas definitief doorbraken en succes kenden na 1918. Hij vreest dat de pioniersters, de tweeëntwintig vrouwen die reeds vóór 1914 praktizeerden, moeilijk op dreef kwamen en nooit een erg ruime praktijk hadden. Eén uitzondering moet toch speciaal vermeld: Marie Derscheid[80.]. Daar zij zich on-

75. Over Jules Simon (1814-1896), Frans filosoof en staatsman van liberale gezindheid zie 'J.-Fr. Simon', *Dictionnaire biographique des célébrités contemporaines des deux mondes* (s.l., s.a.) 1068-1070.
76. J. en G. Simon, 'La femme docteur et la pharmacienne', *Gazette médicale de Liège*, IV (1892) 361-365.
77. F.X. Godts, *Erreurs et crimes en fait d'éducation. Le féminisme condamné par des principes de théologie et de philosophie* (Roulers-Brussel, 1903) 260 vlg. F.X. Godts (1839-1928), redemptorist, professor in de theologie, bekend predikant en publicist.
78. René Henry (1881-1917) werkte als journalist mee aan de *Patriotte*, de *National*, de *Revue Générale* en vooral aan de *Journal de Bruxelles*. Hij werd in 1907 tot gemeenteraadslid van Anderlecht gekozen. Louise van den Plas, 'In memoriam: Henry René', *Le féminisme chrétien de Belgique*, X (1919) iv-v, 29-32.
79. R. Henry, *Féminisme chrétien. Un féministe malgré lui: le R.P. Godts* (Brussel, 1903) 12.
80. Dochter van Charles Derscheid, directeur van de aardewerkfabrieken Boch bij La Louvière. Nadat ze het diploma van onderwijzeres behaald had aan de lagere normaalschool te Bergen, ondernam ze medische studies. Ze huwde later met dokter Albert Delcourt en stichtte na de Eerste Wereldoorlog de Belgische federatie van universitair gediplomeerde vrouwen. Zie 'Necrologie de Marie Delcourt-Derscheid', *Bulletin périodique de la fédération Belge des femmes universitaires* (1931-1933) 3-4; Delchef, 'Marie Delcourt-Derscheid', *Le Scalpel*, VIII (10 december 1932) 778-781.

middellijk na haar studie in de orthopedie ging bekwamen bij verschillende vermaarde specialisten in Berlijn, Wenen en Augsburg, werd zij zelf één van de eerste Belgische specialisten op dit gebied. Spoedig vermaard om haar kundigheid trok haar praktijk een talrijke patientenkring aan. Bovendien werkte ze nog als adjunct-geneesheer bij de Brusselse ziekenhuizen in dienst der voogdijkinderen[81].

We vonden nog andere aanwijzingen voor de moeilijke opgang der vrouwen in dit beroep. De twee belangrijkste burgerlijk-feministische verenigingen 'La ligue belge du droit des femmes' en 'Le féminisme chrétien' zetten zich door middel van hun tijdschriften ten volle in om het publiek meer vertrouwd te maken met de vrouwelijke dokter. De twee periodieken verwelkomden elke nieuw afgestudeerde vrouw en deelden ook alle benoemingen en prestaties van deze artsen mede. Daarnaast wijdde het tijdschrift van de neutrale bond in zijn drie eerste jaargangen vier overtuigende artikelen aan de bekwaamheid en de geschiktheid van de vrouw voor het dokterberoep en trachtte het daarbij het principe van 'de verzorging van de vrouw door de vrouw' ingang te doen vinden[82]. In het katholiek-feministische maandblad hield Louise van den Plas van haar kant in februari 1907 een vurig pleidooi voor de vrouwelijke arts. Ze stelde te dier gelegenheid vast dat het aantal meisjesstudenten in de geneeskunde in België veel trager aangroeide dan in Frankrijk en weet dit voornamelijk aan het gebrek aan vertrouwen van het Belgisch publiek te haren opzichte.

Wetend hoe talmend langzaam de vrouwelijke arts door het publiek aanvaard werd, is men geneigd in haar opvallend talrijke tewerkstelling in overheidsdienst haar verlangen te zien om eigen toekomst veilig te stellen. De dokters zouden er vooral een middel in gevonden hebben om hun beroep continu te kunnen uitoefenen, zonder al te grote risico's te moeten nemen. Dat tien van deze dames daarnaast een privé praktijk hadden, past best in deze zienswijze, die echter niet verder op haar juistheid kan gecontroleerd worden. Twee andere factoren zullen de keuze zeker mede beinvloed hebben. De vaste werkuren en de regelmaat die een dergelijke functie waarborgde, lieten zich beter inpassen in het familieleven van de arts. Meer dan de mannelijke geneesheren had ze bovendien behoefte aan officiële erkenning en prestige, hetgeen ze op deze manier verwierf.

In 1914 waren op zijn minst zeventien vrouwelijke artsen in België werkzaam. Het medisch jaarboek registreerde er tien in Brussel, twee in Gent, twee in Antwerpen en drie in Luik[83]. Op de Wereldtentoonstelling te Gent in 1913 was er in

81. *La Réforme* (19 september 1894) 2, kol. 1-2. Marie Popelin, 'Les femmes médecins', *La ligue. Organe Belge du droit des femmes*, III (1895) ii, 58.
82. *La ligue*, I (1893) iii, 77-80; 81-83, 84-89; *ibidem*, III (1895) ii, 56-61.
83. *Guide-annuaire du corps médical de Belgique, 1913-1914*.

het gebouw dat de activiteiten van de vrouw in beeld bracht nog geen sprake van de vrouwelijke dokter[84]. De tentoonstelling, gewijd aan 'De hedendaagsche vrouw', die in mei en juni 1914 onder de bescherming en in de feestzaal van de stad Antwerpen gehouden werd, ruimde voor haar wel een belangrijke plaats in[85]. De vierde afdeling 'Universiteit en laboratorium' had Isala van Diest tot erevoorzitster gekozen en dokter Julia Gabriels was er de algemene secretaresse van. De onderafdeling geneeskunde, die radiografieën, microscopische afbeeldingen, laboratoriumanalyses en ander wetenschappelijk studiemateriaal, foto's en kleine brochures tentoonstelde, werd opgebouwd door een team van twee Antwerpse, drie Brusselse, één Gentse en één Luikse vrouwelijke arts[86]. In een begeleidend schrijven noteerde J. Gabriëls dat er op dat ogenblik in België negentien vrouwen praktizeerden. Ze tekende dan de belangrijke rol van de vrouwelijke dokter in kinderkribben en -tuinen, in dispensaria voor tuberculeuze vrouwen en kinderen, in ziekenhuizen en op zuigelingenraadplegingen. Haar bewering als zou de carrière van de vrouw aan dezelfde wetten onderworpen zijn en op dezelfde vooroordelen stuiten als die van haar mannelijke collega, strookte zeker niet met de werkelijkheid.

Het is duidelijk dat de openstelling van het medisch beroep voor de vrouw in België een al te nieuw denkbeeld was om vlug aanvaard te kunnen worden. Het druiste zo in tegen de heersende zeden en gewoonten dat geen der twee politieke partijen voor haar rechten opkwam. De enkele liberale politici die het toch voor haar opnamen, handelden uit persoonlijke overtuiging. De meerderheid van de parlementsleden echter, van de hoogleraren en van de leden van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde waren vooral om ethische redenen tegen haar toelating gekant. Onderhands speelden natuurlijk beroepstrots mee en de wil om het métier te beschermen tegen al te ruime recrutering.

Eénmaal tot de universiteit toegelaten, werden aan de vrouwen anderzijds nooit beperkingen in studies of examens opgelegd, al werden zulke maatregelen wel in overweging genomen. Deze gunstige stand van zaken trok waarschijnlijk de talrijke buitenlandse meisjes aan, die hier kwamen studeren. We weten immers dat de Russische studentes weliswaar een eigen medisch instituut hadden, maar dat zij aan de universiteit slechts als toehoorsters geduld werden tot 1908, om daarna helemaal uitgesloten te worden[87]. We weten ook dat de Britse vrouwen eigen me-

84. *Catalogue du palais des travaux féminins à l'exposition universelle et internationale de Gand, 1913* (Gent, 1913).
85. *De hedendaagsche vrouw. Tentoonstelling mei-juni 1914. Officiële Catalogus* (Antwerpen, 1914) 27-29.
86. Het waren Jeanne Verschueren, Marie Louise Delhaye-Lawaese, Marie Delcourt-Derscheid, Bettina Desneux-Weill, Hélène Spehl-Schoonejans, Bertha de Vriese en Berthe Walsch-Kerens.
87. E. Charrier, *L'évolution intellectuelle féminine*, 475.

dische scholen hadden, maar terwijl ze wel toegelaten werden tot de examens van de lokale universiteiten en van de medische jury's, konden ze noch de Oxford- noch de Cambridge *degrees* behalen[88].

In België werden de vrouwen slechts in 1920 tot de Leuvense medische faculteit toegelaten[89]. Het beroep behoorde dus voordien nog niet tot de reële mogelijkheden van het grootste deel van de katholieke vrouwelijke bevolking.

88. R. Strachey, *The Cause. A short History of the Women's Movement in Great-Britain* (Londen, 1928) 255 vlg.
89. *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain, 1920-1926* (Tongeren, s.a.) 495.

Een nieuwe Barante
Recensieartikel door H.P.H. Jansen en A.G. Jongkees

Richard Vaughan, *Philip the Bold. The Formation of the Burgundian State* (Londen: Longman, 1962, 278 blz.); *John the Fearless. The Growth of Burgundian Power* (*Ibidem*, 1966, 320 blz.); *Philip the Good. The Apogee of Burgundy* (*Ibidem*, 1970, 456 blz.); *Charles the Bold. The last Valois Duke of Burgundy* (*Ibidem*, 1973, 491 blz.).

Over de vier grote hertogen van Bourgondië uit het huis van Valois is een bibliotheek vol geschreven, maar na de *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois* van de baron de Barante, was er geen groot samenhangend werk, dat hen alle vier behandelt, meer uitgekomen. 'Barante' is al in de jaren 1824-1826 in twaalf delen verschenen en sindsdien enkele malen, geannoteerd, herdrukt, weer onlangs (1969), in verkorte vorm, door Y. Cazaux. Zeker, er zijn wel kleinere syntheses op de markt gekomen, zo bijvoorbeeld die van Paul Colin of van Joseph Calmette[1], maar dat waren min of meer vulgariserende werken, en dan nog niet eens erg bevredigend. In nationale geschiedenissen als de *Histoire de Belgique* van Henri Pirenne, de *Histoire de France* van Lavisse of de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* komen de regeringen van de vier hertogen uitvoerig ter sprake; bepaalde aspecten zijn in een groot aantal boeken en artikelen belicht, waarbij Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* ongetwijfeld het absolute hoogtepunt betekent, maar daarmee werd toch geen nieuwe 'Barante' vervaardigd. Slechts twee geleerden hebben ongeveer gelijktijdig dit ambitieuze plan gehad, E. Petit en O. Cartellieri, maar beiden zijn niet verder gekomen dan de regering van Philips de Stoute, Petit zelfs niet verder dan de eerste helft daarvan[2].

Het is niet moeilijk in te zien waarom zo weinig historici deze gigantische taak hebben aangedurfd. Barante had het nog gemakkelijk. Hij kon zijn werk baseren op de grote Franse geschiedschrijvers uit de late middeleeuwen: Froissart, Monstrelet, Chastellain, La Marche, Commynes en anderen; hij gaf ze nog wat meer romantische retoriek mee dan ze van nature al hadden en wist daarmee roem en een zetel in de Académie Française te verwerven. Maar men behoeft maar even de indrukwekkende literatuurlijsten op te slaan die Vaughan aan zijn boeken heeft meegegeven, zich een ogenblik te realiseren hoeveel bronnen, vooral niet-verhalende, sinds Barante gedrukt zijn, om in te zien welk een ontzaglijke hoeveelheid werk professor Vaughan heeft moeten verzetten. Hij heeft er zestien jaar al zijn tijd aan besteed en voor zover wij weten heeft hij zich in die jaren

1. P. Colin, *Les ducs de Bourgogne*. Coll. 'Bibliothèque historique' (Brussel, 1942); J. Calmette, *Les grands ducs de Bourgogne* (Parijs, 1949; 2e uitgave, gecorrigeerd door J. Richard en P. Gras, Parijs, 1956). Het boek is gebaseerd op Calmettes bijdrage tot de *Histoire Générale* van Glotz: *Moyen-Age*, VII, i (1937) en VII, ii (1939).
2. E. Petit, *Ducs de Bourgogne de la Maison de Valois*, I; *Philippe le Hardi*, I, *1363-1380* (Parijs, 1909); O. Cartellieri, *Geschichte der Herzöge von Burgund*, I, *Philipp der Kühne* (Leipzig, 1910).

door niets laten afleiden, ook geen aparte artikelen geschreven. Alleen hield hij een inaugurale rede bij het aanvaarden van zijn leerstoel in Hull, en wel over de bronnen van wat wel zijn *magnum opus* zal blijven[3]. De kracht voor dit doelgerichte werk moet wel in een soort bezetenheid voor zijn onderwerp gelegen hebben en hij gaf dit zelf min of meer toe op het Huizinga-congres te Groningen in december 1972, toen hij vertelde: 'Van jongs af aan had ik de sensatie dat de Bourgondische hertogen in mijzelf levend waren. Als kind speelde ik de hertogen en ze hebben me nooit losgelaten'. Een zeldzame volledigheidsdrang moet hem geleid hebben bij het verzamelen van literatuur, soms uit heel obscure en moeilijk bereikbare tijdschriften. Zelfs tientallen ongedrukte theses heeft hij onder ogen gekregen en het is de moeite waard wat hij daaraan heeft kunnen ontlenen. Van de gedrukte bronnen is hem heel weinig ontgaan en hij heeft vooral veel gebruik gemaakt van de diverse Belgische en Franse *Inventaires d'Archives*. Iedereen zou er vrede mee hebben gehad als de schrijver het daarbij had gelaten, maar voor hem zelf was dat kennelijk niet genoeg. Hij heeft ook persoonlijk de archieven bezocht, met name die van Brussel, Rijssel, Parijs (zowel de Archives Nationales als de Collection Bourgogne in de Bibliothèque Nationale), Dijon, Milaan (voor de ambassadeursrapporten) en Wenen (voor het archief van het Gulden Vlies), en deze opsomming is lang niet volledig. Hij heeft zich weliswaar vergenoegd met uitgebreide steekproeven; hij kon natuurlijk niet de uitgebreide reeksen rekeningen post voor post doorwerken (en daarom is ook geen lijst van geraadpleegde archiefnummers opgenomen), maar de prestatie blijft er niet minder indrukwekkend om. Zijn archiefwerk heeft hem, naar eigen zeggen, het klimaat van de Bourgondische regeermachine doen aanvoelen. Wij kunnen er aan toevoegen, dat zijn berekeningen van de Bourgondische inkomsten en zijn uiteenzettingen over de werkwijze van de Bourgondische bureaucratie, die rechtstreeks op de archieven stoelen, allerminst te verwaarlozen zijn. Zo is een werk ontstaan dat alleszins de naam van 'een nieuwe Barante' verdient, maar hoeveel dieper gravend, hoeveel genuanceerder ook, is het beeld bij Vaughan geworden. Barante gaf alleen de informatie van de kronieken, Vaughan confronteert steeds de kronieken met de documentaire bronnen en kiest, bij discrepantie tussen de twee, vrijwel altijd de versie der documenten. Gaf Barante romantische retoriek, Vaughan werkt rationeel, te afstandelijk haast; hij is geenszins in de huid van zijn personages gekropen, maar beoordeelt alles en iedereen met een voorzichtige distantie en een soms wat neerbuigende humor.

Natuurlijk heeft professor Vaughan zich zekere beperkingen in de stof opgelegd. In de inleiding tot *Philip the Bold* verklaart hij ook onomwonden, dat hij zich zal onthouden van een beschrijving van het godsdienstige, culturele en economische leven van de Bourgondische landen. Hij pretendeert ook niet biografieën te schrijven; hij wil Bourgondië als Europese macht schilderen en beschrijft van de hertogen slechts de politieke geschiedenis, hun hof, administratie en geldmiddelen. Enerzijds willen we deze beperking rustig aanvaarden en niet vervallen in de fout van zoveel critici, die een auteur verwijten, dat hij niet een ander boek geschreven heeft dan hij heeft willen schrijven. Anderzijds vragen wij ons toch af, of het heden ten dage nog mogelijk is over de Bourgondische landen te spreken en daarbij economische zaken weg te laten. Vaughan heeft dat waarschijnlijk zelf ook wel gevoeld; in *Philip the*

3. R. Vaughan, *The Valois Dukes of Burgundy. Sources of Information* (Hull: Univ. of Hull Publications, 1965).

Good komt althans een heel hoofdstuk voor gewijd aan ‘Economic Affairs’. Hij pretendeert geenszins daarin de gehele economische geschiedenis van het tijdperk te schetsen; hij wil slechts enkele noties geven, maar die zijn dan wel in het luchtledige komen te hangen. Als we het goed zien, worden economische

kwesties verder alleen ter sprake gebracht als ze direct met bepaalde acties van de regering te maken hebben, zoals bijvoorbeeld de oorlog van Holland met de Wendische steden in 1438-1441. Maar daarbij kan men het ons inziens niet laten. De mogelijkheden tot belasting heffen hingen bijvoorbeeld nauw samen met de rijkdom of armoede van een bepaald gewest, niet slechts met de doeltreffendheid van het invorderingsstelsel. Vaughan is zich dit in het genoemde hoofdstuk ook wel bewust, maar dat geeft hem nog niet het recht om onmiddellijk de staf te breken over 'zekere economische historici, die op grond van heel mager bewijsmateriaal' beweerd hebben, dat de veertiende en vijftiende eeuw in de Europese economie een tijd van contractie zouden hebben betekend. Als dit in de Lage Landen het geval was geweest, zo gaat hij voort, dan was de Bourgondische staat niet eens mogelijk geweest door gebrek aan financiële middelen. Maar dat er geen depressie geheerst kan hebben, blijkt wel hieruit dat nergens te bespeuren is dat de hertogelijke inkomsten daalden. Vaughan vervalt ons inziens daarbij in het andere uiterste door ten onrechte aan te nemen dat er een rechte evenredigheid bestaat tussen de hoogte van het hertogelijke inkomen en economische bloei. Als dat het geval was, dan zou men inderdaad nergens in Europa van economische depressie mogen spreken, want het is nu eenmaal een kenmerk van de late middeleeuwen dat de financiële aanspraken van de staat in die periode enorm gestegen zijn. Ook van een bevolkingsdaling in deze eeuwen wil Vaugan niets weten, waarbij hij de veelzeggende gegevens in Brabantse haardstedentellingen, door Cuvelier gepubliceerd, stilzwijgend voorbij gaat. Als er ergens toch een daling van de bevolking geconstateerd moet worden, dan is dit volgens hem een puur lokaal verschijnsel geweest met aanwijsbare politieke oorzaken, zo bijvoorbeeld te Ieper dat tot eind veertiende eeuw zijn economische bloei gehandhaafd zou hebben, maar pas in moeilijkheden geraakte, doordat Hugh Despenser, toen hij in het jaar 1383 de stad belegerde tijdens zijn 'kruistocht voor Urbanus', veel van de voorsteden verwoestte. Het probleem van de economische conjunctuur in de late middeleeuwen heeft natuurlijk vele kanten, zoals Van Uytven heeft aangetoond in zijn genuanceerde studie over Vlaanderen en Brabant[4]. Toch zal ieder die over deze periode schrijft, er mee in aanraking komen en dan heeft men de bronnen te gebruiken die hierover het meeste licht verspreiden: demografische gegevens, prijzen, in- en uitvoerrechten, produktiecijfers en dergelijke en die zo juist mogelijk te interpreteren. Vaughan meent een economische contractie te moeten ontkennen, omdat de prijzen tijdens de Bourgondische periode niet constant gedaald zijn, maar dat is natuurlijk ook niet te verwachten, gezien de kleinere conjuncturele schommelingen en de vele manipulaties met de munt, die de vorsten - met uitzondering inderdaad van Philips de Goede en Karel de Stoute - zich in deze periode veroorloofden. Ook bij de behandeling van Karel de Stoute wordt men met de neus op de economische feiten gedrukt. In het laatste hoofdstuk van het desbetreffende deel stelt Vaughan zich de vraag, of de ineenstorting van de Bourgondische macht slechts het gevolg was van de dood van de hertog voor Nancy, ofwel van een proces van interne desintegratie. In dit verband signaleert hij een aantal klachten over de hoogte van opgelegde belastingen en oppert hij de mogelijkheid dat de schade, aangericht door ingekwartierde en doortrekkende troepen en de economische maatregelen tegen Karels vijanden, zoals bijvoorbeeld het invoerverbod van Duitse

4. R. van Uytven, 'La Flandre et le Brabant, "terres de promission" sous les ducs de Bourgogne?', *Revue du Nord*, XLIII (1961) 281-317.

en Franse goederen in 1474, een enorme economische ontwrichting teweeg hebben gebracht. Tot nu toe ontbreken daarover gegevens, zegt hij. Hier zou hij toch gebruik hebben kunnen maken van het materiaal dat aangedragen wordt door Van Uytven in zijn boek over Leuven, door

Scholliers en Van der Wee in hun studies over Antwerpen of door Posthumus in de *Geschiedenis van de Leidensche lakenindustrie*, alle werken die niet in Vaughans literatuurlijst voorkomen.

Een tweede aspect dat wij pijnlijk gemist hebben is de mentaliteitsgeschiedenis. Zeker bij de Bourgondische hertogen is dat niet meer geoorloofd sinds de verschijning van Huizinga's *Herfsttij*. Dit boek wordt één of twee maal geciteerd in het deel over *Philip the Good*, maar heeft nauwelijks tot de beeldvorming bijgedragen. Wel wordt de Bourgondische overdaad vermeld, wel worden vele extravagante feesten uitvoerig behandeld, vaak op grond van gegevens, ontleend aan de rekeningen, waarin duizenden ponden, uitgegeven voor nieuwe kleren, weelderige toernooien en maaltijden met tientallen gangen nauwkeurig staan opgesomd. Dit wordt echter niet gezien vanuit de eigentijdse mentaliteit, maar met een zeker neerbuigend, soms wat humoristisch dédain. Het liefst schrijft Vaughan bij dit alles de hertogen nog een rationeel doel toe, namelijk: indruk maken op de omgeving, prestige oogsten in de wereld en mogelijke medestanders tot partijkiezen te bewegen door een éblouissant vertoon van weelde. De kruistocht van 1396 naar Nicopolis was voor Philips de Stoute, stelt hij, in ieder geval een winstgevende investering, of hij nu succes had of niet, want gegarandeerd zou hij door die onderneming prestige winnen in Europa. Huizinga heeft ons voorgehouden, hoezeer de moord op de brug van Montereau, Philips de Goede met wraakgevoelens tegen de Franse koning heeft vervuld. Er zijn natuurlijk correcties op deze voorstelling aan te brengen. Dat heeft Bonenfant gedaan, door aan te tonen, dat het verdrag van Troyes in 1420 en het Anglo-Bourgondische verbond niet het resultaat waren van een instinctieve gemoedsreactie, maar van een zorgvuldige voorbereiding en langdurig diplomatiek overleg[5]. Kan men echter, zoals Vaughan doet, Philips emoties simpelweg ignoreren? Men zal ons tegenwerpen dat hij zich nu eenmaal een ander doel gesteld heeft en andere bronnen gebruikt, maar dat is niet waar. Een groot aantal verhalen en anecdoten, die we al van Huizinga kenden, komen ook bij hem voor. De kroniekschrijvers worden wel vaak als leugenachtig bestempeld, maar zij hebben toch een wezenlijke bijdrage tot Vaughans geschiedverhaal geleverd; zelfs de belletristische literatuur komt ter sprake, maar niet om daaruit de geest van de Bourgondische cultuur te puren. Het vijfde hoofdstuk van *Philip the Good* heeft als titel 'The Duke and his Court' en herinnert daarbij, waarschijnlijk onbewust, sterk aan Cartellieri's werk, *Am Hofe der Herzöge von Burgund*. Maar dit hoofdstuk bevat toch hoofdzakelijk een zeer leesbare opsomming van Philips' bouwwerken, van het personeel van zijn herberg, van zijn dagelijkse bezigheden, zijn menagerie, zijn bibliotheek, van de componisten, miniaturisten, schrijvers en dichters die voor het hof werkten. Een beeld van het leven aan het Bourgondische hof wordt hierdoor echter niet verkregen. Laten we een concreet voorbeeld nemen. Vaughan besteedt nogal wat aandacht aan de *Cent Nouvelles Nouvelles*. Iedereen weet, welk gebruik Huizinga gemaakt heeft van deze soms vrij grove en schunnige verhalen, om 's levens felheid, het samengaan van aardse levensvormen en ridderlijke idealen in de Bourgondische tijd te doen uitkomen. Vaughan van zijn kant slaagt er nauwelijks in, de relevantie van deze novellen voor de Bourgondische geschiedenis te demonstreren. Hij vertelt het beroemde verhaal

5. P. Bonenfant, *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*. Koninklijke Academie van België. Klasse der Letteren en der Morele en Staatkundige Wetenschappen. Verhandelingen. Verzameling in-8°, boek LII, afl. 4 (Brussel, 1958).

van het sneeuwkind, verwekt tijdens een jarenlange afwezigheid van de echtgenoot, door het eten van een stuk bevroren sneeuw, zoals de moeder weinig geloofwaardig verklaart. De man echter accepteert ogenschijnlijk dit verzinsel, neemt later de jongen mee naar Alexandrië,

verkoopt hem daar als slaaf en vertelt bij zijn terugkomst dat het sneeuwkind in de hitte gesmolten is. Welk typisch Bourgondisch karakter heeft dit zwerfverhaal, dat in talloze andere versies bestaat en zeker niet oorspronkelijk is[6]? Nog een andere novelle vat Vaughan samen, namelijk die over twee Engelsen te Calais, die hun gastvrouw verleiden, maar alleen omdat daaruit enkele politieke bijzonderheden zijn af te leiden. Zelfs hierin klinkt zijn eenzijdige politieke belangstelling door. Wat een wezenlijke rol hadden overigens deze *Cent Nouvelles Nouvelles* kunnen spelen bij het schetsen van Philips' karakter, dat ook in dit hoofdstuk wordt beproefd. Immers veertien van de honderd novellen, en heus niet de meest onschuldige, worden de hertog zelf in de mond gelegd. Dat zou zeer goed te rijmen zijn met de Philips, zoals die naar voren komt uit de vier eigenhandige brieven aan hertog Jan I van Kleef, geschreven in de jaren 1451-1452, die eveneens in dit hoofdstuk genoemd worden[7]. De hertog ontpopt zich in deze brieven als een 'joyeux compagnon' met een weinig verfijnd gevoel voor humor. Zouden we hieruit niet een karaktertrek kunnen afleiden van Philips de Goede, die immers ook dolle pret had met de 'conduis pour mouiller les dames par dessous' en andere 'engiens d'esbattement' in zijn kasteel te Hesdin, maar die toch niettemin een werkelijk voornaam heer was 'l'homme noble de style flamboyant' bij uitstek (Huizinga)? Vaughan gaat daarop niet in, hij schrijft immers geen biografie, slechts de geschiedenis van de Bourgondische staat. Maar kan men een vorst als Philips reduceren tot een rationeel werkend politicus? Wij vragen geenszins dat Vaughan hetzelfde beeld schetst als Huizinga. Wij achten het echter irreëel de hertogen slechts te zien als doelbewuste en rationele statenbouwers, die nauwelijks aangeraakt waren door de opvattingen van hun tijd. Maar dat neemt niet weg, dat we professor Vaughan heel dankbaar zijn bijvoorbeeld voor de beschrijving van de feesten, die Karel de Stoute in de herfst van 1473 liet houden in Trier, met de drie bladzijden lange exacte opsomming van de kledij, die de verschillende rangen van Karels gezelschap bij die gelegenheid droegen en met het menu van een feestmaal in het Maximinusklooster aldaar, waarvan een der deelnemers jaren later getuigde, dat het water hem nog in de mond kwam, als hij daaraan terug dacht. Toch zal de lezer door zijn eigen fantasie zich het Bourgondische hofleven en de Bourgondische mentaliteit moeten voorstellen. Vaughan verschaft daarvoor slechts de ingrediënten en de decorstukken.

In de historiografie van Nederland en België is wel eens te veel vergeten, dat ook het hertogdom Bourgogne, de Franche-Comté en enkele aanpalende gebieden deel uitmaakten van de landen der hertogen. Pirenne bijvoorbeeld, die onder Philips de Goede de Nederlanden langzaam tot een eenheid zag groeien, had te weinig oog voor deze zuidelijke territoria. Door Franse historici als Calmette, en ook door Paul Bonenfant, is daarentegen het Franse karakter van de Bourgondische politiek vaak overdreven. Als Engelsman kan professor Vaughan tegenover deze materie een onbevooroordeeld standpunt innemen. Wel hebben we bezwaren tegen zijn stelling, dat reeds onder Philips de Stoute gesproken moet worden van een Bourgondische 'staat', waarop we later terug zullen komen. Toch willen wij hier al getuigen, misschien wel uit een wat nationalistisch vooroordeel, dat Vaughan weinig begrip heeft voor de Nederlanden als min of meer samenhangende en distincte ruimte in

6. G. Paris, 'La nouvelle française au XVe et au XVIe siècle', *Journal des Savants* (1895) 291.
7. A. Grunzweig, 'Quatre lettres autographes de Philippe le Bon', *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, IV (1925) 431-437.

het Europa van de veertiende en vijftiende eeuw. Ook hier wreekt zich, dat er te weinig aandacht wordt besteed aan de economische geschiedenis. Van Houtte heeft indertijd aangetoond, dat er wel degelijk gesproken kan worden van een Nederlands marktgebied in de vijftiende eeuw en Peter Spufford is bij

zijn studie over de muntomloop tot een overeenkomstige conclusie gekomen[8]. Wij kunnen dan ook niet helemaal met Vaughan meegaan, als de ondernemingen tegenover Utrecht, Gelre, Friesland en het Maasgebied alleen maar als onderdeel van een 'Duitse' politiek der hertogen worden beschouwd. Zij kwamen ook voort uit de politieke tradities en de belangen van sommige Bourgondische landen (Holland, Brabant) binnen deze 'regio'[9].

Wij zijn misschien te veel geneigd de hertogen als nationale vorsten der Nederlanden te zien. Wij willen best toegeven, dat hun omgangstaal Frans was, evenals van de Vlamingen Chastellain en Commynes, maar we zijn er toch altijd van uitgegaan, dat ze sinds Jan zonder Vrees het Nederlands beheerst hebben. Deze illusie wil Vaughan ons echter ontnemen. Jan zonder Vrees zou niet meer dan twee of drie woorden Vlaams gekend hebben. Dit lijkt toch te ver te gaan. Misschien kon hij de Nederlandse taal niet vlot hanteren, maar hij kon er zich in verstaanbaar maken, zoals blijkt uit een passage in een brief aan zijn vader, waarin Jan verslag deed over zijn onderhandelingen met de Ieperlingen naar aanleiding van de bede van 1394: 'et je meismes leur diz en flamenc au mieux que je sceuz et peuz'[10]. Philips de Goede, die al op drie-jarige leeftijd een Vlaamse leermeester had, zal ook wel beter Nederlands gesproken hebben, dan Vaughan wil toegeven. Hij kon zich bij zijn omdoling in het Zoniënwoud in 1457 best redden 'en Tyois', maar het 'gros haut allemand' verstond hij niet. Dit wordt bevestigd door de toespraak, die hij in 1443 hield tot de Duitse troepen van graaf Ernst von Gleichen, die hem Luxemburg betwistte. Hij verzocht toen iemand de woorden, die hij in het Frans sprak, in het Duits te vertalen, 'omdat ik geen Duits kan spreken en zij het Vlaams, dat ik spreek, niet kunnen verstaan; in ieder geval ligt het Frans mij beter dan het Vlaams'. Van het talenwonder Karel de Stoute tenslotte wil zelfs Vaughan wel aannemen, dat hij onze taal gesproken heeft.

Wat we hier verder naar voren willen halen is, dat de boeken zo uitstekend leesbaar zijn. De stof is vaagweg chronologisch geordend, maar in ieder hoofdstuk staat steeds een bepaald thema centraal: de interne geschiedenis van de twee Bourgognes, die van Vlaanderen, de buitenlandse politiek en dergelijke. In ieder deel is steeds een apart hoofdstuk gewijd aan het functioneren van het Bourgondisch bestuursapparaat en zelfs deze, op zich zelf niet zo fascinerende, materie, is op een alleszins boeiende wijze uiteengezet. Bij sommige episodes, die hem kennelijk bijzonder interesseren, heeft Vaughan zich de luxe veroorloofd, de zaken wat breder uiteen te zetten, zo bijvoorbeeld in het aparte hoofdstuk over de moord op de brug van Montereau, waarbij een lijst wordt gegeven van alle beschikbare bronnen, die vervolgens op hun waarde onderzocht worden en met elkaar geconfronteerd, zodat men niet veel meer zal kunnen afdoen van de onverbiddelijke conclusie, dat de aanslag op Jan zonder Vrees met voorbedachten rade geschiedde en dat de dauphin, de latere koning Karel VII, deelgenoot was van dit complot.

8. J.A. van Houtte, 'Het Nederlandse marktgebied in de vijftiende eeuw: eenheid en differenciëring', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXX (1956) 11-31; P. Spufford, *Monetary Problems and Policies in the Burgundian Netherlands* (Leiden, 1970).
9. F. Quicke, *Les Pays-Bas à la veille de la période bourguignonne 1356-1384* (Brussel, 1947) 7.
10. W. Prevenier, *De Leden en Staten van Vlaanderen* (*1384-1405*). Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Verhandeling XLIII (Brussel, 1961) 288, noot 5.

In het deel over Jan zonder Vrees past Vaughan voor het eerst op uitgebreide schaal een compositorisch procédé toe, dat hij ook in de volgende delen consequent heeft aangewend. Herhaaldelijk worden in het normale geschiedverhaal vaak vrij uitgebreide passages uit

de bronnen in kleinere druk geplaatst. Daarbij wordt niet geschroomd ook algemeen bekende fragmenten uit de kroniekschrijvers af te drukken, maar veel liever verkiest de schrijver minder bekende brieven en ambtelijke stukken, die het exposé zeer verlevendigen. Vaughan kan zo wereldkundig maken, wat hij zelf aan waardevols uit de archieven heeft opgediept, maar tevens de trouvailles van vroegere onderzoekers, vaak weggestopt in moeilijk toegankelijke publicaties, de bekendheid geven, waarop ze recht hebben. Toegegeven, het procédé werkt soms wat vermoeiend, de tekstuele illustraties onderbreken het verhaal, maar aan de andere kant wordt zo ook de gewone lezer rechtstreeks in aanraking gebracht met de oorspronkelijke bronnen, een sensatie, die voor velen waarschijnlijk verfrissend en verhelderend zal zijn. Professor Vaughan moet een goed docent zijn, als hij zijn studenten op dezelfde wijze behandelt als zijn lezers. Niet alleen confronteert hij hen met oorspronkelijk materiaal, maar tevens ligt in honderden voetnoten de stof voor een flink aantal scripties opgeslagen. Er staan namelijk twee soorten voetnoten in deze boeken. De kortere leggen normaal verantwoording af voor wat in de tekst is gezegd en noemen de publicaties of archiefreeksen, waar de aangehaalde bewijsplaatsen te vinden zijn, maar aan het begin van een nieuwe episode staat doorgaans ook in een langere voetnoot, welke bronnen en welke literatuur ‘in general’ voor de beschreven ontwikkelingen geraadpleegd moeten worden. In het algemeen zijn we geen voorstanders van deze methode; een voetnoot moet vooral duidelijk zijn en in staat stellen de uitspraken van de schrijver te verifiëren, maar hier is deze toch met zoveel charme en klaarheid aangewend, dat onze klachten verstommen. Immers, uit ervaring weten we, dat wie de moeite neemt alle door Vaughan in zo'n langere noot bijeengeplaatste werken bijeen te zoeken, voldoende materiaal heeft voor een kleine, zelfstandige studie, zoals studenten vaak schrijven.

Natuurlijk is het onmogelijk in te gaan op alle problemen en kwesties, die in de bijna 1500 bladzijden van de vier delen aan de orde komen. Slechts op enkele daarvan willen wij wat nader ingaan, ofwel omdat wij ze bijzonder gelukkig behandeld vinden, ofwel omdat wij de auteur niet in al zijn conclusies kunnen volgen. Allereerst is, na de publicaties van B.A. Pocquet du Haut-Jussé, nog niet in een algemene studie zo sprekend het grote belang aangetoond, dat de Franse geldelijke subsidies voor de eerste twee hertogen van Bourgogne hebben gehad. Vooral Philips de Stoute was er een meester in om zich voor al zijn echte of vermeende diensten te laten betalen, niet alleen door de Franse kroon, maar ook door de oude hertogin Johanna van Brabant voor de hulp tegen Willem van Gelre in 1388; zelfs zijn schoonvader Lodewijk van Male kreeg de rekening gepresenteerd voor de onderdrukking van de Gentse opstand in 1382, hoewel Philips hier toch in wezen streed voor het behoud van zijn eigen erfenis. Maar de Franse subsidies waren het belangrijkst. De gemiddelde jaarinkomsten van Philips de Stoute in de jaren 1394-1396 moeten 400.000 à 450.000 francs bedragen hebben. Dat bedrag is berekend door de inkomsten op te tellen van alle lagere *receveurs* en die te vermeerderen met de giften van de koning en de hertogelijke beden uit de rekening van de *receveur-général*. Het totaal der uitgaven van de *receveur-général* en van de lagere *receveurs* is daarmee in overeenstemming en genoemde som wordt nog eens bevestigd door een contemporaine schatting van het hertogelijk inkomen in het jaar 1395, opgesteld met het oog op de kruistochtplannen. In de jaren na 1400 is dit inkomen misschien iets gestegen, maar niet veel. Welnu, in de jaren 1397-1404 bestond gemiddeld 235.000 francs, dat wil

zeggen meer dan de helft van de totale inkomsten uit subsidies van de Franse kroon, voornamelijk rechtstreekse giften en jaargelden; gemiddeld 60.000 francs per jaar kwamen uit de directe belastingen van Bourgogne, Artois, Rethel en Nevers, die de koning toekwamen, maar

aan de hertog werden overgelaten. De berekeningen lijken betrouwbaar. Hieruit volgt dan echter, dat Jan zonder Vrees de keus had te zorgen dat de financiële bijdragen van de Franse kroon onder zijn regering even hoog bleven, ofwel zijn uitgaven drastisch te beperken. Van 1404-1407 heeft hij evenwel bijna geen penning uit Frankrijk gekregen, mede doordat de regentschapsraad voor de krankzinnige Karel VI bijna geheel beheerst werd door zijn rivaal Louis d'Orléans. Het was dus voor Jan ook financiëel noodzakelijk, Orléans te vermoorden en de gruwelijke aanslag van 1407 in de straten van Parijs, wordt zo wel een zeer machiavellistische manoeuvre. De gebeurtenis zelf blijft er niet minder luguber om in het verslag dat Vaughan er over doet, waarbij hij zich natuurlijk de kans niet laat ontgaan om de getuigenverklaring van Jaquette Griffart met alle macabere details af te drukken. Toch past het niet bij een rationeel beraamde moord als een instrument van de politiek, dat Jan zonder Vrees zijn misdaad eerder bekend heeft dan nodig was, en zich slechts door een snelle vlucht aan gevangenneming heeft kunnen onttrekken. Vaughan heeft hier overigens Léon Mirot, die zijn hele leven gewijd heeft aan de bestudering van de regering van Karel VI, nog kunnen aanvullen. Hij heeft ontdekt dat de aanvoerder van de gehuurde moordenaars, Léon d'Anquetonville, nadat hij in 1408 een jaargeld had gekregen, in Brugge is gaan wonen en ook daar weer spoedig met geldgebrek worstelde. Mirot zocht namelijk in de Parijse archieven, maar Vaughan vond hem in de Archives du Nord te Rijssel.

We spraken echter over het belang van Franse subsidies voor de Bourgondische hertogen. De moord op Louis d'Orléans had in dit opzicht wel succes gehad. Van 1408-1411 hield Jan zonder Vrees gedurende lange, aaneengesloten perioden weer verblijf in Parijs en de Franse subsidies begonnen bovendien opnieuw te vloeien: 149.250 francs voor 1409, 178.000 francs voor 1410. Maar het is de vraag, of deze bedragen wel integraal werden uitbetaald en verder waren het niet meer giften, waarvoor geen tegenprestatie werd verlangd, zoals die aan Philips de Stoute, maar veeleer vergoedingen voor krijgskosten en dergelijke. Van 1413-1417, gedurende het bewind van de Armagnacs, kreeg de hertog bovendien weer bijna niets binnen. Hij moest dus veel meer financiëel op eigen benen staan en hij slaagde daarin doordat hij enerzijds geen kostbaar bouwprogramma opzette zoals zijn vader en anderzijds veel meer geld kreeg uit de beden van zijn gewesten, met name uit Vlaanderen, dat zich hersteld had van de verwoestingen veroorzaakt door de Gentse oorlog van 1379-1385. Philips de Goede en Karel de Stoute tenslotte hebben het zonder Franse subsidies moeten stellen - hoewel de eerste zich door de Engelsen grof heeft laten betalen voor zijn militaire hulp - en zij hebben dit ook kunnen doen, dank zij hun enorme gebiedsaanwas in de Nederlanden; deze maakte hen van Franse steun onafhankelijk en bevorderde zo een zelfstandige politiek.

Dit alles wordt zeer overtuigend en lucide gedemonstreerd en geeft een zeer aannemelijke voorstelling van de geleidelijke emancipatie van de Bourgondische macht, juist en vooral financiëel, van het Franse moederland. Het wekt daarom des te meer verwondering dat Vaughan met een grote hardnekkigheid steeds weer de stelling verdedigt, dat reeds onder Philips de Stoute gesproken moet worden van een Bourgondische staat, die dan wel financiëel door Frankrijk op de been werd gehouden, maar van het begin af aan een distincte politieke entiteit in Europa vormde. Als de hertogen zich al voor de Franse politiek interesseerden, dan deden ze dit uitsluitend om nog meer voordelen aan hun eigen gebieden toe te spelen. Bonenfant, die nog

van Philips de Goede heeft willen beweren dat hij zich zijn hele leven een Franse prins heeft gevoeld en zich als zodanig heeft gedragen, wordt met hoon overladen. Aan het einde van het deel over Jan zonder Vrees (287 vlg.) distantieert Vaughan zich nadrukkelijk van de nationale kwali-

ficaties waarvan de meeste continentale historici (Pirenne, Bonenfant, Calmette ...) haast als bezeten zijn geweest: 'There ought to be no controversy as to whether John the Fearless was a French or a Low Countries prince. He was both, and yet neither: he was Burgundian'. En even verder: 'To call John a French prince... is misleading. It is better to recognize him for what he was: the ruler of a complex of territories and rights which belonged to him and to his house ...'. Dit is bewonderenswaardig gezegd en met zijn nadruk op de dynastieke factor, volkomen juist. Maar waar is dan, vragen wij, die vroege Bourgondische 'staat'?

Vaughans stelling heeft indertijd bij het verschijnen van het deel over *Philip the Bold*, met zijn veelzeggende ondertitel, nogal wat opzien gebaard, en ook nu weten we niet goed wat we er mee aan moeten. Want wat bedoelt professor Vaughan precies met zijn Bourgondische staat? De hertogen, van de eerste af, zouden volgens hem gezien hebben, dat er in de veertiende eeuw ruimte en mogelijkheid was voor een onafhankelijk machtsgebied tussen Duitsland en Frankrijk en getracht hebben dit te realiseren. Maar dat kan hij voor de eerste twee hertogen toch niet aannemelijk maken? Hoe immers was de situatie van Philips de Stoute? Hij was, aan het einde van zijn loopbaan, de eerste man in het Franse koninkrijk, na de koning. Hij vertegenwoordigde daar een politieke macht van belang, die berustte op verwantschap met de koning, op een reeks van bevoegdheden en prerogatieven en ook (één element) op zijn vorstendommen. Vorstendommen: meervoud. Deze territoriën kan men gerust staten noemen, met hun eigen individualiteiten, hun eigen instellingen, hun eigen politieke tradities. Maar het geheel, geenszins! Kan men een 'staat' noemen, hoe on-modern dan ook, een verzameling landen die niets met elkaar gemeen hadden dan de persoon van de vorst, waarvan niet te voorzien was dat zij bijeen zouden blijven, aangezien deze vorst drie zoons had (daarover zo dadelijk), en die tijdens het Westers Schisma zulke uiteenlopende koersen volgden: de Bourgognes Clementijns, Vlaanderen Urbanistisch? Naar ons inzicht kan van een Bourgondische staat pas worden gesproken onder Karel de Stoute, als men wil letten op conceptie en organisatie, pas onder Philips de Goede, en dan nog vrij laat in diens regering, als men de politieke realiteit in het oog vat.

Professor Vaughan weet afdoende te demonstreren dat het niet de zorg voor het algemeen welzijn, maar welbegrepen eigenbelang was, dat de hertogen noopte zich met de Franse politiek te bemoeien. Alle grote Franse heren handelden zo. We zouden dan ook bijvoorbeeld van de staat Orléans kunnen spreken om het machtsgebied van hertog Jans neef en concurrent Lodewijk aan te duiden. Jean Juvenel des Ursins zei het reeds: alle Franse prinsen 'ne pensoient qu'à leurs profits particuliers'. Het plan tot vorming van een duidelijk omschreven territoir, dat in omvang en macht zou kunnen concurreren met de bestaande rijken, dat plan zou Philips de Stoute tussen 1380 en 1400 hebben opgevat, zodat Philips de Goede en Karel de Stoute eigenlijk niets anders hebben gedaan dan het programma uitvoeren dat hun voorvader had opgesteld. Zo cru zegt Vaughan het niet, maar zijn gedachtengang komt daar wel op neer. Daarop moest Philips' buitenlandse politiek gericht zijn, het dubbele huwelijk van 1385 van de Hollandse Wittelsbachs met de Bourgondische Valois bereidde de annexatie van 1433 voor, Philips poogde systematisch de oude hertogin Johanna te bewegen Brabant en Limburg af te staan en ook de verdere huwelijkspolitiek was afgestemd op de verwerving van de territoria, die deze staat tussen Frankrijk en Duitsland moesten versterken. Dit nu lijkt ons onaannemelijk. Wij willen graag

toegeven, dat de politieke situatie tussen 1380 en 1400 gunstig was voor de vorming van een ‘pays d'entre deux’, maar uit het gedrag, noch van Philips de Stoute, noch van Jan zonder Vrees, valt af te leiden dat zij dit hebben

ingezien. De omstandigheden hebben natuurlijk wel in hun voordeel gewerkt, maar de verdere ontwikkelingen lagen al besloten in het huwelijk van 1369 tussen Philips de Stoute en Margaretha van Male. Door de verwerving van Vlaanderen heeft Philips de traditionele Vlaamse politiek moeten voortzetten en die was nu eenmaal gericht op Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland. In het verleden was er al eens een personele unie geweest tussen Namen, Henegouwen en Vlaanderen. Het heeft maar een haar gescheeld of de Brabantse successie-oorlog van 1356-1357 had een volledige overwinning voor Lodewijk van Male opgeleverd. Ook de Vlaamse inval in Holland van 1304 had niet met een nederlaag hoeven te eindigen. De Bourgondische hertogen kwamen hier op een moment, dat de politieke en economische ontwikkeling de diverse Nederlandse gewesten al zeer nauw met elkaar verstrengeld had doen raken, zodat het wachten slechts was op een heerser, die een geboden gelegenheid niet voorbij zou laten gaan, om grotere verbanden te smeden. En dan moest die heerser ook nog een dosis geluk hebben. Dat geluk heeft, laten we het niet ontkennen, met name Philips de Goede in niet geringe mate gediend. Niemand immers had in 1385 kunnen bevroeden dat uit het huwelijk van Willem VI van Holland en Margaretha van Bourgondië slechts één dochter, Jacoba, zou spruiten en dat zij op haar beurt slechts ongelukkige huwelijken zou sluiten. Pas in 1424, toen de dood van Jan zonder Genade aanstaande leek, toen Jan IV van Brabant een incompetente slappeling was gebleken, kon Philips de Goede in ernst met de inlijving van Holland, Zeeland en Henegouwen rekening gaan houden en het pleit voor zijn politiek doorzicht dat hij dit inderdaad gedaan heeft. Wie had verder kunnen verwachten, dat Philips van St. Pol in 1430 kinderloos zou overlijden? Maar het betekende wel dat Philips de Goede zich nu meester kon maken van Brabant en Limburg. Als graaf van Holland erfde hij bovendien de traditionele politiek gericht op Friesland en Utrecht en hij heeft daaraan ook uitdrukking trachten te geven, evenals Karel de Stoute. De streek tussen Maas en Rijn behoorde al van oudsher tot de Brabantse invloedssfeer en het was voornamelijk als Brabants hertog dat Karel de Stoute in 1474-1475 zijn vruchteloos beleg voor Neuss voerde, niet omdat zijn overgrootvader Philips dat al in zijn programma had opgenomen. Middeleeuwse heersers - en de Bourgondiërs waren middeleeuwers en geen koude machiavellisten - joegen nu eenmaal doldriest aan achter iedere schim van recht dat zij ergens konden bezitten en toevallig hebben de Bourgondiërs daardoor, voornamelijk door de kracht der omstandigheden, nog een aardig samenhangend gebied gekregen ook. Wil men van een Bourgondische staat spreken, dan kan dat pas, zoals wij zeiden, onder Philips de Goede, die door te streven naar een apart koninkrijk - hoewel alleen voor zijn niet-Franse landen - toonde zelf in te zien, dat zijn gebieden gegroeid waren tot iets meer dan een groot apanage van de Franse kroon.

Vaughan echter kan weinig waardering opbrengen voor Philips de Goede, de minste der Bourgondische hertogen, volgens hem. Dat is wel in strijd met zijn eigen ondertitel van het derde deel, die aangeeft dat onder zijn regering het hoogtepunt werd bereikt. Maar dat was kennelijk de oogst van het werk door Philips de Stoute en Jan zonder Vrees verricht. ‘Le grand duc du Ponant’ was geen groot militair aanvoerder, maar dat was wel bekend. Tevens echter liet hij zich, volgens Vaughan, als een klein kind in de luren leggen door Karel VII en Lodewijk XI. Hij achtte zichzelf een loyaal Fransman en hij meende dat de koningen hem eveneens als zodanig beschouwden. Hij had niet in de gaten, dat zij de Bourgondische macht systematisch

bleven ondermijnen, zoals bijvoorbeeld de vijftiende-eeuwse geschiedschrijver Thomas Basin zeer wel inzag en ook de oer-Bourgondische Chastellain ten slotte met bloedend hart moest erkennen. Tijdens het congres van Atrecht in 1435 waren al zijn voornaamste raadgevers omgekocht door het Franse goud:

allereerst de kanselier Nicolaas Rolin, maar ook de heren van Croy, Charny en Baucignies. Zelfs zijn eigen vrouw hertogin Isabella, was door Frankrijk gewonnen. Evenals zijn vader en grootvader had hij vele bondgenoten in Frankrijk, maar hij maakte van hen geen goed gebruik. Hij verzuimde in te grijpen tijdens de opstanden van de Franse vorsten tegen Karel VII in de jaren 1437, 1440 en 1442. René d'Anjou, de enige man die in deze jaren werkelijk invloed bezat, maakte hij tot zijn verklaarde vijand door hem te lang gevangen te houden. In het bestuur van zijn landen bracht hij geen noemenswaardige hervormingen aan; hier was het werk al gedaan door Jan zonder Vrees. Huizinga heeft gemeend, dat Philips zelf slechts een onbetekenende losbol en jager naar genoegens was, die aan de staatszaken nauwelijks aandacht besteedde, zoals Chastellain al liet doorschemeren. Maar Huizinga had geen archivalia geraadpleegd. Na Bonenfant kan Vaughan dit oordeel dan ook categorisch tegenspreken. Uit het archief van Rijssel blijkt zonneklaar dat de hertog zich wel degelijk met deze zaken, tot in de details toe, bemoeide, getuige de vele brieven die van hem persoonlijk uitgingen. Er is bijvoorbeeld, als één bewijs voor 's hertogs actieve bemoeienis met de politiek, een brief van een ambassadeur in Engeland die herinnert aan de instructies, die hij van Philips ontvangen had in de tuin van diens huis in Atrecht. Maar dat neemt, volgens Vaughan, niet weg, dat de hertog de eisen van zijn tijd niet begreep. Men heeft hem toegedicht, dat hij een leidende rol wilde spelen in de Franse politiek; anderen hebben betoogd dat hij keizer van het Heilige Roomse Rijk wilde worden of dat de onafhankelijkheid en de centralisatie van zijn landen zijn voornaamste zorg waren. Vaughan gelooft daarvan niets. Begrippen als onafhankelijkheid en centralisatie zouden Philips niets gezegd hebben. In werkelijkheid was zijn grootste, en op het eind van zijn leven zijn enige, ambitie op kruistocht te gaan, en daarvoor kan Vaughan weinig waardering opbrengen. Maar is dit rechtvaardig? Vaughan wil in zijn hertogen het liefst rationele politici zien en geen kinderen van het Herfsttij, wat zij natuurlijk in de eerste plaats waren. Daarom erkennen ook wij dat de kruistochtplannen van Philips de Goede een belangrijke motor voor veel van zijn ondernemingen zijn geweest. Maar zouden Philips de Stoute en Jan zonder Vrees in dit opzicht veel anders hebben gedacht en gehandeld? De kruistocht van 1396 naar Nicopolis is daar om het te bewijzen. Bijzonder gevaarlijk voor de toekomst van de Bourgondische staat acht Vaughan het dan, dat Philips niet in staat bleek de goede verhouding tot de steden, zoals die onder de eerste twee hertogen bestaan had, te handhaven. De strijd met Gent in de jaren 1439-1443 zou daarvan het beste bewijs zijn. Maar Gent was een speciaal geval; mag zo worden gegeneraliseerd? Onder Karel de Stoute zou die strijd met de steden nog verbitterder worden en tenslotte tot zijn ondergang voeren.

En zo zijn we aangeland bij Karel de Stoute, Charles the Rash, zoals hij doorgaans in het Engels heet en zoals ook Vaughan hem aanvankelijk had willen betitelen. Een naam, goed passend bij het beeld door Philippe de Commynes getekend van de dromer over antieke helden, die steeds meer verstrikt raakt in het web, dat de volleerde politicus Lodewijk XI om hem heen weeft, waaruit hij zich vergeefs probeert te bevrijden door impulsieve acties en waarin hij tenslotte de ondergang zal vinden. Maar het laatste deel is in 1973 niet *Charles the Rash*, maar *Charles the Bold* genoemd en de schrijver zet daarin uiteen, waarom hij de bijnaam ‘le Téméraire’, die eerst in

de negentiende eeuw is verschenen, niet meer kan gebruiken. Dat komt doordat de lectuur van Bittmann[11.] hem

11. K. Bittmann, *Ludwig XI. und Karl der Kühne. Die Memoiren des Philippe de Commynes als historische Quelle*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Schriften 9/I/i, 9/I/ii, 9/II/i, dl. I, i, I, ii en II, i (Göttingen, 1964-1970). Zie ook A.G. Jongkees, 'L'autorité historique de Philippe de Commyne', *Annales de Bourgogne*, XLIV (1972) 80-84.

alle vertrouwen ontnomen heeft in de betrouwbaarheid van Commynes, door Jacob de Meyere al in 1561 als *falsus historicus* gekwalificeerd. Dat brengt mee, dat Vaughan ook niet meer gelooft in het doorzicht van koning Lodewijk XI. In plaats van als een schaakspeler Karel steeds meer in het nauw te brengen, liet hij alles op zijn beloop. Als hij zich al met Karels vijanden verbond, dan was dat op hun initiatief, niet op het zijne. Geen enkele waardering kan Vaughan dan ook opbrengen voor het recente boek van P.M. Kendall over Lodewijk XI[12]. Hoewel deze schrijver, evenals Vaughan, ruim gebruik heeft gemaakt van de rapporten der Milanese ambassadeurs, blijft hij desondanks geloven in de betrouwbaarheid van Commynes. Zo heeft Vaughan van Karel de Stoute een nieuw beeld geschapen; de hardwerkende Karel ('Charles le Travailleur') stormde niet onvoorbereid op iedere nieuwe tegenstander af. Al zijn militaire ondernemingen waren grondig voorbereid; alleen bij Nancy heeft hij zich 'le Téméraire' getoond; hij had zich beter voor de winter kunnen terug trekken in Luxemburg. Maar overigens kan hij met recht 'the Bold' genoemd worden, omdat hij de visie had van de Bourgondische staat, onafhankelijk en gecentraliseerd, van waaruit hij een leidende rol kon spelen in het Duitse Rijk. Maar Karel faalde en het gaat toch niet aan, dit alleen toe te schrijven aan de uitslag van één ongelukkige veldslag in de winter. Vaughan doet dat ook niet. Karel ging ten onder, omdat hij er niet in slaagde tot een leefbare verhouding met de steden in zijn gebied te komen. Met Luik en Dinant was dat al gebleken in de jaren 1466-1468. In de jaren 1474-1477 zou hij ten onder gaan, omdat Keulen en Straatsburg, Bazel en Bern in hem de verklaarde vijand waren gaan zien van de stedelijke vrijheden. Het is een fascinerend beeld dat Vaughan hier ontwerpt, het heeft iets van de dwingende kracht van een Griekse tragedie. Maar is het waar? Want hoe gedroegen zich de burgers van het stedenland bij uitstek: de Nederlanden? Zeker, in het begin van zijn regering had Karel hier moeilijkheden, niet alleen in het Luikse, maar ook met Gent en Mechelen, maar die waren toch vrij snel bezworen. We kunnen ons echter voorstellen, dat de verwoesting van Luik voor de steden der Lage Landen een afschrikwekkende waarschuwing is geweest, dat ze vol argwaan en vijandigheid Karels centralisatieplannen hebben bezien, maar dat ze voorlopig niets tegen hem durfden te ondernemen. Dit zou dan mede de uitermate virulente reactie van de steden kunnen verklaren, onmiddellijk nadat Karels dood in Nancy bekend was geworden, een reactie die onder anderen leidde tot de dood van Hugonet en Humbercourt. In ieder geval toont Vaughan met de stukken in de hand aan, dat de legers der Zwitsers, waartegen Karel in 1476 zijn nederlagen leed, vooral uit stedelijke contingenten bestonden en dat het niet meer dan een romantische fabel is om hen voor te stellen als uitsluitend Alpenherders en boeren uit de bergkantons.

In dit artikel is misschien voor dit tijdschrift te weinig sprake geweest van de geschiedenis der Nederlanden. Uiteraard worden daaraan honderden bladzijden gewijd. Natuurlijk is niet alles wat daar wordt verteld even nieuw, maar ook de beste kenners van deze periode zullen toch bijzonderheden en bronnen tegenkomen, die hun nog niet bekend waren. De inspiratie van het werk vormen echter de hertogen zelf en daarom hebben we dan ook niet geaarzeld te spreken van 'een nieuwe Barante' en wel één, die volkomen recht doet aan alle onderzoeksmethoden die in de laatste anderhalve eeuw in zwang zijn gekomen. Met bepaalde, soms fundamentele, opvattingen van de auteur kunnen we het niet eens zijn, zoals we getracht hebben

12. P.M. Kendall, *Louis XI* '*... the universal spider ...*' (Londen, 1971).

uiteen te zetten, maar dit neemt niet weg, dat we hier een stimulerende en uitermate leesbare bijdrage hebben tot het begrip van een der belangrijkste perioden in de geschiedenis der Nederlanden.

Necrologieën

In memoriam prof. dr. L.J. Rogier (1894-1974)

Op 30 maart 1974 overleed op bijna tachtig-jarige leeftijd Ludovicus Jacobus Rogier. Hij die altijd zo graag had geleefd, ontvangend en gevend, vorsend en scheppend, gretig lezend en gedreven schrijvend, stierf kort nadat hij zekerheid had gekregen over de ongeneeslijkheid van zijn ziekte. 'Een figuur; een ongemene figuur', aldus heeft Geyl ooit van hem getuigd. Ongewoon was zijn carrière van amateur-historicus tot hoogleraar, zijn vurig beleden trouw aan de rooms-katholieke kerk in verbinding met een non-conformistische geest van kritiek, de in hem te vinden combinatie van onblusbaar temperament en relativeringsdrang, van wetenschappelijk waarheidsethos en literaire woordkunst, de wisselwerking tenslotte tussen zijn engagement met de actualiteit en de tot in details gaande aandacht voor het verleden. Voor Nederlandse verhoudingen ongewoon was de hoogleraar in de geschiedenis, over wie serieus als hoofdredacteur van een landelijk dagblad, ja zelfs als minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen is gedacht. Ongewoon kan het ook genoemd worden dat de redacteur-auteur van een internationaal opgezette, algemene kerkgeschiedenis tegelijkertijd de grote stimulans was tot de lokale geschiedbeoefening in zijn provinciestad van inwoning.

Rogier werd op 26 juli 1894 te Rotterdam geboren uit een van huis uit Belgisch geslacht. De Rogiers waren Westvlaamse boeren, sinds het midden van de zeventiende eeuw woonachtig in de streek ten noordwesten van Brugge. Grootvader Rogier was omstreeks 1860 naar Rotterdam gekomen en had daar de grondslag gelegd voor enige stuwadoorsbedrijven, die in de Eerste Wereldoorlog te gronde zijn gegaan. Diens echtgenote was, ofschoon van Arnhem geboortig, volgens familieoverlevering van Duitse afkomst. Kan het daarom op het eerste gezicht wat ongerijmd lijken, wanneer uitgerekend een Rogier een groot deel van zijn werk wijdde aan het erfdeel der katholieke nationale 'vaderen', zijn afkomst van moederszijde maakt dit alleszins verklaarbaar. Hier voert de afstammingslijn ons terug naar gegoede ambachtslieden met een grote belangstelling voor de vaderlandse cultuur. Rogiers andere grootvader had een grote bibliotheek van voornamelijk historische, hagiografische en theologische werken, waarvan nog resten in zijn bezit zijn gekomen. Aan hem schreef hij de aanleg voor geschiedenis toe, die meer dan één Rogier kenmerkt. Zijn grootmoeder van moederszijde was in de familiekring bekend om haar fabelachtig geheugen en haar beeldend taalgebruik.

De Rotterdamse onderwijzer Rogier behaalde, zoals in die tijd gebruikelijk was bij de hoogvliegers binnen het lager onderwijs, een aantal lagere akten: Duits, Engels en ... Lichamelijke Oefening. In 1919 slaagde hij voor de middelbare akte Nederlands. Nederlands was het vak dat hij meer dan vijfentwintig jaar als HBS-leraar heeft gedoceerd. Met een zekere trots vertelde de latere hoogleraar graag, dat hij generaties leerlingen had leren stellen en dat onder hen verschillende bekend geworden Nederlanders hem daarvoor altijd erkentelijk waren gebleven. Uit deze onderwijspraktijk is de - later nog ettelijke malen herdrukte - *Nederlandse briefstijl* (1939) geboren, een stijlkritische inleiding tot de Neder-

landse correspondentie voor het economisch onderwijs en voor zelfstudie. Als neerlandicus won Rogier in 1931 een prijsvraag van het comité ‘Hendric van Veldeken’ te Maastricht met zijn inleiding op een bloemlezing uit het werk van de gelijknamige laat twaalfde-eeuwse dichter en troubadour. Onder het motto ‘Tussen twee werelden’ had de schrijver zijn studie, gewijd aan deze schakel tussen Romaanse en Germaanse mentaliteit, tussen Franse en Duitse cultuur, ingezonden. Men zou van een literair-historische detailstudie kunnen spreken, uitmuntend door kritische zin en combinatievermogen. Ook al is zijn belangstelling voor taal en letteren al gauw overvleugeld door die voor kerk, staat en maatschappij in hun historische ontwikkeling, de literaire Adam in hem heeft zich nooit kunnen en willen verloochenen. ‘... Anch'io sono letterato’, zo stelde hij in 1955 met een mengeling van verbazing en voldoening vast, toen hij op het Muiderslot de P.C. Hooftprijs in ontvangst nam. Al enkele tientallen jaren tevoren had hij zijn eigen markante stijl gevonden, niet zonder blijvend zichtbare invloed van de artistiek gevoelige Gerard Brom, die voor hem lange tijd een bron van inspiratie is geweest. Rogier was zich gaan uitdrukken in gedragen volzinnen, vol beeldspraak en doorspekt met citaten ván of allusies óp de vaderlandse klassieken. Op latere leeftijd zou hij zijn betogen ook kruiden met gemoedelijkheden en humor, waarin de Rotterdamse afkomst te herkennen valt. De krachtige maar zorgvuldig afgewogen taal van het proza als het ‘enig instrument der geschiedwetenschap’ heeft hij heel zijn leven met kennelijk plezier gebruikt. Zij maakte bijna al zijn werk boeiend, soms wat chargerend en uitdagend, maar altijd, zelfs in de beschrijving van de *petites histoires*, de moeite van het lezen waard. Rogiers stijl met de soms archaïserende woordkeus en zinsconstructies is bewonderenswaardig gebleven, hoe zeer hij vaak ook verouderd aan ging doen bij het verglijden van de tijd.

Toch is het niet in de eerste plaats de literaire woordkunstenaar en knappe stilist Rogier, die in dit tijdschrift onze aandacht verdient. Vóór alles gaat het hier om de wezenlijke bijdragen die een begaafd en erudiet autodidact, uitgroeiend tot een erkend vakgeleerde, aan de geschiedschrijving heeft geleverd. Helemaal onvoorbereid op werkzaamheden in historicis was de neerlandicus overigens niet. De akte middelbaar-Nederlands gaf indertijd ook bevoegdheid tot het doceren van geschiedenis. Bovendien had Rogier enige tijd college gelopen bij de Amsterdamse hoogleraar H. Brugmans. Zijn iets oudere broer, het hoofd der school J.J.A. Rogier, was hem voorgegaan in lokale archiefnasporingen, door beiden in vrije uren en vacantieperiodes verricht. De vruchten van hun speurwerk, ondernomen in doorgaans plaatselijke archieven en het bisschoppelijke archief te Haarlem, verschenen in wat later *Haarlems*(*ch*)*e Bijdragen* zou heten. Het was een nogal dilettantistisch tijdschrift, dat sinds 1872 bronnen en detailstudies het licht deed zien. De kerkhistorisch geïnteresseerde Rogiers hadden sinds 1920 samen al een populair opgezette, verdienstelijke en enige malen herdrukte *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis* op hun naam staan. Na de vroegtijdige dood van zijn broer zette de neerlandicus de beoefening van de plaatselijke kerkgeschiedenis onverdroten voort. Als geslaagd specimen van dit achteraf als ‘klein begonnen’ te beschouwen historisch onderzoek verscheen in 1930 de *Geschiedenis van Katholiek Delfshaven*. Het was het zonder notenapparaat aaneengeregen relaas van meer dan vijf eeuwen kerkelijk leven, zoals zich dat had afgespeeld in de Rotterdamse wijk waar hij woonde. In de voorafgaande jaren waren al afzonderlijke hoofdstukken, voorzien van bronnen- en

literatuuropgaven, successievelijk verschenen. Vergelijkt men dit resultaat met soortgelijke pennevruchten uit die tijd, dan springen allerlei kwaliteiten in het oog. Het bronnenonderzoek had zich mede uitgestrekt tot de akten van de Hervormde Kerk, de Oud-Bisschoppelijke Clerezij en van burgerlijke instanties. Sociaaleconomische achtergronden van een kerkelijke samenleving kregen ongekende aandacht.

Maakten sommige passages nog wel de indruk van ‘aangeklede pastoorslijsten’, een parochiegeschiedschrijving die de auteur later zelf zo hekelde, het was in ieder geval de historisch unieke ontwikkeling van Delfshaven, duidelijk niet die van Lutjebroek of Cadzand, om het in Rogieriaanse termen te zeggen. Er is in deze artikelenreeks al een groei in behoefte aan karakteriseringen, in vermogen tot relativering en afstand nemen, en in het aanduiden van bredere probleemstellingen waar te nemen. In voorstellingswijze en oordeelsvelling onderscheidt de schrijver zich nauwelijks van het zelfbewuste en scherpomlijnde levensbesef van de toenmalige Nederlandse katholieken. De reformatie kon volgens hem alleen maar ingang vinden bij een zwak ontwikkeld geloofsleven, de heterodoxie der jansenistische schismatieken wordt resoluut vastgesteld en de beginnende, achttiende-eeuwse emancipatie toegeschreven aan een bij protestanten en katholieken optredend verval van geloofskracht.

Niet lang daarna, in 1932, verscheen een nieuwe studie en wel de vroegste die Rogier bij zijn emeritaat waardig keurde om in zijn gebundeld werk te pareren. Die keuze achteraf is begrijpelijk, want de hier bedoelde beschouwing over *J.M. Schrant en de katholieke herleving* is in menig opzicht karakteristiek voor heel zijn daaropvolgend oeuvre. De eigen stijl, waaraan men zijn geschriften onmiddellijk herkent, is uitgekristalliseerd. Hoewel er in meerdere archieven onderzoek was verricht, wordt er in de voetnoten nergens expliciet naar verwezen. Men proeft de belezenheid in de eigentijdse literatuur, die eveneens zonder nadere verwijzingen is verwerkt. In de titel verschijnt voor het eerst het woord ‘herleving’, waarmee de auteur het hem zo ter harte gaande emancipatieproces van de katholieken bij voorkeur zou blijven aanduiden. De ultramontaanse tegenspelers van de verlicht-irenische priester Schrant worden, evenals de in hun geest gegroeide historiografische traditie, op grond van polemische en blikvernauwende eenzijdigheid bestreden en terecht gewezen. In de herwaardering van katholieken die de nationaal-culturele en algemeen christelijke waarden verdedigden - Schrant was immers de eerste en voor nog lange tijd enige katholieke hoogleraar te Leiden! - zat tot op zekere hoogte een eerherstel opgesloten. Tot op zekere hoogte, want waar het om de orthodoxie en de geloofsbeleving ging, oordeelde Rogier vanuit *de* voor hem onwrikbare leer van zijn kerk, en hij zou dat blijven doen.

Langzamerhand was de groeiende deskundigheid van de noeste werker bekend geraakt in de eigen katholieke kring. Hij werd betrokken in plannen voor een geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland na 1559, waarvan hij samen met onder meer de jezuïet G. Gorris en de latere kardinaal J. de Jong een deel voor zijn rekening zou nemen. Dat deze onderneming niet van de grond kwam, lag niet aan hem. In 1935 vroeg het Nuyensfonds, een stichting die door middel van bescheiden geldelijke steun en het uitschrijven van prijsvragen de wetenschappelijke geschiedschrijving onder de katholieken wilde stimuleren, om een overzicht van de Nederlandse katholieke kerk vanaf de hervorming tot in de twintigste eeuw. De bedoeling was, dat er uit de verspreide literatuur en deelstudies een overzicht zou worden samengesteld, dat tevens zou wijzen op de nog op te vullen leemten. Aan het eind van de op twee jaar gestelde termijn belandde bij de jury een doos vol voorstudies, voornamelijk betrekking hebbend op de zeventiende en vroege negentiende eeuw. Wie achter het motto ‘Talitha Cumi’ - een bijbelse zinspeling op de katholieke herleving - schuil ging, had voor geen van de juryleden ook maar de zweem van een raadsel. De schrijver had zich een veel bredere en meer diepgaande

opgave ten doel gesteld dan de jury voor ogen stond. Deze constateerde dan ook dat er een wetenschappelijke prestatie van grote betekenis was geleverd, origineel van aanpak door onder meer het gebruik maken van in kaart gebrachte volkstellingsgegevens en de systematische vergelijking ervan

met lokale data uit vroegere eeuwen. Dat de inzender hiervoor ook het gebied van de Hollandse Zending, dat wil zeggen heel Noord- en Midden-Nederland op het bij uitstek vaderlandse vervoermiddel, de fiets, had doorkruist, zal het college van beoordelaars zich wel niet hebben gerealiseerd. Voorzitter Gorris meende overigens te moeten vaststellen, dat de vlotte stilist de door hem gesignaleerde misstanden in de kerk wel met wat meer schroom en ernst had kunnen behandelen en dat zijn beoordeling van personen 'niet rustig historisch' genoeg was. Ondanks de geleverde prestatie kon er geen officiële bekroning plaats vinden, omdat - geheel begrijpelijk bij een dergelijk weidse opzet en de weinige tijd naast een volledige dagtaak - geen afgeronde publicatie klaar lag.

Steeds meer werd het Rogier intussen duidelijk, dat de tijd voor een samenvattend handboek met de door hem voorgestane diepgang nog niet rijp was. Gezien het karakter van zijn uiteindelijk tot stand gekomen standaardwerken is het nuttig te bedenken, dat hem in 1939 de publicatie van twee monografieën voor ogen stond. De eerste zou gaan over de processen van protestantisering en wederopluiking van het katholicisme tussen ongeveer 1572 en 1700, de tweede zou de geschiedenis van de katholieke herleving sinds 1795 moeten behandelen. Deze laatste, in een nog veel priller stadium van voorbereiding, zou verder moeten groeien uit het materiaal dat oorspronkelijk voor een biografie van Schrant was bijeengebracht. In het boek over de zestiende en zeventiende eeuw wilde de schrijver de geschiedenis van theologie, spiritualiteit en kerkelijke kunst, als zijnde nog onvoldoende ontgonnen terreinen en minder passend binnen zijn thematische opzet, liever weglaten. Omdat naar zijn overtuiging de bestaande literatuur op tal van essentiële punten expliciet gecorrigeerd diende te worden, gaf hij aan deze twee monografieën prioriteit boven een handboek. Dat zou, minder kritisch-analytisch en meer compilatorisch-synthetisch van aard, eventueel daarna moeten worden geschreven. Hoewel onder invloed van vakgenoten en door de drang der omstandigheden Rogiers grote werken min of meer een handboek-karakter hebben gekregen, heeft de oorspronkelijke opzet zich niet verloochend. Een ondertoon van polemiek met de bestaande literatuur, levendige aandacht voor het detail, zekere disproporties in de stofbehandeling en menige grotere of kleinere excursus zullen, ondanks de in wezen synthetische kracht van het geheel, zijn publicaties van samenvattende aard kenmerken.

Van synthetisch vermogen getuigen in het bijzonder de artikelen die in deze jaren voor niet-vakgenoten werden geschreven. Ze verschenen in tijdschriften als *Studiën* en *Het Gemeenebest* en tonen Rogier op zijn best. Steunend op zijn ijzersterk geheugen en ongehinderd door precieze verwijzingen naar de *mer à boire* van verzamelde gegevens trok hij daarin glashelder de voorlopige conclusies van zijn onderzoek. Ze vormden meteen het stramien voor zijn grote boek, dat de voltooiing naderde, en komen op het volgende neer: op het beginsel *cuius regio eius religio* heeft Nederland boven de Moerdijk geen uitzondering gemaakt; ook hier is de meerderheid van de bevolking niet protestant geworden, maar gemaakt, zij het niet door de wettige landsvorst maar door het orgaan van de revolutie; doordat het protestantiseringsproces hier naar verhouding laat was begonnen, ondervond het tegenkrachten van een zich regenererend, post-tridentijns katholicisme; waar parochies tijdig voorzien werden van een nieuwe geestelijkheid met élan, kon de protestantisering gestuit worden en slaagde zij maar ten dele. Nu was deze these zelfs op het ogenblik dat Rogier haar stelde niet zo nieuw. Met name Geyl had in een

artikel van 1930 en later in zijn *Stam* de term protestantisering geïntroduceerd en verder in het kader van zijn grootnederlandse visie de al te lang gekoesterde mythe van een spontaan protestant geworden Noord-Nederland ontkracht. Waar hij echter de nadruk legde op wat hij noemde 'macht, geweld, overheidsdwang', daar sprak Rogier liever van een sociaal-eco-

nomisch proces van gelijkschakeling door middel van broodroof en andere discriminerende praktijken. Al eerder had hij op een theologische eenzijdigheid in de beoefening van de kerkgeschiedenis gewezen, waarbij dan wel de vraag blijft bestaan, hoe dit te rijmen valt met de door hem aan de contra-reformatorische geloofsbeleving toegekende weerstandskracht. Afgezien van de omstandigheid dat deze bij uitstek kerkhistorisch deskundige voor fundamentaal-theologische dimensies ook later nooit een bijzondere interesse heeft getoond, lijkt me zijn benadering van het protestantisme blijvend van een zekere onderwaardering te getuigen.

Kort na de Tweede Wereldoorlog, in 1946, verscheen dan eindelijk de lang verwachte *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, in twee delen van samen ongeveer vijftienhonderd bladzijden met nog een afzonderlijk registerdeel. Het jaar daarop al bleek een tweede druk nodig en 1964 bracht nog eens een herdruk in vijf handzame pocketdelen. Terecht heeft de schrijver dit boek als zijn hoofdwerk beschouwd. Logische compositie, synthetische oordeelsvorming, rijke adstructie met details en boeiende verteltrant zijn opvallende kenmerken. De meest wetenschappelijke kritiek kwam van de Nijmeegse mediaevist en kerkhistoricus Post - ze verscheen als uitvoerige aantekening in de eerste jaargang van de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* - die niettemin kort daarop *con amore* Rogiers erepromotor zou worden. Gegeven de aard en de omvang van de uitgave heeft het naar verhouding beperkte notenapparaat nadere onderzoekers wel eens teleurgesteld. Maar voor welke problemen stond hier niet een auteur die alleen al voor de lokaal-historische gegevens meer dan tienduizend verspreide artikelen en artikeltjes had verwerkt. Ondanks een veel uitgebreidere kennis van de realia en een grotere behoefte aan onpartijdigheid wekt Rogier reminiscenties aan de door hem in menig opzicht bekritiseerde en gecorrigeerde Nuyens. Beiden voelden zij zich ‘reconstructeurs’ van de vaderlandse historiografische traditie; beiden ook steunden zij op een belezenheid die niet altijd exact werd verantwoord en schreven zij hun werk in hun ‘vrije tijd’. Maar bovenal: zowel de negentiende-eeuwse plattelandsarts als de twintigste-eeuwse leraar wisten zich katholieke Nederlanders, gelijkelijk in dubbele trouw verbonden aan vaderland en katholieke kerk. Het verleden zou moeten aantonen, hoe legitiem hun overtuiging was. In zijn postume geschrift *Vandaag en morgen* (1974) stelt Rogier voor ‘gisteren’ chargerend vast, dat een Noord-Nederlandse katholiek zich de hele dag bewust was niet protestant te zijn. Binnen dát klimaat kwam zijn eigen, als actueel ervaren geschiedenis van het ontstaan der confessionele verhoudingen tot stand.

Nauwelijks was de nu alom bekend geworden schrijver omhangen met de cappa van het eredoctoraat van Nijmegen, of hij werd er hoogleraar in de ‘geschiedenis der nieuwere tijden’. Het was aanvankelijk de bedoeling geweest voor hem een aparte leerstoel te creëren voor de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme. Eindelijk zouden de werkzaamheden dan binnen het kader van een gewone dagtaak kunnen worden voortgezet. Door de plotselinge en vroegtijdige dood van J.D.M. Cornelissen werd diens leeropdracht nu in haar geheel aan Rogier toegewezen. Moet men het misschien aan deze omstandigheid toeschrijven, dat nog te realiseren plannen maar gedeeltelijk en op een andere manier zijn uitgevoerd, toch heeft zij ook positieve gevolgen gehad. De nieuwe hoogleraar ging zijn vleugels uitslaan over terreinen die hem verre van onbekend waren, maar die hij nu ook ambtshalve in onderzoek en onderwijs kon betrekken. Want mochten vakgenoten hem toen alleen nog maar

kennen als de schrijver van een dik boek, min of meer doortrokken van wierook- en kaarsengeur, insiders wisten van zijn grote belezenheid op het gebied van de profane geschiedenis. De uitgebreide leeropdracht betekende voor de ordinarius een uitdaging, waarop hij positief respons gaf. De ‘profane’ geschiedschrijving

heeft er bijdragen met originele trekken aan te danken, terwijl zijn kerkhistorisch werk er aan bredere achtergronden bij ging winnen. Vanaf het begin van zijn professoraat tot aan zijn dood verviervoudigde hij zijn bibliografie, die in totaal ruim driehonderddertig nummers telt, de vele boekrecensies meegerekend. Ze is te vinden achteraan in deel II van *Terugblik en Uitzicht* (1964-1965), een rond zestienhonderd bladzijden tellende uitgave van verzameld werk, en aan het eind van de postuum verschenen verzameling opstellen *Herdenken en Herzien* (1974). In deze bundels treft men ook de schriftelijke neerslag aan van activiteiten op meer algemeen cultureel terrein. Binnen het katholieke volksdeel namelijk werd Rogier een gevierd adviseur en spreker, wiens stem daar graag gezaghebbend werd genoemd. Dat neemt niet weg dat zijn redevoeringen en toespraken kritisch van toon waren en een zekere vermaardheid verwierven om hun ingaan tegen clericale voogdij en lekevolgzaamheid.

In *Paulus Buys en Leicester* (1948) raakte de inauguraal orerende hoogleraar al meteen enkele hoofdthemata van de vaderlandse geschiedenis, ten aanzien waarvan hij altijd duidelijk, met het leggen van eigen accenten, stelling is blijven nemen. Men vindt deze standpuntbepalingen, nadrukkelijk en in stereotiepe bewoordingen gebracht tegen verouderde meningen in, regelmatig in latere publicaties terug. *Eenheid en Scheiding*, in 1952 geschreven als deel II van een door Verberne geredigeerd handboek, en verder hoofdstukken, enige jaren nadien geschreven voor de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, zijn compacte afrondingen van wat in decennia lange omgang met oude en recentere geschiedschrijvers was gerijpt. Hoewel in menig opzicht aan Geyl schatplichtig, heeft Rogier binnen zijn eigen grootnederlandse blikveld Pirenne's Bourgondisch ideaal van de synthese der culturen geïntegreerd. Ook is het aan zijn kritische maar desondanks intense belangstelling voor de Oranje-Nassau's te danken, dat hij een warm coloriet aanbracht in zijn Oranje-portretten. Ze werden in ieder geval met minder wrevel getekend dan die van de schrijver van *Oranje en Stuart*. Als een van de opvallendste trekken van Rogiers syntheses beschouw ik de daarin herhaald beleden spijt over de feitelijke ontwikkelingsgang van de vaderlandse geschiedenis. Hoe anders had het kunnen gaan en hoe beter zou dat toch eigenlijk zijn geweest! De ‘héritage bourguignon’ kreeg van de Habsburgse erfgenamen niet de haar toekomende belangstelling toebedeeld; vervolgens werd haar centralistische staatsvorm teniet gedaan door een conservatieve opstand, die voorkomen had moeten worden; eenmaal gegeven had deze op grond van een pacificatie tussen alle gewesten tot een staatkundig en godsdienstig aanvaardbaar Generale-Unie-resultaat moeten leiden. De Republiek der Nederlanden die er wél uit te voorschijn kwam, laboreerde aan allerlei kwalen. Zij was geografisch ernstig verminkt; de ‘Ware Vrijheid’ die er zegevierde was die van een plutocratische, steeds meer corrupte oligarchie, waaraan men geen associaties met iets van een democratie diende te verbinden; haar staatsvorm was sinds het midden van de zeventiende eeuw uitgegroeid tot een Statenbond (een term die Rogier bij voorkeur bleef gebruiken voor de Noordelijke Nederlanden); haar cultuur, vroeger te veel als protestants voorgesteld, bleef beneden de internationale maat; ondanks de erin heersende tolerantie, voortgesproten uit het huwelijk tussen erasmiaanse cultuur en burgerlijke commerciezucht, was Willem van Oranje's religievrede-ideaal onder calvinistische terreur jammerlijk te gronde gegaan. Geen wonder dat binnen deze conceptie de eerste en grootste Oranje-Nassau, de bourgondiër en erasmiaan, de natuurlijke leider van een als het ware gepredisponeerde staat met een eigen cultuur

der Lage Landen, het *spotlight* kreeg. In de vele studies die Rogier als een soort Oranje-vereerder tegen wil en dank aan de dynastie heeft gewijd, wordt aan de afzonderlijke telgen naar deze stamvader de maat gemeten. Het betrekkelijk korte overzichtsartikel ‘Het Huis Oranje-Nassau in Nederland’,

in 1948 geschreven als onderdeel van het gedenkboek *Koningin Juliana*, brengt de blijvende componenten van dit kritische beeld der vaderlandse geschiedenis mijns inziens het meest beknopt en toch volledig bijeen. Daarin ligt ook al het later nog veelvuldig geadstrueerde eerherstel van de koopman-koning Willem I besloten, evenals de vrijmoedige tekening van de impulsieve Willem II. Kenmerkend voor het ook nog weer nadien gebleken wetenschappelijke ethos van de schrijver is, dat hij, ondanks verzet 'van hoger hand', geweigerd heeft ook maar iets in deze bijdrage te veranderen.

In de lotgevallen van het achttiende-eeuwse vaderland heeft Rogier zich nooit zo uitgebreid verdiept. Wel ging hij rond 1960 in toenemende mate aandacht besteden aan de periode die aan de gesignaleerde euvels van de Statenbond een einde zou maken: de Bataafse en Franse tijd. We danken er onder meer een kostelijke levensschets van Schimmelpenninck aan, de aartsmoderaat, door wiens behoedzaam toedoen vooral het proces van interne verdeeldheid naar eenheid zich kon voltrekken. Uit de staatkundige chaos en anarchie en de maatschappelijke corruptie rezen, zij het met horten en stoten, orde en eenheid en een begin van sociale herordening te voorschijn. Niet zonder afhankelijkheid van Geyl en nog meer van Verberne, maar onder blijvende erkentelijkheid jegens de publicaties van Colenbrander - in het algemeen liep hij niet weg met de *bon ton* geworden kleinering van de Leidse historicus - vond Rogier de Bataafse tijd 'een periode om trots op te zijn' (*Terugblik en Uitzicht*, II, 252). In de pocket-herdruk van *Eenheid en Scheiding* (1968) zou hij met een aanvullend hoofdstuk de ten bewijze dienende feiten kort en helder bijeen zetten. Afkerig van theoretische beschouwingen over de eisen die aan integrale geschiedschrijving te stellen zijn, heeft hij bij zijn feitelijke geschiedverhaal altijd aan velerlei sectoren van het maatschappelijk leven aandacht geschonken. Een enkele maal beproefde hij een werkelijke integratie, een schets van het Nederlandse *vie quotidienne* van hoog tot laag. Een geslaagd specimen is het essay 'Drie cesuren', verschenen in 1956, dat met name sterk is in zijn vergelijking van het Nederland van de eeuwwende rond 1900 en de jaren vóór de economische crisis.

Intussen had de vruchtbare historicus, wiens late opgang iets weg had van die van een blijvende komeet, opnieuw opzien gebaard en lauweren geoogst met een dik boek. Dit maal schreef hij het in samenwerking en wel met de priester en amateur-historicus N. de Rooy. Aan *In Vrijheid Herboren*, in 1953 verschenen als een eeuw geschiedenis van het Nederlandse katholicisme sinds het herstel der bisschoppelijke hiërarchie, leverde hij bijna vijfhonderd bladzijden van fors formaat. Met de uitgave van dit boek is het wat vreemd gelopen. Pas in een betrekkelijk laat stadium, toen onder meer de titel al vaststond, werd Rogier er bij betrokken. Hij nam, inclusief een onevenredig lange voorgeschiedenis, de tijd van 1853 tot ± 1880 voor zijn rekening en verder nog het begin van de twintigste eeuw, 'de kwarteeuw der ontluiking'. Zo loste hij eindelijk voor een goed deel het woord in, dat hij zich zelf vóór de oorlog min of meer had gegeven. Alleen zo valt het ook te verklaren, dat een onmiskenbaar rijpe vrucht van studie de feestvierende geloofsgenoten in de schoot werd geworpen. Niet alleen is *In Vrijheid Herboren* met zijn wat grillig doch onmisbaar notenapparaat een *Fundgrube* voor talloze auteurs gebleken, maar ook wijzigde het op tal van punten het in eigen kring en bij niet-katholieken levende beeld van het emancipatieproces. Zich daar zelf nauw in betrokken voelend, zette Rogier zich impliciet af tegen historici als P. Albers s.j., J. Witlox, G. Gorris s.j. en

A. Commissaris, allen geestelijken die eerder in de eeuw tot de geijkte voorstelling hadden bijgedragen. Tegen een soms breed uitgemeten achtergrond van internationaal-kerkelijke en nationaal-maat-schappelijke aard voerde de auteur als het ware in een nieuwe enscenering een vele honderden figuren tellende *tableau de la troupe* op. Al deze medespelers, vaak elkaars tegen-

spelers, kregen hun plaats toegewezen in de geschiedenis van herleving, dat wil zeggen van ontwaking uit de dommel en van integratie in de natie. Als een soort ontwerp voor dit werk kan de in 1947 uitgesproken rede 'Alberdingk Thijm en de katholieke herleving' worden beschouwd. Daarin had hij al gewezen op de valse voorstelling van een eensgezind en welbewust ingeslagen koers en had hij de 'kampioenen van de gesloten katholiciteit der roomse vesting' niet gespaard. Zoals hij partij koos vóór Newmans christen-humanisme en tégen Mannings steile apologie in Engeland, vóór Dupanloups verzoenend katholicisme en tégen Veuillots scherpslijperijen en ultramontaanse klaroenstoten, vóór Leo XIII's zegeningen *urbi et orbi* en tegen Pius IX's en Pius X's *anathemata*, zo liet hij binnen de Nederlandse verhoudingen zijn voorkeur blijken voor een Alberdingk Thijm, een Schaepman, een Ariëns en toonde hij een soms korzelige reserve tegenover een Le Sage ten Broek en de Thompsons, vader en zoon. Toch hekelde hij over het algemeen meer een bepaalde mentaliteit dan afzonderlijke personen. Goede bedoelingen en positieve kanten liet hij, waar mogelijk, niet na te vermelden. Over staatsbevoogding van het kerkelijke leven, anti-papisme, positivistisch materialisme en hooghartige vrijzinnigheid in nietkatholieke kringen, over binnen het katholicisme voorkomende clericale bemoeizucht, anti-laïcale autoriteitsdrang, vijandschap tegenover de profane cultuur, sociaal negativisme, ultramontaanse starheid bij de verdediging van de Kerkelijke Staat, over dit alles werd met de nodige passie de staf gebroken. Dat de schrijver desondanks genoeg initiatieven te prijzen wist, spreekt wel haast van zelf. Vergeleken met de gesignaleerde ondeugden staken de tegenovergestelde deugden des te scherper af. Een omstandig gedane onthulling van integralistische ketterjagerijen op vermeende modernisten gaf Rogiers desbetreffende hoofdstuk een pikant accent.

In vakkringen werd dit vrijmoedige werk, vol persoonlijke karakteriseringen en geengageerde situatieschetsen, met een zekere verbazing maar ook met bewondering ontvangen. Naast brede instemming onder het katholieke volksdeel, waarvoor de publicatie voornamelijk was bedoeld, ondervond Rogier van enkele personen en groeperingen, die zich deels persoonlijk geraakt voelden, ernstige kritiek. Hij trok er zich niets van aan, hetgeen bleek uit *Katholieke Herleving*, een in 1956 verschenen populaire heruitgave, waarin het wetenschappelijke notenapparaat was weggelaten. Rogier had daarvoor de hoofdstukken van De Rooy met diens toestemming geheel bewerkt, het geheel tot een wat grotere eenheid gemaakt en de lijnen tot na de Tweede Wereldoorlog doorgetrokken. Op de ook toen nog weer zwak oplaaiende kritiek van neo-integralistische huize ging hij principieel niet in. Wel toonde hij zich dankbaar voor de steun die oud-leerlingen en anderen hem in de katholieke publiciteitsorganen spontaan boden.

Vormen de jaren vijftig de periode waarin Rogier de oogst van wat gedurende een lang leven van studie en onderzoek was gerijpt, verder binnenhaalde, ze betekenen tevens de bloeitijd van zijn maatschappelijke activiteiten. Gewezen zij met name op het lidmaatschap van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, een adviseurschap voor ZWO en een deel hebben aan het bestuur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Van de Koninklijke Akademie was hij een actief en in het kader van haar Afdeling Letterkunde een ijverig publicerend lid. In 1954 werd hij van het toen opgerichte Numaga, de vereniging tot beoefening van de geschiedenis van Nijmegen en omgeving, de stimulerende voorzitter. Het tijdschrift van dezelfde naam nam onder zijn hoofdredacteurschap een hoge vlucht. Zijn gedurig aandringen

op een fusie van de diocesane kerkhistorische tijdschriften werd in 1959 bekroond met het van start gaan van het *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*. Rogier werd als vanzelf een dominerende redacteur en mocht het nog beleven, dat ook het Bossche diocees zijn eigen kwijnende pe-

riodiek daarin liet opgaan. Als afzetgebied voor detailstudies achtte hij het voortbestaan van zo'n breder opgezet tijdschrift van groot belang. Meer dan eens hielp hij wat minder ervaren contribuanten met het persklaar maken van hun copij. Ook liet hij menige doctoraalscriptie omwerken tot een verdienstelijk artikel in een van 'zijn' tijdschriften. Aan vierendertig promovendi kon hij binnen een tijdsbestek van nog geen twintig jaar de doctorsbul overhandigen. Van zo'n promotieplechtigheid maakte hij, door middel van zijn stimulerende oppositie en zijn humoristische, van hartelijk meeleven getuigende laudatio-speeches, een waar festijn. In het algemeen toonde Rogier een warme, vaderlijke belangstelling voor het werk en de persoonlijke omstandigheden van zijn studenten, voor wie hij veel betekende. Dat zo velen op boeken van dikwijls goede kwaliteit wisten te promoveren, schrijf ik grotendeels toe aan de uitgebreide kennis die de promotor had van de verouderde literatuur met haar tekorten, aan diens inzicht in de mogelijkheden van het te ondernemen archiefonderzoek en aan het intuïtief vermogen tot peiling van de te verwachten resultaten. Zo liet de meester, die zelf meestal wat te hooi en te gras uit de archieven had opgediept, zijn leerlingen de geconstateerde leemten op basis van systematische nasporingen opvullen.

Toch bleef Rogier ook zelf zijn bijdragen leveren aan de geschiedschrijving van meer particuliere, regionale of locale aard. Als hoogleraar liet hij zich meerdere malen door collega's bewegen om de geschiedenis te beschrijven van instellingen waarmee zij hun maatschappelijke bemoeienissen hadden. Zo kwamen, meestal in een recordtempo, gedenkschriften tot stand over de katholieke ziekenverpleging in Amsterdam, de St. Maartenskliniek en het Paedologisch Instituut te Nijmegen en over de Katholieke Reclasseringsvereniging. Altijd verbond hij de archivalische gegevens met de erachter liggende ontwikkeling in de betrokken sectoren van de samenleving. Typerend is een passage die voorkomt in een der verantwoordingen van zijn werkwijze. Daarin heet het dat hij naast biografieën en speciaalstudies had geput uit in zijn geheugen geborgen materiaal, vergaard uit de desbetreffende nationale en internationale literatuur. Zijn bekende boekjes over Rotterdam in de negentiende eeuw, zijn latere studies over grotere of kleinere aspecten en figuren van het Nijmeegse verleden, daar tussen door zijn beschouwingen over Brabant en Limburg, alle zijn ze ondenkbaar zonder de achtergrond van een fenomenale belezenheid en een scherp geheugen. Zijn bibliotheek bevatte planken vol vergeelde literatuur over Rotterdam en Nijmegen, de steden waartussen hij zijn hart 'eeuwig op drift' voelde. Opvallend is hoe vooral uit de lokale beschrijvingen een bewogen belangstelling voor de sociaal zwakkeren blijkt. Tijdens zijn vroege Rotterdamse jaren was Rogier onder de indruk gekomen van het gebrek aan pastorale zorg voor maatschappelijk ontheemden. Zowel in *Katholieke Herleving* als in andere geschriften heeft hij in het bijzonder het christelijke tekort schieten bij de oplossing van sociale problemen in geladen bewoordingen gehekeld.

Met spijt heeft Rogier wel eens vastgesteld, dat nieuwe inzichten die hij zelf zo strijdbaar had verdedigd, nog maar weinig of niet in de buitenlandse literatuur waren doorgedrongen. Zijn bekendheid als historicus van naam reikte inderdaad nauwelijks over de grenzen van de Lage Landen heen. Daarom was het voor hem een voldoening mederedacteur te worden van een internationaal opgezette kerkgeschiedenis, waarin hij zelf de achttiende eeuw voor zijn rekening nam. De materie valt buiten het werkterrein van het tijdschrift waarvoor deze necrologie werd geschreven. Ik volsta

hier dan ook met vast te stellen, hoe ook dit in 1964 verschenen boek de sporen draagt van een al veel eerder verworven kennis en inzicht. De schrijver heeft daarbij de kans om aan buitenlanders de unieke positie van de Nederlandse katholieken vóór en na 1795 uiteen te zetten, niet onbenut gelaten.

Rogiers heengaan markeert in menig opzicht het einde van een periode in de geschiedschrijving van ons land. Het was de tijd van de ook buiten hun vakgebied bekende figuren; de tijd waarin eveneens politiek of cultureel gedrevenen als Gerretson, Romein, Geyl, in zekere zin ook Van Gelder hun wetenschap van het verleden beoefenden in nauwe relatie met hun belevenis van de actualiteit en hun concepties voor de toekomst. Het was de tijd waarin handboekschrijvers als Bartstra, Geyl en Rogier vanuit een encyclopedisch geheugen feiten rangschikten en weergaven, ze als het ware achteraf nog eens controlerend en verifiërend. Het was ook de tijd van het meeslepend woord en het literair verzorgde essay; de tijd waarin een Gerretson, een Geyl, een Romein, een Presser, een Rogier door hun sterk persoonlijke stijl de geschiedenis als wetenschap én als kunst beoefenden. De geschriften van deze generatie in de vaderlandse geschiedschrijving zijn het waard om straks in hun onderlinge samenhang en diversiteit te worden bestudeerd. In zulk een historiografische studie komt aan Rogier een niet onbelangrijke, eigen plaats toe.

J.A. Bornewasser

In memoriam prof. dr. H. van Werveke (1898-1974)

Met Hans van Werveke, die op 7 mei 1974 te St. Denijs-Westrem overleed, is een eminent historicus heengegaan. Het is een groot verlies voor de Gentse Historische School, die in enkele jaren zwaar beproefd is geworden: in 1970 overleed Eg. I. Strubbe, in 1972 J. Dhondt en enkele weken na Van Werveke is ook de historicus van de oudheid, P. Lambrechts, heengegaan.

Van Werveke heeft een klassieke loopbaan gekend. Vroeg opgemerkt door een geleerde met wereldfaam, is deze leerling van Pirenne zeer jong tot het universitair onderwijs geroepen. Geboren te Gent op 22 januari 1898 en gepromoveerd aan de universiteit aldaar in 1922, werd hij er reeds in 1924 *part-time* docent. Hij heeft er zeer gewetensvol zijn professorale verplichtingen nagekomen tot zijn emeritaat in 1966. Een geboren lesgever of redenaar was hij niet, doch wel een hard en accuraat werkend geleerde, even erudiet als oorspronkelijk en veelzijdig. Het is een kostbare traditie dat ons hoogste onderwijs wordt gegeven door geleerden die ook aan de spits staan van het wetenschappelijk onderzoek, zodat de studenten geen opgewarmde, tweede-hands kennis opgedist krijgen maar direct deelachtig zijn aan de voortgang van de wetenschap en het onderzoek. Het was niet in de 'praat-' of 'dicteercolleges' dat men de echte Van Werveke leerde kennen: vaak beperkte hij zich tot het voorlezen van een overigens voortreffelijk geschreven tekst. Reeds beter leerde men zijn waarde appreciëren in de oefeningen en in de historische kritiek, waar men op de teksten samen met de professor naar de oplossing zocht van historische problemen, in verband met de feodale geschiedenis van Vlaanderen en Henegouwen in de twaalfde eeuw (op basis van Giselbert van Bergen) of de economische en sociale geschiedenis van de Gentse ambachtsgilden in de veertiende (op basis van het *Recueil* van Espinas en Pirenne) - hoewel ook hier de aarzelende, alles controlerende en trage werkwijze het geduld van ons jonge bloed soms op de proef stelde. Het is als auteur van geleerde detailstudies en van algemene werken - erudiete en vulgariserende - dat Van Werveke

beroemd is geworden. Zijn wetenschappelijk oeuvre is reeds zo grondig geanalyseerd[1] en de

1. Zie F.L. Ganshof, 'Over het oeuvre van Hans van Werveke', in: H. van Werveke, *Miscellanea mediaevalia. Verspreide opstellen over economische en sociale geschiedenis van de middeleeuwen* (Gent, 1968) xiii-xxviii (een bibliografie der publicaties van prof. dr. H. van Werveke vindt men in *ibidem*, xxix-xxxix); W. Prevenier, 'In memoriam Prof. Dr. H. van Werveke', *Bulletin van het OSGG*. Oud-studenten geschiedenis van de rijksuniversiteit te Gent, XXIV (Gent, november 1974) 3-36; A. Verhulst, 'In memoriam: Prof. em. Hans van Werveke', *De Brug*, XVIII, iv (Gent, 1974) 301-304.

lezers van dit tijdschrift ongetwijfeld zo goed bekend, dat we er van afzien hier in details te treden van zijn talrijke publicaties gewijd aan de kerkelijke, economische, sociale en psychologische geschiedenis en ons eerder op de commemoratie van zijn persoonlijkheid willen toeleggen. Van Werveke heeft het geluk gehad zijn hele leven actief te blijven en in communicatie te staan met intellectuele centra als de universiteit te Gent en de Academie voor Wetenschappen en de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis te Brussel (van genoemde commissie is hij sinds 1972 ondervoorzitter geweest).

Een goede gezondheid en een rustig thuis waren zijn grote troeven. Hij is, vlak voor zijn dood, slechts enkele dagen ernstig ziek geweest: nog in maart 1974 had hij in het openbaar een opgemerkte rede gehouden naar aanleiding van het verschijnen van Bryce Lyon's Pirenne-biografie[2.] en nog enkele weken voor zijn dood hebben wij hem zijn traditionele wandeling door zijn dorp zien maken. Daarvoor was hij nooit echt ziek geweest. Wel had hij last met zijn ogen en heeft hij rond 1965 een minder goede periode doorgemaakt. Hij aarzelde toen of hij vervroegd emeritaat zou aanvragen of niet: zodra zijn beslissing gevallen was om dit inderdaad te doen, heeft hij zich, naar hij ons verzekerde, beter gevoeld (zijn opvolging wist hij in goede handen). Zijn ander kostbaar bezit was een rustig thuis. Het was niet op de universiteit, maar te St. Denijs dat hij liefst en meest werkte, hetzij in het ietwat donkere, ouderwetse ‘Roze Konijn’, hetzij in het zeer moderne, doorlichte ‘Lage Huis’, dat met zijn glazen wanden de bewoners en bezoekers de indruk gaf dat ze midden in de - zeer mooie en bloemrijke - tuin zaten. Van Werveke was een *family man*, zeer gehecht en toegewijd aan zijn vrouw en kinderen en kleinkinderen. Thuis werkte hij en thuis ontspande hij zich: de muzen der muziek en der poëzie waren nooit ver te zoeken in de kunstminnende familie. 's Avonds werd uit de recentste romans in verschillende talen voorgelezen en de symfonische muziek werd zeer geapprecieerd (al gaf Van Werveke ons eens met een olijke glimlach toe dat een overvloed aan Telemann in het programma ‘Tafelmuziek’ na de lunch hem hielp om een middagdutje te doen).

In de faculteit en elders - onder andere in politico-culturele verenigingen met vlaamsgezinde inslag - genoot Van Werveke een groot moreel gezag, hoewel hij in de grond een grote zwijger was. Misschien gaf het feit dat hij zelden het woord nam - en hoe groter de vergadering des te zeldzamer waren de woorden van die zeer schuchtere en introverte man - des te meer kracht aan zijn woorden, wanneer hij er toch toe besloot om stelling te nemen. Toen Van Werveke en zijn vriend van vele jaren, F.L. Ganshof, nog doceerden en in de faculteitsraad zetelden, zaten ze gewoonlijk naast elkaar. Ganshof zat op de hoek, dichtst bij de deken, en nam regelmatig het woord, heel dikwijls omdat men zich uit gewoonte tot hem richtte voor een oplossing. Van Werveke, bij wijze van contrast,

2. Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent, 1974); de tekst van Van Werveke's toespraak is verschenen in *De Brug*, XVIII, iii (Gent, 1974) en eveneens in *Studia Historica Gandensia*, CLXX (1974) 149-152. Van Werveke werkte zelf aan een biografie van Pirenne's tijd- en vakgenoot P. Fredericq en was met de redactie zo goed opgeschoten dat de Koninklijke Academie voor Wetenschappen van België overweegt het alsnog, aangevuld, te publiceren. Een mededeling van Van Werveke over Fredericq, waarvan de redactie klaar was, werd in de Academie in september 1974 door prof. De Laet voorgedragen en zal door de Academie worden gepubliceerd.

sprak zelden: ongetwijfeld oordeelde hij dat zijn geleerde en ietwat oudere vriend het nodige reeds had gezegd - en op een voortreffelijke manier - en beperkte hij zich daarom tot luisteren en stemmen (gewoonlijk in akkoord met het advies van zijn buurman). De contrasterende persoonlijkheid van de twee onafscheidelijke geleerden was een van onze eerste indrukken toen we twintig jaar geleden aan de deliberaties van de professoren in de faculteit der letteren begonnen deel te nemen. Van Werveke was soms een zwijger uit vreedzaamheid: woordentwist en spanning verdroeg hij niet en al te uitbundige of onbeheerste gebaren of woorden van sommige jongere geleerden brachten hem letterlijk van streek. Doch hij was ook een zwijger uit eigen keuze, de stilte was een *bonum in se* dat hij positief waardeerde en in onze tijd meer en meer moet hebben gemist. De anecdote circuleert onder zijn vrienden dat hij eens met een zeer dynamische collega in het buitenland een congres had bijgewoond en beiden op weg naar hun hotel de discussie voortzetten, tot die door Van Werveke's zwijgen verflauwde en ten slotte helemaal stil viel - waarop Van Werveke eindelijk toch het woord nam, om uit te roepen ‘hoe heerlijk, die stilte’! En er is die andere anecdote, hoe Van Werveke ten huize van een beroemd Amsterdams mediëvist de avond had doorgebracht met veel... stilte, bij zoverre dat de gastvrouw vreesde dat hij het samenzijn minder gezellig had gevonden, tot ze enkele dagen later een enthousiaste brief kreeg hoe heerlijk, kalm en huiselijk die avond was geweest!

We hebben Van Werveke vele jaren gekend, eerst als student, dan als collega en tenslotte als vriend. De meest verrassende ontwikkeling die we daarbij hebben opgemerkt is zijn overgang, vanaf ca 1965, van economische, statistische studies naar de meer psychologisch georienteerde publicaties van de laatste jaren. Toen we hierover praatten, zei hij tot mijn verrassing dat hij zich bewust van de economisch-historische onderzoekingen afwendde (aan dat soort studies ‘heb ik mijn tol betaald’, zei hij), om zich te wijden aan de interessantere studie van de individuele mens. Deze radikale koerswijziging op hoge leeftijd is echter niet zo verbazend wanneer men de veelzijdige begaafdheid van Van Werveke kent: Van Werveke de wiskundig aangelegde economisch-historicus was maar een facet, er was ook Van Werveke de artistiek begaafde en filosofisch aangelegde introvert, die in zijn jonge jaren de Gentse kunstacademie had bezocht. Het is een interessant spelletje zich af te vragen wat de historici die men kent wel zouden geworden zijn, indien Clio hen niet in haar ban had gekregen. Deze kan men zich best voorstellen als een gestrenge, onkreukbare rechter, gene als een bruisende volksmenner, een ander als een handig politicus die fijn aanvoelt uit welke richting de wind gaat waaien, dan weer is er een die geknipt was voor de diplomatieke carrière en het eeuwig vredestichtend bemiddelen, terwijl men zich een ander best kan voorstellen op de loopgraven aan het hoofd van een dapper regiment in de aanval; Van Werveke kan men zich best voorstellen als een creatief kunstenaar, schilderend of boetserend in een landhuis langs de Leie. Hij was inderdaad sterk aan zijn streek gehecht. Internationale reizen en congressen waren niets voor hem: aan een zeldzame lezing in Duitsland of Engeland had hij genoeg. Alleen voor Nederland maakte hij een uitzondering, hij ging er regelmatig heen, was voor de Tweede Wereldoorlog een van de *founding fathers* van de Belgisch-Nederlandse vergaderingen van historici en de initiatiefnemer, met Geyl, van de nog steeds functionerende uitwisseling van gastprofessoren in de

geschiedenis tussen de universiteiten van Gent en Utrecht (deze laatste heeft hem in 1961 het ere-doctoraat verleend)[3].

3. In dezelfde lijn lag zijn redacteurschap van twee opeenvolgende Belgisch-Nederlandse vaktijdschriften, de *Nederlandsche Historiebladen* en de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, en van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, de eerste en 'epoche-makende' comprehensieve geschiedenis van Noord en Zuid.

Van Werveke stond tegenover het gewoel van het forum zoals de ‘slekke’ van het beroemde gedicht van Gezelle, die na kennismaking met de wereld (‘daar vechten ze al met al, en strijen ten allen kant’), zich vlug in haar huis terugtrok onder de verzuchting ‘wat zal eene arme slek, daar alles vechten moet?’. Toch heeft hij, op zijn bezadigde manier, stelling gekozen tegenover de actuele problemen van zijn tijd. Hij was een man die sterke overtuigingen had - hij stond bekend als liberaal (en dat impliceerde in zijn tijd ook vrijzinnig) en vlaamsgezind - maar toch de overtuigingen van anderen zo perfect respecteerde dat ze nooit interfereerden met zijn oordeel over hun moreel of wetenschappelijk niveau.

Van Werveke heeft school gemaakt, en is promotor geweest van meer dan een dozijn doctores. Bij de geleerden die onder zijn leiding licentiaat, doctor of geaggregeerde zijn geworden of zijn assistent zijn geweest vinden we verschillende hoogleraren en twee algemene rijksarchivarissen (wegens plaatsgebrek moeten we er hier van af zien ze met name te vermelden en hun indrukwekkende wetenschappelijke bedrijvigheid te bespreken).

Het gehalte van de mens Van Werveke was even hoog als dat van de geleerde: hem kennen en regelmatig ontmoeten was dan ook een voorrecht. Ontelbaren zullen zijn nagedachtenis met ontzag en weemoed bewaren.

R.C. van Caenegem

In memoriam dr. H.H. Zwager (1926-1973)

Haijo Zwager was een van de briljantste historici die ik ooit gekend heb. Hoewel gekend? Ik aarzel dit woord neer te schrijven, omdat hij ondanks een grote hartelijkheid en tegemoetkomendheid en een conversatie waarbij nooit naar onderwerpen gezocht hoefde te worden, toch altijd een zekere distantie handhaafde en niet gauw iets van zijn innerlijk bloot gaf. Maar ieder die het voorrecht had hem te ontmoeten, kwam al gauw tot de overtuiging met een belangrijk mens te maken te hebben.

Na zijn gymnasiumtijd op het ‘Vossius’ in Amsterdam, ging Haijo Zwager in 1945 geschiedenis en Nederlands studeren aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam en toen ik daar in 1946 als eerste-jaars-student aankwam, had hij daar al, zowel bij de historici als bij de neerlandici, de reputatie opgebouwd razend knap te zijn; hij maakte bovendien cabaretliedjes die onder andere door Wim Sonneveld werden voorgedragen, hij kon het onvolwassene van onze jeugdige pogingen in disputen en clubs scherp karakteriseren, maar wij aanvaardden dit, omdat we wisten dat hij zelf het veel beter kon en ook deed. Al gauw werd hij een vruchtbaar redacteur van het studentenblad *Propria Cures* en dat was in die jaren zo ongeveer het hoogste wat voor een student te bereiken was. In 1950 deed hij *cum laude* doctoraal-examen, een jaar binnen de vastgestelde tijd en hij kreeg daarbij onderwijsbevoegdheid geschiedenis en Nederlands, wat juist één of meer jaar aan zijn studie had moeten toevoegen. En toen werd hij leraar, eerst aan zijn oude school, het Vossiusgymnasium en in 1951 aan het Haarlemse Coornhertlyceum, waaraan hij tot zijn dood toe verbonden is gebleven.

Het is goed even uit te wijden over Zwagers leraarschap. Ik heb daarover alleen maar van derden gehoord, maar zijn reputatie was geweldig en terecht lijkt me. ‘Ik

ben een goed leraar’ is één van de weinige dingen die hij ooit over zichzelf losliet. Niet alleen kon hij

praktisch ieder vak geven en deed dat ook: Nederlands, geschiedenis, staatsinrichting, latijn, maar hij betekende veel voor de leerlingen. Hij schreef zelf verscheidene revues voor het jaarlijkse schoolfeest, regisseerde ze en tilde de leerlingen naar maximale prestaties. ‘Zie je, er heerst nu eenmaal een vrij sterke toneeltraditie op het Coornhert-lyceum’ was zijn simpele verklaring, daarbij zijn eigen aandeel bagatelliserend. Maar bovenal moet hij de man geweest zijn, die werkelijk liefde en belangstelling voor de geschiedenis heeft kunnen wekken, door zijn onuitputtelijke kennis van een schat van anecdotes, door zijn geacheveerde beheersing van de taal in al zijn facetten, simpelweg door zijn persoonlijkheid. Nu tegenwoordig iedereen met ook maar een vleugje wetenschappelijk talent naar de universiteit schijnt te verdwijnen, is het goed te constateren dat er toch velen overblijven van de instelling, hoewel misschien niet van het kaliber, van Zwager, die weloverwogen het middelbaar onderwijs trouw blijven, omdat zij menen dat hun talenten daar meer nut kunnen stichten. Zwager had gemakkelijk een universitaire loopbaan kunnen volgen, hij heeft die niet geambiëerd.

Wel is hij blijven schrijven, eerst in de vorm van recensies en artikelen in het dagblad *Het Parool*, waarvan een aantal later gebundeld zijn in het charmante boekje *Liefde en Historie* van 1958. Ondertussen werkte hij aan zijn dissertatie *De motivering van het Algemeen Kiesrecht in Europa*, in 1958 verdedigd aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam. Het onderwerp was ambitieus, het boek zelf was voortreffelijk geschreven en berustte op een diepgaand onderzoek van tientallen politieke schrijvers en programma's, de waarde werd door de meeste recensenten ook grif erkend, maar het boek heeft niet voldoende aandacht getrokken. Tegenwoordig zou een dergelijk proefschrift misschien in het Engels verschijnen, maar ik kan me dat bij Haijo Zwager eigenlijk niet goed voorstellen. Zijn boeken droegen in hun stijl zozeer de indruk van de schrijver zelf, dat een vertaling grotendeels verraad geweest zou zijn. Op wetenschappelijk gebied trok vooral de achttiende eeuw hem aan; waarschijnlijk was hij gecharmeerd door de *douceur de vivre*, door de beschaving en de goede conversatie, door de twijfel en het spottende cynisme, die toen in de leidende kringen van Europa heersten. Op één vakantie maakte hij een lange voettocht naar Ferney, de woonplaats van Voltaire, een andere bracht hij geheel door in Bath, trefpunt van de Engelse *beau-monde* in de achttiende eeuw. Over deze eeuw handelen ook Zwagers bekendste werken: *Nederland en de Verlichting* van 1972 in de Fibula-reeks en vooral het verrassende *Waarover spraken zij. Salons en conversatie in de achttiende eeuw*, uit 1968. Het heeft hem bijzonder veel plezier gedaan dat dit boek, dat hij ongetwijfeld als het meest eigene, het meest persoonlijke heeft beschouwd, bekroond is met de Wijnaendts-Franckenprijs. Op de dag van de prijsuitreiking kwam hij wat later in Leiden. Hij had 's morgens nog les moeten geven.

Zwager heeft vrij veel geschreven, maar de meeste mensen zijn zich dat niet bewust. Had hij zich tot de achttiende eeuw beperkt, misschien was de erkenning vroeger en volledi ger zijn deel geworden, maar daar taalde hij niet naar. Zijn belangstelling was breed. Al vroeg was hij begonnen munten te verzamelen en hij gold als een autoriteit op het gebied van het Romeinse zilver uit de republikeinse tijd; door numismaten van naam werd hij als vakbroeder geaccepteerd. In 1965 werd hij benoemd aan de Nutsacademie te Rotterdam voor de Opleiding M.O.-acten geschiedenis, niet voor de achttiende eeuw, maar voor de oude geschiedenis en hij

doceerde daarover even professioneel als hij dat over onverschillig welk ander tijdperk zou hebben gedaan. Hij kon alles wat hij wilde, maar waarschijnlijk wilde hij alleen maar een goed leraar zijn, zeker nadat hij omstreeks 1960 maandenlang in het ziekenhuis had gelegen met de hartkwaal, die tenslotte na veertien jaar, onverwacht, nog zou toeslaan. Maar de dood zal hem niet onvoorbereid getroffen hebben. Ik vermoed

dat hij de mogelijkheid ieder ogenblik te kunnen sterven ingecalculeerd had en deze rationeel, als een achttiende-eeuwer heeft verwerkt. In zijn Apologie ziet Socrates de mogelijkheid onder ogen dat er een hiernamaals is, maar hij stelt zich voor dat hij daarin even goed zal kunnen converseren en filosoferen als hij dit op aarde gedaan heeft, maar nu met Homerus, Hesiodus, Thales en de andere grote geesten uit het verleden. Ik kan mij voorstellen dat Haijo Zwager nu converseert met Voltaire, Condorcet, Henri Beyle en Samuel Johnson; ik ben er zeker van dat hij in niets zal onderdoen voor deze veelzijdige mannen en dat zij evenzeer van zijn gezelschap zullen genieten, als hier op aarde zijn leerlingen en al zijn bekenden hebben gedaan.

H.P.H. Jansen

Recensies

Marie Scholz-Babisch, ed., *Quellen zur Geschichte des klevischen Rheinzollwesens vom 11. bis 18. Jahrhundert* (Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit III en IV, Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit XII en XIII; 2 dln, Wiesbaden, 1971, 1 + 1136 blz.).

Bovengenoemde publicatie is ook voor de geschiedenis van de Nederlanden van belang, zowel wegens de geografische ligging van het hertogdom Kleef als wegens de problematiek die in de opgenomen bronnen steekt. Geografisch is namelijk Kleef met de grenzen van 1789 als grondslag genomen, zodat enkele tolplaatsen die tegenwoordig op Nederlands gebied liggen, waarvan Lobith, Nijmegen en Huissen de belangrijkste zijn, mee worden beschreven. Verder is op te merken dat de tol van Lobith tot 1473 in het bezit van de Gelderse graven en hertogen was, terwijl het kapittel van Sint Marie te Utrecht en zijn rechtsnavolgers de tol te Schmitthausen (Smithuizen zei men hier) bezaten. Het belangrijkste is echter dat de diverse tolsystemen langs de Rijn alleen maar in verbinding met elkaar zijn te bestuderen: op het Hollandse tolsysteem geconcentreerd in Dordrecht, volgde het Gelderse, waarbij verder stroomopwaarts die van Kleef en van het prinsbisdom Keulen zich aansloten. Bovendien waren het sinds de veertiende eeuw voor een groot deel Hollanders en Geldersen die dit riviergedeelte bevoeren. Verder wordt, zoals gezegd, door deze publicatie de problematiek van het werken met de gegevens van de diverse tollen gesteld en dat klemt te meer voor de historici van de Nederlanden. De belangrijkste gegevens voor de geschiedenis van de rivierhandel zal men immers kunnen halen uit tolrekeningen, waarin van dag tot dag staat opgetekend welke schippers met welke koopwaar bij de tolkamers verschenen. Voor het Kleefse zijn er haast geen rekeningen bewaard gebleven, maar betreffende Gelderland berusten er talrijke exemplaren in het archief van de Gelderse rekenkamer. Van de rekeningen van Lobith, die met lacunes de jaren 1306-ca.1375 beslaan, heeft prof. W. Jappe Alberts in de *BMHG*, LXXXI (1967) er twee gepubliceerd en hij schijnt een integrale editie voor te bereiden. Trouwens het belang van de Gelderse tolrekeningen was al eerder gebleken door de publicatie van J.C. Westermann, *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland 1394/'95* (Werken Gelre XXI; Arnhem, 1939). Maar gebruikers van deze twee publicaties zullen bemerkt hebben dat ze weerbarstig materiaal onderhanden hadden en dat het vooral niet eenvoudig is de grondslag van de diverse tolheffingen te achterhalen. Daarvoor zou men allereerst over de toltarieven moeten beschikken en tevens inzicht moeten krijgen in de diverse regelingen omtrent tolvrijdom en dergelijke. Ideaal in dit opzicht is bijvoorbeeld J.F. Niermeyer, ed., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, I, *1104-1399* (RGP, Grote serie CXXVII; 's-Gravenhage, 1968). Daarin wordt de publicatie van de Dordtse tolrekeningen van 1380-1385 voorafgegaan door een groot aantal acten en oorkonden, waardoor men een inzicht krijgt in de hele rivierhandel van de delta.

Om terug te keren naar de te bespreken publicatie van mevrouw Scholz-Babisch, deze is in veel opzichten te vergelijken met Niermeyers *Bronnen voor het Beneden-Maasgebied*, maar dan zonder rekeningen. Het ironische van het geval is dat er in het Kleefse haast geen echte tolrekeningen bewaard zijn gebleven (uitgezonderd nr. 180 en nr. 528), zodat toltarieven in het middelpunt van de belangstelling staan. Maar behalve die, heeft de uitgeefster ook vele andere stukken opgenomen en dat over de hele periode van de elfde eeuw tot 1793. Zij heeft hieraan met noeste vlijt jarenlang gewerkt, heeft van de meeste stukken uitstekende regesten vervaardigd en het geheel voorzien van een uitvoerig en verhelderend commentaar. Vooral voor dit laatste verdient zij mijn diepe bewondering. Ik kan uiteraard geen overzicht van de inhoud geven. De Nederlandse historici zullen deze uitgave moeten gebruiken voor hun eigen onderzoek. Vaak zullen zij daarbij werken met tolrekeningen, die doorgaans te omvangrijk zijn om ze integraal uit te geven, maar een verbreiding op microfilm of misschien zelfs wel een transcriptie in gestencilde vorm, moeten tot de mogelijkheden behoren. Voor de interpretatie daarvan draagt mevrouw Scholz-Babisch overvloedig materiaal aan, met name voor de zo belangrijke tol van Lobith, maar tevens wordt duidelijk dat we ook voor de overige Gelderse tolplaatsen een soortgelijke publicatie zouden moeten hebben. Daarnaast heeft het boek natuurlijk zelfstandige waarde. Men krijgt hieruit een vrij goed inzicht in de ontwikkeling van de Rijnhandel. De belangrijke rol van de Nederlandse Rijnschippers ook in de nieuwe geschiedenis, blijkt duidelijk en verder kan men door deze publicatie mede inzien, waarom in de Tachtigjarige Oorlog en later, militaire operaties zo vaak op tolplaatsen als Schenkenschans, Rijnberk en dergelijke gericht waren. Nog veel andere zaken snijdt mevrouw Scholz aan in haar inleiding, die wat mij betreft best wat langer had kunnen zijn en minder gedrongen geschreven.

H.P.H. Jansen

H. Bruch, ed., *Chronographia Johannis de Beke* (RGP Grote serie CXLIII; 's-Gravenhage, 1973, lx + 383 blz., *f* 72.80).

Beka, zoals hij toen nog genoemd werd, de kroniekschrijver van de Utrechtse bisschoppen tot 1346, was het ‘bête noire’ van de school van Oppermann, wegens de vele fabels en onjuistheden die hij bevatte over de oudere Hollandse en Utrechtse geschiedenis. In 1914 promoveerde Oppermans leerling H.P. Coster op een verdienstelijk boek, *De kroniek van Johannes de Beka*, *haar bronnen en haar eerste redactie*. Daarmee werd al heel veel vertrouwen dat vroegere generaties historici in hem hadden gesteld, ondermijnd. Maar voor een definitief oordeel zou men toch eerst de beschikking moeten hebben over een moderne uitgave, want tot nog toe moest men zich behelpen met de zeventiende-eeuwse uitgave van Arn. Buchelius, die voor die tijd heel bevredigend was, maar uiteraard onvoldoende kritisch en met zijn uitvoerige noten over feitelijke ontwikkelingen in de tekst genoemd, een erg gedateerde indruk maakte. Drie jaar na zijn promotie, in 1917, ontving Coster dan ook de opdracht voor een nieuwe uitgave. Maar zoals dat soms gaat bij de RGP, jaar na jaar verschenen in de verslagen van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis berichten over de voortgang van het werk, maar de uitgave zelf verscheen niet. In 1924 werd als opvolger van Coster prof. I.H. Gosses uit Groningen

benoemd, maar bij zijn dood in 1940 was de zaak nog niet veel verder en jarenlang bleef de uitgave sluimeren, tot in 1953 dr. H. Bruch voor het werk werd aangewezen. Hij had zich al onderscheiden door belangrijke studies over de laat-middeleeuwse historiografie - onder

andere zijn dissertatie over Theodericus Pauli van 1931 - en is daarmee ook na 1953 voortgegaan onder andere door het bekende Supplement op Romeins *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*. Ondertussen werd ook de persoon van 'Beka' zelf wat minder schimmig, onder meer doordat pater Hof heer Jan Beke heeft teruggevonden in de Egmondse abdijrekeningen. Daardoor staat het onweerlegbaar vast dat hij niet Beka, maar Beke heette en te Egmond geschreven heeft, waar hij ook zijn voornaamste bronnen moet hebben aangetroffen.

De grootste moeilijkheid voor de uitgevers was de aanwezigheid van een groot aantal handschriften, zonder dat één daarvan duidelijk als het dichtst bij de autograaf staande kon worden beschouwd. Het meest daarvoor in aanmerking komt nog een handschrift dat in het bezit is geweest van Philips van Leyden, de schrijver van het bekende tractaat, *De cura rei publicae et sorte principantis*. Maar dr. Bruch kwam al gauw tot de conclusie dat dit niet te vertrouwen was en dat hij een gereconstrueerde tekst moest geven uit zoveel mogelijk relevante handschriften van de indrukwekkende *stemma codicum* die hij had opgesteld. Verder was daar het probleem van Bekes bronnen. Zelfstandige waarde bezit hij immers slechts voor de laatste decennia van zijn werk, maar de moderne historiografie is ook geïnteresseerd in de manier waarop de geschiedschrijvers hun materiaal verwerken. Dr. Bruch wilde bij het groot aantal ontleningen, daarvoor de hele linkerbladzijde reserveren, terwijl Bekes eigen tekst dan op de rechterbladzijde moest komen, maar de Rijkscommissie besliste dat deze ontleningen normaal in cijfervoetnoten moesten worden aangegeven. Zo ingericht werd de tekst in 1963 aan het toezichthoudende lid van de commissie prof. Niermeyer overhandigd. Hij heeft geen definitief oordeel meer kunnen geven en het nieuwe toezichthoudende lid prof. Hugenholtz wist de Rijkscommissie ervan te overtuigen, dat dr. Bruchs oorspronkelijke opzet de voorkeur verdiende. Dat betekende weer uitstel van publicatie, omdat alle bronnen opnieuw moesten worden nagegaan, maar mijns inziens is dit toch een wijze beslissing geweest. Men krijgt nu immers een overzichtelijk paginabeeld, met naast elkaar links de volledige tekst van de bronnen waar Beke op terug gaat en rechts de redactie die hij ervan heeft gemaakt. En dat is onthullend. Want Beke was een mooischrijver en we zien duidelijk hoe hij de zinnen anders en retorischer redigeert, hoe hij er rijm aan toevoegt en juist door zijn gladde stijl waarschijnlijk zo'n succes bij het lezend publiek heeft kunnen boeken. Wat mij betreft had dr. Bruch nog wel wat vollediger kunnen zijn in het opgeven van bronnen. Zoals bij vele middeleeuwse kroniekschrijvers vermeldt Beke herhaaldelijk astronomische verschijnselen, visioenen en dergelijke. Nu geeft dr. Bruch niet altijd de bron daarvoor op, maar het is mij bij onderzoek gebleken dat in die bronnen doorgaans geen voorspellende waarde aan het verschijnsel wordt toegekend, maar dat Beke, waarschijnlijk om zijn verhaal smeuïger te maken of misschien wel uit een diepe overtuiging, bijna steeds aangeeft wat het verschijnsel te betekenen heeft.

Maar overigens alle lof voor deze editie. In vele voetnoten wordt telkens rekenschap afgelegd van de gekozen variant en ik meen dat haast steeds de meest verantwoorde keuze gedaan wordt. Wie, die niet een even grondige kennis van de handschriften heeft als dr. Bruch, zou het trouwens durven wagen kritiek op zijn editie te hebben en dat maakt het recenseren van edities zo moeilijk, omdat de uitgever nu eenmaal doorgaans de enige waarlijk deskundige is. Een zekere controle wordt mogelijk

gemaakt door de acht bijgevoegde facsimile's en op grond daarvan zou ik met de beste wil ter wereld geen enkele aanmerking kunnen maken.

Blijft dan nog het probleem van de continuaties. Onze Beke heeft zijn verhaal beëindigd midden 1346, maar copiisten hebben aan bestaande handschriften vaak een stuk toege-

voegd al of niet uit eigen koker. Het merkwaardige is dat er een zekere overeenstemming bestaat tussen de vijf verschillende continuaties die dr. Bruch als Bijlagen afdrukt. Drie daarvan waren nog onuitgegeven en vooral een vrij groot stuk lopend tot 1393 is niet onbelangrijk. De uitvoerigste continuatie, de zogenaamde 'Vermeerderde Beka', die Bruch liever 'Nederlandse Beke' noemt, is daar niet bij. Er bestaat al een uitgave van in Matthaeus' *Analecta*, maar willen we een inzicht krijgen in de laat-middeleeuwse historiografie in Holland, dan zou ook daarvan alsmede van andere geschiedschrijvers kritische uitgaven, liefst even voortreffelijk als de onderhavige, moeten verschijnen. Blijkens het jaarverslag 1973 van de RGP is dr. Bruch inmiddels begonnen met het werk aan deze middeleeuwse vertaling. Het werk daaraan zal hopelijk minder tijdrovend zijn dan dat aan de uitgave van Beke zelf, hoewel het aantal handschriften tamelijk groot is. Daardoor zullen we nog meer inzicht krijgen in de ontwikkeling van de Hollandse historiografie, die beginnend met de *Annales Egmundenses*, via *Chronicon Egmundanum* Melis Stoke, Wilhelmus Procurator, Beke en zijn *continuatores* en bewerkers, Theodericus Pauli en Johannes à Leydis uitmondt in de Divisiekroniek, waarin het beeld gefixeerd wordt. Men zal dan kunnen zien wat iedere geschiedschrijver, werkend met dezelfde bronnen en gegevens er telkens van maakt en zo een beter inzicht krijgen in de intellectuele geschiedenis van Holland in de late middeleeuwen. Er moeten dan nog wel nieuwe uitgaven komen van heel wat werken, want van vele bestaan slechts onkritische uitgaven. Dat dr. Bruch het lastigste werk, dat hiervoor moet worden gedaan, tot een lofwaardig einde heeft gebracht, is hopelijk duidelijk geworden uit deze recensie.

H.P.H. Jansen

C.G.M. van Dijck, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch*, *1318-1973* (Dissertatie Utrecht; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1973, xxxii + 499 blz.).

De Bossche Illustere Lieve Vrouwebroederschap is in de geschiedenis der Nederlanden een uniek verschijnsel, waarvoor in onze streken geen vergelijking gemaakt kan worden. Na bijna honderd jaar heeft deze broederschap opnieuw een geschiedschrijver gekregen, die onder andere omstandigheden kan schrijven dan zijn voorganger. Hezenmans immers publiceerde in 1876 over de broederschap in het tijdschrift van het katholieke reveil: *Onze Wachter*. En dat werd een verhaal van niet alleen romantische, maar vaak ook polemische strekking. In 1925 heeft Oldewelt de oudste rekeningen uit het nagenoeg intacte broederschapsarchief uitgegeven, Smijers en Vente bestudeerden al hetgeen op de muziek betrekking had, terwijl pater Gerlach OFMCap in het archiefmateriaal gegevens over Jeroen Bosch verzamelde.

Schrijver signaleert de moeilijkheden bij het in één boek beschrijven van de geschiedenis van deze broederschap, waaraan men beter twee of drie aparte studies zou kunnen wijden. Allereerst is daar de veelzijdigheid van de geschiedenis, die zowel spirituele als zeer materiële aspecten vertoont. Maar bovendien bestaat de huidige broederschap uit een kleine en zeer selecte samenstelling, waarvan de helft

katholiek en de helft protestant is en die in haar activiteiten nog maar weinig gemeen heeft met de oorspronkelijke opzet:

> er worden geen regelmatige liturgische diensten meer gevierd, de leden zijn geen clerici, de eigen kapel bestaat niet meer, devotionele vormgeving en armenzorg zijn tot loos ritueel verstard. Slechts de naam vertoont nog een zekere gelijkenis met de oorspronkelijke gedachte (2).

Het breekpunt lag in de jaren na de inname van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik: in 1642 kwam er een nieuw reglement.

Overigens was er in de jaren na 1518 reeds een eind aan de allergrootste bloei gekomen. Met deze jaartallen 1518 en 1642 is tevens de hoofdindeling van het boek gegeven. En het ligt voor de hand, dat aan de periode tot 1518, de periode van opkomst en grootste bloei, de meeste aandacht (187 van de 400 pagina's tekst) werd geschonken. Als Mariabroederschap stond de Bossche in onze gewesten beslist niet alleen, toen ze in 1318 werd opgericht. Maar alleen van de Bossche broederschap is de geschiedenis bijna op de voet te volgen, dankzij de constante zorg voor het eigen archiefmateriaal en ook het toeval dat noch brand noch oorlog de oorkonden en rekeningen hebben getroffen.

Doordat de broederschap het ‘organisatorisch kader van een devotie’ vormde, ontwikkelde zich het verschil tussen een kerngroep van ‘gezworenen’ (40 à 50 clerici) en de buitenleden, waarvan het aantal in de vijftiende eeuw zeer sterk toenam tot zelfs bijna 600 nieuwe inschrijvingen per jaar omstreeks 1500. De ledenlijsten bevatten zo'n 100.000 namen, daarbij na 1430 steeds meer namen van buiten de Bossche Meijerij, ook uit Rijnland-Westfalen en de Hanzesteden. In de bijlagen wordt onder andere een overzicht gegeven van die nieuwe inschrijvingen per jaar, en ook van de plaatsen waar het voor de broederschap lonend was om procuratoren te hebben.

Het bronnenmateriaal verklaart, waarom over de lidmaatschappen en de financiele grondslag van de broederschap, over de gebruikte voorwerpen en de extra processies meer bekend is dan over de details van de ‘gewone’ liturgie en vroomheidsvormen. Er zijn trouwens van Den Bosch geen onorthodoxe of anderszins verdachte geestelijke stromingen uitgegaan. Een devotie die ‘gewoon middeleeuws’ was, doet archiefstukken ontbreken die men wel kan verwachten, wanneer de aard van de vroomheid een omstreden zaak geweest zou zijn. De liturgie wordt daarom vooral zijdelings griipbaar, in de inrichting en reparaties van de kapel, in fundaties en begrafenisrechten, in kleding van de broeders en van de celebranten, in de zorg voor de muziek en het orgel, in de organisatorische rompslomp rond de processies, in de aflaten (met name die van 1518 waarmee de auteur het eerste deel afsluit).

Deel B: ‘Stabilisatie en crisis 1518-1629’ (191-314) heeft in hoofdzaak dezelfde opzet als het eerste deel: de organen van de broederschap, de kapel, de eredienst en de armenzorg, en de (toenemende weelde van de) maaltijden. Schrijver onderzoekt de oorzaken van het teruglopen van de aanmeldingen van nieuwe leden. Die teruggang lijkt eerder te wijten aan de politieke en religieuze spanningen die de intensivering van verre relaties bemoeilijkten, dan dat de Mariale devotie zelf in de Nederlanden zou zijn teruggelopen. De auteur is overigens zeer voorzichtig in zijn oordeel, maar ook andere ‘contacten op afstand’ nemen in die tijd af... Als men dichter bij Den Bosch komt, blijven de aanmeldingen van nieuwe buitenleden doorgaan tot na 1570. Een keerpunt is wel 1566. De tweede Bossche beeldenstorm treft ook de broederschapskapel, waarbij de vernieling van het orgel duidelijk een particuliere wraakneming is van een vroeger ontslagen zanger...

In het derde deel worden zeventig van de negentig pagina's besteed aan de discussies na de omzetting van de broederschap (1642-1646). Predikanten hadden immers liever gezien, dat de broederschap geheel verdwenen was... Daarna zijn goed twintig bladzijden voldoende voor de resterende ruim drie eeuwen, want over die

eeuwen valt maar weinig te vermelden. De voortaan paritair uit katholieken en protestanten samengestelde Sociëteit van Bossche Optimaten had de jaarlijkse maaltijd - de vóór 1629 steeds verder uitgedijde aangename bijkomstigheid - als belangrijkste gezamenlijke activiteit overge-

houden, terwijl de proosten bepaalde inkomsten aan het vroegere stiefkind ‘armenzorg’ konden besteden. De omvang van die armenzorg loopt overigens in de achttiende eeuw terug.

De rekeningen vertellen niet, waarover men aan tafel sprak, zodat in de beschrijving van drie eeuwen geschiedenis maar weinig weerslag te bespeuren valt van hetgeen zich in de Nederlanden en meer algemeen West-Europa afspeelt. Overigens ontbreekt ook de vraag naar dat ‘waarover spraken zij’ bij de auteur, die het overigens in de twee eerste delen gemakkelijker had, de algemene historische achtergrond in zijn beeld te betrekken. Toen waren er bij voorbeeld extra processies bij feestelijke of droevige gebeurtenissen, op eigen initiatief of op bevel (zoals dat van Parma in 1588). We lezen over maatregelen tot versobering in moeilijke tijden en veiligheidsmaatregelen in woelige tijden, omdat zo'n processie met toeloop van heinde en ver als dekmantel voor andere activiteiten gebruikt kon worden enz. enz.

Na 1642 was de broederschap ook geen broedplaats van de oecumene, zoals auteur vanuit de huidige situatie misschien had gehoopt. Het laatste hoofdstuk over de periode na 1646 gaat onder de titel: ‘Oecumene tegen wil en dank’? Een en ander verbaast minder vanuit het verleden, dan achteraf vanuit 1973 gezien. Immers het was eerder de maatschappelijke betekenis van het lidmaatschap dan het evangelie en de vroomheid, die het genootschap bond. Pogingen om aan de samenhorigheid ook liturgisch enige vorm te geven, hadden dan ook geen of kortstondig success.

Het boek brengt, behalve het overzicht van archivalia en literatuur (xix-xxx) en overvloedige aantekeningen, een viertal afbeeldingen en een groot aantal bijlagen, alsmede een register op plaats- en persoonsnamen. Auteur is zich bewust, met dit boek het archiefmateriaal, met name ook het biografische en statistische, niet uitgeput te hebben. Een goede wegwijzer bij verder onderzoek, en ook bij de noodzakelijke vergelijking met andere (dan wel buitenlandse) broederschappen, heeft Van Dijck ons zeker gegeven.

J.A. de Kok ofm.

Klaus Spading, *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Zur Problematik des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus* (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte. Herausgeg. von der Hansischen Arbeitsgemeinschaft der Historiker-Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik, XII; Weimar, 1973, xvi + 189 blz., DM 21, -.).

Het is al meer dan veertig jaren geleden, dat Vollbehr een kleine monografie wijdde aan *Die Holländer und die deutsche Hanse*, die in 1930 als *Pfingstblatt* van de ‘Hansische Geschichtsverein’ verscheen. Hoewel niet zonder verdienste was het toch een vrij oppervlakkig geschrift en het is daarom toe te juichen, dat opnieuw een Duits historicus, Klaus Spading, de verhouding van Holland en de Duitse Hanze behandeld heeft in een geschrift dat uitvoeriger is dan het voorgenoemde en dat zich bovendien tot de vijftiende eeuw beperkt. Het is daarbij een beschouwing, die uit de historisch-materialistische hoek komt, zoals reeds uit de ondertitel valt te bevroeden en die zich de vraag stelt, hoe de in de vijftiende eeuw groeiende superioriteit van Holland in zijn concurrentiestrijd met de Duitse Hanze, in het bijzonder met het

Wendisch kwartier, te verklaren valt. Uiteraard wil de schrijver zich in zijn beschouwingen afzetten tegen de Duitse burgerlijke geschiedschrijving, eigenlijk nog meer dan tegen de Nederlandse, hoewel die aan hetzelfde euvel als de Duitse mank gaat. De schrijver deelt de behandeling van zijn onderwerp in vier hoofdstukken in. In het eerste worden de betrekkingen tussen Hanzesteden en Holland

(in de betekenis: Holland en Zeeland) nagegaan tot 1438; in het tweede de economischepolitieke uitbreiding der Hollanders tussen 'Kaperkrieg' van 1438 tot de opheffing van de dwangstapel te Brugge in 1502, gesplitst in een deel I: de Hollanders in de Oostzee, onderverdeeld in 'Kaperkrieg' 1438-1441 en ontwikkeling en bevestiging van de Hollandse positie in de tweede helft van de vijftiende eeuw en II: handelsbetrekkingen van Holland tot de Westeuropese landen en nabijgelegen Hanzesteden.

Het derde hoofdstuk schildert de afweermaatregelen van de Wendische steden tegen de Hollandse opmars, onderverdeeld in: algemene maatregelen tot verzekering van het monopolie van de tussenhandel (tussen Oost- en Noordzee), en: optreden tegen handel en vrachtvaart der Hollanders.

Het vierde hoofdstuk behandelt de boven reeds gesignaleerde oorzaken van de suprematie der Hollanders, gesplitst in 1. nieuwe productievormen van draperie, brouwerij en visserij; 2. vooruitstrevende trekken in handel en vrachtvaart, en 3. gevolgen van de politieke verhoudingen op de economische ontwikkeling in Holland.

Het komt mij voor, dat het bij de beoordeling van het geschrift van Spading vooral op dit vierde hoofdstuk aankomt, omdat dit een element is, dat, op grond van de ideologische uitgangspunten van de schrijver, als nieuw in de behandeling van het onderwerp kan worden beschouwd. Het is niet, dat voor het voorafgaande geen enkele kritiek zou kunnen gelden. Hier en daar valt op, dat in het bijzonder de Nederlandse *casu quo* Westeuropese literatuur blijkbaar niet altijd toegankelijk is. Op gevaar af aan eigen schrijfsels te veel waarde toe te kennen, moet ik constateren, dat de schrijver de, voorzover mij bekend, nieuwste bijdrage over het Hollands-Wendische conflict van 1438-1441 niet gebruikt heeft, doch evenmin de veel oudere studie van Poelman, getiteld *Een middeleeuwsche Kaperoorlog* (1915). Uit mijn opstel in de *Revue du Nord* (1960) (besproken in de *Hansische Umschau* (1960), in *Hansische Geschichtsblätter*, LXXIX (1961) 134) had hij kunnen lezen, dat aan het feit dat hertog Philips als oorkonder wordt genoemd in stukken, die wij kennen uit de *Memorialen Rosa*, geen enkel argument kan worden ontleend voor een persoonlijk ingrijpen van de hertog, die op dat ogenblik in de regel in Henegouwen of Artois vertoefde. Dat de schrijver daarbij vaart op het bestek van Warnsinck valt alleen maar te betreuren (vergelijk wat Spading schrijft over de Hollandse vlootuitrusting, 27), omdat juist voor de vijftiende eeuw Warnsinck, afgezien van zijn grote verdiensten voor de zeegeschiedenis der zeventiende en achttiende eeuw, als amateur moet worden beschouwd. Er zijn meer aanwijzingen, dat in de DDR de literatuur van West-Europa te weinig bekend is. Wanneer de Hollands-Zeeuwse visserij besproken wordt, treft het, dat de door de schrijver gebruikte literatuur of volstrekt verouderd is (Beaujon, Haak), of nog aanvulling behoeft na het stellig verdienstelijke Keulse proefschrift van Nellie Gottschalk, *Fischereigewerbe und Fischhandel der niederländischen Gebiete im Mittelalter* (1927). Noch het proefschrift van H.A.H. Kranenburg over de Noordzeevisserij (1946), noch dat van Y.N. Ypma over de Zuiderzeevisserij (1962) zijn hem bekend en juist hier zou hij vrijwat over vistechnieken hebben gevonden, die hem nu duister zijn gebleven.

Doch nu het vierde hoofdstuk, stellig als *pièce de résistance* te beschouwen. Van de in totaal 180 bladzijden neemt het niet minder dan 80 in beslag! Aan de hand van de studies van Posthumus over de Leidse lakenindustrie en Van Loenen over de Haarlemse brouwerij wil hij hier vaststellen dat de 'feudalistische

Gesellschaftsformation' reeds doorbroken wordt door een beginnende vroegkapitalistische productiewijze en wel in de tweede helft der vijftiende eeuw (waarbij hij zich een vrijheid veroorlooft ten opzichte van *das Kapital*, waar dit in het algemeen pas in de zestiende eeuw wordt gesteld: vergelijk Marx-Engels,

Werke, XXIII (Berlin, 1972) 743). Nu zijn er ongetwijfeld aanwijzingen in de Leidse draperie voor het bestaan in die periode van het *Verlagsystem* (niet van Manufactuur, zoals die in het Marxistisch voetspoor natuurlijk komt opduiken), minder in de brouwerij te Haarlem. Ook de Noordzeevisserij zou progressieve methoden verraden in de conservering van de vis, die daardoor voor export groter betekenis krijgt. Ook handel en vrachtvaart zouden, gesteund door Hollandse exportindustrie (laken, bier nauwelijks) progressieve trekken (ten aanzien van scheepstype, Ommelandvaart) vertonen. Hierdoor kon, volgens schrijver, het tussenhandels-monopolie tussen Noord- en Oostzee van de Duitse Hanze worden aangetast. De schrijver wil overigens niet beweren, dat de Hollandse steden economisch voor zouden lopen op de Hanzesteden (ten aanzien van boekhouding bijvoorbeeld kan daarvan geen sprake zijn, eerder het tegendeel), doch de combinatie van de verschillende factoren zou de Hollanders in het Noordzee-Oostzeeverkeer een voorsprong hebben bezorgd op de zich aan hun oude bevoorrechte positie vastklampende Hanzesteden (die trouwens geen gesloten front met de Wendische steden vormden). Het komt mij voor, dat de schrijver er niet in geslaagd is zulk een Hollands overwicht duidelijk te maken. De opkomst van de Engelse en Hollandse lakenexportindustrie heeft stellig tot de teruggang van de Duitse Hanze bijgedragen en naar het mij voorkomt vooral ook de verzwakking van de Vlaams-Brabantse draperie, waarvan de kostprijs vergeleken met de Engels-Hollandse te hoog kwam te liggen, waartoe ook de lagere vrachtkosten Holland-Oostzee in vergelijking met die van het Zwin naar de Oostzee het hunne bijdroegen.

In verschillende opzichten heeft Klaus Spading een lezenswaardige studie geleverd, die het materiaal vaak nieuw heeft gerangschikt maar met wie referent ten aanzien van zijn beschouwingen over de oorzaken der Hollands suprematie niet kan meegaan.

T.S. Jansma

Pierre Jodogne, *Jean Lemaire de Belges, écrivain franco-bourguignon* (Mémoires de la Classe des Lettres, Académie royale de Belgique, Collection in -4°, 2e série, XIII, i; Brussel: Palais des Académies, 1972, xiv + 535 blz., 800 BF).

Jean Lemaire, de tijdens zijn leven gevierde prozaschrijver en dichter, telde reeds op het einde der zestiende eeuw nog slechts weinig bewonderaars. In 1740 werd hij als het ware herontdekt door Cl. Sallier als een der voorlopers van de renaissance en het italianisme in de Franse letterkunde. Als dusdanig werden hem sinds de laatste jaren der negentiende eeuw tal van literair-historische studies gewijd. De *indiciaire et historiographe de Madame* (Margareta van Oostenrijk) heeft daarentegen vanwege de historici weinig belangstelling gekregen. Inderdaad in tegenstelling met zijn illustere voorgangers in het ambt van vorstelijk historiograaf in de Nederlanden, Chastellain en Molinet, heeft hij geen werkelijk eigentijdse geschiedenis te boek gesteld.

Ook P. Jodogne benadert Lemaire vanuit een literair-historisch standpunt, maar dit belet niet dat de historici met zijn werk hun voordeel kunnen doen. De studie van Jodogne valt uiteen in vier grote delen, die echter alle gedragen worden door zijn

probleemstelling. Een inleidend hoofdstuk schetst de evolutie van de appreciatie en het beeld van Lemaire bij de tijdgenoten en latere vorsers. Voor hen, voortbouwend op de loftuitingen waarmee Marot en Du Belloy hem hebben bedacht, geldt Lemaire, zoals gezegd, als een typisch italianisant en renaissancist, ofschoon ergens nog badend in de rederijkerstraditie. Daarom gaat de auteur vervolgens dieper in op het italianisme in het algemeen en op

de culturele betrekkingen tussen Frankrijk en Italië en op de verspreiding van de Italiaanse cultuur en gedachtenwereld in West-Europa in de vijftiende eeuw. De intensere contacten met Italië zouden in Frankrijk reeds inzetten met het verblijf van het pauselijk hof te Avignon, dus lang voor de Italiaanse veldtochten van Karel VIII en zijn opvolgers. Ook Lyon met zijn haven en handelswereld was reeds vroeg het toneel van intieme contacten tussen Frankrijk en Italië. Van in de veertiende eeuw bemerkt men in Frankrijk echter een soort liefde-haat verhouding tegenover de superieure Italianen. In dit overzicht mist men echter grotendeels de Italiaanse aanwezigheid in de Bourgondische Nederlanden, waar Lemaire zijn jeugd heeft doorgebracht en zijn opleiding van Molinet heeft gekregen.

Een derde luik van de studie geeft een uitvoerige biografische schets, die ook ingaat op alle belangrijke personaliteiten waarmee Lemaire in contact kwam. Lemaire was een typisch hofschrijver die vooral met de Bourgondische Nederlanden en Frankrijk bindingen heeft gehad. Zijn reizen naar Venetië en Rome brachten hem eigenlijk nooit in innig contact met Italiaanse literatoren. Het laatste en uitvoerigste deel van de studie is natuurlijk gewijd aan de analyse van het oeuvre van Lemaire. Strict chronologisch worden al zijn werken besproken: hun ontstaansdatum, hun inhoud, hun karakteristieken naar stijl en taal, hun inspiratiebronnen en speciaal eventuele Italiaanse invloeden. Door de beoefende genres, door zijn stijlconcepties en zijn politieke opvattingen moet Lemaire gesitueerd worden in de Frans-Bourgondische tradities. Hij heeft wel geput uit de klassieke literatuur en kent wel werken van Italiaanse humanisten, maar hij had daarentegen weinig contact met en bewondering voor de Italiaans schrijvende eigentijdse literatoren. Volgt hij nu en dan de gangbare Italiaanse stijlmode, in feite is hij politiek en psychologisch een tegenstander van de Italianen.

Voor de sterfdatum van Lemaire werden reeds de meest uiteenlopende data voorgesteld: van ca. 1515 tot 1548. P. Jodogne heeft zich nogal snel en gemakkelijk van het probleem als literairhistorisch weinig belangrijk afgemaakt. Voor de literatuur was Lemaire omstreeks 1515-1516 dood, ook al is hij waarschijnlijk slechts rond 1524 overleden, meent hij. Een nauwkeurige overlijdensdatum zou nochtans een beslissend element kunnen zijn bij de omstreden toeschrijving van bepaalde werken aan Lemaire, die hem nu op louter stijlkritische gronden worden betwist. Reeds in 1913 had A. Humpers betoogd dat Lemaire in 1515 of ten laatste in 1516 was gestorven. P. Spaak (1926) en K.M. Munn (1936), hierin gevolgd door Jodogne, waren niet overtuigd door zijn argumentatie en meenden te moeten vrede nemen met 1524 als *terminus ante quem*. Begin 1515 was Lemaire zeker nog in leven. Etienne Pasquier tekende omstreeks 1560 in zijn *Recherches de la France* aan dat Lemaire ‘florist sous le règne de Louis XII et vit celui de François Ier’. Frans I nu ving zijn regering op 1 januari 1515 aan. Enige bevestiging van dit getuigenis vindt men in de opdracht door Lemaire van de tweede versie van zijn *Traité des Pompes funèbres* aan Claude de France na het overlijden van haar dochter Anna van Bretagne († 9 januari 1514), waarvan Lemaire de begrafenis heeft bijgewoond en in een brief van Joos Bade aan Lemaire van 18 maart 1514 en vooral in de vertaling van *De rosis*, gedateerd van 1514 (o.s.), dat wordt aanzien als een hulde aan Claude van Frankrijk ter gelegenheid van haar troonsbestijging (1 januari 1515) door Lemaire aangeboden. Nog in april 1516 wordt een deel van de *Illustrations de Gaules et Singularités de*

Troie heruitgegeven en in juli 1516 het *Epistre du Roy*... 'par le commendement de Johan Lemaire'. In juli 1516 is Lemaire dus nog in leven.

Anderzijds was hij zeker gestorven voor Guillaume Cretin († november 1525), vermits deze in een anonieme *Art de rhétorique* als levend wordt vernoemd terwijl de tekst ook

allusie maakt op ‘feu Le Maire’. Een druk van de *Illustrations*... verschenen in 1524 (o.s., en dus tussen 27 maart 1524 en 16 april 1525) vermeldt ‘Jean Le Maire des Belges, en *son vivant* secretaire et indiciaire...’. Het staat dus vast dat Lemaire tussen juli 1516 en 16 april 1525 moet gestorven zijn. Het wil ons voorkomen dat men met een vrij hoge graad van waarschijnlijkheid kan stellen dat de sterftedatum van Lemaire veel dichter moet liggen bij de eerste dan bij de tweede datum. De uitgesproken tegenstelling die zoals gezegd Etienne Pasquier hanteerde in verband met het leven van Lemaire die ‘florist’ onder Lodewijk XII en de regering van Frans I ‘vit’ schijnt er ons inziens op te wijzen dat Lemaire niet lang de troonsbestijging van Frans I overleefde. In 1524 zou Jean Quentin onze auteur reeds in *numero veterum*, onder de klassiekere auteurs rekenen. In 1520 heeft een jonge dichter het gewaagd aan twee poëtische verhalen van Lemaire over Cupido en Atropos een derde als vervolg toe te voegen. Tijdens het leven van Lemaire lijkt iets dergelijks minder waarschijnlijk. In een voorwoord van 1549 bij de *Couronne margaritique* drukt de uitgever zich als volgt uit: ‘Le desir que jouy tousjours eu de remettre sus tous autheurs et oeuvres utiles que l'injure du temps ou la oubliées ou depravés, m'avait *de longtemps* affectionné à nostre Jean Lemaire’. Ook deze uitspraak suggereert dat Lemaire reeds lang overleden is. De heruitgaven van de *Illustrations* die in 1517 en 1519 verschenen bevatten de vermelding ‘par le commandement de Jehan Lemaire’ die in de drukken van 1516 voorkwam niet meer en zij komt, ook nadien, nooit meer voor.

Daar wij moeten rekening houden met het feit dat de datum van verschijnen van 1517 in oude stijl is gesteld, moet de druk dateren van tussen 12 april 1517 en 4 april 1518. De uitgave van het *Traicté de la différence des scismes* van Lemaire werd te Parijs in september 1517 gedrukt voor rekening van Englebert en Jean de Marnef en Pierre Viart. Ook hier wordt geen melding meer gemaakt van een tussenkomst van de auteur zodat men kan veronderstellen dat het hier reeds een posthume uitgave betreft. In 1516 o.s., in feite in januari 1517, citeerde Jean Bouchet in zijn *Temple de Bonne Renommée* Lemaire te midden van Chartier († 1430), Molinet († 1507), Petrarca († 1374), Dante († 1321), Le Fèvre († 1468), Boccaccio († 1375) en Jean de Meung (ca. 1275) en looft dan verder ook eigentijdse schrijvers. Ofschoon geen van al deze feiten absolute bewijskracht heeft, vormen zij toch een stevige bundel van eensgezinde aanwijzingen die schijnen te bevestigen dat reeds in januari 1517 Lemaire niet meer tot de levenden behoorde. Dit zou dan meer aanvaardbaar maken dat een overigens zo vruchtbaar auteur sinds de eerste dagen van 1514 praktisch verstomd is. Dit raadselachtig stilzwijgen dat zo vele onderzoekers heeft geïntrigeerd pleit op zichzelf trouwens ook voor een vroege sterfdatum. Dit is des te meer waar daar Lemaire nog met verschillende werken bezig was die hij klaarblijkelijk nooit heeft voltooid. Volgens G. Doutrepont, door Jodogne op dit punt noch bevestigd noch tegengesproken, had Lemaire de bedoeling aan zijn *Illustrations* een vierde deel over de Turken en Grieken toe te voegen. Het boek was in 1500 aangevat, de twee eerste delen waren voltooid in 1508 en het derde in december 1512. Als hij inderdaad aan een vierde deel gewerkt heeft, kon het vermits hij per deel zo wat vier jaar nodig had, niet meer voltooid worden zo Lemaire inderdaad in 1516 is overleden. Omstreeks 1510-1511 had Lemaire een haast afgewerkte kruistochtgeschiedenis op het getouw die evenmin is voltooid. In 1512 heeft Anna van Bretagne hem een geschiedenis van haar geboortestreek opgedragen, maar ook deze is niet tot stand gekomen. Gewoonlijk wordt dit geweten aan het feit dat zijn opdrachtgeefster in

januari 1514 is overleden, maar het is toch ook zo dat haar dochter Claude van Frankrijk haar is opgevolgd. Aan deze droeg Lemaire te dier gelegenheid een werk op om in haar gunst te komen. Hij kan daarbij

succes gehad hebben want wanneer hij zich in 1516 ‘indiciaire et hystoriographe de la Reine’ noemt, kan hij daarmee nog moeilijk iemand anders dan de nieuwe vorstin bedoeld hebben. Er is dus wel een redelijke kans dat zijn opdracht door haar werd verlengd.

Al met al is het zeker dat Lemaire gestorven is tussen juli 1516 en 16 april 1525, maar zeer waarschijnlijk reeds vóór januari 1517. Een belangrijk element, in verband met dit probleem, werd door Jodogne eveneens verwaarloosd. Zo was een nauwkeuriger onderzoek van het handschrift van de bewerkte versie van het *Traité des Pompes funèbres* van 1514 wenselijk geweest. De hypothese van Stecher dat het mogelijk een autograaf is, kon gemakkelijk getoetst worden door vergelijking met de autografische nota's voor de kroniek te Parijs.

Deze detailkritieken doen niets af aan de waarde van deze studie, die, ofschoon uit een literair-historisch standpunt aangevat, een belangrijke bijdrage blijft tot de cultuur- en ideëengeschiedenis van de overgangsperiode tussen middeleeuwen en moderne tijden. Een systematische bibliografie en een uitvoerige index, die niet slechts personen- en plaatsnamen maar ook titels van werken en een aantal realia bevat, verhogen nog de bruikbaarheid van het geheel.

R. van Uytven

W. Balke, *Calvijn en de doperse radikalen* (Amsterdam: Ton Bolland, 1973, 387 blz.).

Op deze omvangrijke studie heeft W. Balke aan de Utrechtse universiteit de doctorsgraad in de theologie behaald (zijn promotor was prof. S. van der Linde). Ongetwijfeld is hier een gewichtig thema van de reformatie aangesneden: de verhouding tussen Calvijn en de linkervleugel, met name de dopers. De auteur spreekt terecht in zijn inleiding van een bestaande leemte in het onderzoek van dit probleem. Balke, die de zaak allereerst als theoloog èn als overtuigd aanhanger van Calvijn aanpakt, heeft zijn boek gesplitst in een historisch deel, waarin hij de verschillende fasen in Calvijns loopbaan en de ontwikkeling van zijn hoofdwerk, de *Institutie*, nagaat, en een systematisch deel, dat iets kleiner is en de wezenlijke principiële gezichtspunten behandelt. Zoals de schrijver tevoren aankondigt baseert hij zich geheel op de geschriften van Calvijn zelf en het beeld van de dopers dat daaruit naar voren komt. Als zodanig is zijn boek dus een wat eenzijdige bijdrage tot de bloeiende hedendaagse *Täuferforschung*, waarover Balke ook spreekt in zijn inleidende beschouwingen. Wel moet gezegd worden dat het omgekeerde: een uitsluitend doperse duiding van het *Leitbild* der radikalen ook niet ongebruikelijk is. Toch acht ik het een bezwaar dat de auteur van de geschriften van Calvijns tegenstanders van doperse huize weinig kennis heeft genomen en deze alleen aanstipt voor zover ze in de bestrijding door Calvijn ter sprake komen. De annotatie van het werk toont duidelijk hoezeer Balke steunt op de editie van Calvijns werken in het *Corpus Reformatorum*. Ernstig vind ik ook dat hij in onvoldoende mate de vraag heeft gesteld tegen wie Calvijn zich in concrete gevallen richt, als er slechts in het algemeen van

‘anabaptisten’ wordt gewaagd, terwijl in feite wellicht andere linkervleugelaren zijn bedoeld.

Dit laatste geldt in het bijzonder voor de eerste periode rond het jaar 1534, toen de Franse reformatie een kritieke fase doormaakte en de jonge Calvijn te Parijs geconfronteerd werd met libertijnen van Zuidnederlandse komaf, die zich als kaf onder het evangelisch-reformatorische koren mengden en een te meer compromitterend gezelschap waren, gezien de revolutionaire dreiging van de Munsterse dopers op dat moment. Het is nodig zich hier te realiseren dat er in Frankrijk en het franstalige gebied in het algemeen

toentertijd (nog) geen dopers waren, maar wel vrijgeesten als Quintin Couturier en Antoine Pocquet. Tegen hen richtte Calvijn zich in zijn geschrift *Psychopannychia* van 1534, dat pas in 1542 is verschenen, toen dezelfde lieden ook in Straatsburg en Genève weer opgedoken waren. Ook ten aanzien van de Luikenaren waarmee Calvijn in deze beide steden in aanraking kwam, moet men zich afvragen of deze vroege ballingen van huis uit wel dopers waren (zeker nog niet in 1533, toen ze in het Luikse uitgewezen werden). Een van hen (Bomeromenus) noemt zich adept van Bucer, die geen medestander van de dopers was, al toonde hij tegenover deze richting een opmerkelijke openheid.

In zijn Straatsburgse jaren (1538-41) heeft Calvijn met Bucer in nauwe aanraking gestaan en men krijgt de indruk dat zijn houding tegenover de radikalen daardoor ook sterk beïnvloed is. Niet alleen wist hij velen uit doperse kring voor zijn eigen vluchtelingengemeente aldaar te winnen, op advies van Bucer trouwde hij in 1540 ook met de weduwe van de bekeerde Luikse doper Jean Stordeur: Idelette van Buren. Voor de ontwikkelingsgang van Calvijn lijken deze Straatsburgse jaren, ook in het persoonlijk leven, uitermate belangrijk, hoe weinig zicht zijn eigen geschriften hier ook op geven (men zie echter de aanhef van de door Balke op bladzijde 138 geciteerde brief van Calvijn aan Viret uit 1549, geschreven na de dood van zijn vrouw, waar hij over de teerheid van zijn geest spreekt). Door middel van Bucer kwam Calvijn ook met een afgevaardigde van de Boheemse broeders in aanraking. Al weer dient gezegd dat de schrijver het probleem van de verhouding tussen Calvijn en Bucer en van hun relatie tot de dopers weinig principieel stelt of verdiept, met het excuus dat er geen goede monografie over het onderwerp bestaat.

Opmerkelijk is de conclusie dat zich in de Straatsburgse tijd een ‘kritische verwantschap’ tussen de auteur van de *Institutie* en de dopers heeft ontwikkeld (154). Dit geldt onder andere voor de opvattingen over de zuiverheid van de gemeente der gelovigen en over de tuchtoefening, evenals voor de appreciatie van de Heilige Schrift. Helemaal duidelijk wordt niet in hoeverre Calvijn nu werkelijk voorstander van een volkskerk is, anders dan de dopers (vergelijk 76 en 133). Bepaald onjuist is de visie als zouden de dopers zich uitsluitend op het Nieuwe Testament baseren (in een noot op bladzijde 325 wordt dit dan ook weer enigszins teruggenomen). Wat Calvijn zegt over het Oude Testament als een voorafschaduwing van het Nieuwe (101 sub 2) stemt geheel overeen met bepaalde uitlatingen van Melchiorietische dopers. De kritische verwantschap maakt begrijpelijk dat Calvijn zich tegen deze concurrerende en compromitterende richting sedert zijn brief aan Frans I van 1535 scherp heeft afgezet en dat hij in 1544 zelfs een speciale *Brieve Instruction* tegen de dopers richtte, toen zij zich ook in Frans Zwitserland (te Neuchâtel) hadden gemanifesteerd. Zijn scherpste venijn reserveerde hij echter voor de vrijgeesten van het eerste uur die in deze tijd blijkbaar een nieuwe bedreiging voor de expansie der reformatie in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden vormden, te meer waar zij de bescherming genoten van Margaretha van Navarre. In 1545 verscheen het geschrift tegen de ‘libertins spirituelz’, waaraan Balke echter weinig of geen aandacht besteedt, omdat dit buiten zijn eigenlijke thema valt.

Aan de ijver waarmee de auteur zich van zijn taak heeft gekweten behoeft geen twijfel te bestaan; alleen al de overvloedige literatuurverwijzingen op vele bladzijden getuigen ervan. Er ontbreekt een systematisch literatuuroverzicht, maar er is wel een goed personenregister toegevoegd. Onnauwkeurigheden zijn niet altijd vermeden:

op het titelblad staat ‘die täufererischen Radikalen’, op bladzijde 1 wordt de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* gedateerd op 1843-1913 (in plaats van 1903-14), Olivetan op bladzijde 24

moet Olivetanus zijn, ‘een voor de Dopers aangelegen punt’ op bladzijde 58 is lelijk uitgedrukt, de ‘syndics’ te Genève (82 en elders) moet ‘syndici’ zijn.

A.F. Mellink

H. Hasquin, *Une mutation: le ‘Pays de Charleroi’ aux XVIIe et XVIIIe siècles. Aux origines de la révolution industrielle en Belgique* (Etudes d'histoire politique, économique et sociale. Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles; Brussel, 1971, 383 blz., 2 kaarten, 1 facsimile en 13 grafieken, 498 BF).

Er wordt nu niet meer aan getwijfeld dat de industriële omwenteling in België vroeger startte dan in de andere landen van het continent. Discussie is echter wel mogelijk over het moment waarop de zogenaamde *take off* zich voordeed. Had de stroomversnelling plaats op het einde van het Oostenrijks regiem of ten laatste tijdens het consulaat of het keizerrijk? Een paar decennia van achteruitgang of stagnatie, te wijten aan politieke en militaire wisselvalligheden, hebben de groei immers onderbroken. Maar ook een industriële omwenteling met een trapsgewijs verloop is voorbereid door een serie mutaties op uiteenlopende gebieden. In tegenstelling met wat gezaghebbende en briljante aanhangers van wat men nu wel een ‘longue durée’-dogmatisme mag noemen, voorhouden, waren de ancien régime-structuren niet zo absoluut immobiel als het soms kan lijken. Maar pas in de achttiende eeuw tekenden zich een aantal duidelijk waarneembare dynamiserend werkende veranderingen af, vanzelfsprekend niet overal tegelijk en alleen in een paar gunstig geconditioneerde gebieden. Wat België betreft was men tot voor kort alleen vrij goed ingelicht over de textiel, hoofdzakelijk te Gent (katoen) en te Verviers (wol) en maar sporadisch, meestal aan de hand van verouderde werken, over de zo belangrijke Waalse steenkool-, ijzer- en glasindustrie evenals over de machinebouw. Ook in dit land is een acceleratie uitgegaan van enkele groeipolen. Een dezer en zeker niet de geringste was de streek van Charleroi, in het huidige Henegouwen. De heer Hasquin heeft in zijn Brusselse doctoraatsthesis getracht een maximum te halen uit een nochtans niet zeer gevarieerd en doorlopend cijfermateriaal - de demografische bronnen even buiten beschouwing gelaten - om de groeifactoren en de groeifasen te kunnen aanwijzen. Zoals haast alle soortgelijke studies is ook het ter bespreking liggend boek meer van een historicus dan van een economist, wat betekent dat de klemtoon sterk valt op het kwalitatieve, de ondernemer, het geografisch milieu, de verkeersmiddelen, enzovoorts.

Wat betreft de mechanismen die de industriële omwenteling uitgelokt hebben, is er, bij ontstentenis van veelzijdig cijfermateriaal, zeker nog veel te halen uit een verfijning van de methoden der seriële geschiedenis. De kwantitatieve methoden, van welke soort ook, hebben nog niet geleid tot ‘zekerheden’ op het vlak van een globale verklaring van de economische ontwikkeling. Aan de hand van dezelfde statistieken kan men vandaag evengoed volhouden dat de zestiende eeuw kwantitatief en kwalitatief zeer dynamisch was of dat de achttiende getuige was van een agrarische omwenteling als het omgekeerde. De geschiedenisbeoefening is daarom niet minder

wetenschappelijk geworden, wel integendeel. Verwacht mag worden dat nieuwe bronnen en een nieuwe aanpak ons weldra weer vastere grond onder de voeten zullen geven. Voorlopig staat echter elke algemene verklaring van het verschijnsel 'industriële omwenteling' op losse schroeven.

Goede monografieën, zoals die van Hasquin, zijn bijzonder welkom. Zij bevatten informatie en interpretatie op het lokaal vlak, die een typologische behandeling van het algemeen fenomeen zullen mogelijk maken en - wie weet? - een nieuwe genuanceerde

theorie over de economische groei. Daar is het echter Hasquin niet uitsluitend of hoofdzakelijk om te doen. Een belangrijk motief voor deze 'Carolorégien' was beslist ook de gehechtheid aan zijn door de eerste industriële omwenteling nochtans zwaar gehavend gewest.

Hij begint met uit de doeken te doen dat Charleroi pas in 1666 als een versterkte plaats werd opgericht in een gebied waar, anders dan in Brabant en het grootste deel van Vlaanderen, de zeventiende (zie daarover de weerlegging van Kurth's 'siècle de malheur'-opvatting door J.A. van Houtte) wel degelijk een ongelukkige eeuw is geweest, vooral wegens de haast onafgebroken oorlogen en militaire strooptochten. Charleroi en de stadjes en dorpen in de omgeving verkeerden in een politiek en economisch eerder zeldzame situatie. Ofschoon het 'pays de Charleroi' één economische entiteit vormde, lag het niettemin verspreid over verschillende Zuidnederlandse gewesten: Namen (Charleroi zelf, Lodelinsart, Gilly, enz.) en Brabant. Het grensde ook aan Henegouwen. Nadeliger op het eerste gezicht was de omstandigheid dat het stadje Châtelet, dat ook een groeipool had kunnen worden, Couillet, Marcinelle en verschillende andere plaatsen zich bevonden op uitgestrekte enclaves van het prinsbisdom Luik. De prins-bisschop heeft de economische belangen van deze westelijk gelegen gebieden maar weinig ter harte genomen. Ofschoon meer en meer afgestemd op het door de regering te Brussel bijzonder bevoordeligd Charleroi, zou het Luikse gedeelte van het land van Charleroi ook in de achttiende eeuw een merkelijk lagere groei kennen, tot de Franse revolutie een einde zou komen stellen aan de kunstmatige scheidingen (de Samber-rivier was bijvoorbeeld voor de meeste van deze plaatsen een natuurlijke verkeersweg). Onder meer dank zij soms zeer subtiele vormen van douanefraude leefde Charleroi meer en meer in een soort symbiose met gans haar omgeving.

De politieke scheidingslijnen stelden de auteur soms zware heuristische problemen. Hoe ook de groei te meten, waar taksen en tollen niet overal dezelfde waren? In 1940 werden de lokale archieven vernield door het bombardement van Mons. Weinig familiearchieven bleven bewaard, zodat de globale economische en sociale situatie moeizaam en uiteraard onvolledig moest opgebouwd worden uit notarisminuten en reeksen andere veelal fragmentaire gegevens.

In een omvangrijk tweede deel wordt de nodige aandacht besteed aan de 'oorzaken van een mutatie'. In niet zeer lange hoofdstukken worden hier de gunstige groeifactoren opgesomd: de aanwezigheid van steenkool dicht bij de oppervlakte, het water- en land-wegennet, de vrijstellingen op fiscaal en militair gebied, het ontbreken van gilden, het optreden van een groep dynamische ondernemers zonder veel scrupules die het risico namen nieuwe technieken te introduceren in de belangrijkste sectoren. Hasquin toont aan dat in de streek van Charleroi steenkool gebruikt werd om het uit Luik geïmporteerde gietijzer te smelten en te zuiveren ('affinage') wat technisch niets nieuws betekende. Belangrijker is echter dat van 1762 af steenkool rechtstreeks zou gebruikt zijn bij de ijzerproductie. Hoewel een beschrijving van de aangewende methoden ontbreekt (in Engeland hielden ook de Darby's hun procédé lang geheim) zou het hier een mengsel van steenkool met houtskool betreffen. Omstreeks 1770 was er sprake van 'charbon épuré', wat van solfer gezuiverde steenkool moet betekenen. Zeker is alleen dat, zoals mevrouw C. Douxchamps-Lefèvre aantoonde, pas in 1782 door de Luikse gebroeders Posson gietijzer gefabriceerd werd met een mengsel van gezuiverde kolen en houtskool. Het

product bleek geschikt voor het vervaardigen van buizen (leegpompen van de mijnen) en van kanonnen.

Wat de verkeerseconomie betreft, maakte de grootscheepse Oostenrijkse politiek om

geplaveide wegen aan te leggen Charleroi in de achttiende eeuw tot een transitoplaats tussen Frankrijk en het nabijgelegen Luikse hoogovengebied tussen Samber en Maas. Zo werd de afzet van steenkool in Brussel, Leuven, ja zelfs Antwerpen, waar men lang goedkoper uit Engeland kon importeren, aanzienlijk vergemakkelijkt.

Aandacht wordt vervolgens besteed aan de langzame erosie van het douanestelsel en aan de graanhandel en de levensmiddelenbevoorradingspolitiek, ook aan de wolbevoorrading en de uitwisseling van ijzerrepels en spijkers tussen Luiks en Naams gebied. Het besluit luidt echter dat de interpenetratie tussen Charleroi en haar Luikse omgeving nooit zo compleet is geworden als die tussen Verviers en het toenmalig Limburg.

Er zouden bladzijden voor nodig zijn om, in het spoor van de auteur, de opgang te volgen van ondernemersfamilies als de uit Frankrijk afkomstige Desandrouin, de Colnet (glas), de Chapel (ijzerslijterij, spijkersmederij, in Luxemburg en Charleroi), de Dorlodot (glas en steenkool), de Puissant (ijzer en steenkool), enzovoorts. Bij gebrek aan gegevens komen echter niet alle figuren even goed uit de verf.

De Desandrouin, zeker het best aangepast aan de overgangsperiode van de preïndustriële naar de industriële maatschappij, vertonen gelijkenis met het 'Danse-type' te Beauvais, dat Goubert zo treffend wist te beschrijven. Zij koppelden namelijk een adellijke grondbezittersmentaliteit aan een zeldzame ondernemingszin op het gebied van de steenkolenmijnen, de ijzersmelterij, de hoogovens (in het Luikse), de wapensmederij, de glasblazerijen, de flessenfabricage, enzovoorts. Er zij aan herinnerd dat een Desandrouin het initiatief nam tot het oprichten van het grootste Franse steenkolenbekken, namelijk dat van Anzin bij Valenciennes. In 1756 werkten er al vijf stoompompen en ongeveer 1500 arbeiders. In een bijlage bewijst Hasquin dat de eerste stoompomp te Lodelinsart pas in 1735 in werking trad en niet in 1725, zoals men vroeger meende. In 1733 tot burggraaf verheven, verwierf Jean-Jacques Desandrouin, zeer klassiek, openbare ambten met de inkomsten eraan verbonden. Een residentie te Brussel bracht hem in de nabijheid van de topfiguren die niet allen de politieke maar ook de economische beslissingsmacht hadden. Tot het machtsverwervingsproces behoort ook het traditioneel uithuwelijken aan kinderen van leden van het hoogste bestuursapparaat en aan financiers-bankiers als Walkiers. Concrete voordelen werden ook gehaald uit de goede relaties met de gevolmachtigde minister, Cobenzl. Het gebrek aan scrupules maakte dat de Desandrouin glansrijk alle politieke regimes overleefden. De grondrente was het uitgangspunt van hun ondernemingen. Ook daarna werd zoveel mogelijk belegd in gronden (houtskool uit eigen bossen was ook een vorm van integratie) heerlijke rechten (bijvoorbeeld banmolens) en andere ancien régime monopolies.

De politiek veel vooruitstrevender Chapel bonden integendeel de strijd aan tegen de ancien régime privileges. Zoals de Motte te Beauvais vóór hen, belegden zij maar weinig in grond. Spijt de veelzijdigheid van hun industriële en financiële ondernemingen, de omvang van hun bedrijven en hun durf op het gebied van de techniek (ovens waar schroot in gesmolten werd, enzovoort) gingen zij in een periode van depressie failliet.

In verband met Desandrouin en Chapel en wat verder in het deel handelend over de bedrijfsorganisatie spreekt de auteur van trustvorming en zelfs van een 'trust vertical'. Wat de achttiende eeuw betreft, lijkt deze terminologie niet bijzonder geschikt. Duidelijk gaat het hier immers om verticale concentratie, anders gezegd

om integratie. Trustvorming is een laat negentiende-eeuws fenomeen, dat onder meer gebonden is aan het ontstaan van commanditaire vennootschappen op aandelen en meer nog van NV's. Veel klaarheid op het gebied van de kapitalistische organisatievormen in deze overgangstijd schept het in de bibliografie ontbrekende werk van B. Gille, *Recherches sur la formation*

de la grande entreprise capitaliste, *1815-1848* (Parijs, 1959).

In een lang achtste hoofdstuk onderzoekt Hasquin niet alleen de verschillende bedrijfsen associatievormen (onder meer het verschijnen van kapitaalsvennootschappen met 'factors', dat wil zeggen echte bedrijfsleiders) maar ook technische innovaties in de glasindustrie, de mijnbouw en de metallurgie. De geologische situatie maakte dat er in het 'pays de Charleroi' merkelijk minder vuurpompen ingeschakeld werden dan in het Luikse of de Borinage. Met de 'saiwe', een soort afwateringspijp, kon men immers al tot een diepte van ongeveer tweeënzestig meter afdalen.

Op subsidies van regeringswege kon in de achttiende eeuw niet gerekend worden, zodat in Charleroi, zoals in die tijd ook in Engeland, de ondernemers die ook geen beroep konden doen op krediet op lange termijn, volledig op autofinanciering aangewezen waren. Numeriek steeg het aantal per ondernemer tewerkgestelde huis- en fabrieksarbeiders (toch nog niet meer dan dertien in ijzersmederijen, splijterijen, enzovoorts), maar geografische concentratie van ijzerfabrieken kwam nog niet voor omdat de grondstof nu eens houtskool dan weer steenkool was. Uit het oogpunt van de opbouw van het boek lijkt het wel een beetje vreemd hier als voorbeeld van een 'verticale trust' voor het eerst de Puissant wat uitvoeriger behandeld te zien. Zij hadden, gespreid over verschillende vorstendommen, niet minder dan dertien ijzerfabrieken.

Akkoorden op technisch gebied en zelfs fusies werden bevorderd door de omstandigheid dat sommigen aandelen hadden in verschillende ondernemingen. Het zijn allemaal geen unieke verschijnselen in de tijd van de eerste industriële omwenteling, maar wat opvalt in de streek van Charleroi is de grote diversiteit, in tegenstelling bijvoorbeeld met Gent of Verviers waar één tak, de textiel, overheerste.

Het derde deel behandelt de industriële groei als zodanig, sector per sector, hoewel de bronnen niet overvloedig noch veelzijdig zijn. Een opmerkelijke versnelling deed zich voor van 1760 tot 1772. De tendens die tot uiting komt op de curve van de tolrechten, geïnd van 1721 tot 1789 op de steenweg van Charleroi naar Brussel, wordt meestal bevestigd door partiële of minder doorlopende gegevens op andere gebieden.

Om te bewijzen dat de zeventiende eeuw een ongunstige periode was, wat wel juist zal zijn, haalt de auteur onder meer het voorbeeld aan van de Rijselse lakenindustrie, die na 1630 begon te kwijnen, onder meer wegens de militaire verwoestingen. Erg overtuigend is dit mijns inziens niet, vermits juist in deze ongunstige tijd de onstuitbare opgang (tot vandaag) van de dorpen Tourcoing en Roubaix begon. Mijns inziens kan de curve op bladzijde 242 anders geïnterpreteerd worden. Na de *boom* van 1760-1772 (vergelijk deze met de zogenaamd fysiocratische *boom* in Frankrijk) nog van echte groei te spreken, lijkt mij wat overdreven. Na 1772 is de toename zo gering (vergelijk de 'panne de profit' in Frankrijk) dat termen als stagnatie, ja zelfs crisis, beter met de realiteit stroken. De vraag is veeleer, overigens niet alleen voor Charleroi, wat is de oorzaak van deze vertraging?

Hier en daar worden belangrijke punten soms te expeditief afgedaan in een voetnoot. Dat is zeker het geval voor noot 103 op bladzijde 248, waarin nogal vlug aanvaard wordt dat er geen verband was tussen economische groei en prijzenbeweging, maar anderzijds wel gezegd wordt dat de afstand tussen lonen en prijzen wel voldoende moet zijn geweest om het profijt te stimuleren. Het klinkt wat contradictorisch. Ons inziens had de auteur er beter aan gedaan gewoon mee te delen

dat hij, bij gebrek aan cijfermateriaal en boekhoudingen, niets nuttigs kon zeggen over de invloed van de prijzeninflatie op de groei.

Het vierde deel is een degelijke, kritische demografische studie. Wij kunnen er bij gebrek aan plaats niet nader op ingaan. Het blijkt onder meer dat de bevolkingstoename

in het Oostenrijks deel van het gebied van Charleroi (verdubbeling van 1750 tot 1784) veel groter was dan in het Luiks. De nodige verbanden worden gelegd tussen sterfte, graanprijzen en plagen. De invloed van de immigratie uit het Naamse, Henegouwen, Brabant en Luik was groot. De stijging van de bevolking is voor het grootste deel toe te schrijven aan een vervroeging van de huwelijksleeftijd, als gevolg van de toename van het aantal *full-time* huisarbeiders (spijkersmeden), een bevestiging dus van wat al in Engeland en in andere niet meer zuiver agrarische gebieden genoteerd werd.

In een kloek algemeen besluit confronteert de auteur de resultaten van zijn verschillende delen en hoofdstukken met elkaar. Van 1730 af noteert hij opnieuw het ontstaan van een ‘capitalisme d'une puissance peu commune’ en van omstreeks 1765 af de ‘decollage’ van een authentieke industriële omwenteling. Hij vult zijn werk aan met een reeks belangrijke ‘mises au point’ (kritische nota's, onder meer over de douanestatistieken, de leemten in de parochieregisters, enzovoort) evenals met bijlagen (onder meer cijfermateriaal).

Zoals gezegd heeft Hasquin een heel belangwekkende bijdrage geleverd tot de geschiedenis van de voorbereiding van de industriële omwenteling. Hij is een ‘fonceur’, een doorzetter, een animator op het gebied van de zeventiende- en achttiende-eeuwse economische geschiedenis. Hij is efficiënt en vermeit zich niet graag in detailkwesties op een gebied waarop nog zoveel te doen valt. Zijn pen glijdt gemakkelijk en de lezer volgt, nauwelijks merkend dat hij zich hier en daar beweegt over ijs van één nacht. Verveeld heeft hij zich in elk geval niet.

J. Craeybeckx

J.W. Niemeijer, *Cornelis Troost 1696-1750* (Assen: Van Gorcum & Comp. B.V., 1973, 454 blz., *f* 105, -).

Op 15 april 1925 sprak Jan Veth op de algemene vergadering van het ‘Nederlandsche Philologencongres’ te Groningen. Zijn rede eindigde met een ernstig pleidooi dat, wil men de zeventiende eeuw werkelijk begrijpen, men zijn licht mede moet opsteken bij de prentkunst van de schilders uit die tijd. In het voorwoord dat professor Huizinga in 1928 bij de uitgave van deze toespraak gaf, ondersteunde hij het betoog, want hij schuwde de verwijzing naar een schilderij of een tekening niet, wanneer dat zijn zienswijze adstrueerde, getuige het noemen van Troost's schilderij van Boerhaave toen hij schreef dat de heerschappij van de pruik tijdens het barok niet absoluut was (*Homo Ludens*, 3e druk, 1951, 189).

Over Troost is nu zojuist een interessant boek verschenen. De Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek in Nederland (ZWO) en de Stichting tot Bevordering van Kunsthistorisch Onderzoek in Nederland verleenden dr J.W. Niemeijer financiele steun voor het publiceren van zijn dissertatie over deze schilder. Het is een uitgebreid werk geworden met een keur van ongekleurde- en acht schitterende kleurenfoto's van schilderijen, tekeningen en prenten, dat zijn grote waarde voor de geschiedenisbeoefening ontleent aan het sterke historische gevoel van de schrijver. Deze, gespecialiseerd in de kunst, toonde aan serieuze geschiedenis

te willen geven, getuige het bezwaar dat hij op bladzijde 23 maakt tegen de ‘onhistorische en tendentieuze wijze van interpreteren’ bij een bespreking voor Openbaar Kunstbezit van Troost's ‘Het Collegium Medicum’.

Bij zijn onderzoek schuwde Niemeijer de documenten niet. Zo is, tot het verschijnen van zijn boek, steeds aangenomen dat Troost in 1697 was geboren. De schrijver aanvaard-

de dat niet zonder meer maar nam de moeite de kerkboeken van Amsterdam te raadplegen, waarin hij vond dat Cornelis op 10 oktober 1696 werd gedoopt en dus van 1696 tot 1750 leefde. Wij kunnen hem dus een achttiende eeuwer noemen en de vraag is nu, of wij Troost kunnen gebruiken als illustrator voor onze studies over de achttiende eeuw, of dat hij zich daarvoor te nauw heeft aangesloten bij zijn grote voorgangers, als Rembrandt, Frans Hals, Jan Steen en Vermeer. Dat blijkt niet het geval. Troost volgde twee en een half jaar de lessen van Arnold Boomen, een gevierd portretschilder, die zelf was opgeleid in de fijnschilder traditie, maar toen hij zijn meester had verlaten, ging zijn groter artistiek temperament overheersen en ontwikkelde hij zich spoedig tot een schilder met een sterk gevoel voor kleur en een vrij breed penseel. Uiteraard begon hij als portretschilder en in deze richting bleef hij, zijn hele leven werkzaam, zodat meer dan de helft van zijn schilderstukken uit portretten bestaat. Omstreeks 1732 ging de schilder, die tot 1724 toneelspeler was geweest, toneel taferelen schilderen en tekenen, na 1736 ontleende hij ook motieven aan het buitenleven, terwijl in die tijd ook zijn eerste militaire voorstellingen ontstaan. Zijn werk toonde mensen uit de achttiende eeuw, de pruikentijd, waarin de bovenlaag van de bevolking een zekere welstand had bereikt, niet vies was van een bachanaal en zich dan, zwaar beschonken, in een rijtuig naar huis liet brengen, de Nelriserie! Die rijtuigen komen op zeventiende eeuwse schilderijen nog niet voor, toen waren het nog boerenkarren, zonder dronken mensen of, bij Rembrandt, een lege karos. Een ander typisch achttiende eeuws verschijnsel is de fluit, die pas door de verbetering van het mondstuk door Johann J. Quantz in 1726, voor de amateur bespeelbaar werd; Troost schilderde Jeronimus Tonneman, luisterend naar het fluitspel van zijn zoon. De mythologiserende tendenties in Troost's vroege portretten verdwenen in later jaren en komen in zijn portretten uit de jaren 1747 en 1748 geheel niet meer voor. Dit was een algemene instelling bij de schilders van de achttiende eeuw en het toont weer aan, dat Troost tot die tijd moet worden gerekend. Ook komt dit weer naar voren in zijn schilderijen van buitenplaatsen, waar de mensen, levende in een ludieke eeuw en dus dol op spelletjes, toneel spelen of zich overgeven aan de spanning van het blindemanspel.

Dat het leven niet een en al plezier was, werd ons door Troost niet onthouden. Uit zijn werk krijgt men de indruk dat het met de huwelijksmoraal niet bijzonder hoog gesteld was: ‘Jan CLAASZ of de gewaande dienstmaagd’ en ‘De ontdekte schijndeugd’ liegen er niet om. Ook was de achttiende eeuw geen vredelievende eeuw. Het begon al met de Noordse oorlog en de Spaanse successie oorlog, de jaren twintig en dertig zijn vol van oorlogsgeruchten en korte, veraf gelegen oorlogen, bijvoorbeeld de Poolse successie oorlog, en in 1740 barst de Oostenrijkse successie oorlog los. De gemeente riep om de stadhouder en het leger was, als steeds tijdens de Republiek, oranje gezind. Ook Troost had orangistische sympathiën. Lag het dus niet voor de hand dat hij, die tijdens zijn jeugd de oorlog als de normale toestand moet zijn gaan beschouwen, het leger ging schilderen, de officieren in hun wachtlokalen althans, wel is waar gefantaseerd, geen regiment is uit de uniformen te herkennen, maar wel met de brede oranje officiers sjerpen en soms een portret van Willem IV aan de wand?

En dat allemaal is niet het enige dat het boek van dr Niemeijer ons heeft te bieden. Wij krijgen ook een inleiding over het Amsterdamse toneelleven in die dagen waarbij de nodige litteratuur wordt geleverd om, zo gewenst, de studie voort te zetten; we

leren het verband tussen de schouwburg en het weeshuis en het Oudeliedenhuis kennen, kortom, het boek is een rijke bron voor allen die zoeken naar een verlevendiging van wat de bekende handboeken hun over de achttiende eeuw hebben geleerd.

W.A. van Rappard

I. Leonard Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1973, x + 300 blz., *f* 46,80).

De vraag naar de aard van de constitutie van de Republiek der Verenigde Nederlanden vormt vrijwel vanaf de Opstand een van de kernproblemen van de Nederlandse geschiedenis. Deze kwestie immers, die zozeer het welzijn van het land raakte, was maar niet een academisch twistpunt, maar een brandend actuele politieke zaak. Vooral in de achttiende eeuw, toen de tekorten van die constitutie (dit begrip in de oude, brede betekenis) steeds duidelijker werden en een al luider wordend geroep om 'grondwettige herstelling' klonk, vormde dit onderwerp dan ook de kern van de politieke discussie.

Na een brede inleiding, die de discussie over de constitutie van af de *Deductie* van François Francken (in vertaling toegevoegd) tot en met Van Slingelandts *Staatkundige Geschriften* bevat, geeft Leeb de resultaten van zijn eigenlijke onderzoek weer, beginnend met de revolutie van 1747 en de daarop gevolgde theoretische bezinning (als men tenminste een zo rustig woord mag bezigen voor de geschriften van Elie Luzac, Johan Wagenaar en vele andere deelnemers aan de De Wittenoorlog). Leeb volgt de verdere ontwikkeling van de patriotse en prinsgezinde ideologieën in de papieren oorlogen over Socrates, de Watergeuzen, in de werken van onder andere Paulus, Stijl, Van der Capellen, Elie Luzac (*Hollands Rijkdom* - de sociaal-economische zijde van de ideologische conflicten had mogelijk wat meer gewicht kunnen krijgen), de patriotse programma's van de jaren tachtig - niet in het minst *Grondwettige Herstelling* -, Kluit en Wiselius.

Het is hier uiteraard onmogelijk Leebs samenvattingen en interpretaties over een zo breed onderwerp op de voet te volgen. Over het algemeen maken ze een intelligente en juiste indruk. Wie op de hoogte wil zijn van het debat over de constitutie, centraal thema in het politieke denken van die jaren, mag aan dit boek niet voorbijgaan. Op één punt willen we wat verder ingaan. Een telkens in dit boek herhaalde conclusie luidt dat de politieke discussie in de Republiek zulk een sterk historisch karakter droeg. Nog in de jaren tachtig was 'grondwettige herstelling' immers de meest 'progressieve' slogan die opgeld deed. Wel speelde natuurrechtelijk gedachtengoed (Grotius, Huber etc.) vanouds een belangrijke rol, maar dat vormde als het ware een component van een in wezen conservatief-historisch-empirische discussie. Eigenlijk pas na 1787 zouden de democratische patriotten de historie voor de theorie hebben ingeruild.

Enerzijds lijkt deze stelling, ook als resultaat van Leebs hele betoog, zeer sterk; een belangwekkende zaak wordt er mee verwoord. De patriotten - en ook de vrijwel op dezelfde lijn zich bevindende verlichte conservatieven - waren conservatief en grepen graag naar de historie terug. *Grondwettige Herstelling* bepleitte niet wat wij onder democratie verstaan, Van der Capellen noemde zich terecht een geboren aristocraat. Anderzijds: is het wel juist al het werk van die achttiende-eeuwse politieke theoretici historisch (en daarom nogal conservatief, vergelijk bijvoorbeeld 117) te noemen? Als zij zich op het verleden beriepen, of dat nu Bataafse, Middeleeuwse of nog latere perioden waren, was het dan wel geschiedenis wat zij schreven, of 'philosophy teaching by example'? De discontinuiteit die volgens Leeb zou bestaan tussen de eeuwenoude empirisch-historische traditie en de mannen van 1795 met

hun ‘philosophy of sweet reason’ (220) is zo groot, dat men zich afvraagt of de titel van zijn boek nog wel juist is! Het is natuurlijk niet onaardig, in retrospect, prinsgezinden en patriotten als een soort ideologische *feindliche Brüder* te beschouwen, zoals zij veelszins ook wel waren. Maar zou bijvoorbeeld de woede van Adriaan Kluit over *Grondwettige Herstelling* niet zo verklaard kunnen worden, dat

Kluit doorhad dat het theoretisch uitgangspunt daarvan toch anders was dan de voorgewende historie en zijn eigen natuurrecht? En sluiten Wiselius' theorieën ten diepste niet juist goed aan bij de intenties van zijn voorgangers? Was de afstand tussen hun (onhistorisch, filosofisch) gebruik der historie en zijn 'wijsgerige geschiedenis' wel zo groot? Moet het inderdaad opvallende verschil tussen de periode voor en na 1787 in plaats van in historisch-conservatief tegenover theoretisch-democratisch niet veel eer gezocht worden in een (mee door de voortgaande ontwikkeling en gewijzigde omstandigheden) radicalisering van praktische politieke uitwerking? Leeb schrijft een middenweg tussen Colenbrander (uitheemse invloeden) en Geyl (inheemse traditie) te willen bewandelen. In praktijk bevindt hij zich op de lijn van de laatste, maar de correctie, door 1787 zulk een sterke caesuur te laten vormen, betekent een zich plots opstellen aan Colenbranders zijde!

De Amerikaanse auteur toont zich blijkens dit boek (een omgewerkte Columbiadissertatie met J.W. Smit als promotor) voortreffelijk op de hoogte van de Nederlandse geschiedenis. Ook zijn kennis van het Nederlands wekt bewondering, al roept de voornaam van de auteur van de *Herstelde Leeuw* - Lion Aitzema (245) om een glimlach en de kwalificatie van de vrouw van Willem V - 'not much of a personality' (112) - om een vraagteken.

G.J. Schutte

C.H.E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirsbeek (L.): Lindelauf, 1974, 308 blz. *f* 51,50).

Volgens de schrijver ligt in dit boek 'het verrassingselement in de ondertitel besloten', maar de teneur van zijn werk zal weinig verrassingen opleveren voor ieder die heeft kennis genomen van het in 1965 verschenen proefschrift van de auteur, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848*. Ook in dit boek gaat het om de worsteling tussen de 'heren' en de opkomende burgerlijke middengroepen, zij het thans beperkt tot de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Meer dan tot nu toe is geschied plaatst De Wit de gebeurtenissen van deze jaren in een internationaal kader en wijst hij op parallellen met andere revoluties in de westerse wereld omstreeks deze tijd. Daarom is er bij hem ook geen sprake meer van patriottentijd, maar van revolutie, om aan te geven dat het hier om een baanbrekende en internationaal belangrijke gebeurtenis gaat en niet om zo maar een vaderlands conflict. Evenals in Frankrijk enkele jaren later, begon ook de Nederlandse omwenteling met een aristocratische revolutie, waarin de aristocratie zich onafhankelijk probeerde te maken van de vorst (de adel in Frankrijk in 1787 tegenover Lodewijk XVI, de regenten in de Republiek vanaf het begin der vierde Engelse oorlog tegenover de stadhouder, of beter gezegd het stadhouderlijke patronagestelsel, dat de onderlinge 'vrijheid' van de heren teveel beknotte). De democratische revolutie vloeide volgens De Wit dialectisch voort uit het burgerlijk verzet tegen een dergelijke ontwikkeling, wat voor de Republiek inhield dat de burgers zich gingen bewapenen en organiseren in vrijcorpsen om zich te kunnen beschermen tegen opstootjes als het Haagse oproer van 1782.

Het belang van dit boek schuilt voornamelijk in de andere zienswijze die De Wit naar voren brengt ten aanzien van de feitelijk bekende ontwikkeling: het bevat een stuk goede, men zou haast zeggen ouderwetse, politieke geschiedschrijving, waarin alleen de interpretatie van de gebeurtenissen soms radicaal verschilt van eerdere historici als Colen-

brander en Geyl. Vroegere geschiedschrijvers waren allen bevangen door het 'oligarchischorangistisch geschiedbeeld' volgens de schrijver, en hebben met name de orangistische terreur tegen de burgers verdoezeld of over het hoofd gezien. De Wit stelt nu voor het eerst het ware mechanisme van de patriottenbeweging te hebben blootgelegd. Uiteindelijk ging het om een strijd tussen de 'heren', die zichzelf als de natuurlijke leiders van het land beschouwden, en de 'ingezetenen', wel voornamelijk de middengroepen, die onder het ancien régime van de regering waren uitgesloten, maar die nu hun aandeel in het bewind opeisten. Aanvankelijk zagen sommige heren er wel wat in de burgers te gebruiken in hun strijd tegen de stadhouderlijke rechten, maar toen de burgers verder wilden gaan, en echte hervormingen eisten, krabbelden de heren terug en bewerkstelligden zij in samenwerking met Oranje en via het opgezweepte proletariaat een terugkeer tot de oude orde. De Wit onderscheidt de heren in een drietal groepen: orangisten, *aristocraten* (gecursiveerd om aan te geven dat hij een partijnaam uit de tijd zelf overneemt) en oudpatriotten. De orangisten hadden vrede met het stadhouderlijke patronagestelsel omdat ze er zelf van profiteerden, maar gebruikten de stadhouder overigens alleen maar voor hun eigen doeleinden: Willem V was een instrument in hun handen. De *aristocraten* waren mensen als Rendorp, die op eigen kracht wensten te vertrouwen; de oudpatriotten probeerden de burgerlijke hervormers voor hun karretje te spannen in hun strijd tegen de stadhouder. Tenslotte vormden deze drie groepen toch weer een eenheid: hun meningsverschillen weerspiegelen slechts de politieke machtsstrijd van verschillende aristocratische facties binnen de regering. Alle heren waren als het er op aan kwam gekant tegen invloed van de burgerlijke middengroepen op het bewind. Geheel nieuw kan men een dergelijk beeld natuurlijk niet noemen, en de eigen zienswijze van De Wit uit zich dan ook voornamelijk hierin, dat hij al deze heren *en bloc* veroordeelt: alle regenten zijn slecht, en alle burgers zijn goed, want zij staan voor de nieuwe tijd. Dat komt ook sterk naar voren in de onevenwichtige opbouw van het boek, dat voor driekwart gewijd is aan de orangistische contra-revolutie van 1787, en een gedetailleerde beschrijving bevat van het optreden van de oligarchie, die gesteund door Engels geld en Pruisische troepen met hulp van het proletariaat een einde maakte aan het optreden van de burgerlijke hervormers.

Het is zeker nuttig, dat het volle licht nu eens valt op de kleine lokale terreur, waarbij het grauw in de steden en op het platteland door de orangisten met geld en drank werd opgehitst de huizen van de burgers te plunderen, nadat eerst de burgerlijke vrijcorpsen buiten spel waren gezet met medewerking van de geregelde Hollandse of Pruisische troepen. Hier komt een aspect van de patriottentijd in naar voren dat ten onrechte vrijwel uit de latere geschiedschrijving is verdwenen, al besteedde Geyl er in zijn *Patriottenbeweging* wel degelijk ook enige aandacht aan. Bovendien kan men de versie van De Wit niet zonder meer overtuigend noemen. Alle orangisten zijn zo slecht en berekenend, en alle burgers zo goed en onschuldig, dat men bijna zou vergeten dat het in de Republiek tenslotte om een machtsstrijd ging waarin ook de burgerlijke middengroepen soms niet schroomden hun eisen geweld bij te zetten, - geweld dat men natuurlijk 'dialectisch' kan goedpraten, maar dat er daarom niet minder om was. De 'democratie' van Ondaatje en de zijnen won in Utrecht het pleit ook niet alleen door goede woorden, en het valt te betwijfelen of de 'vliegende legertjes' der patriotten nu alleen maar in actie kwamen om de burgers te beschermen tegen de aristocratische bedreigingen, zoals De Wit stelt.

Wat in feite aan de orde komt (en zoals de titel van het boek ook beter had kunnen luiden) is: de Nederlandse contrarevolutie van 1787. De orangisten spelen de hoofdrol, de burgerlijke patriotten komen niet uit de verf. Wie de burgerlijke patriotten nu eigenlijk waren wordt nauwelijks uit de doeken gedaan en dat wel mede als gevolg van de wat al

te simpele voorstelling van De Wit: als groep kunnen de burgers geen kwaad doen, maar voor mensen die niet bij de tweedeling aristocraten - democraten passen is geen plaats. Een ieder die niet voor de democratische revolutie is, is er tegen. Swildens en andere gematigden zijn daarom handlangers van de aristocratie en laten zich gebruiken om de verlangens van de oudpatriotten vorm te geven in pamfletten als de *Grondwettige herstelling*. Het komt blijkbaar niet bij de schrijver op, of past althans niet in zijn voorstelling, dat burgers ook wel oprecht met regenten wensten samen te werken (en andersom), met name om gezamenlijk front te maken tegen de 'tiran' Willem V. Een dergelijke verenigde actie kon de tegenstellingen niet alleen verdoezelen, maar ook overbruggen, temeer daar veel burgers lange tijd bereid bleven in de regenten de eigenlijke 'representanten' van het volk te zien. Daarom ook doet men er verkeerd aan de patriottenbeweging alleen als een moderne, democratische hervormingsbeweging voor te stellen: oud en nieuw lopen op het einde der achttiende eeuw door elkaar en vormen een geheel dat men bepaald niet zonder meer als een voorafschaduwing kan zien van het optreden van Thorbecke in 1848, zoals De Wit dat zo gaarne doet.

Simplificaties als deze maken dat men schrijvers voorstelling van zaken hier en daar toch met enig wantrouwen beziet. Gelet op zijn afkeer van Van Hogendorp is het aardig dat zijn weergave van de Pruisische inval in Holland, en van de voorafgaande machinaties, vrijwel geheel is overgenomen uit Hogendorps *Brieven en Gedenkschriften*. Daardoor valt de nadruk echter wel heel sterk op de rol van de jonge Gijsbert Karel in 1787: was hij nu echt zo belangrijk als hij zelf wel meende? Had een man als Van de Spiegel (op wiens rol achter de schermen der Zeeuwse contrarevolutie De Wit uitvoerig ingaat) niet een grotere politieke invloed op het hof en de orangistische plannen dan de veredelde boodschappenjongen die Van Hogendorp in 1787 tenslotte was? Merkwaardig is ook de bewering op bladzijde 176-7 dat Hogendorps teleurgestelde verwachtingen in 1787 direct verantwoordelijk zouden zijn voor zijn 'wantrouwen jegens het patriciaat' en zijn voorkeur voor de adel in 1813. Ook andere 'sweeping statements' als dat 'het bekende beeld als zou de Republiek een staat met een zwakke centrale macht geweest zijn' niet in overeenstemming is met 'bijna de hele historische werkelijkheid' (262) zou men toch gaarne afdoende bewezen willen zien en niet met andere soortgelijke uitspraken *ex cathedra* in de slothoofdstukken zien geponeerd. Op De Wits gebruik van zijn bronnen valt soms nog wel wat af te dingen; zijn gretigheid alles tegen de orangisten te gebruiken verleidt hem soms tot staaltjes als op bladzijde 144-5. Daar wordt een brief van Hogendorp geciteerd aan prinses Wilhelmina, uit augustus 1787, waarin enkele punten worden opgesomd van belang voor de coup: Brunswijk moet, ten eerste, niet in zijn operaties tegen Holland kunnen worden gestopt door bevelen uit Berlijn, en, ten tweede, 'il faut un secret impénétrable et quand on en viendra à l'exécution, donner encore le change à l'ennemi', wat De Wit vertaalt als: 'We hebben een ondoordringbaar geheim nodig, en als men tot uitvoering van het plan zal overgaan moeten we bovendien de schuld aan de vijand geven.' Aan dit kernpunt, zoals hij het noemt, verbindt De Wit bovendien vérgaande conclusies: het ondoordringbaar geheim is het orangistische plan voor de contrarevolutie door middel van plunderingen etc. Maar Hogendorp zegt toch niet meer dan: 'Er is een strikte geheimhouding nodig, en als we tot uitvoering ervan overgaan (nl. van de onder punt 1 genoemde militaire

operaties), moeten we de vijand nog op een dwaalspoor brengen'. Een niet ongebruikelijke voorzorgsmaatregel voor een militair offensief!

Samenvattend kunnen we concluderen dat dit boek een welkome bijdrage vormt tot de geschiedenis van de patriottenbeweging, maar dat een zekere behoedzaamheid geboden is ten aanzien van schrijvers neiging de partijtegenstellingen te vereenvoudigen en, met

name in de laatste hoofdstukken, beweringen te doen, die geen bevestiging vinden in zijn eigenlijke verhaal. Een dergelijke situatie kan echter alleen maar stimuleren tot verder onderzoek!

H. van der Hoeven

Johan de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende* (Antwerpen-Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1973, 207 blz., *f* 19,90).

Aan een overzicht van de economische geschiedenis van de twintigste eeuw bestond reeds geruime tijd een grote behoefte, vooral omdat de belangstelling voor deze periode zo toenam. Daarom alleen al zou het verschijnen van dit boek verheugend zijn. Er is echter meer. De schrijver zegt dat er behoefte is aan voorlichting van allen die de economische lijn der historie verder dan tot 1940 doortrekken, het jaar waarin Brugmans' *Paardenkracht en mensenmacht* zijn studie afbreekt. Maar dan had hij kunnen volstaan met hierbij aan te sluiten. De Vries schenkt echter zeer veel aandacht aan de periode tot 1940. Hij behandelt die tijd echter, en dat is belangrijk, op een andere wijze. Hij schrijft integrale geschiedenis, waarbij de economische groei centraal staat, die hij achtereenvolgens belicht vanuit de structuur, de conjunctuur en de economische politiek. We dachten dat deze benadering niet alleen mocht worden ingegeven door de noodzaak om beknopt te zijn, zoals de schrijver zegt, maar ook getuigt van een moderne aanpak. De economische structuur wordt behandeld vanuit een vijftal gezichtspunten: de structuur naar economische sectoren, de verbondenheid met de wereldeconomie, de differentiatie naar regionale gebieden, de grootte der bedrijven in de onderscheiden sectoren en tenslotte de overheid. Het kenmerk van de structurele ontwikkeling blijkt de economische groei te zijn.

Vervolgens worden de factoren behandeld die de economische groei bepalen, de geografische-, de demografische-, de technologische-, de ideologische- en de economische factoren.

Bij de bespreking van de conjunctuur wordt gebroken met de chronologie. Periodes met dezelfde conjuncturele kenmerken worden steeds in een hoofdstuk behandeld. De meeste aandacht krijgt de economische politiek. Achtereenvolgens komt de economische politiek van het vrijhandelsland, van malaise en oorlog, van herstel en groei aan de orde. Een uitgebreide literatuurlijst en een register sluiten het geheel af.

We menen dat dit boek zeer goede diensten kan bewijzen aan diegenen die zich met de economische geschiedenis van de twintigste eeuw willen bezig houden en een goed voorbeeld is hoe een stuk economische geschiedenis kan worden opgezet. Toch hebben we wel enkele bedenkingen. Storend zijn de uitgebreide bronvermeldingen, die steeds in de tekst zijn opgenomen. Ook de wijze waarop het vaak veelvuldige cijfermateriaal op enkele plaatsen in de tekst is opgenomen maakt het lezen niet eenvoudiger. Minder gelukkig vinden we het gebruik van beeldspraak, dat slechts suggereert, maar niets duidelijk maakt. Eén voorbeeld hiervan willen we noemen. Wat wil het zeggen dat guirlandes van groei in de plaats komen van golven van conjunctuur? (107) Jammer is ook, dat de gegevens van een aantal tabellen niet verder gaan dan de jaren die de schrijver in de aangehaalde bronnen aantrof. Zo

eindigt tabel XVI op bladzijde 45 over het ledental van de vakverenigingen in Nederland sedert 1910 met de gegevens van 1967 omdat de bron: *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen* daar ook eindigt. Maar in 1973 had men toch wel

over meer gegevens kunnen beschikken? Tenslotte betreuren we het, zonder dat dit kritiek inhoudt, dat de schets zo beknopt moest blijven. Maar ondanks deze bedenkingen, we zeiden het reeds, is kennisneming van dit boek zeer aan te bevelen.

G.J. Meijer

J.L.J. Bosmans, *De Nederlander mr. A.R. Zimmerman als commissaris-generaal van de Volkenbond in Oostenrijk 1922-1926* (Nijmegen: Drukkerij Gebr. Janssen B.V., 1973, xvi + 329 blz.).

Het is altijd treffend wanneer een jong geleerde het klaarspeelt vóór zijn dertigste levensjaar te promoveren. In het geval van dr. Bosmans, van wie ik dit uit zijn toegevoegd *curriculum vitae* weet, geldt het eens te meer, daar hij over een bepaald niet gemakkelijke materie een alleszins gaaf boek heeft geschreven. Het is voortreffelijk ingedeeld, helder en met nuance geschreven, voorzien van een personenregister en een samenvatting in het Duits. Nu tegenwoordig de zetduivel zo moeilijk in bedwang te houden is, verdient het een compliment dat drukfouten ontbreken; 'uitwijdingen' op bladzijde 256 voor 'uitweidingen' vormt een uitzondering. Voorts schrijft men de naam van de economist Anton Gijn niet met y, maar dit wordt consequent volgehouden. De illustraties zijn goed gekozen, fraai daarbij de tekeningen, kleine strips eigenlijk, van Oostenrijkse zijde die flitsend iets laten zien van het standpunt van de tegenpartij. Uit dit alles kan bij voorbaat duidelijk zijn dat ik veel waardering heb voor deze Nijmeegse dissertatie die de meesterhand verraadt en naar meer, van eenzelfde standaard, doet uitzien. Bosmans stelt ons nog een en ander over Zimmerman in het vooruitzicht en is thans als medewerker aan de Katholieke Universiteit belast met de beschrijving van de parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. De vermelde waardering sluit natuurlijk niet uit dat er punten van discussie overblijven; het valt nauwelijks anders te verwachten in zo een gecompliceerde stof.

Een gecompliceerde maar ook belangrijke stof; het één hangt in dit geval met het ander samen. Men beseft het wanneer men iets nauwkeuriger weet waarover het boek gaat. Van de staatkundige en economische chaos die de Eerste Wereldoorlog achterlaat, vormt de ontbinding van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie een onderdeel. Het nieuwe, sterk verkleinde Oostenrijk is het eerste land dat van de jonge Volkenbond steun ontvangt bij zijn reconstructie, toegespitst op de sanering van zijn staatsfinanciën. De daarbij gevolgde methode komt erop neer dat de Oostenrijkse regering een internationale lening uitschrijft ter dekking van begrotingstekorten gedurende twee jaar, waaraan parallel een hervormingsprogramma wordt uitgevoerd dat tot sluitende begrotingen zal leiden. Voor de regeling van de besteding der lening en het toezicht op het hervormingsprogramma treedt een neutrale figuur op namens de Volkenbond, de als burgemeester van Rotterdam bekende mr. A.R. Zimmerman. Het belang van de stof is hiermee zonneklaar, als een facet van de moeizame en weinig geslaagde pogingen om tot stabiele staatkundige en economische verhoudingen in het naoorlogse Europa te geraken. Een algemene vergelijking met wat na de Tweede Wereldoorlog in dit opzicht is geschied, dringt zich op. Een meer Nederlands getinte lijn is de activiteit van landgenoten bij dit soort werkzaamheid, lopend van

Zimmerman, Bruins, Pelt naar de meer recente tijd met Lieftinck, Boerma, Witteveen, Van Lennep en Luns, om slechts enkelen te noemen. Dr. Bosmans zou in deze lijn stellig navolging kunnen vinden. Overigens kan men de algemene vergelijking eveneens ten opzichte van een verderaf gelegen verleden maken door zich af te vragen wat

destijds na Europese oorlogen geschiedde toen nog geen internationale organisatie als de Volkenbond bestond; men stuit dan allicht op de leningactiviteit van grote banken en financiers. Gecompliceerd maar ook aantrekkelijk is de nu en hier behandelde stof door het ineenlopen van talrijke draden, de internationaal staatkundige, de intern Oostenrijkse, de economische op verschillende niveau's en daarbij niet te vergeten het economisch denken, bij voorbeeld over de openbare financiën, ten slotte de menselijke. Terecht plaatst de auteur Zimmerman als commissaris-generaal, zo luidde diens titel, centraal. Maar er zijn natuurlijk nog anderen, een hele wirwar van personen, zaken en cijfers, waarin Bosmans een goede orde heeft geschapen door eerst de politieke en financiële ontwikkeling van Oostenrijk tussen 1918 en 1922, alsmede de benoeming van de commissaris-generaal te schetsen, vervolgens de credietverstrekking aan het land, de ontwikkeling van zijn staatsbudget en de uitvoering van de wederopbouwwet, en als laatste de positie van de commissaris-generaal, de rol van de nationale bank bij de sanering der staatsfinanciën en de opheffing van de controle door de commissaris-generaal.

Aan het onderzoek ligt een uitdrukkelijke beperking ten grondslag die enigermate dubieus is. Met name beoogt de auteur niet de vraag te beantwoorden omtrent het al of niet welslagen van de sanering in financiële zin, alsmede de concrete resultaten en gevolgen ervan (xii); van Franse, economische zijde wordt momenteel aan deze problematiek gewerkt. Deze beperking lijkt in tegenspraak met de keuze van de benadering, vermeld op bladzijde x, dat is de methode te beschrijven die de Volkenbond in Oostenrijk heeft toegepast, om dan na te gaan of de practijk beantwoord heeft aan de verwachtingen. Het is echter niet goed in te zien hoe men bij voorbeeld de werkzaamheid van Zimmerman als commissaris-generaal in deze kan beoordelen, kan toetsen aan verwachtingen, zonder over het welslagen der sanering in brede zin een oordeel te vellen. Gelukkig heeft Bosmans zich in het vervolg weinig aangetrokken van de door hemzelf opgeworpen barrière. Natuurlijk mist men wel eens een antwoord op de vraag wat bepaalde maatregelen voor de economie van Oostenrijk betekenden (vergelijk bij voorbeeld 143, 150) maar dat is een ondergeschikt bezwaar tegenover de winst van de beschreven samenhang tussen politiek en economie in deze. Een slotsom ontbreekt bovendien evenmin, waar de schrijver op bladzijde 286 betoogt dat de conclusie van een onderzoek naar de uitwerking van het reconstructieplan op de financiële en economische situatie in Oostenrijk zou moeten luiden dat de voorkeur is uitgegaan naar handhaving van een stabiele geldswaarde en vermindering van de staatsuitgaven boven het gezondmaken der economie in haar totaliteit. Het past evenwel in het economisch denken van die tijd dat het tweede in het verlengde van het eerste lag. Wanneer Bosmans constateert dat de sanering der staatsfinanciën bij het vertrek van Zimmerman (in juni 1926) was bereikt, doch de algemene economische situatie veel te labiel bleef - volgens hem te wijten aan de hierboven vermelde eenzijdige voorkeur - dan rijst bij mij de vraag wat de Volkenbond nog méér had moeten (kunnen) doen? Een Marshall-plan *avant la lettre* lanceren? In de gegeven verhoudingen een onmogelijkheid; men deed al veel maar vanuit de economische denkbeelden van die tijd. Zou het meerdere ook politiek haalbaar zijn geweest? Dat Oostenrijk ten gevolge van de economische wereldcrisis der jaren dertig kapseisde, kan men moeilijk ten detrimente van de Oostenrijkse sanering in de eerste helft der jaren twintig laten gelden; binnen het kader van het economisch systeem was toen optimaal bereikt wat binnen de

mogelijkheden lag. Tegen economische calamiteiten waren sterkere volkshuishoudingen evenmin bestand.

Hier zijn wij dan al ver afgeraakt van het werk en de verdiensten van Zimmerman. Het is legitiem dat de aandacht steeds weer naar deze boeiende figuur uitgaat, die eerder al

door het werk van H.J. Scheffer zoveel relief heeft gekregen. Zimmerman (1869-1939), de zoon van de Gidsredacteur, evenals zijn vader vooral literair erudiet, politiek overtuigd van de juistheid der oud-liberale beginselen, was een regent van ijzeren plichtsbetrachting, als Rotterdams burgemeester bekend om zijn autoritair optreden, een trek die men bij opvolgers van hem met andere politieke signatuur ook wel aantreft en in deze havenstad blijkbaar van pas komt. Zijn optreden tijdens de revolutiezware dagen van november 1918, toen Zimmerman wilde capituleren vóór er een schot was gevallen, kenschetst de auteur als ‘zijn weinig heldhaftige houding’ (54), terecht, maar dan wel positief te waarderen, omdat de held uithangen in die situatie zinloos was en het in Zimmerman viel te prijzen dat hij een burgeroorlog en een gezagsvacuum wilde voorkomen. Zijn reputatie van sterke man is er niet door geschaad. Dat hij Mussolini's fascisme bewonderde (289), verbaast niet maar heeft voor de beoordeling van zijn practische werkzaamheid geen betekenis; zonder diepergaande analyse werkt het ook ietwat vertroebelend hem te karakteriseren als ‘niet meer dan een salon-fascist’, zoals de auteur doet (289). Ik zie hem in zijn Oostenrijkse tijd - evenals Bosmans, dacht ik - als de oud-liberaal met autoritaire dispositie, de flinke kerel die men meestal voor dat soort functies zoekt en in die tijd ook in ons bedrijfsleven nogal eens tegenkomt.

Het is fascinerend een dergelijk man door het boek te volgen als de evenwichtskunstenaar op het slappe koord, in zijn relatie tot de Volkenbondsorganisatie, speciaal het Financieel Comité daaruit, tot de internationale geldschieters en natuurlijk tot het zo wankele Oostenrijkse politieke bestel, inclusief de niet van samenwerking blakende ambtenarenwereld. Bosmans geeft ons een evenwichtig beeld van Zimmerman's werkzaamheid en komt tot een afgewogen oordeel, daarbij goed rekening houdend met de heersende opvatting over de beperkte rol van de staat, het geheel nieuwe van de situatie - de ervaringen van een voorganger ontbraken - en de hang naar zekerheid van de crediteuren, die uiteraard niet hun geld weggegooid wilden zien. Mijns inziens terecht verdedigt hij Zimmerman tegen het verwijt, door Oostenrijkse historici gemaakt, van te grote gestrengheid ten opzichte van de Oostenrijkse regering en van een bijdrage tot de polarisatie op politiek gebied die tot de burgeroorlog in 1934 leidde; alsof zonder sanering geen polarisatie zou zijn opgetreden. Hier liet men de commissaris-generaal als zondebok fungeren, een les die toch enigszins uit het verhaal te putten is: na Zimmerman was de naam commissaris-generaal in Oostenrijk taboe omdat deze het symbool werd voor het verlies van onafhankelijkheid. Het is te hopen dat de Oostenrijkse historici een en ander na een halve eeuw wat reëler gaan zien. Bosmans' boek geeft daar alle aanleiding toe.

Joh. de Vries

Albert de Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, I, *Koningskwestie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei-19 november 1940)* (Mens en tijd verhandelingen; Antwerpen-Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1972, 8°, 488 blz.);

Fernand Vanlangenhove, *La Belgique et ses garants. L'été 1940. Contribution à l'histoire de la politique extérieure de la Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale* (Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in 8°, 2e série, LXI, iii; Brussel: Académie royale de Belgique, 1972, 8°, 228 blz.).

Twee studies die een dyptiek vormen van de Belgische politieke geschiedenis in 1940, door tijdgenoten geschreven - wat in beide gevallen voelbaar is -, die zich allebei be-

perken tot de periode tijdens dewelke naar een nieuw evenwicht wordt gezocht voor de toestand die ontstaan is door de Duitse inval in België. Het is wel treffend, ofschoon toevallig, dat in beide gevallen die periode overeenstemt: mei tot november. Voor de politieke geschiedenis van het bezette gebied is 19 november - het bezoek van Leopold III aan Berchtesgaden -, een keerpunt in die zin dat Hitler elke beslissing over het uiteindelijke lot van België voorlopig bevriest, - en het zal juni 1944 worden voor daarin een wijziging komt -; 19 november betekent ook het einde van alle Belgische plannen om in het bezette gebied, met instemming of onder de leiding van de koning enige vorm van zelfstandige politieke activiteit te organiseren. Aan de overzijde betekent november nagenoeg het einde van de pogingen om de Belgische regering te vervangen door een nationaal comité dat het beheer van de Belgische zaken in de niet bezette gebieden op zich zou nemen, en zeker het einde van alle dubbelzinnigheid omtrent het bestaan en de politieke optie van de regering Pierlot. Wij kunnen daaraan toevoegen dat 11 november ook de datum is waarop de Belgische bevolking in het bezette gebied na maandenlange aarzeling voor het eerst resoluut en publiek opteert vóór de geallieerden en tegen de bezetter.

Het boek van De Jonghe beschrijft de weerslag van de onverwachte aanwezigheid van koning Leopold in België, op het Duitse beleid ten opzichte van ons land. In zijn inleiding geeft hij een uitvoerig en zeer boeiend overzicht van het onderscheid tussen *Militär*- en *Zivilverwaltung*; de betekenis, het ontstaan, de territoriale begrenzing, de bevoegdheid, de organisatie en de werking van de *Militärverwaltung*, waarom geöpteerd werd voor een *Militär*- en niet voor een *Zivilverwaltung* enz. Dit is het decor waartegen de Duitse behandeling van de koningskwestie wordt gesitueerd, die de auteur vervolgens chronologisch over zeven hoofdstukken analyseert.

De topics van deze uiteenzetting zijn: De uitnodiging tot een gesprek door Hitler op 31 mei aan Leopold gericht en diens positief antwoord. Het aanbod van Leopold aan Hitler, op 26 juni, om dit onderhoud spoedig te laten plaats hebben. Het wantrouwen van Hitler ten opzichte van Leopold in juli, tengevolge van de interne ontwikkeling van de Belgische politiek in het bezette gebied, en de invloed hierop van de koning. De verklaring van de negatieve houding van de koning tegenover de wettige Belgische regering in Frankrijk, en het aarzelen van Hitler omtrent het aan België toe te kennen statuut. Aarzeling die het gevolg is van de aanwezigheid van de koning in het land en de grote sympathie die hij er geniet. Het hernieuwd verzoek van Leopold om een onderhoud met Hitler, door zijn zuster Marie-José op 17 oktober aan de Duitse dictator overgemaakt. Koningin Marie-José heeft sinds het verschijnen van het boek in een interview aan Charles d'Ydewalle *(La Libre Belgique* van 13 maart 1973) de versie De Jonghe over deze gebeurtenissen bevestigd. En tenslotte het onderhoud van Berchtesgaden, en zijn gevolgen, die zoals reeds gezegd, hoofdzakelijk bestaan uit het bevriezen van het politieke statuut van België, en de persoonlijke overtuiging van Hitler dat Leopold voor zijn politiek niet bruikbaar is, waardoor een stricter toezicht op zijn handelen bevolen wordt.

Het boek van Vanlangenhove beoogt een overzicht te geven van de weerslag van de internationale conjunctuur op de beslissingen van de Belgische regering nopens haar buitenlandse politiek. Het eerste deel is gewijd aan een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen tussen 10 mei en begin november 1940, deels aan de hand van gepubliceerde bronnen deels aan de hand van persoonlijke herinneringen. De drie hoofdstukken van het tweede deel behandelen de invloed van de internationale

conjunctuur op de beslissingen van de Belgische regering op drie cruciale momenten: 28 mei, beslissing om de strijd voort te zetten; 18 juni, beslissing om de strijd te staken; juli-augustus, pogingen

om de strijd toch aan Britse zijde voort te zetten. Het is mij, eerlijk gezegd, niet geheel duidelijk wat Vanlangenhove ons in dit tweede deel aan nieuws bijbrengt, tenzij dat hij explicieter zegt wat hij impliciet in zijn eerste deel reeds aangetoond had.

Het is bijzonder boeiend de methode van beide auteurs even te vergelijken. Beide bouwen hun werk op essentieel aan de hand van dokumenten. Maar de benadering van het dokument is totaal verschillend, en de betekenis van het dokument wordt totaal anders belicht. De Jonghe doet aan radiografie, Vanlangenhove aan fotografie. Voor De Jonghe is het ambtelijk dokument - de diplomatische bron - centraal: het is het bewijsstuk in de redevoering, het wordt van alle zijden onderzocht: is het authentiek? wat staat erin? wanneer is het ontstaan? hoe is het ontstaan? wie is de maker van het dokument en wat is zijn gezag? is het dokument geloofwaardig? tot welke interpretaties gaf het achteraf aanleiding? zijn deze interpretaties aanvaardbaar? De literaire bronnen zoals onofficiële aantekeningen, latere verklaringen en mémoires worden, - zoals het hoort in de klassieke geschiedschrijving - als hulpbronnen aangewend ter verklaring van het officiële dokument. De auteur trekt zijn gebouw op na elke steen grondig onderzocht te hebben en ingemetseld in een overvloed van voetnoten. Een buitengewone genadeloze en scherpe analyse waarin geen enkele plaats gelaten wordt voor om het even welke afwijkende hypothese. De auteur wenst vaste grond onder de voet te hebben. Het voordeel van deze methode is dat er geen twijfel meer kan bestaan omtrent de door de auteur geanalyseerde dokumenten, noch omtrent de beweringen en conclusies waartoe deze analyse leidt. Het nadeel is dat de auteur schrijft in functie van het voorhanden zijnde materiaal, en weinig reliëf steekt in zijn uiteenzetting: alle dokumenten worden even grondig belicht, dit leidt tot bladzijden en bladzijden lange weerlegging van de 'leopoldistische versie' zowel nopens essentiële punten als nopens detailelementen, zoals de al of niet vrije aanvaarding, keuze of verplichting het kasteel Laken tot residentie te nemen (80-90). In deze overdadige weerlegging van de 'leopoldistische versie' (99 vlg., 108 vlg., 121 vlg., 130 vlg., 182 vlg., 196 vlg., 214 vlg., 226 vlg., 236 vlg., 320 vlg.) voelen wij hoezeer De Jonghe behoort tot de generatie die de gebeurtenissen beleefd heeft en erdoor getraumatiseerd is. De auteur bekent het zelf in zijn 'Woord vooraf', waar hij schrijft 'Moet de geschiedschrijver die tot andere vaststellingen komt dan de leopoldistische versie, zwijgen - ook als hij beseft dat spreken hem het verwijt zal bezorgen heiligschennis te plegen, of, tenminste, te polemiseren'? Een ander nadeel is dat de auteur zich beperkt tot wat de dokumenten meedelen of laten doorschemeren en zich nagenoeg geen vragen stelt omtrent de motivatie van de handelende personen, noch om de invloed van het geestelijk en politieke klimaat op hun handelen. Dit zijn zaken die nu eenmaal niet in een officieel dokument verwoord worden.

Heel anders gaat Vanlangenhove te werk. Zijn boek is in de eerste plaats het werk van een diplomaat, - diplomatieke knepen inbegrepen. De auteur is ere-secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Bij hem is het er vooral om te doen de motivatie en de geestesgesteldheid van de *dramatis personae* te achterhalen. Daarom ook hecht hij evenveel belang aan de vele jaren later geschreven memoires als aan de ambtelijke stukken. De bewuste of onbewuste vertekening van de gebeurtenissen door de ooggetuigen in hun latere relazen zijn voor hem op zich zelf ook relevant (Introduction, 9-10). Hierbij komt hij er rond voor uit dat hijzelf een rol gespeeld heeft in de gebeurtenissen die hij beschrijft, en

dat in zijn geest enig spoor van de ‘amère déception, de l'impression de désastre’ gebleven is, die hij toen ervoer. Dit blijkt dan ook in het boek, want de auteur laat niet na herhaaldelijk zijn voorstel om naar Engeland uit te wijken, en het afwijzen ervan door de regering, in herinnering te brengen (10, 35, 173, 184, 187-88, 204, 220).

Dit boek is een diplomatiek werkstuk vooral door de manier waarop de auteur zijn bronnen behandelt en die diametraal tegenover de methode van De Jonghe staat. Op twee of drie uitzonderingen na werkt hij met gepubliceerde bronnen, die hij op een eerder nonchalante wijze aanduidt. Deze nonchalance is geen toeval, maar een middeltje om op onopvallende wijze een aantal niet gekende dokumenten aan de openbaarheid prijs te geven. Sommige van deze dokumenten zijn van kapitaal belang, zoals de brief die Pierlot op 2 september, onmiddellijk na zijn aankomst aan de Spaanse grens aan De Vleeschauwer en Gutt richtte (99-103) en ook de mededelingen over de belangrijke rol die R. Richard speelde zowel in de kontakten tussen regering en koning, als tussen de regering en Londen.

Wat er achter deze nonchalance schuil gaat, moge blijken uit het volgende. Op 1 januari 1971 werden door het 'Public Record Office' te Londen een aantal dokumenten vrijgegeven met betrekking tot de verhoudingen tussen de Britse en Belgische regering in de zomer van 1940. Een keuze uit deze dokumenten werd in 1971 gepubliceerd in vertaling in de *Courier Hebdomadaire du CRISP* te Brussel (n° 526-527, 18 juin 1971, 4°, 42 gestencilde bladzijden) onder de titel *Archives britanniques concernant l'histoire de Belgique en 1940*. Vanlangenhove verwijst in zijn inleiding (11) naar deze publicatie en voegt er lakoniek aantoe: 'J'ai de mon côté puisé à cette source et traduit les pièces qui concernaient mon étude'. Op bladzijde 49 vermeldt hij andermaal deze publicatie en bekent 'Après consultation du texte original, j'ai légèrement retouché la traduction de ceux dont j'ai fait état, en m'efforçant de la rendre aussi fidèle que possible, au détriment du français'. Wij hebben deze geruststellende verklaring aan een grondiger onderzoek onderworpen en volgende merkwaardige vaststellingen gedaan: 1° Bij Vanlangenhove komen drie en twintig dokumenten voor (59, 74, 84, 95, 105, 107^2, 108, 109^4, 110, 113, 114, 119, 123, 129, 131, 135, 137, 149, 151), die bij de CRISP ontbreken, acht andere zijn volledíger bij Vanlangenhove (72, 81, 86, 106, 111, 117, 118, 139) dan bij de CRISP (vergelijk nrs 11, 14, 15, 15bis, 16^2, 16 bis, 19); omgekeerd komen bij de CRISP zes documenten voor (nrs 12, 24, 26, 29, 30, 31), die bij Vanlangenhove ontbreken, en twee zijn volledíger bij de CRISP (nrs 25 en 27) dan bij Vanlangenhove (vergelijk 146 en 147); 2° De vertaling die Vanlangenhove maakt van de Engelse teksten wijkt voor nagenoeg elke zin af van deze van de CRISP, die veel sporen van haastigheid vertoont. Zij is zeker taalkundig meer verzorgd en meer aangepast aan het diplomatieke taalgebruik. Toch stelt in beide gevallen het ontbreken van de oorspronkelijke Engelse tekst problemen bij de beoordeling. Wij willen dit illustreren met volgende voorbeelden uit één en hetzelfde verslag, met name het verslag van minister Halifax aan de Britse zaakgelastigde Aveling over zijn eerste onderhoud met minister De Vleeschauwer, op 5 juli 1940:

> [CRISP]... Une réunion ultérieure eut lieu ensuite avec le Premier Ministre et en dépit de reproches énergiques formulées par M. De Vleeschauwer, la majorité réaffirma sa décision de rester en France. [Vanlangenhove] Il y eut une nouvelle réunion et en dépit des énergiques objections de M. De Vleeschauwer, la majorité maintint sa décision de rester.

[CRISP:] Si les termes d'armistice étaient déshonorants, la France ne signerait rien et accepterait que le pays soit occupé. [Vanlangenhove] Si les conditions étaient déshonorantes, La France ne signerait rien et laisserait occuper le pays.
[CRISP] Le gouvernement avait néanmoins persisté dans son intention et il semblait qu'il voulait n'être en rien un obstacle à une action que, pensait-il, le Roi pourrait être amené à prendre en Belgique.
[Vanlangenhove] Ils avaient cependant persisté dans

> cette voie et paraissaient penser qu'ils ne devaient pas être un obstacle à quelque action que le Roi, croyaient-ils, pourrait tenter d'entreprendre en Belgique.

Een voorbeeld van de manier waarop men teksten in vertaling publiceert, is (op 138-139) de nota van Makins - bij Vanlangenhove altijd Makins, bij CRISP altijd Makings -, van 14 oktober, - volgens CRISP 14 en 15 oktober -, over de brief van Gutt aan de Britse kanselier van de schatkist. Beide vertalingen laten de eerste paragraaf achter. CRISP duidt dit aan, Vanlangenhove niet. Na zeven lijnen slaat Vanlangenhove, zonder aanduiding, een passage over die zes lijnen beslaat bij CRISP; twee lijnen verder slaat CRISP, zonder aanduiding, zes lijnen over van de tekst bij Vanlangenhove. Weer zeven lijnen verder slaat Vanlangenhove, steeds zonder vermelding, drie lijnen van CRISP over. Beide vertalingen laten de paragrafen 8, 9 en een stuk van 10 weg, maar Vanlangenhove citeert toch vier lijnen uit één van deze paragrafen die belangrijk zijn voor de verhouding van de Britse regering tot koning Leopold. De overige drie en twintig lijnen van het dokument bij CRISP worden door Vanlangenhove in vier en een halve lijn samengevat.

Dit is een methode die De Jonghe nooit zal toepassen. En laat ons hopen dat er nu een derde uitgever eindelijk de oorspronkelijke Britse tekst zal publiceren, met een vertaling er boven, er naast of er onder, maar niet in de plaats van.

Typisch voor de diplomaat Vanlangenhove is ook de wijze waarop hij, op bladzijde 125, de beruchte passus verdonkermaant, uit de brief die de Belgische ambassadeur te Bern, graaf d'Ursel, in opdracht van ‘het Hof’, op 6 september aan alle Belgische diplomatieke posten richtte, en waarin hij zijn collega's aanspoorde geen ‘hartelijke’ maar dan toch ‘hoffelijke’ betrekkingen te onderhouden met de Duitse diplomaten. De lange brief van minister Theunis die precies op deze passus heftig reageerde, wordt niet geciteerd, alleen als volgt vermeld: ‘M. Theunis y répliqua en termes incisifs de New York le 9 octobre’. - Een kleine vriendendienst onder diplomaten. Al deze bemerkingen nemen niet weg dat het boek van Vanlangenhove bijzonder belangrijk is omdat het voor het eerst de invloed van het Britse kabinet op de Belgische beslissingen grondig belicht. Ook over de rol van de Belgische parlementairen in 1940 te Londen vernemen wij voor het eerst iets meer.

De studies van De Jonghe en Vanlangenhove zijn complementair. Zij mogen dan grondig verschillen wat de methode betreft, zij mogen dan beide gemerkt zijn door een zekere subjectieve geladenheid, zij mogen dan een aantal vragen open laten, zoals bijvoorbeeld bij De Jonghe de vraag naar de invloed van de Italiaanse regering en het Italiaanse koningshuis in de relaties tussen de Belgische overheid in het bezette gebied en de Duitse leiders; of bij Vanlangenhove de vraag naar de juiste juridische toestand van de in Frankrijk achtergebleven Belgische ministers, aangezien Pierlot in een postscriptum aan zijn brief van 2 september een onderscheid maakt tussen het ‘gegeven’ ontslag en een ‘aanvaard’ ontslag van deze ministers. Beiden zijn stevige bijdragen tot de jongste Belgische geschiedenis.

Luc Schepens

Bij het afscheid van mevrouw drs. J. Brok-ten Broek

In augustus 1975 beëindigt, althans officiëel, mevrouw Brok haar werk aan het *Repertorium*. Ruim vijf en twintig jaar heeft zij de zorg gedragen voor dit onmisbare hulpmiddel. Met ingang van 1949 was zij in dienst getreden van het toenmalige Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, met als voornaamste taak het bewerken van het *Repertorium* en daarnaast de zorg voor de administratie van het Comité en voor de Nederlandse bijdrage aan de *International Bibliography of Historical Sciences*.

Mevrouw Brok was niet onvoorbereid voor het werk dat haar wachtte. Nadat zij op het Amsterdams meisjes lyceum, waar de latere Groningse hoogleraar Van Winter doceerde, haar eindexamen gymnasium had behaald, ging zij geschiedenis studeren. In 1938, dus midden in de crisis, deed zij haar doctoraal-examen. Vanaf 1940 was zij betrokken bij de uitgave van de *Gouverneursrapporten* door A.J.C. Rüter, in 1943 vond zij eindelijk werk op de universiteitsbibliotheek te Amsterdam. De ervaring die zij hier opdeed, zou haar later zeer van pas komen. Tot haar huwelijk in 1947 bleef zij hier werkzaam. Als geschiedschrijfster verdiende zij haar sporen met een omvangrijke, met gevoel voor sfeer en stijl geschreven bijdrage voor de bundel *Van moeder op dochter*, waarin zij de positie van de vrouw in de negentiende eeuw schetste.

Toen zij haar nieuwe functie aanvaardde, had het *Repertorium* een achterstand opgelopen. In 1940 was men met een nieuwe opzet begonnen, in de hoop voortaan jaarlijks een deel te kunnen publiceren, maar in de oorlog was dit niet gelukt. Na de oorlog nam het werk in omvang toe, door de groeiende historische productie en door het besluit ook de buitenlandse litteratuur over Nederlandse geschiedenis in het *Repertorium* op te nemen. Geleidelijk groeide het werk van een positie voor halve dagen tot een volle dagtaak. Het moet een grote voldoening voor mevrouw Brok zijn, dat zij bij haar aftreden niet alleen het deel 1969-1971 persklaar heeft gemaakt, maar dat haar medewerker en opvolger drs. Th.S.H. Bos ook het deel 1972-1974 gereed heeft, zodat de achterstand eindelijk is ingehaald.

Slechts weinige van de talrijke gebruikers van het *Repertorium* zullen zich realiseren hoeveel toewijding en hoeveel doorzettingsvermogen, maar ook hoeveel oordeel des onderscheids dit werk vraagt. Het is goed hier daarop de aandacht te vestigen, nu mevrouw Brok na meer dan een kwart eeuw zeer toegewijde dienst haar werk gaat beëindigen. Wij wensen haar nog vele goede jaren toe.

J.J.W.

Kroniek

Algemeen

Op 9 november 1974 hield T.S. Jansma zijn afscheidsrede als hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. Bij die gelegenheid werd hem een bundel met een keuze uit zijn verspreide geschriften aangeboden, waardoor de samenstellers ook velen van onze lezers aan zich verplicht hebben, want de geschriften van Jansma zijn inderdaad over vele periodieken verspreid, die lang niet iedereen zich gemakkelijk kan verschaffen. T.S. Jansma, *Tekst en uitleg* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974, 262 blz., f 59,80) bevat het bekende stuk over de oudste geschiedenis van Rotterdam uit het *Rotterdams Jaarboekje*, de bijdrage over Texel in de zestiende eeuw met zijn merkwaardige overalbeweiding uit het *Landbouwkundig Tijdschrift* en een mij, tot mijn schande en nadeel nog onbekend artikel over de overheersing van het agrarisch ommeland door een middeleeuwse stad uit het *Leids Jaarboekje*, naast verschillende andere. En hoevelen zullen ooit gehoord hebben van het periodiek *Historiunculae*, waaruit twee alleraardigste korte bijdragen over Otto van Rees en over Jansma's studietijd in Utrecht zijn overgenomen. Eén artikel is zelfs nog nergens elders gepubliceerd. Het draagt de titel ‘les Pays Bas du Nord et la Bourgogne du XVe siècle’ en bevat de neerslag van een voordracht te Parijs uit het jaar 1961. Het artikel is rijk geïllustreerd en demonstreert ook in dit grotere overzicht wat altijd Jansma's kracht geweest is: een fabelachtige, doorgaans op de bronnen berustende, kennis van het beschreven onderwerp, waarbij hij door zeer tekenende bijzonderheden een beeld weet op te roepen. Daaraan ontlenen alle artikelen mijns inziens hun betekenis ook voor de toekomst. Wat Jansma eenmaal heeft onderzocht, is zo solide gedocumenteerd en zo van alle kanten belicht, dat zijn conclusies zich wel tot in lengte van dagen zullen handhaven.

H.P.H.J.

De fraaie rede die Werner Kaegi in Leiden hield ‘zum hunderdsten Geburtstag Johan Huizinga's, 7-XII-1972’ werd door de Universitaire Pers Leiden uitgegeven onder de titel *Vom Begriff der Kulturgeschichte* (Leidse Voordrachten, nr. 53, 1973, 16 blz.).

E.H.K.

Op 17 mei 1974 werd een tentoonstelling geopend over de Utrechtse archivaris S. Muller Fzn. ter herdenking van het feit dat hij honderd jaar geleden werd aangesteld tot stadsarchivaris. De toen gehouden redevoeringen van de heren Struick en Ribberik, alsmede een artikel van F.C.J. Ketelaar, ‘S. Muller Fzn. en het Nederlands archiefwezen’, zijn gepubliceerd in *Nederlands Archievenblad*, LXXVIII (1974) 184-210.

H.P.H.J.

Aflevering drie van het *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) is geheel gewijd

aan het thema ‘Geschiedenis en Engagement’. Van belang voor de geschiedenis der Nederlanden is daarin de bijdrage van J.A. Borewasser, ‘Geschiedwetenschap en engagement bij L.J. Rogier (1894-1974)’, *ibidem*, 443-459. Met grote piëteit en congenialiteit tekent Bornewasser daarin zijn leermeester als iemand die weinig behoefte had aan theoretische beschouwingen en het overbodig vond zichzelf steeds rekenschap te geven van zijn historische werkzaamheid. Hij was zich bewust de historische waarheid uit de bronnen te kunnen halen en naderde zo in zijn wetenschaps-opvatting - en dit waarschijnlijk onbewust - tot het positivisme. Het openbaar maken van deze waarheid stond overigens bij hem in dienst van het open katholicisme dat hij voorstond, met erkenning van de vrijheid van godsdienst en aanvaarding van de wereld. Ketterjagers van iedere denominatie verafschuwde hij. Daarbij eiste hij ook voor de katholieken in alle tijdperken een plaats op als volwaardige burgers in het Nederlandse vaderland. Het goed-geschreven artikel steunt op een grondige kennis van heel het machtige oeuvre van Rogier.

H.P.H.J.

J. Guberman, *The Life of John Lothrop Motley* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1973, viii + 155 pp., f 27.50). This little sketch of the life and career of the famed historian needs gentle mercy from a modern historical reader. It is quite bereft of scholarly qualities or pretensions, and adds nothing of importance to our knowledge or understanding of the various questions which would hold our interest - neither Motley's work as a historian, his methods, principles, judgments, nor his fairly brief stays in The Hague (including a year's residence in Johan de Witt-Huis on the Kneuterdijk), nor the historian's role as a diplomat at Vienna and London. What value the book possesses lies in its very scholarly innocence: the long *in extenso* citations of Motley's published letters, upon which the gentle reader is invited to draw his own conclusions. The term ‘gentle reader’ is used here advisedly, for what is most startling about this book by a self-taught writer is its tone, the wholly guileless and quite accurate use of Victorian language. A more learned author could not have brought off the stylistic pastiche so well.

H.H.R.

Het vierde deel van J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1971, v + 233 blz., f 42,50) bevat de voordrachten die gehouden zijn tijdens het Engels-Nederlands historisch congres dat van 22 tot 27 september 1969 te Groningen en Friesland plaatsvond. Een uitzondering vormt hoofdstuk acht dat door de redactie is toegevoegd. De ondertitel van de bundel luidt: ‘Metropolis, Dominion and Province’. Vijf Engelse en vijf Nederlandse historici hebben de relaties tussen een centrum en daarvan afhankelijke gebieden bestudeerd. De Engelse voordrachten komen niet in aanmerking voor een nadere aankondiging in de *BMGN*. Een overzicht van de titels moge volstaan: F.J. Fisher, ‘London as an ‘Engine of Economic Growth’; J.H. Burns, ‘Scotland and England: Culture and Nationality, 1500-1800’; J.B. Owen, ‘The Survival of Country Attitudes in the Eighteenth-Century House of Commons’; R.B. McDowel, ‘Ireland and England’; H.J. Dyos, ‘Greater and Greater London: Notes on Metropolis and Provinces in the Nineteenth and Twentieth Centuries’. De Nederlandse auteurs (E.H. Waterbolk, H. Wansink, E.H. Kossmann, Th. van Tijn en J.A. de Jonge) behandelen de relatie tussen

Holland en de overige provincies. Een uitzondering is hoofdstuk zes dat ‘Aspects of the Frisian Contribution to the Culture of the Low

Countries in the Early Modern Period' belicht. De bijdragen zullen afzonderlijk besproken worden.
G.N.V.D.P.

In de jaarvergadering van de Vereniging van archivarissen in Nederland op 16 september 1939 werd een commissie ingesteld om te bezien of er een bewerking moest worden gemaakt van de befaamde *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* van Muller, Feith en Fruin. In 1946 werd het definitieve besluit daartoe genomen. Nu bijna dertig jaar later is die nieuwe handleiding er nog niet en zal er ook wel niet meer komen in de oorspronkelijke vorm. Op de rijksarchiefschool voelt men meer voor losse syllabi. Maar we hebben toch een belangrijk werkstuk van de hand van een lid van de commissie van voorbereiding, W.J. Formsma, 'Het inventariseren van archieven', *Nederlands Archievenblad*, LXVII (1973) 1-80. Blijkens de titel behandelt het dezelfde materie als de oude *Handleiding* en twee hoofdstuktitels 'Beschrijven der archiefstukken' en 'Ineenzetten van de inventaris' zijn zelfs woordelijk gelijk. Maar overigens wat een verschil, tegenover de apodictische paragrafen met voorschriften van de *Handleiding*, het voorzichtige, tastende, meer menselijke en wetenschappelijk redeneren van Formsma. Het herkomstbeginsel van Muller wordt gehandhaafd, maar Formsma erkent dat het niet bij alle kwesties uitkomst biedt en dat bijvoorbeeld bij de retro-acta van de burgelijke stand er diametraal tegenin wordt gegaan. De doop- trouw- en begraaf-boeken zouden strikt genomen weer bij de archieven van de oorspronkelijke kerken moeten worden ondergebracht. Ook nieuwe onderwerpen komen bij Formsma voor: vernietiging bijvoorbeeld en registratuur. Dit is zonder meer een belangrijke publicatie. Ik kan niet beoordelen hoe ermee in de praktijk gewerkt kan worden, maar ik vermoed dat ze zeer bruikbaar zal zijn, daar staan Formsma's eigen inventarissen en zijn vakmanschap wel borg voor.
H.P.H.J.

Op 1 en 2 november 1973 werd het jaarlijkse symposium gehouden van de Vereniging van archivarissen in Nederland. De lezingen en een woordelijk verslag van de discussie zijn gepubliceerd 'Inventarisatie en de methodiek van het nader toegankelijk maken van archieven', *Nederlands Archievenblad*, LXXVII (1973) 321-400. Uiteraard waren de behandelde onderwerpen nogal technisch. Over de praktijk van het inventariseren spraken J. Fox en G.J. Mentink; P.H.J. van der Laan ontwikkelde gedachten over het maken van indices op de namen in archiefbescheiden, op grond van zijn ervaringen in het Amsterdamse gemeente-archief en C. Dekker gaf een nadere toelichting op zijn bezwaren tegen het klassieke regest, zoals hij die al eerder had geuit bij een vorig symposium.
H.P.H.J.

Op de ledenvergadering van de Vereniging van archivarissen in Nederland, van 29-11-1973 werd het concept-rapport Gewestvoering besproken. *Nederlands Archievenblad*, LXXVIII (1974) 2-36. De heer Renting lichtte het hier gepubliceerde rapport uitvoerig toe, ging in op de vele reacties, die waren binnen gekomen. Maar desondanks werd het rapport met een krappe meerderheid verworpen. Er zal nu een nieuwe commissie worden ingesteld met een minder vergaande opdracht.

H.P.H.J.

Rijks- en gemeente-archieven hebben wel eens tegenstrijdige belangen, waarbij de rijksarchiefdiensten doorgaans aan het langste eind trekken. Een van de redenen daarvoor

wordt uiteengezet door W.A. Fasel, 'Het successiebeginsel', *Nederlands Archievenblad*, LXXVIII (1974) 108-123. Volgens dit principe, gefundeerd in de paragrafen 5, 6 en 53 van Mullers *Handleiding*, meent de rijksoverheid recht te hebben op de archieven van lagere lichamen, bijvoorbeeld gerechten, wier taak zij heeft overgenomen. Daar komt nog bij, dat de rijksarchivarissen in het verleden vaak bescheiden gered hebben door ze onder hun berusting te nemen. Maar de schrijver vindt het successiebeginsel verkeerd, omdat het de gemeentearchieven geweld aan doet en hij voert daarvoor redenen aan in een artikel dat tevens een bijdrage is tot de geschiedenis van de archieforganisatie.

H.P.H.J.

Familiearchieven nemen de laatste jaren een steeds grotere plaats in zowel door hun aangroei in de publieke depots als door de toenemende aandacht die ze bij die onderzoekers krijgen. Dit gaf R. Janssen een aantal beschouwingen in over 'Mentaliteitsstudie en familiearchieven. Mogelijkheden en beperkingen', *Archief- en bibliotheekwezen*, XLV (1974) 1-22, hoofdzakelijk geput uit zijn ervaring met dit soort bronnen van Belgische families. Van zijn kant bezorgde D. de Stobbeleir een nuttig overzicht van de 'Familiefondsen in het Belgisch Rijksarchief gekomen tussen 1950 en 30 juni 1972', *Archief- en bibliotheekwezen*, XLV (1974) 280-320. Hij vult op die manier de in dat tijdschrift (XXI (1950) 11-27) gepubliceerde lijst van E. Lejour aan. Het kwantitatief belang van elk fonds en de ter beschikkingstaande inventarissen werden telkens gesignaleerd. Vragen wij speciaal aandacht voor de index van familienamen achteraan die naar beide lijsten verwijst.

R.V.U.

L. Génicot, P. Tombeur, e.a., ed., *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi. Nouveau répertoire des oeuvres médiolatines belges*. A. Stainier, ed., *Première partie*, *VIIe-Xe siecles* (Brussel: Académie Royale de Belgique, 1973, 203 blz., offset). Het Belgisch Comité voor het Middellatijns Woordenboek (de 'Nieuwe Du Cange') besloot om de haar toegewezen taak uit te voeren, beroep te doen op de computer en daarom alle verhalende Latijnse bronnen van vóór 1200 op magneetband te laten overbrengen. Als 'Belgische' bronnen worden beschouwd alle werken van een auteur die geboren is op het huidig Belgische grondgebied of er een groot deel van zijn leven heeft doorgebracht en alle anonieme werken waarvan men kan aannemen op grond van hun inhoud dat zij hier het licht zagen. Ook voortzettingen en herbewerkingen van dergelijke werken, zelfs door vreemdelingen of in het buitenland, worden opgenomen. Inschriften, normatieve en andere archivalische bronnen zullen in een later stadium worden behandeld. Het ligt bovendien in de bedoeling de onderneming voort te zetten voor de werken geschreven vóór 1500.

Een eerste vereiste voor de verwezenlijking van dit ambitieuze plan was de aanpassing en de aanvulling van de reeds in 1933 door M. Hélin aangelegde inventaris. Een ganse ploeg medewerkers heeft zich daartoe ingezet. Dit eerste deel van deze inventaris, dat de periode 600-1000 bestrijkt, zal dus nog gevolgd worden door gelijkaardige delen en door een deel algemene tafels. Het geheel is chronologisch opgebouwd. Een werk wordt in die eeuw geplaatst waarin zijn auteur gestorven is of in de voorafgaande eeuw wanneer hij in de eerste vijftien jaar van de volgende is overleden. Anonieme werken waarvan de datering onzeker is werden geplaatst in de

eeuw van hun *terminus ad quem*. Binnen elke eeuw wordt onderscheid gemaakt tussen hagiografische en andere bronnen.

Van elk werk worden de belangrijkste uitgaven aangegeven en de eraan gewijde studies, de al of niet precieze datum, een notitie over de al of niet met name bekende auteur, de bronnen die hij heeft verwerkt en aanduidingen over het karakter van het werk (genre,

tekstoverlevering, bijzondere passages, etc.). Al deze aanduidingen zijn doorgaans vergezeld van een summiere referentie. Alfabetische klappers op auteursnamen, op heiligennamen, op titels, op incipit, op belangrijke woorden uit de titels, op personen- en plaatsnamen, auteurs en titels voor zover zij in de uiteenzettingen over de besproken werken zijn vermeld en nog niet in de voorgaande indices zijn opgenomen en een chronologische index per jaar en eeuw der behandelde werken vergemakkelijken de raadpleging.

Ofschoon in de eerste plaats bedoeld als een 'Belgisch' werkinstrument bij de voorbereiding van de nieuwe Du Cange, is deze *Index scriptorum* tevens een praktische nieuwe 'Belgische Potthast' voor de jaren vóór 1000. De uitgevers stellen ons trouwens een dergelijke volledige Potthast in het vooruitzicht vermits het hun bedoeling is hun werk door te trekken tot 1500.

R.V.U.

Toen Karel V in 1528 de temporaliteit over het Nedersticht aanvaardde, kreeg hij daarmee ook alle oorkonden in bezit, die de rechten van de bisschop vastlegden. Ze werden naar de grafelijke charterkamer in 's-Gravenhage overgebracht en Cornelis Suys heeft ze kort na 1550 opgenomen in zijn inventaris van het grafelijk archief. De originelen zijn thans grotendeels weer in het Utrechtse archief teruggekeerd, maar J.C. Kort, 'Utrechtse oorkonden in Utrecht', *Nederlands Archievenblad*, LXXVIII (1974) 124-133, toont aan dat deze oude inventaris toch nog wel diensten kan bewijzen. Kort maakt onder andere aannemelijk, dat Suys vooral dorsale notities heeft vertaald om de inhoud van de oorkonden te beschrijven en dat de bekende belening van het *predium* Groningen uit 1040 op papyrus geschreven was!

H.P.H.J.

De inventaris van het Brugse stadsarchief, een eeuw geleden uitgegeven door de toenmalige stadsarchivaris L. Gilliodts-van Severen, vermeldde een goede 350 in origineel bewaarde 'politieke' charters uit dit depot. *De regesten op de oorkonden 1089-1300*, die zijn opvolger A. Schouteet in het licht zond (Brugse Geschiedbronnen, IV; Brugge: Société d'Emulation, 1973, 217 blz.) brengen 519 nummers, waarin originelen uit andere fondsen en kopieën uit cartularia zijn begrepen. Indices van persoons- en plaatsnamen en van oorkonders verhogen de bruikbaarheid van het uiteraard zeer verscheiden materiaal.

J.A.V.H.

Een bibliografische puzzle heeft mij geboden J.G.F. Sandberg, *Inventaris van de archieven van de rekenkamer van Zeeland*, II, *De archieven gedeponeerd bij het archief van de rekenkamer 1189- c. 1825* (Middelburg: Rijksarchief in Zeeland, 1973 offset). Ik heb namelijk het bestaan van een deel I niet kunnen achterhalen. Daarmee kunnen niet bedoeld zijn de inventarissen van K. Heeringa en R. Fruin van de rekeningen van vóór 1584, die bij de brand in 1940 gedeeltelijk verloren zijn gegaan. Met deel I zal de inventaris van de eigenlijke rekenkamer, die van 1584-1805 in functie is geweest, bedoeld zijn, maar die is voor zover ik weet nog niet verschenen, hoewel dr. Sandberg er wel naar verwijst. In dit tweede deel zijn geïnventariseerd de archieven van de rekenplichtige ambtenaren, de zogenaamde rendantsexemplaren van de rekeningen, die in het begin van de negentiende eeuw in Middelburg werden

aangetroffen. Verder werden nog een aantal ‘stukken waarvan het verband met het archief van de rekenkamer niet nader is vast te stellen’ beschreven.

H.P.H.J.

Een kasteelarchief, thans in depot bij het rijksarchief te Luik, werd beschreven door Frangoise Lecomte, *Inventaire des archives du château de Lexhy* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 226 blz.). Dit fonds bestaat in hoofdzaak uit papieren betreffende de persoon en het beheer van goederen van de voorouders van de schenker, graaf J. de Borchgrave d'Altena. Hun grondbezit was vooral geconcentreerd in de huidige provincies Luik en Nederlands-Limburg.

J.A.V.H.

De *Inventaire des archives du château de Franc-Waret déposées par le comte A. d'Andigné*, *XIIIe-XXe siècles* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, 297 blz.) door Françoise Jacquet-Ladrier, geeft door zijn titel weinig uitsluitsel over de inhoud van een uitgebreid familiefonds dat van genoemd kasteel naar het rijksarchief te Namen werd overgebracht. Graaf d'Andigné stamt in de vrouwelijke linie af van een broer van de Luikse prinsbisschop van Geldersen huize Gerard van Groesbeek (1563-80), die uitgebreide bezittingen verwierf, hoofdzakelijk in het Naamse, maar wiens nakomelingen in de achttiende eeuw in Noord-Brabant de heerlijkheid Dussen bezaten en ze schijnbaar tot 1832 behielden. Het fonds bevat hoofdzakelijk persoonlijke papieren en documenten met betrekking tot het beheer van een aanzienlijk fortuin, waartoe ook de opbrengst van ijzermijnen bijdroeg, daarbij ook enig archief van heerlijkheden die tot het voorgeslacht van de schenker behoorden.

J.A.V.H.

De reeks inventarissen van het rijksarchief in Limburg te Maastricht werd met twee delen uitgebreid. Van J.T.J. Jamar verscheen een *Inventaris van het archief van het klooster der kruisheren te Roermond* (Maastricht, 1973, 166 blz., 4 ill.). M.K.J. Smeets en W.E.S.L. Keyser-Schuurman verzorgden de *Inventaris van het archief van de Munsterabdij te Roermond*, *1220-1797* (Maastricht, 1974, 174 blz., 5 ill.). Aan beide inventarissen zijn een beknopte inleiding en een register op de persoons- en plaatsnamen toegevoegd.

C.J.A.G.

Deel VI van de *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen te Gent* door J. Buntinx (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 233 blz.; zie *BMGN*, LXXXVII, 268), bevat voornamelijk de ontleding van ruim 2.300 processen, waarvan het oudste diende in 1462, in beroep tegen vonnissen van ondergeschikte rechtbanken in de provincie, en van ca. 500 waarbij van een uitspraak van de Raad in hoogste instantie in beroep werd gekomen bij de Grote Raad van Mechelen: deze gaan niet hoger terug dan 1610.

J.A.V.H.

J. Verschaeren, *Inventaris van het archief van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 338 blz.). De archieven van deze Benedictijnerabdij zijn verspreid geraakt over tal van depots en fondsen, die in de inleiding worden gesignaleerd. Tegen alle archiefeconomische regels in werden in deze inventaris van het zogenaamd fonds van de St.-Adriaansabdij van Geraardsbergen, bewaard op het rijksarchief te Ronse, die andere stukken, zelfs deze in datzelfde rijksarchief in andere fondsen bewaard, ook niet louter formeel

opgenomen. Onder de 1405 nommers vallen vooral de stukken nopens de tiendinning (speciaal van tabak) op. Van de 405 oorkonden van vóór 1500 werd een regestenlijst bijgevoegd.

R.V.U.

Georges Hansotte en Jean Pieyns hebben het fonds ‘Gedrukte plakkaten van het rijksarchief te Luik’ op computer verwerkt, en geven er thans de inventaris van uit, *Inventaire analytique de la collection des placards imprimés liégeois* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, 4 dln., 424, 431, 323 blz., en niet-gepagineerd). Hij omvat 3296 regesten van stukken van allerlei inhoud, uitgevaardigd van 1551 tot 1796, waarvan echter slechts 406 vóór de achttiende eeuw dagtekenen. Gebeurlijk wordt naar uitgaven verwezen. Het fonds is er echter ver van een volledige verzameling uit te maken: deze zou dienen uit andere reeksen vervolledigd te worden. Het slot van deel III en geheel deel IV brengen uitvoerige indices: van de uitvaardigende personen en organen, van de plaatsen van uitvaardiging, van de drukkers, en van de inhoud.

J.A.V.H.

M. Grauwen, *Kerkelijk archief van Brabant. Supplement nrs. 32283-32904* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 59 blz.) is luidens de ondertitel een ‘Inventaris van het archief van de Sint-Stefaansparochie te Sint-Stevens-Woluwe’. Dit fonds, nu bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, loopt hoofdzakelijk over de zeventiende en latere eeuwen.

R.V.U.

De publicatie van de Romeinse bescheiden met betrekking tot het bisdom Luik, hoofdzakelijk aan de hand van het archief van de nuntiatuur te Keulen, werd voortgezet door J. Hoyoux. Diens *Inventaire analytique de documents relatifs à l'histoire du diocese de Liège sous le régime des nonces de Cologne (1666-1670)* (Brussel en Rome: Belgisch Historisch Instituut te Rome, 1974, 204 blz.) verscheen ongelukkig met een foute reekstitel op kaft en voorwerk: de vermelding Bibliothèque de l'Institut Historique Belge de Rome, XIX, wordt op een inlegblad verbeterd tot: Analecta Vaticano-Belgica, 2e serie, afdeling B2, Nonciature de Cologne, VI. De excerpten hebben vooral betrekking op de politieke gebeurtenissen van die jaren, met name de Tweede Engelse oorlog en de Munsterse inval in de Republiek, en de Devolutieoorlog in de Spaanse Nederlanden. Naast diplomatieke briefwisseling werden ook krantenberichten, in genoemd fonds bewaard, meegedeeld.

J.A.V.H.

Een mediaevist wordt wel eens afgunstig bij het doornemen van inventarissen van negentiende-eeuwse gemeentearchieven. Over zo volledige bescheiden beschikt hij nimmer. Merkwaardig doet dan ook de klacht aan dat er zoveel verloren is gegaan, geuit door W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeenten Bunde*, *Houthem*, *Valkenburg en van het kanton Valkenburg 1795-1800* (4 dln; Maastricht: Dienst inspectie der archieven, 1973-1974). De inventarisatie lijkt me zeer grondig, al bestaan er voor het interne gebruik van de gemeentesecretarie uitvoeriger versies waarin van alle series naast de verzamelnummers ook de uitwerking van de series is opgenomen. De Fransen hadden van 1795-1800 een kantonnale structuur ingevoerd, die in laatstgenoemd jaar weer werd opgeheven en omgezet in gemeentelijke arrondissementen, vandaar de inventaris van het kanton Valkenburg. De inventarissen zijn verlucht met een aantal afbeeldingen.

H.P.H.J.

M.R. Thielemans, *Inventaire des papiers Orts* (Archives générales du royaume; Brussel, 1973) omvat drie delen: 1° familiepapieren; 2° ambtelijke en politieke stukken; 3° varia, waaruit zes nummers te noteren vallen met betrekking tot 'Dîners périodiques' van exclu-

sieve, liberale bourgeoiskringen te Brussel in de negentiende eeuw. Onder het tweede hoofd vindt men onder meer de papieren van volksvertegenwoordiger Auguste Orts. Het belangrijkste fonds is echter dat van de diplomaat Pierre Orts: te consulteren voor de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Het bevat ook een aantal dossiers met betrekking tot de koningskwestie, maar deze zijn vooralsnog niet toegankelijk.
M.D.V.

Voor de raadpleging van het kabinetsarchief van Binnenlandse Zaken (oktober 1817-december 1877), bewaard in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, is men aangewezen op de repertoria (met klappers) die de toenmalige administratie heeft bijgehouden. Het grootste deel van de stukken uit 1817-1830 (repertoria 61 en 62) heeft betrekking op de Zuidelijke Provinciën: publieke opinie, pers, industrie, onderwijs en allerlei. Men krijgt daarvan thans een overzicht in M.R. Thielemans, *Inventaire des dossiers relatifs à la Belgique conservés dans le fonds cabinet du ministere de l'Intérieur (1817-1830) aux archives générales du royaume des Pays-Bas* (Archives générales du royaume et archives de l'état dans les provinces, Miscellanea Archivistica, IV; Brussel, 1974).
M.D.V.

R. Petit, *Inventaire des archives de l'administration des eaux et forêts* (Archives générales du royaume et archives de l'état dans les provinces, archives de l'état à Namur; Brussel, 1974) geeft toegang tot het archiefmateriaal aan de hand waarvan men de bosontginning in Luxemburg kan bestuderen. Het dateert vooral uit de periode na het midden van de negentiende eeuw.
M.D.V.

In een uitzonderlijk materiaal wordt de weg gewezen door J. Gotovitch, *Archives des partisans armés* (Centre de recherches et d'études historiques de la seconde guerre mondiale, Inventaires, 4, Archives générales du Royaume; Brussel, 1974). Het gaat om meer dan zeshonderd stukken uit de periode juli 1943-augustus 1944 met betrekking tot de activiteit van de gewapende partisanen, dat is een door de communistische partij in België op de been gebrachte, militaire verzetsorganisatie, waarvan men in de inleiding een organigram voorgesteld krijgt. De stukken zijn voor het grootste deel afkomstig uit het persoonlijke archief van L. van Brussel, die in de organisatie belangrijke functies bekleedde; verder uit fondsen van het Bundesarchiv te Koblenz en van de Fondation Joseph Jacquemotte te Brussel.
M.D.V.

Inventaire des archives communales de l'époque contemporaine, II (Archives générales du royaume et archives de l'état dans les provinces, archives de l'état à Namur; Brussel, 1973), door J. Bovesse, F. Jacquet-Ladrier, F. Mirguet, R. Campe, T. Davidovic, J.M. Fostier en C. Massart, en P. Rosen, *Inventaire des archives communales de l'époque contemporaine*, III (Brussel, 1973; *ibidem*) zijn het vervolg op het in 1970 gepubliceerde eerste deel. Het gaat om het hedendaags archief van respectievelijk 41 en 24 Naamse gemeenten, in het rijksarchief te Namen gedeponeerd. Voor elke gemeente wordt ook de bibliografie aangegeven.
M.D.V.

De jaarlijkse ‘Bibliografie van de geschiedenis van België, 1972’, *Belgisch tijdschrift voor*

filologie en geschiedenis, LI (1973) 858-990 tevoren uitgegeven onder redactie van prof. Dhondt, wordt voortgezet door zijn opvolger aan de Rijksuniversiteit te Gent R. van Eenoo. Zij telt voor dit jaar bijna 2000 titels.

J.A.V.H.

In de reeks 'Guide des sources de l'histoire des nations' van de Internationale Archievenraad publiceren Emile Vandewoude en André Vanrie een *Guide des sources de l'histoire d'Afrique du Nord*, *d'Asie et d'Océanie conservées en Belgique* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972). Naar het model van de reeds vroeger verschenen gids voor de bronnen over de geschiedenis van Latijns-Amerika van L. Liagre en J. Baerten, maar veel scrupuleuzer en volledi ger, wordt een overzicht gegeven van bronnenmateriaal, manuscripten, zeldzame werken, kaarten, plannen en prenten, niet alleen in de rijks- en stadsarchieven maar ook in de grote bibliotheken, musea en geestelijke instellingen en zelfs in privécollecties. Het overgrote deel der documentatie betreft de Oostendse Compagnie, de Belgische expansie in China, de betrekkingen met Japan, Siam, Perzië en Egypte, en de missionering.

E.S.

R.H. Touwaide gaf in *De Gulden Passer* van 1965 tot 1971 een bibliografie van de Belgische uitgaven van het beroemde boek van L. Guicciardini over de Nederlanden. In *Archief- en bibliotheekwezen van België*, XLV (1974) 106-184 geeft hij nu over 'La description de tous les Pays-Bas par Lodovico Guicciardini. Complément à la bibliographie de Boele Van Hensbroek' nog nadere aanvullingen met onder meer uitvoerige beschrijvingen van de edities van Arnhem (1643?) en Amsterdam (1648).

R.V.U.

Het onlangs verschenen *Alfabetisch persoonsnamenregister*, I, *Oost-Indië 1866-1893* en II, *West-Indië 1840-1893* (Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 1974, 83 blz., f 8. -, inclusief BTW en verzendkosten) is samengesteld door Dorothée Buur en behoort bij A. Hartmann's *Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche koloniën voor zoover zij verspreid is in tijdschriften en mengelwerken* dat in 1895 door Martinus Nijhoff werd uitgegeven.

G.N.V.D.P.

De archiefdienst van de 'Université libre de Bruxelles' is spoedig na zijn oprichting, in 1967, begonnen met het verzamelen van onder meer studentenbladen. Zij vormen de hoofdbrok in F. Sartorius, *Catalogue des journaux et périodiques conservés aux archives de l'université libre de Bruxelles*, I, *A-K* (Archives et bibliothèques de Belgique, Catalogues, I; Brussel, 1973) die 589 nummers bevat: de stand van het bezit op 30 september 1973. In de inleiding wijst J. Bartier op de betekenis van de studentenpers als historische bron.

M.D.V.

W. Adams en R. Breugelmans, ed., *Reizende bladen. Literaire tijdschriften van Noord en Zuid na 1945. Catalogus* (Eindhoven: Stichting Literaire Dagen, 1974, 127 blz., f 17. -, incl. porto). De stichting Literaire Dagen te Eindhoven heeft het prijzenswaardige initiatief genomen tot een reizende tentoonstelling van literaire

tijdschriften uit Vlaanderen en Nederland verschenen sinds 1945, die in 1974 en 1975 in verschillende plaatsen in beide landen zal worden gehouden. Als begeleiding van de tentoonstelling is een catalogus ver-

schenen, die werd samengesteld door lic. W. Adams te Brussel en drs. R. Breugelmans te Leiden. De samenstellers zijn echter verder gegaan en hebben behalve de tentoongestelde ook zo volledig mogelijk de andere letterkundige tijdschriften opgenomen. Wat Nederland betreft is het een uitbreiding van de in 1973 door de tweede auteur vervaardigde bibliografie *Litteraire tijdschriften in Nederland sinds 1945 uitgegeven in eigen beheer of door kleine uitgeverijen*. De bibliografische gegevens zijn uitgebreid en nauwkeurig; zij omvatten behalve de gebruikelijke opgaven ook titels van speciale afleveringen en van literatuur over deze tijdschriften. Voor openbare en wetenschappelijke bibliotheken is het een onmisbare publicatie. Het boek kan zowel besteld worden bij bovengenoemde Stichting in Eindhoven, postbus 176, als bij het Letterkundig Museum in Den Haag, postbus 97.

W.R.H.K.

Het artikel van H. van der Haegen en J. van Weesep, 'Urban Geography in the Low Countries', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, LXV (1974) 79-89, geeft een overzicht van boeken en andere bijdragen van Nederlandse en Vlaamse auteurs, sinds 1945 verschenen over stadsgeografie, dat ook de geschiedschrijving over steden diensten zal bewijzen.

J.A.V.H.

In *Persia*, VI (1974) 1-50, een uitgave van het genootschap Nederland-Iran, vindt men van de hand van mevrouw M.A.P. Meilink-Roelofsz een uitgebreide bijdrage, getiteld: 'The Earliest Relations between Persia and the Netherlands', waarin dat onderwerp op voorbeeldige wijze wordt behandeld. Het artikel is verlucht met tien fraaie illustraties.

W.Ph.C.

Eddy Stols, 'Os mercadores flamengos em Portugal e no Brasil antes das conquistas holandesas', *Anais de Historia* (Assis), V (1973) 9-54, geeft een belangrijk overzicht van de handel van Vlamingen, vooral Antwerpenaren en Bruggelingen, in Portugal en in Brazilië, hoofdzakelijk tot aan de Hollandse verovering van de kolonie. De eerste vestigingen van kooplieden gaan terug tot het einde van de vijftiende eeuw. Zij kenden hun hoogtepunt in de zestiende eeuw, toen het contact met de Westerse wereld in grote mate door de Vlamingen werd verzekerd. De stichting van de WIC en de daaruit volgende opbloei van de vrijbuiterij in de Amerikaanse wateren, en de nationalistische reactie waartoe de restauratie van 1640 in Portugal aanleiding gaf, brachten daarin een ommekeer teweeg.

J.A.V.H.

H.J. Leloux, die onlangs over de taal van de Oosterlingenkolonie te Brugge promoveerde, gaf een overzicht van 'De Oosterlingen en andere vreemde kooplieden te Brugge en kerkelijke en sociaal-caritatieve instellingen', *Handelingen Société Emulation Brugge*, CX (1973) 21-39. De Hanzeaten onderhielden een veelzijdige relatie tot kloosters en gasthuizen in hun Vlaamse kantoorstad. Van de andere naties is veel minder bekend.

J.A.V.H.

A. Viaene sluit in *Biekorf*, LXXIII (1972) 199-212 en LXXIV (1973) 331-337 zijn artikel ‘Veelnamig Vlaanderen’ af. Nu verklaart hij de benamingen Westland van Vlaanderen, Westvlaanderen, Zeekantigh, Zeeuwsch en Zuyd-Vlaenderen en Vlaenderlant. Vooral

voor de historische geografie en voor de politieke geschiedenis mag deze bijdrage belangrijk genoemd worden.
L.V.B.

De bijdrage van Jan Crab over 'De beeldsnijders en hun ambacht', *Arca Lovaniensis. Vrienden Stedelijk Museum Leuven*, I (1972) 69-91 is in wezen kunsthistorisch bedoeld, maar deelt ook bijzonderheden mee over de gildeorganisatie in de voornaamste steden der Nederlanden.
J.A.V.H.

In *Augustiniana*, XXIII (1973) 468-546 en XXIV (1974) 190-208 geeft M. Hereswitha een dertigtal 'Documenten in verband met de geschiedenis der Heilig-Graforde tussen 1299 en 1762' uit. Zij hebben in hoofdzaak betrekking op de provincie Neder-Germanië (Nederlanden).
R.V.U.

Een kostbaar uitgevoerd werk met een navenante prijs is H. Voorn, *De papiermolens in de provincie Zuid-Holland alsmede in Zeeland*, *Utrecht*, *Noord-Brabant*, *Groningen*, *Friesland*, *Drenthe* (De geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie II; Wormerveer, 1973, 301 blz., f 147,50). In 1960 is al een deel verschenen over de provincie Noord-Holland en de bedoeling is dat in de toekomst de reeks wordt afgesloten met een derde deel dat het belangrijke productiecentrum Gelderland, samen met Overijssel en Limburg moet behandelen. We hebben hier te doen met een serieus historisch werk, berustend op een uitgebreid archiefonderzoek. Het is daarom jammer dat er om esthetische en praktische redenen geen voetnoten zijn opgenomen. In deel I stond een uitvoerige technische inleiding over de papierfabricage, die in dit deel kort is samengevat, maar toch ook weer verlucht met verhelderende illustraties. In Zuid-Holland werd bijna uitsluitend grauw papier vervaardigd, bestemd als verpakkingsmateriaal, waarvoor men geen zuiver water nodig had, zoals bijvoorbeeld bij de witpapiermolens op de Veluwe. Het centrum was de plaats Waddinxveen, waar de plaatselijke papierfabriekeurs al in de Franse tijd een comparitie hadden opgericht, om door onderlinge samenwerking de prijs op peil te houden. Deze werd in 1813 omgezet in de 'Comparitie der Zuidhollandse papierfabriekeurs', de eerste echte ondernemingsvereniging in de papierbranche. Ook verder heersten nogal patriarchale toestanden met gildenachtige trekken. Het grootste deel van het boek wordt ingenomen door een beschrijving van alle papiermolens in de provincie. Het boek is fraai geïllustreerd en gedrukt op, hoe kan het anders, schitterend papier.
H.P.H.J.

Ieper heeft in de geschiedenis van de Nederlanden een bijzonder belangrijke rol gespeeld en toch mist men nog steeds een degelijke en moderne monografie over deze middeleeuwse stad. De vernieling van het leeuwendeel van het stedelijk archief in 1914 heeft alle verdere hoop hierop nagenoeg uitgewist. In die optiek was het een gelukkig initiatief van het stadsbestuur van Ieper en van de wetenschappelijke medewerkers prof. J.A. van Houtte en stadsarchivaris O. Mus dit *Prisma van de geschiedenis van Ieper. Een bundel historische opstellen* (Ieper, 1974, xxi + 520

blz.) te laten verschijnen. Zij kozen daartoe tweeëntwintig detailstudies uit waarvan de meeste reeds vele jaren geleden verschenen, maar waaronder ook enkele volledig nieuw zijn. Zij lopen van de dertiende eeuw tot onze tijd. De sociale en economische geschiedenis levert wel de hoofdbrok met de bekende studies

van J. Demey en H. van Werveke over de Ieperse lakenindustrie, de recente bijdrage van O. Mus over de Ieperse wolhandelaars in Engeland, en diens tot nu toe onuitgegeven overzicht van 'Rijkdom en Armoede. Zeven eeuwen leven en werken te Ieper' (1-27), de klassieke opstellen van H. Pirenne over het Iepers laken te Nowgorod en de bevolkingstellingen van Ieper. Daarbij aansluitend beschreef O. Vanneste 'De ekonomische evolutie te Ieper na de 2e Wereldoorlog' (441-464). Meer op het vlak van de politieke en institutionele geschiedenis liggen de bekende studies van A. Verhulst over het ontstaan van de stad, van G. Doudelez over de opstand van 1280, en van E. de Sagher over de boogschuttersgilde op het einde der veertiende eeuw, en van S. Fecheyr over het stadspatriciaat en de bezetting van de schepenbank in de dertiende eeuw.

De rampzalige jaren die Ieper tijdens de eerste wereldoorlog doormaakte zijn vertegenwoordigd in de bladzijden van A.A. Caenepeel 'Ieper 1914. Een inleiding tot de vier rampzaligste jaren van zijn geschiedenis' (75-103) en G. Topham Forrest over de wederopbouw van de stad en haar monumenten na de beproevingen. De geschiedenis van het bisdom Ieper wordt bedacht door P. Declerck's studie over 'J.B. De Smet, bisschop van Ieper van 1721 tot 1732', en deze van L. Preneel over 'K.A. van Arberg, de laatste bisschop met zetel te Ieper (1786-1802)'. Het Ieperse geestesleven komt aan de orde in een bijdrage van L. Bakelants over de zestiende-eeuwse Latijnse dichter Gislain Bulteel en in de aantekeningen van P. Verheyden over de drukkers Joos Destrée I en II uit de zestiende eeuw en François Bellet uit de eerste jaren der volgende eeuw. De kunstwereld van Ieper wordt opgeroepen door een studie van M. Bekaert over de beeldhouwer Josse de Corte (1627-1679), de schets over de bouwgeschiedenis van St.-Maartenskerk door J. Coomans die tevens zijn plannen voor de restauratie ervan in 1907 beschrijft, en door een evocatie door H. Hoste van een aantal oude Ieperse gevels in hout en steen. Steunend op deze bijdragen en op zijn rijke belezenheid heeft J.A. van Houtte bij wijze van inleiding een afgerond beeld opgeroepen van de Ieperse geschiedenis: 'Ieper door de eeuwen heen' (ixxxi). Vermelden wij tenslotte nog de rijke en vooral belangwekkende illustraties (onder meer reproducties van lakenzegels en oude gevels).

R.V.U.

F. van Hemelryck, 'De tweestrijd tussen de amman en de luitenant-amman van Brussel', *Eigen Schoon en De Brabander*, LVII (1974) 89-111 is, zoals de ondertitel het uitdrukt, een bijdrage tot de studie van 'De naijver tussen de gerechtsambtenaren in het ancien régime'. Het ambt van luitenant-amman werd in 1421 in het leven geroepen, maar pas sinds ca. 1660 ging deze ondergeschikte zich onafhankelijk gedragen tegenover zijn superieuren; dit nam in de eerste jaren der achttiende eeuw ernstige vormen aan. Ondanks pogingen van de regering werd het probleem onder het ancien régime niet bevredigend opgelost.

R.V.U.

'Nijmeegse Studiën' is de naam van een nieuwe reeks publicaties, uitgegeven door het gemeentearchief te Nijmegen in samenwerking met de redactie van het tijdschrift *Numaga*. Het eerste deel bevat een opstel van V.A.M. van der Burg, *Het Nijmeegs oudburgerrecht*, *een nadere juridische beschouwing over de status van het Oud Burgeren Gasthuis* (Nijmegen, 1973, 30 blz.). Het behandelt de betekenis van het

stadsburgerschap in Nijmegen en trekt een vergelijking met de weiderechten van de grootburgers te Kampen. Deel twee van A.H. Jenniskens, *De magistraat van Nijmegen*, *1618-1648* (Nijmegen, 1973, 40 blz.) geeft bijzonderheden over een onontgonnen periode uit de geschiedenis van het stedelijk

bestuur. Het derde deel van J.A. Schimmel, *Het 'schuldige' Nijmegen* (Nijmegen, 1973, 34 blz.) bevat een 'toelichtende studie op de investeringspolitiek van de stad Nijmegen in de tweede helft van de achttiende eeuw'. R. van Schaïk doet in deel vier *Mariënburg* (Nijmegen, 1973, 48 blz.) 'een onderzoek naar goederen en rechten van een Nijmeegs klooster in de vijftiende en zestiende eeuw'.

C.J.A.G.

In Rotterdam werd na de eerste wereldoorlog een gemeentelijke havenloodsdienst opgericht. Sindsdien waren loodsen dus ambtenaren in de zin der wet, maar het loodsen of de pilotagie, zoals men vroeger zei, heeft een lange voorgeschiedenis gehad; hierover schrijft A.M. Overwater, 'Ruim 300 jaar Rotterdamse loodsdienst', *Rotterdams Jaarboekje* (1973) 147-181. In de late middeleeuwen zijn er aanvankelijk slechts berichten over het leggen van vuurbakens, maar dat er toen ook al loodsen werkten, blijkt uit een Brielse keur van 1445, waarin zij verplicht waren mee te werken bij de inning van het vuurbakengeld. De loodsen of piloten (naar het peillood waarmee ze werkten) waren particuliere ondernemers, maar sinds de zestiende eeuw stelde de overheid soms hun gebruik verplicht. Den Briel, gunstig gelegen aan de Maasmond, telde uiteraard de meeste loodsen, maar ze woonden ook in andere steden. Hun deskundigheid liet wel eens te wensen over, reden, waarom de Staten van Holland nu ook gingen regelen, welke 'lootsluyden geadmitteert zullen worden'. Het artikel vermeldt een groot aantal details, waaruit een vrij duidelijk beeld van de moeilijkheden van de scheepvaart op de Maas in het verleden gewonnen kan worden.

H.P.H.J.

Middeleeuwen

P. Cockshaw, 'A propos des pays de par deça et des pays de par delà', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LII (1974) 386-388 waarschuwt voor het gebruik van deze termen die in de Bourgondische tijd een veel minder specifieke betekenis hadden dan deze waarin de huidige historici ze gebruiken.

R.V.U.

Franz Petri, ed., *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich* (Wege der Forschung, IL; Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973, xix + 690 blz., talrijke schetsen en 2 uitslaande kaarten, 70,40 DM.). Een der grondproblemen van de middeleeuwse geschiedenis van Europa blijft nog steeds de geschiedenis der Franken en hun nederzetting binnen de grenzen van het Romeinse rijk. Voor de Nederlanden, en speciaal voor de Zuidelijke Nederlanden is het Frankisch vraagstuk en de daarmee verband houdende taalgrens-kwestie een nog heter hangijzer. Met zijn *Germanisches Volkserbe in Walloniën und Nord-Frankreich* (1938) heeft Prof. F. Petri het onderzoek op dit terrein op beslissende wijze gestimuleerd. In de bekende reeks 'Wege der Forschung' verzorgde hij nu een bloemlezing van de meest diverse bijdragen die ons een overzicht bieden van de desbetreffende historiografie sinds A. Schiber en G. Kurth (1894-1896) tot het colloquium dat in 1969 te Bonn hieraan gewijd was. Het betreft in het geheel eenendertig teksten van eenentwintig auteurs, die zowel zuiver historisch, filologisch, archeologisch, rechtshistorisch als sociaal

van aard zijn. Het merendeel der auteurs zijn natuurlijk Duitsers, maar ook Nederland is vertegenwoordigd met J.F. Niermeyer en België met

natuurlijk G. Kurth, de filologen H. Draye en M. Gysseling en de archeoloog H. Roosens.

Het heeft natuurlijk weinig zin de hier nogmaals afgedrukte bijdragen te bespreken. Een eenvoudige opsomming moge volstaan: H. Witte, 'Über die Methode der historrischen Nationalitätenforschung' (1910); A. Schiber, 'Die germanischen Ortsnamen in Frankreich' (1894); G. Kurth, 'La frontière linguistique en Belgique et dans le nord de la France' (Auszüge aus den Conclusions historiques (1896); F. Petri, recensie van: Ernst Gamillscheg, *Romania Germanica. Zu den ältesten Berührungen zwischen Römern und Germanen*; F. Steinbach, 'Studien zur westdeutschen Stammes- und Volksgeschichte' (1926) (Auszug); F. Petri, 'Der fränkische Anteil am Aufbau des franzosischen Volkstums' (1935); T. Frings, recensie van: Franz Petri, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze* (1938); W. von Wartburg, 'Umfang und Bedeutung der germanischen Siedlung in Nordgallien' (1950); A. Bach, 'Zur Frankonisierung des deutschen Ortsnamenschatzes' (1954); H. Draye, 'Ortsnamen- und Sprachgrenzforschung in Belgien' (1956); M. Gysseling, 'Die fränkischen Siedlungsnamen' (1969/70); R. Schützeichel, 'Das Ludwiglied und die Erforschung des Westfränkischen' (1966/67); H. Zeib, 'Fürstengrab und Reihengräbersitte' (1936); J. Werner, 'Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation. Ein Beitrag zur Methode der fruhgeschichtlichen Archäologie' (1950); J. Werner, 'Bewaffnung und Waffenbeigabe in der Merowingerzeit' (1968); H. Zeiß, 'Die germanischen Grabfunde des frühen Mittelalters zwischen mittlerer Seine und Loiremündung' (1943); K. Böhner, 'Romanen und Franken im Trierer Land. Nach dem Zeugnis der archäologischen Quellen' (1964); H. Roosens, 'Siedlung und Bevölkerungsstruktur im Spiegel merowingischer Gräberfelder. Zu den jüngsten Ergebnissen der Reihengräberforschung in Belgien' (1969/71); E. Ewig, 'Die Civitas Ubiorum, die Francia Rinensis und das Land Ribuarien' (1954); H. Kuhn, 'Das Rheinland in den germanischen Wanderungen' (1973) (Auszüge); E. Ewig, 'Nochmals die Francia Rinensis und das Land Ribuarien' (1973); F. Petri, recensie van: Charles Verlinden, *Les origines de la frontière linguistique en Belgique et la colonisation franque* (1956); R. Schmidt-Wiegand, 'Sali. Die Malbergischen Glossen der Lex Salica und die Ausbreitung der Franken' (1968); F. Steinbach, recensie van: Alexander Bergengruen, *Adel und Grundherrschaft in Merowingerreich. Siedlungs- und standesgeschichtliche Studie zu den Anfängen des fränkischen Adels in Nordfrankreich und Belgien* (1960); W. Schlesinger und J. Werner, 'Über den Adel im Frankenreich' (1971); F. Irsigler, 'Ergebnisse aus Untersuchungen zur Geschichte des fruhfränkischen Adels' (1969); J.F. Niermeyer, 'La Meuse et l'expansion franque vers le nord (VIIe-VIIIe siècles)' (1958); F. Steinbach, 'Die Zeit der Merowinger (400-751)' (1956); R. Schützeichel, 'Das westfränkische Problem' (1963); W. Schlesinger, 'Die Franken im Gebiet östlich des mittleren Rheins. Skizze eines Forschungsprogramms' (1965); F. Petri, 'Nachwort zum Kolloquium: Hauptprobleme der Siedlung, Sprache und Kultur des Frankenreichs' (1971).

Zoals men ziet wijkt de opbouw van deze bloemlezing nogal af van de gebruikelijke normen van de serie. De chronologische opeenvolging werd door de samensteller prijs gegeven en vervangen door een meer thematische. Daar dit onderwerp echter precies zo sterk beroep moet doen op interdisciplinair onderzoek en globale

benadering lijkt het ergens wel wat storend bijvoorbeeld een bijdrage over de rijgraven van 1936 te moeten lezen ver na een overzicht over de omvang en de betekenis van de Germaanse vestiging van 1950. Een dergelijke keuze van de afgedrukte bijdragen zal wel steeds iemand onbevredigd laten. Als Belg mist men node de bijdragen van J. Dhondt en vooral de meest recente publicatie van M. Gysseling over het taalgrensprobleem. De grotere werken kon-

den natuurlijk niet worden opgenomen en de samensteller heeft dit trachten te ondervangen door recensies ervan op te nemen. Het dient echter gezegd dat de informatieve waarde van bepaalde boekbesprekingen slechts zeer beperkt is. Al met al, blijft deze bundel een knappe inleiding tot het Frankenprobleem en beantwoordt volledig aan de bedoeling van de reeks waarin het verschenen is.

R.V.U.

Hoe was de staatkundige toestand in de Friese landen tussen de Noormannentijd en de heerschappij der hoofdelingen in de late middeleeuwen? De zaak is moeilijk genoeg voor Friesland tussen Vlie en Lauwers, waar na het verdwijnen van de Brunonen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland beiden aanspraken maakten op de grafelijkheid, voor de Groninger Ommelanden lijkt de kwestie door gebrek aan gegevens schier onoplosbaar. Toch is er weer eens een poging gedaan in de Munsterse dissertatie van Wilfried Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Munster in Westfalen, 1974, 187 blz. met 11 kaarten en 22 platen buiten de tekst). Ehbrecht haalt bijzonder veel overhoop en heeft zonder meer een moeilijk boek geschreven, dat evenwel geschraagd wordt door een grondige kennis van de Duitse en Nederlandse literatuur. Ik zou niet durven zeggen dat het ook een goed boek is, daarvoor staat het te vol met onbewezen hypothesen en heeft het te weinig oog voor de onderliggende sociaal-economische werkelijkheid. Begin- en eindjaar in de titel zijn niet willekeurig gekozen. In 970 werd het stift Elten bevestigd in het bezit van goederen in de vier Ommelander graafschappen: Hunesca, Fivelga, Merime (= de Marne) en Middage, geschonken door Wichman van Hamaland; in 1290 beleende Rudolf van Habsburg Reinald van Gelre met geheel Oost-Friesland. Ehbrecht tracht nu aannemelijk te maken dat de grafelijke rechten van Hamaland in het noorden - er werd in 970 alleen van goederen gesproken! - via de graven van Werl, de Brunonen en de Northeimers in 1107 bij Hendrik van Zutphen terecht kwamen. In afwijking van Niermeyer wordt namelijk gesteld dat de belening van 1107 niet de graafschappen tussen Vlie en Lauwers, maar die beoosten de Lauwers, betrof. Hierin zou de schrijver best gelijk kunnen hebben. Niermeyer moest immers verschillende twaalfde-eeuwse oorkonden vals verklaren om zijn opvatting staande te houden. In 1290 zouden de Gelderse graven dan ook de oude rechten van hun familie weer opgevat hebben. Ehbrecht is geneigd meer belang voor het dagelijks bestuur van de Friese landen toe te kennen aan deze efemere graven dan mijns inziens verantwoord is. Hij ziet echter wel in, dat er zeker in de twaalfde eeuw een machtsvacuum was en om dat op te vullen zou de Friese adel een groot aantal kloosters gesticht hebben. In de dertiende eeuwse kroniek van Wittewierum zouden we het resultaat van deze 'Klosterherrschaft' dan voor ons zien, waarbij de abten de doorslag konden geven in de diverse 'Landgemeinden'. Alles blijft vrij hypothetisch, de schrijver heeft geenszins de vele duistere punten in de fascinerende kroniek van Wittewierum afdoende kunnen verklaren, maar de specialisten zullen ongetwijfeld van zijn opvattingen kennis dienen te nemen.

H.P.H.J.

In *Annuaire d'histoire liégeoise*, XXXVIII (1973) 1-53, brengt P. Gorissen een belangrijk artikel over 'Looz, fief liégeois', waarin hij de thesis van J. Baerten (vergelijk recensie in *BMGN*, LXXXV (1970) 244-247) preciseert, nuanceert en

soms weerlegt. Zoals Baerten het reeds gedaan had, revaloriseert ook P. Gorissen de thesis van Jan van Hocsem (1338).

L.V.B.

Gerard Isaac Lieftinck, ‘Lambert de Saint-Omer et son Liber floridus’, *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti* (Turijn, 1973) 81-87, met zeven platen, schetst de levensomstandigheden van de auteur van het beroemde manuscript, en identificeert het geschrift van een passus daarin als afkomstig zijnde uit het milieu van de Luikse St. Jacobsabdij.

J.A.V.H.

E. Brouette, ‘La plus ancienne mention d'un official d'archidiacre dans le diocèse de Liège’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LI (1973) 366-370 is deze van Gerardus, officiaal van de aartsdiaken van Henegouwen, in 1180. Dit is niet alleen zeer vroeg voor het verschijnen van een dergelijke instelling die pas ca. 1200 algemeen wordt, maar zij schijnt zelfs ouder te zijn dan de bisschoppelijke officialiteit zelf die pas van het begin der dertiende eeuw zou dateren.

R.V.U.

L. Zylbergeld, ‘Le prix des céréales et du pain à Liège dans la première moitié du XIIIe siècle’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LI (1973) 271-332 en 761-785 beschrijft zeer uitvoerig de marktstructuren te Luik en tracht door een combinatie van archivalische bronnen en kronieken, speciaal de Annales van Renier van St.-Jacob prijscurven te schetsen voor rogge, spelt en wijn tussen 1194 en 1225.

R.V.U.

U. von der Burg, ‘Niederlothringisch-niederrheinische Überlieferungen in einem mainfränkischen Epos. Beobachtungen und Überlegungen zu Zusätzen in Striekers-Epos’, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVIII (1974) 54-61. In het vroege dertiende-eeuwse Duitse Karelepos is enige invloed van Franse voorbeelden onmiskenbaar. Deze zijn in feite terug te voeren op motieven die in het Maasgebied van Luik en Loon levendig waren.

R.V.U.

Onder de titel *De Munt te Leuven tot het einde der XVe eeuw* (2e dr.; Leuven: Cera, 1973, 117 blz.) beschrijft de conservator van het Leuvense stedelijk museum Jan Crab de verzameling die aldaar wordt bewaard en brengt haar in verband met de geschiedenis van de muntslag in de stad, die niet vóór 1231 met zekerheid vaststaat, maar ook met de vroegere aanmunting, mogelijk reeds sinds de eerste helft van de elfde eeuw elders bedreven, van de graven van Leuven. De Leuvense Munt werkte voor het laatst in 1488-9. De beschreven stukken worden afgebeeld, en de Brabantse muntordonnantie van 10 mei 1430 samen met een paar vroegere documenten in bijlage afgedrukt.

J.A.V.H.

In 1899 trok Pirenne de aandacht op de Vlaamse Hanze van Londen, en in de jaren 1950 wijdde Van Werveke er verschillende studiën aan. Edouard Perroy heeft nu het beeld van die instelling, in een bijdrage waarvan hij de proef slechts enige dagen voor zijn dood verbeterde, aan een grondige herziening onderworpen: ‘Le commerce anglo-flamand au XIIIe siècle. La Hanse flamande de Londres’, *Revue Historique*, CCLII (1974) 3-18. Op goede gronden betoogt hij dat er vóór 1240 helemaal geen

algemene, maar alleen plaatselijke hanzen op Engeland bestonden. Toen sloten Ieper en Douai, die de handel op Engeland beheersten, een akkoord van onderlinge bijstand, waarbij twintig jaar later andere steden aansloten. In tegenstelling met de tot dusver gangbare mening speelde Brugge er nog geen rol in, maar was de bedoeling van het verbond juist de opkomende concurrentie

van de Zwinstad te onderdrukken. De handelsoorlog van 1270 en volgende jaren verzwakte Ieper en Douai zo erg, dat Brugge de kans zag om de leiding aan zich te trekken. De Vlaamse Hanze van Londen zou dus tussen 1275 of zelfs 1278 en 1284 ontstaan zijn, en keerde de rollen in zekere zin om, daar nu Douai en ook Gent van het lidmaatschap werden uitgesloten. Haar kortstondig bestaan nam waarschijnlijk reeds met de Franse bezetting van Vlaanderen in 1297 een einde.

J.A.V.H.

In J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1974, 180 blz., f 36,50) worden diverse aspecten van christelijke bedevaarten in de middeleeuwen behandeld. De auteur leidt ons van 'de pelgrims naar het heilige land', de 'Romegangers' en de 'pelgrims naar Santiago de Compostella' via de 'kruistochten' naar de 'gerechtelijke bedevaarten', een thema dat speciaal voor de lezers van de *BMGN* van belang is, daar de strafbedevaart ook in de Nederlanden bekend was en op ruime schaal werd toegepast. Omstreeks 1300 kwam de strafbedevaart een enkele maal voor als een bepaling bij een vredesverdrag en de gerechtelijke bedevaart werd in deze periode tevens in het stedelijk strafrecht opgenomen. Al gauw ontstond de gewoonte de strafbedevaart af te kopen terwijl het geld ten goede kwam aan de uitvoering van publieke werken. De bloeitijd van de strafbedevaart in de Nederlanden lag in de vijftiende eeuw. Het verzorgd uitgegeven boek is voorzien van een register en het is verlucht met bijzonder fraaie illustraties.

G.N.V.D.P.

Aan het voorbeeld van een Naamse familie, rijk geworden in het bouwbedrijf, betoogt L. Genicot in: 'Sur le "patriciat" à Namur au XIVe siècle. L'exemple des Valion', *Geschichte in der Gesellschaft. Festschrift für Karl Bosl* (Stuttgart, 1974) 79-91, de vrijwel onoverbrugbare scheiding tussen het milieu van de ambachtslieden, waartoe zij behoort, en dat van het alle hogere stadsambten monopoliserende handelspatriciaat.

J.A.V.H.

P. de Ridder, 'De oorkonden verleend door hertog Jan II van Lotharingen, van Brabant en van Limburg (1294-1312) aan de stad Brussel (1303-1312)', *Eigen Schoon en De Brabander*, LVII (1974), is een kritische uitgave van zeven oorkonden door Jan II aan de stad Brussel verleend. Slechts een oorkonde van deze hertog over de Brusselse gilde (12 juli 1306), reeds degelijk uitgegeven, werd niet opgenomen. De publicatie is des te nuttiger daar van deze Brusselse oorkonden vele maar vaak slechts gebrekkige afschriften bestaan en de periode gekenmerkt werd door ingrijpende wijzigingen in het politieke leven van de stad.

R.V.U.

L. Verriest was een groot kenner van de grotendeels in 1940 verloren gegane Doornikse archieven. Posthuum verschijnt zijn uitvoerige studie over 'Les "Voirs-Jurés" de Tournai et leurs archives. Avec des notes sur la famille patricienne des A le Take'. Een eerste deel was reeds te lezen in *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 517-535 en beschrijft de instelling van een bank van gezworenen voor de willige rechtspraak en de vorm en de inhoud van de door hen gewaarborgde contracten (chyrographen). Het tweede deel van deze studie verscheen

in *ibidem*, XLV (1974) 185-279, en is gewijd aan één personage, Watier A le Take, die tussen 1314 en 1316 nagenoeg bij de helft van de contracten uit die

jaren opduikt. In bijlage vindt men een analytisch overzicht van 415 chyrographen van de Doornikse gezworenen uit de periode 1314 tot 1320.
R.V.U.

P. Lejeune, 'La charte de franchises du Bas-château de Salm-en-Ardenne (23 janvier 1362)', *Handelingen koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXXIX (1973) 1-28. Volgens de auteur had het vlek Salm in het graafschap Luxemburg reeds vóór 1307 een bijzonder vrijheidsstatuut verworven. Om nieuwe inwijkelingen aan te lokken werd het in 1362 een nieuw privilegie verleend dat uitdrukkelijk verwijst naar het recht van Namen, vermoedelijk gelijk te stellen met het recht van Laroche dat in tal van andere Luxemburgse vrijheden gold.
R.V.U.

C. Renardy, 'Un témoin de la grande peste: Maître Simon de Couvin, chanoine de Saint-Jean l'Evangéliste à Liège († 1367)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LII (1974) 273-292. Deze Luikse geestelijke waarvan de biografische gegevens bijzonder schaars zijn beschreef in 1349-1350 in een Latijns gedicht de pest die hij als student in de rechten te Parijs heeft beleefd. Zijn gedicht in hexameters is satirisch van toon en ademt de algemene geest van zijn tijd.
R.V.U.

Het verslag door A. van Doorselaer en F. Verhaeghe over de *Excavations at the XIVth Century Village of Roeselare* (*Sint Margriete*) (*East Flanders, Belgium*) verscheen als deel XV van de Dissertationes Archaeologicae Gandenses (Brugge: De Tempel, 1974, 78 blz., 33 illustraties en twee uitslaande plannen buiten tekst). Uitgevoerd in het kader van de studie der verlaten middeleeuwse dorpen, ondernomen door het Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis tijdens drie campagnes (1967, 1969 en 1970), bevestigden onderhavige opgravingen dat het dorp in kwestie grotendeels verwoest werd door de springvloed die in de winter 1375-1376 de kuststreek van Vlaanderen teisterde. Slechts van één bewoningsperiode werden sporen gevonden, namelijk van het midden en het derde kwart der veertiende eeuw. Na 1376 bleven slechts het oude kerkhof en enige huizen in gebruik; een nieuwe nederzetting verrees meer noordwestwaarts. In twee aanhangsels behandelen A. Gautier en C. Verbruggen respectievelijk de tijdens de opgravingen ontdekte dierlijke resten en de pollen-analyse.
L.V.B.

De Honderdjarige Oorlog (1337-1453) berokkende de Vlaamse handel vele moeilijkheden. Wat de hervatting van de vijandelijkheden onmiddellijk na het verstrijken van een bestand in 1377 voor de Vlaamse zeehandel betekende, wordt toegelicht door R. Degryse, 'De Vlaamse westvaart en de Engelse represailles omstreeks 1378', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXVII (1973) 193-239. De westvaart, vooral die op La Rochelle en Bordeaux, toendertijd de belangrijkste uiting van Vlaamse actieve handel, kwam te midden van de op zee strijdende partijen, in een moeilijke situatie. Lodewijk van Male trof in het voorjaar van 1378 nieuwe maatregelen voor de beveiliging van de koopvaardij. Aldus kon de Vlaamse westvaart, ondanks de ontevredenheid van de

Engelsen over het optreden van enkele Vlaamse schippers en kooplui blijven doorgaan. De onderhandelingen die in 1378-79 met de Engelsen werden gevoerd, lichten ons in over de meest typische aspecten van deze westvaart. Vooral blijkt het groot belang van de

haring als wisselmunt voor de aankoop van wijn. In een daarbij aansluitend artikeltje, 'Westeuropese muntstelsels in de tweede helft van de veertiende eeuw' (241-247) geeft Hans van Werveke toelichtingen bij de Vlaamse, Engelse en Franse munten die in de door R. Degryse gepubliceerde bewijsstukken voorkomen.

M.C.

De Duitse koopman Hildebrand Veckinhusen heeft een documentatie nagelaten, die tot de rijkste bronnen behoort die over de geschiedenis van handel en verkeer in het Hanzegebied omstreeks 1400 overbleven. Ruim een halve eeuw terug kreeg hij grotere bekendheid door de publicatie, door W. Stieda, van zijn briefwisseling met vennoten en zakenrelaties. Het plan van die geleerde ook de boekhouding van Veckinhusen uit te geven, die over de jaren 1399 tot 1420 oorspronkelijk geheel te Tallinn, sinds Wereldoorlog II voor het merendeel te Göttingen bewaard is, vond geen doorgang. Het werd een mensenleven terug heropgenomen door een leerling van Fritz Prörig, Klaus Nordmann, die in 1942 sneuvelde. Ongeveer tegelijkertijd ging de Russische economisch-historicus Michail P. Lesnikov er belang in stellen. Ondanks de vele moeilijkheden die de editie van documenten in een voor hem vreemde taal heeft meegebracht, is deze erin geslaagd zijn levenswerk een bekroning te bezorgen door de uitgave van twee registers die in Tallinn zijn achtergebleven. *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmannes Veckinhusen* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, XIX; Berlijn: Akademie-Verlag, 1973, xl + 560 blz.). Zij beginnen in juli 1399 met een overeenkomst met zijn moeder en zijn broers nopens de verdeling van het vaderlijk erfgoed. Kort daarop vertrekt hij naar Lübeck, waar hij deelneemt aan de handel voornamelijk tussen het oostelijke Balticum en Vlaanderen. In 1401 vestigt hij zich overigens te Brugge, waar de editie zijn bedrijf laat volgen tot 1415. Hij is hier overigens nog tien jaar langer gebleven, waarna hij naar Lübeck terugkeerde en er overleed. De inhoud van de twee memorialen is ongemeen gevarieerd, en wordt via uitvoerige registers van personen, plaatsen en zaken, overzichtelijk gemaakt. Professor Lesnikov heeft onze geschiedschrijving met die publicatie een onschatbare dienst bewezen, en wij drukken de hoop en de wens uit dat hij er ons nog spoedig het vervolg op moge schenken.

J.A.V.H.

Is het mogelijk de veranderingen in de verhoudingen van de grondeigendom in de middeleeuwen kwantitatief te benaderen? Zeker niet met de gewenste nauwkeurigheid, mogelijk wel met benadering van heersende tendensen, zo blijkt het uit het kritisch overzicht van de ter zake dienende bronnen dat Leopold Genicot, op grond van Naamse voorbeelden, geeft: 'Art und Ausmass der Mobilität von Grund und Boden in Spätmittelalter', *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekulären Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel* (Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen, LXX; Hannover 1974) 263-276.

J.A.V.H.

In een aardig, klein boekje, *Jurisprudentie en kartografie in de XVe en XVIe eeuw*, heeft A.H. Huussen Jr. het kartografisch materiaal bijeengebracht dat tevoorschijn kwam bij het bewerken van de procesdossiers van de Grote Raad van Mechelen (reeks: Beroepen uit Holland en fonds Eerste Aanleg). De drieentwintig kaarten en

kaartjes waarvan hij de herkomst en context beschrijft - alle gereproduceerd - zijn vervaardigd in verband met geschillen over gebruiksrechten, waterlozing, dijksonderhoud en dergelijke; soms zijn het ruwe pentekeningen, soms ook fraaie schetsen met stadsgezichten, molens en dorps-

kerkjes. Het boekje is uitgegeven door het Algemeen Rijksarchief te Brussel als nummer V in de reeks Miscellanea Archivistica (Brussel, 1974).
J.K.

J.P. Peeters, 'Een spiegel van de binnenscheepvaart op het einde der middeleeuwen: het proces omtrent de bouw van een nieuwe sluis op de Zennerivier te Heembeek (tussen Brussel en Vilvoorde) (1434)', *Eigen Schoon en De Brabander*, LVII (1974) 203-221 wil dit geschil zien als een onvermijdelijk conflict tussen de stedelijke economie aangewezen op degelijke waterwegen op Antwerpen en de plaatselijke belangen van de landelijke economie steunend op haar watermolens, die door het ophouden van het water tijdelijk werden lamgelegd. Deze moeilijkheden zullen leiden tot de ontwikkeling in 1477 van de idee van een kanaal van Brussel naar de Rupel, dat pas omstreeks het midden der volgende eeuw zou verwezenlijkt worden.
R.V.U.

Jean-Marie Cauchies, 'A propos d'une sentence concernant l'abbaye de Saint-Ghislain (1452): la législation relative aux corvées d'abbayes en Hainaut sous Philippe le Bon', *Annales du cercle d'histoire et d'archéologie de Saint-Ghislain et de la région*, I (1974) 69-92, belicht een aspect van de monarchale politiek van de Bourgondiërs: herhaalde verordeningen van Filips de Goede beperkten het recht van herberg, waaraan de Henegouwse abdijen onderworpen waren, tot de vorstelijke jagermeesters en hun personeel, maar scherpten hun de betaling in van het vast recht dat ter vervanging daarvan en van de voorheen verschuldigde vervoerdiensten was opgelegd.
J.A.V.H.

De vijfhonderdste verjaring van de instelling van de Grote Raad werd in 1973 te Mechelen herdacht door een colloquium over 'Aspecten van de beschaving in de Bourgondische periode', waarvan de akten werden gepubliceerd in de *Handelingen van de Koninklijke kring van oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* (LXXVII, 1973, afl. 2, 136 blz.). Onder meer gaf W.P. Blockmans een inleiding over 'De Bourgondische Nederlanden: de weg naar een moderne staatsvorm' (7-26). 'Het Mechelse muntatelier (14de-15de eeuw)' noemt J. Baerten waarschijnlijk terecht 'een toevluchtsoord' (47-58): het werkte in 1485 en in 1488-89 omdat de Antwerpse Munt door de opstand in Vlaanderen werd bedreigd en haar voorraad muntmetaal niet ongestoord kon verzekeren. De losse 'Bouwstenen voor een synthese van het kerkelijke en godsdienstige leven te Mechelen tijdens de Bourgondische hertogen', die A. Jans levert (59-68) hebben betrekking op het Westerse schisma, interdicten, en de verering van St Rombout in de stad. 'Een "Advokatenkabinet" (1545) van Marinus van Reymerswael en een proces voor de Grote Raad te Mechelen' worden door A. Monballieu met elkaar in verband gebracht (69-112): op de werken bewaard te Munchen en New Orleans blijkt de schilder, zoals hij meer deed, werkelijke geschriften te hebben afgebeeld, in dit geval betrekking hebbende op processen over de zoutwinning te Reimerswaal tussen 1526 en 1530. De van de schilderijen ontcijferde en de in het fonds van de Grote Raad terug gevonden stukken worden in bijlage meegedeeld.
J.A.V.H.

Nieuwe geschiedenis

In ‘Aspects of the Frisian Contribution to the Culture of the Low Countries in the Early Modern Period’, *Britain and the Netherlands*, IV, 113-132 wijst E.H. Waterbolk op de betekenis van onder andere Rudolf Agricola, Viglius van Aytta, Gemma Frisius, Ubbo Emmius, Lieuwe van Aitzema en Balthazar Bekker. De term ‘Friezen’ wordt ruim, in zestiende-eeuwse zin, gehanteerd. Onder Friezen worden verstaan de inwoners van het gebied dat zich uitstrekt van Zuiderzee tot Oostfriesland.
G.N.V.D.P.

P.J. Begheyn, ‘De opkomst der reformatie te Nijmegen’ in *Numaga*, XX (1973) 105-123 onderzoekt de oudste berichten over de ‘aanhang van het nieuwe’ te Nijmegen vanaf het optreden van Luther (1517) tot het moment waarop de inquisitie ter plaatse haar werk begon (1548). Het gewettigde vermoeden dat de hervormingsinvloeden hier snel vaste voet zouden krijgen blijkt slechts zeer ten dele in overeenstemming te zijn met de werkelijkheid.
C.J.A.G.

M. van der Eycken verhaalt de geschiedenis van ‘De Diesterse volmolens in de XVIe eeuw’, *Arca Lovaniensis. Vrienden Stedelijk Museum Leuven*, II (1973) 275-289. Er blijkt reeds vóór 1523 een gewerkt te hebben, in 1535 werd een andere in gebruik genomen en naar een ordonnantie uit dit jaar verpacht, maar in 1539 bestond er geen meer. Toen werd een watermolen voor vollen omgebouwd, maar bleef tevens dienen voor graanmolen tot hij in 1583 in brand werd gestoken. De aldaar bewerkte lakens laten een raming toe van de omvang van de Diesterse produktie: ca. 1400-1800 stuks jaarlijks over de jaren 1543-1547, waarna de nijverheid geleidelijk verviel.
J.A.V.H.

Karl-Heinz Kirchhoff, *Die Täufer in Münster 1534-35. Untersuchungen zum Umfang und zur Sozialstruktur der Bewegung* (Münster in Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1973, 292 blz., 48 D.M.). In deze uitgave wordt een lijst van 1100 doperse burgers van Münster uit de jaren van het beleg der stad door de bisschop (1534-35) gepubliceerd, op grond van het door de auteur onderzochte bronnenmateriaal. Dit aantal vertegenwoordigt ongeveer een vijfde deel van de toenmalige bevolking, de talrijke immigranten van elders niet meegerekend. Speciale aandacht wordt gewijd aan de woonhuizen, waarvan er 525 geregistreerd werden bij de confiscaties van bezittingen na afloop van het beleg (een derde van het totaal in de stad). De ligging dezer huizen wordt nauwkeurig bepaald aan de hand van de stadsplattegrond. Op basis van huizen- en ander bezit geeft schrijver een klasse indeling der burgers die in het onderzoek betrokken zijn. Opmerkelijk resultaat hiervan is het overwicht van aanzienlijke ingezetenen uit handel en bedrijf ook in leidende functies van Jan Beukelsz' Godsrijk. Kirchhoff kant zich tegen een visie als van de DDR-historicus G. Brendler, die de bezitsloze volksmassa (het ‘proletariaat’) als drijfkracht van het gebeuren in Munster beschouwt. Althans in de metropool van Westfalen kan het anabaptisme in deze jaren niet als het typische ‘protestantisme der armen’ gekwalificeerd worden, luidt zijn conclusie (over de gelijktijdige situatie in de Nederlandse gewesten laat hij zich niet uit).

A.F.M.

Bij de reprint van *Twee geschriften uit de begintijd van de Gereformeerde Kerk in Nederland* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1974, 48 en 32 blz., *f* 4,90) schreef D. Nauta een historische toelichting. Te Emden gedrukt in 1555, respectievelijk 1566, als pogingen om de gereformeerde belijdenis onder woorden te brengen, hebben ze volgens de inleider nog een zekere actualiteit. 'Een corte undersouckinghe des gheloofs' stamt uit Londen, waar het in de vluchtelingengemeente werd gebruikt om te bespreken met degenen die toegang vroegen tot die kring; het werd ook door andere ballingen en na 1572 in de Nederlanden zelf aanvaard totdat het circa 1610 het veld moest ruimen voor een nieuwere samenvatting van de leer. Het tweede geschrift, 'Corte belijdinghe des gheloofs' uit 1566, staat hiermee niet in verband maar moet bedoeld zijn geweest voor de gemeente van Antwerpen; in tegenstelling tot het eerste heeft het nooit kerkelijk gezag gehad. Maar de inleider wijst er op, dat de bisschoppen Jansenius de oudere, van Gent, en Sonnius van Den Bosch er tegen geschreven hebben. Hij spreekt het vermoeden uit dat het van de hand van Marnix is geweest. Het is ook polemischer dan het eerste.

In het archief-Tronchin te Genève heeft D. Nauta materiaal opgediept uit iets later tijd. Over 'Een leergeschil tussen Dathenus en Heydanus' geeft hij een korte bijdrage in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LIV (1974) 159-164, gebaseerd op een brief van Dathenus uit juni 1569, waaruit blijkt dat Dathenus en Heydanus, allebei predikant te Frankenthal, een meningsverschil over een geloofspunt hebben voorgelegd aan theologen te Heidelberg, die beslisten dat Heydanus meer gelijk had; Dathenus accepteerde dit. Een volgend artikel van dezelfde auteur (165-183) handelt over 'Drie brieven van Marnix uit 1570', die blijkbaar door alle onderzoekers die genoemd archief raadpleegden over het hoofd zijn gezien. Marnix schreef ze vanuit Heidelberg aan Levinus Calvardus ofwel Lievin Callewaert, een Antwerpse balling over wie de schrijver nog een nadere studie belooft. Marnix toonde zich nogal teleurgesteld over de geringe verkoop van zijn *Biëncorf* en schreef aan de te Genève verblijvende Callewaert dat er ook wel geen markt zou zijn voor een vertaling van preken van Beza. Hij hoopte dat Callewaert Beza er toe kon brengen om eens tegen Coornhert te gaan schrijven, want diens denkbeelden schaadden de kerk. Marnix zelf was bezig met een apologie tegen de felle lutheraan Flacius, maar moest volgens zijn brief van 28 juli 1570 dit werk onderbreken omdat de ballingen hem vroegen een smeekschrift op te stellen voor de rijksdag van Spiers. Deze mededeling brengt de auteur tot de stelling dat Marnix inderdaad dit smeekschrift heeft vervaardigd en dat dit niet van de hand van Dathenus is geweest, zoals Th. Ruys in 1919 opperde. Fruin had al in 1891 gewezen op zinswendingen in het smeekschrift die hem veel meer aan Marnix dan aan Dathenus of Moded deden denken. De nu gepubliceerde brief laat geen ruimte meer voor een toeschrijving aan Dathenus. Het werk van Marnix kan dus thans volgens Nauta met twee herontdekte stukken worden aangevuld: de geloofsbelijdenis uit 1566 en het smeekschrift uit 1570.

O.J.D.J.

M. Backhouse, 'Dokumenten betreffende de godsdiensttroebelen in het Westkwartier: Jan Camerlynck en tien zijner gezellen voor de Ieperse vierschaar (1568-1569)', *Handelingen koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXXVIII (1972) 79-381 drukt het volledige register af over het proces tegen een aantal bosgeuzen die in de Westhoek huishielden en bovendien reeds bij de eerste fase van de beeldenstorm

aldaar een leidende rol hebben gespeeld. Als dusdanig biedt dit register talrijke nieuwe elementen en de be-

vestiging ook van reeds uit de vroegere publicaties bekende feiten over het begin van de gewapende opstand van het calvinisme tegen de Spaanse regering.
R.V.U.

In 'Holland and Six Allies: the Republic of the Seven United Provinces', *Britain and the Netherlands*, IV, 133-155, bespreekt H. Wansink het ingewikkeld raderwerk van de federale regeringsvorm der Republiek. Wansink schetst de verhouding tussen Holland en de overige provincies, hij belicht de rol van stadhouder en raadpensionaris, hij bespreekt de relatie tussen de provincies afzonderlijk en de Staten Generaal en hij beklemtoont de belangrijke positie van de steden met name die van Amsterdam. Wansink verdeelt de zeven provinciën in drie groepen, het westen (Holland, Zeeland en Utrecht), het noorden (Groningen en Friesland) en het oosten (Gelderland en Overijssel) en hij wijst tenslotte op de unificerende invloed die zowel van Holland als van de prins van Oranje uitging.
G.N.V.D.P.

De 'Boedellijst van Maximiliaan Morillon, bisschop van Doornik (1582-1588)', de vertrouwensman van Granvelle en van Parma, uitgegeven door M. Madou en J. Pycke *Arca Lovaniensis. Vrienden Stedelijk Museum Leuven*, II (1973) 291-301, geeft een aardig beeld van een voorname huisraad en garderobe uit die jaren.

J.A.V.H.

Het grote werk van Leszek Kolakowski *Chrétiens sans Eglise* (Franse editie 1969, Poolse 1965) bevat een hoofdstuk over een Nederlandse predikant-dichter waarvoor Karel Porteman de aandacht vraagt in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, IV (1974) 184-196. In zijn artikel 'Dirk Camphuysen en de expressionistische geschiedschrijving' brengt hij Kolakowski's studie die vooral op Camphuysens prozawerk is gebaseerd, in verband met een beschouwing van Heeroma uit 1951 over diens poëzie. De Poolse geleerde vindt het niet zo belangrijk of Camphuysen veel invloed heeft gehad. Hij ziet hem, die ooit een leerstoel in Krakau had kunnen krijgen, als representant van een onkerkelijke christelijke levensvisie. Heeroma zag lijnen naar de dopersen, Kolakowski denkt meer aan een 'stoïcijnse dialoog met de wereld'. Het begrip 'deugd' krijgt bij Camphuysen een religieuze geladenheid waarbij alle kerkelijke groepsvorming onbelangrijk maar ook een mystieke vlucht uit de samenleving onmogelijk wordt. Een nieuwe benadering van een 'stiefkind van het christendom' die laat zien dat Rademaker (1898) en Van den Doel (1967) niet het laatste woord over hem spraken.
O.J.D.J.

Zeemansliederen gebruikt C.A. Davids als bron voor een onderzoek naar de sociale positie van de Nederlandse zeeman in de periode 1600-1800. Hij gaat daartoe eerst het ontstaan en de functie van het zeemanslied aan boord en aan de wal na en stelt daarbij vast dat vele liederen die tot nu toe voor zeemansliederen doorgingen, geen eigenlijke zeemansliederen zijn. Een aantal van negenenzestig kenmerkt hij wel als zodanig, waarbij hij nog een onderscheid in soorten aanbrengt. Deze negenenzestig liederen analyseert hij op gegevens over het leven aan boord en de sociale positie

van de zeeman. Opvallend is daarbij het ontbreken van scherpe negatieve uitlatingen over discipline, voeding en werving. Voorzien van lijsten en voorbeelden van zeeliederen en van een uitvoerige literatuuropgave brengt Davids in ‘Het Nederlandse zeemanslied in de zeventiende en

achttiende eeuw; het gebruik als historisch bronnenmateriaal', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging van zeegeschiedenis*, XXVIII (1974) 5-28 verslag van zijn originele naspeuringen uit.

J.R.B.

L. Dupont, 'Unité chrétienne et croisade contre les Turcs: un livre de Remacle Mohy retrouvé', *Archief- en biliotheekwezen in België*, XLV (1974) 43-63. Remacle Mohy du Rondchamp († Jodoigne, 1621) was een vruchtbaar humanistisch schrijver in het Frans en het Latijn. Zijn propagandageschrift *Suasoriae Epistolae* (1606) over een kruistocht tegen de Turken wordt ontleed en tegen de algemene politieke en religieuze achtergrond van het Europa van zijn tijd geprojecteerd.

R.V.U.

Peter Brightwell beoogt in 'The Spanish System and the Twelve Years' Truce', *English Historical Review*, LXXXIX (1974) 270-292, een 'new interpretation' te geven van de beëindiging van het bestand (gezien als een Spaanse beslissing). Vooral tegen de achtergrond van de aantasting van de Portugese en Spaanse koloniale imperia kwam men ertoe het bestand te laten aflopen. Het is een nodeloze simplificatie van Brightwell een beslissing in deze te situeren in de zomer van 1619, tijdens het bezoek van Philips III aan Portugal. De Spaanse wijze van regeren werd gekenmerkt door ongebreideld heen-en-weer-praten; een eventueel besluit betekende voor niemand een belemmering weer op de zaak terug te komen. Voor zijn gecorrigeerde beeld hecht Brightwell veel waarde aan een bepaalde brief van Zúñiga waarvan (hoewel al in de vorige eeuw door Gachet gedrukt) de betekenis onvoldoende onderkend zou zijn. 'Door wie?', vraagt men zich af, want M.G. de Boer geeft er, *TvG*, XXXV (1920), een uitvoerige parafrase van. Zúñiga's 'plan' de opstandige gewesten via Maurits weer in handen te krijgen past geheel in het beeld dat Poelhekke geschetst heeft. Wie van de Nederlandstalige literatuur op de hoogte is, zal in Brightwell's studie weinig nieuws aantreffen.

N.C.F.V.S.

In de *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde*, CXXIX (1973) 269-276, geeft W.Ph. Coolhaas onder de titel 'Reael, Coen, De Carpentier en Specx' een overzicht van de wijze waarop drie van hen tot het ambt van gouverneur-generaal gekozen werden.

W.Ph.C.

'Zo maar Prins of ook nog Stadhouder'? is de titel van een nieuwe studie van J.J. Poelhekke over de positie van Willem II in 1650. Niet alleen blijkt hierin duidelijk hoezeer de macht van de stadhouder meer berustte op het aureool dat hij als prins van Oranje droeg, dan op concrete, staatsrechtelijk vastgestelde bevoegdheden, de schrijver toont ook hoe Willem II bewust hierop speelde. Poelhekke heeft deze studie, gebundeld met een herdruk van zeven oudere studiën over de crisisperiode 1648-1650, doen verschijnen onder de titel *Geen blijder maer in tachtigh jaer* (Zutphen: De Walburg Pers, 1973). De oudere studiën 'De vrede van Munster', 'Mag men de dood van Prins Willem II een zegen voor ons land noemen'?, 'Kanttekeningen bij de pamfletten uit het jaar 1650', 'Het geval Zijdewind', 'En, op de nok, het dak', 'Het

Staatse bemiddelingsaanbod aan Spanje en Frankrijk in het najaar van 1650' en 'Nijmegen, Gelderland en de "Grote vergadering" van 1651', komen door de bundeling beter tot hun recht, dan op de verspreide plaatsen waar zij tot dusver alleen te vinden waren. Telkens komen dezelfde thema's in andere belichting

terug. De verhouding van de Republiek met Vlaanderen en Brabant, van Gelre met het Overkwartier, de positie van de katholieken na de vrede van Munster, de rol van Frederik Hendrik en Willem II, komen in hun onderlinge wisselwerking naar voren. Schrijver wijst er met nadruk op, hoezeer de vrede van Munster niet de bekroning was van een nationale strijd, maar van een partijoverwinning, te lang door een protestantse en klein-Nederlandse bril bezien. Zoals men van deze schrijver kan verwachten, zijn de opstellen tot zeer genuanceerde, zorgvuldig geciseleerde werkstukken geworden.

Bij de hier gepubliceerde stukken sluit fraai aan 'Een paar kanttekeningen bij de "Gedenkschriften" van Alexander van der Capellen', uit de *Bijdragen en mededelingen der vereniging Gelre*, LXVI (1972) 125-174, die hier helaas niet is opgenomen. Al gaat de bundel vooral over de periode 1648-1650, voor een ieder die zich bezig houdt met de partijen in de Republiek is deze verplichte litteratuur.

J.J.W.

Van de buitenlandse historici die zich met de Nederlandse geschiedenis bezighouden, is de Amerikaan Herbert H. Rowen, hoogleraar aan de Rutgers University, wel de kenner bij uitstek van de geschiedenis van de Republiek in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Ieder die geinteresseerd is in die periode kent met name zijn publicaties over en naar aanleiding van de diplomatieke activiteit van de Franse ambassadeur Pomponne. Momenteel heeft Rowen een omvangrijke biografie van De Witt op stapel staan (het manuscript is vrijwel gereed voor publicatie), waar veel 'kenners' van de zeventiende eeuw al geruime tijd met verlangen naar uitzien.

In de *European Studies' Review*, IV (1974) publiceerde Rowen een artikel over 'The Revolution That Wasn't. The *Coup d'Etat* of 1650 in Holland'. In een korte inleiding geeft hij als zijn mening te kennen dat de term revolutie in de gangbare, veelomvattende en fundamentele betekenis voor een goed begrip van de tijd voor de Franse Revolutie praktisch onbruikbaar is; 'indeed, it may be a positive hindrance'. Het artikel zelf biedt een grondige, tamelijk uitvoerige behandeling van Willem II 'staatsgreep met zijn 'oorzaken', achtergronden en gevolgen. Met Rowen's niet zeer verrassende conclusie dat de affaire van 1650 in geen geval een revolutie in de boven aangeduide zin kan worden genoemd, zal een ieder het eens kunnen zijn. Volgens Rowen was het verschil in ideologisch opzicht tussen Loevesteiners en Orangisten niet van wezenlijke betekenis: 'they both believed in aristocratic government, but differed only as to whether the stadholder was a leader of the state by a kind of birthright'. Mijns inziens wordt de tegenstelling tussen Willem II en zijn Hollandse tegenstanders op deze wijze toch wel wat te zeer gebagatelliseerd. Aan het begin van zijn studie wijst de schrijver trouwens zelf op een fundamenteel verschil van mening op het stuk van de buitenlandse politiek: oorlogszuchtig Orangisme tegenover pacifistisch Hollandisme. Een beschouwingswijze wat meer in de geest van Huizinga's prachtige recensieartikel in *De Gids*, 'Een nieuw boek over Jan de Witt' (van 1916!; *Verz. W.*, 77-85), zou de kwaliteit van Rowen's belangwekkende bijdrage misschien hebben verhoogd.

J.C.B.

H. Bots, 'Ismaël Boulliau, ses voyages en Hollande', *Lias*, I (1974) 29-62 publiceert een aantal brieven uit 1651 die de Franse geleerde, priester Boulliau, vanuit een

aantal Nederlandse steden verstuurde aan zijn landgenoot Jacques Dupecy. Zij geven zijn in-

drukken weer over Holland en zijn betrekkingen met een aantal plaatselijke grootheden als Heinsius, de weduwe Grotius, en anderen.

R.V.U.

Dankzij het nieuwe tijdschrift *The International Journal of Nautical Archaeology*, dat nu zijn derde jaargang voltooid heeft, is het voor onderzoekers van scheepswrakken mogelijk snel rapporten over opgravingen goed gedocumenteerd en geïllustreerd te publiceren. Hieronder zijn er reeds verschillende betreffende wrakken van VOC-schepen. Tenminste veertien zijn er gevonden en tamelijk verspreid over de zeventiende en achttiende eeuw vergaan. Recente rapporten zijn die van R. Sténuit, 'Early Relics of the VOC Trade from Shetland. The Wreck of the Flute "Lastdrager" lost off Yell, 1653', *ibidem*, III (1974) 213-256 en A. Bax met C.J.M. Martin, 'A Dutch East Indiaman lost on the Out Skerries, Shetland in 1711', *ibidem*, 81-90. Ook over de 'Kennemerland', vergaan in 1664, verscheen een tweede verslag (*ibidem*, 257-268). Daarnaast publiceerde P. Marsden in boekvorm *The Wreck of the Amsterdam* (Londen, 1974). Diverse duizenden voorwerpen van allerlei aard zijn aangetroffen. De 'Lastdrager' bijvoorbeeld leverde vele, vaak zeldzame, navigatie-instrumenten op. Ook delen van ladingen komen aan het licht, niet alleen edele metalen in staven en munten, maar ook flessen, kwikzilver en vooral steeds gele Overijsselse bakstenen, als ballast vervoerd en in de Oost in de bouw gebruikt. Het moment gaat langzamerhand naderbij komen, dat een vergelijkende studie van vondsten uit de VOC-wrakken mogelijk wordt, zodat beter inzicht verkregen wordt in bewapening, lading, navigatie en het leven aan boord. Archeologie en geschiedenis reiken elkaar dan de hand.

J.R.B.

D.J. Roorda, 'Rotterdam in het Rampjaar 1672', *Rotterdams Jaarboekje* (1973) 290-301, licht op amusante wijze, met veel citaten uit pamfletten, de partijstrijd in de Maasstad in genoemd jaar toe. Uit Roorda's dissertatie van 1961 *Partij en Factie*, kennen we zijn mening dat de strijd in de steden doorgaans meer om kleine, egoïstische, plaatselijke belangen ging dan om de grote tegenstellingen die het land verdeeld heetten te houden. Maar in 1672 waren de standpunten zuiverder in Rotterdam; Loevesteiners en orangisten stonden feller tegenover elkaar. Rotterdam was dan ook de stad, waar de orangisten het eerste een wetsverzetting doordreven. Maar daarmee kwamen geen nobeler geesten op het kussen, toont Roorda wat melancholisch aan. Wat was er overigens een passie in die tijd en hoe welsprekend werd er gescholden in de pamfletten.

H.P.H.J.

Naar aanleiding van de herdenking van het beleg van Maastricht door Lodewijk XIV in 1673 publiceert J.T.H. de Win in de *Maasgouw*, XCII (1973) 99-113 de tekst van een lezing 'Mythe en historie omtrent d'Artagnan', waarin een parallel getrokken wordt tussen fantasie en werkelijkheid in het leven van Charles Debatz de Castelmore, genaamd d'Artagnan, die als aanvoerder van een vermaarde compagnie musketiers bij de belegering het leven liet. A.J. Munsters, 'Het verraad van Rijnberg, 1672', *ibidem*, 114-131, geeft bijzonderheden over de wijze waarop de plaats tegen de wil van de commandant in handen viel van de Fransen en over de vonnissen die

vervolgens door de krijgsraad tegen de betrokken officieren werden uitgesproken. H.H.E. Wouters constateert in ‘Het Franse intermezzo te Maastricht, 1673-1678’, *ibidem*, 132-165, dat de Franse bezetting

zeker geen diepgaande veranderingen teweeg bracht, maar niettemin een bijdrage leverde tot het versterken van de banden tussen Maastricht en de Republiek.
C.J.A.G.

R. de Peuter, 'Pedro Benedicto Dux, een handelaar in depressietijd (1678-1723). Een bijdrage tot de sociaal-ekonomische geschiedenis van Brussel', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LI (1973) 333-365 en 786-821, schetst aan de hand van een overvloedig koopmansarchief, de loopbaan van een Antwerpenaar, die in 1678 tot 1685 in zijn geboortestad het vaderlijk bedrijf voortzette, waarvan het accent op de uitvoer in commissie van Europese en Akense lakens lag, slechte zaken deed, naar Brussel verhuisde en er van 1694 tot 1723 een vrij belangrijke handel dreef in allerlei koopwaren, die hij voor het merendeel uit Engeland en in mindere mate uit de Republiek importeerde, en vooral in de stad en haar omgeving afzette. De verschillende aspecten van zijn onderneming en van zijn sociale positie en die van zijn familie worden op verdienstelijke wijze naar voren gebracht.
J.A.V.H.

Van de hand van Fr. Jacques verscheen *Le diocèse de Tournai (1690-1728) et ses divisions archidiaconales et décanales de 1331 à 1789. Cartes de géographie historique* (Koninklijke commissie voor geschiedenis, in-4°; Brussel: Paleis der Academiën, 1973, x + 127 blz. en één gekleurde kaart buiten tekst). In feite gaat het om een op kaart brengen van de gegevens vervat in *Une description des paroisses du diocèse de Tournai (1690-1728)*, gepubliceerd door A. Pasture en de hogervermelde heer Jacques bij dezelfde Koninklijke commissie en om het grafisch weergeven van de situatie vóór 1690 en na 1728 van het bisdom in kwestie. De auteur heeft hiervoor zowel van archivalia als van uitgegeven materiaal gebruik gemaakt. Welke basis gebruikt werd voor het tekenen der parochiegrenzen wordt echter niet vermeld. Een index der persoons- en der plaatsnamen rondt dit zeer nuttig geheel af.
L.V.B.

Het artikel van E. Roebroeck 'Een midden-Limburgs pachtcontract uit 1695', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XVIII (1973) 33-53 illustreert aan de hand van een voorbeeld uit opper-Gelder, dat wijzigingen in de pachtvormen in verband staan met veranderingen in het economisch en maatschappelijk leven.
C.J.A.G.

Een werkgroep van studenten in de nieuwe geschiedenis van de universiteit van Amsterdam rapporteert in *Mededelingenblad*, orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, XLVI (november 1974) 43-74 over een archiefonderzoek naar het optreden van de 'massa' in drie Amsterdamse oproeren, het aansprekersoproer (1696), het pachtersoproer (1748) en de gebeurtenissen rond de aanval op Kattenburg (1787). Als inspirerend voorbeeld dienden hierbij de onderzoekingen van G. Rudé voor Londen en Parijs. Voor de oranjegezindheid der Bijltjes wordt een hier ontbrekende verklaring gegeven door C.H.E. de Wit in diens boek: *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw. Oligarchie en proletariaat*

(1974) 252 vlg. Willem IV had voor hen namelijk in 1749 een gunstige stedelijke ordonnantie tot stand doen komen.

Het beschikbare bronnenmateriaal laat over het geheel slechts beperkte conclusies toe omtrent samenstelling en motivering van de 'massa' in de betrokken oproeren.
A.F.M.

De aandacht voor de armen is tijdens de laatste jaren, niet alleen in de actuele politiek maar evenzeer in de historiografie duidelijk toegenomen. We vermelden daarom dubbelgraag de studie van G.A.C. van Vooren, 'De armenzorg voor de katholieken in het Middelburgse missiegebied gedurende de 18e eeuw', *Appeltjes van het Meetjesland*, XXIV (1973) 5-72. Het gaat hier weliswaar om een gedetailleerde analytische detailstudie maar de aard van het gebruikte bronnenmateriaal en de aanpak ervan kunnen ons inziens ruime interesse wekken. Tot in het begin van de achttiende eeuw werden de katholieke armen verzorgd door de hervormde diakonieën. De grote toeloop van katholieken uit Vlaanderen, meestal arme boerenknechten en -meiden, eind zeventiende en begin achttiende eeuw, schiep problemen. Vanaf het eerste decennium van de achttiende eeuw waren de katholieken verplicht door het betalen van een jaarlijkse bijdrage, zelf voor hun armen te zorgen. Zij achtten zich daardoor echter te zwaar belast en bleken ook wel eens onverschillig, zodat steeds nieuwe reglementen dienden uitgevaardigd te worden. De armenhulp voor katholieken was, tengevolge van de rivaliteit tussen de confessies, meestal zeer onvoldoende. Een voorbeeld dus van een liefdadigheidspolitiek in functie van de eigen godsdienst, in die tijd overigens niet ongewoon.
M.C.

Tijdens de afgelopen tien jaar zijn diverse studies verschenen met betrekking tot de bevolking van een reeks landelijke Oostvlaamse gemeenten in de zestiende tot achttiende eeuw. Daarvan uitgaande, heeft R. Lesthaeghe, 'Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18e eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V (1974) 61-100, de bedoeling een globaal demografisch model op te bouwen, dat wil zeggen een referentiemodel dat tot afwegen en vergelijken van het lokale beeld kan worden gebruikt. De grondslag ervan biedt de stabiele populatie. Er blijft weliswaar steeds een significant verschil tussen de realiteit en de geïdealiseerde voorstelling in de vorm van een stabiel model, maar zulk model biedt in elk geval de mogelijkheid om vanuit fragmentarische gegevens tot een meer coherent geheel te komen. De auteur toont daarbij aan, dat een formele benadering de historisch-demografische problemen kan verhelderen. Hij erkent de noodzaak van de monografische benaderingswijze en verlangt de uitbreiding daarvan tot een ruimer geografisch gebied. Anderdeels pleit hij voor een grondiger methodologische aanpak.
M.D.V.

In het artikel 'Aspecten van de bouw van oorlogsschepen in de Republiek tijdens de achttiende eeuw', *Mededelingen Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXVIII (1974) 29-42 en XXIX (1974) 5-21 door ir. B.E. van Bruggen, dat nogal technisch van aard is, komen de indeling van oorlogsschepen naar zwaarte van bewapening en verandering in de grootte der schepen aan de orde. Daarnaast wordt uitvoerig aandacht besteed aan achttiende eeuwse discussies over die veranderingen en over de vormgeving en aan de kennis van de theoretische scheepsbouwkunde, een tak van wetenschap waarin Frankrijk toen voorging.

J.R.B.

Karel Degryse heeft een grondige studie gewijd aan ‘De Oostendse Chinahandel (1718-1735)’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LII (1974) 306-347. Na de handelsorganisatie in China - supercargo's, Chinese overheden en kooplieden - worden de handelsgoederen beschreven: vooral thee, zijde en porcelein werden ingevoerd en vrijwel uitsluitend zilver en lood naar Azië verzonden. Met betrekking tot de verkoop wordt het aandeel van Oostende in de theehandel van 1721-1730 op 28% van het Europese totaal gerekend. Zowel voor thee als voor zijde was de Republiek de voornaamste afnemer. De nettowinst van de Oostendse Compagnie op haar expedities naar China in 1724-1732 bereikte 139%, meer dan haar concurrenten omstreeks dezelfde jaren behaalden.

J.A.V.H.

De Amerikaan L.W. Newton behandelt in ‘Caribbean Contraband and Spanish Retaliation: the Count of Clavijo and Dutch Interlopers, 1725-1727’, *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXIX (1974) 22-27 het onverwachtse optreden van een klein Spaans eskader onder de ervaren zeeofficier Clavijo tegen vijf Nederlandse koopvaarders, die onwettige handel op de noordkust van Zuid-Amerika wilden drijven. Op de diplomatieke nasleep van deze zaak gaat de auteur niet in.

J.R.B.

Nieuwste geschiedenis

Als onderdeel van de historische demografie staat de laatste jaren de studie van het huishouden in het volle licht van de belangstelling. In *BMGN*, LXXXVI (1971) 266 vestigde ik al de aandacht op een artikel van A. van der Woude over de resultaten van het onderzoek daarnaar in Nederland. Dit artikel is sindsdien gepubliceerd in de toonaangevende congresbundel *Household and Family in Past Time*, P. Laslett en R. Wall, ed. (Cambridge, 1972). Aansluitend hieraan zijn gegevens uit zes dorpen in de buurt van Breda nu bewerkt door P.M.M. Klep, ‘Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: Structuur en ontwikkeling 1750-1849’, *A.A.G. Bijdragen*, XVIII (1973) 23-95. Met behulp van een computer is de heer Klep de hoofdgeldkohieren te lijf gegaan, die met fiskale doeleinden jaarlijks werden opgesteld en de reconstructie van de huishoudens mogelijk maken. De schrijver koos de jaren 1750, 1775, 1800 en vulde die aan met de jaren 1829 en 1849, waarvoor hij de gegevens van de tienjaarlijkse volkstellingen gebruikte. De resultaten zijn interessant, de gemiddelde huishouding in de buurt van Breda telde in 1750 4,6 personen en sloot daarmee meer aan bij het normale patroon van de zandgronden in de Nederlanden dan bij het veehouderspatroon dat Van der Woude en Faber in het Noorderkwartier en in Friesland vaststelden. Er waren in Noord-Brabant betrekkelijk weinig inwonende familieleden. Opmerkelijk is echter dat de gemiddelde grootte in 1829 5,4 personen geworden was. Interessanter nog dan de bereikte resultaten is het verslag van de toegepaste methoden. De schrijver werkt met alle parafernalia van het tegenwoordige kwantificerende onderzoek en bericht daarover op een wijze die ook voor een nietingewijde begrijpelijk is.

H.P.H.J.

LIAS is een nieuw tijdschrift onder Nederlands-Belgische redactie gewijd aan de ideeëngeschiedenis van de vroege moderne tijden. In de eerste aflevering (1974) verschenen een studie van J. Roegiers over ‘L'intervention des autorités ecclésiastiques contre le “Journal

encyclopédique". La correspondance du nonce apostolique à Bruxelles avec le secrétaire d'Etat à Rome à ce sujet (1759-1760)' (99-117) en W. van Hoecke 'Les théologiens de Louvain et la caballe contre le "Journal encyclopédique" (1759). La "Demande d'avis" du clergé liégeois et la Lettre de M.M. les Docteurs' (63-98). Dit 'Journal Encyclopédique' van Pierre Rousseau verscheen sinds 1755 te Luik en ademde als periodiek de geest uit van de encyclopédie. Hiertegen kwam de clerus in het verweer. Beide auteurs beschrijven hun reactie en publiceren daaromtrent een ganse reeks nog onuitgegeven bronnen.

R.V.U.

A. Reid geeft een overzicht van 'The French in Sumatra and the Malay World, 1760-1890', *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde*, CXXIX (1973) 195-238. Vóór de negentiende eeuw betekenden die betrekkingen zeer weinig en beperkten ze zich, evenals later trouwens, hoofdzakelijk tot Atjeh. Verschillende vorsten van dat land zochten in de negentiende eeuw steun bij Frankrijk dat echter de Nederlanders niet dwars wilde zitten en zich zeer afzijdig hield. Het kwam dus op individuele contacten neer, zo van missionarissen op Nias (volgens de bedoelde vorsten tot Atjeh behorend), avonturiers die aanvankelijk vooral handelaren waren, maar later goudzoekers en in mindere mate planters en enkele mensen van wetenschap, voornamelijk geografen. Reid verklaart geen duidelijke draad tussen hun activiteiten te hebben gevonden en zijn bijdrage komt daardoor niet verder dan tot een materiaalverzameling. Zelfs in Sumatra's oostkust blijven de Fransen na 1870 sterk achter bij de andere vreemdelingen, die na de Nederlanders zich op de cultures wierpen.

W.Ph.C.

De opheffing van de Jezuïetenorde in Frankrijk dreef in 1762 de Engelse Jezuïetencolleges van St. Omaars en Watten naar Brugge. Toen elf jaar later de paus de afschaffing algemeen maakte, drong de Brugse magistraat, die er prijs op stelde voor de jeugd van de stad de gelegenheid te bewaren in die scholen Engels te leren, op het behoud ervan aan. De bisschop van Brugge trad, ondanks vroegere wrijvingen met de paters, dit verlangen bij. Ook de gevolmachtigd minister Starkemberg neigde daartoe, maar de Jezuïtenhater Neny en het Comité Jésuitique wilden er niet van horen. Hun poging om de Bruggelingen tegemoet te komen door de Jezuïeten te vervangen door Engelse Dominicanen uit het klooster te Bornem mislukte jammerlijk en in begin 1775 gingen de Engelse colleges toch dicht. Die gebeurtenissen worden verhaald door R. Clement, 'Mgr. Caimo en de afschaffing van de Engelse S.J.-Kolleges te Brugge in 1773', *Handelingen Société Emulation Brugge*, CXI (1974) 5-31.

J.A.V.H.

Mogelijke verbanden tussen wijzigingen in de sociaal-economische structuur en mutaties in het politiek beheer interesseren alle historici die het evenementiële willen overschrijden. De bijdrage van H. Balthazar, 'Het sociaal-politiek wisselingsproces op het einde van de 18e eeuw. Casus: de Gentse Collatie, instrument van politieke doorbraak', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXV (1971), is in dit perspectief te situeren en te waarderen. De oude instelling

genaamd ‘De Collatie’, een soort controlerend lichaam naast het stadsbestuur, evolueerde in de bewogen jaren rond de Brabantse revolutie tot een drukkingsgroep en een uitvalsbasis voor sociale en politieke wisseling.

M.C.

P. Deprez, ‘Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du 18e siècle’, *Revue belge d'histoire contemporaine*, IV (1973) 49-65, geeft een overzicht van de nog nader te onderzoeken problematiek van de relatie tussen de sociaal-economische situatie en de beroering op het platteland ten tijde van de Brabantse omwenteling.

M.D.V.

‘Frans Beyts (Brugge 17 mei 1763 - Brussel 15 februari 1832)’ behoorde van huis uit tot het Brugse establishment, en werd na studie in de rechten op vijfentwintig jarige leeftijd substituut-procureur-generaal bij de Raad van Vlaanderen. Tijdens de Brabantse revolutie jozefist, verzoende hij zich als zovele anderen met het Franse bewind, en werd in 1797 lid van de Raad van vijfhonderd, waar hij tot de conservatieven behoorde. Korte tijd prefect te Blois, werd hij in 1800 procureur-generaal te Brussel, en in 1810 na de inlijving van Holland bij Frankrijk te Den Haag, in 1811 eerste voorzitter van het Hof te Brussel. In 1813 zat hij de uitzonderingsrechtbank voor, die de Hamburgse opstand te bestraffen kreeg. Na de val van Napoleon kreeg hij, ondanks zijn sollicitaties zijn functie niet terug, en nam hij geen deel aan het openbaar leven tot hij in 1829 in de Staten van Zuid-Brabant, en na de revolutie van 1830 in het Nationaal Congres van zijn antiorangisme en opnieuw van zijn conservatisme blijk kon geven. Aldus de levensschets door L. Francois in: *Handelingen Société Emulation Brugge*, CXI (1974) 32-55. Wij betwijfelen of, zoals hij denkt, Beyts werkzaamheden onder Frans bewind er oorzaak van waren dat hij onder Willem I op afstand werd gehouden. Vele anderen hadden er geen last van. Zou zijn ongenade niet eerder gelegen hebben aan zijn gespannen verhouding met Vandelaenen, die uit hun samenwerking in Den Haag dagtekende? En de mening dat hij in zijn studietijd te Leuven bijzonder belangstelde in de fysica getuigt van een gebrekkige kennis van de academische achtergrond: dit vak maakte te Leuven deel uit van de verplichte cursus in de filosofie.

J.A.V.H.

In zijn kleine boek *Een weduwe aan de Amsterdamse Beurs. Borski-saga, 1765-1960* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1973, 151 blz.) beschrijft Jhr. F.J.E. van Lennep episodes uit de geschiedenis van het geslacht Borski dat zijn carrière in de Nederlandse bankwereld begon met Willem Borski en zijn echtgenote Johanna Jacoba van de Velde die na haar man's dood in 1814 de zaken voortzette. De auteur heeft veel merkwaardige bijzonderheden bijeengebracht en beschrijft met berustende en soms speelse melancholie de ondergang van deze familie. Voor de sociale geschiedenis van de hogere standen in de negentiende eeuw levert dit werkje zeer interessant materiaal. In dr. M.G. Buist's *At Spes not Fracta*, verschenen in 1974, kan men meer lezen over Willem Borski's diensten aan de firma Hope.

E.H.K.

In het werk *Vier eeuwen varen. Kapiteins, kapers, kooplieden en geleerden* (Bussum: Unieboek, 1973) vindt men twee bijdragen van mevrouw M.A.P. Meilink-Roelofsz. Het eerste (*ibidem*, 26-49) handelt over een van de sympathiekste oude reizigers naar de Indische archipel, Steven van der Hagen. Naar verluidt zou men mettertijd op een uitgave van 's mans reizen in de werken van de Linschoten-Vereniging mogen hopen.

Het andere artikel behandelt Johan Splinter Stavorinus, die tussen 1768 en 1786 driemaal de reis naar Batavia maakte, twee maal als kapitein bij de VOC en de laatste maal als kapi-

tein bij de Zeeuwse admiraliteit (*ibidem*, 176-196). Hij werd bekend door een nog steeds zeer lezenswaardige, in 1793-1798 verschenen publicatie over zijn reizen.
W.Ph.C.

L. van Buyten is van oordeel dat de geschiedschrijving te veel betekenis hecht aan de heropbloei van de Zuidnederlandse aardewerkindustrie in de achttiende eeuw. Op enkele na leidden de ateliers slechts een kortstondig bestaan, zo ook 'Het Leuvens faiencebedrijf Verplancke-Van Cutsem, 1768-1771', *Arca Lovaniensis. Vrienden Stedelijk Museum Leuven*, II (1973) 43-59.
J.A.V.H.

In 'The Crisis of the Dutch State 1780-1813: Nationalism, Federalism, Unitarism', *Britain and the Netherlands*, IV, 156-175 analyseert E.H. Kossmann de factoren die geleid hebben tot het ontstaan van de nationale eenheidsstaat in 1813. Vóór 1798 werd de federalistische regeringsvorm nooit fundamenteel gewijzigd, terwijl na 1813 de eenheidsstaat nooit serieus ter discussie is gesteld. Welke wijzigingen hadden zich in de tussenliggende revolutionaire periode, de patriottentijd, voltrokken? Kossmann plaatst de patriottenbeweging uit de jaren tachtig tegenover de beweging van de jaren negentig. Het patriottisme uit de jaren tachtig wordt in eerste instantie gekenmerkt door een bijzonder intens nationalisme, meent Kossmann. Het doorvoeren van democratische hervormingen kwam op de tweede plaats. De hervormingsbeweging was in de provincies ontstaan, niet in Holland, en recruteerde in de provincies de meeste aanhangers. Na het herstel van de oude orde in 1787 verdwenen de patriotten van het politieke toneel en pas na de Franse inval in 1795 keerden zij daarop terug. De meest opvallende trek van het patriottisme in de jaren negentig is dat het nationalistisch elan verdwenen is. De patriotten zijn nu in drie groepen uiteengevallen: federalisten, moderaten en unitariërs. De federalisten bleven het meest trouw aan het program uit de jaren tachtig, maar ook zij hadden - ontgoocheld door de bittere realiteit - hun nationalistische bezieling verloren. De moderaten deelden de afkeer van de federalisten om veranderingen met geweld door te voeren maar hun ideeën over constitutionele en fiscale hervormingen kwamen in grote lijnen overeen met die van de unitariërs, die het Amerikaanse revolutiemodel verwisseld hadden voor het Franse. De unitariërs wensten zo spoedig mogelijk radicale democratische hervormingen in te voeren en om dat te bewerkstelligen was een hechte eenheidsstaat noodzakelijk. De meeste aanhangers van de radicale democraten werden buiten Holland aangetroffen. Het waren uiteindelijk de moderaten die het unitarisch ideaal verwezenlijkten, maar doorvoering van de hervormingen was alleen mogelijk omdat Holland ervan profiteerde. Kossmann wijst er tenslotte op dat de radicalen geen enkel boek of program produceerden dat de vergelijking met *Grondwettige Herstelling* of met de geschriften van Luzac en Van Hogendorp kan doorstaan.
G.N.V.D.P.

Bij de voorbereiding van de tentoonstelling ter gelegenheid van de honderdvijftigste sterfdag van de Zwolse dichter Rhijnvis Feith werd door de heer H.J.H. Knoester, hoofdarchivist bij de gemeentelijke archiefdienst te Zwolle, in het familie-archief Feith te Vorden een anoniem geschrift ontdekt, dat door hem op goede gronden werd

toegeschreven aan de Zwolse poeet. Het is een goede gedachte geweest van de actieve Zwolse archiefdienst om het ontdekte manuscript uit te geven, voorafgegaan door een inleiding van drs. H. de Lange: Rhijnvis Feit, *Refexien over de gesteldheid der regering van de*

Republiek der Verenigde Nederlanden (Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle no. 3; Zwolle, 1974, 52 blz.).

In de inleiding, waarin nuttige informatie wordt verstrekt over Feith's politieke activiteit, wordt de Zwolse dichter terecht getypeerd als een gematigd burgerlijk patriot. In zijn *Reflexien*, die in 1784 of 1785 op schrift moeten zijn gesteld, bepleit Feith beperking van de gewestelijke autonomie en versterking van de generaliteit. De inleider heeft zeker gelijk met zijn conclusie dat men de *Reflexien* niet een echt belangrijk geschrift kan noemen. Als politieke uiting uit de kring van het gematigd patriottisme vóór de crisis in de patriottentijd is Feith's geschrift toch wel degelijk interessant. Ik vind het dan ook jammer dat De Lange er vanafgezien heeft een interpretatie te geven van of commentaar te leveren op het geschrift. Een vergelijking met de geschriften van Van Slingelandt en Pieter Paulus, mogelijk ook met *De grondwettige herstelling*, zou waarschijnlijk de moeite geloond hebben.

Op het eerste gezicht al is het duidelijk dat Feith veel ontleend heeft aan Van Slingelandt. Veel interessanter is het te constateren dat hij ook duidelijk de invloed heeft ondergaan van de Zeeuwse orangist Van de Spiegel, en wel van diens ‘Schets tot een vertoog over de intrinsique en relative macht van de Republijk’ (1782), in 1958 door Joh. de Vries gepubliceerd in het *Economisch Historisch Jaarboek*. Ik wil in dit verband slechts op één passage wijzen, die vrijwel letterlijk aan Van de Spiegel is ontleend: Feith acht het uitermate dwaas dat een handelsland als de Republiek jaarlijks tien of twaalf millioen uitgaf voor het leger ‘zonder dat er een stuiver opgebragt wierd voor de zaken van de zee’. Een heel opmerkelijke uitspraak van een bewoner van een landgewest, zeker als we denken aan de heftige geschillen tussen de land- en zeeprovincies in de jaren 1770 over de kwestie van augmentatie (van het leger) en (of) equipage. Kan men zeggen dat de patriot Feith in deze een nationaal boven een gewestelijk standpunt liet prevaleren? Mag men tevens concluderen dat het feit van Van de Spiegel's invloed op Feith wijst in de richting van de these dat de verschillen tussen veel gematigde burgerlijke patriotten en heel wat gematigde orangisten althans voor de crisis in de patriottentijd ten aanzien van veel punten betrekkelijk gering zijn geweest?

Uit de *Reflexien* blijkt wel heel duidelijk dat Feith een wel zeer gematigd patriot moet zijn geweest. Zo moest hij bij voorbeeld niets hebben van de patriotse voorkeur voor een volksleger boven een huurleger. Gematigde geestverwanten van Feith als een Pieter Paulus of een Simon Stijl bereden dit patriotse stokpaard wel met geestdrift. De Zwolse poeet merkt onder andere heel prozaisch op dat men ten tijde van Karel V in Holland al van mening was geweest ‘dat het ongeraden was poorters en landluiden te stellen tegen knegten die niets te verliezen hadden’, en dat deze reden in de eigen tijd des te meer diende te gelden ‘na dat de manier van oorlogen zo verandert is’.

J.C.B.

De *Mededelingen van het Nederlands instituut te Rome. Papers of the Dutch Institute in Rome*, XXXVI, Nova Series I ('s-Gravenhage, 1974) is de voortzetting van de *Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome*. De naamsverandering komt voort uit de naamsverandering van het instituut, de nummering van de delen loopt door met de toevoeging Nova Series I etc. De nieuwe reeks kreeg ook een ander, groter formaat en de artikelen zullen voortaan nog slechts in het Frans, Duits,

Engels of Italiaans verschijnen. De jaarverslagen van het instituut zijn uit de *Mededelingen* verdwenen.

Het eerste deel van de nieuwe reeks bevat elf artikelen, waarvan er twee betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland. H. Wertheim-Gijse Weenink en W.F. Wert-

heim schenken in ‘A Dutch Tribune of the People in Rome’, 165-176 aandacht aan de betaling van het monument voor Joan Derk van der Capellen tot den Pol dat tussen 1785 en 1789 te Rome werd vervaardigd door de Italiaanse beeldhouwer Giuseppe Ceracchi in opdracht van een aantal Zwolse en Amsterdamse patriotten. Het monument was bestemd voor de nieuwe kerk te Zwolle, maar door de politieke veranderingen in Nederland in 1787 werd het monument door de opdrachtgevers niet opgehaald en de onderdelen bevinden zich thans in de Giardino del Lago van de Villa Borghese te Rome. Tot nu toe werd aangenomen dat de opdrachtgevers het monument niet hadden betaald, maar aan de hand van een tweetal, door hen in het gemeentearchief van Amsterdam gevonden notariële stukken, tonen de auteurs aan dat de beeldhouwer *f* 37.500. - van de *f* 45.000. - heeft ontvangen. Deze vondst werd door de auteurs reeds eerder gepubliceerd in de inleiding van Joan Derk van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest*, W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, ed. (Amsterdam, 1966) 31-40.

A.F. Manning behandelt in ‘Die Wiederaufnahme der Beziehungen zwischen den Niederlanden und dem Vatikan (1940-1945)’ 131-143 de voorzichtige wijze waarop de Nederlandse regering in Londen, onder andere onder druk van de Verenigde Staten, de diplomatieke betrekkingen met de Heilige Stoel herstelde, en de conflicten daarover tussen de regering en koningin Wilhelmina. Niet vermeld is dat dit artikel reeds twee maal eerder in het Nederlands is verschenen, namelijk in het *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XIV (1972) 259-272 en in het *Jaarboek van het katholiek documentatiecentrum* (1972) 89-109 (zoals ook nagelaten is te vermelden dat P.J. van Kessel, ‘Paolo Sarpi, Galileo Galilei and the Philologists’, *ibidem*, 101-113 de Engelse vertaling is van een lezing, die in 1970 werd gehouden tijdens het eenendertigste filologencongres en waarvan een samenvatting is opgenomen in de *Handelingen van het eenendertigste Nederlands filologencongres, gehouden te Groningen 1970* (Groningen, 1972) 255-258).

IJ.B.

‘S.H. Manger, een Franeker theoloog in de achttiende eeuw’ ontvangt van K.M. Witteveen in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LIV (1974) 207-230 een biografisch artikel dat vooral nadruk legt op zijn werk als taalkundige, als bijbeluitlegger en als verdediger van tolerantie. Zijn academische loopbaan vond een merkwaardig einde: nog in 1785 hield hij bij het veertigste lustrum de rectorale rede in aanwezigheid van prinses Wilhelmina en haar kinderen, maar eind 1786 voegde hij zich bij de burgersocieteit, nam op 16 mei 1787 na een berisping door de prinsgezinde curatoren ontslag, werd lid van de vroedschap aan wier rijk in september een einde kwam. Hij raakte aan de drank en stierf in 1791 te Veenwouden. Zijn betekenis lijkt vooral in zijn uitlegkundige arbeid te liggen.

O.J.D.J.

Hoe groot de Sint-Truidense tegenstand tegen de Franse conscriptie-wetten was, wordt in het *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* XX (1973) beschreven door R. Boijen: ‘De conscriptie te Sint-Truiden tijdens het Frans bewind 1795-1814’. Onderhavige studie belicht tevens de demografische en sociale aspecten van het probleem.

L.V.B.

Men zou uit de titel van Peter P. Hill's boek *William Vans Murray. Federalist Diplomat*.

The Shaping of Peace with France, 1797-1801 (Syracuse: University Press, 1971, 241 blz.) niet opmaken dat het voor onze geschiedenis van enig belang is. Maar de activiteiten van Murray hadden in de behandelde jaren voornamelijk plaats vanuit Den Haag, waar hij zijn land, de jonge USA, diplomatiek vertegenwoordigde en Hill gaat dieper in op de gebeurtenissen in ons land dan men zou verwachten; hij geeft bijvoorbeeld een hoofdstuk 'Revolution Dutch Style' over de *coup d'état* van 22 januari 1798. De Nederlandse literatuur over de Bataafse republiek kent hij niet, maar hij geeft veel interessants en, meen ik, nieuws, geput uit de Amerikaanse archieven. Ook is zijn visie, juist omdat hij de ons vertrouwde werken niet las, onbevooroordeeld. Wie zich met deze periode bezig houdt dient dit boek dus niet te verwaarlozen.

W.Ph.C.

In 1799 werd Johannes Goldberg 'Agent van Nationale Oeconomie'. Dat hij een voortvarend man was, weten we sinds enige jaren gedocumenteerd door de dissertatie van W.M. Zappey. Daarin staat uitvoerig beschreven hoe hij blijkens een missieve aan het Uitvoerende Bewind al in 1800 het besluit nam 'een complete statistieke beschrijving onzes vaderlands' te doen vervaardigen. Deze moest gebaseerd zijn op een verslag van inspecteurs en een enquête bij de gemeenten en het bedrijfsleven. Het verslag van Goldberg, Rouppe en Kops van hun inspectiereis is gepubliceerd, evenals de resultaten van de enquête naar de landbouw. Maar de resultaten van de enquête naar handel, scheepvaart en fabrieken zijn niet volledig bewaard gebleven, tot nu toe zijn slechts de bescheiden voor de departementen Texel en Oude-IJssel in het Goldberg-archief aanwezig. A.M. van der Woude, 'De Goldberg-enquête in het departement van Texel, 1801', *A.A.G. Bijdragen*, XVIII (1973) 95-250 publiceert nu, voorzien van een korte inleiding en goede registers, de gegevens van het genoemde departement. Hij acht publicatie gerechtvaardigd omdat deze enquête gegevens bevat die voor beoefenaars van diverse disciplines van belang kunnen zijn: voor economisch-historici uiteraard, maar ook voor sociale historici, omdat ze gegevens over loonpeil, vrouwen- en kinderarbeid en consumptieve gewoonten bevat; tenslotte ook voor filologen en historici van de techniek, omdat vele werktuigen en produktiemethoden worden genoemd, en zelfs voor genealogen vanwege de vele namen. Maar vooral acht hij deze bron 'nuttige leesstof om met het karakter van het voorindustriële klimaat in Holland in de Bataafse tijd in kontakt te komen'. Ik kan dat uit ervaring bevestigen, immens triest heeft me bijvoorbeeld de totale optekening van Oudkarspel gestemd, waar het bestaan van een spinnerij werd vermeld 'alwaer hennip gaaren gesponnen wordt door arme lieden; alwaer kinderen die slechts een wiel kunnen draaien brood verdienen'.

H.P.H.J.

J. Hannes en W. Vanderpijpen, 'Teeltplan, produktie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincies Antwerpen em Oost-Vlaanderen (begin 19e eeuw)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 67-107, steunt geheel op de zogenaamde primitieve kadastrale expertises die gedurende de Franse en de Nederlandse tijd in België per gemeente werden uitgevoerd om het kadastrale inkomen van de gronden te berekenen. Uit de zeer gedetailleerde, maar niet precies te dateren verslagen hebben de auteurs informatie gehaald en verwerkt betreffende

acht Oostvlaamse en zes Antwerpse gemeenten, gelegen in verschillende landbouwgebieden. Aldus wordt een vergelijking mogelijk, meer bepaald wat betreft het teeltplan, de aard en de omvang van de produktie en de produktiekosten. Het materiaal vindt men in bijlage. De vraag is echter, of de

expertiseverslagen betrouwbaar zijn. Ze moeten nader getest worden. Niettemin kunnen ze, naar de auteurs betogen, het onderzoek van de landbouwhuishouding tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw vooruit helpen.

M.D.V.

Na de annexatie van het Rijnland door Frankrijk gelastte Napoleon de astronoom Tranchot in 1801 een topografische kaart van de nieuwe departementen op te meten. Na de val van de keizer werd het werk tot 1820 voortgezet door de Pruisische generaal von Müffling. In de jaren 1920 nam E. Kuphal de uitgave van de kaarten ter hand voor rekening van de 'Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde'. Zij wordt voortgezet door G. Krauss en nadert haar voleinding. Zoals destijds het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg deed voor wat betreft die Nederlandse provincie heeft de stichting Pro-Civitate een oplage laten drukken van de twaalf bladen die thans Belgisch gebied weergeven en onder een afzonderlijke portefeuille mede uitgegeven *Tranchot-von Müffling, 1803-1820. Eupen-Malmedy-St. Vith* (Brussel, 1973, 4 blz., 12 bladen). Zij geven, op schaal 1:25000, een bijzonder treffend beeld van de gesteltenis van de streek aan het begin van de vorige eeuw, waarin het middeleeuwse landschap grotendeels onaangetast te herkennen valt.

J.A.V.H.

Het fokken van 'Merinosschapen in het Leiedepartment', waar zij ten laatste in 1804 werden ingevoerd, werd volgens L. van Acker, in: *Biekorf*, LXXV (1974) 65-75, geen succes. Kort tevoren waren de laatste uitgestrekte woeste gronden gerooid of bebost, zodat de geschikte weidegronden ontbraken; daarenboven was er geen belangrijke industrie om de wol af te nemen. Enige bijzonderheden worden ook verstrekt over de teelt in de andere Vlaamse provinciën en in Zeeuws-Vlaanderen in de Franse tijd en onder Willem I.

J.A.V.H.

C.E. van Koetsveld, auteur van de befaamde *Schetsen uit de Pastory te Mastland* is als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van een evangelische middenpartij (tussen orthodoxie en modernisme) een figuur van betekenis geweest in de hervormde kerk van de negentiende eeuw. A.J. Onstenk heeft aan het leven van deze predikant (te Westmaas sinds 1830, Berkel en Rodenrijs, Schoonhoven, den Haag sinds 1849, hofprediker sedert 1878) een verdienstelijke biografie gewijd: *Ik behoor bij mezelf. Cornelis Elisa van Koetsveld 1807-1893* (Assen: Van Gorcum & Comp. B.V., 1973, 211 blz.). Aan de literaire activiteiten van Van Koetsveld wijdt schrijver vrij wat aandacht, maar het theologische aspect heeft hij, zeer terecht, centraal gesteld. Over de richtingen en de richtingen-strijd in de hervormde kerk wordt de lezer voortreffelijk geinformeerd. De door Van Koetsveld ingenomen positie wordt duidelijk aangegeven, met name ten aanzien van de zich eveneens evangelisch noemende Groningse richting. Met de anti-calvinistische 'Groningers' was hij het op een aantal punten eens, op enkele andere essentiële punten vond hij hen toch te weinig orthodox en daarom distantieerde hij zich welbewust van hen. In wat later tijd bleef hij ook tegenover de middenpartij der ethisch-irenischen zijn eigen positie innemen. In de Aprilbeweging nam hij een standpunt in dat getuigde van wijsheid en tolerantie.

Onstenk wijdt ook nogal wat aandacht aan Van Koetsveld's opvattingen en activiteiten op sociaal gebied. Diens sociale bewogenheid acht hij duidelijk groter dan die van het

gros van zijn collega's en beslist moderner dan die van een auteur als de twintig jaren jongere J.J. Cremer.

Bepaald jammer vind ik dat we zo goed als niets horen over Van Koetsveld's politieke opvattingen. We lezen dat hij politiek geengageerd was (142) en een sterke vrijheidsdrang bezat. In 1848 liet hij in een preek echter een waarschuwend geluid horen tegen de macht van het volk. De namen van Van Hall, Heemskerk en Thorbecke komen in deze biografie van een man die toch ook Willem III's hofprediker is geweest, niet voor.

J.C.B.

B. Borghgraef-van der Schueren, *De universiteiten in de Zuidelijke provincies onder Willem I*. (Mededelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XXXV, 2; Brussel, 1973) schetst, in een algemeen tijdskader, de problematiek van de universitaire hervorming in de Zuidelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden, die aan de orde zal komen in een dissertatie die schrijfster voorbereidt. De drie rijksuniversiteiten aldaar werden, door de administratie, naar het nieuwe Noordnederlandse model geconcipieerd. Naast positieve waardering wekten ze ook veel kritiek. De bezetting der leerstoelen was, zoals bekend, één der moeilijkste problemen bij de realisatie.

M.D.V.

G.Th.H.C. Piek, 'Het eerste internationale beroepsgoederenvervoer over de weg vanuit Rotterdam als een alternatief van de Rijnvaart op Keulen in 1814 en 1815', *Rotterdams Jaarboekje* (1973) 242-280, behandelt onder deze lange titel een schijnbaar onbelangrijk *fait divers* van plaatselijk belang. Rotterdam is immers van oudsher aangewezen geweest op zijn uitstekende waterwegen naar het achterland en bezat dan ook tijdens de Republiek geen eigen internationaal beroepsgoederenvervoer zoals Amsterdam. De schrijver heeft de zaak echter in groter verband gezet en er de hele beurtvaart op Keulen in de decennia voor en na 1800 bij betrokken en schetst in de persoon van A.L. Pasché het portret van een Rotterdammer vol initiatieven. Het artikel is wat overvoerd met namen en niet geheel ter zake doende bijzonderheden, maar vormt toch een welkome bijdrage tot de geschiedenis van de beginjaren van Rotterdams negentiende-eeuwse bloei.

H.P.H.J.

Het eerste nummer van de *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* XLVI (1973) 1-92, is geheel gevuld met een door John Bastin ingeleide uitgave van 'The Java Journal of dr. Joseph Arnold, 3 Sept.-17 Dec. 1815'. Arnold was een in de natuurwetenschappen geïnteresseerde arts en deze uitgave is voor de geschiedenis der Nederlanders van zoveel belang omdat hij een goed beeld geeft van het leven van onze landgenoten onder het Britse bestuur op Java. De bekende landheer Andries de Wilde komt onder andere vaak ter sprake. De annotatie geeft veel meer dan men had mogen verwachten, ze is een ware *Fundgrube* geworden voor de kennis van Java van ruim anderhalve eeuw geleden. Een goede index maakt van deze uitgave ook een prettig te hanteren hulpmiddel. Het vervolg is te vinden in de *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History*, VI, part v, 305-372 onder de titel 'Dr. Joseph Arnold and the Discovery of Rafflesia Arnoldi in West Sumatra in 1818'.

Arnold stierf in deze periode te Padang. Ook dit gedeelte is rijk geannoteerd. Het zij mij vergund even te vermelden dat de be-

doelde plant zeer uitzonderlijk is: ze verkrijgt bloemen die een middellijn van nagenoeg een meter hebben!

W.Ph.C.

In *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XVIII (1973) 1-32 bespreekt C.E.P.M. Raedts leven en werk van 'Egon van der Elst, 1826-1897, de eerste Delftse mijningenieur in Limburg. Een sociaal en mijnbouwkundig pionier uit de 19e eeuw'. Het artikel beschrijft de opkomst van de mijnbouwtechniek in Nederland en de modernisering van de oudste mijnzetel te Kerkrade. De activiteit van Van der Elst heeft aangetoond, dat een rendabele exploitatie van de steenkolenbekkens in Limburg mogelijk was.

C.J.A.G.

E.W. Petrejus, *Nederlandse zeilschepen in de 19e eeuw* (Bussum: De Boer, 1974, 175 blz., geïll.). De vroegere conservator van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam E.W. Petrejus heeft na zijn pensionering zijn vele aantekeningen over scheepstypes en hun bouw gestaag uitgewerkt en in boekvorm kunnen publiceren. Dit gebeurde met 'Oude zeilschepen en hun modellen, binnenschepen, jachten en visserschepen' (Bussum, 1964 en 1971), terwijl hij tevens een grote studie over de zeilvaart in de negentiende eeuw voorbereidde. Temidden van deze werkzaamheden overleed hij, maar hij was reeds zo ver gevorderd dat zijn in twee delen gesplitste manuscript toch kon verschijnen. De uitgever verdient hiervoor lof, omdat op deze wijze de zo grote kennis van Petrejus vastgelegd wordt.

In het onderhavige deel wordt de bouw behandeld van een driemast schip, waarbij een boek van de Rotterdamse makelaar en handelaar in scheepsmaterialen Van Houten uit 1833 over scheepsbouw, navigatie en bevrachting als leidraad wordt gebruikt. Met het oog voor details, dat Petrejus in zijn vroegere studies reeds toonde, laat hij de lezer het gehele bouwproces volgen: wat was een scheepswerf, wie werkten er, met welke hulpmiddelen en materialen, de bouwopdracht, kiellegging, spanten, afbouw van de romp, tewaterlating, de meetbrief, de tuigage met het rondhout, het want en de zeilen. Illustraties verduidelijken de vaak zeer technische tekst. Uitgangspunt is de bouwmethode van een koopvaardijschip, maar aan de hand van ondermeer de boeken van Pilaar en Mossel - in de edities van 1858 en 1859 onlangs heruitgegeven als delen 3 I/II van de 'Monumenta Nautica Historica Selecta' - geeft de auteur ook verschillen met de marine aan en visies van tijdgenoten weer. Het boek is zo een mijn van informatie geworden over alle mogelijke aspecten van de bouw van het zeilschip en zijn onderdelen in de periode tussen 1830 en 1860. De titel is derhalve te wijds of had van een ondertitel vergezeld moeten zijn, die de beperkingen aangaf. De illustraties zijn op zeer ruime schaal aangebracht en van duidelijke bijschriften voorzien, maar het is jammer, dat zij niet wat meer verband met de tekst hebben en het bouwproces volgen en wat minder allerlei willekeurige schepen uit die jaren afbeelden.

J.R.B.

C. Vandenbroeke, 'Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 109-169, steunt op een systematisch onderzoek van de plaatselijke octrooien. Voor de periode

1830-1860 maken die het mogelijk, de consumptie van een aantal levensmiddelen, ofwel van jaar tot jaar ofwel meer sporadisch, te volgen. Voor een aantal andere blijft men echter hoogst onvolledig

ingelicht; onder meer de aanvoer van aardappelen werd nooit in de octrooibelasting opgenomen. Schrijver wijst op de diverse problemen die de interpretatie van de voorliggende cijfers oproept. Na een analytisch onderzoek komt hij niettemin tot een benaderend overzicht van de gemiddelde voeding tijdens de genoemde periode. Daaruit blijkt dat normaliter aan de 'minimum-behoeften' was voldaan. Natuurlijk zegt zulk gemiddelde nog niets reëels ten aanzien van de respectieve maatschappelijke klassen. Indirect kan men eruit afleiden dat de lagere bevolkingsgroepen herhaaldelijk in een situatie van ondervoeding hebben verkeerd.

M.D.V.

De voorstellen van de commissie voor de schrijfwijze van het 'Nederduits' van 1839, die onder impuls van David en Willems een vèrgaande toenadering tot de spelling-Siegenbeek voorstelde, werden door de Belgische regering in 1844 overgenomen. Mark Hanson, 'De bisschoppelijke kolleges in West-Vlaanderen beroerd door de eerste spellingstrijd na 1830', *Biekorf*, LXXV (1974) 23-30 en 91-99 verhaalt hoe de gevoelens in die provincie ten aanzien van die kwestie erg verdeeld waren. Onder de hevigste tegenstanders waren priester De Foere en de bisschop van Brugge Boussen te rekenen, die uit afkeer tegen de protestante Hollanders vasthielden aan de spelling-Des Roches. De laatste stelde deze, tegen de zin van vele leraars, in de onderwijsinrichtingen van zijn diocees verplicht.

J.A.V.H.

Steunend op de bestaande literatuur - verwezen zij naar de bijgevoegde bibliografie - zoekt G. Braive, 'Le monde paysan belge de 1830 à 1870', *Revue beige d'histoire contemporaine*, IV (1973) 171-190, een antwoord op de vraag waarom een sociale beweging zich in het Belgische landbouwersmilieu tussen 1830 en 1870 niet heeft gemanifesteerd. De economische situatie van de Belgische landbouw gedurende die periode wordt globaal als vrij gunstig voorgesteld, maar de werkomstandigheden van arbeiders en pachters waren niet schitterend. De verklaring voor het gestelde probleem zoekt schrijver vooral in psychologische factoren.

M.D.V.

De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht. Met inleiding en aantekeningen uitgegeven door dr. L. Brummel ('s-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1969, 247 blz.). In dit tijdschrift is dit boek nog niet aangekondigd hoewel het voor de historicus van betekenis is. Dr. Brummel publiceert de brieven die Bakhuizen van 1830 tot 1839 aan zijn vriend J. der Meulen Hzn. schreef; daarnaast drukt hij de correspondentie met Potgieter af uit de jaren 1835-39 toen zij beiden in Amsterdam woonden, bezig met de uitgave van Drost's werken en met *De Gids*. Enkele brieven aan Van Geuns, Beets, Millies en Hasebroek uit dezelfde periode complementeren de informatie. Als toegift laat Brummel de brieven volgen die Bakhuizen's jeugdvrienden in 1869 en 1870 aan Potgieter zonden toen deze inlichtingen nodig had over de jeugd van zijn in 1865 gestorven vriend.

De editie is met zeer grote nauwkeurigheid en deskundigheid verzorgd en geannoteerd. Bovendien geeft de bewerker in een lange inleiding zelf een schets van Bakhuizen's Amsterdamse en Leidse studentenleven die in bepaalde opzichten afwijkt

van het geijkte beeld. Uit de correspondentie blijkt dat Bakhuizen ook in zijn Leidse jaren niet zonder resultaat studeerde en zelfs een door alle biografen vergeten examen deed: op 27 juni 1833 slaagde hij summa cum laude voor het kandidaatsexamen in de letteren. In maart

1834 werd hij kandidaat in de theologie, in juni 1834 doctorandus in de letteren. Om zijn studie te voltooien diende hij nog het doctoraal theologie te doen maar daarvoor hoefde hij niet in Leiden college te lopen. Het is dus volkomen natuurlijk dat hij in 1834 weer bij zijn ouders in Amsterdam introk en er is geen sprake van dat zijn vader zijn vierentwintig-jarige zoon uit boosheid over diens gebrek aan studieresultaten naar Amsterdam terughaalde. Dank zij deze en andere informatie zullen wij het beeld van de totaal losgeslagen Bakhuizen in zijn eerste Leidse tijd moeten herzien.
E.H.K.

Een bijdrage tot de nog weinig bekende geschiedenis van het hedendaagse protestantisme in België levert J. Pirotte, 'Percée et stagnation d'une église protestante dans les milieux ouvriers wallons depuis 1837', *Revue beige de philologie et d'histoire*, LI (1973) 371-380. Hij schetst de ontwikkeling van de Belgische Christelijke Zendingskerk en voert elementen aan tot verklaring van haar betekenis in het Waalse arbeidersmilieu vóór en na 1914.
M.D.V.

In 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', *Britain and the Netherlands*, IV, 176-207 wijst Th. van Tijn er op dat het politiek liberalisme dat zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw ontwikkelde voornamelijk gericht was tegen de conservatieve regeringsas Amsterdam - Den Haag en dat wij de centra van deze beweging voornamelijk in de provincies moeten zoeken en wel in het bijzonder in Noord-Brabant, Gelderland (Arnhem) en Groningen. In de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw bleef het liberalisme voornamelijk een provinciale beweging en Holland bleef het bolwerk van het conservatisme. Na 1868 traden er grote verschuivingen op en de volgende twintig jaar kan men Nederland volgens Van Tijn in drie gebieden verdelen: het bijna geheel liberale noorden, het midden en zuidwesten van het land waar men zowel liberalen, anti-revolutionairen als rooms-katholieken aantrof en het katholieke zuiden. Na de kiesrechtuitbreiding van 1887 veranderde de situatie nogmaals; sindsdien kwam twee derde deel van de liberale kamerleden uit Holland en slechts één derde deel uit de overige provincies. Van Tijn staaft zijn betoog met duidelijke kaarten en met overzichtelijke lijsten waarin de politieke samenstelling der tweede kamer gegeven wordt voor de periode 1850 tot 1897.
G.N.V.D.P.

F. Sartorius, 'Activités politiques, économiques et sociales des Allemands à Bruxelles 1842-1850. Première approche', *Revue beige d'histoire contemporaine*, V (1974) 167-180, geeft enige aanwijzingen betreffende de kwantitatieve en kwalitatieve betekenis van de te Brussel residerende Duitsers. Het blijkt dat het ledental van het in 1847 opgerichte 'Deutscher Arbeiterverein' in verhouding vrij hoog was.
M.D.V.

A. Deprez, ed., *F.A. Snellaert en J.A. Alberdingk Thijm. Briefwisseling 1843-1872, met een inleiding en aantekeningen* (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 5de reeks XXII; Gent, 1971, 262 blz.) is een diplomatische editie van een correspondentie die 122 stukken bevat, hoofdzakelijk daterend uit 1843-1852.

Dat ze nadien verslapte, valt aan tegenstellingen tussen de correspondenten te wijten. De inhoud van de brieven loopt hoofdzakelijk over taal-en letterkunde. De betekenis van de twee betrokken figuren geeft ze overigens een meer algemeen belang, in het raam van de betrekkingen

tussen Noord en Zuid. De uitgeefster heeft de uitvoerige annotatie voorbeeldig verzorgd.

M.D.V.

Onder auspiciën van de rijksuniversiteit en van het stadsbestuur had te Gent op 11 oktober 1972 een colloquium plaats over F.A. Snellaert. Afgezien van de door L. Simons gehouden inleiding tot de tentoonstelling, treft men in de akten, *Colloquium F.A. Snellaert* (s.l., s.a.) drie bijdragen aan: A. Deprez, 'Het Snellaert-onderzoek'; G. Schmook, 'F.A. Snellaert en J.A. de Laet'; L. Elaut, 'Het visitejournaal voor 1867 van Dr. F.A. Snellaert'.

M.D.V.

In de inleiding tot het artikel van J. Gadisseur, 'Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913', *Revue beige d'histoire contemporaine*', IV (1973) 1-48, wordt de lezer ervoor gewaarschuwd dat het hier gaat om een voorlopig werkstuk, gelet op het voorliggende materiaal en de stand van het onderzoek. De bijdrage is niettemin zeer welkom. Ze behandelt achtereenvolgens de algemene context van de agrarische sector, de produktie, het rendement, de landbouwstructuren en het aandeel van de landbouw in het fysisch produkt. In het besluit stelt de auteur zinvolle vragen betreffende het relatieve aandeel van landbouw en nijverheid in de economische groei, evenals ten aanzien van het periodiseren van de economische ontwikkeling. De overgang van een overwegend agrarische naar een overwegend industriële economie plaatst hij in de jaren 1867-1888, periode tijdens welke zich in de landbouwsector zelf op grotere schaal dan tevoren structurele wijzigingen hebben voltrokken.

M.D.V.

In de geschiedenis van de 'Handelingen der Staten-Generaal', een van de belangrijke bronnen voor de Nederlandse geschiedenis na 1814, is 1849 een jaar van grote betekenis. In dat jaar toch kwam het dankzij een gelukkig initiatief van het kabinet-Donker Curtius-De Kempenaer tot de oprichting van de stenografische dienst der Staten-Generaal. De tijd van de snelschrijvers der *Staatscourant*, die met meer of minder succes moeizaam gepoogd hadden de sprekers in de Kamers bij te houden, behoorde daarmee voorgoed tot het verleden.

Het heuglijk feit van het honderdvijfentwintigjarig bestaan van de stenografische dienst in 1974 heeft de Staatsuitgeverij niet ongemerkt voorbij willen laten gaan. Als jubileumuitgave liet zij onder de aardige titel *Wandelingen door de Handelingen* een bloemlezing verschijnen uit honderdvijfentwintig jaar 'Handelingen', samengesteld en van commentaar voorzien door dr. N. Cramer, hoogleraar in de parlementaire geschiedenis te Leiden ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, s.a. (1974) 351 blz., *f* 19.50).

De samensteller heeft er vooral naar gestreefd de parlementaire geschiedenis sinds 1849 smakelijk te maken voor een groot publiek. In die opzet is hij zeker geslaagd, mede dankzij het opnemen van een flink aantal, vaak kostelijke, politieke spotprenten. Over belangwekkende gebeurtenissen en episoden van de politieke ontwikkeling bevat het boek, zowel in de doorgaans bondige en rake inleidende commentaren van de samensteller als in de gepubliceerde fragmenten uit de Handelingen, uiteraard heel wat belangrijke gegevens. Ook over procedurele kwesties betreffende de gang

van zaken in de Kamers en over het functioneren van de stenografische dienst vinden we hier en daar nuttige informatie. Dat neemt niet weg dat de samensteller toch blijkbaar meer gestreefd heeft naar het weergeven van merkwaardige gevallen en opzienbarende gebeurtenissen

(bv. het plotseling overlijden van twee Kamerleden tijdens een zitting van de Tweede Kamer) dan dat hij welbewust gepoogd heeft de hoogtepunten van de politieke ontwikkeling aan de hand van de Handelingen nader toe te lichten.

De eerste decennia na 1849 lijken wat minder goed uit de verf te zijn gekomen dan de latere perioden. De samensteller zou er mijns inziens bijvoorbeeld goed aan gedaan hebben kennis te nemen van de beschouwingen van de Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (vergelijk *BMHG*, LXXI (1957)). Conservatiefliberale politici in de jaren 1850 als bij voorbeeld een Van Hall zou hij dan waarschijnlijk wat minder gemakkelijk met de kwalificatie conservatief hebben aangeduid. Als achtergrondinformatie bij het incident van 1856 (14 vlg.) zou voorts een vermelding van de *coup d'état*-geruchten in dat jaar niet hebben misstaan. Aan de literatuuropgave aldaar hadden dan C.B. Wels', 'Kanttekeningen bij Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853', *BGN*, XVII (1962) kunnen worden toegevoegd.

Een register heb ik node gemist. Juist bij verre 'wandelingen' dient men over de middelen te beschikken om behoorlijk de weg te vinden.

J.C.B.

In 'The Role of the Outer Provinces in the Process of Dutch Economic Growth in the Nineteenth Century', *Britain and the Netherlands*, IV, 208-225, stelt J.A. de Jonge dat de economische groei in Nederland vooral in de jaren 1890 tot 1910 een sterke ontwikkeling doormaakte. De Jonge vraagt zich af of de overige provincies een eigen bijdrage hebben geleverd tot dit proces of dat de aldaar optredende groei slechts als een uitvloeisel van de Hollandse groei beschouwd moet worden. De Jonge meent dat dit laatste zeker niet het geval is. De economische groei bleef niet tot één bepaald gebied beperkt en was in Holland niet sterker dan in de overige provincies. Er trad een regionale specialisatie naar industrie op en die regionale arbeidsverdeling verstevigde de economische banden tussen Holland en de rest van Nederland. De ontwikkelingen in de provincies hebben de economische groei in Holland zeker gestimuleerd. Omstreeks 1850 liepen de provincies op het gebied van de industriële ontwikkeling achter bij Holland, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was die achterstand volledig ingehaald.

G.N.V.D.P.

Het lijvige artikel van J. Craeybeckx, 'De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 191-230, V (1974) 181-225, kon in alle onderdelen niet even exhaustief zijn. Het eerste gedeelte bevat vooral een schets van de depressie sedert het eind der jaren zeventig en van de gevolgen die zij voor het boerenbedrijf in België heeft gehad. Het tweede gedeelte is gewijd aan de socialistische theorie en de propaganda van de BWP ten aanzien van de agrarische kwestie. Ideologisch is, ook in België, de controverse tussen marxisten en reformisten duidelijk naar voren gekomen, wat op zichzelf al een moeilijkheid was bij het opzetten van propaganda in het milieu van de boeren. Men gaf zich veel moeite om de economische, sociale, politieke en mentale structuur van het dorpsleven te doorgronden, maar het collectivisme lag ver verwijderd van de boerenmentaliteit. De socialistische agitatie op het platteland, die tijdens de jaren negentig op gang kwam, is een vrijwel volledige

mislukking geworden: de katholieke landbouwersverenigingen beheersten het terrein. Schrijver benadert deze verenigingen minder vanuit een economische en sociale dan vanuit de politieke en religieuze gezichtshoek; hij beklemtoont dat zij erin geslaagd zijn de Vlaamse plattelandsbevolking tegen de socialistische propaganda

te immuniseren. Zij hadden in de schoot van de Katholieke partij nochtans met conservatieve tendensen af te rekenen.

M.D.V.

J.L. de Paepe en F. Sartorius, 'Quelques notes tirées des archives de la préfecture de police sur le mouvement socialiste en Belgique au XIXe siècle', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLV (1974) 23-42 signaleren in de Archives Nationales te Parijs de dossiers die door de Franse politie werden aangelegd over de ontwikkeling van het socialisme in België en in het bijzonder een dossier over de jaren 1873-1891. Zij lichten er belangrijke passages uit.

R.V.U.

De uitdrukkelijke bedoeling van Ger Harmsen's *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, I, *Van de begintijd tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog* (Nijmegen: SUN, s.a., 72 blz.) is om 'jonge socialistische kaders met de gehele ontwikkelingsgang van socialisme en arbeidersbeweging vertrouwd te maken teneinde zowel hun actie in een ruimer perspectief te plaatsen als hen in de gelegenheid te stellen dit door historisch onderzoek te verscherpen en te nuanceren'. Men moet dus niet meer verwachten dan de auteur wil geven. Maar wanneer men de uitgangspunten van de geleerde auteur deelt en in Christendom en liberalisme de ideologie van de heersende klasse ziet of de geschiedenis van Patrimonium en de R.K. Volksbond beschouwt als de geschiedenis van de onderkruiperij in Nederland (22-3), dan kan men zelfs genoegen beleven aan deze zeer knappe en leerzame maar wel wat droge kroniek.

E.H.K.

In het tijdschrift *Politiek perspectief*, III (1974) zijn een drietal studies opgenomen van J.P. Gribling over Nolens als resultaat van door hem uitgevoerd onderzoek over Nolens. Het zijn 'Nolens en het probleem "Kerk en vrede" - missie naar Rome' (ii, 37-54), 'Nolens, de kerk en de internationale sociale wetgeving' (iii, 14-25) en 'Nolens en de Internationale Arbeidsorganisatie' (iv, 3-24).

W.R.H.K.

De Brusselse hoogleraar J. Stengers schreef een belangrijke levensschets van 'Paul-Emile Janson', *Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres*, 5e r., LIX (1973) 202-300. Zoon van de radicale leider Paul Janson, was hij in zijn studentenjaren socialist: zijn zuster bleef het, en werd de moeder van P.H. Spaak. Advocaat op zijn twintigste in 1892 vervoegde hij zich terug bij de radicale liberalen, maar bleef politiek op de achtergrond tot hij in 1914 in de Kamer werd verkozen. In 1918 werd hij als vertegenwoordiger van de liberale opinie als een van de informele gevolmachtigden van de uitgeweken regering in het bezette gebied aangewezen en maakte als zodanig deel uit van de delegatie die te Loppem contact opnam met koning Albert. Op zijn eerste ministerspost, die van Landsverdediging, sloot hij het later erg omstreden Frans-Belgisch militair akkoord van 1920. Gedurende het hele Interbellum maakte hij vrijwel gestadig deel uit van de successievelijke kabinetten, en leidde er zelf een in 1933-38. Nadat zijn poging om het bezette Frankrijk te verlaten in 1943

was mislukt, werd hij naar Buchenwald gevoerd en overleed er het volgend jaar. Een aantal documenten uit zijn nalaten-

schap en een nota van F. Vanlangenhove, secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken in ruste, over het akkoord van 1920 worden in bijlage meedegedeeld.
J.A.V.H.

Th. van Tijn geeft een 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis' in *Mededelingenblad*, orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, XLVI (november 1974) 89-109. Dit is het verslag van een doctoraal werkcollege te Utrecht over de ontwikkeling van vakorganisaties, waarin zijn eigen onderzoekingen naar het succes van de Amsterdamse ANDB in 1894 geconfronteerd werden met de situatie in twee andere bedrijfstakken: de grafische industrie in de periode vóór 1914 en de Twentse textiel in de jaren dertig (zulks in verband met het totstandkomen van cao's). Economische, sociaal-structurele en sociaal-psychologische factoren en de overheidsmaatregelen passeren achtereenvolgens de revue.

A.F.M.

Een aanwinst ten aanzien van de problematiek van de relatie tussen Vlaamse en socialistische beweging, is de bijdrage van H. van Velthoven, 'Onenigheid in de Belgische Werkliedenpartij: de Vlaamse kwestie wordt een vrije kwestie (1894-1914)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V (1974) 123-165. Schrijver betoogt dat men de socialisten vóór 1894 niet als geëngageerde flaminganten kan beschouwen, maar dat ze daarom in Vlaanderen nog niet als on-Vlaams mogen worden gekarakteriseerd. Ze konden de Vlaamse Beweging niet als een sociaal-emanciperende beweging opvatten en ze waren van mening dat de Vlaamse zaak, die zij een rechtvaardige zaak noemden, na de verovering van het algemeen stemrecht zou worden opgelost. Van 1894 af werden de socialisten in de Kamer met de Vlaamse kwestie direct geconfronteerd. Tijdens de eerste jaren ondersteunden zij in globo de Vlaamse eisen (in dat verband had de auteur naar mijn studie over J. de Vriendt kunnen verwijzen). Nadien zijn echter in de schoot van de BWP frappante meningsverschillen aan de dag getreden, zodat de Vlaamse kwestie voor de parlementairen in 1909 een vrije kwestie werd. In de Waalse partijgelederen heeft zich een groeiend verzet tegen het inwilligen van Vlaamse eisen gemanifesteerd; daaruit resulteerde uiteindelijk de open brief van J. Destrée aan de koning, waarin met de idee van bestuurlijke scheiding werd gezwaaid om de Vlamingen in te tomen. Aan Vlaamssocialistische zijde was intussen te Antwerpen een onmiskenbaar flamingantisme naar voren gekomen, terwijl Anseele te Gent veeleer opportunistische standpunten innam. Ook de Gentse federatie sloot zich echter aan bij de actie tot vernederlandsing van de Gentse universiteit. Op grond van het partijprogramma, 'zij het met variërend begeleidende overwegingen', zijn de Vlaamse federaties, zich achter Huysmans scharend, het erover eens geworden dat ze in de toenmalige Vlaamse Beweging een actieve rol moesten vervullen. Gelet op het Waalse standpunt, heeft de Landelijke Raad van de BWP in 1911 ten aanzien van de vernederlandsing geen uitspraak willen doen. Pas in 1929 zou de partij een officieel standpunt vastleggen.
M.D.V.

U. Kröll, *Die internationale Buren-Agitation 1899-1902. Haltung der Öffentlichkeit und Agitation zugunsten der Buren in Deutschland, Frankreich und den Niederlanden während des Burenkrieges* (Dialog der Gesellschaft VII, Schriftenreihe für Publizistik- und Kommunikationswissenschaft; Münster: Verlag Regensberg, 1973, 478 blz.). Het is uiteraard

bekend dat de pro-Boer stemming onder de volken van Europa en N. Amerika tijdens de Anglo-Boerenoorlog vrij algemeen was. Kröll heeft in dit belangwekkende boek vele gegevens over de pro-Boerenorganisaties, hun publicaties, agitaties en demonstraties bijeengeplaatst en de ontwikkeling, omvang en vooral ook motieven ervan geanalyseerd. Belangstelling voor de Boerenzaak kon zeer onderscheiden van aard zijn: sympathie voor de *underdog*, verontwaardiging over onrecht en geweld (er was een pacifistische pro-Boerbeweging), anti-kapitalisme (al hadden niet alle socialisten sympathie voor de hun inziens aristocratisch-conservatieve Afrikaner slachtoffers van de Goudoorlog), gevoelens van stamverwantschap (zelfs romantische verwachtingen van de jonge Zuidafrikaanse loot aan de oude - Germaanse! - stam). Een belangrijk deel van de sympathie voor de Boeren was ook voor binnenlands gebruik bestemd. Men uitte zo de afkeer van de regeringspolitiek, die neutraliteit beoogde en, zoals in het geval van Duitsland en Frankrijk, de gewenste toenadering tot Engeland niet door de Zuidafrikaanse oorlog wilde laten doorkruisen. Vooral de relaties tussen regering en pro-Boerbewegingen in Duitsland, door Kröll uitvoerig beschreven, tonen dit duidelijk aan.

De uiteenlopende motieven en intenties van de Boerensympathisanten vormden uiteraard een innerlijke zwakte en een belemmering om tot samenwerking te komen. De in 1901 tot stand gekomen Internationale Boerenliga heeft dan ook niet geheel aan de verwachtingen voldaan. Het was vooral de Transvaalse gezant in Europa, W.J. Leyds, die deze samenwerking najoeg. Leyds, niet vergelijkbaar met de standaard diplomaat van zijn dagen, heeft vanaf het begin de waarde van een publiciteitsoffensief tegen Engeland ingezien en dit wapen bewust en bekwaam gehanteerd. Mee hierdoor droeg de Anglo-Boerenoorlog zulk een modern, twintigste-eeuws karakter.

Het lijkt waarschijnlijk dat voortgezet onderzoek nog meer relief zal aanbrengen in het werk van Leyds achter de schermen, waar zijn coördinatie, adviezen, inlichtingen en geld een belangrijke invloed uitoefenen. Om tot een werkelijk alomvattend beeld van de internationale Boerenagitatie te komen, zou uiteraard ook de situatie in de Skandinavische landen, in Rusland en vooral Engeland en Ierland erbij moeten worden betrokken. Mogelijk kan Krölls werk aangevuld en op onderdelen gecorrigeerd worden, in grote lijnen lijken zijn analyses en conclusies echter onaantastbaar.

G.J.S.

Het is bekend dat mr. dr. C. Smit in de RGP editie van *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland* met de van hem verwachte voortvarendheid negen delen heeft uitgegeven die betrekking hebben op de jaren 1899-1919. Uit deze enorme massa materiaal heeft hij belangrijke (en ook wel minder boeiende) stukken gekozen ter verwerking in het geschiedverhaal dat hij onder de titel *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* voorlegt (3 dln; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1971-1973; ix + 261 blz., ix + 207 blz., x + 173 blz.). De titel is onjuist. Het gaat in feite om de buitenlandse relaties van Nederland in deze moeilijke periode en om de diplomatieke positie van de staat. Een vergelijking met De Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* waartoe Smit's titel uitnodigt, moet dan ook worden vermeden. Hoe dat zij, voor de lezer die geen tijd heeft om de stukken in de RGP te lezen, vormt dit boek een uiteraard betrouwbare samenvatting door een op dit terrein uiterst deskundige schrijver.

E.H.K.

Dr A.C.J. de Vrankrijker geeft in *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum: Fibula-Van Dishoeek, 1972; 168 blz.) een even onpretentieus als levendig overzicht van

deze idealistische beweginkjes en hun steeds weer mislukte pogingen tot maatschappelijke hervorming. Hij tekent de utopie van Gerhard en van Domela Nieuwenhuis, bespreekt de idee van de landnationalisatie, de Vrijlandbeweging, Bellamy, de anarcho-communisten en anarcho-syndicalisten, de kolonisaties van christen-anarchisten en van Gemeenschappelijk Grondbezit en wijdt natuurlijk aandacht aan Frederik van Eeden. De auteur van dit met beschaafde vertedering geschreven boekje constateert niet zonder melancholie dat het hele door hem bestudeerde bedrijf tenslotte slechts marginale betekenis heeft. Want, zegt hij: 'Dat is het droeve lot van utopisme en anarchisme: de mens wil wel, maar kan niet, of wil misschien niet eens'.

E.H.K.

Amsterdam omstreeks 1900 (6e dr.; Amsterdam, 1974), samengesteld door H. de Vries, bevat afbeeldingen van alle 321 pentekeningen die door L.W.R. Wenckebach (1860-1937) van Amsterdam zijn gemaakt. Deze tekeningen zijn, op vier na, tussen 1898 en 1907 verschenen in het *Zondagsblad* van *Het Nieuws van den Dag*. De tekst van de zesde druk werd door H. de Vries geheel herzien en uitgebreid. Ook verzorgde hij de vormgeving, hij veranderde onder andere het formaat, waardoor het mogelijk werd vele van de tekeningen op de oorspronkelijke grootte te reproduceren. De samensteller heeft de tekeningen niet chronologisch geordend, maar is bij de ordening uitgegaan van een tiental wandelroutes. Het is de bedoeling dat het boek als een gids bij het wandelen wordt meegenomen, het nieuwe formaat is hiervoor echter minder geschikt.

De Vries schreef bij elke tekening een historische toelichting, die in zeer vele gevallen niet meer is dan een herhaling van de *Historische gids van Amsterdam* (2 din; 4e dr.; Amsterdam, 1971). De toelichting bij afbeelding 128 ontbreekt. In het boek zijn naast enkele gedichten en prozafragmenten die betrekking hebben op Amsterdam ook een aantal prentbriefkaaretn, een foto en een gravure opgenomen, die Wenckebach als uitgangspunt voor zijn tekeningen heeft gebruikt. Tenslotte bevat het boek een zeer korte biografie van Wenckebach door A.M. van de Waal, die ook de tekeningen voor de eerste druk bijeen heeft gebracht, een bibliografie en een register. Er ontbreekt echter een lijst met verwijzingen naar de nummers van het *Zondagsblad*, waarin de tekeningen oorspronkelijk zijn gepubliceerd.

IJ.B.

Drie artikelen in het *Rotterdams Jaarboekje* (1974) zijn gewijd aan de persgeschiedenis. J. Nieuwenhuis, 'De Maasbode': van weekblad tot anderdaagse krant', 184-195; E. Diemer, 'Iets uit de geschiedenis van een Rotterdamse krant', 196-208 (over de antirevolutionaire *De Rotterdammer* in 1903 voor het eerst verschenen) en H. van Kuilenburg, 'Dagblad Voorwaarts uit het volk geboren', 209-233. De artikelen graven niet diep, ademen wel alle drie een wat heldenverererende sfeer waarin de pioniers van de drie zuilen, die de kranten vertegenwoordigen, als halfgoden rondlopen. De Rotterdamse *Voorwaarts*, in 1920 voor het eerst verschenen, had niet toevallig dezelfde naam als de bekende coöperatie. De krant is dan wel uit het volk geboren, maar veelal in concurrentie met *Het Volk* in Amsterdam. In Rotterdam vond men dit dagblad te elitair, de eerste hoofdredacteur Y. van der Veen wilde schrijven voor de vrouw aan de wastobbe en heeft dit door grootscheepse

reportages over sociale misstanden ook wel kunnen verwezenlijken. Sinds 1945 is de krant verschenen onder de naam *Het Vrije Volk*.

H.P.H.J.

Bij uitgeverij Skarabee te Laren N.-H. verschijnt de reeks Skarabee facsimile. Elk deel bevat een fotografisch (zwart-wit of bruin-wit) gereproduceerde bloemlezing uit oude jaargangen van een of enkele tijdschriften. Alle delen van de reeks zijn, op een na, samengesteld door Leonard de Vries. De samensteller heeft zijn taak beperkt tot het maken van een keuze uit het materiaal. Daardoor hebben alle delen een aantal ernstige gebreken gemeen.

Er ontbreekt een inleiding, waarin de samensteller aard, betekenis, oplage etc. van het gekozen tijdschrift uiteenzet. Wel is elk deel voorzien van een korte inleiding, geschreven door een deskundige of iemand die nauw bij het tijdschrift betrokken is (geweest), maar deze inleidingen zijn in bijna alle gevallen niet meer dan een vriendelijk woord van aanbeveling. Een tweede tekortkoming is het ontbreken van enige toelichting bij de gereproduceerde teksten en foto's. De samensteller heeft zelfs nagelaten de delen van een inhoudsopgave te voorzien.

De keuze van de tijdschriften is zeer willekeurig, tot nu toe verschenen onder andere de volgende delen. *Panorama. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1913-1973* (Laren, 1972), met een inleiding door de huidige hoofdredacteur G. Vermeulen. De Vries heeft bij deze selectie weinig aandacht besteed aan de laatste tien jaren. M. Schneider schreef de inleiding bij *Het leven. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1906-1941* (Laren, 1972). De inhoud van deze bloemlezing is aardiger dan die van het soortgelijke familieblad *Panorama*. Van het inmiddels ook opgeheven blad *De lach* verscheen *Een selectie uit de jaargangen 1924-1972* (Laren, 1973), met een inleiding door oud-redacteur A. den Ouden. De titel belooft veel meer dan de inhoud biedt; De Vries heeft van de jaargangen 1936-1941 geen exemplaren kunnen vinden, de volgende oorlogsjaren is het blad niet verschenen en aan de naoorlogse jaargangen wordt nauwelijks aandacht geschonken. P. Schuursma schreef een iets uitgebreidere inleiding bij *Volk en Vaderland. Fotonieuws. Storm SS. De zwarte soldaat. Het werkende volk. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1933-1945* (Laren, 1973). Het meest geslaagd van de hier genoemde delen is (*De Londense*) *Vrij Nederland. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1940-1945* (Laren, 1973). Doordat dit blad slechts vijf jaar heeft bestaan, vertonen de gereproduceerde artikelen en foto's meer samenhang. L. de Jong schreef de inleiding.

Het enige deel uit de reeks dat niet door De Vries werd samengesteld, is: *Geillustreerd politie nieuws. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1873-1883* (Laren, 1973). Deze bloemlezing werd vervaardigd door Nico Polak, die zelf ook de inleiding schreef. Polak heeft zich beperkt tot een keuze uit de eerste tien jaargangen van dit blad, dat tot aan de eerste wereldoorlog is verschenen en slechts was ‘gewijd aan misdaad en ongeluk’. Het blad is alleen interessant als voorbeeld van een populair sensatieblad uit het laatste kwart van de negentiende eeuw.

IJ.B.

Toen André van der Louw onlangs benoemd werd tot burgemeester van Rotterdam, werd hier en daar als bezwaar geuit dat hij eigenlijk te jong was voor die functie. Rotterdam heeft echter wel meer jonge burgemeesters gehad, één van de bekendste is wel dr. A.R. Zimmerman, die in 1906 op zevenendertig-jarige leeftijd het burgemeesterschap van Dordrecht voor dat van Rotterdam verwisselde. Hij heeft zijn tijd daar echter niet uitgediend, want in 1923 aanvaardde hij een benoeming als commissaris-generaal van de Volkenbond in Oostenrijk. Die episode wordt belicht

in een kort, maar goed gedocumenteerd artikel van J.L.J. Bosmans, ‘Zimmerman tussen Rotterdam en Wenen. De illusie van een regent’, *Rotterdams Jaarboekje* (1974) 299-320. Zimmerman was een

echte regent, aanvankelijk had hij goed kunnen samenwerken met de liberale ondernemers in de gemeenteraad, maar toen in 1919 daarin de socialisten en communisten de meerderheid kregen, was zijn rol uitgespeeld en ook zelf wilde hij het liefste ontslag nemen. Merkwaardiger wijze heeft zijn wankelmoedige houding tijdens Troelstra's revolutiepoging in november 1918 bij dit alles geen gewicht gehad, die werd immers pas in 1928 bekend. Bosmans die in zijn Nijmeegse dissertatie van 1973 Zimmermans optreden in Oostenrijk uitvoerig heeft behandeld, laat in dit artikel zien, hoe hij de illusie gehad heeft dat hij in Wenen alles zonder bemoeienis van het parlement zou kunnen afhandelen en dat het niet verwonderlijk is dat Zimmerman met zijn karakterstructuur zich na 1926 kon ontpoppen als een soort Nederlandse fascist. Curieus is nog, dat één van zijn naaste medewerkers in Wenen Rost van Tonningen was, de latere voorman van de NSB.

H.P.H.J.

Op initiatief van de afdeling geschiedenis van de negentiende en twintiste eeuw van de Katholieke Universiteit te Leuven had aldaar, op 15 en 16 november 1974, een colloquium plaats, gewijd aan *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog*. De onder die titel gepubliceerde *Mededelingen* (Leuven, 1974; 204 blz., gestencileerd) bevatten tweeentwintig bijdragen, van ongelijke waarde, betreffende diverse aspecten van het aan de orde gestelde thema. Zeven daarvan lopen over activistische en niet-activistische pers, drie liggen op het terrein van de 'Flamenpolitiek', drie op dat van de Frontbeweging. Het optreden van L. Franck, C. Huysmans en J. Helleputte wordt in drie studies belicht, terwijl R. Boudens twee stukken presenteert in verband met Mercier, steunend op zijn recente boek over *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging* (Leuven, 1975). Daarnaast treft men bijdragen aan over de weerslag van de Vlaamse Beweging in Frans-Vlaanderen, over de katholieke Vlaamse studentenbonden en over de gevolgen voor het activisme van de opeising van werkkrachten en goederen te Kortrijk. Er zijn ook beschouwingen van een oud-activist, H.D. Mommaerts, betreffende de ontwikkeling van vooroorlogse beweging naar activisme.

Diverse van die studies werden verwerkt in de inleidingen tot de werkvergaderingen, die respectievelijk handelden over het loyale (of passieve) flamingantisme (R. de Schryver), het activisme en de 'Flamenpolitiek' (L. Wils) en de Vlaamse Beweging aan en achter het front (Th. Luykx). De balans werd opgemaakt door A. Willemsen.

Het colloquium heeft in de pers nogal wat deining verwekt, terwille van de vaak hoog oplopende discussies, die de voorzitter wel eens voor problemen stelden. De inschrijving was voor alle belangstellenden opengehouden; diverse getuigen uit 1914-1918 bleken aanwezig te zijn, evenals Vlaams-nationalisten. Vandaar de emotionele geladenheid van een aantal tussenkomsten. Deze waren op zichzelf interessant als aanwijzing van een actuele mentaliteit, maar anderdeels niet van aard om de bespreking op een sereen academisch niveau te houden, verschijnsel waartoe ook de controverse bijdroeg rond stellingen van L. Wils in verband met het activisme en de 'Flamenpolitiek'.

Als positief dient te worden aangestipt: 1° dat diverse bronnen aan het licht werden gebracht, zodat de nood aan een instantie die het materiaal zou verzamelen andermaal

naar voren kwam; 2° dat enkele feiten op grond van wetenschappelijk bewijsmateriaal in het reine werden getrokken; 3° dat uit de meningsverschillen de wenselijkheid van nader bronnenonderzoek ten aanzien van diverse punten kon worden afgeleid; dat geldt het ontstaan en de evolutie van de 'Flamenpolitik', waarop F. Wende de aandacht trok, de maatschappelijke herkomst en aanhang van de activisten, probleem waarop J.

Gotovitch insisteerde, de relatie tussen activisme en vrijzinnigheid, e.a.m. Naar het gevoel van ondergetekende is de respectieve invloed van het activisme en van de Frontbeweging op de evolutie van de Vlaamse Beweging na 1918 te weinig uit de doeken gekomen.

Een *status quaestionis* zal men vermoedelijk aantreffen in het nog te publiceren verslag van het colloquium.

M.D.V.

'De beveiliging van het Brugse kunstbezit tijdens de oorlog 1914-1918' was, naar A. Janssens de Bisthoven meedeelt in: *Handelingen Société Emulation Brugge*, CXI (1974) 56-103, het resultaat van improvisatie, waar de stadsoverheid en de Duitse instanties behoorlijk samenwerkten. Er werd overigens gedurig geaarzeld tussen het openhouden van de musea, om bezoek door de Duitse militairen mogelijk te maken, en sluiting en beter in veiligheid brengen van de kunstwerken.

J.A.V.H.

G.C.P. Linssen maakt in zijn bijdrage 'De oprichting van de Limburgse werkgeversvereniging', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XVIII (1973) 55-83 duidelijk dat de opkomst van de werkgeversorganisatie in Limburg (1918) niet zozeer een reactie van afweer was op de toenemende organisatie der arbeiders, maar mede een onderstreping van de wens der arbeiders om tot rechtvaardiger situaties in het bedrijfsleven te komen.

C.J.A.G.

Mededelingenblad, orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, XLVI (november 1974) 2-43 bevat een bijdrage van F.J.M. van Puijenbroek over de geschiedenis van de landbouwkolonie De Ploeg te Best in de jaren 1919-1929, een relaas van interne moeilijkheden en mislukkingen ondanks aanvankelijk idealisme. Opmerkelijk zijn de gesignaleerde vijandige reacties in het nabije Eindhoven op het propagandistische optreden der anarchistische of christensocialistische kolonisten in deze stad.

A.F.M.

J.E. Helmreich, 'Belgium and the Decision to occupy the Ruhr: Diplomacy from a Middle Position', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LI (1973) 822-839, toont aan dat de Belgische diplomatie tijdens de onderhandelingen over de Duitse herstelbetalingen, in 1920-1922, de Franse en de Britse standpunten tevergeefs probeerde te verzoenen. Uiteindelijk verleende België aan Frankrijk zijn medewerking tot de bezetting van het Ruhrgebied. De nood aan spoedige herstelbetalingen heeft daarbij de doorslag gegeven.

M.D.V.

L. Wils, 'Bormsverkiezing en Compromis des Belges. Het aandeel van regerings- en oppositiepartijen in de taalwetgeving tussen beide wereldoorlogen', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 265-330, betoogt dat de beslissing, door de regering-Jaspar in 1929 genomen om de oplossing van de taalkwestie zelf ter hand te nemen, niet louter uit de Bormsverkiezing te Antwerpen moet worden

verklaard, maar ook uit verschillende andere omstandigheden: de kwestie van de amnestieverlening en het door het

uitblijven daarvan veroorzaakte Vlaamse ongeduld, de debatten rond de taalwet op het leger (1928), de Vlaams-nationalistische agitatie in België en in Nederland, het resultaat van de verkiezingen van 26 mei 1929 en, in het algemeen, de druk van de Katholieke Vlaamse Kamergroep. Tegen de opvatting van A. Willemsen in, beklemtoont schrijver de betekenis van het optreden van deze groep. Anderzijds minimaliseert hij de vlaamsgezindheid van de Vlaamse socialisten. Naar verluidt zouden dezen zich door hun Waalse partijgenoten tot een eerder negatieve houding hebben laten bewegen: het 'Compromis des Belges' zou gericht zijn geweest op de eentaligheid van Wallonië en op een mogelijke tweetaligheid in Vlaanderen. Eind 1929 zou de BWP dat compromis nochtans hebben laten varen, omdat het door het kiezerskorps was afgekeurd. Een bewijs van dit laatste wordt mijns inziens echter niet geleverd. Meer dan één interpretatie van de auteur kan ik overigens niet helemaal volgen, maar zijn artikel stemt tot nadenken.

M.D.V.

Kanttekeningen bij de Belgische onafhankelijkheidspolitiek uit de jaren 1930 vindt men in het stuk van F. van Langenhove, 'Les objectifs de la "politique d'indépendance" de la Belgique', *Revue belge de philologie et d'histoire*, LII (1974) 398-403.

M.D.V.

Rudolf Quast was een Duitse emigrant, die in 1934 in Amsterdam werd uitgenodigd mee te werken aan de opbouw van een sociaal-historische bibliotheek, waartoe prof. mr. N.W. Posthumus het initiatief had genomen om zoveel mogelijk archieven en bibliotheken te redden van organisaties en personen uit de kring van arbeidersbeweging, socialisme en politiek, die in Duitsland en later in andere landen verloren dreigden te gaan. Hij haalt belangwekkende herinneringen op aan de voorgeschiedenis en de officiële opening in 1937 van het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis, de medewerkers en bezoekers, de oorlogsjaren en beschrijft de oprichting van het onderzoekcentrum voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging aan de Ruhr-Universität Bochum, die met 45.000 doubletten van het IISG werd begonnen. In: 'Zwischen Amsterdam und Bochum', *Ruhr-Universität Bochum Jahrbuch* (1974) 83-128.

W.R.H.K.

A.M. Wegnez, 'Les réactions liégeoises au conflict italo-éthiopien', *Revue beige d'histoire contemporaine*, V (1974) 101-122, toont aan dat het uitbreken van de oorlog tussen Italië en Ethiopië, in tegenstelling tot een verschijnsel als de militarisering van het Rijnland, de Luikse bevolking eind 1935 grondig heeft beroerd. Zowel in meetings en betogingen als in de pers zijn twee tegengestelde opinies tot uiting gekomen.

M.D.V.

Dr Joan Hemels geeft aan zijn boeken merkwaardige titels. Wie zou vermoeden dat zijn *De journalistieke eierdans. Over vakopleiding en massacommunicatie* (Assen: Van Gorcum & Comp., 1972, 176 blz.) een zorgvuldige kroniek is van de discussie over en de na-oorlogse realisatie van een vakopleiding voor journalisten in Nederland?

Het boek is een rustig en misschien wel enigszins droog verslag over de ingewikkelde geschiedenis van de universitaire bemoeiingen met de perswetenschappen - en nu met de massamedia in het algemeen. Vooral aan de Nijmeegse situatie, aan de daar ontworpen ambitieuze, maar niet verwerkelijkte plannen vóór 1940 en de uitwerking na 1945 wordt veel aandacht besteed.

Natuurlijk komt ook de School voor Journalistiek ter sprake. Ook voor de algemene historicus is dit een nuttige samenvatting.

E.H.K.

J. Gillingham, 'The Baron de Launoit: A Case Study in the "Politics of Production" of Belgian Industry during the Nazi Occupation', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V (1974) 1-59, is een belangrijke bijdrage tot het probleem van de economische collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog. De auteur, die in 1973 te Berkeley een dissertatie over *The Economic New Order in Belgium* heeft gepubliceerd, kant zich radikaal tegen de opvatting, door F. Baudhuin naar voren gebracht, luidens welke de Belgische industrie voor het Derde Rijk bleef produceren om de betalingsmiddelen te verzekeren voor de noodzakelijkste import van levensmiddelen en om werkloosheid op grote schaal, en dus deportaties van werklieden, te voorkomen. Hij betoogt bovendien dat de bezetter ten aanzien van de producenten over slechts beperkte dwangmiddelen beschikte. Aan de hand van het geval Baron de Launoit, dat wil zeggen de groep Ougrée-Marihaye, zet hij verder uiteen dat men de mogelijkheden van individuele collaborerende ondernemers, om de door het comité Galopin gestelde perken te overschrijden, niet hoog kan aanslaan; een onafhankelijke produktiepolitiek konden zij niet voeren. In feite heeft de Belgische industrie, eens dat zij, in de lijn van het comité Galopin, besloten had de produktie voort te zetten, niet anders kunnen doen dan de Duitse bestellingen uitvoeren. Aan de hand van de reeds genoemde groep Ougrée-Marihaye wordt dit exemplarisch toegelicht. Te noteren valt, dat men met produceren voor de Duitsers voortging, ook toen bleek dat zulks gebeurde ten koste van de nationale welvaart en de levensomstandigheden van de bevolking. Te beweren dat de Belgische zakenwereld enige ernstige poging tot verzet zou hebben ondernomen, noemt schrijver 'simply humbug'. De zakenlieden plaatsten hun eigen belangen boven die van de natie. Een sociale politiek, op het vlak van het eigen bedrijf gevoerd, doet aan die constatatie in feite weinig afbreuk, evenmin als de financiële steun die de industrie, op suggestie van de regering te Londen, aan het Verzet heeft verleend.

De 'Politics of Production' kan dus niet worden gekarakteriseerd als een politiek die 's lands belang het best heeft gediend, tenzij men van heel andere standpunten uitgaat. Het bezettingsregime in België en Noord-Frankrijk was zachter dan elders. Heeft het militair bestuur zich kunnen handhaven dank zij de Belgische leveranties aan het Rijk? Dan zou de 'Politics of Production', effectief collaborerend, in dat opzicht althans een gunstig gevolg hebben gehad.

M.D.V.

R.T. Djajadiningrat, *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974, 71 blz., *f* 4,50). Roshwita Djajadinigrat kwam in augustus 1947 in Zuid-Malang aan, waar ze vier maanden als verpleegster deelnam aan de strijd van het leger van de Republiek Indonesië tegen de Nederlanders. Ze heeft van die tijd een dagboek bijgehouden, dat ze alleen aan haar 'geestgenoten en vrienden' zou laten lezen, maar tenslotte, 'na grote aarzeling' vertelt de oud-ambassadeur te Djakarta mr H. Scheltema in zijn voorwoord, bereid bleek in druk te doen verschijnen. Dit dagboek, geen 'herinneringen' dus zoals de titel ten onrechte aangeeft, is niet alleen een kroniek van haar belevenissen aan het front, maar blijkt vooral te hebben

gefungeerd als uitlaat voor de felle emoties van deze idealistische en impulsieve jonge vrouw. Eenmaal besloten haar ‘steentje (een heel klein steentje maar) aan de verwezenlijking van een vrij en onafhankelijk

Indonesia' bij te dragen, moest ze alles opschrijven: 'anders barst ik van opwinding'. Aan deze emotionele drijfveer danken we een kostelijk geschrift. Het getuigt op elke bladzijde van haar eerlijke betrokkenheid bij de nationale zaak. Het geeft een levendig beeld van wat er omging in een geimproviseerd Indonesisch veldhospitaaltje. Haar indrukken van de moed en opoffering, van de verruwing en verwildering waarvan zij getuige was worden in directe en klare taal overgebracht. Van haar gebruik van het Nederlands, dat zij volledig beheerst, op een eigen Indonesische manier, die aan de stijl van Kartini, de voorvechtster van de emancipatie van de Indonesische vrouw, doet denken, gaat een grote bekoring uit.

De schrijfster is een dochter van de in 1944 overleden directeur van onderwijs en eredienst Loekman Djajadiningrat. Haar ooms waren de eerste Indonesische hoogleraar, later lid van de raad van Nederlands-Indië, Husein Djajadiningrat en de regent, naderhand gouverneur, Hilman Djajadiningrat. Zij stonden beiden aan de Nederlandse kant van de demarcatielijn. De verschijning van dit jonge vrouwelijk lid van deze familie in het republikeinse kamp deed twijfel rijzen aan haar gezindheid en eerlijke bedoelingen. Zij heeft zich zelfs aan een langdurig verhoor door de republikeinse militaire politie moeten onderwerpen. Het verhaal over dit verhoor maakt de spanningen in de Indonesische samenleving in deze tijd van revolutie en vrijheidsstrijd voelbaar. Haar fiere houding getuigt van de onderlinge verbondenheid van de leden en van de generaties van dit aristocratische geslacht, bij alle verscheidenheid van politieke stellingname. Mr Moh. Roem, die dit boekje een 'ten geleide' meegaf, wijdt aan deze tegenstellingen en haar verzoening in later jaren ware en wijze woorden. Voor ieder, die zich bezig houdt met de Indonesische geschiedenis na 1945, maar niet alleen voor hen, betekent de lectuur van dit dagboek mijns inziens een verrijking aan inzicht en begrip.

S.L.V.D.W.

Naamlijst van medewerkers/sters

J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht
J.A. Bornewasser, Jericholaan 1, Nijmegen
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, Niehove
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, p.a. Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
R.C. van Caenegem, Veurestraat 18, St. Denijs-Westrem
J. Craeybeckx, Chemin du Grand Galop 4, Ohain-Brussel
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
W.J. Formsma, Van Houtenlaan 172a, Groningen
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, Nijmegen
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, Den Haag
J.A. van Houtte, p.a. Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen
D. Keymolen, Maria Theresiastraat 14, 3000 Leuven
J.A. de Kok ofm, Kometenlaan 74, De Bilt
W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 336, Haren
G.J. Meijer, Nieuwe Kerkstraat 8, Vlaardingen
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, Utrecht
W.A. van Rappard, Anjelierenlaan 7, Aerdenhout
H.H. Rowen, Department of History, Rutgers University, New Brunswick N.J. 08903, USA
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
Joh. de Vries, Drossaard van Wesepstraat 6, Tilburg
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode

S.L. van der Wal, Veenbesstraat 732, Soest
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest
N.C.F. van Sas, p.a. Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht
Luc Schepens, 't Speelhof 80, 8200 Brugge
G.J. Schutte, Comeniushof 43, Hilversum
E. Stols, L. Mettewielaan 75M23, 1080 Brussel

De auteurs

J.A. Bornewasser (1924) is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische Faculteit Tilburg.

R.C. van Caenegem (1927) is gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent.

H.W. von der Dunk (1928) is hoogleraar in de geschiedenis van de twintigste eeuw aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

W.J. Formsma (1903) is oud rijksarchivaris in Groningen.

H.P.H. Jansen (1928) is wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

A.G. Jongkees (1909) is hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Denise Keymolen (1945) is aspirante van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Mededeling

Het Nederlands Historisch Genootschap houdt op vrijdag 24 oktober 1975 een algemene ledenvergadering en daarbij aansluitend een congres op vrijdagavond en zaterdag. Prof. dr. Hans R. Guggisberg spreekt 's morgens over *Godsdienstvrijheid en Godsdiensteenheid. Wijzigingen van de argumenten voor kerkelijk pluralisme en religieuze tolerantie in de zestiende en zeventiende eeuw*. De middagvoordracht van prof. dr. M.A.P. Meilink-Roelofsz over *Zeventiende-eeuwse Westeuropese expansie. Een vergelijking van organisatie en structuur* is tevens de inleiding op het congres dat als thema heeft: *Aspecten van de Westeuropese expansie overzee in de zeventiende en achttiende eeuw*. Sprekers zijn (in deze volgorde): drs. F. Gaastra, *De Verenigde Oostindische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw. De groei van een bedrijf: Geld tegen goederen, balans in evenwicht?*; dr. J.R. Bruijn, *De Verenigde Oostindische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw. De groei van een bedrijf: Een toenemende migratie?*; dr. E. Stols, *Firma of compagnie in de Zuidnederlandse overzeese handel in de achttiende eeuw*; dr. P.C. Emmer, *Suriname en Afrika. Opvattingen over het begrip wingewest in Nederland gedurende de jaren 1780-1840*; prof. dr. W.E. Minchinton, *International Trade and Economic Growth in Western Europe*, *1660-1800*.

De algemene ledenvergadering wordt gehouden in het Beatrixgebouw van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht. Het congres begint vrijdagavond in De Horst (Kerk en Wereld) te Driebergen om 19.30 uur. De congreskosten bedragen *f* 42,50 (logies, ontbijt en lunch inbegrepen, prijswijziging voorbehouden). De leden van het Nederlands Historisch Genootschap zullen nader bericht ontvangen. Andere belangstellenden kunnen zich voorlopig aanmelden bij het secretariaat van het Nederlands Historisch Genootschap, Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 030-714135.

Het verkeerde verleden*

M.C. Brands

Mij is een ‘oratio pro domo’ gevraagd, een preek voor de gevestigde belangen van een pressiegroep. Het gaat hier om een gilde dat doorgaans vrij comfortabel leeft van de belangstelling die er bestaat, of in ieder geval volgens haar zou moeten bestaan, voor gisteren en wat daaraan voorafging: voor die onwezenlijke werkelijkheid van het verleden. Aan dit voor eigen parochie preken ontleen ik een excuus voor enige toegespitste uitspraken die ik in dit uur niet verder differentiëren kan. Ik zal bovendien hier de tegenwoordig zo modieuze ‘cui-bono’-vraag, de vraag naar het eigenbelang, terzijde laten. Dat historici belang hebben bij historische interesse, is evident. Daarmede is echter nog lang niet het laatste woord gezegd over de waarde en betekenis van historische interesse, laat staan over de waarde van een pleidooi voor dat type interesse. Daniel Defoe heeft er al op gewezen dat er grote zakelijke belangen van Engelse textielhandelaren gemoeid waren bij het kleden van wat toen nog primitieve wilden heetten. Voorzover ik weet heeft niemand daaruit toen de conclusie getrokken dat kleden op zichzelf daarmee een verdachte, ongelegitimeerde daad zou zijn geweest: een denkfout die men helaas tegenwoordig maar al te vaak tegenkomt, nu alles onder ‘Ideologieverdacht’ en legitimatiedwang staat. Het antwoord op de vraag wie er belang heeft bij een bepaalde activiteit, zegt überhaupt weinig over de aard van de activiteit zelve. De geïnstitutionaliseerde belangen van historici in het bestaan en het instandhouden van historische interesse maken op zichzelf de moeizame pogingen die historische interesse te ontwikkelen, allerminst verwerpelijk. Op de beperkingen van de ‘cuibono’-vraag - die tegenwoordig zo vaak als substituut voor de vraag naar het causale verband beschouwd wordt - kom ik later nog terug.

Een tweede hachelijk punt in mijn voordracht is dat een pleidooi voor de geschiedenisstudie voor sommigen een intrappen van open deuren zal zijn op dit moment, nu er een belangstelling als nooit tevoren voor deze studie bestaat, nu andere sociale wetenschappen in hernieuwde historische studie de zo noodzakelijke verankering voor hun disciplines zoeken, op een moment dat gesproken wordt van een nieuw en versterkt gevoel van eigenwaarde onder historici. ‘Geschichte wird

* Als voordracht gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap te Utrecht/Amersfoort, 25 oktober 1974.

wieder wichtig'[1]. Ik ben echter wantrouwig genoeg om al deze tekenen nog niet meteen aan te zien voor bewijzen van werkelijke historische interesse. Eerst wil ik nu aandacht besteden aan wat burgerlijke historische interesse genoemd is, daarna wil ik ingaan op bestaande a-historische tendenzen in en buiten de wetenschap, om tenslotte enige pogingen te bespreken die ondernomen worden in het geschiedenisonderwijs, vooral middelbaar onderwijs om weerstand te bieden aan deze a-historische tendenzen in onze maatschappij. Ik moet u bij voorbaat waarschuwen dat het grootste deel van mijn betoog zal gaan over typen van a-historische interesse.

Wanneer er vandaag zo vaak wordt gesproken over geschiedenismoeheid, a-historische of zelfs anti-historische gezindheid, over het bedreigd zijn van het vak geschiedenis, dan is dat geen nieuw verhaal. Ook in de eeuw die wij zo graag aanzien voor het klassieke tijdvak van de geschiedbeoefening, het 'seculum historicum' bij uitstek, de negentiende eeuw - die onder meer daarom en om haar burgerlijkheid in het algemeen tegenwoordig zo verguisd wordt -, komt men soortgelijke klachten tegen over historisch analfabetisme. Men denke bijvoorbeeld aan Droysen die sprak van een 'revolutionäre Geschichtslosigkeit', van een radicalisme dat 'in jedem Augenblick den Staat und das Recht von neuem anfangen und aus utopischer Abstraktion ableiten zu können meint. Als wären alle Wurzelfasern unseres geschichtlichen Daseins durchschnitten'[2]. Droysen sprak hiervan in een tijd waarin de verzelfstandiging van de wetenschappelijke belangstelling voor de geschiedenis in volle gang was. Die verzelfstandiging is immers één van die merkwaardige produkten die uit de negentiende eeuw stammen. Droysen ging er overigens aan voorbij, dat het juist die verwetenschappelijking geweest is die mede de afstand tot het verleden aanzienlijk vergroot heeft.

Hier moet nog aan worden toegevoegd, dat wanneer van het verloren gaan van historisch besef gesproken wordt, vooral bedoeld is het teloorgaan van de gebruikelijke historische 'Bildung' van de burgerij. Voor haar immers was het 'die letzte Religion der Gebildeten'? Om Engels' uitspraak te variëren: het koninkrijk van de geschiedenis was niets anders dan het geïdealiseerde rijk van de bourgeoisie. De overgrote meerderheid van de bevolking werd in de negentiende eeuw 'geschichtslos' geacht, dat wil zeggen zij had geen geschiedenis, maakte geen geschiedenis en had uiteraard ook geen deel aan die 'historische Bildung'. Vooral de nu zo verguisde burgerij was vaste afnemer van de historische produktie. Historische kennis behoorde tot dat brede surplus aan kennis dat algemene ontwikkeling genoemd

1. W.J. Mommsen, 'Geschichte wird wieder wichtig', *Die Zeit* (27 april 1973) 60.
2. J. Rüsen, *Begriffene Geschichte. Genesis und Begründung der Geschichtstheorie J.G. Droysens* (Paderborn, 1969) 69 vlg.; *idem*, 'Politisches Denken und Geschichtswissenschaft bei J.G. Droysen', in: K. Kluxen en W.J. Mommsen, ed., *Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung. Festschrift für Th. Schieder* (München, 1968) 182 vlg.

werd: dat ornament bij uitstek - naast uiteraard bezit - van de gegoede burgerij. Nietzsche sprak van de kostbare 'Erkenntnisüberfluss und Luxus... der verwöhnten Müssiggänger im Garten des Wissens' als ook van het handboek 'innerlicher Bildung für äusserliche Barbaren'[3]. Habermas spreekt in dit verband niet ten onrechte van een 'Musealisierung der Geschichte'[4], tot taferelen maken met de klemtoon op het esthetische, zoals die onder meer in het geschiedverhaal naar voren kwam. Die algemene 'Bildung' was weliswaar goeddeels ongericht encyclopedisch van aard, maar ging toch zelden bepaalde kaders te buiten. Bij de burger begint de mensheid, de menselijke individu, het kader van de natie, West Europa als zenuwcentrum van de wereld en dergelijke vanzelfsprekendheden.

In onze eeuw zijn veel van de functies van deze ongerichte 'Bildung' weggevallen of verzwakt, alleen al door de toenemende vraag naar steeds meer gespecialiseerde kennis die bovendien ook nog weer steeds sneller veroudert. Bovendien nam de effectiviteit van 'Bildung' als legitimatie af, naarmate de bedreiging van de sociale positie van de burgerij toenam. Dat functieverlies van bepaalde geesteswetenschappen en met name van de geschiedenis bleek nog eens duidelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen vele beoefenaren van deze wetenschappen in de oorlogshysterie nieuwe maatschappelijke functies ontdekten, namelijk in de oorlogspropaganda en de verdediging van de eigen nationale ideologie. Dit gold zeker niet alleen voor Duitse vakgenoten, ook al levert hun bijdrage wel een frappant voorbeeld van die herwonnen sociale functie.

De klacht over historisch analfabetisme is dus allerminst nieuw. Men zou echter de stelling kunnen verdedigen dat naarmate het tempo van verandering in een maatschappij toeneemt, daarmee ook de kans op vervreemding ten opzichte van de geschiedenis, of wat men daarvoor houdt, toeneemt en historische interesse steeds meer een kwestie van liefhebbers en specialisten, beroepsbewaarders en beroepsonthouders wordt. De geschiedwetenschap krijgt dan steeds meer - een al of niet gewaardeerde - compensatiefunctie, compensatie, 'Ausgleich der tatsachlichen Geschichtslosigkeit der modernen Gesellschaft'. In een maatschappij waarin geheugenloosheid zich steeds duidelijker manifesteert, werkt het collectieve geheugen kennelijk alleen nog maar bij ronde getallen, namelijk bij jubilea, zoals Theodor Schieder opgemerkt heeft[5].

De tirannie van het efemere, het kortademige, het actuele is ons maar al te zeer vertrouwd uit onze dagelijkse ervaring. Wisseling, verandering, vernieuwing zijn waarden op zichzelf geworden. In onze anti-traditionele, anti-klassieke tijd worden

3. Fr. Nietzsche, 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie', in: *Werke*, Karl Schlechta, ed. (3 dln; München, 1966) I, 209, 233.
4. Vergelijk ook H.R. Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation* (Frankfurt a.M., 1970) 222 vlg.
5. Th. Schieder, *Ohne Geschichte sein? Geschichtsinteresse, Geschichtsbewusstsein heute* (Keulen, 1973) 18 vlg.; *idem*, 'Politisches Handeln aus historischem Bewusstsein', *Das Parlement* (20 juli 1974) 9 vlg.

traditie en gewoonte licht als repressief, als drukkende last ervaren, als bedreiging van de van ieder verlangde creativiteit, van het jezelf-zijn. Nieuwsmedia bieden ons een overvloed aan losgestorte informatie[6], bieden ons echter amper de gelegenheid ontwikkelingen op langere termijn in de gaten te houden. Er is sprake van een verstikkende actualiteit en door die snelle wisselingen is het steeds moeilijker geworden de zaken in enig coherent perspectief te zien. 'Wir haben viel gesehen und nichts wahrgenommen', zei Robert Musil al. Om een overbekend woord van Goethe te variëren: er is voor gezorgd dat de wortels van de bomen niet te diep in de grond groeien. Er zijn tegenwoordig erg veel boeren die iedere morgen uit ongeduld hun gewas uit de grond trekken om te zien hoe het al gegroeid is. Die korte termijn programmering geldt niet alleen de bevrediging van materiële behoeften, maar betreft ook ideële, affectieve relaties. 'Diese Leichtigkeit, mit der Ideale vertauscht werden können, verrät einen regressiven Zug...', aldus Mitscherlich in zijn boek *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft*[7].

Erik Erikson spreekt naar analogie van de individuele amnesia van een 'social forgetfulness about the past': een korte termijn structuur van ons geheugen, dat daardoor alleen al sterk manipuleerbaar wordt. Concreet historisch onderzoek naar de verandering in de temporele structuur van onze ervaringswereld is nog amper gedaan. Er is een heel produktieapparaat ontstaan dat er groot belang bij heeft dat er snelle wisseling blijft bestaan in de consumptie. Tot die consumptiecultuur behoort ook een bepaald soort historische lectuur, van losbladige wereldgeschiedenissen in weekafleveringen tot grotere werken met een spannend, soms zelfs sensationeel karakter toe. Er is nog nooit zoveel geschiedenis verkocht als vandaag, zoals er ook nog nooit zoveel antiek - nieuw antiek vaak weliswaar - verhandeld is. Ik zal de laatste zijn de educatieve functie te ontkennen die deze massaconsumptie ook kan hebben, zoals het eveneens dwaas zou zijn het bevrijdende aspect van de gelaakte termijnverkorting te ontkennen. Maar men dient ook te erkennen dat het in menig opzicht een voortzetting is van het van de hand in de tand leven uit de armoedemaatschappij. Zo dreigt ook de onvrijheid van de traditie ('Die Tradition aller toten Geschlechter lastet wie ein Alp auf dem Gehirne der Lebenden...'[8]) om te slaan in de nieuwe onvrijheid: de tirannie van het ogenblik. 'Was sich geschichtslos, reiner Anfang dünkt, ist erst recht Beute der Geschichte, bewusstlos und darum verhangnisvoll', aldus Theodor Adorno in *Ohne Leit-*

6. Vergelijk P. Nora, 'Le retour de l'événement', in: J. Le Goff en P. Nora, ed., *Faire de l'histoire*, I (Parijs, 1974) 226 vlg.: 'Dans une société dite de consommation, peut-être le traitement auquel nous soumettons l'événement est-il une manière, comme une autre de réduire le temps lui-même en un objet de consommation et d'investir en lui les mêmes affects'.
7. A. Mitscherlich, *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. Ideen zur Sozialpsychologie* (München, 1963) 287.
8. K. Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Berlijn, 1953) 11.

bild[9]. Elders spreekt hij van toenemende psychische discontinuïteit en incoherentie.

Wat de langere termijn betreft, daarvoor zorgen alleen nog de planners - en dan nog vaak op onbeholpen wijze. Zij doen wat vroeger vooral aan priesters was voorbehouden. Hun bestaansrecht ontlenen zij aan het feit dat de ontwikkelingen zo snel gaan dat er vroegtijdig gestuurd dient te worden, en vooral ook aan het feit dat de ruimte voor groepen of individuen om de dingen op eigen houtje te organiseren, steeds kleiner wordt. De wederzijdse afhankelijkheid neemt steeds meer toe, evenals het effect en de reikwijdte van beslissingen steeds groter worden. Een van de grootste politieke problemen in westerse samenlevingen is de kwestie hoe men een steeds ingewikkelder besluitvorming die uiteraard ook steeds meer tijd vergt, verbindt met een steeds toenemend ongeduld bij de bevolking die steeds minder 'uitgestelde satisfactie' tolereert. 'We want to have it right now'.

Vele auteurs hebben gewezen op de paradox van de industriële samenleving die enerzijds vanwege haar immens veranderingspotentieel de meest historische is van alle samenlevingen ons bekend, meest gekenmerkt door verandering, anderzijds echter een in hoge mate 'abstrakte und geschichtslose Gesellschaft, eine traditionslose mit entsprechender Zukunftunsicherheit' is[10]. Toenemende berekenbaarheid, 'Machbarkeit', planning betekenen volgens een filosoof als Arnold Gehlen het einde van de geschiedenis. Jacques Ellul spreekt van 'post-histoire'. 'Es gibt streng genommen keine Handlungen mehr, sondern nur noch Verhalten, keine Praxis, nur noch Entwicklungen', aldus D. Kamper[11].

Andere auteurs spreken over de isolerende werking van de technische wereld: technologische vooruitgang isoleert ons van het verleden en verbindt ons slechts op oppervlakkige wijze met de rest van de wereld. Ook hier is termijnverkorting weer het kernbegrip, zelfs in de lange-termijn-planning, want die blijkt steeds weer op korte termijn bijgesteld te moeten worden. Zien we niet steeds weer dat iedere loonkostenstijging drijft naar een verkorting van de duur van het produktieproces, tot wat heet een rationaliseren van het produktieproces?

Over de relatie tussen termijnverkorting en rationaliseren, respectievelijk de

9. Th.W. Adorno, *Ohne Leitbild. Parva Aesthetica* (Frankfurt a.M., 1968) 34. Adorno spreekt ook van 'Die Armut des reinen Jetzt und Hier' en van 'Der jeglicher Erinnerungsspur entäusserte Augenblick'. Vergelijk ook A. Kohli-Kunz, *Erinnern und Vergessen. Das Gegenwärtigsein des Vergangenen als Grundproblem historischer Wissenschaft* (Berlijn, 1973).
10. W.J. Mommsen, 'Die Geschichtswissenschaft in der modernen Industriegesellschaft', *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*, XXII (1974); *idem*, 'Die Geschichte wird wieder wichtig'; *idem*, *Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus* (Düsseldorf, 1972). Vergelijk ook Hobsbawm's opmerking in *Past and Present*, LVII (mei, 1972) 10: 'Rapid and constant change in material technology may be hailed by the very people who are profoundly upset by the experience of rapid change in human (for example sexual and family) relations...'. Klachten over te geringe verandering laten zich kennelijk makkelijk verbinden met klachten over vergankelijkheid.
11. D. Kamper, *Geschichte und menschliche Natur* (München, 1973) 184. Ook W. Schulz, *Philosophie in der veränderten Welt* (Pfüllingen, 1974) 581 vlg.

'Entzauberung der Welt' heeft Nietzsche in *Menschliches Allzumenschliches* een honderd jaar geleden al opgemerkt dat het een essentieel nadeel van het verdwijnen van 'metaphysische Ansichten' was, dat men alleen nog maar het oog gericht hield op het hier en nu: men wil zelf de vruchten van de boom plukken, die echter een eeuwenlange gelijkmatige verzorging behoeft. Hij sprak ook van 'unseres aufgeregten Ephemeren-Daseins' dat zo sterk afsteekt bij de 'langatmige Ruhe metaphysischer Zeitalter'[12.], waartegen hij overigens, zoals bekend, ook felle bezwaren koesterde. Op het gericht zijn op het hiernamaals is de geobsedeerdheid van het hier-en-nu-maals gevolgd: er heeft een congruente perspectiefverkorting plaatsgevonden naar het verleden als ook naar de toekomst. Net als Herbert Spencer constateert Nietzsche hier dat een einde komt aan het tijdvak van het 'ecclesiasticism': dat tijdvak dat gekenmerkt werd door 'the rule of the dead over the living', 'the authority of the past over the present'[13.]. De wraak van het heden op het verleden was begonnen. Dat heden is allerminst meer een 'Affe der Vergangenheit' (Jean Paul).

Wat Nederland betreft: dit proces van secularisatie is hier door de complexe en hechte zuilenstructuur lange tijd vertraagd, maar de grote alteratie in onze jaren is er dan ook des te heviger door geworden. De zuilen hebben decennia lang een hechte basis gevormd voor het uiteraard verzuild bezig zijn met geschiedenis dat voor een niet onbelangrijk deel in functie stond van die eigen zuil. Dat vanzelfsprekende kader is in de jaren zestig verdwenen. Daar komt nog iets anders bij: door het schielijke en zo lang opgehouden proces van secularisatie is het voor grote groepen uit de Nederlandse samenleving zeer moeilijk geworden zich nog te verplaatsen in de tijden waarin men zich nog onderwierp aan machten, waarvan men zich nu moeizaam bevrijd heeft, of waarvan men althans meent zich bevrijd te hebben. Op dit punt neemt men dan ook een massaal verdringen van het eigen verleden waar: zelfs de brandgangen naar dat verleden blijken gebarricadeerd. Zo zijn grote delen van het verleden van de eigen groep of de groep waartoe men vroeger behoorde, ontoegankelijk geworden. Als men er nog aandacht aan besteedt, dan is dit vaak een folkloristische interesse, om nog maar te zwijgen van de rancune ten opzichte van dat stuk verleden. Geschiedenis wordt dan licht tot collectieve wraakoefening. Tot wat Freud genoemd heeft een 'Versöhnung mit dem Verdrängtem' lijkt het voorlopig niet te zullen komen. Om met Rogier te spreken: er zijn vele weeskinderen onder ons die beweren nooit ouders gehad te hebben[14.]. Vermeld dient hier nog te worden dat met deze secularisatie ook aan een deel van

12. Nietzsche, 'Menschliches, Allzumenschliches', I, 22: 'Unglaube an das 'momentum aere perennius', in: *Werke*, I, 463.
13. J.D.Y. Peel, *Herbert Spencer. The Evolution of a Sociologist* (Londen, 1971) 201.
14. 'Het is, of een weeskind beweert, dat het nooit ouders gehad heeft'. L.J. Rogier, *Vandaag en morgen* (Bilthoven, 1974) 52.

de geïnstitutionaliseerde geschiedbeoefening in Nederland de ideologische, legitimerende grondslag ontvallen is.

Termijnverkorting en hodiecentrisme waren tot nu toe de sleutelbegrippen van ons betoog. Dit hodiecentrisme leidt er onder meer toe dat we zelf moeilijk kunnen overzien welke veranderingen zich hebben voltrokken en met welke snelheid. Burckhardt had gelijk toen hij in zijn studie over de *Befähigung des 19. Jahrhunderts für das historische Studium* zei, dat we slechts aan de studie van het verleden een maatstaf kunnen ontlenen voor het tempo en de kracht van de beweging waarin we zelf leven[15]. Het zijn onder meer juist die intensiteit en frekwentie van wisselingen en veranderingen die sommige kritische waarnemers - onder meer sommige structuralisten - verleiden tot neo-eleatische theorieën waarin verandering ontkend of nagenoeg ontkend wordt, omdat zij niet 'systemsprengend' van karakter zou zijn. Niet wezenlijk, niet fundamenteel. Verandering is slechts schijn, wordt bedacht om de status quo in wezen te handhaven. 'Plus ça change, plus d'identité en théorie'.

Zeker is dat de geschiedwetenschap amper een functie van belang vervult bij het verwerken van de grote en talrijke veranderingen waaraan wij dagelijks onderworpen zijn. Als die wetenschap ooit al de functie van collectief geheugen vervuld heeft, waarvan Alfred Heuss spreekt[16], dan doet zij dat nu hooguit alleen voor historici zelf en voor een kleine groep daarbuiten. 'Die Trennung von Geschichte als Erinnerung und Geschichte als Wissenschaft' is steeds scherper geworden, ook al moet hierbij direkt worden aangetekend dat die 'Trennung' voor het merendeel van de maatschappelijke groepen altijd bestaan heeft. Naoorlogse ontwikkelingen in de geschiedwetenschap hebben deze kloof echter nog scherper gemarkeerd.

Elk plan om het geschiedenisonderwijs te stimuleren dient rekening te houden met dit probleem, waarvoor voorzover ik weet nog weinig bevredigende oplossingen gevonden zijn. We zullen aanstonds een aantal middelen bespreken die in mijn ogen minstens even erg zijn als de kwaal.

Eerst echter nog een paar opmerkingen over het isolement waarin de geschiedwetenschap ook ten opzichte van naburige wetenschappen nog steeds verkeert. Bijvoorbeeld ten opzichte van andere geestes-, gedrags- of menswetenschappen. Er schijnt een keer te zijn gekomen in de a-historische tendens van sommige sociale wetenschappen, als ook in de taal- en literatuurwetenschap. Geschiedenis geniet in ieder geval een populariteit als academische discipline als zelden of nooit tevoren is voorgekomen. Wat daarvan nu te denken?

Ik ben er niet zo zeker van dat er sprake is van een werkelijke ombuiging van die

15. J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Leipzig, s.a.) 16.
16. A. Heuss, *Verlust der Geschichte* (Göttingen, 1959) *passim*.

a-historische tendens, van een rehistorisering van bijvoorbeeld de sociale wetenschappen. Het overboord zetten van de geschiedenis, van het historisch proces, was immers de prijs die men tot voor kort met grote bereidheid betaalde in ruil voor het vooruitzicht op verwetenschappelijking van de eigen discipline. Ook nu nog is het voor velen even moeilijk gebleven zich een 'Wissenschaft des Werdenden' voor te stellen: een 'contradictio in terminis'. 'Definierbar ist nur das, was keine Geschichte hat' (Nietzsche, *Werke*, II, 820). Het onthistoriseren was voorwaarde voor wetenschappelijkheid in de ogen van functionalisten, structuralisten en andere systematici. Is dat nu ineens niet meer zo? Ik voor mij beschouw veel van de minzame buigingen in de richting van de geschiedenis voorlopig nog als tot weinig verplichtende gelegenheidsbeleefdheid, die de kern van a-historische wetenschappelijke pretenties onverlet laat. Een paar voorbeelden ter verduidelijking van mijn scepsis:

Genoemde a-historische trek, dat telescopisch wereldbeeld, dat harmonicamodel als u wilt, blijkt onder meer nog steeds uit de tegenwoordig terecht zo misprezen terminologie van vele sociologen: een terminologie waarmee deze oorspronkelijk, zeer lang geleden, de sociale anarchie door classificatie tot klaarheid meenden te kunnen brengen. Dat telescopisch wereldbeeld is gekenmerkt door een synchroniseren van het niet-synchrone - om nog maar te zwijgen van het syntopiseren. Men spreekt ook wel van horizontalisme waar het gaat om het tussen haken zetten van de temporele verticaliteit. Hierdoor meent men een soort universaliteit te bereiken, daarmee problemen als die van de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige terzijde schuivend[17]. Kortom: een trivialisering van sociale problemen door eliminatie van de tijdfactor. Het drukt zich uit in begrippen waaraan iedere specificiteit wat betreft ruimte en tijd vreemd is, die bovendien vaak dichotoom van aard, 'Kontrastbegriffe' zijn. Max Weber heeft al gewezen op de holheid van zulke sociologische begrippen, maar was nog overtuigd van het voordeel van 'gesteigerte Eindeutigkeit'[18]. Grotere 'eenduidigheid' - en aan dat conceptueel voordeel is de laatste jaren ook steeds meer twijfel ontstaan - verkregen door een zekere uitholling: het tegendeel van 'concreet denken' met zijn temporele, ruimtelijke en sociale gearticuleerdheid dat van historici verlangd wordt[19].

17. Vergelijk over de gelijktijdigheid van wat qua stadium en type van ontwikkeling allerminst 'gelijktijdig' genoemd kan worden: E. Bloch, *Erbschaft dieser Zeit* (Zürich, 1935) 76 vlg.
18. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, I (Keulen, 1964) 14: 'Wie bei jeder generalisierenden Wissenschaft bedingt die Eigenart ihrer Abstraktionen es, dass ihre Begriffe gegenüber der konkreten Realität des Historischen relativ inhalts*leer* sein müssen. Was sie dafür zu bieten hat, ist gesteigerte *Eindeutigkeit* der Begriffe'.
19. J. Kocka, 'Wozu noch Geschichte? Die sozialen Funktionen der historischen Wissenschaften', *Die Zeit* (3 maart 1972) 52; *idem*, 'Zu einigen sozialen Funktionen der Geschichtswissenschaft', *6. Sonderheft Die neue Sammlung* (1972) 12 vlg. Vergelijk ook zijn bijdrage in *Geschichte, Wissenschaft und Unterricht* (juli 1973).

Voorbeelden van uitgeholde begrippen zijn overvloedig voorradig: naast een begrip als crisis of crisissituatie, is conflictsituatie of conflict sec een goed exemplum ervan, hoe hier tot in het absurde de vergelijkbaarheid de voorrang krijgt boven het onvergelijkbare: een soort inwisselbaarheid van situaties met gelijke kenmerken, situaties waarvan de scala loopt van kleine echtelijke ruzies tot wereldoorlogen toe. Het zijn alle conflictsituaties. Wat is de opheldering nog die van zo'n passepartout waarmee alles en daardoor niets aangeduid wordt, te verwachten is? Zijn dit soort zogenaamd universele concepten niet het produkt van een al te sterk dissonantiereductie-mechanisme, om het in psychologenjargon te zeggen?

Daarnaast dienen al die begrippen vermeld te worden die onder het mom van neutraliteit, een duidelijk normatieve lading herbergen: een normativiteit die gebonden is aan een ideaal, een utopie, in ieder geval a-historisch van aard is als bijvoorbeeld sociale gelijkheid. Ik doel hier op begrippen als sociale ongelijkheid, elite, establishment, ondemocratisch, maar ook op hiërarchie, vaak ook bourgeoisie. Het zijn zogenaamd attenderende begrippen ('sensitizing concepts') het zijn begrippen die aanwijzen dat er iets mis is (probleemgebieden) zonder dat uiteraard historisch te concretiseren. Het zijn begrippen waarin wensen en weten, keuren en kennen, duidelijk door elkaar lopen. Ze zijn bovendien even a-historisch van aard als de vorige kategorie.

Louis Dumont heeft terecht in zijn *Homo hierarchicus* (1970) gewezen op het ethnocentrisch karakter van vele van deze vermeend universele, neutrale noties. Men verheft het eigene tot het algemene. Er valt nog een derde kategorie te onderscheiden: die van de openlijk a-historische, normatieve begrippen. Een sterk voorbeeld hiervan is naast vervreemding het begrip vooroordeel, sinds de Verlichting een wijd verbreid begrip waarmee alles aangeduid wordt wat beneden de eigen rationele, rationalistische norm blijft. Men laat daarbij terzijde het kleine probleem dat wat vandaag door bepaalde groepen vooroordeel genoemd wordt, dit gisteren allerminst het geval hoeft geweest te zijn. Men gaat uit van een a-historische rationaliteit, daarbij verwaarlozende iedere 'Dialektik der Aufklärung'. Met Gadamer kan nog steeds gezegd worden: 'Das grundlegende Vorurteil der Aufklärung ist das Vorurteil gegen die Vorurteile überhaupt und damit die Entmachtung der Ueberlieferung'[20]. Men suggereert mogelijkheden dat men beter had kunnen weten, welke mogelijkheden in bepaalde tijdvakken uit het verleden amper of niet bestonden. Iedere historische concretisering is hier al weer vreemd aan. De zogenaamde Frankfurter School is mede schuld aan het dialectische klimaat waarin velen zich ontslagen achten van de plicht tot historische en terminologische precisering[21].

20. H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode* (Tübingen, 1965) 255.
21. Voor een scherpe kritiek op de Frankfurters: H. Albert, 'Der Mythos der totalen Vernunft' en 'Im Rücken des Positivismus?', in: *Konstruktion und Kritik. Aufsätze zur Philosophie des kritischen Rationalismus* (Hamburg, 1972) 265 vlg.

Ik neem voorlopig nog aan dat het overbodig is te verzekeren dat ik er niet op uit ben de geschiedenis tot rechtvaardigingswetenschap te maken. Mijn bezwaren richten zich tegen de ongeschiktheid van deze termen voor historische analyse vanwege hun perspectiefloze, a-historische, absolute karakter waaraan het procesmatige vreemd is; ze zijn 'zeit-' noch 'stadienspezifisch'. Zij suggereren bewust of onbewust de conclusie: 'Alle bisherige Geschichte war die Geschichte von Diskriminierung, Rassismus, Vorurteil und Ausbeutung', met soms daar nog een noot van vooruitgangsgeloof aan toegevoegd: vroeger in ieder geval nog meer dan vandaag. Immers mede door onze wetenschap - zo is de redenering - is men zich vandaag tenminste gedeeltelijk bewust van deze toestand. Geschiedenis kan voor deze nieuwe Verlichters - allerminst nieuwlichters - niet anders zijn dan de pathografie van het verleden: 'History as the things that should not have happened'. Dit bedoelde ik met de term 'verkeerde verleden'. Een bekend Nederlands filosoof noemde aan het begin van deze eeuw al de werkelijkheid - dus ook de verleden werkelijkheid - 'blijvend ongesteld'.

In deze zogenaamd kritische theorieën gaat men uit van de utopische noties, van een 'ordre naturel', een 'paradise lost'-fictie, een 'Adamsneid' als u wilt, en keert zich vooral tegen historische argumenten waarvan men verwacht dat zij alleen maar gebruikt worden als chantagemiddel om verandering tegen te houden. Het kon immers niet anders in die tijd dan dat...

Geschiedenis dus als blok aan het been voor hen die op weg zijn naar de grote verandering, als referentiesysteem waarmee de beperktheid van mogelijkheden tot verandering onderstreept wordt. Zoals Alexander Herzen eens in het algemeen van de historicus gezegd heeft dat het zijn bedoeling is de toekomst tegen te houden, te arresteren, door middel van het verleden. Dit in tegenstelling tot de radicaal die het verleden reconstrueert om daarmee een mandaat voor de toekomst te krijgen, die het heden historiseert om het zo van gezag te ontdoen[22]. Radicale ideologen en technocraten hebben gemeen dat ze de realiteit van het verleden zien als een bedreiging van hun actionisme. Geschiedenis wordt in de radicale voorstelling dan al gauw tot het 'wrange relaas van de wandaden der heersende klassen of tot de bonte optocht van voorlopers van het socialisme'[23]. Priestertrucs en complotten beheersen het beeld van het verleden, dat zo weinig heeft meegewerkt aan, dat zich zo weinig leent voor emancipatie. Daarom zoeken sommigen al niet eens meer naar een voor hun doel bruikbaar verleden, maar naar een alternatief, een ontkenning voor het irrationele, zinloze verleden. Het verleden is immers mislukt, zo las ik onlangs in een zeer gedegen studie over Belgische sociale geschiedenis: een uitspraak die alleen zinvol is naar mijn mening, wanneer men de

22. J.G.A. Pocock, 'Time, Institutions and Action. An Essay on Traditions and their Understanding', in: P. King en B.C. Parekh, ed., *Politics and Experience* (Cambridge, 1968) 229.
23. A.J.C. Rüter, *Verleden en toekomst als bron van politieke inspiratie* (Haarlem, 1946) 24.

keuze meent te hebben uit verschillende soorten verleden, wat mijns inziens niet het geval is. Een van de vele vormen van huidig escapisme!

Waar het mij hier om gaat, is dat men dat verleden ziet in het perspectief van de veranderingsmogelijkheden van nu, en dan dat verleden op die manier en bloc afdoet. Vol als wij zijn van eigen mogelijkheden, van de eigen traditie van verandering - ons ethnocentrisme -, is het moeilijk inzicht te verwerven in samenlevingen uit het verleden met een veel geringer potentieel van verandering. Dit ethnocentrisme, dit hodiecentrisme dat in het bijzonder eigen is aan vele abstracte geschiedbeschouwingen van bijvoorbeeld sociologen, leidt tot anachronismen in het beeld van dat verleden. Het is nu eenmaal veel moeilijker te komen tot een concrete leer der verandering dan te werken met allerhande abstracte, zogenaamd universele tijdloze noties: noties die in de heuristische fase van het onderzoek hun attenderende functie kunnen vervullen, maar daarna broodnodig naar tijd en ruimte gespecificeerd en gekonkretiseerd moeten worden. Theoretische inspiratie provocatie van de kant der andere sociale wetenschappen moet dankbaar geaccepteerd worden; historici moeten echter niet alleen zelf historische theorieën vormen, maar zelf ook de bijbehorende terminologie leveren. Daarbij zullen sociologen en anderen slechts in beperkte mate van dienst kunnen zijn. Duidelijk blijkt dit in de discussie over modernisering[24].

Vergelijkbare euvelen als in bijvoorbeeld de sociologie neemt men waar in de analytische filosofie en in de taalwetenschap waar de drang tot formaliseren, tot de 'abstractio formalis' evenzeer heerst. Het gaat daar onder meer om wat Fernand de Saussure noemde de fundamentele krachten die permanent en universeel in de taal werkzaam zijn. Hoe hoger het abstractieniveau, hoe meer gegeneraliseerd, des te wetenschappelijker lijkt daar nog steeds het devies voor velen te zijn. De wereld wordt hierbij als het ware tot een systeem of systemen van tekenregels, codes, gereduceerd. Niet ten onrechte is gesproken van een 'Versprachlichung der Welt', wat men in het Nederlands alleen maar met het dubbelzinnige 'vertaling (verspreking) der wereld' kan aanduiden: taal als het wezen, dé structuur der structuren, als het model-object voor wetenschappelijke studie van menselijke relaties in het algemeen[25]. Sartre sprak in dit verband van 'teken-positivisme'.

24. Zie onder meer R. Bendix, 'Tradition and Modernity reconsidered', *Comparative Studies in Society and History*, IX (1966/1967).
25. Zie onder meer H.F. Pitkin, *Wittgenstein and Justice. On the Significance of L. Wittgenstein for Social and Political Thought* (Berkeley, 1972) 201 vlg.; E. Gellner, *L'historien entre l'ethnologue et le futurologue* (Den Haag, 1972) 48: 'Il existe une différence considérable entre la société et le langage, et la véritable faiblesse du structuralisme à la mode est d'avoir terriblement exagéré leurs analogies'. Zie ook P. Aubanque, 'Sprache, Strukturen, Gesellschaft', *Philosophische Perspektiven*, II (1970) 9 vlg.

> Wie in der Geschichtsphilosophie des 19. Jahrhunderts das Absolute, der Geist, oder die Geschichte an die Stelle Gottes getreten sind, so nimmt in dieser neuen Version des Idealismus nun die Sprache diesen Platz ein,

volgens de filosoof Hans Albert[26]. Want idealisme is het! Nietzsche had trouwens al veel vroeger opgemerkt dat wij 'Gott nicht los werden, weil wir an die Grammatik glauben'[27].

Concluderend kunnen we zeggen dat de historische discipline bij haar strijd voor konkrete historische kennis, weinig steun te verwachten heeft van haar naaste buren, van de talen noch van de sociale wetenschappen.

In dit verband moet ook nog gewezen worden op dat andere nog steeds om zich heen grijpende hardnekkig a-historicum dat zich ondanks alle historisering nog altijd handhaaft: ik bedoel het anthropologicum, de topos of liever de utopie, dat toppunt van abstractie: 'de mens', om nog maar te zwijgen van die eschatologische abstractie: 'de nieuwe mens', waar zelfs de overigens zo historisch denkende Marx van sprak[28]. De hier al zo vaak geciteerde Nietzsche heeft met deze 'Erbfehler der Philosophen' onnavolgbaar de draak gestoken. 'Unwillkürlich schwebt ihnen der Mensch als eine aeterna veritas, als ein Gleichbleibendes in allem Strudel, als ein sicheres Mass der Dinge vor'[29], terwijl hun uitspraken slechts gebaseerd zijn op ervaringen met mensen in een zeer beperkte tijdspanne. Hoeveel geldt van wat Nietzsche hier in het onthistoriseren laakt, niet ook voor vele structuralisten met hun hang naar de zuivere of schone structuren, constante relaties, hun voorkeur voor het synchrone, het universele, fundamentele, hun invariantenleer (invariabelenleer), hun innatisme? Hoe weinig universeels valt er echter te constateren aan mensen? Is het dan toch niet beter om termen als het wezen van de mens niet meer in de mond te nemen? Om ons heen echter zien we in verschillende disciplines het geloof in menselijke universalia weer opbloeien[30]. Ik ga hier nu maar voorbij aan de biologische (biologistische?) variant hiervan die een groot deel van het gedrag

26. H. Albert, *Plädoyer für kritischen Rationalismus* (München, 1971) 124.
27. Nietzsche, 'Götzendämmerung', *Werke*, II, 960.
28. G. Duncan, *Marx and Mill* (Cambridge, 1973) 199 vlg.; K. Loewith, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen* (Stuttgart, 1953) 41. Het laatste hoofdstuk van S. Avineri's studie over *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge, 1968) handelt ook over deze 'ondialektische', eschatologische elementen in Marx' werk.
29. Nietzsche, *Werke*, I, 448.
30. Vergelijk G. Steiner, *Extraterritorial* (New York, 1972) 82: 'There are few universals - fewer I believe than classic humanism and Cartesian-Chomskian models of the common man assume. Even the most "obvious" deeply incised concepts and rules of manipulation in the human psyche seem to acquire immediately above neurological level, local specifications and historical-cultural singularities. It may well be that there is only one universal - the incest taboo required, if it is really, for the preservation and development of the human species'. Alles hangt bij dit soort uitspraken ervan af, hoe ruim of eng men 'universal' definieert. Voor een andere opvatting dan die van Steiner zie onder meer A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values* (Den Haag, 1962) 199.

van mensen meent te kunnen verklaren op basis van instinctenleer en andere dierwetenschappelijke theorieën. U kent de tegenwoordig zo populaire theorieën wel over de rol van agressie, territoriuminstinct en dergelijke. Een aantrekkelijkheid (voor sommigen) van deze vegetatieve theorieën is dat zij de gebruiker ontslaan van de noodzaak al te scherp naar tijd, stadium of plaats te specificeren. Articulatie naar tijd of sociale groep is er vreemd aan.

Historici hebben zich, zo luidt het traditionele verwijt, meer druk gemaakt om de uitzonderingen dan om de regel, meer om het 'einmalige' dan om het vergelijkbare en gelijksoortige ontwikkelingen. Historici zien door de wortels de bomen niet meer, zo luidt een ander verwijt.

Maar alleen al terwille van het tegenwicht tegen, als het complement van de zo weinig gearticuleerde, zo weinig gespecificeerde, abstracte theorieën verdienen de veel concretere historische theorieën over bijvoorbeeld sociale ontwikkeling alle klemtoon. Ook al zouden deze concrete theorieën een geringer wetenschappelijk gehalte hebben vanwege hun lager niveau van generaliseren - de geschiedenis kent nu eenmaal minder schone, zuivere structuren dan sommige structuralisten aan bijvoorbeeld talen toekennen, de geschiedenis kent slechts zachte structuren met veel randvoorwaarden en weinig 'ceteris paribus' -, wordt deze geringere wetenschappelijkheid, deze geringere formaliseerbaarheid dan niet volop gecompenseerd door de grotere concreetheid, de grotere inhoudelijkheid van uitspraken, de geringere holheid om met Max Weber te spreken? De strijd om de hegemonie tussen het formele (vorm) en het materiële (inhoud), tussen wat Pascal noemde de 'esprit de géométrie' en de 'esprit de finesse' is een eeuwenoude. Er is duidelijk een golfbeweging te bespeuren in deze oude strijd tussen universalisten, generalisten en particularisten, specificeerders om de voorrang. Het is de taak van historici mijns inziens binnen de nu eenmaal nog steeds bestaande arbeidsverdeling om zich als materialisten fel te weren tegen de heerschappij der formalisten, utopisten en abstracten, al was het alleen al voor dat nodige tegenwicht.

Tot nu toe heb ik uitvoerig gesproken over a-historische tendenzen. Het zou kunnen lijken, alsof er geen andere tendenzen in bijvoorbeeld de sociale wetenschappen te vinden zouden zijn, terwijl toch algemeen bekend is dat juist de zogenaamd maatschappijkritische richting een poging tot rehistorisering binnen die wetenschappen ondernomen heeft. Ik ga daarop nu niet rechtstreeks in, maar wilde ditzelfde onderwerp aan de orde stellen op ander niveau, namelijk dat van het geschiedenisonderwijs en de pogingen om aan veel van de hierboven gesignaleerde a-historische tendenzen het hoofd te bieden. Ik ontleen mijn voorbeelden hierbij aan de plannen, die in enige Westduitse deelstaten zijn gelanceerd om het onderwijsprogramma te herzien, te moderniseren. Er wordt dan met een misleidende term gesproken van nieuwe 'Rahmenrichtlinien': een misleidende term omdat zeker

niet alleen een kader voor het onderwijs in een bepaald vak gegeven wordt, wat vroeger gebruikelijk was, maar ook het karakter van de inhoud in belangrijke mate wordt vastgelegd. Juist daardoor is in staten als Hessen en Noordrijnland-Westfalen een felle politieke strijd over deze hervormingsplannen losgebroken[31]. De discussie gaat onder meer over een aantal kwesties die vroeg of laat zeker ook in Nederland aan de orde zullen komen, voorzover ze dat door Ledo of andere plannen al niet zijn. Een bespreking ervan lijkt dus gerechtvaardigd. Waar gaat het nu om, wanneer men spreekt van modernisering van het geschiedenisonderwijs?

Men gaat ervan uit dat het bestaande onderwijs op steeds minder belangstelling kan rekenen, niet relevant genoeg blijkt te zijn. Hoe kan men in deze, zo juist geschetste a-historische omgeving het geschiedenisonderwijs meer 'lernrelevant' maken? Dat is een van de vragen die de opstellers van de plannen onder aanvoering van minister von Friedeburg van Hessen zich gesteld hebben. Von Friedeburg heeft zich vroeger al als socioloog met dit soort vragen beziggehouden. De politieke strijd is zo hoog gelopen dat inmiddels von Friedeburg uit de nieuwe regering is verdwenen. Uitgangspunten, primaire doelstelling, zijn bij deze plannen: 'Demokratiegebot' en 'Gegenwartsbezug': het onderwijs moet een kritische, democratiserende functie hebben en betrokken zijn op de problemen van nu. Doel van het onderwijs moet immers zijn 'Selbst- und Mitbestimmung' mogelijk te maken en te versterken? Daartoe behoort een leerling inzicht te verwerven in de 'Grundstrukturen gesellschaftlicher Wirklichkeit'. Men verlaat de oude vakindeling en neemt geschiedenis samen met geografie en een aantal andere sociale vakken op in 'Gesellschaftslehre/kunde'. Geschiedenis is daarbinnen alleen nog maar een 'Arbeitsschwerpunkt'. Uit de hoofddoeleinden zijn voor de 'Gesellschaftslehre' twee specifieke doeleinden afgeleid: allereerst kritiek op het historisch bewustzijn dat traditioneel zo sterk gericht was op het individu (het anti-individualisme blijkt steeds weer in deze plannen) en ten tweede moet de leerling het inzicht krijgen dat maatschappelijke verhoudingen 'veränderbar' zijn. 'Veränderbarkeit' is een kernbegrip, is de basis voor emancipatie. De 'Gesellschaftslehre' is ingedeeld naar verschillende 'Lernfelder': 'Sozialisation, Wirtschaft, Oeffentliche Aufgaben, Intergesellschaftliche Konflikte und Friedenssicherung'. Treffend hierbij is hoe kosten noch moeite gespaard zijn om het eens zo verheerlijkte begrip staat te vermijden. In al deze 'Lernfelder' keert men zich tegen 'ein Geschichtsverständnis, in dem

31. Voor de uitvoerige discussie zie onder meer: E. Maek-Gérard, J. Cobet, U. Muhlack, D. Zitzlaff, *Zur Rolle der Geschichte in der Gesellschaftslehre. Das Beispiel der hessischen Rahmenrichtlinien* (Stuttgart, 1974); *Rahmenrichtlinien Gesellschaftslehre. Konflikt und Konsens in der Gesellschaft der Gegensätze. Hessenforum*. E. Kogon, ed. (Frankfurt a.M., 1974); H. Glaser, 'Geschichte als Schulfach im Zeitalter der Systemkritik', in: F. Engel-Janosi, G. Klingenstein, H. Lutz, ed., *Denken über Geschichte* (München, 1974); Th. Nipperdey, *Konflikt: einzige Wahrheit der Gesellschaft?* (Osnabrück, 1974); R. Kühnl, ed., *Geschichte als Ideologie* (Rheinbek, 1974). De 'Rahmenrichtlinien' zijn door de verschillende deelstaten gepubliceerd.

grosse Manner und deren Handeln als die entscheidenden Treibkräfte historischer Entwicklungen aufgefasst werden'. Dit leidt toch maar tot gevoelens van onmacht, machteloosheid. Evenzeer keert men zich tegen geschiedbeelden waarbij de afloop toegeschreven wordt aan de 'Zwangsläufigkeit von Naturgesetzen', 'Geschichte als Schicksal': opvattingen die 'reflektiertes politisches Handeln' uitsluiten. Zo is men ook tegen historische voorstellingen, 'in denen das Volk, einzelne Lander oder die Gesellschaft als handelnde Einheiten erscheinen'. Deze zijn immers toch alleen maar bedoeld om bestaande belangentegenstellingen te verhullen. Men is ook tegen een 'chronologische Durchgang', evenals tegen thematische dwarsdoorsneden in de geschiedenis: tegen de eerste vanwege de leegheid van de chronologie, tegen de tweede vanwege de verzelfstandiging van onderwerpen die daardoor losgemaakt worden van andere onderwerpen die ermee samenhangen. Bovendien dragen deze benaderingen niet bij tot het inzicht in de veranderbaarheid van samenlevingen. Tenslotte keert men zich tegen het objectivisme in het geschiedenisonderwijs. 'Die Interessegebundenheit historischer Fragestellungen' moet in het onderwijs duidelijk naar voren komen.

Tot zover een korte samenvatting van de hoofdpunten, waarachter men duidelijk de invloed herkent van de Frankfurter School, vooral van ideeën van Habermas, ook al mag men er niet van uitgaan dat hij met alles in deze plannen zou instemmen. Het zou ook onjuist zijn - zoals wel gebeurd is - deze plannen als marxistisch te bestempelen. Wel herkent men menig uitgangspunt van Marx, zoals de gedachte dat 'das Machen-wollen' bij het bestuderen van de geschiedenis voorwaarde is tot het 'Erkennen-können'[32].

Handelen als voorwaarde tot kennen, kennen als voorwaarde tot handelen: eenheid van theorie en praktijk. De geschiedenis is een permanente strijd tussen maatschappelijke groepen, lagen, klassen: bij alle historisering blijft dit het vaste punt. Iets is 'Herrschaftsverstärkend' of draagt bij tot de bestrijding van onderdrukking: dat is de dichotomie die in deze hele opzet is terug te vinden. Conflict is het andere sleutelwoord: het gaat in de geschiedenis om al dan niet verborgen conflicten tussen heersers en overheersten. Vandaar dat de geschiedenis 'schichtenspezifisch' benaderd dient te worden: een term die niet alleen in deze plannen steeds terugkomt, maar ook de moderne sociale geschiedschrijving in Duitsland beheerst. Men denke slechts aan het werk van H.U. Wehler, J. Kocka en hun nieuwe tijdschrift *Geschichte und Gesellschaft*. De opstellers van de 'Rahmenrichtlinien' gaan ervan uit dat de beklemtoning van conflicten het voordeel heeft voor het onderwijs dat er 'lernrelevante' situaties geschapen worden met een duidelijk dramatisch karakter.

In dat beklemtonen van het conflict - het is een en al conflict wat de klok slaat -

32. J. Habermas, *Theorie und Praxis* (Neuwied, 1963) 310.

bespeurt men duidelijk een van die pendelbewegingen waar de geschiedenis zo rijk aan is: het is een duidelijke reactie op de staatsmystiek, onpolitieke 'Obrigkeitsloyalität', waaronder het politieke denken in Duitsland zolang gebukt is gegaan. Chargerend zou men kunnen zeggen: kwam vroeger de maatschappij met al haar verdeeldheid en geleding niet voor, en was alles staat, nu is de staat, de overheid verdwenen. Overheerste vroeger het centripetale, de 'unpolitische' consensus, nu dreigt de totale 'Politisierung'. 'Die Bewaltigung der Vergangenheit' blijft een uiterst moeilijke zaak, ook als men zich honderdtachtig graden gekeerd meent te hebben. Hans Mommsen heeft erop gewezen dat de 'Rahmenrichtlinien', hoe links zij ook verder mogen zijn, gekenmerkt worden door de 'ordnungsstiftende, rahmensetzende, der private Beliebigkeit einschrānkende deutsche Obrigkeitsstaat'[33].

Ik wil nog even terugkomen op dat andere wachtwoord: veranderbaarheid. Doel is: 'Veränderung erfahrbar zu machen'. 'Historisch entstanden, deshalb veränderbar', 'historisch bedingt' = 'veränderbar'. Wat in al deze uitspraken opvalt is het abstracte, formele karakter van de uitgangspunten. 'Veränderbar' betekent toch niet 'beliebig veränderbar'? Onder welke voorwaarden te veranderen? 'Historisch bedingtsein' is toch niet alleen maar als een contingent gegeven op te vatten? Juist dit gegeven bepaalt concreet de mogelijkheden tot verandering. Als de invloed die van die bepaaldheid uitgaat niet geanalyseerd wordt, kan men terecht deze plannen bestempelen als 'Selbstbestimmungshochstapelei', dan blijft 'Veränderbarkeit' een formele categorie en laat men de vele voordelen van concrete historische analyse met haar specificering naar tijd, ruimte en haar sociale articulatie schieten. Dan is er sprake van abstracte historisering.

Een ander nadeel van deze plannen is dat juist langere termijn-perspectieven verknipt worden tot een aantal 'casus', 'exempla', 'Geschichtsbilder', lantaarnplaatjes, fragmenten. Zo worden de politieke gevolgen van 'autoritätsfixierte Sozialisationsformen und Sozialisationsinhalte' gedemonstreerd aan de hand van de voorbeelden Alexander, Cesar, Napoleon en Adenauer. Ik kan niet inzien tot welk inzicht dit verknipt geschiedbeeld anders kan leiden dan tot dat van het verkeerde, mislukte verleden. Of: het was altijd al zo. Wel erken ik het grote probleem hoe een langere-termijn-perspectief te bieden, zonder daarbij te veel slaaf van de chronologie te zijn. Deze aanpak is echter geen oplossing voor dit vraagstuk. Deze zal mijns inziens meer verwarring scheppen dan inzicht teweegbrengen, meer ressentiment dan 'Demokratieverstandnis', meer één-pot-nat-conclusies dan politiek inzicht opleveren.

Kort samengevat luiden mijn bezwaren als volgt: 1. Het perspectief van een onomkeerbaar historisch proces wordt door deze aanpak verknipt. 2. De gehele

33. H. Mommsen, 'Gesellschaftliche Emanzipation in der Schule. Zur Kritik der Lehrplanrichtlinien Gesellschaftslehre/Politik in Hessen, Hamburg, Nordrhein-Westfalen' (tekst radiovoordracht WDR III, 23 jan. 1974, p. 32).

geschiedenis van het gezichtspunt conflict uit te bezien leidt wederom tot een dichotoom geschiedbeeld (binair of bipolair denken): wie tegen wie? Een conflictmonisme. Eenzelfde bezwaar geldt ook voor de toegespitste aandacht voor de 'Schichtenspezifizität', waardoor dat wat minder of niet klassegebonden is - wat toch ook in een klassemaatschappij voorkomt - terzijde wordt geschoven. Als laatste bezwaar noem ik het abstracte veranderingsbegrip dat voorbijgaat aan een analyse van concrete mogelijkheden en belemmeringen tot veranderingen en van het patroon van onderlinge afhankelijkheid.

Naar mijn mening dient geschiedenis niet tot oppositiewetenschap, tot 'Gesinnungs- oder Konfessionsfach' gereduceerd te worden, haar functie mag niet herleid worden tot ideologiekritiek, ook al zal de geschiedwetenschap mede een ideologiekritische functie moeten en kunnen vervullen. Haar tot ideologiekritiek reduceren betekent haar juist tot ideologie maken. De geschiedenis te willen dwingen mee te werken aan, te dienen als materiaal voor een bepaalde emancipatiebeweging, kan licht leiden en heeft maar al te vaak geleid tot het tegendeel van wat men emancipatie zou kunnen noemen. Een werkelijke geschiedwetenschap laat zich nu eenmaal niet dwingen tot medewerking, ook niet voor emancipatie. Dat hebben Fogel en Engermann kort geleden nog weer eens duidelijk laten zien aan de hand van de geschiedenis van de Amerikaanse slavernij en de afschaffing daarvan[34].

> There is no reason to believe that the truth will always be beneficial to the 'good' side in a political and social conflict,... The only reconciliation I can see is that it is generally wiser to know even the most threatening and unpleasant facts in order to minimize their consequences,

aldus Barrington Moore[35].

Een van de belangrijkste functies die een geschiedwetenschap mijns inziens wel kan vervullen in deze tijd, is het verschaffen van zo consistent mogelijke interpretatiekaders, waarbinnen ook de gebeurtenissen en ontwikkelingen uit onze tijd een plaats kunnen vinden, op hun plaats kunnen vallen. Maar al te duidelijk wreekt zich bijvoorbeeld in onze dagelijkse informatie het ontbreken van enig synthetisch gezichtspunt. Meest karakteristiek voor onze tijd is in dit opzicht de collage, het aan elkaar plakken van onderling zeer heterogene, soms zelfs tegengestelde elementen ook qua standpunten. Het zou mij niet moeilijk vallen voorbeelden aan te halen van de intellectuele, ideologische en emotionele verwarring ten aanzien van grote vraagstukken van onze tijd. Ik noem de ontwikkelingen in de Oost-West-relatie, maar ook in die tussen Noord en Zuid, het vraagstuk van

34. R.W. Fogel en S.L. Engerman, *Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery* (Boston, 1973). Een van de conclusies van de auteurs is dat het dagelijkse leven van de meeste slaven minder erbarmelijk was dan in veel abolitionistische geschriften beweerd is.
35. B. Moore, *Reflections on the Causes of Human Misery* (Boston, 1972) 80; M.C. Brands, 'Over de waarde van waardeoordelen', in: Th. de Boer en A.J.F. Köbben, ed., *Waarden en wetenschap* (Bilthoven, 1974) 223 vlg.

modernisering. Men behoeft maar een rede van onze minister Pronk - en zeker niet van hem alleen - te nemen om te demonstreren wat ik bedoel[36]. Hetzelfde geldt voor ontwikkelingen binnen de eigen samenleving. Steeds meer erkent men in de sociale wetenschappen dat we geen grammatica's van deze macro-ontwikkelingen bezitten.

Slechts op basis van historische lange-termijn-analyse kan men pogen deze ontwikkelingen enigszins samenhangend en consistent te interpreteren. Op die wijze ook kan men proberen de werking van de pendelslag in de geschiedenis, en ook in ons denken daarover, enigszins in te perken. De extremen verwekken elkaar nu eenmaal steeds weer[37]. Ik noem hier slechts één functie. De studie der geschiedenis is uiteraard niet alleen een hulpmiddel om het verleden 'vom Halse zu schaffen', maar ook om minder aan tijd gebonden waardevolle elementen vast te houden: controle van de traditie.

Ik ben in mijn betoog erg negatief geweest, omdat ik vooral duidelijk wilde maken dat andere disciplines die interpretatiekaders amper of niet geleverd hebben. Zij denken daarvoor te abstract, te statisch, of zijn te zeer slachtoffer geweest van bijziendheid in de tijd: dat hodiecentrisme. Het is mijns inziens het grote voordeel van de achterstand - conservatisme, naïveteit (Daalder), als u wilt - van de geschiedwetenschap dat historici het zo broodnodige concrete denken nog niet geheel verleerd zijn, afgeleerd hebben. Die achterstand zou nu wel eens een grote voorsprong kunnen betekenen.

36. Minister Pronk wil, afkerig als hij is van iedere vorm van bevoogding, ontwikkelingssamenwerking zoveel mogelijk ontdoen van de westerse culturele 'strings attached'. Anderzijds meent hij dat er wel politieke eisen verbonden moeten worden aan de hulpverlening, wanneer de regering van een hulp ontvangend land een politiek voert ten detrimente van de bevolking van dat land. Hebben die politieke eisen, zo zou men zich af kunnen vragen, dan niets te maken met die culturele strings, resultante van een lange westerse ontwikkeling? Ook hier doet zich weer het probleem voor van de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige. Eenzelfde soort tweeslachtigheid treft men aan in veel literatuur over modernisering en over de vraag in hoeverre modernisering per definitie een mate van verwestersing betekent.
37. Een duidelijk voorbeeld van deze pendelbeweging is te vinden in de Amerikaanse revisionistische literatuur over de oorsprongen van de Koude Oorlog. Vergelijk M.C. Brands, 'Koude Oorlog en Amerikaans revisionisme', *Internationale Spectator* (8 mei 1973) 299 vlg. Ik had aan mijn voordracht onder meer de volgende stellingen toegevoegd: 'Tot een werkelijk kritische historische theorie behoort een zich rekenschap geven van de mate waarin eigen uitgangspunten afhankelijk blijven van theorieën waartegen zij juist gericht zijn. Diametraal tegenovergestelde historische theorieën vertonen een duidelijke symmetrie qua structuur, pretentie en qua aantrekkingskracht'.

Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpuntbepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme, en kritisch neomarxisme*

A.G. Weiler

I. Historische inleiding

In de wetenschapsleer is de tegenstelling tussen natuurwetenschappelijke methode en geesteswetenschappelijke methode een probleem, dat sinds het neokantianisme een eigen pregnante geschiedenis heeft. Zoals bekend heeft in de periode tussen 1870 en 1920 in Duitsland, in reactie op het hegeliaans metafysisch idealisme, een aantal denkers teruggegrepen op Immanuel Kant, die als de grondlegger werd gezien van een kritische kenleer, vrij van metafysieke invloed en georiënteerd op de methode van de empirische wetenschappen. De neo-kantiaanse filosofie ontwikkelde zich daarom vooral als wetenschapstheorie, die het kenstatuut van de wetenschappen zocht te formuleren vanuit de kantiaanse beginselen[1].

De wetenschapstheorie van de zogenaamde 'Badische Schule' hield zich bezig met de methodologie van de historische wetenschappen. W. Windelband[2] verklaarde het onderscheid tussen 'natuur' en 'geschiedenis' als het resultaat van verschillende wetenschappelijke methoden, die elk hun eigen object voortbrachten. De 'ideografische' methode van de geschiedwetenschap bracht de individuele historische feiten voort, die volgens H. Rickert[3] slechts in zoverre thematiseerbaar waren, als

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Amersfoort, 26 oktober 1974.
Schrijver dezes is veel dank verschuldigd aan zijn collega's J. Bornewasser (Tilburg), M. Brands (Amsterdam), H. von der Dunk (Utrecht), W. van der Dussen (Nijmegen), G. Harmsen (Groningen), E. Vermeulen (Amsterdam), die door discussie in werkbijeenkomsten en door geschreven commentaar aan de gedachtenvorming over deze materie hebben bijgedragen.
De wetenschapstheoretische verhandelingen van Kuhn, Feyerabend, Lakatos, Ziman en anderen, die tegenover het logische empirisme de sociaal-psychologische context van de wetenschappelijke activiteit benadrukken, blijven hier buiten beschouwing. Een samenvatting hiervan bij L. Boon, 'De nieuwe visie op de wetenschap', *Mens en maatschappij*, XLIII (1974) 350-379, met literatuuropgave. - Onder de titel 'Value Reference and Value Judgments in Historiography', is dit stuk ingediend ter bespreking op het XIVth International Congress of Historical Sciences, dat van 22 tot 29 augustus te San Francisco plaatsvond.

1. H. Lübbe, 'Neukantianismus', *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII (Freiburg, 1962) kol. 911-913.
2. W. Windelband, *Präludien* (2 dln.; Tübingen, 1924).
3. H. Rickert, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* (1896-1902; 5e dr., Tübingen, 1929); *idem*, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* (1899; 7e dr., Tübingen, 1926); *idem*, 'Rickert', *Philosophen-Lexikon. Handwörterbuch der Philosophie nach Personen* (Berlijn, 1950) 346-349.

daarin de algemene gelding van bovenhistorische waarden tot uiting kwam, waarop menselijk handelen zich pleegt te oriënteren. Geschiedenis werd beschouwd als de verandering en ontvouwing van die waarden; de chaotische veelheid van gebeurtenissen kon die naam niet dragen.

Methodologisch leverde deze stelling het probleem op van het zogenaamde 'normativisme', het probleem van waarden versus feiten, van 'Sollen' tegenover 'Sein'. De geesteswetenschappelijke traditie ging er van uit, dat de mens een wezen is dat krachtens zijn aard aan de wereld van de waarden deel heeft en derhalve niet begrepen kan worden zonder relatering aan die waarden. Daaruit zou dan volgen, dat de wetenschappen die de mens en zijn maatschappelijk-historische levenswerkelijkheid tot object hebben, niet 'waardevrij' kunnen worden bedreven[4]. Integendeel, waarde en wetenschap werden in elkaars verlengde gelegd. In de sociale wijsbegeerte en de rechtsfilosofie van het neokantianisme eiste bijvoorbeeld H. Cohen de regeneratie van staat en maatschappij vanuit het ethische ideaal van het socialisme, terwijl R. Stammler (1902) de eis stelde dat (de stof van) het feitelijke sociale leven aan (de vorm van) het 'juiste recht' moest worden onderworpen, omdat daarin als normatieve ordening onder het gezichtspunt van het ideaal van een gemeenschap van vrij willende mensen, een eenheid van alle menselijk doelstreven wordt bewerkt. Een verschuiving in de taakstelling van de wetenschap treedt reeds op in de rechtstheorie van Hans Kelsen, die erkent dat het poneren van de ethische grondnorm een politieke machtsdaad is. De wetenschap van het recht behoeft slechts het rechtssysteem dat uit deze norm afgeleid wordt te logificeren, dat is logisch coherent en consistent met de gegeven grondnorm te ontwikkelen[5].

Zoals bekend werkte Max Weber als socioloog in deze richting verder: de scheiding van sociale politiek en sociale wetenschap was voor hem een programbeginsel. De door hem ontwikkelde onderscheidingen tussen 'Wertbeziehung' en 'Wertung', tussen waarde-betrekking en waarde-oordeel, zijn een belangrijke stap vooruit bij het ophelderen van de methodologische vragen van de geesteswetenschappen[6]. Kort gezegd komt zijn positie neer op de volgende stellingen:

1 Waarde-oordelen zijn onwetenschappelijke uitspraken, omdat ze niet logisch kunnen worden afgeleid, en omdat ze niet op voor allen aanvaardbare wijze

4. H. Albert, 'Probleme der Wissenschaftslehre in der Sozialforschung', in: R. König, ed., *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, I (Stuttgart, 1967) 43.
5. De voorbeelden zijn genomen uit Lübbe, 'Neukantianismus'; H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung* (Berlijn, 1871); R. Stammler, *Die Lehre vom richtigen Recht* (Berlijn, 1902); H. Kelsen, *Die philosophische Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus* (Berlijn, 1928); *idem*, *Reine Rechtslehre* (Wenen, 1934).
6. Max Weber, 'Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis', in: Joh. Winkelmann, ed., *Methodologische Schriften*. Studienausgabe (Frankfurt a.M., 1968) 1-64; *idem*, 'Der Sinn der "Wertfreiheit" der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften', *ibidem*, 229-278. Vergelijk D. Henrich, *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers* (Tübingen, 1952).

verifieerbaar zijn. Men dient deze dus in een op empirie en logica gegrondveste wetenschap te vermijden, ofwel ze duidelijk als zodanig aan te geven zonder er wetenschappelijke geldigheid voor op te eisen.

2 Wel wordt erkend dat elk onderzoek geleid wordt door waarden en interessen. Van deze subjectieve 'Wertbeziehung' wordt gezegd, dat deze een logisch-formele gegevenheid is, die de noodzakelijke voorwaarde is voor het sociaal-wetenschappelijk werk, zonder echter de onderzoeksresultaten in hun intersubjectieve controleerbaarheid aan te tasten[7].

II. Het moderne analytische positivisme: wetenschap tegenover waarden

In het moderne analytische positivisme wordt de idee van een tegenstelling tussen de verschillende wetenschappelijke methoden door sommige vertegenwoordigers van dit positivisme als onnut en onjuist gefundeerd afgewezen. Hans Albert is de belangrijkste woordvoerder van deze groep. Naar zijn mening heeft de analytischpositivistische theorie van het empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen afgerekend met vroegere systemen, die nog op enigerlei wijze verbinding hadden met metafysieke inzichten, zoals daar zijn de ideeën omtrent een eigen methodologisch afzonderlijke positie voor de geesteswetenschappen tegenover de natuurwetenschappen, gebaseerd op de zogenaamde formele eigenheid van het geesteswetenschappelijke 'Verstehen' tegenover het natuurwetenschappelijk 'Erklären'. In samenhang daarmede werden het intuïtionisme, het holisme, het essentialisme, het anti-mathematisme, het historisme en het eerder genoemde normativisme, als beginselen binnen de sociale wetenschappen verworpen[8].

Deze methodische zuiveringen kwamen tot stand onder invloed van de analytische richtingen in de filosofie, zoals het continentale positivisme, het Engelse empirisme en het Amerikaans pragmatisme, waarbij zich in de laatste jaren vooral de invloed van de taalanalytische richtingen doet gelden. Het methodologisch onderzoek heeft betrekking op de logische structuren van de sociale wetenschappen, dat wil zeggen op de logische status van de daar opgeworpen problemen, van de zin en inhoud van de daar geformuleerde wetenschappelijke uitspraken, van de bruikbaarheid van de methoden, van de bevestigingsgraad van de hypothesen en de logische gevolgtrekkingen van de daarop gebouwde theorieën[9]. Met behulp van het analytisch

7. Voor een samenvatting van Weber's these zie D. Junker, 'Ueber die Legitimität von Werturteilen in den Sozialwissenschaften und der Geschichtswissenschaft', *Historische Zeitschrift*, CCXI (1970) 3-11. Ook in Th. de Boer en A.J. Köbben, ed., *Waarden en Wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen* (Bilthoven, 1974) 174-180.
8. Albert, 'Probleme der Wissenschaftslehre', 39-44.
9. *Ibidem*, 39.

instrumentarium van de wetenschapslogica zijn bovengenoemde stellingen geëlimineerd. Juist ten aanzien van het waarde-probleem in de sociale wetenschappen is hier veel nieuw inzicht verkregen, dat overigens de stellingen dienaangaande van Max Weber ondersteunt. Analyse van de logische structuur van waarde-oordelen, van appreciërende uitspraken, heeft volgens de aanhangers van deze wetenschapstheorie duidelijk gemaakt, dat ten eerste het zogenaamde waarde-platonisme, dat sociale waarde-begrippen tot een 'rijk van waarden' hypostasieert, berust op een verkeerd begrip van de logische grammatica van onze taal, en ten tweede dat waarde-oordelen of appreciërende uitspraken een praescriptief karakter hebben, waardoor zij in keninhoud aangaande het object waarover zij worden uitgezegd, tekort schieten en derhalve in een op empirie en logica gebaseerd systematisch samenhangend geheel van wetenschappelijke uitspraken onbruikbaar zijn. Door deze taalanalytische studies is volgens Hans Albert een 'logisch einwandfreie Lösung' van het probleem van de waardevrijheid mogelijk geworden[10].

Het is nuttig op dit aspect van de wetenschapstheoretische discussie even in het kort in te gaan. De logisch grammaticale analyse van de zogenaamde waardeoordelen opereert met een aantal noodzakelijke onderscheidingen:

De eerste onderscheiding is die tussen objectstaal, die het voorwerp van een analyse kan zijn, en de metataal, die als instrument van de analyse gebruikt wordt. Zo wordt bijvoorbeeld onderscheiden tussen ethiek, als een systeem van uitspraken dat op normatieve wijze betrekking heeft op menselijk handelen, en meta-ethiek als een theorie over ethische systemen, of een analyse van ethische begrippen.

Welnu, op het meta-niveau speelt het probleem van de fundering van het waargenomen verschijnsel dat mensen aan gedragingen en goederen 'waarden' toekennen. Ongeacht de inhoud van het ethisch systeem dat iemand (subject of object) aanhangt, kan men vragen naar het fundament van waarden als zodanig. Bij de gegeven antwoorden kan men hoofdzakelijk twee richtingen onderscheiden: 1) platonistische richtingen, die niet-natuurlijke wezenheden postuleren als fundament van de waardeverschijnselen; 2) de zogenaamde reductionistische richtingen, die alle waardeverschijnselen terugbrengen tot factoren in de natuurlijke wereld, die voor de empirische wetenschappen toegankelijk zijn. De diverse stromingen binnen deze twee grote richtingen (fenomenologie en intuïtionisme versus naturalisme en emotivisme) kunnen hier onbesproken blijven. De algemene waarde-problematiek komt hier in het eveneens gedifferentieerde vaarwater van de filosofie, meer in het bijzonder van de antropologie en de kenleer.

Voor ons thema is de problematiek van het meta-niveau echter niet aan de orde. Ons probleem speelt zich af op het vlak van de objectstaal. Op dit vlak, dat van het eigenlijke ethische spreken in de zin van het spreken over normen en waarden en

10. *Ibidem*, 44.

het daaruit te beïnvloeden menselijk gedragen, heeft men de onderscheidingen toegepast van praescriptieve en descriptieve taal: de taal van het handelingsvoorschrift, van de gedragsregulatie, tegenover die van de informatie gevende beschrijving. Waarde-oordelen behoren tot de praescriptieve taal. Ook al komen er descriptieve momenten in voor, toch impliceert dat niet dat de in deze taal vervatte uitspraken een bij uitstek cognitief karakter hebben, dat wil zeggen op de eerste plaats kennis bemiddelen. Vanwege het logische karakter van de waarde-oordelen (die op algemene regels, standaards, maatstaven, beginselen betrekking hebben èn op hun toepassing-toepasbaarheid in een concrete situatie) is echter rationele argumentatie dienaangaande mogelijk; ze kunnen zelf daarom ook voorwerp zijn van logisch-rationele analyse[11].

Kort gezegd: een waarde-oordeel impliceert logisch een oproep tot genormeerd handelen, maar is niet uit zijn eigen aard geschikt om informatie, kennis in rationeel-verwerkbare zin, over te dragen. Want wat gebeurt er nu eigenlijk, als iemand, bijvoorbeeld een historicus in een geschiedwerk, een waarde-oordeel, dat wil zeggen een zin in praescriptieve taal invlecht? Ik neem een actueel voorbeeld.

De medicus-historicus Leo Alexander releveerde in zijn artikel *Medical Science under Dictatorship*[12], dat de Nederlandse artsen tijdens de Duitse bezetting goed hebben beseft, dat instemmen met de verleiding van de Nazi's om over te gaan tot liquidatie van ernstig en ongeneeslijk zieken, de weg zou openen voor de ‘euthanasie’ van de sociaal onproductieven, de ideologisch onbruikbaren en de racistisch ongewensten: zij hebben deze instemming niet gegeven, zegt hij, omdat zij het leven te allen tijde als artsen wilden eerbiedigen. Letterlijk formuleert hij: ‘It is to the everlasting honor of the medical profession of Holland, that they recognized the earliest and most subtle phases of the attempt and rejected it... The Dutch physicians declared that they would not obey this order’.

Een ander soortgelijk voorbeeld staat te lezen bij Hempel[13] en is door hem ontleend aan het werk van H. Boehmer, *Luther and the Reformation*:

> ...in the course of the thirteenth century the idea of a crusade more and more lost its power over men's spirits. If the popes would keep open the important source of income which the indulgence represented, they must invent new motives to attract people to

11. H. Albert, ‘Wert, I, Allgemeine Wertproblematik’, in: E. von Berkerath, e.a., ed., *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, XI (Stuttgart-Tübingen-Göttingen, 1961) 638; *idem*, ‘Das Werturteilsproblem im Lichte der logischen Analyse’, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, CXII (1956) 410-439 en Junker, ‘Ueber die Legitimität’, 12-15, beide met bibliografische gegevens over studies op het vlak van taal en ethiek. Zie voorts K. Aschenbrenner, *The Concepts of Value. Foundations of Value Theory*. Foundations of Language, aanvullende reeks XII (Dordrecht, 1971).
12. *New England Medical Journal* (14 juli 1949).
13. C.G. Hempel, ‘Explanation in Science and History’, W.H. Dray, ed., *Philosophical Analysis and History* (New York, 1966) 115. Het citaat uit H. Boehmer, *Luther and the Reformation*, vertaald door E.S.G. Potter (Londen, 1930) 93-94.

> the purchase of indulgences. It is the merit of Boniface VIII to have recognized this clearly. By creating the jubilee indulgence in 1300 he assured the species a further long development most welcome to the Papal finances.

Analyse van de logische grammatica van deze zinnen maakt duidelijk 1. dat Alexander (en evenzo Boehmer) in deze zinnen de besproken situatie, gedrag, handeling van de Nederlandse medicus (en van de paus) in positieve zin kwalificeert, en zijn eigen stellingname dienaangaande aan de lezer mededeelt; 2. dat Alexander, dusdoende, een normatief principe (standaard, maxime) veronderstelt, dat een daaraan beantwoordend gedrag (stellingname, handelen) verlangt van allen voor wie het van toepassing is. Hij onderschrijft (tenminste impliciet) een algemeen beginsel, dat de eigen stellingname rechtvaardigt; 3. dat hij daarmede de normatieve verwachting uitdrukt, dat degenen tot wie hij zich in het uitspreken van dit waarde-oordeel richt zich met dit principe (zullen) identificeren, en zich dus op overeenkomstige wijze in overeenkomstige gevallen zullen gedragen[14].

Fundamenteel drukt deze zin dus slechts Alexanders stellingname uit; de kennisinhoud waarop die stellingname betrekking heeft is niet de inhoud van de stellingname als zodanig. Deze kennisinhoud is langs de weg van onderzoek verkregen, en vormt slechts de aanleiding tot het uitspreken van de stellingname. De stellingname informeert niet over het objectsveld, maar vooronderstelt die informatie. Stellingname en informatie zijn zo logisch en functioneel van elkaar onderscheiden.

Men kan deze problematiek ook anders benaderen. Er zijn twee soorten vragen te onderscheiden: A Een waarheidsvraag: bijvoorbeeld in te kleden als: ‘Is het waar of is het niet waar, dat de Nederlandse medici het euthanasie-bevel van de Nazi's weigerden te gehoorzamen’? B Een waarderingsvraag: bijvoorbeeld ‘Is het goed of is het niet goed?’

De vragen in A bedoeld, worden aan het historisch onderzoek voorgelegd, waarin als het ware alleen de rechercheur[15] bezig is. De vragen in B bedoeld komen als het ware ter beantwoording aan de rechter. De rechercheur wil alléén weten of iets gebeurd is, of iemand iets gedaan heeft; de rechter oordeelt overeenkomstig de in een gemeenschap geldende normen van nationale of internationale aard. Hij zal steeds een considerans hebben of een beroep doen op een algemeen aanvaarde regel, die hij bij zijn oordeel dient te hanteren, en die als zodanig veelal niet ter discussie staat. Zijn oordeel komt neer op een toepassing van de regel op het bijzondere geval. Zijn oordeel bevat als eindoordeel géén informatie over de feitelijke gang van zaken, wel echter over de gehanteerde maatstaven en de daaruit getrokken consequentie voor het bijzondere geval. Bij het bestrijden van een dergelijk oordeel

14. Albert, ‘Wert’, 639; *idem*, ‘Probleme der Wissenschaftslehre’, 45.
15. Robin Winks, ed., *The Historian as Detective. Essays on Evidence* (New York, 1968). Vergelijk Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Cahiers des Annales (Parijs, 1952) 69-70.

kan ofwel de algemene waarde-premisse, ofwel de toepasbaarheid ervan in twijfel worden getrokken; de feiten als zodanig staan echter niet ter discussie binnen het oordeel zelf.

De wetenschapstheoretische vraag is nu voor ons: Horen vragen en antwoorden van het type B, waarderingsvragen en waarderingsuitspraken thuis in de geschiedwetenschap? Zijn waarderingsuitspraken aan te merken als wetenschappelijke uitspraken? Kan men stellingnamen en bekentenissen van wetenschappelijke onderzoekers op het vlak van de geschiedenis met betrekking tot dat menselijk doen en laten in het verleden als wetenschappelijke uitspraken kwalificeren, ofschoon ze geen beschrijvend, maar een vóórschrijvend karakter hebben, niet over dat doen en laten van toen informatie geven, maar over de stellingname van de beoordelende onderzoeker nù[16.]?

Het antwoord op deze vraag hangt af van het criterium dat men aanlegt om een uitspraak ja dan neen wetenschappelijk te noemen. Het is, dunkt me, hier niet van belang om het verschil tussen causaal verklaren[17.], genetisch verklaren[18.], rationeel verklaren[19.] of beschrijvend verklaren[20.] toe te lichten. Want ondanks de verschillen in logische structuur zijn al deze uitspraken geformuleerd in objectstaal, en cognitief van inhoud. Zij bedoelen zoveel mogelijk object-adequate kennis mede te delen. En een allereerste vereiste voor een wetenschappelijke uitspraak is, dat deze kennis, informatie, mededeelt. Vandaar is de stap naar de geschiedwetenschap gemakkelijk gezet.

De geschiedwetenschap, opgevat als een systeem van uitspraken van beschrijvende of hypothetisch-verklarende aard, die zoveel mogelijk object-adequaat zijn en zo weinig mogelijk aan het object zelf vreemde elementen bevatten, kan waardeoordelen, die geen objectsinformatie geven, niet binnen haar objectstaal toelaten[21.].

16. Albert, 'Wert', 640.
17. H. Mandelbaum, 'Causal Analysis in History', *Journal of the History of Ideas*, III (1942) 30-50; *idem*, 'Historical Explanation. The Problem of 'Covering Laws', *History and Theory*, I (1961) 229-242.
18. Hempel, 'Explanation', 112-113.
19. W.H. Dray, *Laws and Explanation in History*, V, *The Rationale of Actions* (Oxford, 1957) 118-155.
20. Fred. D. Newman, *Explanation by Description. An Essay on Historical Methodology* ('s-Gravenhage, 1968); A. Danto, 'Historical Explanation. The Rôle of Narratives', *Analytical Philosophy of History* (Cambridge, 1965) hoofdstuk xi, 233-256.
21. Vergelijk Albert, 'Wert', 640: 'Eine kognitiv-informative Zielsetzung (Erkenntnis) macht Werturteile innerhalb sozialwissenschaftlicher Aussagenzusammenhänge entbehrlich, zumal eine Neutralisierung werthaltiger Systeme ihren Informationsgehalt unberührt lässt'. Vergelijk M.C. Brands, 'Over de waarde van waardeoordelen', in: De Boer en Köbben, ed., *Waarden en wetenschap*, 226-227.

III. De methodologische controverse tussen analytisch positivisten en neomarxisten: moet het wetenschapsbegrip worden herzien[22.]?

Van marxistische zijde nu, zowel orthodox als neo-marxistisch, wordt bezwaar gemaakt tegen dit binnen de sociale wetenschappen gehanteerde wetenschapsbegrip. Daar wordt gesteld: De objectiverende sociale wetenschap is slechts in staat te beschrijven wat is; de vraag echter hoe de staat, het recht, de politiek, de arbeidsverhoudingen, behoren te zijn, gaat deze wetenschap uit de weg. Ze laat het veld van de beslissingen vrij voor het spel van de macht, en schiet tekort in praktische toepasbaarheid[23.]. Om die te verhogen moet het wetenschapsbegrip worden herzien, zodat ook de praescriptieve uitspraken, de waarde-oordelen en de handelingsmaximen er een consistente plaats in krijgen, en een zelfde mate van algemene geldigheid verwerven als de uitspraken in de objectstaal.

De methodologische discussie die naar aanleiding van dit standpunt tussen de analytisch-positivistische theoretici en de zogenaamde dialectici is ontbrand gaat in de eerste plaats over de vraag of terwille van die praktische toepasbaarheid van de sociale wetenschappen die herziening van het wetenschapsbegrip noodzakelijk is. De analytische theoretici ontkennen dit, en ik stem met hun argumenten ten dele in. Toegepast op de geschiedwetenschap staat dat uitgedrukt in de volgende formulering: De maatschappelijke functie van de geschiedwetenschap maakt het niet noodzakelijk het huidige wetenschapsbegrip te herzien, dusdanig dat waardeoordelen er wel een consistente plaats in hebben. Immers, overal waar intersubjectieve kritiek mogelijk is, zijn waarde-oordelen niet noodzakelijk; waar zulke kritiek niet meer mogelijk is, kunnen waarde-oordelen slechts dogmatisch worden ingevoerd; alle problemen, ook moreel relevante problemen, zijn zakelijk te bediscussiëren, zonder zijn toevlucht te nemen tot waarde-oordelen[24.].

Uitgangspunt voor deze stelling is het standpunt van de analytisch-positivisten, dat er geen opperste waarde, geen laatste ‘moeten’, door wetenschappelijke bewijsvoering kan worden gefundeerd[25.]. Wetenschap moet zich volgens hen beperken tot

22. De oorspronkelijke teksten met betrekking tot deze problematiek in Th.W. Adorno, e.a. (Dahrendorf, Pilot, Albert, Habermas, Popper), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Sammlung Luchterhand LXXII (Darmstadt, 1972).
23. A. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus*. Suhrkamp 336 (2e dr.; Frankfurt, 1969) 19. Vergelijk J. Visser, ‘Kritische theorie van de maatschappij. Onmachtig protest, vertwijfelde hoop of potentiële emancipatie’, in: *Positivisme en dialectiek*. Eurosboekjes 1970, IV (Groningen, 1970) 43-84.
24. H. Albert, ‘Wertfreiheit als methodisches Prinzip. Zur Frage der Notwendigkeit einer normativen Sozialwissenschaft’, in: E. Topitsch, ed., *Logik der Sozialwissenschaften* (8e dr.; Keulen, 1972) 183.
25. Een analyse van het debat over dit onderwerp in W. Weber en E. Topitsch, ‘Das Wertproblem seit Max Weber’, *Zeitschrift für Nationalökonomie*, XIII (1952) 158-201. Zie ook Chr. von Ferber, ‘Der Werturteilsstreit 1909/1959. Versuch einer wissenschaftsgeschichtlichen Interpretation’, in: Topitsch, ed., *Logik der Sozialwissenschaften*, 165-180; H. Albert en E. Topitsch, *Werturteilsstreit*. Wege der Forschung CLXXV (Darmstadt, 1971).

logische analyse en positieve data-verwerving. In dat wetenschapsbedrijf is de waarde-vrijheid zelf een methodisch principe.

Volgens H. Albert moeten ook 'Wertprobleme' 'wertfrei' behandeld worden, zakelijk bediscussieerd worden. Daartoe moeten ze zoveel mogelijk losgemaakt worden van de eigen algemene wereldoriëntering van de onderzoeker die van allerlei waarde-bepalingen is doortrokken, en ook van de praktische taal van alledag die eveneens vol waarderingselementen zit. Wetenschappelijke vooruitgang is gebaseerd op de kritische discussie van alle verschijnselen in de richting van 'intersubjektive Ueberprüfbarkeit und Ueberprüfung'. Bij die kritische discussie is het beginsel van de waarde-vrijheid een methodische regel, die zorgt voor de neutralisering van het wetenschappelijk denken. Deze regel is van eminent praktisch belang, onder andere om rationaliteit te brengen op terreinen van het praktische leven, van het sociale handelen, in de sfeer van de politiek[26]. Het eigenlijke waardeoordeelsprobleem kan dus als volgt worden geformuleerd: in hoeverre moeten de sociale wetenschappen zelf het karakter van waarde-oordelen hebben? Hoe staan deze binnen de sociaalwetenschappelijke uitspraken zelf?

Albert[27] geeft toe, 1. dat: aan sociaalwetenschappelijke uitspraken 'Wertungen' ten grondslag liggen. Het gaat hier om de 'Wertbeziehung' zoals Max Weber die formuleerde, om de waardebasis van de sociale wetenschappen. De noodzaak van meta-wetenschappelijke basisbeslissingen is gegrond in de noodzakelijke selectie van gezichtspunten; deze basisbeslissingen maken ook de beoordeling van de relevantie mogelijk. Maar daarmede is niet gezegd, noch noodzakelijk gegeven, dat waarde-oordelen in de objectstaal zelf nodig zijn. De invloed van de interesse van de onderzoeker speelt overigens niet alleen bij de vraagstelling, maar ook bij de uitkomst van het onderzoek: toch is ook hier de houdbaarheid van de sociaalwetenschappelijke uitspraken slechts verifieerbaar via waardevrije intersubjectieve toetsingsmethoden, en niet via de interesse of andere subjectieve 'Wertungen'. De methodische eis bij uitstek blijft de verhoging van de intersubjectieve controleerbaarheid, het zoveel mogelijk neutraliseren van al de subjectieve invloeden in de wetenschappelijke analyse zelf. 2. Dat de sociale wetenschappen 'Wertungen' tot voorwerp van hun uitspraken kunnen maken. Het betreft dan echter geen waardeoordelen, maar 'Tatsachenaussagen' over feitelijke waarde-oordelen.

Met deze positie verschuift de vraag naar de volgende: is het ken-ideaal, dat wetenschap uit is op intersubjectief controleerbare informatie, gevat in descriptieve, niet-normatieve taal, waarbij de waarde-problematiek als basis-problematiek alleen

26. Albert, 'Wertfreiheit als methodisches Prinzip', 182-183.
27. *Ibidem*, 189-190. Vergelijk voorts O.D. Duintjer, 'Moderne wetenschap en waardevrijheid', *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte*, LXII (1970) 22-44. Ook in De Boer en Köbben, ed., *Waarden en wetenschap*, 20-45.

betrekking heeft op het meta-wetenschappelijk relevantieprobleem, voor iedereen aanvaardbaar? Albert[28.] houdt staande, dat ook de waarde-uitspraken in de basis gevat kunnen worden in descriptieve taal, en derhalve waarde-neutraal behandeld kunnen worden. Een dergelijke wetenschap vraagt dus niet om een normatieve, maar om een slechts technologische formulering van het toepassingsprobleem. Albert erkent echter dat met dit wetenschapsbegrip te accepteren een keuze gemaakt is, die zelf niet waardevrij is. Kort samengevat luidt zijn standpunt ten aanzien van de samenhang tussen wetenschap en politiek als volgt: Het principe van de waarde-vrijheid is een onderdeel van een methodologische conceptie, die aan de idee van de kritische discussie is georiënteerd. De dragende filosofie is die van het kritisch rationalisme. Deze positie-keuze is zelf niet waarde-vrij; er is sprake van een engagement vóór de rede, met name voor de methode van de rationele kritiek in het licht van de logica en de ervaring[29.].

IV. De 'kritische theorie'

De dialectici willen echter de zelfbeperking van het positivisme tot logische analyse en positieve data-verwerking overstijgen, en zo de neo-positivistische sociologieconceptie van Albert c.s. in een dialectische sociologie opheffen[30.].

De zogenaamde 'kritische Theorie' (Horkheimer, Adorno, Habermas, Wellmer) verzet zich tegen de objectiverende tendenzen in de sociale wetenschappen, en concentreert zich op de dialectische eenheid van subject en object binnen het historisch proces, dat naar de mening van deze auteurs in de rede (Vernunft)

> een voor zichzelf immanente gerichtheid bezit op autonomie van de mens tegenover de door hem gemaakte geschiedenis, op vrijheid van elk individu en op erkenning van elkeen door elkeen als persoon, kort gezegd, op opheffing van de historisch dwangmatige samenhang in een niet-dwangmatig dialogaal samen handelen van alle mensen[31.].

In deze controverse is voor historici vooral van belang, dat door de aanhangers van de 'kritische Theorie' nog weer eens duidelijk het historisch karakter van het waargenomen object en de historische positie van het waarnemend subject is onderstreept, alsmede het proces-karakter van de geschiedenis. In de kritische theorie

28. Albert, 'Wertfreiheit als methodisches Prinzip', 191-195.
29. *Ibidem*, 198-200; *idem, Konstruktion und Kritik. Aufsätze zur Philosophie des kritischen Rationalismus* (Hamburg, 1972). Vergelijk G. Witschel, *Wertvorstellung im Werk Karl R. Poppers* (Bonn, 1971); G. Ebeling, *Kritischer Rationalismus? Zu Hans Alberts 'Traktat über kritische Vernunft'* (Tübingen, 1973).
30. H. Baier, 'Soziologie und Geschichte. Ueberlegungen zur Kontroverse zwischen dialektischer und neupositivistischer Soziologie', *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, LII (1966) 67-91.
31. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie*, 10, met verwijzing naar M. Horkheimer, *Kritische Theorie* (2 dln.; Frankfurt a.M., 1968). Vergelijk B.C. van Houten, *Tussen aanpassing en kritiek. De derde methodenstrijd in de Duitse sociologie* (Deventer, 1970).

gaat het om meer dan de traditionele hermeneutische probleemstelling, die object en subject in een interpretatie-cirkel besluit. Door de introductie van de historische dimensie wordt de objectivistische schijn van de hermeneutische wetenschappen verstoord: object en zin-interpreterend subject zijn in een traditie-samenhang samengebonden, die een handelingskarakter heeft[32]. De hermeneutische duidingen moeten de dialectische samenhang blootleggen van de subjectieve zingeving van het handelen met de zinvolle structuur van het objectveld en de daar heersende proces-logische wetmatigheden, waarbij het primaat toekomt aan de handelende mensen, die zoeken hun praeformaties te overstijgen[33]. De dialectici beschouwen de sociale wetenschappen dus ook niet als een speciale tak van de empirischanalytische wetenschappen; evenmin achten zij het belang ervan beperkt tot een technisch belang. De sociologie is in hun ogen al sinds zijn oorsprong een door praktisch-emancipatorisch kennisbelang geleide wetenschap, theorie van de eigen tijd, en tegelijk gesystematiseerde geschiedschrijving. De 'kritische Theorie' verstaat zichzelf als 'empirische Geschichtsphilosophie in praktischer Absicht'[34]. De verklarende theorie wordt geformuleerd met een praktisch doel; juist als in de psychoanalyse het begrijpbaar maken van een pathologische situatie voorwaarde is voor het therapeutisch helen[35].

De kritische theorie begrijpt zichzelf als normatieve, door de rede zelf inhoudelijk genormeerde wetenschap. De leidinggevende idee is die van 'het goede leven' in de boven aangegeven zin, een idee die in de historisch-maatschappelijke situatie van na de 'Aufklärung' niet meer weg te denken is, en die als zin van de geschiedenis kritisch aan de maatschappij wordt voorgehouden. Uitgaande van die idee reconstrueert deze kritische geschiedfilosofie de tot heden verlopen geschiedenis als de plaats waarin waarheid maar ook onwaarheid, wederzijds begrip maar ook dwang aanwezig is. De historische reconstructie van deze objectieve zinsamenhang van het verleden als basisverklaring van de bestaande maatschappelijke verhoudingen is dan tevens kritiek op die verhoudingen. Het historisch verstaan waarop deze kritische maatschappijtheorie uit is, is een historisch verstaan van de in het heden als dwang ervaren heerschappij-verhoudingen, en de als onwaar ervaren legitimatie ervan, met het praktische doel om ze op te heffen[36].

32. *Ibidem*, 32.
33. H. Fleischer, *Marxismus und Geschichte*. Suhrkamp 323 (Frankfurt, 1969) 53.
34. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie*, 38-39, met verwijzing naar J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse* (Frankfurt, 1968) III, 9 en *idem, Zur Logik der Sozialwissenschaften* (Tübingen, 1967).
35. De analogie met de psycho-analytische methodologie niet alleen bij Habermas, *Erkenntnis*, III, 11 en 12; *idem*, *Logik*, 186 en Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie*, 40-41, maar ook bij K.-O. Apel, 'Communication and the Foundations of the Humanities', *Acta Sociologica*, XV (1972) 7-26. Vergelijk *Man and World*, V (1972) 33-35.
36. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie*, 41-42, 48-50, 52-53, met verwijzing naar Habermas, *Erkenntnis*, III, 12 en *idem*, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'* (Frankfurt, 1968).

De geschiedeniswetenschap die binnen deze 'historisch-gerichte maatschappijtheorie' een zeer belangrijke rol speelt, wordt ook door dit praktisch-emancipatorische kennisbelang geleid. Reconstructie van de geschiedenis moet volgens deze theoretici geleid worden door de emancipatorische kritiek op de geschiedenis.

Geschiedenis wordt zo dus verstaan als de praxis van handelende subjecten, die geïnteresseerd zijn in vrijheid welke nog gerealiseerd moet worden. De structuur van de geschiedenis is zo teleologisch georiënteerd aan een handelingsdoel: dat wat reeds gebeurd is krijgt zijn vorm vanuit het nog niet gebeurde maar geïntendeerde van de toekomst, waarop feitelijk handelende en geschiedenismakende subjecten zich richten. Zij interpreteren hun handelingen in de richting van een feitelijke handelingssamenhang, waarvan echter de bewegingsrichting niet gelijk is aan het bijeenhouden van die subjectieve bedoelingen, maar objectief zinvol de toekomst in loopt. De historisch georiënteerde sociologie moet derhalve zo geconstrueerd worden, dat zij, door het 'Vorverständnis' dat subjecten van zichzelf hebben heen, in staat is de objectieve handelingssamenhang van de geschiedenis te ontdekken. De operatie die hiertoe moet worden uitgevoerd, vat Baier[37.] als volgt samen:

> Habermas versucht über das Verständnis des Subjekts, das eine je eigene Geschichte zu leben glaubt, zu einem Subjekt, das je eine Geschichte hat, schliesslich zu einer Wirklichkeit zu kommen, die er Geschichte nennt und die den Subjekten ihre Geschichte gibt. Die subjektiv verfasste soziale und geschichtliche Lebenswelt der Individuen wird auf diese Weise das für ihn greifbare Komplement einer objektiven Lebenswelt mit historischer Struktur, ja mit historischer Gesetzlichkeit.

Kennis van deze geschiedenis is voorwaarde voor de praxis, is empirische geschiedenisfilosofie met een praktisch doel[38.].

Uit zijn eigen aard moet de 'kritische Theorie' inderdaad als een geschiedfilosofie worden verstaan. Als zodanig onderwerpt deze positie zich aan een dubbele maatstaf: 'Zij leeft alleen vanuit de bewuste erkenning van degenen die voor haar spreken en ernaar handelen, en zij kan zich slechts handhaven op de weg van de voortgaande maatschappelijke verwerkelijking van de idee, in het terzijde schuiven van een stuk concrete onvrijheid'[39.]. Zij, de kritische theorie, heeft daarmede inderdaad slechts een hypothetische status, als filosofisch moment van een experimentele historische praxis die nog aan de gang is. Zij is niet te begrijpen in termen van de analytische, objectiverende wetenschap. Als filosofie is deze kritische theorie dan ook geen werkelijk alternatief voor de analytische wetenschap.

Samenvattend kan aldus worden geponeerd: De 'kritische Theorie' gaat uit van

37. Baier, 'Soziologie und Geschichte', 81.
38. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie*, 53.
39. *Ibidem*, 9 en 42, met verwijzing naar Horkheimer, 'Traditionelle und kritische Theorie', *Kritische Theorie*, II, 169.

de rede die voor zichzelf besloten heeft (dezidierte Vernunft), en ontleent de objectieve rechtvaardiging van het praktische handelen aan de zin, dat is de totale samenhang van de geschiedenis. Deze is echter niet wetenschappelijk kenbaar. De 'kritische Theorie' berust derhalve niet op wetenschappelijke analyse maar op een (willekeurige) ethische keuze, een waarde-oordeel[40]. De 'kritische Theorie' is geschiedfilosofie in de vorm van objectieve wetenschap.

De kritische theorie is niet alleen geformuleerd als alternatief op de objectiverende tendenzen in de moderne analytisch-positivistische wetenschapstheorie, zij keert zich ook tegen het 'heimelijk positivisme'[41] dat in een bepaalde marxistische benadering van de historische sociale werkelijkheid aan de dag treedt. Zij wil zich uitdrukkelijk concentreren op de mensen als de producenten van al hun eigen levensvormen en protesteert daarmede tegen die dogmatische verstarring in het marxisme die de nomologische aspecten van het historisch aspect te eenzijdig benadrukt. De tegenstelling tussen waarden versus feiten is in deze vorm van het marxisme geheel opgeheven, doordat alles wat als waarden in een samenleving objectieve geldigheid kan opeisen tenslotte samenvalt met de objectieve wetmatigheden van het historisch proces, en zo noodzakelijk tot feit wordt. In een verhandeling over waarde-oordelen en waarde-betrokkenheid in de geschiedwetenschap moet ook deze objectivistische theorie worden besproken.

V. Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de marxistische geschiedstheorie: de wetmatigheid van het historisch proces en de partijdigheid van de historicus

Een uiteenzetting van de nomologisch-marxistische visie op het probleem van de waarde-oordelen, in het kader van de theorie van de geschiedwetenschap, kan het beste beginnen met de uiteenzetting van de visie van een marxistisch ethicus als Wolfgang Eichhorn I[42], aangaande de algemene problematiek rond de morele waarde-oordelen, om vervolgens naar de theorie van de marxistische geschiedschrijving over te gaan.

Samengevat komt de marxistische visie op de waarde-oordelen-problematiek neer op de volgende stellingen. Uitdrukkingen als: 'A handelde goed'; 'B was een deugdzaam mens'; 'gedrag of handeling C is goed', zijn niet ware of onware oordelen in de klassieke zin van het waarheidsbegrip, dat ook marxisten aanhangen: 'Wahrheit (ist) die Eigenschaft von Urteilen oder Aussagen, in der (die) Aussage oder die

40. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie*, 51: 'Die Idee der Freiheit, sofern die zum Leitfaden einer emancipatorischen Kritik wird, bleibt ein problematisches Vorurteil'.
41. *Ibidem*, 69-127.
42. W. Eichhorn I, *Wie ist Ethik als Wissenschaft möglich?* (Berlijn, 1965); *idem*, *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie* (2e dr., Opladen, 1971).

Behauptung eines Sachverhalts mit dem wirklichen Sachverhalt übereinstimmen'[43]. Evenmin zijn het louter descriptieve uitspraken. Deze uitdrukkingen hebben veeleer een sociaal-pragmatische functie: ze drukken een waardering ('Wertung-Bewertung') uit. Het 'goed-zijn', dat over A, B of C wordt uitgezegd, drukt geen objectseigenschap of zakelijke toestand uit, maar een waardering van een objectseigenschap vanuit een doelstelling.

De sociaal-pragmatische functie van de waarderende uitspraken - ook zoals die in geschiedschrijving voorkomen - is als volgt te omschrijven: de morele uitdrukking bedoelt te zeggen, dat een bepaalde handelingswijze, zoals die door A of B gepraktiseerd wordt/werd - collectieve waardering verdient, en dat iedereen zo zou dienen te handelen. De waarderende uitspraken geven dus sociale normen van collectief en persoonlijk handelen door: een waarde-oordeel is eigenlijk een bevel in de misleidende vorm van een oordeel[44]. De moreel-pragmatische informatie die in de uitspraak: 'A was een goed mens', gegeven wordt, reikt tevens impliciet handelingsmaximen aan met het oog op een te realiseren ideaal:

> ... [er] zielt in seiner normativ-wertenden Funktion stets auf Möglichkeiten, noch nicht Vorhandenes, Ideales, Sein-Sollendes, und schliesslich auf die bewusste individuelle Einstellung, Handlung, auf bewusste, willentliche Aktion zur Änderung von Umständen durch die Menschen. Nur in dieser Funktion hat er in dieser Zusammenhang Sinn[45].

Als de waardering van een objectseigenschap wordt vastgesteld vanuit een te realiseren doelstelling, dan wordt ook de geldingsaanspraak van de geïmpliceerde morele beginselen daardoor bepaald. In de pragmatische sfeer is deze aanspraak drievoudig rationaliseerbaar en legitimeerbaar: 1. er is een objectieve realiseringsmogelijkheid van de aanspraak; 2. hij is historisch gerechtvaardigd; 3. hij is in historisch-pragmatische zin geëigend en doelmatig. Het gaat hier over 'pragmatisch' in marxistische zin. Het objectieve kriterium van de legitimiteit en de doelmatigheid of geëigendheid van normatieve en waarderende ideële constructies ligt in de praxis van de historische ontwikkeling. Kan men dus niet spreken van een 'ware' moraal, omdat de categorie 'waar' of 'onwaar' hier niet toepasbaar is, Eichhorn I wil wel spreken van een juiste moraal. Juist is een moraal, die a. maximaal in overeenstemming is met de maatschappelijke ontwikkeling; b. op een juist inzicht (in marxistische zin verstaan) is gegrondvest en niet op een ideologie (vals bewustzijn); c. op een wetenschappelijk fundament rust, dat wil zeggen op het marxisme-leninisme[46].

Omdat de doelstelling van het historisch proces een objectief gegeven is, en omdat

43. Eichhorn, *Wie ist Ethik*, 96.
44. *Ibidem*, 93, met verwijzing naar R. Carnap, *Philosophy and Logical Syntaxis* (Londen, 1935).
45. Eichhorn, *Wie ist Ethik*, 94-95.
46. *Ibidem*, 109, 114-117.

mèt het historisch proces zelf alle andere menselijke doelstellingen gegeven zijn, zijn waarde-schattingen die bij dit proces aansluiten niet willekeurig of subjectief. Op dit inzicht in het voorgegeven karakter van de realiteit berust de historischmaterialistische theorie van het maatschappelijk bewustzijn[47].

Een louter 'wissenssoziologische' benadering doet onvoldoende recht aan de objectiviteit van het historisch proces. Het zogenaamd waarde-vrije ideologieonderzoek levert hoogstens een reductie op van ideologische fenomenen tot sociale belangenniveau's. De constructie van een sociaal functie-schema van bewustzijnsinhouden, dat abstract wil zijn en los van alle klasse-gebondenheid, stelt ten onrechte alle waarderend-normatieve elementen van het denken op één lijn met ideologie. Het kwalitatieve onderscheid tussen de burgerlijke ideologie en het socialistische maatschappelijk bewustzijn wordt daarmede ontkend[48].

Het centrale vraagstuk ook voor marxistische theoretici is, of de sociale voorwaarden voor het wetenschapsbedrijf en de daaruit voortvloeiende waarde-houdingen van de wetenschapbeoefenaar onmiddellijk op het proces van kennisverwerving, ook in de geschiedeniswetenschap inwerken; met andere woorden: welke is de actieve rol van de subjectiviteit in de subject-object-dialectiek binnen het kenproces[49]? Anders geformuleerd: zijn de morele normen en waardering slechts subjectieve gevoelens, wensen etc., die niet op objectief gegeven doeleinden steunen, en derhalve uit het wetenschappelijk kenproces geëlimineerd moeten worden, of beantwoorden ze aan een concrete situatie in de objectieve historische ontwikkeling van de maatschappelijke verhoudingen, en ontlenen ze daaraan hun algemene geldigheid[50]?

Het marxisme wijst de neutralistisch-positivistische houding af, die de subjectiviteit en de individualiteit van de geschiedschrijver daar waar de historische data tot feiten, gebeurtenissen en gebeurtenisketens, en tenslotte tot een historie-beeld worden samengevat, zoveel mogelijk wil elimineren[51]. Deze waarde-vrijheid, beter waarde-oordeels-vrijheid, wordt als beginsel van levensvormgeving en methodebepaling van de wetenschap een goedkoop vooroordeel geacht. In en via de weten-

47. *Ibidem*, 56, met verwijzing naar Lenin: 'In Wirklichkeit werden die Zwecke des Menschen durch die objektive Welt erzeugt und setzen sie voraus - finden sie als Gegebenes, Vorhandenes vor. Aber dem Menschen *scheint* es, dass seine Zwecke von ausserhalb der Welt stammen, von der Welt unabhängig sind ('Freiheit') in: 'Philosophische Hefte', *Werke*, XXXVIII (Berlijn, 1964) 179.
48. G. Brendel, 'Zur Rolle der Parteilichkeit im Erkenntnisprozess des Historikers', in: E. Engelberg, ed., *Probleme der Geschichtsmethodologie* (Berlijn, 1972) 103-120. Vergelijk voor een gematigder standpunt Adam Schaff, *Histoire et vérité. Essai sur l'objectivité de la connaissance historique* (Parijs, [1971]); *idem*, 'The Historian's Engagement and the Objective Nature of Historical Truth', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 310-320; I.S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts* (Berlijn, 1964) II, 118-135.
49. Brendel, 'Zur Rolle der Parteilichkeit', 108-109.
50. Eichhorn, *Wie ist Ethik*, 97.
51. Brendel, 'Zur Rolle der Parteilichkeit', 112.

schap moeten de normatieve, waarderende momenten tot praktische levensprincipen worden, die werkzaam kunnen zijn voor de opbouw van de socialistische maatschappij[52].

De analytisch-positivistische wetenschapstheorie van de waarde-vrijheid komt in de ogen van deze marxisten neer op reactionaire partijdigheid tot bescherming van de 'status quo'. De marxistische wetenschapstheorie daarentegen, zeggen zij, kiest op objectieve en wetenschappelijke grondslagen voor de progressieve partijdigheid van de wetenschap, ook van de geschiedschrijving.

G. Brendler[53] verstaat onder partijdigheid een politieke houding, die openlijk uitdrukking geeft aan het klasse-bewustzijn. Partijdigheid heet een klasse-betrokken gedrag, dat zich in alle maatschappelijk relevante gebieden van het denken, handelen, en voelen kenbaar maakt, ook dus in de wetenschapsbeoefening. Het is een zich bewust inschakelen in de werkelijke dialectiek van de historische ontwikkeling, die tevens de verklaring geeft van de subject-object-dialectiek binnen het kenproces, en in samenhang daarmede de partijdigheid zijn juiste plaats wijst. Het kenproces is niet gereduceerd tot een contemplatief gebeuren, dat weliswaar aan de maatschappelijke orde ontspringt en er door geconditioneerd wordt, maar tenslotte tot de kensfeer en de daar geldende voorwaarden beperkt blijft. Kennis is inhoud en resultaat van een actief procesmatig inwerken van het subject op het object in het kader van de historisch-concrete maatschappelijke praxis. Het is een actief sociaal proces, dat mee ingrijpt in het zich voltrekkend historisch-dialectische proces. De wezenlijkste functie van de partijdigheid in het kenproces van de historicus bestaat dan ook volgens Gerhard Brendler[54] in het doorleiden naar de praxis; en de belangrijkste vorm van de praxis voor de historicus is de deelname aan de politiekideologische strijd van de arbeidersklasse.

Het doel van de marxistische partijdigheid is de wetenschappelijke uitdrukking van de belangen van de arbeiders, begrepen als de historische noden van deze klasse in de strijd om de verwerkelijking van hun historische missie. In Lenin's woorden: 'Als Aufgabe der Theorie, als Ziel der Wissenschaft wird hier direkt die Unterstützung der Unterdrückten in ihrem ökonomischen Kampf gestellt, wie er sich in der Wirklichkeit vollzieht'[55].

Deze partijdigheid leidt het gehele wetenschappelijke kenproces: hij oriënteert de onderzoeker op een praktijk-betrokken, maatschappelijk relevante thema-keuze,

52. Eichhorn, *Wie ist Ethik*, 103.
53. Brendel, 'Zur Rolle der Parteilichkeit', 104-105, met verwijzing naar Lenin: 'Anderseits schliesst der Materialismus sozusagen Parteilichkeit in sich ein, da er dazu verpflichtet ist, bei jeder Bewertung eines Ereignisses direkt und offen den Standpunt einer bestimmten Gesellschaftsgruppe einzunehmen', in: 'Der ökonomische Inhalt der Volkstümlerrichtung', *Werke*, I, 414.
54. Brendel, 'Zur Rolle der Parteilichkeit', 115.
55. 'Was sind die "Volksfreunde" und wie kämpfen sie gegen den Sozialdemokraten', *Werke*, I, 333-334, geciteerd door Brendel, 'Zur Rolle der Parteilichkeit', 108. Vergelijk *ibidem*, 117.

leidt de methode-keuze in thema-adequate richting, stimuleert de theorievorming met het oog op het praktijk-betrokken kendoel, en voert het zo bereikte wetenschappelijk resultaat als theoretische toeëigening van de werkelijkheid naar die werkelijkheid terug, daarmede de praktisch-geestelijke verwerkelijking van het dialectisch proces verdervoerend[56].

Het zo gewonnen wetenschappelijk resultaat wordt tot fundament voor verdere politieke en morele waarde-oordelen en handelingsdirectieven. Het kan de persoonlijkheid vormen en de massa stimuleren tot groter élan bij de realisering van de gewenste samenleving, die zich noodzakelijk zàl realiseren.

VI. Kritiek op het uitgangspunt van de nomologisch-marxistische theorie

Kritiek op het uitgangspunt van de nomologisch-marxistische theorie wordt onder andere door Westduitse neo-marxisten geformuleerd. Hun bezwaar richt zich tegen de idee van een objectief geschiedenisproces, dat zich volgens eigen wetmatigheden in feite casu quo noodzakelijk in een bepaalde richting voltrekt. Dat komt neer op de veronderstelling dat de dragende subjecten van het historisch proces een absolute zin van de geschiedenis volbrengen casu quo kunnen volbrengen, hoewel de ontwikkelingswetten van de geschiedenis van de wil en het bewustzijn van mensen onafhankelijk zijn. De geschiedeniswetenschap houdt zich volgens Kohn juist met dit proces als onderzoeksobject bezig:

> Obwohl in der Geschichte der Gesellschaft mit Bewusstsein begabte und ihre eigenen bestimmten Ziele verfolgenden Menschen wirken, summieren sich die individuelle Handlungen zu einem bestimmten objektiven System gesellschaftlicher Verhältnisse, die sich nach ihren eigenen, vom Willen und Bewusstsein der Menschen unabhängigen Gesetzen entwicklen (obwohl sie Gesetze der menschlichen Tätigkeit sind und nur in ihr sich manifestieren). Eben dieses objektive System der gesellschaftlichen Verhältnisse in seiner vorwärtsschreitenden Entwicklung stellt den Forschungsgegenstand der Gesellschaftswissenschaften, einschliesslich der Geschichtswissenschaften dar[57].

Een neo-marxist als H. Fleischer[58] legt het accent echter anders. Vanuit een hernieuwde analyse van Marx' werken toont hij aan, hoe weliswaar in die werken aanzetten te vinden zijn voor de (sowjet-)marxistische nomologische interpretatie van de geschiedenis ('geschiedenis als een, vanuit de objectieve structuur- en proceslogica van het sociaal-historisch gebeuren zelf gezien, wetmatig verlopend natuurhistorisch proces'), maar dat daarmede aan de antropologische of antropogeneti-

56. *Ibidem*, 116.
57. Kon, *Geschichtsphilosophie*, III, 104.
58. H. Fleischer, *Marxismus und Geschichte*. Suhrkamp 323 (Frankfurt, 1969). Vanuit een ander gezichtspunt de kritiek van Ger Harmsen, *Natuur, geschiedenis en filosofie* (Nijmegen, 1974).

sche (‘Geschiedenis als menswording’) en aan de pragmatologische aanzet (‘Geschiedenis als de meer blinde dan doelbewuste resultante van het handelen van individuen en groepen’), die eveneens bij Marx te vinden zijn, wordt voorbijgegaan. Deze drie aanzetten corrigeren elkaar en vullen elkaar aan. Fleischer wijst een hypostasiëring van de geschiedenis af en stelt, met de Marx van ‘Die deutsche Ideologie’ en de elf ‘Feuerbach-thesen’, de actief zijn doel nastrevende mens centraal[59]. Elke boven-historische teleologie wordt afgewezen, evenals de idee van een normatieve wezensbepaling van de mens, die zich in de geschiedenis verwezenlijken moet. Geschiedenis wordt gezien als een open proces van steeds weer contingente synthesen in bijzondere situaties, waarin de activiteit van de menselijke subjecten centraal staat. Deze praktische subjectiviteit heeft het kwalitatieve primaat boven de inderdaad aanwezige objectieve determinanten van het geschiedproces, die als ‘onveranderlijke vooronderstellingen van menselijke veranderbaarheid’ (Kofler) de geschiedenis mede bepalen[60]. Geschiedenis is een resultatief proces, dat geen eigen ‘zin’, zeker geen finale zinbepaling in de richting van een of ander eindresultaat heeft: ‘sie ist eine Dimension des Handelns der ihr Leben wie auch ihre Vergesellschaftung möglicherweise verändert reproduzierenden Menschen’[61]. Als de produktie de ‘grondslag’ is van alle maatschappelijke ordening, dan ziet Fleischer toch als ‘midden’ van het gehele systeem van menselijke behoeftenbevrediging het primaat van de menselijke waardigheid (Bloch), de aandrift tot een aangepaste sociale positie-bepaling, het pathos van de personale autonomie en de gesocialiseerde vrijheid[62].

Dit centraal stellen van de handelende mens berust op een antropologische visie: ‘die praktische Subjektivität [ist] die Instanz der Selbstgesetzgebung für das, was Geltung haben soll’[63]. Maar deze praktische subjectiviteit is tegelijk ook de uitvoerder van wat gerealiseerd behoort te worden, werkend aan de geschiedenis als een praktisch project, berustend op concreet-historische mogelijkheden en voorwaarden. Het marxisme is de ‘humanistisch-emancipatorische filosofie van de praxis’.

In deze neo-marxistische visie op de geschiedenis, die aansluit bij de kritische maatschappij-theorie zoals die boven werd uiteengezet, is de nadruk op het handelende, zingevende subject van de geschiedenis - hoezeer ook geplaatst binnen de objectieve praeformaties van de geschiedenis -, en daarmede dus ook op de geschiedenis als dynamisch contingent proces, van groot belang tegenover de objecti-

59. Fleischer, *Marxismus*, 18.
60. *Ibidem*, 55, met verwijzing naar L. Kofler, *Der asketische Eros* (Wenen, 1967).
61. Fleischer, *Marxismus*, 94.
62. *Ibidem*, 59-60, met verwijzing naar E. Bloch, *Naturrecht und menschliche Würde* (Frankfurt, 1961).
63. Fleischer, *Marxismus*, 92.

verende tendenties die in de analytisch-positivistische wetenschapstheorie vanuit de nadruk op de a-historische logica aanwezig zijn. Geschiedfilosofisch gesproken heeft het neo-marxisme meer aan de hermeneutische geschiedwetenschap te zeggen, dan het logisch positivisme.

Deze nadruk op het handelend zingevend subject en de daarmede verbonden andere instelling in de kentheoretische vragen treft men ook aan in Amerikaanse sociologische richtingen als de interactie-theorieën (symbolisch interactionisme, fenomenologische sociologie en ethnomethodologie), die meer van de sociaal-culturele werkelijkheid uitgaan dan de economisch-sociale realiteit.

Door dit verzet tegen de objectiverende benaderingswijze van de positivistisch georiënteerde empirisch-sociale wetenschappen, is ook het probleem van 'Verstehen' versus 'Erklären' weer opnieuw aan de orde gesteld, en lijkt er weer ruimte vrij te komen voor een goed verstaan van de eigen structuur van het historisch kennen. Ook binnen de analytische traditie was daar reeds voor gepleit door bijvoorbeeld Peter Winch in zijn *The Idea of a Social Science* (1958) en door W. Dray. Op Dray's theorie komen we nog terug.

Laat ons tenslotte, na deze rondgang door wetenschapstheoretische beschouwingen, ons concentreren op de geschiedwetenschap, op haar aard en functie, met centrale aandacht voor het waardenprobleem.

VII. Waarde-oordeel en waarde-betrokkenheid in de geschiedwetenschap

1. Morele oordelen

Ik wil hier niet uitvoerig ingaan op die opvattingen, welke de geschiedwetenschap maken tot een tak van de morele wetenschappen, en 'historical scholars' een functie geven als 'ethical leaders'. In een overzichtelijk artikel heeft H. Steele Commager[64.] nog eens al die posities bijeen geplaatst van Prescott, Parker, Creighton, Lord Acton, Froude, Michelet, von Treitschke, Motley, Carlyle en meer modern van Veronica Wedgwood, Isaiah Berlin, Arnold Toynbee, die alle samen komen in een paar kernuitspraken:

> In telling what has been, the historian is also to tell what ought to be, to write in the interest of mankind, or judge man and their deeds by the immutable laws of universe [Parker,[65.]]; The inflexible integrity of the moral code is to me the secret of the authori-

64. H. Steele Commager, 'Should the Historian sit in Judgement?', *The Search for a Usable Past and other Essays in Historiography* (New York, 1967) 300-322.
65. Theodore Parker, Works, X, 86, geciteerd door Steele Commager, *The Search*, 303.

> ty, the dignity, the utility of history [Acton,[66.]]; The moral laws are universal and timeless; murder is always murder and betrayal is always betrayal, cruelty and intolerance are always the same...[67.].

Nog zeer onlangs heeft Jean Stengers[68.] bespiegelingen neergeschreven over de morele oordelen in de geschiedwetenschap, en ze tenslotte afgewezen, zelfs in de vorm van een politieke of morele beschouwing toegevoegd aan een geschiedenis, die in de eerste plaats bekommerd is om het verleden te kennen en te begrijpen. Er is geen enkel beginsel waartoe men onveranderlijk zijn toevlucht zou kunnen nemen. Stengers wil zich beperken tot een 'attachement à la vérité', en hij ziet de beste garantie voor een maximum aan morele werkdadigheid van de historicus in de toeleg op de wetenschappelijke geschiedenis, zonder moreel oordeel.

Maar de problematiek zit waarlijk niet in de al of niet toelaatbaarheid van morele oordelen binnen de geschiedwetenschap, noch in de al of niet absolute geldigheidsgraad van dergelijke uitspraken. Het probleem van de waarde-betrokkenheid raakt het hart van het wetenschappelijk bedrijf zelf, en staat in zeer nauwe samenhang met dat van de subjectiviteit of objectiviteit van de geschiedwetenschappelijke uitspraken zelf.

2. Het subjectivisme in de geschiedschrijving

De discussie daarover gevoerd is al zeer oud, en allerlei argumenten en antwoorden zijn aangedragen voor posities pro of contra. Overzichten van die discussie zijn in verschillende samenvattende werken te vinden, laatstelijk bij Hans-Walter Hedinger[69.], die constateert, dat heden ten dage de opvatting prevaleert, dat subjectiviteit tenslotte onuitroeibaar is, dat de geschiedwetenschap in het wezenlijke deel van haar inzichten ('Erkenntnisse') 'standort-gebunden' is. Zijn eigen standpunt is, dat geen enkel geschiedbeeld onafhankelijk van de tijd is, terwijl toch geen enkel tijdgebonden geschiedbeeld zonder bovenhistorisch-dogmatische inhouden uitkomt, ook al zijn die slechts zeer formeel[70.]. Dat is ook de recente mening van

66. Geciteerd door *idem* in *ibidem*, 304, zonder verwijzing naar de bron van het citaat, vergelijk *ibidem*, 309-310.
67. *Ibidem*, 311.
68. Jean Stengers, 'Quelques réflexions sur le jugement morale en histoire', *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques. Académie royale de Belgique*, 5e serie, LVIII (Brussel, 1972-1975) 189-205: 'La forme qu'a adoptée l'histoire dit scientifique est en définitive, me paraît-il, celle qui assure à la leçon de l'historien le maximum d'efficacité. D'efficacité moral, sans jugement moral' (205). Vergelijk David Hackett Fischer, *Historians' Fallacies. Towards a Logic of Historical Thought* (New York, 1970) 78-82, over moralistische drogredeneringen in de geschiedschrijving. Zie ook Edward H. Carr, *What is History* (Londen, 1961; Pelican A 652, 1964) 75-84.
69. H.-W. Hedinger, *Subjektivität und Geschichtswissenschaft. Grundzüge einer Historik*. Historische Forschungen, II (Berlijn, 1969) 7, 23-25.
70. *Ibidem*, 417. Vergelijk echter 663.

Herman von der Dunk[71.]: de reconstructie van het concrete bestaan van het verleden kan nooit een waardevrij, tijdeloos en universeel geldig karakter hebben, maar zal steeds een mengsel zijn van tijdloze en zeer tijdbepaalde componenten. De historicus kan het verleden slechts reconstrueren binnen zijn eigen tijdelijk bepaalde wereldbeeld. Desondanks houden beide auteurs uitdrukkelijk aan het objectiviteitspostulaat vast. Hans Michael Baumgartner's concept van geschiedenis als (re)constructie is uitgesproken subjectivistisch[72.].

De genoemde schrijvers zijn de meest recente uit een lange reeks, die met allerlei verschillende argumenten de onontkoombare subjectiviteit, dat is subject-gebondenheid van de geschiedwetenschap hebben aangetoond. Laten wij die argumenten nog eens in het licht plaatsen[73.]. Voor Erich Rothacker en Gerhard Ritter bijvoorbeeld gold dat alle methodische maatregelen, elk waarde-oordeel, en elke eindterm van een individueel wetenschappelijk werk tenslotte vanuit een wereldbeschouwelijk perspectief wordt bepaald; 'objectiviteit' is niet meer dan 'subjectieve eerlijkheid'. Raymond Aron stelde, dat historische kennis uit is op de 'systèmes d'idées ou de valeurs' die immanent zijn aan het bewustzijn van de handelende individuen, maar constateert voor het overige, dat geen enkel regime alle waarden of alle mensen met elkaar verzoent. Door Paul Ricoeur werd de logische definitie van de objectiviteit omgezet in een ethische, terwijl Henri-Irenée Marrou alle geschiedkennis uiteindelijk aan een 'acte de foi' laat ontspringen, met sympathie en vriendschap als belangrijkst instrumentarium voor het herkennen van het verleden en de bedoelingen van mensen. De waarheid van de wetenschappelijke uitkomsten achtte hij tenslotte afhankelijk van de mentale integriteit van de onderzoeker. Lucien Febvre schreef: 'Il n'y a pas de l'Histoire, il y a des historiens'.

Ook in Engeland en misschien daar nog het sterkst leeft de subjectivistische traditie. Meyerhoff keerde zich tegen 'the assumption that the language of history can be analysed in isolation from history as a reality', terwijl ook Namier en Renier geschiedenis zien als een subjectieve individuele expressie, een kunst, geen wetenschap. De generalisaties die er in voorkomen zijn subjectief, en staan niet historisch vast zoals feiten als vaststaand kunnen worden aangemerkt als ze door liberalen en marxisten, katholieken en protestanten worden aanvaard.

71. H. von der Dunk, 'Wertfreiheit und Geschichtswissenschaft', *Historische Zeitschrift*, CCXIV (1972) 1-25, tegenover Junker, 'Ueber die Legitimität', noot 7. Ook in De Boer en Köbben, ed., *Waarden en wetenschap*, 172-199 en 200-222. Voorts van dezelfde artikelen in *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIV (1971) 501-509 en *ibidem*, LXXXV (1972) 157-160. D. Junker kwam op het probleem terug in een meer filosofisch artikel, samen met Peter Reisinger, 'Objektivität in der Geschichtswissenschaft', *Historische Zeitschrift*, Beiheft III, Neue Folge, *Methodenprobleme der Geschichtswissenschaft* (München, 1974). Zie ook M.C. Brands, 'Over de waarde van waardeoordelen', 223-231.
72. *Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der historischen Vernunft* (Frankfurt, 1972).
73. De volgende voorbeelden zijn genomen uit Kon, *Geschichtsphilosophie*, II, 1-98.

In de Verenigde Staten is de ontwikkeling in een andere dan de subjectivistische richting duidelijk te volgen. Nog John Dewey (1859-1952) poneerde een subjectivistische filosofie waarin geen plaats is voor een objectief verleden; het subject verandert steeds, en daarmede ook het object van het historisch onderzoek. Ook het latere relativistische presentisme ('alle geschiedenis is hedendaagse geschiedenis') van Becker, Beard, Read en anderen bleef in de subjectivistische traditie staan, die tenslotte leidde tot de uitspraak van Bert James Loewenberg (1949):

> For the sophisticated, every man became his own historian; for the vulgar, history became 'bunk'. But the result in both cases was more or less the same - an anarchy of individual judgments, the role and indefeasible right to a private world of historical truth. For this as for everything else philosophers have a word - subjectivism - but the consequence, called by whatever name, is chaos.

Uit die chaos kwam een roep omhoog om een gemeenschappelijk bruikbaar verleden, om bruikbare historici, een roep om een positief ideaal, om sociale verantwoordelijkheid in de tijd van de koude oorlog, om terugkeer uit het private subjectivisme naar een onafhankelijk en 'objective scholarship'. Randall's objectief relativisme moest een vervanging zijn van Beards radicale subjectivisme: hij erkende dat zonder relatie van het subject tot het object dit object niet bestaat.

Nagel[74.] en Mandelbaum[75.] gaan dan in de richting van het neopositivisme. De laatstgenoemde poneert tegenover allerlei soort relativisme zoals dat van Croce, Dilthey, Mannheim, maar evenzeer tegenover anti-relativisten als Simmel, Rickert, Scheler en Troeltsch, dat een 'judgment of fact' voorafgaat aan een 'judgment of value', omdat het theoretisch onmogelijk is iets te waarderen zonder het te kennen. Vervolgens is daarmede verbonden de stelling, dat de wereld èn de geschiedenis een objectieve ordening heeft voordat het menselijk verstand er ordening in brengt.

3. Historische, met name rationale verklaring

Daarmede is de wetenschapstheoretische discussie verschoven naar de analyse van de logica van het wetenschappelijk kennen en verklaren, met een krachtige poging om ook de geschiedwetenschap binnen dat ene wetenschapspatroon te brengen.

Ik wil mij niet diepgaand bezighouden met de uitvoerige controverse over de aard van het wetenschappelijk verklaren, met name van het historisch verklaren. Ik verwijs daarvoor naar de bekende boeken van William H. Dray, *Laws and Explanation in History* (1957), die ontkende dat het verklaren in de geschiedwetenschap

74. Ernst Nagel, 'Some Issues in the Logic of Historical Analysis', *Scientific Monthly*, LXXIV (1952) 162-169; *idem*, 'Problems in the Logic of Historical Inquiry', *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation* (3e dr., 1971; Londen, 1961) hoofdstuk xv, 547-605.
75. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge* (New York, 1938; 2e dr. 1967); *idem*, 'Concerning Recent Trends in the Theory of Historiography', *Journal of the History of Ideas*, XVI (1955) 506-517, met uitgebreide bibliografische gegevens.

kennis van wetten vereist, en naar dat van Patrick Gardiner, *The Nature of Historical Explanation* (1952), die het logische karakter trachtte te onderzoeken van door historici gegeven verklaringen. Beide boeken verwijzen naar Karl R. Popper als de initiator van een specifieke theorie van het verklaren, die als eerste formuleerde wat Dray noemde het 'covering law model', en naar Carl G. Hempel die een zelfde verklaringstheorie uitwerkte en zelfs toepasbaar achtte op historische gevallen[76]. Ik beperk me hier tot Hempel, en kom dan terug tot de waarde-problemen. Hempel staat in zijn artikel 'Explanation in Science and History'[77] op het standpunt van de methodologische eenheid van alle empirische wetenschappen. Zijn mening is, dat er géén eigen soort verklaren in de geschiedwetenschap wordt gehanteerd, dat ook hier de nomologisch-probabilistische verklaringswijze altijd als basis-type aanwezig is, niet alleen in de genetische verklaring, maar ook in de zogenaamd rationale verklaring.

Deze term stamt van William Dray[78], die de 'explanation by motivating reasons' als een apart soort verklaringswijze voor de geschiedwetenschap wilde handhaven. Dray noemde 'rational explanation' een verklaring 'which displays the rationale of what was done' met het oog op de bijzondere omstandigheden, doeleinden en beginselen van de handelende persoon. Door de 'berekening' van de handelende persoon na te gaan, door te zoeken naar de 'goede redenen' die hij had om te handelen zoals hij in feite deed, kan de historicus het doel bereiken waar deze verklaringswijze op uit is, namelijk aan te tonen dat datgene wat gedaan werd 'the things to do' waren gezien vanuit de opgegeven redenen. Dray legt er dan de nadruk op, dat het zinsdeel 'the things to do' een belangrijke karaktertrek blootlegt van verklaringen in termen van de berekeningen van handelende personen. De infinitief 'to do' functioneert als een waarde-term. In het hier bedoelde soort verklaringen ligt een 'element of appraisal' besloten ten aanzien van wat gedaan werd. Dray vindt immers, dat de historicus de daden van de beschreven historische personen zou moeten belichten 'as appropriate or justified'[79]. Dat houdt dan in, dat de rationale verklaring bij Dray mede gebaseerd is op een standaard van 'appropriateness' of 'rationality', op een normatief 'principle of action', een waarde-oordeel in de vorm van 'in situatie C moet X gedaan worden als het geëigende'[80].

De handelingen van historische figuren meten aan 'the things to do' betekent

76. K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (2e dr., Londen, 1968); *idem*, *The Open Society and its Enemies* (2 dln, Londen, 1952); C.G. Hempel, 'The Function of General Laws in History', in: H. Feigl en W. Sellars, ed., *Readings in Philosophical Analysis* (New York, 1949) 459-471.
77. C.G. Hempel, 'Explanation in Science and History', in W. Dray, ed., *Philosophical Analysis and History* (New York, 1966) 95-126.
78. W. Dray, *Laws and Explanation in History* (Oxford, 1957) 118-155.
79. *Ibidem*, 124.
80. *Ibidem*, 132: 'Anyone... in certain respects would have done the same thing in a situation similar in certain respects'. Zie Hempels kritiek op deze these in 'Explanation', 115-120.

echter het introduceren van een overbodig en niet objectief te funderen waarderingselement: overbodig, omdat de geschiedwetenschappelijke verklaring ook zonder dit expliciete 'element of appraisal' het feitelijke handelen van mensen uit motieven, intenties, psychologische factoren, sociale context, rolsituatie en dergelijke kan verduidelijken, en de vraag of paus Urbanus II bij zijn besluit de christenheid tot een kruistocht op te roepen (1095) geëigend en rationeel handelde, niets heeft uit te staan met de vraag waarom hij het deed. Laat het Urbanus een geëigende en rationele handelwijze hebben toegeschenen, juist 'the things to do' in die situatie, dan nog is de vraag of de historicus vindt of dat inderdaad zo was, wetenschappelijk gesproken irrelevant, en onbeantwoordbaar zonder dat niet-wetenschappelijke stellingnamen erbij worden betrokken. Daarmede is dan tevens aangegeven, dat dat 'element of appraisal' niet objectief fundeerbaar is.

4. Waarden en geschiedenis

Juist op dit laatste punt gaat dan een van de jongste Amerikaanse publicaties in. E. Matthews[81.] heeft in een recent artikel 'Objectivity, Values and History' een filosofie van het waarde-oordeel geschetst die, zonder te vervallen in enige vorm van naturalisme, toch probeert de progressieve kenbaarheid en daarom de groeiende overeenstemming in waarde-inzicht te beargumenteren. Matthews meent dat er objectieve morele waarden zijn, daarmede doelend op 'moral values, discoverable by the use of an objective procedure'[82.] zonder zich over te geven aan dogmatisme. De wetenschappelijke rationaliteit treedt op als analogon voor een morele rationaliteit. Elk waarde-oordeel veronderstelt een 'moral community' waarbinnen dit oordeel wordt uitgesproken en verstaanbaar is. Er bestaan echter meerdere zulke gemeenschappen, onderling verschillend. Als het dus om objectiviteit gaat, moet aangetoond worden 'that to engage in the activity of moral evaluation at all, necessarily commits us to the acceptance of some kind of community transcending those to which we happen to belong'[83.]. Welnu, omdat 'it is analytically true that all persons possess the criteria for rational deciding moral disputes'[84.], is het mogelijk via discussie en dialoog verschil van moreel inzicht te overbruggen en een bredere basis te geven aan de 'moral community', die meer dan de vorige samenvalt met universele menselijke waarden.

Matthews beweegt zich echter geheel op het niveau van de meta-theorie van de

81. E. Matthews, 'Objectivity, Values and History', *American Philosophical Quarterly*, X, iii (1973) 213-221.
82. *Ibidem*, 214.
83. *Ibidem*, 218.
84. *Ibidem*, 219.

waarden, dat van de objectieve fundeerbaarheid van waarden-inzicht. Het valt niet te ontkennen dat bij een uiteindelijk totale verzoening van subjectief en objectief ons wetenschapstheoretisch probleem óók van de baan zou zijn. Ook Alfred Stern heeft in die richting gewerkt in een breed opgezette studie: *Philosophy of History and the Problem of Values*[85]. Stern acht het poneren van 'waarden' een wezenlijk element van de 'condition humaine', en sommige, zogenaamde 'vitale waarden' hebben betrekking op die conditie als zodanig, op leven en dood[86]. Het accepteren van de 'condition humaine' is voor hem het fundament van alle humanitaire idealen, die als 'directive values' het historiografisch project van een geschiedschrijver kunnen leiden[87]. Het menselijk levensproces als a-priori conditie van menselijke geschiedenis acht hij een transhistorisch postulaat[88]. Aanvaarding van dit postulaat geeft de norm voor alle verdere evaluatie, in de eerste plaats de 'basis human ethics' die de gedragsregels voorschrijven voor het bewaren van menselijk leven, maar ook voor de beoordeling van de waarde van historische projecten[89].

De theorie is interessant, en bewijst hoezeer steeds weer gepoogd wordt aan het relativistisch historisme te ontsnappen[90], een trans-subjectieve en trans-historische verankering te vinden zonder de geschiedenis als gebeuren tot een objectief wetmatig verlopend proces te maken. De vraag naar de algemene geldigheid van waarden en naar de objectieve kenbaarheid ervan wordt inderdaad vaak beantwoord via een onderzoek naar de algemene geldigheid en objectieve kenbaarheid van de wetten die het historisch proces beheersen. Maar voordat men daar aan toe is, is er voor de praktiserende historicus nog dichter bij huis het probleem of het historisch kennen zelf objectief kan zijn, dat is de historische werkelijkheid kan weergeven zonder interferentie van de 'subjectiviteit' van de onderzoeker, of dat die 'subjectiviteit' in zijn wetenschap logisch onvermijdelijk ingaat[91].

5. Psychologische en epistemologische vooronderstellingen van historisch 'verstaan'

Altijd wordt dan weer geargumenteerd vanuit twee inzichten: a) de historicus treft de historische werkelijkheid niet aan maar reconstrueert die; b) die historische werkelijkheid vraagt als menselijke werkelijkheid ook een verklaring vanuit de motieven, waarde-voorstellingen, bedoelingen waardoor mensen zich bij hun han-

85. A. Stern, *Philosophy of History and the Problem of Values* ('s-Gravenhage, 1962).
86. *Ibidem*, 137, 202-203.
87. *Ibidem*, 131, 210.
88. *Ibidem*, 207.
89. *Ibidem*, 212-213, 243.
90. W.J. Mommsen, *Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus* (2e dr., Düsseldorf, 1972).
91. Hedinger, *Subjektivität*, 26.

delen hebben laten leiden. - Beide argumentaties geven de beperktheid aan in de 'objectiviteit', die dan vervolgens naar zijn eigen karakter wordt onderzocht[92]. Tegenover het causale verklaren van het Popper-Hempel-model[93], dat alle wetenschappelijk kennen reduceert tot 'subsumption under general laws', wordt opnieuw het 'Verstehen' en de hermeneutiek op de voorgrond geplaatst.

Faber[94] beklemtoonde tegenover argument a) het objectieve relict-karakter van historische bronnen, die om een historisch verstaan vragen, dat niet identiek is met het 'Verstehen als Akt der Anerkennung von Tradition'[95] zoals Gadamer dat ziet. Tegenover Gadamer enerzijds en Habermas en Wellmer anderzijds komt Faber op voor een eigen historische hermeneutiek die noch de opgave heeft zich aan de traditie te onderwerpen noch als doel om ze als vals en overbodig aan te wijzen en zich ervan te emanciperen[96]. De historische hermeneutiek moet vanwege het argument genoemd onder b) uit zijn op een gecontroleerd verstaan waarbij de 'Wertvorstellungen' van de interpreet zoveel mogelijk zijn uitgeschakeld, om tot een wetenschappelijk gefundeerde interpretatie te komen van intentioneel menselijk handelen in het verleden. Daarbij worden de traditionele hermeneutische regels van toepassing geacht, zoals die bijvoorbeeld door Betti zijn aangegeven, en door Faber nader geconcretiseerd voor dit gecontroleerde verstaan[97].

Toegegeven wordt echter, dat zelfs zo geobjectiveerd die interpretatie historisch bepaald blijft, en het historisch verstaan hoogstens komt tot begrip voor de waarschijnlijke motieven, mede omdat een ondubbelzinnige verbinding van bepaalde motieven met bepaalde handelingen niet in elk individueel geval mogelijk is. Vanwege hun inexacte grondslag, namelijk de menselijke cumulatieve levenservaring van de historicus als onontkoombaar referentie-kader voor het herkennen van de wetmatigheden en de psychologie van het intentionele handelen, zijn die interpretaties tenslotte niet falsifieerbaar. Ze blijven achter bij de eisen die de analytisch-

92. W.H. Walsh, 'The Limits of Scientific History', in: Dray, ed., *Philosophical Analysis and History*, 54-75.
93. Vergelijk A. Donagan, 'The Popper-Hempel Theory Reconsidered', *ibidem*, 127-159; Dray, *Laws and Explanation*, 143-145; P. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation* (Oxford, 1952) 113-139.
94. K.-G. Faber, *Theorie der Geschichtswissenschaft* (3e dr., München, 1974).
95. *Ibidem*, 116, met verwijzing naar H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (2e dr., Tübingen, 1965) 264.
96. Faber, *Theorie*, 126, 128.
97. *Ibidem*, 128-146: 'Das Verstehen in der Geschichtswissenschaft. II. Grundzüge einer historischen Hermeneutik', met verwijzing naar E. Betti, *Allgemeine Auslegungslehre als Methodik der Geisteswissenschaften* (Tübingen, 1967). Zie ook *idem*, *Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften* (Tübingen, 1962). Bespreking van Betti's standpunt en een commentaar daarop, in samenhang met Webers visie, in A.G. Weiler, 'Geschiedenis en hermeneutiek. Schets van enige theoretische grondlijnen van de geschiedwetenschap als interpretatieve wetenschap', *Interpretatieleer*. Annalen van het Thijmgenootschap, LVII, 1 (Bussum, 1969) 57-112.

positivistische wetenschapsopvatting aan een wetenschappelijke wetmatigheidshypothese stelt[98].

Dat hoeft echter niet te betekenen, dat de verklaringswaarde van dergelijke geschiedwetenschappelijke uitspraken gering is. Veeleer moet men zeggen, dat de analytisch-positivistische wetenschapstheorie geen recht doet wedervaren aan het soort verklaren waarop de sociale wetenschappen, met inbegrip van de geschiedwetenschap, uit zijn[99]. We komen daarop terug.

Fabers argumentatie gaat uit van de psychologische en epistemologische vooronderstellingen van het historisch verstaan, met name waar het over menselijk handelen gaat. De levenservaring van de historicus behoort naar zijn mening tot de vooronderstellingen van de geschiedwetenschap[100]. Faber verwijst daarbij meermalen naar thesen van Sir Isaiah Berlin, die eveneens de levenservaring als de algemene, niet reduceerbare fundering van het historisch verstaan aangeeft. Gewezen zij hier ook op een andere bekende formule van Berlin, die met grote kracht tegenover de natuurwetenschappelijke werkwijze voor de historici handhaaft

> that minimal degree of moral or psychological evaluation which is necessarily involved in viewing human beings as creatures with purposes and motives (and not merely as causal factors in the procession of events)[101].

William Dray neemt in zijn encyclopedie-artikel 'History and Value Judgments'[102] deze argumentatie vanuit wat heet 'a value-charged subject matter' niet over, daarmede tevens enigszins terugkomend van zijn eerder ingenomen standpunt over 'explanation by motivating reasons'. Hij geeft toe, dat

> the subject matter of history is human action, and since such an action is not a physical movement apart from its expressing some purpose of the agent, the historian's account must clearly go beyond sheer physical description[103].

98. Faber, *Theorie*, 143.
99. K.-O. Apel, 'Szientistik, Hermeneutik, Ideologiekritik. Entwurf einer Wissenschaftslehre in erkenntnisanthropologischer Sicht', *Wiener Jahrbuch für Philosophie*, I (1968) 15-45, geciteerd door Faber, *Theorie*, 143.
100. Faber, *Theorie*, 53, met verwijzing naar I. Berlin, 'The Concept of Scientific History', in: Dray, ed., *Philosophical Analysis and History*, 41.
101. I. Berlin, *Historical Inevitability* (Londen, 1954) 53, geciteerd bijvoorbeeld door Stengers, 'Quelques réflexions', 193, noot 2. Vergelijk ook Stern, *Philosophy*, 120-121: 'The relation to values is revealed as the constitutive principle of the historical object which distinguishes the latter from all the other real objects. History as knowledge exists only for an evaluating being - the individualising method of history is only possible thanks to an evaluating approach to the objects'.
102. W. Dray, 'History and Value Judgments', *The Encyclopedia of Philosophy*, IV (New York, 1967) 26-30.
103. In feite staat er: '... since a physical movement is not such an action apart from...' (*ibidem*, 27, le kolom) maar die lezing heeft geen betekenis in het verband van de argumentatie.

Maar hij maakt dan een duidelijk onderscheid tussen ‘attributing purposes to agents’ en ‘the historian's evaluation of the actions which express the purposes’[104]. Hij heeft daarin volkomen gelijk, maar interpreteert daarmede de thesis van Berlin in een té vergaande zin, die bijna uit zou komen bij zijn eigen vroegere positie betreffende het ‘element of appraisal’[105]. Ik zou Faber en Berlins mening als volgt willen verstaan en in positieve zin omschrijven.

Menselijk handelen in het heden zowel als in het verleden wordt niet adequaat verstaan indien het niet mede wordt begrepen vanuit de motieven, de normen en waarden, doeleinden en verwachtingen, die dat handelen richting geven[106]. Dit verstaan is geconditioneerd door de eigen bestaanservaring van de historicus, die fundamenteel mede-aangesproken wordt, indien het om verstaan van anderen gaat. Om het gestelde aan een voorbeeld te verduidelijken: de erkenning, dat Frederik de Grote[107] handelde volgens bepaalde waarde-inzichten is niet waarde-bepaald, in die zin dat die erkenning een waarde-oordeel als stellingname van de geschiedvorser of geschiedschrijver zou inhouden; wel echter in die zin dat een beschrijvende uitspraak als ‘Frederik de Grote huldigde die en die opvatting omtrent wat wettig, juist en/of rechtvaardig was in het internationaal verkeer tussen staten, en heeft zich steeds dienovereenkomstig gedragen’, niet gedaan kan worden zonder evaluatie, en wel van de inhoud van de algemene stellingname door Frederik ingenomen en van het feitelijk gedrag waarvan gesteld wordt dat het in overeenstemming was met de gehuldigde norm. Evaluatie kan slechts geschieden op basis van waardenherkenning[108].

In een dergelijke evaluatie is sprake van interne waardebetrokkenheid in de meest eenvoudige zin van het woord: verstaan van en omgaan met waarde-toekennend handelende subjecten veronderstelt en impliceert een gezamenlijke communicatieve contekst tussen dat handelende subject en de onderzoeker, waarin de onderzoeker ook zichzelf verstaat en kent als waarde-toekennend handelend mens. Strikt genomen zijn we dan nog bij de psychologische en epistemologische vooronderstelling van het historisch verstaan.

104. *Ibidem*.
105. Vergelijk noot 79.
106. Vergelijk D.C. McClelland en R.S. Steele, ed., *Human Motivation. A Book of Readings* (Morristown, 1973); H. Thomae, ed., *Die Motivation menschlichen Handelns* (7e dr., Keulen-Berlijn, 1971).
107. Het voorbeeld van Frederik de Grote bij Junker, ‘Ueber die Legitimität, 2-3 en 31-32, met verwijzing naar de verschillende beoordelingen door G. Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk*, I (2e dr., München, 1959) 399 en G.P. Gooch, *Friedrich der Grosse* (Göttingen, 1951) 23. Ik gebruik hier hetzelfde voorbeeld maar in een andere argumentatie dan Junker deed.
108. Vergelijk G. Leff, ‘Evaluation’, *History and Social Theory* (Alabama, 1969) hoofdstuk v, 103-119. Hij citeert ook I. Berlin (109): ‘the valuations which [historical generalisations] embody, whether moral, political, esthetic, or (as they often suppose), purely historical, are intrinsic, and not, as in the sciences, external to the subject-matter’ (*Historical Inevitability*, 54). Carr, *What is History*, 79.

6. Evaluatie in de beschrijvende geschiedenis en in de causale analyse

In het boven geciteerde artikel argumenteert Dray vervolgens vanuit de opwerping 'that even if the historian's basic facts are in themselves value-free, the selection that he makes from them when he constructs a history will necessarily be valueguided'[109]. Het selectie-probleem doet zich bij alle wetenschappen voor, en heeft ook de aandacht gehad van de analytisch-positivistische wetenschapstheoretici. We hebben het reeds aangeraakt, toen bij Weber en Albert sprake was van 'Wertbeziehung', en van de 'erkenntnisleitende Interesse' van de kritische sociologie van Habermas en Wellmer. Dray brengt de discussie over deze problematiek in zoverre verder, dat hij op het niveau van de analytische theorie aantoont, dat structureel en functioneel het werk van de historicus noodzakelijk, dat is logisch onvermijdelijk evaluaties insluit. - Dray spreekt zelf van 'waarde-oordelen', maar gezien de analytische beschrijving van wat een waarde-oordeel in de strikte zin van het woord is, dunkt het mij beter de term waarde-oordeel als misleidend te vermijden, en slechts te spreken van 'evaluatie': de persoonlijke stellingname van de historicus met betrekking tot gewenst handelen is immers niet aan de orde.

Drays' thesis is, 'that history is the account of what is judged significant in the past by a historian'[110]. Hij maakt daartoe uit de ongeordende hoeveelheid gebeurtenissen een selectie door een 'appropriate and responsible standard of historical importance'[111] toe te passen. Niet alleen het formuleren van een geëigende vraagstelling, maar ook het binnen die vraagstelling scheiden van wat belangrijk en wat onbelangrijk wordt geacht, veronderstelt evaluatie. Deze evaluatie is echter als zodanig niet een moreel, esthetisch of andersoortig waarde-oordeel van de zijde van de historicus. Deze evaluatie heeft plaats zowel in de beschrijvende geschiedenis als in de causale analyse. In beide gevallen behelzen oordelen aangaande de historische importantie onvermijdelijk oordelen van evaluatieve aard[112].

In de beschrijvende geschiedenis zijn oordelen nodig aangaande de intrinsieke en/of instrumentale importantie van de verschillende niveau's waarop de menselijke geschiedenis speelt, om bijvoorbeeld de 'voornaamste stromingen' van een periode te kunnen weergeven. En dan werkt het algemene waarden-systeem van de historicus door, die bijvoorbeeld de religieuze en ideologische componenten van het gebeuren meer bepalend, en dus historisch belangrijker acht, dan bijvoorbeeld de economische en sociale factoren, - of omgekeerd.

Ook bij causaal verklarende geschiedenis treden evaluaties binnen. Het aangeven

109. Dray, 'History and Value Judgements', 26, 2e kol.
110. *Ibidem*, 28, 1e kol.
111. *Ibidem*, 27, 2e kol.
112. Voor de hier volgende analyse zie *ibidem*, 28, 1e kol.-30, 1e kol. Aan het artikel is een bibliografie toegevoegd van hedendaagse filosofen die de waarde-vrije aard van de geschiedwetenschap ontkennen, en van degenen die een tegenovergestelde mening huldigen.

van een serie voorwaarden die een gebeurtenis of handeling voldoende verklaren, impliceert het onderscheid tussen voorwaarden met wel of niet causale status. Maar naar welk criterium onderscheidt men dan de specifiek causale condities? Ook hier zijn evaluaties nodig, op grond van criteria die misschien wel in een filosofische of geschiedtheoretische conceptie gegrondvest kunnen zijn, maar die in elk geval niet zonder meer uit de objects-analyse zelf naar voren komen.

Een oordeel over wat belangrijk is, een evaluatie, is niet hetzelfde als een (moreel) waarde-oordeel. Het onderscheid tussen evaluatie en waarde-oordeel gaat zolang op, als de uitspraak over wat belangrijk is betrekking heeft op een door de onderzoeksstrategie duidelijk afgepaald terrein van historische interactie. Bijvoorbeeld: 'voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog was de imperialistische grondtrek van de nationaal-socialistische ideologie in de politiek van Hitler "belangrijker" dan de sociaal-economische tegenstellingen onder het nationaal-socialistische regiem'[113], of: 'voor het verklaren van het algemene langdurige crisis-karakter van de veertiende en vijftiende eeuw zijn de exogene factoren als hongersnoden, epidemieën en oorlogen "van minder belang" dan de structurele factoren die samenhangen met de algemene heroriëntatie van het agrarisch systeem na de relatieve overbevolking van de twaalfde en dertiende eeuw en de daarop gevolgde te snelle economische expansie'[114].

Zodra echter zulke uitspraken geldigheid opeisen aangaande het hele historische proces, bijvoorbeeld indien men de klassenstrijd altijd en overal als uiteindelijk bepalende factor in de maatschappelijke ontwikkelingen wil zien, dan worden de grenzen tussen evaluatie en waarde-oordeel vloeiend, en is de geldigheid van dergelijke uitspraken moeilijker empirisch verifieerbaar.

Uit de feitelijke divergentie van historische oordelen over eenzelfde situatie of handelingenreeks is duidelijk, dat er geen causaal oordeel en geen oordeel omtrent de historische importantie van elementen in de gebeurtenissenserie mogelijk is zonder evaluaties te impliceren. Dat betekent, dat in de geschiedschrijving niet alleen het morele oordeel volgt op het eerdere causale oordeel, maar dat op zich reeds de causale diagnose afhangt van een evaluatie en deze insluit. Dat behoeft niet te verwonderen en het is ook geen reden om aan geschiedenis de status van wetenschap te ontzeggen. Het oorzaak-concept zoals historici dat gebruiken, heeft niet betrekking op de fysische oorzakelijkheid van elkaar beïnvloedende lichamen, vloeistoffen, gassen etc., maar op de oorzakelijkheid binnen het vlak van het menselijke sociale handelen: de ene menselijke positie beïnvloedt de andere menselijke positie. De historicus die deze humaan-causale relatie-patronen beschrijft, kan,

113. Dit voorbeeld gaf K.-G. Faber (Saarbrücken) in een schriftelijk commentaar op het manuscript van dit artikel.
114. Vergelijk E. Pitz, 'Die Wirtschaftskrise des Spätmittelalters', *Vierteljahrschrift für Sozialund Wirtschaftsgeschichte*, LII (1965) 347-367.

zowel naar subjectszijde als naar de objectszijde van zijn kenoperatie ziende, niet anders doen dan ze als structureel en functioneel waarde-bepaald beschrijven. Van enigerlei persoonlijke stellingname behoeft daarbij nog geen sprake te zijn.

Dray heeft daarmede een diepgaande logische analyse gegeven van de onvermijdelijke waarde-betrokkenheid van de geschiedwetenschap.

Als men overtuigd is door deze redenering, is het zaak daaruit de consequenties te trekken. Indien de geschiedwetenschap logisch, psychologisch en epistemologisch noodzakelijk en onvermijdelijk een waarde-betrokken wetenschap is, dan moet zij niet proberen de eigen karaktertrekken te ontkennen en zich niet trachten te plooien naar ken-idealen die niet de hare kùnnen zijn. Integendeel, dan moet in positieve zin erkend worden, dat de aard en de functie van het historisch kennen gebonden zijn aan de communicatieve context van waarde-betrokken menselijk handelen, zowel nu als in het verleden.

7. Verhalende en beschrijvende geschiedenis

Dray's argumentatie had betrekking zowel op de beschrijvende geschiedenis als op de causaal verklarende geschiedenis. Dat is een belangrijk gegeven, want de beide soorten geschiedschrijving kunnen dan niet vanuit wel of niet waardebetrokkenheid onderscheiden, laat staan gescheiden worden. Beide soorten zijn complementair ten opzichte van elkaar, en hebben betrekking op dezelfde door mensen gemaakte geschiedenis. Dat een derde soort geschiedschrijving, namelijk de verhalende geschiedenis, waarvan de biografie een zeer eigen genre uitmaakt, al helemaal niet buiten evaluatie kan, is al aangeduid toen het ging over de ‘rationale verklaring’, die betrekking had op de handelingen van ‘those individuals who are important enough to be mentioned in the course of historical narrative’.

Dray heeft de discussie over het verklaren gevoerd op twee niveau's, dat van de ‘fairly large-scale historical events or conditions’ en dat van een ‘narrower range of cases’, dat van ‘actions of historically important individuals’[115.], waarbij dan niet vergeten moet worden dat zonder individuele mensen er geen historische gebeurtenissen of condities zouden zijn. Het historisch verklaren van het verleden heeft daarom een dubbele gerichtheid, of zo men wil geaardheid, al naargelang men zich op de historische gebeurtenissen of op de historische condities richt: de handelende mensen zijn in beide gevallen de enige werkelijke ‘agents’.

Het verklaren van het verleden kan dus op twee manieren gestalte krijgen: in de vorm van verhalende geschiedenis over gebeurtenissen en mensen, en in de vorm van beschrijvende geschiedenis over structuren en mensen[116.]. Hoe en in welke mate dat verklaren in zijn beide vormen van nomologisch-deductieve, probalis-

115. Dray, *Laws and Explanation*, 118.
116. Faber, *Theorie*, 241, noot 66 (Nachwort zur dritten Auflage, München, 1974).

tisch-inductieve, of rationale aard is, kan hier buiten beschouwing blijven. Het gaat hier om de betrokkenheid op mensen.

Over de verhalende geschiedenis merkt Faber[117.] terecht op, dat, als dit genre het gebeurde als een historisch zinvol samenhangend geheel in woorden wil weergeven, er woordtekens gebruikt moeten worden waardoor de intentionaliteit van de menselijke handelingen en/of de betrokkenheid ervan op normen-systemen duidelijk worden. Zo gepresenteerd zijn die verhalen over wat in het verleden door mensen gedaan is, zinvol en geloofwaardig. Maar 'waar' worden ze pas wanneer de serie samenhangende gebeurtenissen verklarend ingepast zijn in de zinvolle 'Wirkungszusammenhang' van een veel breder, veel minder evenementieel kader. Daartoe moet de historicus de structuren beschrijven waarin die gebeurtenissen passen[118.]. Hier is een analyse op zijn plaats, waarin afstand genomen wordt van de gebeurtenissen zelf, om dieper liggende, meer omvattende, meer stabiele kaders, de grondlagen van het ontwikkelingsproces, bloot te leggen[119.]. In zulk een analyse treedt de evaluerende historicus verder terug in het onderzoek dan in de verhalende geschiedenis. In de overgang van verhalend, via beschrijvend, naar analyserend werk is een steeds grotere mate van objectivering mogelijk, omdat de aandacht zich concentreert op de relatief stabiele handelingskaders, die aan de invloed van het actief willende subject, althans rechtstreeks, grotendeels onttrokken zijn. Hier geldt, dat de wetenschappelijkheid van historische verklaringen staat of valt met hun gehalte aan empirisch vaststelbare en beschreven data over de structurele samenhang waarin de gebeurtenissen plaatsvonden[120.]. Juist omdat echter de structuren niet alleen aan de gebeurtenissen voorafgaan, niet alleen ze dragen en omgeven, niet alleen veelal nog voortbestaan als de gebeurtenissen voorbij zijn, maar bovenal in de gebeurtenissen zelf immanente medespelers zijn, is er een vloeiende overgang tussen de genres in de geschiedschrijving, en een vloeiende overgang in de mate van de evaluatieve betrokkenheid van de historicus. Analyse en verstaan zijn complementair, beschrijving, vertelling en verklaring eveneens[121.]. Het hermeneutisch omgaan met het verleden is één samenhangend maar veelgeleed procédé, dat nu eens meer subject-nabij, dan meer object-nabij is.

Dit inzicht is van veel belang om aan de polarisatie binnen de geschiedwetenschap

117. *Ibidem*, 242. Vergelijk W.H. Dray, 'On the Nature and Role of Narrative in History', *History and Theory*, X (1971) 153-171.
118. Faber, *Theorie*, 243.
119. *Ibidem*, 228, met verwijzing naar R. Koselleck, 'Ueber die Theoriebedürftigkeit der Geschichte', in: W. Conze, ed., *Theorie der Geschichtswissenschaft und Praxis des Geschichtsunterrichts* (Stuttgart, 1972) 10-28; *idem*, 'Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen', *Poetik und Hermeneutik*, V, *Geschichte-Ereignis und Erzahlung* (München, 1973) 211-222 en naar Michel Foucault, *L'archéologie du savoir* (Parijs, 1969).
120. Faber, *Theorie*, 245.
121. *Ibidem*, 244, met verwijzing naar R. Koselleck, 'Ereignis und Struktur', *Poetik und Hermeneutik*, V, 560-571.

de overspanning te ontnemen. Hexter[122.] heeft gewaarschuwd tegen een nieuwe methodenstrijd van sociaal-wetenschappelijke tegenover op de 'humanities' georiënteerde wetenschappen, van kwantificerende tegenover niet-kwantificerende, analytische tegenover verhalende, conjuncturele (of structurele) tegenover historiserende (of evenementiële), 'why-history' tegenover 'how-history', zelfs progressieve tegenover conservatieve geschiedenis. Het is weinig zinvolle oppositie, als beide koren van opponenten erkennen dat ze het over dezelfde menselijke geschiedenis hebben, en dat de onderscheiden behandelingsniveau's weliswaar onderscheiden taaltekens vragen, maar toch met elkaar in vloeiende communicatieve eenheid staan, complementair op elkaar betrokken zijn.

Voor de thematiek van waarde-betrokkenheid en waarde-oordeel in de geschiedwetenschap is het van belang te blijven benadrukken dat de handelende mensen de enige geschiedenis-verwerkelijkende subjecten zijn. Zij maken zelf èn de gebeurtenissen èn de relatief stabiele handelingskaders; zij zelf geleden al handelend de tijd naar 'temps court', 'conjuncture', en 'longue durée'[123.], waaraan ze in ononderbroken continuïteit deelhebben, zonder dat ooit het feitelijk gebeuren rechtlijnig deduceerbaar zou zijn uit de structuren, evenmin als de gebeurtenissen in hun facticiteit volledig reduceerbaar zijn tot die structuren[124.].

8. Communicatie met de geschiedenis

Voor mensen is het communicatieve doorzicht op al deze elementen die hun bestaan bepalen van levensbelang: zij staan er ook nù zelf midden in, gebeurtenissen makend of ondergaand, gedragen door of lijdend aan structuren die lang geleden zijn aangegaan, zelf oude kaders afbrekend of opbouwend, nieuwe ontwerpend. Het is dan ook niet genoeg als de functie van de geschiedwetenschap wordt beperkt tot de culturele functie alléén: behoedster te zijn van de collectieve herinnering van de samenleving[125.]. Er is meer. Twee formules van Edward H. Carr als voorbeeld: 'To enable man to understand the society of the past, and to increase his mastery over the society of the present, is the dual function of history'[126.], en: 'The function of history is to promote a profounder understanding of both past and present through the interrelation between them'[127.]. Uit de aard van de geschiedenis als

122. J.H. Hexter, 'Some American Observations', *Journal of Contemporary History*, II (1967) 19, geciteerd door B.W. Schaper, 'Historicus tussen twee vuren. Geschiedenis in de ban der politiek', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 299-300.
123. F. Braudel, '*Histoire et sciences sociales. La longue durée*' (1958) in: *Ecrits sur l'histoire* (Parijs, 1969) 41-83. Vergelijk Faber, *Theorie*, 100-108 en 235-240; K. Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement. Een methodologisch en wijsgerig onderzoek* (Amsterdam, 1973).
124. Faber, *Theorie*, 239-240.
125. Schaper, 'Historicus tussen twee vuren', 298.
126. Carr, *What is History*, 55; vergelijk 86.
127. *Ibidem*, 68.

menselijk gebeuren volgt de 'innerweltliche Unaufhebbarkeit der Differenz zwischen Logik und Faktizität in der Geschichte'[128]. De geschiedwetenschap kan mensen leren het in deze spanning uit te houden. De middelen die daarvoor beschikbaar zijn zijn die van het beschrijvend en/of verhalend verklaren van het gebeurde, waarbij een scientistisch-positivistische werkwijze niet de exclusieve wetenschapsformule kán zijn, op grond van de boven gegeven argumentatie: hij moet zijn ingebed in historisch verstaan[129].

Karl-Otto Apel[130] heeft, aanleunend tegen de 'kritische theorie', wegen aangeduid voor een nieuwe wetenschaps-theoretische fundering van de 'Humanities' (filologie, geschiedenis, kritisch-humanistische sociale wetenschap) tegenover de positivistische formules van Neurath, Hempel, Oppenheim, Nagel, Abel, Stegmüller, Albert en Popper. Ik wil trachten zijn inzichten te herformuleren om ze dichter bij de geschiedwetenschap te brengen.

Verstaan en verklaren zijn, zoals we boven stelden, op elkaar betrokken, en doordringen elkaar. Geschiedschrijving is, ook volgens Apel, uit op het vergroten van de communicatie tussen mensen en hun eigen - vaak belastende - verleden, op het verstaan van de zin of de 'on-zin' van wat mensen in het verleden hebben gedaan en ondergaan, op het begrip van de betekenis-gehelen die in resten, teksten, gewoonten vanuit het verleden nu tot ons spreken. Tot dat begrip kan men doordringen door het toepassen van de traditionele hermeneutische regels of canones, zoals die bijvoorbeeld door Betti[131] zijn geformuleerd: de 'Kanon der hermeneutischen Autonomie des Objekts (Kanon der Immanenz des hermeneutischen Massstabs)', de 'Kanon des sinnhaften Zusammenhangs (Grundsatz der Ganzheit), der Totalität der hermeneutischen Betrachtung', de 'Kanon der Aktualität des Verstehens' en de 'Kanon der hermeneutischen Sinnentsprechung (Sinnadäquanz) des Verstehens'. Langs die hermeneutische weg wordt communicatie op het redelijke vlak gebracht: uit waarneming en gewaarwording naar begrippelijkheid getransformeerd. Maar vanwege de polaire, dynamische, dialectische structuren van al het menselijke, ook van de menselijke geschiedenis, waarin het individuele en het algemene, het toevallige en het oorzakelijke, het gebeurlijke en het structurele, het subjectieve en het objectieve, bewustzijn en zijn elkaar doordringen en bepalen, waarin de twee steeds in elkaar bestaan, zal de hermeneutiek die menselijke geschiedenis van twee zijden moeten benaderen: èn van de menselijk-individueelintentionele kant, èn van de structureel-algemeen-quasi-wetmatige kant. Verstaan en verklaren moeten zo op elkaar in spelen. Vanwege het structurele, algemene,

128. Faber, *Theorie*, 248; vergelijk 239-240 en 66-88.
129. P. Geyl, 'Scientism in the Writing of History', in: H. Schoeck en J.W. Wigging, ed., *Scientism and Values* (New York, 1960) 144-158.
130. Apel, 'Communication', zie noot 35.
131. Vergelijk noot 97. Weiler, 'Geschiedenis en hermeneutiek', 57-112.

quasi-wetmatige en daardoor objectiveerbare patroon van de menselijke geschiedenis als niet-bewust geïntendeerd proces, komt het communicatief verstaan van menselijk gedrag en handelen in het verleden onder andere tot stand via een quasinaturalistische objectivering en beschrijvende verklaring ervan. Maar die moet in evenwicht zijn met het verhalende verklaren van het menselijke, individuele, intentionele, evenementiële in de geschiedenis, uit de normen en waarden, doeleinden, verwachtingen en gedragspatronen van handelende mensen en mensengroepen.

Zoals gezegd, ligt het wetenschappelijk gehalte, dat is het intersubjectief toetsbare van een dergelijk communicatief verstaan in de mate waarin het evenementiële is verankerd in het structurele[132]. Ook al is dan in àlle historisch onderzoeken en beschrijven en verhalen evaluatie aanwezig, een groeiende objectivering van de historische kennis is mogelijk door de aandacht te concentreren op het blootleggen van de menselijk-'objectieve', dat is van zijn intentioneel handelen onafhankelijke, door hem aangetroffen faktische speelruimte. Dan verdwijnt tijdelijk de evaluatie naar de achtergrond, en komt inzicht op de eerste plaats te staan. Naarmate de aandacht van de historici verschuift van de individuen die geacht werden in grote vrijheid en volgens eigen waarde-keuze te handelen, naar het historisch proces dat met een relatieve autonomie ten opzichte van de handelende individuen zijn betrekkelijke eigen gang gaat als resultante van contingent menselijk handelen, is een waarde-oordeel minder relevant[133]. Historische structuuranalyses, vooral ook comparatief uitgevoerd, leveren een objectiever, object-getrouwer kennis van de relatief stabiele handelingskaders van een bepaalde samenleving, die niet of nauwelijks voorwerp behoeven te zijn van (morele) waarde-oordelen. Een dergelijke kennis kan een meer theoretisch karakter krijgen, en derhalve ook aanspraak gaan maken op algemeen-geldigheid, waardoor de subjectieve gebondenheid aan persoon, tijd en groep van de onderzoeker kan verminderen. Van buiten af aangevoerde waarde-oordelen voegen aan die kennis als zodanig niets toe: ze zijn aan het object vreemd, althans op dit kennis-niveau.

9. Geschiedenis en engagement

En toch is daarmede de tweezijdigheid van de publieke functie van de geschiedschrijving nog niet volledig aangeduid. Het tot stand brengen van hermeneutisch gerationaliseerde communicatie met het verleden als bijdrage tot een 'educated public opinion'[134] is maatschappelijk een zeer relevante prestatie. Maar er is ook die andere doelstelling: 'to increase man's mastery over the society of the pre-

132. Vergelijk noot 128.
133. Vergelijk Brands, 'Over de waarde van waardeoordelen', 225.
134. Apel, 'Communication', 30.

sent'[135]. Het is duidelijk dat dat meesterschap ondanks het enorme technologisch-mathematisch-wetenschappelijk apparaat dat juist daarvoor gezegd wordt ter beschikking te staan, uiterst bedreigd is. Voor de kleinere of grotere nationale gemeenschappen is nog enig sturen mogelijk, maar hoe is het meesterschap over de zich aankondigende wereld-samenleving?

Communicatief verstaan van al die zo verschillend gegroeide en geaarde mensengemeenschappen is een levensvoorwaarde voor een harmonieus samengaan in een wereldhistorisch bestaan. Datzelfde geldt ook voor de verschillende groeperingen binnen een kleinere samenleving. Er is heel wat hedendaags belang verbonden met de handhaving of erkenning op grote en op kleine schaal van fundamentele bestaansvoorwaarden ('waarden'): opheffing van oorlogen, armoede, rassen- en nationale haat, vrijheidsbeperking, bevordering van coöperatieve zin en sociaal besef bij de opgroeiende generaties, en de oproep dat historici zich aan de historische dimensies van deze actuele vraagstukken zouden wijden, is uitermate legitiem, als tegelijk vaststaat dat de antwoorden langs strikt wetenschappelijke weg gevonden moeten worden[136].

Ook Nederlandstalige historici als recentelijk B.W. Schaper en R.C. van Caenegem[137], en vroeger P. Geyl[138] en J. Presser[139], komen rond uit voor hun politiek en sociaal engagement, zonder zich over te geven aan gepolitiseerde wetenschap. Bij allen staat voorop wat Schaper formuleerde:

> een zo groot mogelijk gehalte aan onvooringenomenheid en objectiviteit, hoe gebrekkig die ook te realiseren is, en in elk geval een volstrekte integriteit bij haar beoefening, het hoogste engagement waartoe elk historicus gebonden is[140].

Van Caenegem waagt zich nog iets verder:

> Is het beter exacte antwoorden te geven op vragen die de publieke opinie koud laten, of bij benadering en met het risico van subjectivisme een antwoord te geven op door niet-professionelen gestelde vragen die relevant zijn voor onze tijd? Of is het soms onredelijk, dat men ons, historici, vraagt om te zeggen, wat 'de geschiedenis leert' over

135. Carr, *What is History*, 55.
136. Schaper, 'Historicus tussen twee vuren', 301-302, verwijzend naar Howard Zinn, *The Politics of History* (Boston, 1970) 27-28.
137. R.C. van Caenegem, 'Clio en de menswetenschappen. Alma Mater en verloren zonen?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 321-329.
138. P. Geyl, *Napoleon: For and Against* (Londen, 1949, New Haven, 1963); *idem*, *Debates with Historians* (Groningen, 1955, New York en Londen, 1962); *idem*, *Use and Abuse of History* (New Haven, 1955). Vergelijk P. van Hees, *Bibliografie van P. Geyl* (Groningen, 1972).
139. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (2 dln; Den Haag, 1965). Vergelijk B.W. Schaper, 'Jacques Presser: "historien engagé", 1899-1970', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIII (1970) 495-498.
140. Schaper, 'Historicus tussen twee vuren', 306.

> de rechtvaardigste, en menselijkste regeringsvorm of over de meest adequate rechtsbedeling? 'Good Government' is ons aller zaak en waarom zou de historicus erover zwijgen[141].

Die vraag wordt gesteld in het dilemma tussen 'waardevrije' relativering en sociaal geëngageerd dogmatisme, en Van Caenegem, goed beseffend hoe het met de waarde-oordelen binnen de geschiedwetenschappen gesteld is, pleit ervoor dat historici zich met hun specifieke kundigheid en informatie zouden mengen in het debat over actuele problemen, en de vragen die de samenleving hen werkelijk stelt, zouden trachten te beantwoorden[142].

Het is het probleem van de meta-wetenschappelijke basis-beslissingen, van de externe 'waarde-betrokkenheid' van de geschiedwetenschap. En wie als historicus geen antiquair is, zal de vragen en de uitdagingen van vandaag niet naast zich neer kùnnen leggen. Het internationale debat over de afweging van de waarde-preferenties in een technisch tijdperk heeft zozeer met humaniteit te maken, dat historici niet mogen nalaten aan mensen nù te verhalen, te beschrijven, en te verklaren, hoe die humaniteit in een lang proces vorm heeft gekregen, en welke misverstanden dat proces hebben vertraagd. Op het terrein van de wetenschapsbeoefening behoren zowel een dogmatisch objectivisme als een dogmatisch subjectivisme tot die vertragende misverstanden.

141. Van Caenegem, 'Coli en de menswetenschappen', 323.
142. *Ibidem*, 328. Vergelijk Th. Nipperdey, 'Ueber Relevanz', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, XXIII (1972) 576-596; R. Wittram, 'Die Erheblichkeit der Forschung', *Saeculum*, XXIII (1972) 221-235.

Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis*

H. Daalder

I. Inleiding

Twee vragen zijn mij door de organisatoren van dit congres van het Nederlands Historisch Genootschap voorgelegd: 1. Welke ontwikkelingen doen zich voor op het vakgebied van de politieke wetenschap en in hoeverre spelen historische benaderingen daarin een (wellicht nieuwe) rol? 2. In hoeverre kan de geschiedwetenschap een bijdrage geven tot verdere ontwikkelingen op ons vakterrein?

Daarbij speelt aan uw kant, naar ik aanneem, meer verborgen het motief mee dat u voor uw crisis - of wat sommigen u als crisis willen toewensen of aanpraten - een zekere troost kunt putten uit onze behoefte. Dat is voor een beoefenaar van de politieke wetenschap in deze dagen een verkwikkende ervaring. Op ons vakgebied immers speelt een groot aantal van dezelfde methodologische en politieke conflicten als op het terrein van de geschiedenis. Zij hebben bij Nederlandse politicologen en daartegen aanleunende groepen echter een zo heftige vorm aangenomen, dat daar in recente tijd niet slechts vakgroepen en subfaculteitsraden aan te pas zijn gekomen, maar ook de Universiteitsraad, het College van Bestuur, en het College van Decanen van de Universiteit van Amsterdam, speciale onderzoekscommissies, de Amsterdamse ambtenarenrechter en de Centrale Raad van Beroep in Utrecht, de Academische Raad, de Commissie voor de Bestuurshervorming ex art. 56 van de WUB (de zogenaamde Commissie-Polak), de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen en de Tweede Kamer[1]. Een dergelijk voorland wens ik u niet toe en verwacht ik voor een discipline als de geschiedwetenschap ook niet. Historici relativeren immers gemakkelijker. Er is nog altijd een gemeenschappelijke traditie van gelijke maten waarmee voorstanders van verschillende benaderingen de kwaliteit van historisch-wetenschappelijk werk plegen te meten. En voor de geschiedenis

* Voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Amersfoort, 26 oktober 1974. Deze tekst is gebleven, wat hij was: een gesproken inleiding die slechts op ondergeschikte punten is bijgeschaafd. De voetnoten blijven beperkt tot enkele verwijzingen, die generlei pretentie hebben van bibliografische volledigheid.

1. Zie het speciale nummer van het tijdschrift *Acta Politica* (oktober 1973), dat geheel gewijd is aan documenten over conflicten over de politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zie ook de hierbij aansluitende documentatie in deel III van het *Verslag van de werkzaamheden over de periode 1 september 1973 tot 1 september 1974* van de Commissie voor de Bestuurshervorming ex art. 56 van de WUB (de zgn. Commissie-Polak).

blijft de binding met contemporaine politieke strijdvragen, hoe evidente rol deze ook mogen spelen, toch altijd minder direct dan voor de politieke wetenschap[2].

II. Ontwikkelingen in de politieke wetenschap sinds 1930

Feitelijke ontwikkelingslijnen op een wetenschapsgebied zijn zelden rechtlijnig. Zeker in een zo bonte discipline als de politieke wetenschap kan men vele scholen en benaderingen onderscheiden. Zij bestaan in de praktijk gewoonlijk naast en met elkaar zonder de strakheid, de exclusieve pretenties, de heerszucht of de overheersing die men hun in contemporaine polemieken of in historische nabeschouwingen toedicht. Wat volgt is daarom onvermijdelijk een simplificatie.

In de politieke wetenschap kon men vanouds twee belangrijke scholen onderscheiden: de politiek-filosofische en de institutionele. Beide hadden vaak een duidelijk-normatieve inslag. De politieke filosofie stelde de vraag naar de hoogst mogelijk bereikbare goede samenleving, de institutionele benadering de vraag door welke instellingen een zo goed mogelijke samenleving kon worden georganiseerd en gewaarborgd. Beide benaderingen hadden ook een sterk historisch accent. De politieke filosofie werd veelal bedreven als de geschiedenis van de grote politieke denkers, eerder nog dan van het politieke denken. De beoefenaar van de geschiedenis van de politieke theorieën had daarom als vanzelf oog voor de verstrengeling tussen enerzijds altijd weer dezelfde normatieve vragen, en anderzijds de steeds nieuw door de historie opgeworpen verschillende problemen en situaties[3]. Ook de institutionele schrijvers hielden zich als vanzelfsprekend bezig met de studie van de geschiedenis van instituties, alsook met de verandering van de feitelijke werking van institutionele regelingen onder invloed van nieuwe politieke ontwikkelingen. De afstand tussen historici en beoefenaars van de politieke wetenschap was in deze tijd niet groot. Overgang tussen de twee terreinen was gemakkelijk en wederzijdse verstaanbaarheid bleef intact. Men ging veelal uit van dezelfde, nauwelijks expliciet gemaakte, uitgangspunten zoals: de natuurlijke ontwikkeling van de nationale staat, de onvermijdelijke groei naar een te verwerkelijken democratie, het vanzelfsprekend primaat of althans de autonomie van politieke factoren, en dergelijke. Beoefenaars van beide vakgebieden bleven voorts deel uitmaken van één brede intellectuele, nog weinig geprofessionaliseerde cultuur. Er bleef daarom een premie

2. Voor een vergelijking van de ontwikkelingen in de bestuurlijke verhoudingen in historische en sociologische instituten in Nederland, zie H. Daalder, 'The Dutch Universities between the "New Democracy" and the "New Management"', *Minerva. Review of Science*, *Learning and Policy*, XII (1974) 221-257, in het bijzonder 239 vlg.
3. Zie hiervoor bijvoorbeeld het bekende tekstboek van George H. Sabine, *A History of Political Theory* (3e dr.; New York-Londen, 1963) *passim*.

bestaan op het communiceren over vakgrenzen heen, met beoefenaars van andere vakgebieden en met een algemene culturele elite.

Sinds ruwweg 1930 begonnen zich drastische veranderingen in dit beeld te voltrekken[4]. Ik noem daarvoor een aantal factoren:

1 Er was sprake van een snel verval van institutionele zekerheden. De neergang van Weimar - juist het met een zo onvolprezen democratische constitutie uitgeruste Weimar! - had een sterk traumatisch effect. Het aannemen in de Sowjet-Unie onder Stalin in een periode van massale moord van een 'democratische' grondwet in 1936 had, zij het vooreerst in kleinere kringen, een zelfde strekking. Kritiek op bestaande politieke instellingen deed ook in meer stabiele democratische stelsels opgeld, gezien het onvermogen vrijwel overal om de depressie op te lossen in de schaduw van dreigende totalitaire regimes. Voorzover na 1939-1945 de hoop op institutionele garanties terugkeerde, werd deze spoedig weer de bodem ingeslagen door het verval van westerse democratische instellingen in de overgrote meerderheid der nieuwe staten. Deze politieke ontwikkelingen maakten het noodzakelijk normatieve vooronderstellingen over de werking van instellingen op te geven - of althans kritisch te herzien - en de aandacht te verplaatsen naar wat men gemeenlijk noemt 'dieper-liggende' maatschappelijke factoren.

2 Er was de massale migratie van vooral Duitse en Oostenrijkse geleerden naar de Verenigde Staten. Deze academische trek had zowel als 'emigratie' als als 'immigratie' een grote betekenis. Zij dwong de emigranten oude zekerheden en superioriteitsgevoelens kritisch te toetsen, in een psychologisch diep-inkervend maar voor werkelijk inzicht belangrijk debat over de bestaansvoorwaarden voor en machtsverhoudingen binnen politieke systemen. De immigratie in de Verenigde Staten van vele erudieten droeg bij tot een verbreding en verdieping van de sociale wetenschappen in dat land. De klemtoon dient daarbij mede te vallen op het gastvrije Amerikaanse academische klimaat en op de snelle en superieure expansie die de Amerikaanse sociale wetenschappen naar kwaliteit en omvang nadien doormaakten. De superioriteit van de Amerikaanse sociale wetenschappen heeft nu een zekere dysfunctie, omdat in de ogen van minder-erudiete Europeanen deze wetenschappen dienen te delen in de discreditering van de Amerikaanse machtspolitiek. Alsof niet het spreken over 'de' Amerikaanse sociale wetenschappen voor ieder die die wereld kent een 'contradictio in terminis' is - en gezien de feitelijke houding juist van een groot deel van de Amerikaanse beoefenaren van de sociale weten-

4. Voor enkele korte overzichten zie David Easton, 'Political Science', *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, XII (1968) 282-297; Robert A. Dahl, 'The Behavioral Approach in Political Science. Epitaph for a Monument to a Successful Protest', *American Political Science Review*, LV (1961) 763-772; Bernard Crick, *The American Science of Politics - its Origins and Conditions* (Londen, 1959). Voorts ook A. Hoogerwerf, *Politicologie - begrippen en problemen* (Alphen, 1972).

schappen tegenover bijvoorbeeld de Vietnam-politiek een daad van eenvoudige onrechtvaardigheid.

3 De jaren dertig openden ook de weg voor een snelle opbloei van nieuwe onderzoekstechnieken. Voor de politieke wetenschap was daarbij vooral het publieke opinie-onderzoek van belang - dramatisch geïnitieerd door Gallup's correcte voorspelling in 1936, op basis van zijn ondervraging van luttele duizenden, van de overwinning van Roosevelt, tegenover tal van totdien gebruikelijke 'onderzoekingen' onder millioenen personen in. In diezelfde tijd begon ook de snelle ontwikkeling van de statistiek, die tal van nieuwe en verfijnder meettechnieken bood voor kwantitatief onderzoek.

4 Tegelijkertijd - en ten dele ook al eerder - kon men een duidelijke verstrakking van het formele begrippen-apparaat van de politieke wetenschap constateren. Hoofdreden daar voor was de dominantie van de natuurwetenschappen in grote delen van het Amerikaanse universitaire bestel. Deze werden in bepaalde, meest prestigerijke sociale wetenschappen, zoals de economie, de psychologie en bepaalde delen van de sociologie, met succes nagevolgd, wat weer tot naijver en navolging elders prikkelde. Daarnaast speelde de methodologische noodzaak een rol begrippen en hypothesen zorgvuldig te formuleren, wilde toetsing op basis van exact onderzoek mogelijk zijn.

5 Sinds de jaren dertig nam ook de studie van andere politieke stelsels dan die van het eigen land een grote vlucht, zowel binnen de kring van democratische landen, als in de tegenoverstelling van totalitaire tegenover democratische systemen, alsook in een snel nadien tot ontwikkeling gekomen studie van landen in de derde wereld. De bewustwording van de diversiteit van politieke systemen bracht een sterke aandacht voor nieuwe typologieën van politieke stelsels met zich, en gaf de stoot tot een sterke groei van het vergelijkend onderzoek. Dit veronderstelde op zijn beurt de ontwikkeling van empirische theorieën op basis waarvan vergelijking kon plaatsvinden.

6 Het verval van de Europese hegemonie en de snelle opkomst van vooral de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie als de beslissende wereldmachten stelde ook de studie van de internationale betrekkingen voor geheel nieuwe problemen. Naast de oude diplomatieke geschiedenis ontstond vooral aandacht voor strategische studies, voor pogingen de speciale eigenschappen van 'het internationale systeem' te doorgronden, voor de analyse van besluitvorming in internationale organisaties en voor nationale factoren die de internationale politiek kunnen beïnvloeden. Schoorvoetend werd hiermee ook de aanname van de gesloten nationale staat opgegeven, die totdien voor velen het onaantastbaar kader van het politiekwetenschappelijk denken vormde.

7 Stijgende regulering van de economie, de groei van de verzorgingsstaat, en oorlogsvoorbereiding en oorlogsgevolgen, versterkten de interventie van de over-

heid in het maatschappelijk leven. Dit schiep een totaal nieuw terrein voor de studie van de vorming en de effecten van het beleid. Ook dat gaf aanleiding tot tal van nieuwe onderzoekingen en theorievorming, bijvoorbeeld over de relatie van pressiegroepen binnen en buiten de overheid, meer algemene systeem-analytische benaderingen, rationele besluitvormingstheorieën naast 'case-studies' van beleid, de studie van 'social indicators' en dergelijke.

Met dit al werd het aantal deelterreinen en benaderingen in de politieke wetenschap groter. Deze massale expansie ging vergezeld van een sterke professionalisering, veelal ten koste van de wederzijdse verstaanbaarheid en het gemeenschappelijk fundament van de discipline. Vooral in Amerika laat de schaal van het vakgebied een vaak extreme specialisatie toe, hetgeen tot grote bloei van sommige takken van het vak kan leiden, maar soms ook tot een snelle opkomst en even snel verval van bepaalde 'fads'.

III. Dominantie van een a-historisch behavioralisme?

Volgens een stereotype kritiek zou 'de' huidige politieke wetenschap worden beheerst door één bepaalde school, het zogenaamde 'behavioralisme' dat de historie zou hebben uitgebannen. Deze bewering wordt vooral naar voren gebracht door hen die menen dat elke 'positivistische' wetenschap onvermijdelijk een prooi wordt van de status quo. Zij bestudeert immers de wereld die bestaat, zonder goed na te gaan hoe deze wereld verandert, en vooral ook veranderd moet worden. Ik laat hier deze bekende discussie voor wat zij is: voor enkelen een belangrijk methodologisch vraagstuk, voor velen een simplistisch en politiek debat waarin schablones als argumenten worden gehanteerd en rijke verscheidenheid tot een caricatuur genaamd paradigma wordt gereduceerd.

De klacht dat 'behavioralistische' benaderingen de geschiedenis zouden verwaarlozen is soms gerechtvaardigd. Veel onderzoekers hebben hun resultaten als tijdloos geïnterpreteerd en gepresenteerd, terwijl zij per definitie in de tijd maten. Deze neiging is soms versterkt door pogingen politiek-wetenschappelijk werk te vangen met hulp van een formeel-theoretisch denken (hetzij deductief of inductief van aard), dat kritiekloos een algemene geldigheid opeist, onafhankelijk van tijd en plaats. 'Behavioralistisch' onderzoek stelt theoretisch en technisch veelal zo hoge eisen, dat het zichzelf genoeg wordt, en het zicht op de eigen ratio verliest. Dit kan slechts worden versterkt door de algemeen menselijke neiging van elke onderzoeker te geloven dat eigen onderzoek belangrijk en niet vluchtig is.

Toch is de klacht in zijn algemeenheid niet houdbaar, zelfs niet voor strakbehavioralistische politiek-wetenschappelijke studies. Neme men tot voorbeeld de schijnbaar meest a-historische techniek, die van het publieke opinie-onderzoek.

Zelfs in het kader van één eenmalige enquête zijn historische elementen inbouwbaar, door het opnemen van herinneringsvragen (bijvoorbeeld in onderzoek over veranderingen van stemgedrag in de tijd, of in studies over politieke socialisatie, waardoor men factoren in het verleden poogt op te sporen die tot de ontwikkelingen van politieke houdingen hebben geleid). De techniek van de zogenaamde cohortenanalyse maakt het daarnaast mogelijk dit soort subjectieve gegevens met meer objectieve analyses aan te vullen, zodat men bijvoorbeeld de blijvende werking van verschillende politieke ervaringen van generaties kan opsporen.

Enquêtes lenen zich voorts voor herhaling in de tijd, bijvoorbeeld doordat men een zelfde groep personen opnieuw benadert (de zogenaamde 'panel'-methode), of doordat men aan nieuwe groepen respondenten vragen stelt die vele jaren eerder aan vergelijkbare groepen gesteld zijn[5]. Juist de mogelijkheid in de toekomst met hulp van enquêtes zowel een achterliggend tijdvak te bestuderen als historische veranderingsprocessen na te gaan maakt het systematisch opslaan van originele enquête-bestanden van vitaal belang, zoals hier in Nederland het archief van de Steinmetz-stichting, en buiten onze grenzen op groter schaal instellingen doen als het Roper-archief, het Data Archive van het Inter-University Consortium for Political Research in Michigan, of het Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung in Keulen. Studies kunnen hierdoor worden verricht, en worden ook verricht, over zo verschillende problemen als veranderingen in opvattingen van de legitimiteit van bestaande politieke instituties, processen van Europese integratie, de koude oorlog, houding ten aanzien van dekolonisatieprocessen, rassenrelaties, ontzuiling en dergelijke.

In deze kring behoeft de stelling dat de computer mogelijkheden schept tal van historisch belangrijke gegevens op te slaan, en voor analyse te gebruiken, geen nadere adstructie. Zij zijn Nederlandse politicologen evenmin als historici ontgaan. Juist de behoefte aan inzicht in de historische bepaaldheid van de Nederlandse politiek heeft ons in Leiden er bijvoorbeeld toe gebracht oude volkstellingsgegevens per gemeente vast te leggen in een zogenaamd ecologisch archief; om systematisch uitslagen van oude verkiezingen op te sporen, ook voor perioden waarin het CBS deze niet publiceerde; om een zich steeds verder uitbreidend archief van historische elitegroeperingen aan te leggen (waarin thans ministers en kamerleden sinds 1848, en burgemeesters van alle gemeenten in functie op de steekdata van 1910, 1930, 1950 en 1970 zijn opgenomen, en hopelijk andere groepen zullen volgen). Dergelijke activiteiten zijn slechs een spiegeling in miniatuur van activiteiten van Amerikaanse politicologen die bijvoorbeeld alle verkiezingen sinds 1824 en alle mondelinge stemmingen in het Amerikaanse congres over een nog langere periode hebben

5. Het periodieke *Nationaal Verkiezingsonderzoek* beoogt via regelmatige enquêtes ten tijde van Tweede Kamerverkiezingen vooral ook inzicht te verwerven in belangrijke politieke wijzigingen, die zich in Nederland in de laatste jaren voordoen.

vastgelegd, voor algemeen gebruik door historici en politicologen beide; juist politicologen hebben ook de voorhoede gevormd bij het opslaan van oude volkstellingsgegevens in machinaal-verwerkbare vorm.

Grenzen bieden evenmin als de tijd weerstand aan het hanteren van enquêtes en het verzamelen van gegevens. In de laatste twintig jaar is sprake van een ware explosie van vergelijkend opinie-onderzoek[6], en van het zoveel mogelijk verzamelen van vergelijkbare statistische tijdsreeksen van tal van politieke gegevens over tal van landen[7]. Dergelijke projecten zijn soms begonnen met oppervlakkige assumpties over de vergelijkbaarheid van cijfers, zonder dat verschillen in culturele achtergrond voldoende in het oog werden gehouden. Maar juist voor personen die actief op dit terrein werkzaam zijn, werd spoedig duidelijk dat ook, en juist ook, kwantitatieve gegevens alleen goed begrepen en geanalyseerd kunnen worden indien men de context en conditionerende factoren steeds in rekening brengt.

De stelling dat behavioralistisch onderzoek per definitie strijdig zou zijn met de studie van historische veranderingen is daarom bewezen onjuist, en daarmee ook de mythe dat deze methode per definitie zou zijn gebonden aan de status quo of een conservatief wereldbeeld.

De stelling, dat de behavioralistische benadering de overheersende zou zijn is daarnaast in wezen een groot vals beeld. Zij miskent dat het behavioralisme meer 'mood' is geweest dan één exclusieve benadering, doet daarmee onrecht aan de spreiding van studies binnen deze 'mood', en miskent de omstandigheid dat tal van andere benaderingen daarnaast hun geldigheid blijven behouden. Dat geldt voor de blijvende tradities van de studie van de politieke filosofie in al haar variëteiten (rationele theorievorming, de studie van één denker en van een denkthema door de tijd heen, en de beschrijvende analyse van ideologieën en ideologische groeperingen). Dat geldt evenzeer voor de studies van de geschiedenis en werking van instellingen. Dat geldt nog meer wanneer men zich rekenschap geeft van de grote betekenis van een andere ontwikkeling in de politieke wetenschap die ten onrechte soms met de 'behavioral mood' wordt vereenzelvigd: de zogenaamde 'comparative politics'-revolutie.

6. Zie bijvoorbeeld Stein Rokkan, Sidney Verba, J. Viet en E. Alnasy, *Comparative Survey Analysis. A Trend Report and Bibliography* (Parijs, 1969).
7. Zie de ambitieuze doch onvermijdelijk niet altijd even betrouwbare poging tot het systematisch verzamelen van grote aantallen tijdreeksen van Arthur S. Banks, *Cross-Polity Time Series Data* (Cambridge (Mass.), 1971) en Charles L. Taylor en Michael C. Hudson, *World Handbook of Political and Social Indicators* (New Haven, 1972).

IV. Het belang van de comparative politics-revolutie

Sinds vooral het begin van de jaren vijftig doet zich in de politieke wetenschap een andere hoofdstroom gelden, die van veel directer betekenis is voor mogelijke verbindingen tussen de politieke wetenschap en de geschiedwetenschap. Zij wordt aangeduid met verschillende benamingen: 'comparative politics', 'the study of political development', 'the study of political modernization', en dergelijke[8]. De aspiratie van deze beweging is te breken met wat men noemt 'parochial attitudes', die men zowel meent aan te treffen bij degenen die niet-Westerse systemen benaderen vanuit uitsluitend Westerse categorieën, als bij hen die niet-Westerse landen via louter beschrijvende studie, of via cultureel-anthropologische configuratieve modellen tot systemen 'sui generis' verklaren. In plaats daarvan stelt men de eis dat een universeel-geldige politieke wetenschap een aangepast begrippen-apparaat en modellen opstelt die recht kunnen doen aan vergelijkende analyse van zowel bijzondere als algemeen-geldende politieke factoren.

Dit streven is gepaard gegaan met tal van strijdvragen, die in de theoretische geschiedenis maar al te zeer bekend zijn. Vragen deden zich voor als: hoe algemeen (en dus vaak ook: hoe abstract) moeten de modellen zijn? Welke zijn de basisfactoren achter sociale veranderingsprocessen, en in hoeverre zijn deze door politieke beslissingen stuurbaar of niet? Hoe voorkomt men het gevaar van een naïef evolutionisme, van het in wetenschappelijke categorieën toch binnensmokkelen van eigen waarden, zoals bijvoorbeeld een simplistisch vooruitgangsgeloof? Waarbij men dan nog twee varianten kent: de van weinig verbeelding getuigende suggestie dat elk land zich uiteindelijk toch zal ontwikkelen naar het model van een der thans bestaande ontwikkelde industriële systemen; of de in schijn meer 'realistische' visie, die andere landen de geschiktheid daartoe per definitie ontzegt.

Als voorbeeld van deze ontwikkelingen kan men noemen de activiteiten van het

8. Voor algemene overzichten, zie bijvoorbeeld Roy C. Macridis, *The Study of Comparative Government* (Garden City, 1955); Harry Eckstein, 'A Perspective on Comparative Politics. Past and Present', in Harry Eckstein en David E. Apter ed., *Comparative Politics. A Reader* (New York, 1963) 3-33; Gabriel A. Almond en G. Bingham Powell, *Comparative Politics: a Developmental Approach* (Boston, 1966); ook in Nederlandse vertaling verschenen als *Politieke Systemen: een vergelijkende studie* (Alphen, 1972); Howard A. Scarrow, *Comparative Political Analysis. An Introduction* (New York, 1969). Naast oudere schrijvers als Herman Finer en Carl J. Friedrich, moeten als invloedrijke auteurs vooral genoemd worden Gabriel A. Almond, David E. Apter, Reinhard Bendix, Robert A. Dahl, Karl W. Deutsch, S.N. Eisenstadt, Samuel P. Huntington, Daniel Lerner, S.M. Lipset, Juan J. Linz, Stein Rokkan, Dankwart A. Rustow en Sidney Verba, die allen op zeer verschillende wijze hebben bijgedragen tot de in de tekst geschetste ontwikkeling. Zie voorts de schrijvers genoemd in noot 9. Een zeer uitvoerige biografie is te vinden in S.N. Eisenstadt en Stein Rokkan, ed., *Building States and Nations. Models and Data Resources* (Beverly Hills, 1973) 277-397.

zogenaamde Committee on Comparative Politics[9] van de Amerikaanse Social Science Research Council. Dit comité werd in de jaren vijftig gevormd uit een aantal specialisten op verschillende geografische gebieden: zoals Zuid-Oost Azië, India, het Midden-Oosten, West-Europa, Afrika en Latijns-Amerika. Zij poogden gezamenlijk een algemeen model te ontwerpen voor processen van politieke ontwikkeling, waarin in beginsel alle landen zouden passen. Het resultaat hiervan was het zogenaamde 'crises'-schema. In dit model wordt verondersteld dat in elk politiek systeem een zestal fundamentele processen spelen, respectievelijk aangeduid als: 1. de 'identity crisis', 2. de 'legitimacy crisis', 3. de 'penetration crisis', 4. de 'integration crisis', 5. de 'participation crisis' en 6. de 'crisis of distribution'. Van belang daarbij is niet alleen dat elk land elk van deze 'crises' moet oplossen, maar tevens de vraag in welke volgorde dit geschiedt, en in hoeverre al of niet een cumulatie van verschillende crises tegelijk optreedt[10]. De schrijvers in deze groep putten hun gedachten niet slechts uit de specifieke kennis van bepaalde landen en werelddelen waarmee zij vertrouwd waren, doch stonden ook sterk onder invloed van algemene geleerden als een Max Weber. Hun activiteit resulteerde in monografieën, in tal van symposia-delen, en in meer theoretische geschriften, tenslotte paradoxaal eindigend in een vergelijkende bundel over processen van staatsvorming in Europa aan het begin van de nieuwe tijd[11]. In werk van dit type werd de grens tussen historici, politicologen, sociologen en cultureel-anthropologen veelal bewust doorbroken. De resultaten kon men terugvinden in bladen als *Theory and History* en *Comparative Studies in Society and History*, of voor meer specifiek politiek-wetenschappelijk werk in tijdschriften als *World Politics*, *Comparative Politics*, *Comparative Political Studies* en het *European Journal of Political Research*. Werk van deze soort liet zien dat wel degelijk juist in de jaren vijftig en zestig aanraking bestond tussen de politieke wetenschap en de geschiedenis. Daarbij deed zich een sterke spanning voor tussen de aspiratie algemene modellen op te stellen,

9. Het werk van het Committee of Comparative Politics is vooral neergelegd in Gabriel A. Almond en James S. Coleman, ed., *The Politics of the Developing Areas*; Lucian W. Pye, ed., *Communication and Political Development*; Joseph LaPalombara, ed., *Bureaucracy and Political Development*; Robert E. Ward en Dankwart A. Rustow, ed., *Political Modernization in Japan and Turkey*; James S. Coleman, ed., *Education and Political Development*; Lucian W. Pye en Sidney Verba, ed., *Political Culture and Political Development*; Joseph LaPalombara en Myron Weiner, ed., *Political Parties and Political Development*, en in het slotdeel van Leonard Binder, James S. Coleman, Joseph LaPalombara, Lucian W. Pye, Sidney Verba en Myron Weiner, ed., *Crises in Political Development*. Deze serie studies is verschenen tussen 1960 en 1971 bij de Princeton University Press.
10. Voor een kort overzicht, zie Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development* (Boston, 1966). Van grote betekenis is, in het bijzonder voor de vergelijkende studie van West-Europa, Stein Rokkan, *Citizens*, *Elections*, *Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development* (Oslo, 1970). Zie vooral de hoofdstukken ii en iii, 46-144.
11. Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton, 1975).

en de wens deze met concrete studies te testen, hetgeen veelal tot terugkeer leidde tot de studie van de eigen historische of geografische specialisatie.

Deze ontwikkelingen zijn in Nederland veel minder bekend dan de zogenaamde 'behavioralistische', en ondanks de reservering van de term 'vergelijkende politicologie' voor dit deelgebied, worden deze methoden door slechts weinig politicologen gevolgd of toegepast. Men kan hiervoor verschillende verklaringen aanvoeren.

1. Is het niet zo, dat men in Nederland, onze internationale instelling ten spijt, traditioneel veel meer over de wereld preekt dan dat men deze onderzoekt? Is hier niet sprake van een dubbel-nationalistische trek: men is gepreoccupeerd met de eigen samenleving, en oordeelt (en veroordeelt) andere gemeenschappen gemakkelijk vanuit de eigen provincialistische superioriteit[12].

2. De aspiraties van de 'comparative politics'-school konden gemakkelijk worden aangevallen door twee elkaar overigens evenzeer wederkerig bestrijdende denkrichtingen: door hen die de modellen niet juist achten, bijvoorbeeld omdat deze een te sterke betekenis hechtten aan de vermeende autonomie van politieke factoren en daardoor 'werkelijke' economische krachten verwaarloosden; en door hen die in het geheel niet geloven in de toepasbaarheid van modellen - zelfs niet als deze weinig meer zijn dan richtingwijzers voor mogelijk toetsend onderzoek - omdat de werkelijkheid te gecompliceerd zou zijn voor enig model, of omdat een politiek systeem per definitie een te eigen 'configuratie' vormt om in algemene termen te kunnen worden geanalyseerd. Beiderlei kritiek is u bekend, en wordt op dit congres door anderen behandeld.

3. Een aantal voormannen van de 'comparative politics'-school identificeerden zich met een structureel-functionalistische benaderingswijze en de daarbij veelal gebezigde abstracte terminologie[13]. Ofschoon zij op dit punt door anderen binnen de school werden bekritiseerd, werd daarmee de gehele 'comparative politics'-richting afgewezen als overmatig-abstract, maatschappelijk irrelevant, van nature geneigd tot redeneren in termen van een statisch evenwicht, en dus niet geschikt voor de analyse van een dynamisch proces als politieke ontwikkeling per definitie is.

4. Deze richting werd veelal vereenzelvigd met de behavioralistische benaderingswijze, vooral omdat een aantal aanhangers hun meer algemene modellen wilde toetsen met hulp van onderzoek naar kwantitatieve tijdsreeksen. Behavioralistische benaderingen waren, zo hoorden wij reeds, tijdloos! Ergo, ook de studie van vergelijkende ontwikkelingsprocessen is a-historisch!

5. Van intellectueel hoger gehalte is de kritiek, dat de studie van vergelijkende

12. Zie hierover bijvoorbeeld H. Daalder, 'Nederland en de wereld: 1940-1945', *Tijdschrift voor geschiedenis* (1953) 170-200.
13. Kritiek in deze zin is terecht geuit tegen bijvoorbeeld Gabriel Almond, 'Introduction. A Functional Approach to Comparative Politics', in: Almond en Coleman, ed., *The Politics of the Developing Areas* (1960).

ontwikkelingsprocessen politieke gemeenschappen teveel in 'Reinkultur', als in zichzelf besloten politieke systemen bezag, terwijl voor een goed begrip van de ontwikkelingen in de derde wereld juist de blijvende politieke en economische interdependentie kenmerkend is. Deze kritiek wijst terecht naar de invloed van internationale ontwikkelingen op binnenstatelijke processen, en zet het licht op rood voor hen die te gemakkelijke anachronistische parallelen willen trekken tussen staatsvormingsprocessen in Europa in de late middeleeuwen en processen in de derde wereld vandaag. Dit neemt niet weg, dat zowel de 'comparative politics'-school binnen de politieke wetenschap, als de kritiek daarop, steeds terug verwijst naar de noodzaak historische veranderingen systematisch te bestuderen, en daarin zo mogelijk naast unieke ook vergelijkbare factoren te ontdekken.

V. Vragen voor de historische studie van de Nederlandse politiek in vergelijkend perspectief

Om niet in abstracte verhandelingen over methodologische ontwikkelingen in de politieke wetenschap te blijven steken, zou ik nu een aantal vragen willen opsommen die een politicoloog in vergelijkend perspectief aan de studie van de Nederlandse politiek stelt, daarbij aan u het oordeel latende of de huidige geschiedwetenschap daarop bevredigende antwoorden biedt. Voorop moet daarbij staan dat deze lijst geen enkele pretentie van volledigheid heeft. Zij is uitsluitend illustratief van aard.

1. Het probleem van de Nederlandse staatsvorming

De ontwikkeling van de Nederlandse staat is, in Europees perspectief, ongetwijfeld belangwekkend. Waar elders vindt men, om een term van Friedrich List te gebruiken, een dergelijk 'Konglomerat von Munizipalitäten'[14], waaroverheen een Bourgondische centralisatie kwam die niet doorzette, gevolgd door een souvereine staat van Europees belang met een uiterst losse confederale structuur, waarna in 1795 formeel de eenheidsstaat werd gevestigd? Wij hebben, vooral over de vroegere perioden van de Republiek een groot aantal détailstudies maar nauwelijks algemene samenvattende studies in vergelijkend perspectief. Het is voorts alsof in 1795 het verhaal wegvalt. Wat is er bijvoorbeeld aan wezenlijke studie over de opbouw van het centrale bestuur in de Franse tijd, onder Willem I, in de liberaal-conservatieve dagen na 1848, in de tijd van snelle expansie in de twintigste eeuw? Wat weten

14. Geciteerd door Hans Kohn, *Nationalism and Liberty. The Swiss Example* (Londen, 1956) 57. Zie in dit verband H. Daalder, 'Building Consociational Nations. The Cases of The Netherlands and Switzerland', *International Social Science Journal*, XXII (1971) 355-370.

wij van het personeel, dat in de negentiende eeuw de ambtelijke diensten bevolkte? Uit welke milieus werden de hoge ambtenaren gerekruteerd? Wat was in Nederland de betekenis van de ex-Indische ambtenaar? Hoe vloeiend was de overgang tussen de bureaucratie en de groep personen die men in Nederland met een geheel eigen woordgebruik als 'bestuurders' aanduidt? Zo men al in Nederland van een bureaucratie - van ambtenaren in tegenstelling tot dragers van ambten - kon spreken?

2. De rol van de Nederlandse adel

Uit sommige gegevens, bijvoorbeeld over de sociale herkomst van ministers en in mindere mate ook van kamerleden, blijkt dat nog lang de adel een relatief belangrijke politieke rol in de Nederlandse politiek speelde. Wij bezitten tal van studies over plaatselijke heerlijkheden. Er zijn individuele familiekronieken. Wij kennen allen de blauwe en de rode boekjes. Amateur-genealogen bevolken de Nederlandse archieven op zoek naar voorvaderen. Waar echter is een samenvattende analyse van de rol die de Nederlandse adel in de politiek gespeeld heeft? Waar vindt men een onderzoek naar de geledingen binnen de adel en naar de sociaal-economische basis waarop hij rustte, of wellicht eerder het verval daarvan? Waar is een studie, die de teruggang van de adel systematisch bestudeert in de verschillende staatsorganen en maatschappelijke sectoren? De geringe aandacht voor de adel in het stereotype beeld van de Nederlandse politiek weerspiegelt wellicht de relatief geringe betekenis, die deze stand in de werkelijke ontwikkeling van het politieke leven had. Doch in vergelijkend perspectief zou men daarom juist temeer aandacht voor deze factor willen - al ware het slechts omdat al sinds decennia door geleerden als Hintze en Schumpeter, en meer recent door Barrington Moore[15], aandacht is gevraagd voor de betekenis die de aansluiting tussen landadel en bevolkingsmassa's kan hebben voor het zich al of niet in een proces van 'democratisering' handhaven van een conservatieve massapartij.

3. De studie van de politieke verhoudingen in het negentiende-eeuwse parlement

De Nederlandse historiografie heeft uitgebreide aandacht geschonken aan de grote debatten van de negentiende eeuw: de schoolstrijd en de kiesrechtstrijd, het sociale en het koloniale vraagstuk. Nederland prijst zich gelukkig met het bezit van een doorlopende parlementaire geschiedenis door het werk van Van Welderen Rengers,

15. Zie Otto Hintze, *Gesammelte Abhandlungen*, Gerhard Oestrich, ed. (Göttingen, 1962-1964); Joseph A. Schumpeter, *Die Sozialen Klassen im Ethnisch Homogenen Milieu* (1927; in het Engels opgenomen in *idem, Imperialism and Social Classes*, New York, 1951); Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Modern World* (Boston, 1966).

De Vries, Vermeulen en Oud, om van oudere werken van een Van Houten of De Beaufort, of algemene geschiedenissen als De Bruyne en Japikse niet te spreken. Maar waar is, meer dan veertig jaar na Namier, de Nederlandse *Study of Parliament*, met een nauwkeurige analyse van de samenstelling van het negentiende-eeuwse parlement? Waar is de analyse, aan de hand van systematisch onderzoek naar feitelijk stemgedrag over de vraag hoe veel - of hoe weinig - cohesie groepen parlementariërs vertoonden, - 'groepen' die men wel richtingen noemde, maar die door een overbelichting van enkele groten als Thorbecke of Groen van Prinsterer veelal anachronistisch als liberaal of antirevolutionair zijn geduid. Er zijn enkele incidentele studies, onder meer van de hand van Van Tijn over de achtergrond van de selectie van Amsterdamse afgevaardigden in het derde kwart van de negentiende eeuw[16.] en over de geografische herkomst van alle kamerleden tussen 1848 en 1888[17.]. Er is wat materiaal in het door Boogman gepubliceerde rapport van Lord Napier[18.]. Er is de verdienstelijke poging van Huizinga in diens biografie van J. Heemskerk Azn[19.]. Maar waar is het samenvattende analytische werk - parlement na parlement, tijdvak na tijdvak? Gezien het geringe aantal kamerleden en de niet te grote aantallen stemmingen, gezien de overzienbare bronnen die parlementaire handelingen zijn, moet een analyse over het feitelijk gedrag van afgevaardigden in het parlement gemakkelijk te verrichten zijn. De methodieken zijn in de politieke wetenschap reeds lang bekend, en de computer kan het werk veel effectiever verrichten dan een promovendus en zijn nijvere echtgenote in lange avondlijke arbeid met de hand kunnen doen. Een per computer leesbaar en analyseerbaar archief van alle Nederlandse kamerleden is door Mevrouw drs. W.P. Soullié-Secker in moeizame arbeid bijeengebracht, en wordt thans onder leiding van onze enige parlementaire historicus met een eigen leerstoel, Prof. dr. N. Cramer, op tal van manieren verder aangevuld. Maar al met al is van systematisch elite-onderzoek

16. Th. van Tijn, 'Tien jaren liberale oppositie in de hoofdstad (1844-1854)', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XVII (1963) 182-204 en 293-327; *idem, Twintig jaren Amsterdam, De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad in de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965).
17. *Idem*, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV (Den Haag, 1972) 176-207. Een eerder artikel van M. Litten, 'De geografische verdeling der politieke partijen in Nederland voor den Wereldoorlog', verschenen in *Mensch en maatschappij* van 1936 is een gaaf voorbeeld van plagiaat van D. Hans, *Het Nederlandsche parlement. Korte schets onzer volksvertegenwoordiging* (Amsterdam, 1911) 146 vlg.
18. Zie de publicatie van dit rapport door J.C. Boogman, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXI (1957) 201 vlg.
19. Cf. J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn (1818-1897). Conservatief zonder partij* (diss. Leiden, 1973) bijlage I, 215 vlg.

in de negentiende en twintigste eeuw nog weinig sprake[20]. Is het niet alsof Nederland de eigen politieke elites even verborgen houdt als deze zich zelf eens hield?

4. Het proces van politisering

Men kan verder gaan en pogen te analyseren hoe langzaam een duidelijker politieke profilering plaats vond in de verschillende sectoren van politiek en bestuur: bij kamerleden het eerst, zij het later dan men veelal aanneemt; bij ministers daarna, zij het niet bij alle ministersposten gelijkelijk; in de gemeentepolitiek vervolgens door een langzame en nog altijd niet voltooide 'nationalisering' van de plaatselijke politieke verhoudingen; in de benoeming van burgemeesters tenslotte, al deden zich ook daar duidelijke regionale verschillen voor. Men kan, met meer moeite, proberen na te gaan hoe en wanneer calvinisten en katholieken, en later socialisten, doordrongen in ambten en departementen. Daarbij doen zich waarschijnlijk opnieuw tempoverschillen voor tussen oude gevestigde instellingen (als de departementen van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken en Justitie, of de rechtbanken), en nieuwere sociale organisaties (zoals een departement van Sociale Zaken of CRM, of de gehele sector van de sociale zorg in de overgangszone tussen overheid en particuliere organisaties). Het zijn vragen, die Nederlandse historici wellicht niet direct aanspreken, omdat het proces uiteindelijk geleid heeft tot een zekere mate van proportionaliteit en open toegang, en - enkele in het oog liggende benoemingen daargelaten - tot weinig politieke conflicten aanleiding geeft. Geen echt probleem derhalve? Het wordt dit wel wanneer men de vraag opnieuw in het teken van de vergelijking stelt. Waarom was er wel een zo veel scherpere politisering in België dan in Nederland? Waarom ontstond geen probleem over de toegang tot een ongenaakbare centrale bureaucratie als in Frankrijk? Waarom vindt geen invoering plaats van centrale recrutering van ambtenaren op basis van vergelijkende examens als in Engeland? Leven wij niet wat al te gemakkelijk met de assumptie, dat pluralisme en collegialiteitsbeginsel als vanzelf de opkomst en binnenkomst van nieuwe politieke groeperingen mogelijk maken?

5. De ontwikkeling van de Nederlandse politieke partijen

Er is sinds enige tijd een vrij omvangrijk project van geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen op gang gekomen onder leiding van Prof. dr. I. Lipschits in Groningen, voornamelijk handelende over de periode na 1945. Maar hoever strekt onze kennis over de periode daarvoor? Er zijn intellectueel lang

20. Zie echter Mattei Dogan en M. Scheffer-van der Veen, 'Le Personnel Ministériel Hollandais (1848-1958)', *L'Année Sociologique* (1957-1958), 95-125. Een dissertatie over de sociale herkomst van kamerleden sinds 1848 is in voorbereiding bij drs. J.Th.J. van den Berg (Leiden).

versleten werken als die van Van Koetsveld, Elout en Hans. Er zijn min of meer officiële partijgeschiedenissen als het boek van Smeenk en De Wilde over de Anti Revolutionaire Partij, en het veel grootser, waarlijk indrukwekkende werk over het katholieke volksdeel van Rogier en De Rooy. Maar waar is de systematische analyse, stap voor stap, niet slechts van de geestelijke vaderen, of de min of meer incidentele data van oprichtingen, fusies en splitsingen, maar de goed doortimmerde analyse van de groei van de Anti Revolutionaire Partij tot een massapartij toen de massa nog geen stemrecht had, of een behoorlijke studie over het bijeenzamelen van de Unie als protest tegen het politieke drijven van een Abraham Kuyper? Waar de analyse van de groeiende organisatie van de onderling verdeelde en toch zo één gebleven katholieke beweging tussen 1880 en 1930? Waar de analyse van de arbeidersbeweging, maar dan als een beweging van arbeiders in acties, organisaties en verkiezingen, en niet alleen het verhaal van de voormannen, en hen die dit alleen in eigen ogen hoorden te zijn? Het proces van partijvorming vond plaats ergens tussen 1870 en het midden van de jaren twintig van deze eeuw. Wij kennen de leiders, de dogma's en de heterodoxen. Maar wat weten wij werkelijk van de politisering van het kiezerscorps, van de ontwikkeling van scheidslijnen in dorpen en regio's, van de organisatorische opbouw van massale bewegingen? Blijven wij daarom niet al te gemakkelijk praten over ideologische richtingen? Redeneren wij niet veelal anachronistisch over het derde kwart van de negentiende eeuw alsof toen al bepaalde massapartijen in de kiem aanwezig waren? En is ook niet het gevolg daarvan dat wij de gaten in onze kennis vullen met onbruikbare termen als de opkomst van ‘de’ bourgeoisie, ‘de’ middenstand, ‘de’ boeren, ‘de arbeiders’ - anachronistische vluchtwoorden die een slecht substituut zijn voor sociaal-wetenschappelijk verantwoorde gedetailleerde analyses?

6. Het probleem van de verzuiling

In de hoogtij van de verzuiling, tussen 1930 en 1960, werd het proces van de verzuiling beschreven in termen van noodzaak en wetmatigheid, een onontkoombaar gevolg van de religieuze verscheidenheid die Nederland al kent sinds de zestiende eeuw. Maar hoe en wanneer ontstond dan dat proces van organisatorische verzuiling precies? Hoe verzuild - in de zin van werkelijk naar levensbeschouwing verdeeld en gescheiden - was Nederland, zeg omstreeks 1895, of zelfs in 1910? Wat was de werkelijke invloed van de levensbeschouwelijke nationale organisaties in het dagelijks leven van nog vrij stabiele locale gemeenschappen? Hoeveel - en welke - nationale organisaties waren er, en welke omvang hadden zij in de dagen, waarin de voor ons nu zo natuurlijke pacificatie van 1917 plaats vond? Ik stel de vraag daarom, omdat een overbelichting van de handelingen op het niveau van de elite-groeperingen een onderbelichting doet ontstaan van bewegingen daaronder.

Dit heeft geleid tot een te strak beeld van gesloten blokken, die de pacificatie noodzakelijk maakten, wilde Nederland niet, als Oostenrijk met zijn 'Lager' in 1934, in een burgeroorlog verstrikt raken. Is het niet zo dat een belangrijk deel van de verzuiling in de maatschappij volgde, toen het beginsel van de verzuiling op het vlak van de scholen had gezegevierd, waarna het pas naar andere maatschappelijke sectoren werd uitgebreid? Dit is opnieuw geen onbelangrijke vraag. Het stelt niet minder dan het internationaal belangrijke probleem aan de orde of sterk gescheiden groepen in een samenleving elkaar in een politiek van accommodatie kunnen vinden, of dat omgekeerd wanneer men elkaar op het niveau van pluralistische eliteverhoudingen al gevonden heeft, een proces van verzuiling ook niet tot een werkelijk belangrijk probleem behoeft uit te groeien[21].

VI. Voer voor historici?

De hierboven genoemde, min of meer toevallig bijeengenomen vragen hebben twee karaktertrekken gemeen:

1. Zij vragen om studie van belangrijke processen, die niet specifiek-Nederlands zijn, maar wel een eigen Nederlands merk hebben gekregen: processen van staatsvorming, van verschuivingen in elite-groeperingen, de aanzet tot fractievorming binnen een constitutioneel systeem, de opbouw van een centraal bestuur, de vorming van massapartijen, de vraag welke sociale verschillen al of niet tot politieke scheidslijnen uitgroeien, de verstrengeling van centrale en regionale politiek en dergelijke. Vragen stellen is gemakkelijker dan vragen beantwoorden. Maar als men echt zoekt, vindt men dan meer dan òfwel alleen details, òfwel elegante, doch nauwelijks op serieus onderzoek gebaseerde impressionistische beweringen?
2. De gestelde vragen zoeken niet naar het verhaal 'an sich' of naar een reconstructie van incidentele gebeurtenissen, zoals die in de spraakmakende kring der politieke en intellectuele eliten bewaard gebleven zijn. Zij richten zich op de analyse van processen van langzame sociologische veranderingen in een gehele samenleving, en van de opgang en neergang daarin van bepaalde groepen - groepen die ook onderling meestal niets eensgezind zijn, zodat een belangrijk deel van de problematiek juist ligt in de analyse van de verdeeldheid binnen categorische eenheden.

Waarom vindt men in Nederland, ondanks het respect voor een Namier of de

21. Zie hierover vooral A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968). Dit is de Nederlandse bewerking van *Idem, The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in The Netherlands* (Berkeley, 1968), waarvan in 1975 een tweede druk verschijnt. Voor een kritische bespreking van een aantal studies over sterk verzuilde politieke gemeenschappen, waaronder de analyse van Lijphart, zie H. Daalder, 'The Consociational Democracy Theme', *World Politics*, XXVI (1974) 604-621.

roep van de *Annales*, zo weinig van dit soort algemene studies. Ik bied u, bij wijze van debating points, enige suggestieve hypothesen:

1 Historici zijn vaak niet te evenaren detaillisten: zij stellen hun normen voor detailonderzoek zo hoog, dat de meesten aan grote vragen niet durven raken.

2 Sommige historici - minder groot in aantal, wel groter in ambitie - presenteren zich bewust als generalisten. Hun werk is bij de eerder genoemde historici veelal verdacht, en vaak niet ten onrechte. Want zij spreken maar al te vaak in onhoudbare algemene termen, die zij een cultuurfilosofie wanen, zonder dat zij zelf optreden als onderzoeker van belangrijke processen. Voor degenen die de vergelijking verstaan: hun werk maakt op een beoefenaar van de sociale wetenschappen niet zelden een indruk die vergelijkbaar is met die van de ethicus die zich tot het vormingswerk bekeert, en vervolgens anderen ‘belehrt’ omdat pas hij de maatschappij werkelijk begrijpt!

3 Er is een overbelichting, mede door overconcentratie op literaire bronnen - van het handelen van elites, en daarom veelal een vertekening van de historische werkelijkheid. Men hoeft niet te geloven dat de geschiedenis bij uitstek dienstbaar gemaakt moet worden aan emancipatorische studies, om toch te stellen dat het wenselijk is meer aandacht te geven aan het gebeuren onder de bovenlaag, en vooral ook aan het soort verbindingen die bestonden en ontstonden tussen elites en massa's. Dit geldt paradoxaal niet het minst voor de hernieuwd-geïntensiveerde studie van de arbeidersbeweging. Dreigt deze niet op te gaan in overmatige belangstelling voor hoog-overschatte ‘revolutionaire’ bewegingkjes van luttele intellectuelen, in plaats van zich te wenden tot de studie van complexe sociale verhoudingen en veranderingen? En dient men zich, juist omwille van sociaal-wetenschappelijke integriteit, niet evenzeer te hoeden voor de grote begrippen die men overigens als vijgeblad hanteert: niet doordachte, bezwerende categorieën als: ‘de’ industrialisatie, ‘het’ kapitaal, de ontwikkeling van ‘de’ arbeidersklasse, ‘het’ proletarisch bewustzijn, en dergelijke?

4 Voorzover al sprake is van een aanzet tot systematisch onderzoek, geschiedt deze vaak uiterst amateuristisch, zonder een duidelijke vraagstelling, zonder wezenlijk geoperationaliseerde begrippen, zonder toetsbare hypothesen. Het is vaak of het verhaal zichzelf moet vormen, in een ‘l'art pour l'art’ dat de charme van de historicus vormt en dat ik in beginsel deel, maar dat weinig bijdraagt tot het vormen van getoetste kennis in een wezenlijke cumulatie van onderzoeksresultaten. Zijn historici dan toch aantrekkelijke, maar onverbeterlijke individualisten?

5 Van politicologisch gezichtspunt uit lijkt het te betreuren dat een zo grote mate van specialisatie is opgetreden tussen verschillende deelgebieden in de geschiedwetenschap. De afsplitsing van de economische en de sociale geschiedenis (die vaak wel in termen van processen denken) laat de politiek veelal op een eiland achter, als een verhaal dat nauwelijks maatschappelijke samenhang vertoont. Juist omdat

wij in de politieke wetenschap twee dingen zeker weten - dat de politiek alleen als onderdeel van het geheel van de maatschappij is te begrijpen; en dat de politiek daarom nog niet een afgeleide factor is, maar wel degelijk ook een onafhankelijke variabele - zouden wij een herstel van verbindingen ook binnen de geschiedenis wensen. Een dergelijk herstel kan bijdragen tot een goed begrip van historische processen en de relatief-autonome plaats, die de politiek daarin inneemt. En dit kan ons tegelijk ook behoeden voor de contemporaine mode de politiek als louter bovenbouw in lucht te zien opgaan, zoals thans geschiedt juist in kringen van hen die spreken over de noodzaak van een ‘kritiese’ of in Nederlandse trant ook wel geheten ‘brede’ politicologie.

Geschiedenis in de Nederlandse school*

D.J. Roorda

Een korte bijdrage, in het kader van ons congres, over ‘Geschiedenis in de Nederlandse school’, moet óók, en misschien wel allereerst, een informatief karakter hebben. Als wij spreken over de aard en de functie van historische kennis in onze samenleving, dan kan de school telkens in de gesprekken opduiken. Het nietuniversitair geschiedenisonderwijs vormt immers geen onbelangrijk deel van de arbeidsmarkt voor historici, en bovendien wordt daar in tamelijk belangrijke mate bepaald of en hoe er in de maatschappij over geschiedenis wordt nagedacht.

Bezorgdheid over het niveau van de historische kennis in de Nederlandse school is dus wellicht op zijn plaats. Maar ik wil niet te vroeg beginnen uiteen te zetten waarom ik kennis van ons vak in die school een hachelijk, gemakkelijk bedreigbaar bezit acht. Het ligt immers evenzeer voor de hand bezorgd te zijn over de kennis die historici buiten de school hebben over het onderwijs en de plaats van hun vak daar. De misverstanden en de misvattingen zijn hier legio, en als de laatstgenoemde soms uitkristalliseren als onverstandige of onjuiste formuleringen in rapporten en beleidsadviezen komt het belang van het vak in de knel. Zulke kortsluitingen zijn doorgaans te herleiden tot de omstandigheid dat iedereen allerlei levendige herinnering blijft meedragen aan het eens zelf genoten onderwijs, terwijl de voorstelling van wat er de laatste jaren precies in dat onderwijs van bovenaf veranderd en van onderop in beweging gebracht is veel minder scherp en levendig is. Ik zie het dus als mijn taak daar informatie over te verstrekken, te schetsen welke problemen er aan de orde zijn, ook enkele risico's, verlangens en mogelijkheden te inventariseren, en al doende bij te dragen tot het thema van het congres.

Ik vind niet dat ik voor de school overvraag als ik daar graag zou zien: kennis die niet alleen beklijft maar ook functioneren kan. Kennis dus die gebruikt kan worden voor zelfstandig voortdenken, zó dat de volwassene er wat ‘Erkenntnis’ aan ontleent, inzake de ‘Jubel und Jammer’ van het verleden niet alleen, maar ook inzake zijn eigen plaats in de veranderende kaders waarmee de tijd hem omringt. Die kennis zij voorts kennis van redelijk wetenschappelijk gehalte, kritisch getoetst en behoedzaam geïnterpreteerd. Met andere woorden: kennis die niet àl te schril is bijgekleurd door modieus-ondoordachte eenzijdigheden.

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Amersfoort, 25 oktober 1974.

Mij dunkt, aan zulke ‘kennis van zeker niveau’ heeft in de school vrijwel steeds het een en ander ontbroken. Het oudste schoolboek voor ons vak dat ik bezit is een boek waarvan het manuscript na een prijsvraag door de ‘Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’ is bekroond en in 1801 uitgegeven[1]. Dat boek heeft die bekroning zeker wel verdiend, maar toch, schril bijgekleurd in Patriotse zin is het hier en daar zeker. Bindingen van schoolboekauteurs en lesgevers aan onze partijen, aan onze zuilen, en niet minder aan ons ‘lieve’ vaderland brachten soms sterke accenten van ideologische bevangenheid en vooringenomenheid aan in leermiddelen en lessen. Natuurlijk werden die telkens wel wat weggeretoucheerd... en weer door andere vervangen. Mythen werden ‘entmythologisiert’ en onhoudbare chauvinismen werden weggesneden, al dan niet op instigatie van de kant van internationale schoolboekconferenties. En het voortgaand debat tussen historici over de zuilgrenzen heen had ook voor de school uiteindelijk zijn nut. Men heeft hier toch nooit zozeer, noch zo bij voortduring, zijn kracht in het isolement gezocht als bijvoorbeeld in Ulster het geval was en is[2]. Al duurde het soms heel lang voordat leerboeken overnamen wat in het wetenschappelijk verkeer gemeengoed geworden was, tenslotte sleep men vooringenomenheden af en stereotypen bij. Dat alles blijft nodig. Het is gemakkelijk schrille bijkleuringen te ontmaskeren aan oude teksten die stijf staan van gedateerde ideologie, het is veel moeilijker zulks objectief te doen met hedendaagse bijkleuringen, ingegeven door overtuigingen en verwachtingen waar wij vandaag zelf òf deel aan hebben òf ons tegen keren. Dwaasoptimistisch zou het zijn te menen dat op dit gebied de bijkleuringen allengs zijn weggebleven, dat ideologische bevangenheid en vooringenomenheid alleen maar van gister zijn en niet ook weer van vandaag of morgen. Ik kom daar nog op terug.

Intussen zal niemand eisen dat men zich in het onderwijs van eigen overtuiging en verwachting volkomen bevrijdt. Wel mag geëist worden dat men bereid is ze ter discussie te stellen. Waar dat te weinig gebeurde - en er werd nogal eens indoctrinerend lesgegeven - kwam een essentieel kenmerk van goed functionerende historische kennis in de school in het gedrang. Het zelfstandig denken werd onvoldoende bevorderd. Ook de overdreven beklemtoning van hei- en stampwerk, het inhameren van de leerstof, moedigde de zelfstandigheid weinig aan. Tenslotte kan men de epische methode ervoor verantwoordelijk stellen dat het geschiedenisonderwijs op dit gebied lange tijd onvoldoende stimulerend heeft gewerkt. Toen men voor aanstaande docenten de hele vakdidaktiek nog kon samenvatten in de ene imperatief: ‘wees boeiend’, werden leerlingen allicht soms zozeer geboeid dat ze aan eigen gedachtenvlucht te weinig toekwamen. Toch is dit laatste oordeel

1. H. Wester, *Schoolboek der geschiedenissen van ons vaderland* (Leiden-Deventer-Utrecht, 1801).
2. Men zie wat Bernadette Devlin schrijft over het geschiedenisonderwijs daar (B. Devlin, *The Price of my Soul* (Londen, 1969) 62).

wellicht te negatief-eenzijdig. Docenten die thans na een wat moderner en uitvoeriger vakdidaktische opleiding over een veel rijker sortering werkvormen beschikken, en die ook weten in welke klassen en bij welk soort problemen en onderwerpen de oude vertelvorm nog altijd van elementair belang kan zijn, die slaan deze vorm doorgaans vrij hoog aan. Zij kunnen immers, door vergelijking, ervaren dat leerlingen vooral door een vertelling die is gebracht met evocatief talent een goede notie kunnen krijgen van het patina van een tijdvak of het eigenaardige van een situatie. Dat goede vertellers onder de schoolmeesters van weleer de fantasie hebben weten te prikkelen en liefde hebben gewekt voor het vak, wie zou het betwijfelen?

Maar toch, het vak bleef allereerst een leervak, in al die jaren waarin de roosterpositie ervan even vanzelfsprekend was als de leerstof. Als 'maar een leervak' had het, ondanks die vanzelfsprekendheid, een bescheiden positie. Het vak werd minder moeilijk geacht dan het is, en ook minder problematisch. De leerstof, vrij hecht gekoppeld aan een statisch geacht pakket 'algemene ontwikkeling', moest afvraagbaar zijn. Ook daardoor behield de politiek-militaire geschiedenis met haar harde feiten binnen het onderwijs de overhand, bijvoorbeeld boven de moeilijker grijpbare cultuurhistorie.

De opmerking van Huizinga, te vinden in één van zijn specifiek cultuurhistorische geschriften: 'Elk Nederlandsch kind krijgt zijn vroegste historische noties uit de zeventiende eeuw'[3], gaat na vijftig jaar beslist niet meer op. Het geschiedenisonderwijs legt bij die eeuw geen zwaar accent meer. We moeten op de consequenties van de bredere spreiding van de stof over de tijdvakken nog terugkomen, maar we mogen ook constateren dat een bredere spreiding van de leerlingen over alle sociale milieu's het geven van wat oriëntatie inzake de cultuurgeschiedenis bij het voortgezet onderwijs tot een moeizamer karwei gemaakt heeft. Moeizamer, maar in de grond niet minder nodig. De aandacht voor het goede, het schone en het ware uit het verleden, ook van ander erf dan het Nederlandse en voortgebracht ook in andere eeuwen dan de zeventiende, mag uit het onderwijs niet door overwegingen van actualiteit en utiliteit worden weggedrukt. Er komt te veel ongezonde druk op de begroting van CRM te staan als het beleid bij O. en W. te weinig op cultuurspreiding wordt gericht. Voor het voortgezet onderwijs betekent dat wel dat een samenspel van vakken nodig is, een fantasierijk beleid dat zich keert tegen de overdreven systeemscheiding, de te grote barrières tussen de afzonderlijke schoolvakken. Of zou het echt zó zijn dat ook bij het onderwijs inzake literatuur en kunst de aandacht al zo zeer van wat klassiek mocht heten naar het actuele is verlegd dat deze wens van geschiedeniszijde daar nauwelijks meer weerklank zal kunnen vinden?

3. J. Huizinga, 'Hugo de Groot en zijn eeuw', *Verzamelde werken*, II (Haarlem, 1948) 389.

Een soortgelijke accentverlegging dreigt soms ook het geschiedenisonderwijs zelf parten te gaan spelen. Toen Huizinga's opmerking nog hout sneed lagen er accenten op de zeventiende èn de zestiende eeuw, maar in de gebruikelijke globaal-cursorische methoden behandelde men toch in principe de 'hele' geschiedenis. De leerling doorliep de 'ontwikkelingsgang der historie', hij beleefde het allemaal, als het goed was, 'van oermens tot staatsburger', omdat de horizon naar de wereldburger toen nog te weinig openlag. Ik herhaal met nadruk: in principe de 'hele' geschiedenis. Want de docent kreeg zijn verhaal in feite nooit af, hij kwam vrijwel nooit toe aan contemporaine geschiedenis. G.W. Kernkamp heeft daar in 1903 in zijn Utrechtse oratie, getiteld 'Van Wagenaar tot Fruin'[4], al een pleidooi voor geleverd. Maar voor mij en vele van mijn tijdgenoten - ik deed eindexamen in 1940 - reikte het voortgezet onderwijs nog niet veel verder dan het jaar van Kernkamps oratie. Pas enkele jaren na 1945, toen bezinning en heroriëntatie allengs op gang kwamen, volgde in dezen een duidelijke omslag, die trouwens niet op zich zelf stond. Want mede door de verlenging van de tijdslijnen en weldra ook door de beperking van de beschikbare roostertijd, maar tevens door veranderingen in de opvattingen over het vak èn over het lerende kind werd de strakke globaal-cursorische behandeling allengs vervangen door een lossere aanpak, de thematisch-exemplarische.

Na die trage aanloop, die tenslotte wat contemporaine geschiedenis in het onderwijs bracht, is het wellicht geen wonder dat men thans soms in een ander uiterste schijnt te vervallen. Daarmee wil ik niet zeggen dat de actualiteit te veel aandacht krijgt, wel dat de aard van die aandacht vaak nog te onhistorisch is. Er is een vorm van aandacht die ongestructureerd en kaleidoscopisch inhaakt op alles wat zich toevallig maar opdringt. Het is de aandacht die zozeer de opperhuidse dingen van de dag heilig verklaart dat het krantenkop-citaat 'Nietzsche heeft niets met de actualiteit te maken'[5] er kenmerkend voor mag heten. Nu werd die uitspraak gedaan door een bibliotheekambtenares, maar ik ben er niet gerust op dat geschiedenisleraren in hùn omgang met de actualiteit altijd voldoende duidelijk maken hoe sterk bijvoorbeeld het denken van Nietzsche, het doen van zijn tijdgenoten en de omstandigheden van zijn levensjaren daarin nog doorwerken.

Met andere woorden: het is wèl zinvol in het onderwijs de historiciteit diep open te ploegen van enkele zaken die voor de mensen van onze dagen belangrijk schijnen, ook al kàn schijn in dezen bedriegen. Als men dat doet biedt men die mens bitter nodige steun bij zijn vragen hoe hij is gekomen tot waar hij staat, en waarheen hij nu verder moet. Want in de pogingen tot plaatsbepaling en koersbepaling die het historisch perspectief verwaarlozen worden thans maar al te vaak illusies gevoed en mogelijkheden over het hoofd gezien. Een denken op te korte tijdslijnen lijkt

4. Herdrukt in zijn *Van menschen en tijden* (Haarlem, 1931) 1 vlg. Men zie daar, voor dat pleidooi, p. 23-28.
5. *NRC-Handelsblad* (13 juli 1974).

zeker bevorderlijk voor overspannen verwachtingen en soms ook voor overtrokken wanhoopsgevoelens. Onevenwichtig en vol innerlijke tegenspraak is maar al te vaak het oordeel over de rol die ethische krachten en economisch-sociale factoren in het gebeuren spelen. Mensen die zeggen naar verandering te haken en die tezelfdertijd wanhopen omdat de verandering die intreedt de verkeerde is, hebben ze zich niet te veel gewend tot wetenschappen die verandering op wat langere termijn nog te weinig tot object van hun studie hebben gemaakt? Veel beoefenaren van die wetenschappen beseffen dat allengs zelf, maar de publieke opinie loopt in dezen achter, en een deel van de onderwijsvernieuwers ook.

Hier ligt, dunkt mij, tussen betere waar, iets van de modieus-ondoordachte eenzijdigheden die bijkleuring gaan aanbrengen in de leermiddelenproductie van een kritische generatie, die ideologie-gevoeliger is dan de skeptische die ze bezig is af te lossen. Men mag voor die kritische generatie hopen dat men haar niet eens spottend, vanwege haar overtrokken gevoel een volstrekte breuklijn in de tijd te beleven, de krisische zal noemen, men mag van haar eisen dat ze waarlijk kritisch is, ook jegens zichzelf.

Toch herhaal ik: tussen betere waar. Want aan een aantal thema's waarvoor zij aandacht vraagt valt niet te ontkomen. Het geschiedenisonderwijs kan niet en mag niet terug naar de tijd toen het van zulke lichtontvlambare contemporaine vraagstukken nog niet hoefde te weten. Nostalgie is, als halfhistorische, ook een onhistorische geesteshouding. Probleemgerichte thema's als ontwikkelingssamenwerking, industrialisatie, bureaucratisering, urbanisatie en veranderende maatschappij-opbouw behoren in de school voor leerlingen die daar aan toe zijn aan de orde te worden gesteld, maar dat kan niet gebeuren zonder serieuze bijdrage van historische zijde. Maar er is onder deze handvol titels ook een aantal waarvoor men naast de historicus bijvoorbeeld de geograaf of de econoom nodig zal hebben. Weer doet zich het probleem van de systeemscheiding voor. En nog een aantal andere problemen van onderwijskundige aard bovendien. En het lijkt hier zowaar al weer alsof de oplossingen die de meer doctrinaire en doordravende sectoren van de kritische generatie voor ons gereed houden, in wezen meer reactionair dan waarlijk vooruitstrevend zijn.

De gedachte dat niet alleen de vakwetenschap beslissend is over leerstofopbouw en leerstofpresentatie, maar ook de gesteldheid van het lerende kind, is niet van vandaag of gisteren. Ook bij eenzijdig ‘sachgerechte’ stofopbouw was althans de stofpresentatie in wezen ‘kindesgemäss’. Zo lag het voor de hand bij de behandeling van de Oudheid in de eerste klas over Griekse filosofie, als men er al iets aan deed, niet meer dan enkele vage generalisaties te debiteren. Het lag óók voor de hand de chronologische opbouw in de presentatie aan jonge kinderen niet of althans niet nodeloos te verstoren omdat het tijdsbesef bij zulke kinderen nog zo zwak ontwikkeld is. Veelal is een conflict tussen een ‘sachgerechte’ en een ‘kindesgemässe’

aanpak niet meer dan een schijnconflict, en op allerlei essentiële punten is men er in een thematisch-exemplarische stofbehandeling allengs in geslaagd de beide aspecten met elkaar te verzoenen.

Maar wanneer thans, met een beroep op het recht tot zelfontplooiing van het kind, de aanval op de hinderlijke systeemscheiding tussen de vakken zó ver gaat dat men de vakken zelf volledig wil opheffen, dan spoelt men zeker het kind met het vakwater weg. De vakvijandigheid gaat bij velen zo ver, dat het in deze kring ook tot een doordenking van de wetenschapstheoretische problemen achter de eigen toekomstvisie nog niet of nauwelijks gekomen is. Dat het twee dingen zijn een kind te leren denken in ruimte en in tijd, beide verwarrend genoeg om ze niet voortijdig doorheen te klutsen, er wordt niet over gesproken. Want men wil alleen nog van het vragende kind uitgaan, en neemt op grond daarvan aan dat niet vakken, maar alleen grote belangstellingsgebieden in de school gepresenteerd moeten worden.

Dat men hier veel van de winst die verworven psychologisch inzicht in de ontwikkeling van het kind, bij behoedzame hantering voor het geschiedenisonderwijs bieden kan en reeds geboden heeft, weer overboord gooit, zal duidelijk zijn. Men meent op grond van de hiervoor geschetste gedachtengang zeer jonge kinderen te moeten confronteren met actuele politieke problemen waarover doorgaans zonder kennis van vrij ingewikkelde samenhangen weinig zinnigs te zeggen valt. En men sleept voor die problemen soms ook nog, met minachting voor de moeite die het kind heeft bijvoorbeeld met de chronologie, wat vergelijkingsstof uit het verleden aan. Dit alles zal velen, die de discussies rond het Ledo (leren door te doen)-projekt[6.] min of meer gevolgd hebben, wel opgevallen zijn. Hier heten de vakken niet eens meer geïntegreerd, maar overstegen, wat dat dan ook betekenen mag. Ook nog in een ander opzicht is dit projekt als een stap terug te beschouwen. Van de rijkdom aan werkvormen die men de laatste tijd in het geschiedenisonderwijs is gaan ontwikkelen, is hier niet veel meer te bespeuren.

Het lijkt me overigens niet juist aan dit projekt al te grote aandacht te besteden, omdat het meer kenmerkend is als een symptoom van bepaalde in tamelijk brede kring levende gedachten, dan dat het op zich zelf zo belangrijk zou zijn. In de redevoering bijvoorbeeld, die de voorzitter van de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel in 1973 als gastspreker op de jaarvergadering van de Vereniging van leraren in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) op even bescheiden als resolute wijze gehouden heeft[7.], vinden we tal van elementen die ik hiervóór aanstipte terug. Naast een uiterst behoedzame, wat aarzelende verdediging van het Ledo-projekt treft een onvermogen om over maatschappijverandering historisch-

6. Een eerste oriëntatie over deze discussie geeft het stuk waarmee het debat begon: I. Schöffer, 'Het Ledo-projekt', *Kleio*, XIII (januari 1972) 1.
7. E. Steenbergen, 'School en sociale bewustwording', *Kleio*, XIV (mei 1973) 270.

verantwoord te spreken, en het eenzijdig 'child-centered' denken gaat ook hier hand in hand met vakvijandschap die zich over toelevering van verantwoorde kennis aan de school, panacee tegen ongewenste bijkleuring, geen zorgen schijnt te maken. De opmars van de 'Gewerkschaftsstaat', waarvoor deze rede in sommige opzichten symptomatisch mag heten, ze imponeert hier door ideëel-politieke glinstering van de getoonde wapenrusting, maar in doordachtheid schiet ze tekort.

Na deze aanval zal men wellicht nog een tweede charge, tegen de middenschool, verwachten, maar die blijft achterwege. De gedachte aan een middenschool is, in de kern, de voorstanders ingegeven door andere overwegingen dan de hiervóór beschrevene. Ik ben er gelukkig mee dat uit een verslag over een recente bespreking[8.] tussen de Raad van Vakgroepen en de Innovatiecommissie Middenschool blijkt dat er in de kring van de laatste wel wordt gedacht aan 'een zekere integratie', maar daar wordt dan tenminste aan toegevoegd: 'Natuurlijk moet per vak het nodige gebeuren'. Het is een eerste, voorzichtige uitspraak van die - officiële - zijde over wat de vakken in een eventuele middenschool te wachten staat, en ze is bepaald vertrouwenwekkender dan de geluiden die men van andere zijden soms verneemt. Ik kan mij dus een middenschool indenken - en ben bereid daarover mee te denken - waarin hoe-dan-ook de vakken, en ook het onze, reëel aanwezig zijn. Ik kan mij een middenschool indenken waar men kinderen, als zij daar in hun ontwikkeling aan toe zijn, leert dat en hoe belangrijke dingen aan en door mensen in de tijd gebeurden en gebeuren. Ik wil hier nog aan toevoegen dat met deze gedachte niet per se in strijd hoeft te zijn het doceren van wereldoriëntatie, die hier en daar - in zeer verschillende vormen overigens - in het lager onderwijs in de plaats van geschiedenis en aardrijkskunde aan het treden is[9.].

Daarbij blijkt dan ook hoe ingewikkeld de problemen inzake de toelevering van kennis aan de school geworden zijn. Toen handboeken en monografieën nog werden uitgetrokken ten behoeve van globaal-cursorische methoden voor geschiedenis, stond alles er eenvoudiger voor. Het indertijd in boekvorm uitgegeven uittreksel uit Fruins 'Tien jaren', met aanwijzingen voor de hoofdaktestudie, laat wel zien dat niet alleen het voortgezet, maar ook het lager onderwijs uitging van de gedachte dat men, in vereenvoudigde vorm, 'het' product van 'de' wetenschap in 'de' school diende te brengen. Het produkt van de wetenschap is intussen zelf veranderd. Voor ons vak is die term zeker niet meer kortweg gelijk te stellen aan het woord geschiedschrijving. Een ook naar de vorm tamelijk vertechniseerd verslag van onderzoekingen en onderzoeksresultaten, dat is in veel gevallen thans misschien een juiste omschrijving. En dat produkt is soms wel, maar niet altijd,

8. *Ons Mavo-blad* (9 oktober 1974) 701 vlg.
9. Die veelvormigheid, gevolg van onvoldoende theoretische doordenking, leidt er overigens toe dat de term wereldoriëntatie, die elk officieel karakter ontbeert, heel weinig praktische bruikbaarheid bezit.

nog voor de school van belang. Maar als het van belang is mag het daar slechts binnengebracht worden in een eenvoudige vorm die zich meer dan eens niet makkelijk construeren laat.

Ik schreef opzettelijk: soms wel, niet altijd. Want in een thematisch-exemplarische behandeling, die, ook nog iets nieuws, graag gebruik wil maken van bronnen en bronfragmenten, liggen grillige èn veranderlijke accenten. Met bepaalde terreinen van wetenschapsbeoefening onderhoudt de school daardoor een tamelijk druk verkeer, met andere niet of nauwelijks. Maar het netwerk van dat verkeer is ook vrij wat ingewikkelder geworden. Enerzijds kan de school, bijvoorbeeld voor haar duidelijke en dringende wensen tot mondialisering van de nieuwe en nieuwste geschiedenis, die moet uitmonden in zicht op de hedendaagse ontwikkelingsproblematiek, het adres van de wetenschap soms moeilijk vinden. Moet ze die verlangens leggen op de stoep van de historische secties der afzonderlijke universiteiten, of moet ze ze liever deponeren bij interuniversitaire instituten die zich met bepaalde continenten bezig houden? Anderzijds beseft de wetenschap nog te weinig dat haar produkten van belang zijn niet alleen voor de basisscholen en het op universitaire studie voorbereidende onderwijs. Het is bekend dat de universiteit haar bemoeienis heeft gekregen met de nieuwe lerarenopleidingen. Maar er is ook zo iets als een bemoeienis met terugwerkende kracht nodig. Bij de in 1973 gestarte applicatiecursus voor geschiedenis en staatsinrichting, bestemd voor docenten bij het middelbaar algemeen vormend onderwijs (MAVO) en het lager beroepsonderwijs (LBO), is gebleken hoe lang en hoe zeer men in die MAVO- en LBO-kringen van toelevering van kennis van een zeker niveau verstoken is gebleven. In die cursus, een twee-jarig wekelijks bedrijf, dat in een vijftigtal cursusplaatsen een totaal van omstreeks duizend cursisten bereikt, haalt men de opgelopen achterstand nu weer wat in.

Nu kan men het de wetenschap nauwelijks aanrekenen dat zij deze hoogst koopgrage klanten lange tijd onvoldoende heeft weten te bereiken. Ook binnen de afzonderlijke sectoren van het niet-universitaire onderwijs had men lange tijd nauwelijks zicht op datgene wat in de belendende compartimenten omging. Niet alleen door de veranderde wetgeving, maar ook, en voor ons vak vooral door het eigen initiatief der docenten is die compartimentalisering al wat minder hinderlijk geworden. De reeds genoemde VGN heeft bijvoorbeeld al vroeg haar lidmaatschap opengesteld voor MAVO-docenten en is broodnodige activiteiten gaan ontplooien inzake het geschiedenisonderwijs aan Pedagogische Akademies. Ook de instelling van een Commissie Modernisering Leerplan voor Geschiedenis en Staatsinrichting (CML-GS) voor het gehele pre-universitaire onderwijs kan wellicht bijdragen tot een ruimer zicht op de problemen en perspectieven van het vak in de verschillende schoolsoorten. Toch blijkt uit het inventarisatierapport van deze commissie, in

oktober 1974 gepubliceerd[10], allereerst dat de compartimentalisering nog allerminst is opgeheven. De resultaten van het beraad over de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs bijvoorbeeld zijn vooral in het hoger algemeen vormend onderwijs (HAVO) en het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (VWO) verwerkt. Terwijl nieuw beraad en onderzoek in dezen, ten dele voortbordurend op het rapport van 1967[11], op gang komt, verkeren in dit opzicht het lager onderwijs, het MAVO en het LBO nog vrijwel in een vacuüm. De problemen rond het vak in die drie schoolsoorten zijn van hoogst verschillende aard, maar het merkwaardigst is wel de positie ervan bij dat lager beroepsonderwijs, dat na een recente herstructurering twee jaar algemene vorming geeft, waarbij in beide jaren twee uren per week voor geschiedenis en aardrijkskunde zijn uitgetrokken. Deze vakkencombinatie levert voor dat onderwijs tal van problemen op, met name bijvoorbeeld al bij de reeds genoemde applicatiecursus, die ene her- en bijscholing die LBO-leerkrachten doorlopen samen met docenten bij het MAVO, een schoolsoort waar de beide vakken, als gebruikelijk, afzonderlijk op het rooster staan.

Ik stipte reeds aan dat het onderwijs van bovenaf veranderd is èn van onderop in beweging is gekomen. En dat laatste slaat niet in de eerste plaats op beweging bij de onderwijsvragers, maar vooral bij de onderwijsgevers. Ik zinspeelde er al op dat de nog vrij jonge VGN daarbij een belangrijke rol heeft gespeeld. Natuurlijk was er over die verandering èn die beweging ook telkens wel wat contact tussen het Departement en de docenten. Een voorbeeld ervan vindt men in de totstandkoming van het thans geldende eindexamenprogramma, de ‘laatste halve eeuw’ en de ‘onderwerpen’, waar men niet ongelukkig mee hoeft te zijn, al zijn nog lang niet alle later opgedoken moeilijkheden inzake het eindexamen opgelost. De officiële Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichting (CEGES) zal nog tot het einde van de jaren zeventig aan haar opdracht[12] dienen voort te werken. Er is intussen bij dit contact tussen de beleidsbepalers en wat men tegenwoordig zo fraai het onderwijsveld noemt ook meermalen storing opgetreden. Wensen van de ene kant geuit leidden nogal eens tot vrees aan de andere of ook wel tot het categorisch uitspreken van het woord onmogelijk. De bereidheid bij geschiedenisdocenten tot meedenken en inspelen-op - groter dan bij docentencorpsen van veel andere vakken - werd ook nog wel eens wat ingedeukt doordat er soms het nodige schortte aan de vertaalbaarheid of ook wel aan de beschikbare vertaalcapaciteit die nodig zijn om algemeen-onderwijskundige gedachten en wensen om te zetten in termen die een zo concreet mogelijk houvast bieden op specifiek vakgebied. In sommige opzichten is het voor de leerplancommissie, de CML-GS

10. Mededelingen van de CML-GS, *Kleio*, XV (oktober 1974) 721 vlg.
11. Rapport van de doelstellingencommissie, *Kleio*, VIII (augustus 1967) 161 vlg.
12. De kern van die opdracht luidt: ‘De CEGES moet nagaan of een centraal schriftelijk eindexamen voor geschiedenis en staatsinrichting mogelijk is’. Men zie *Kleio*, XIII (februari 1972) 81.

die vanuit de doelstellingen voor het geschiedenisonderwijs een tunnel gaat graven naar leerplannen, een spannende vraag waar zij diegenen die vanuit algemeenonderwijskundige wenselijkheden in dezelfde richting opereren, tenslotte zullen ontmoeten. Uiteraard doet men dat alles niet in een geïsoleerde laboratoriumsituatie. Contact met het veld en wat uitzicht op het lerarentype van komende jaren zijn nodig. Men is het er wel over eens dat de docent door zijn vastliggende rechtspositie en zijn mechanisch carrièreverloop, en ook door zijn taak, die steeds omvangrijker dreigt te worden, te weinig wordt geprikkeld tot voortgaande zelfontplooiing. En bovendien dringt zich in toenemende mate de vraag op of er, wellicht mede door de diversiteit en de massaliteit der opleidingen, geen bedreiging zou kunnen ontstaan voor de onderlinge eensgezindheid en de band met het vak, die beide tot dusverre onder geschiedenisleraren in het algemeen heel hecht gebleven zijn.

De belangrijkste zorg op dit gebied echter vloeit voort uit het feit dat men staat voor de noodzaak een docentenopleiding vorm te geven die enerzijds waarschijnlijk korter van duur zal zijn dan de tegenwoordige, zeker niet langer, en die anderzijds rekening houdt met de hogere eisen die men terecht èn inzake het leraarsambt, èn op vakgebied aan de docent mag stellen. De gedachte dat men betere leraren zou kweken door ze langduriger op hun docentschap en korter op hun vakmanschap voor te bereiden wordt gelukkig vrij algemeen als een drogreden afgewezen. Het is ook duidelijk dat men op de wegen die het geschiedenisonderwijs gedurende de laatste jaren heeft ingeslagen alleen kan voortgaan met een docentencorps gekenmerkt door goed vakmanschap. Een leraar moet in staat zijn tot een verantwoorde aanpak op eenvoudig niveau, ook inzake wetenschapsgebieden waarover hij tijdens zijn opleiding geen of weinig specialistische kennis heeft opgedaan. Wie als studiebegeleider moet optreden bij door leerlingen zelf gekozen bijzondere onderwerpen voor het eindexamen, wie informatie en lesmateriaal moet kunnen bijeenharken inzake een soms abrupt in de actualiteit opduikend historisch thema, die moet als vakman niet zo maar een schaap met vijf poten, die moet een soort duizendpoot zijn.

Te veel van zulke aspirant-duizendpoten ploeteren maar wat in eenzaamheid voort, nog te weinig beseffen zij dat collega's elders voor precies dezelfde of bijna dezelfde vragen staan. De leermiddelenmarkt heeft zich aan de afzonderlijke thema's nog te weinig gelegen laten liggen. Ook in andere opzichten is het mogelijk docenten meer steun te geven. Er is op leermiddelengebied, op het terrein van de scholing en de her- en bijscholing, alsook inzake de vertaling van bruikbare onderwijskundige gedachten met het doel ze te operationaliseren voor de historicus in de school, een duidelijke arbeidsmarkt aan het groeien voor historici die misschien ten dele in, maar vooral voor het onderwijs werkzaam zijn. Het zou dwaasheid zijn te denken dat alles wat de onderwijskunde produceert onvertaalbaar of onverta-

lenswaard is. Het lijkt me juister er van uit te gaan dat die onderwijskunde in sommige opzichten een scheefgegroeid bedrijf is, waar, tussen betere, ook wel ongezonde gedachten naar voren zijn getreden van het soort dat ik hiervóór bestreden heb. Maar die opmars van ongezondheden is mede mogelijk geworden doordat de snel in de breedte uitgegroeide onderwijskunde met de vakdidaktiek, die in mankracht nog veel te zwak is, nog te weinig in wisselwerking is getreden.

In dit verband tot slot nog een enkel woord over die arbeidsmarkt voor historici, waarover zeer velen zich zeer begrijpelijke zorgen maken. Ik ben daar iets minder pessimistisch over dan anderen. Het Nederlandse onderwijs is er mee gediend als de verzorgingssector, die geschiedenisdocenten ten dienste staat, spoedig een verantwoorde omvang krijgt. Ik kan niet hard maken hoeveel arbeidsplaatsen dat na hoeveel jaar zal opleveren. Wel weet ik dat er bij het geschiedenisonderwijs thans, tegen de indertijd berekende verwachtingen in, nog steeds veel arbeidsplaatsen onvervuld zijn onder meer doordat die verzorgingssector reeds groeiende is. Maar ik zou haar graag verder zien groeien, want er komt op dit terrein steeds meer werk op ons af dat verricht moet worden, wil ons vak zijn plaats in het onderwijs behouden en zich daar gezond ontplooien. Ik zal mijn studenten die belangstelling in die richting hebben, beslist aanraden waar mogelijk wat onderwijskunde in hun keuzepakket te doen en zeker voldoende vakdidaktiek. En als het voorafgaand betoog ietwat heeft kunnen overtuigen vindt dit voorbeeld misschien hier of daar nog wel navolging ook.

Some Intellectual and Political Influences of the Huguenot Emigrés in the United Provinces, c. 1680-1730*

G.C. Gibbs

In 1686 Petrus Francius, professor at the Illustrious School of Amsterdam, in an oration entitled *De usu et praestantia linguae Graecae*, delivered a warning against the dominance of French culture and, in a passage which has attracted the attention of Dutch historians, referred to the danger that spiritual annexation by France might bring in its wake political subjection to France[1]. The warning, though it came somewhat ironically from a doctor of Angers, articulated the fears of the embattled Latinists of the Netherlands - of whom Francius was one - that the advance of French culture was being made at the expense of Latin, and of the classical, humanist tradition in general[2]. If, as has been asserted, the particular enemy that Francius had in mind was Cartesianism, then his attack had come too late, because Cartesianism had sunk too deep into the basic assumptions of Dutch intellectual life, and was too widely dispersed, to be rooted out[3]. Nevertheless, there was a sense in which an attack on French cultural dominance, which enlisted as its ally fears of a French imperium, could not have come more appropriately than in 1686, and in which, far from having been over-taken by events, Francius displayed a fine sense of timing, indeed, a remarkable prescience. I refer of course to the fact that in 1686 the Dutch Republic was experiencing a massive infusion of French influences. The Huguenot exodus from France, consequent upon the revocation of the edict of Nantes by Louis XIV in the previous year, seems to have reached its first and greatest peak in 1686, judging at least from the establishment

* This is a revised, corrected and somewhat enlarged version of the lecture delivered to the general meeting of the Nederlands Historisch Genootschap on 25 October 1974 at Utrecht. I have profited from the questions and comments of Professors Boogman, Kossmann, Roorda and Swart, and I hope that I have been able to remove some of the inadequacies of the original paper.

1. J.G. Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studien aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer* (Utrecht, 1940) 9; Th.J. Meijer, *Kritiek als herwaardering. Het levenswerk van Jacob Perizonius (1651-1715)* (Leiden, 1971) 84, 107. For some particulars on Petrus Francius, see Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen...* (3 vols; Amsterdam, 1765) iii, 236.
2. Meijer, *Kritiek*, 99, 107; Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 39.
3. Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 41; Rosalie L. Colie, *Light and Enlightenment. A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians* (Cambridge, 1957) 66. But for Cartesianism in the Dutch Republic, see C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*. Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde N.K., LX (Amsterdam, 1954) *passim*.

in that year of fifteen new Walloon churches[4.] and, over the next thirty years resulted, it is commonly said, in the permanent settlement in the Netherlands of an estimated 70,000 or more, or less, French refugees[5.].

Counting churches, of course, is a good deal easier, if not positively more elevating, than counting heads and, until recent years, has attracted a good deal more attention, certainly more attention than has been devoted to counting Huguenot heads. If historians have settled for the moment upon the figure of c. 70,000 for those Huguenots who remained in the Netherlands, then it has to be admitted that they have done so for no explicit, or even very obvious reason. It is simply another guess, or rather a scholar's guess, distilled from contemporary, near contemporary, and later guesses, of greater or lesser apparent validity, some much larger than 70,000, some much smaller. Moreover, since the process by which the present guess has been reached is not made clear, the suspicion may lurk that in the last resort it rests upon nothing more substantial than the assumption that the truth lies somewhere, preferably mid-way, between the extremes, or upon the equally suspect assumption that if a figure is mentioned often enough in contemporary sources, or by historians, then it achieves credibility by virtue of that fact - a process which has made credible many lies.

Let me hasten to say that I am not suggesting that this is the way in which historians have arrived at the figure of c. 70,000, and that I have no reason not to regard that figure as the best available working hypothesis - give or take 20,000 or so, which is the accepted margin of error. Nor am I suggesting that actually counting the Huguenots of the Republic, or trying to do so, will likely produce the kind of blow to received wisdom, or current orthodoxy, recently inflicted by the attempt of an American scholar to produce a census of the Atlantic slave trade, though that case is an instructive exercise in the numbers game[6.]. But no-one can tell for sure, because a systematic count of the Huguenot diaspora in the Netherlands has not been made and, in the nature of things, will never be possible. Even where relevant records have survived, the problems posed for historical demographers by migration in the early modern period remain particularly intractable[7.].

4. F. de Schickler, *Les églises du refuge* (Paris, 1882) 40.
5. Warren C. Scoville, *The Persecution of Huguenots and French Economic Development 1680-1720* (Berkeley - Los Angeles, 1960) 125; I. Schöffer, 'De Hugenoten en Nederland 1540-1787', in: *De Hugenoten in Nederland. Tentoonstelling in het museum 'Het Prinsenhof', 23 november 1963-27 januari 1964* (Delft, 1963) 25 (50,000 to 75,000 finally settled); H.-H. Bolhuis, 'La Hollande et les deux refuges', *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français*. Le Refuge Huguenot. Le colloque de Montpellier 3-10 octobre, 1969, CXV (1969) 417 (70,000 at least).
6. Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade. A Census* (Madison - Milwaukee - London: University of Wisconsin Press, 1969) *passim*.
7. A.M. van der Woude, *Het noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool Wageningen (3 vols; Wageningen, 1972) I, 222-233.

It is highly unlikely, therefore, that the majority of Huguenots will ever be rescued from their present historical limbo to achieve even a digital heaven in those majestic and seductive columns of statistics which are the crowning glory of much present historical research. Nevertheless, judging at least from the materials and the techniques used by Dutch historical demographers, and from the recent demographic study of Rotterdam and Cool in the seventeenth and eighteenth centuries, it is possible in certain cases to test contemporary guesses, and to reach a greater degree of certainty about the order of magnitude of the Huguenot influx, and its probable incidence, than exists at present, even if the attainment of precise figures must be dismissed as a hopeless delusion[8].

In terms, however, of the over-all and the longer-term demographic development of the Netherlands in the late seventeenth and early eighteenth centuries the fact that the Huguenots remain uncounted does not make a scrap of difference. Whatever its actual size, the Huguenot influx was in the last resort a statistical irrelevance, one wave, or, to be precise, a series of waves in the constant ebb and flow of contemporary migration, which both failed to increase the total population of the Dutch Republic and to prevent its decline. For that reason, as well as because of the intrinsic intractibility of the subject, it is not surprising that the counting of Huguenots has attracted little, or only a passing and occasional attention from Dutch historical demographers. Nor, for the same reasons, is it ever likely to become a matter of compelling interest to historical demographers as such[9]. No-one wishes, or should be expected, to spend time questing after some historical grail

8. G.J. Mentink and A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw* (Rotterdam, 1965) 102-108, which gives decennial baptism figures for the Walloon church from the 1670's onwards, as well as total and reformed baptism figures for the same decades. However, the relevance of these figures for the size and development of the Huguenot community in Rotterdam is not explored. On the basis of baptism and marriage records, Hazewinkel estimated the Huguenot population of Rotterdam in 1687 at around 5% of the population, or about 2,500. In the same year a Huguenot refugee described Rotterdam as having become 'nearly French by the arrival there of a great number of the inhabitants of Rouen and Dieppe'. See H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (3 vols; Amsterdam, 1940-1942) III, 264. It may be relevant here to point out that a recent re-examination of the numbers of Huguenots received into one London church during the period 1680 to 1705 has revealed a hitherto unused category of documentation, and has produced a much larger estimate of Huguenot arrivals than has prevailed until now. It is the kind of luck often produced by a hard slog at the archives. See Robin D. Gwynn, 'Arrival of Huguenot Refugees in England 1680-1705', *Proceedings of the Huguenot Society of London (PHSL)*, XXI (1965-1970) 366-373. I should like to thank Mr. D. Jones of the University of York for having drawn my attention to this article.
9. See for example S. Hart, 'Historisch-demografische notities betreffende huwelijken en migratie te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', *Maandblad Amstelodamum*, LV (1968) 66, where the author, after estimating that the combined communities of the Walloon church, Anabaptists, Remonstrants, and Jews, probably constituted about 12% of the population of Amsterdam, continues 'Naturally it would be interesting to analyse the membership records of these communities, but so far as immigration in general is concerned it is not so interesting'.

in the knowledge that, if succesful, all he will have achieved is to establish beyond peradventure of scholarly doubt that, in the longer historical perspective, a particular matter has minimal significance.

But in the case of the Huguenots there is the further disincentive that, even though the present view of the Huguenot impact upon the Dutch Republic is based on imperfect knowledge, it is unlikely that more research will alter the present general conclusion. This is that in the longer historical perspective, Huguenot influences upon the culture and economy of the Republic were neither as injurious culturally, nor as beneficial economically, as was thought at the time, and later; and that, in their overall effect, the Huguenots did not set the Dutch Republic on any important new courses, but reinforced and temporarily arrested some existing tendencies. That this should have been so, however, is a matter of some historical interest, since it not only high-lights the structural and psychological difficulties which beset the Dutch economy at the time, but also raises questions about the rate and manner of Huguenot assimilation into Dutch society, and about the character of the Huguenots themselves, which still lack, and surely deserve, the systematic and sophisticated attention of a modern social historian.

The longer historical perspective however should not be allowed to blind us to the fact that in terms of immediate impact upon the Dutch Republic, the size of the Huguenot influx, its incidence, and its character, were, and are, matters of great importance, since they gave rise to a variety of immediately pressing problems, as well as some enduring tensions, about which, again, too little is known - sometimes only the general outline, and an occasional detail which does service in several hands.

There was, for instance, the problem of finding employment for a large number of Huguenot craftsmen. Much was expected from an injection of Huguenot manufacturing skills and capital, a good deal more, it seems, than was in fact realised, and than was commonly supposed to have been realised in the eighteenth century, and by the first serious historians of the Huguenot influx into the Dutch Republic, Koenen and Berg[10]. Precisely what was achieved remains uncertain. There is agreement, however, that although a boost was probably given to some already established industries, the boost was mostly temporary and, in terms of the Dutch economy as a whole, was of marginal significance, at best slowing down Dutch economic decline[11], and that in so far as there was an influx of Huguenot

10. H.J. Koenen, *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland* (Leiden, 1846) 4-5, 255-286; W.E.J. Berg, *De refugiés in de Nederlanden na de herroeping van het edict van Nantes* (Amsterdam, 1845) 157-312.
11. Schöffer, 'Hugenoten en Nederland', 27; F.R.J. Knetsch, 'Een vluchtelingenprobleem uit de zeventiende eeuw. Hugenoten in Nederland', *Spiegel Historiael* (1971) 76 (which argues the need for further investigation); Leonie van Nierop, 'De zijdenijverheid van Amsterdam historisch geschetst', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XLVI (1931) 52-55 (an article frequently cited for the view that the importance of the Huguenots for the Amsterdam silk-industry has been overestimated); H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, III (Utrecht - Antwerp, 1973) 237-239; P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (The Hague, 1916) 203; N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, V. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, XXXIX (The Hague, 1922) xi; J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (The Hague, 1970) 396-398 (where the usual point about the traditional over-estimate of Huguenot influences upon the development of the silk industry is made, but where reference is also made to a more enduring

capital, this accelerated the shift - in so far as there was a shift - to a rentier economy in the Republic[12].

The chronic difficulties of the Dutch economy in the late seventeenth and early eighteenth centuries, therefore, were not resolved and, in some respects, may even have been aggravated by the Huguenot influx. In the light of these difficulties, however, the degree of interest, and even of zest, shown by the Republic in acquiring Huguenot emigrants becomes more intelligible. For Huguenot craftsmen were not simply accepted; they were welcomed as the saviours of languishing industries and of depopulated areas, and they were even sought out, as in the case of Leiden, where the contacts and literary skills of the preachers of its existing French community were enlisted in a publicity drive to attract from France immigrants of the right sort[13]. Self-interest, it is clear, was as prominent a con-

Huguenot contribution to a branch of the Haarlem silk-weaving industry); Scoville, *Persecution of Huguenots*, 343-347 (based largely upon Koenen, Berg, and Van Nierop). Unquestionably the Huguenots made a large contribution to the Dutch book industry, for which see pp 18-19 of this article.

12. To what extent Huguenots managed to move their capital outside France, and how, remains one of the most obscure problems connected with the Huguenot exodus. It seems agreed that there was a great displacement of capital from France, and that it may have taken the form of apparently normal banking and commercial transactions. Herbert Lüthy, *La banque protestante en France de la révocation de l'édit de Nantes à la révolution*, I, *Dispersion et regroupement (1685-1730)* (Paris, 1959-1961) 28-29. Scoville, *Persecution of Huguenots*, 293-300, 348, drew attention to a substantial rise in both the deposits and the reserves of the Bank of Amsterdam after 1685, and argued that the Huguenots must surely have had something to do with this. More recently, however, attention has been drawn to a technical change in the facilities offered by the bank, which, it is said, largely accounts for the upsurge in deposits. See M. Morineau, 'Quelques remarques sur l'abondance monitaire aux Provinces-Unies', *Annales*, XXIX (1974) 769. The role played by Huguenots as investors in English funds has been the subject of pioneering studies by Mrs. Carter. See Alice C. Carter, 'The Huguenot Contribution to the Early Years of the Funded Debt, 1694-1714', and 'Financial Activities of the Huguenots in London and Amsterdam in the Mid-Eighteenth Century', *PHSL*, XIX (1955) 21-41, 313-333. Some further particulars on this aspect of Huguenot financial activities are to be found in P.G.M. Dickson, *The Financial Revolution in England. A Study in the Development of Public Credit 1688-1756* (London, 1967) 306-307, 314-315. For a recent and stimulating questioning of the movement towards a rentier economy in the Republic and of its significance, see P.W. Klein, 'Stagnation économique et emploi du capital dans la Hollande des XIIIe [sic] et XIX siècles', *Revue du Nord*, LII (1970) 33-41.

13. Posthumus, *Bronnen Leidsche textielnijverheid*, V, 85; Blok, *Geschiedenis Hollandsche stad*, 201; J. de Hullu, 'De overeenkomst van refugiés in westelijk Staats-Vlaanderen gedurende de zeventiende eeuw', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N.S., VIII (The Hague, 1911) 44; Leonie van Nierop, 'Stukken betreffende de nijverheid der refugiés te Amsterdam', *Economisch-historisch jaarboek*, VII (1921) 147, 152; Scoville, *Persecution of Huguenots*, 341.

sideration as compassion, and sometimes extinguished it. If Leiden sought out Huguenots for economic reasons, it also excluded them for economic reasons, because, as was said of one group of suppliants in 1682, their poverty was such that in consequence no great business for the town was to be expected from them[14]. A numberless, but not always nameless legion of Huguenots went to swell, at least initially, the proletariats of Amsterdam, Rotterdam, Leiden and Haarlem. The prospects that faced them there were a good deal less alluring than the land flowing with milk and honey which seemed to beckon Jean Rou, and caused him such sore temptations to an abandoned life of promiscuous delights - delights he seems to have foresworn, or perhaps discovered, in service to the States-General as secretary-interpretor, a post, it seems, subsequently monopolised by Huguenots[15]. Many Huguenots, indeed, stood in need of financial assistance, and the task of providing it, especially in times of financial difficulty, soon proved too large a problem for organized charity, whether in the form of repeated church collections, or municipal largesse, or a rash of municipal lotteries. In Amsterdam in 1688, for instance, the city government put to test what Montesquieu later unflatteringly called the camel-like patience of the Dutch in matters of taxation, by introducing new taxes on wheat, wine, and brokerage in East and West India company shares[16].

Nor was it simply a question of finding jobs, or of dispensing a financial dole, but of finding somewhere for Huguenots to live. Tantalisingly little is said in general accounts of the Huguenot reception in the Dutch Republic about the problems of urban housing their arrival must surely have created for a number of towns, and perhaps little can ever be said. Moreover, since what is said comes usually from the contemporary comments of refugees, it has to be treated with caution, as subject to the natural distortions of perspective imposed by life as an emigré. Nevertheless the statements, although exaggerated, usually contain a kernel of truth, even if it is difficult to establish its exact size. There is, for instance, the oft-repeated statement, which apparently comes originally from Benoit, the first historian of the revocation of the edict of Nantes, that in 1681 Amsterdam constructed 1000 dwellings for letting at minimal rents to Huguenots[17]. Historians have been unable to find corrobation for this statement, which has been pronounced highly improbable[18]. However, a more modest enterprise in the provision

14. Posthumus, *Bronnen Leidsche textielnijverheid*, V, 86; Blok, *Geschiedenis Hollandsche stad*, 201.
15. Jean Rou, *Mémoires inédits et opuscules de Jean Rou*, ed. by Francis Waddington (Paris, 1857) 166-167. Rou's successors as secretary interpretor were Daniel Louis, Philippe Saurin, and Pierre Lyonet. Some names are provided in Van Nierop, 'Stukken nijverheid refugiés', 180-195, and Posthumus, *Bronnen Leidsche textielnijverheid*, 91.
16. J. Wagenaar, *Beschryving van Amsterdam* (Amsterdam, 1760) I, 694. The reference to Montesquieu is taken from H.H. Zwager, *Nederland en de verlichting* (Bussum, 1972) 39.
17. Scoville, *Persecution of Huguenots*, 342.
18. Berg, *De refugiés*, 34.

of municipal housing certainly took place around the same time, and Benoit may have been referring to this. In 1683, Huguenot weavers, the employees of Pierre Bayle, a much-favoured Huguenot emigré silk-manufacturer, were housed en bloc in Het Noordsche Bos, a recently built extension to the city, planned to facilitate the expansion of its textile industries, especially its silk industry; some 400 houses are mentioned[19]. It sounds like a Huguenot ghetto and, although the housing problems of Amsterdam may have been particularly acute, since the city was a powerful magnet for immigrants from all over Western Europe - indeed was the most West European of all European cities in terms of its population[20] - similar ghettos may have existed elsewhere. The classic accounts of the Huguenot dispersion contain assertions of new housing taking place at Leiden as a result of the Huguenot influx, and of Huguenots entirely occupying the Nieuwstad, a newlybuilt suburb of Haarlem[21].

Whether or not the Huguenot influx also contributed anything, or anything significant, to the delinquency problems of Dutch towns, which, it is sometimes said, were aggravated by an infusion of immigrants, or contributed in particular to the delinquency rates of Amsterdam, as collected by Dr. Oldewelt, is another uncertainty[22]. The influx, however, certainly contributed to social friction in Amsterdam. It soon seemed to some of the tradesmen of the city that the Huguenots were getting too good a deal, especially since assistance was not confined to the needy amongst them, or to cash payments, and subsidised housing. In 1690 the city government was converted to this popular view - to the extent of rescinding all tax exemptions for Huguenots, except for those who had just arrived[23]. Further, as popular resentment at the conferment of what seemed unduly preferential treatment for Huguenot traders was succeeded by popular disillusionment, triggered off by the celebrated bankruptcy of Pierre Bayle in 1695, more favours were withdrawn[24].

However, my brief is not to enumerate the social problems to which the Huguenot

19. Van Nierop, 'De zijdenijverheid', 53; J.G. van Dillen, 'Omvang en samenstelling van de bevolking van Amsterdam' in: *Mensen en achtergronden* (Groningen, 1964) 491.
20. Hart, 'Historisch-demografische notities', 64.
21. Charles Weiss, *History of the French Protestant Refugees from the Revocation of the Edict of Nantes to the Present Time* (London, 1854) 360. Both the structure and the detail of Weiss's section on the Huguenots in the Dutch Republic are closely dependent upon Koenen. Berg, *De refugiés*, 34, without citing any evidence refers to a remarkable rise in house rents in Amsterdam as a consequence of the Huguenot influx.
22. W.F.H. Oldewelt, 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking 1578-1795', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXVII (1964) 39-56. Arrests reached their peak in the period 1680-1700.
23. Berg, *De refugiés*, 196; Van Nierop, 'Stukken nijverheid refugiés', 170.
24. Van Nierop, 'De zijdenijverheid', 52. Collections for Huguenots also fell after 1688, and there were not enough takers for a lottery in 1695; whether this is to be interpreted as a reflection of financial difficulties, or diminished concern for the Huguenots I do not know.

influx gave rise. I refer to them in part because they seem worthy of more attention from historians than they have received, but also as a reminder. If, as we have been recently told by a Dutch scholar who has made a considerable contribution to our knowledge of Huguenot history in this period, the history of Huguenot influences upon the Dutch Republic has been the history of the influence of an élite upon an élite[25], it is because the nature and availability of historical evidence, the fashions of historiography, and the affections and antipathies of individual historians have helped to make it so, and not because it is a complete reflection of the contemporary situation.

It is to this élite that I now wish to turn and, in the first instance, to the élite of scholarship, as an example of the way in which a concern with the Huguenots may lead to a concern with matters of more general concern to Dutch history.

The closure of the protestant academies of France accelerated the flow of Huguenot luminaries to other lands and to appointments in foreign institutions of learning. In the Dutch Republic the roll-call of Huguenot émigrés who found such appointments in the republic from the 1670's until c. 1730 includes - in addition to the celebrated appointments of Bayle and Jurieu at the Illustrious School at Rotterdam - Stephen Le Moyne, Jean Gaillard, and Jacques Bernard at Leiden university, together with Pierre de Villemandy, last regent of the Walloon college at Leiden[26]; at Groningen, Jacques Gousset, Michael Rossal, and Jean Barbeyrac[27]; at Franeker, Henri Philoponeau de Hautecour, Pierre Latané, Jean Anthoine Tronchin - of the great banking, journalistic, and scholarly dynasty of that name -, and two successive librarians of the university, Louis Pouiade and François Chamois[28]; at Utrecht, Paul Bauldry d'Iberville[29]; at the Amsterdam Athanaeum Étienne Morin[30]; at the Illustrious School of Maastricht, Jacques

25. Knetsch, 'Een vluchtelingenprobleem', 78.
26. Matthijs Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool van hare oprigting in den jare 1575 tot het jaar 1825*, II, *Appendix-Biografische lijst der hoogleeraren* (2 vols; Leiden, 1829) 150-151, 171-172, 292.
27. Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 27-29; Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 226.
28. W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athaneum te Franeker* (2 vols; Leeuwarden, 1878) I, 68-69, 243-244, 324-329, 330-334. The advice given to Bayle not to accept the chair of philosophy at Franeker because no-one there spoke French seems particularly inappropriate in view of the fact that Franeker had been the first Dutch institution of higher learning to afford students the opportunity of following courses in French. See Elisabeth R. Labrousse, 'Documents relatifs à l'offre d'une chaire de philosophie à Bayle à l'université de Franeker au printemps de 1684', *Pierre Bayle, le philosophe de Rotterdam*. Etudes et documents publieés sous la direction de Paul Dibon (Paris, 1959) 233 and K.J. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle* (Leiden, 1919) 131-134.
29. G. Kernkamp, *De Utrechtse universiteit 1636-1936. De Utrechtse Academie 1636-1815* (Utrecht, 1936) 285.
30. P.C. Molhuysen and Fr. K.H. Kossmann, ed., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, X (Leiden, 1937) 651-652.

Alphée and Isaie Tugnat[31]; at the Illustrious School of 's Hertogenbosch, Benjamin Binet[32].

It would take more expertise than I possess to assess the contributions of these scholars to their particular discipline, or to the particular institution with which they were connected. Bayle was clearly an international figure, and in the van of the intellectual movements of his age. Jurieu also moved on the international stage, and undoubtedly Barbeyrac was a scholar of international distinction. The rest, however, seem to have been at best scholarly light-weights of little influence in their various disciplines, and largely uninfluential, or of only very modest influence, outside them. Gaillard and Le Moyne, both theologians, were zealous servants of the Walloon church in the Republic, but are said to have stood outside the circle of questions with which the Dutch reformed church then concerned itself, and therefore to have lacked the occasion and the opportunity to exercise much influence[33]. Bauldry d'Iberville appears to have been coveted as much for his library, which Basnage later managed to retrieve from France, as for his scholarship, which remains an unknown quantity, though it excited some praise in his day[34]. Gousset, a philologist, was an emphatically reactionary scholar who resisted equally the renaissance of Greek studies in the Republic launched by Hemsterhuis, and the comparative study of eastern languages begun by Schultens[35]. In a sense, indeed, Gousset was so reactionary as to be positively creative, since Schultens was inspired to new approaches in direct reaction against 'Gussetismus'[36]. Rossal, another philologist and Gousset's successor, has been damned with the faintest of praise, by being dubbed progressive as compared with Gousset, but intellectually insignificant[37]. Moreover, it seems clear that the few Huguenot swallows who migrated to the northern climes of Friesland contributed little to the Indian summer of academic excellence enjoyed by Franeker in the last decades of the seventeenth century, and the early years of the eighteenth century[38].

It is not easy to know what general conclusions, if any, may be drawn from this spate of foreign appointments, though some of them may perhaps be held to give some support to the view that the French protestant academies declined in aca-

31. F.H. Gagnebin, 'Pasteurs de France refugiés en Hollande', *Bulletin de la commission de l'histoire des églises wallonnes*, I (1885) 144.
32. Ferd. Sassen, *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch (1636-1810)* (Amsterdam, 1963) 84-85.
33. Christiaan Sepp, *Het godgeleerd onderwijs en Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* (2 vols; Leiden, 1874) II, 252-254.
34. Kernkamp, *Utrechtse universiteit*, 288; Sepp, *Godgeleerd onderwijs*, 438-439.
35. Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 27-29; J. Nat, *De studie van de oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw* (Purmerend, 1929) 34-36.
36. Nat, *Studie oostersche talen*, 36.
37. Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 29-33.
38. Meijer, *Kritiek*, 44-83.

demic stature in the seventeenth century[39]. But the appointments of Bayle and Jurieu say something, it has been argued, about the discords of Dutch political and religious life at the time. In Rotterdam in 1681 the divisions between counterremonstrants and remonstrants were so pervasive as to make it virtually impossible to find acceptable Dutch candidates as teachers at the newly conceived Illustrious School. A solution, therefore, was sought in appointing Huguenot scholars who, it was hoped, would stand above, or even be able to mediate between the contending camps[40]. The hope seems naive and parochial, because French protestantism was as divided as Dutch protestantism[41], and it was a hope soon disappointed. Within two years of his appointment at Rotterdam, Jurieu, who came, as did Bayle, from the Gomarist stronghold of Sedan, found his lectures boycotted by remonstrant students[42]. Worse was to follow. Not only did Bayle and Jurieu take sides in the Republic, they took different sides. Whatever other difficulties they may have experienced in assimilating themselves to Dutch society, they were assimilated with remarkable rapidity into its political and religious feuds[43].

It would be unwise, however, to try and draw conclusions about the quality of Dutch intellectual life at the time on the basis of these Huguenot appointments, as has been done in the case of the many German appointments to Dutch universities in the eighteenth century[44]. Dutch universities and high schools had always possessed, and were to retain, a strongly international flavour. In part this was no more than a reflection of the international community of scholarship. It also reflected the fact that Dutch provincialism had conferred upon the Republic such a multiplicity, if not superfluity, of institutions of higher learning as to make their staffing always dependent to some extent upon the importation of foreign scholars[45]. The existence of many institutions of higher learning, indeed, produced sharp competition amongst them for students, and there came from Leiden university in the 1670's demands, and proposals, for protection against this competition[46]. Competition must have been sharpened from the mid-1690's by a decline in total student numbers, or in total student registrations, which proved to be the beginning of a trend[47].

39. E.G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, II, *L'établissement* (Paris, 1961) 319-346. Hirsute students were a matter for reproach, it seems, to academic authorities in the seventeenth century.
40. F.R.J. Knetsch, *Pierre Jurieu. Theoloog en politikus der refuge* (Kampen, 1967) 131. There is a synopsis of this work in English in *Acta Historiae Neerlandica*, V (Leiden, 1971) 213-242: 'Pierre Jurieu: Theologian and Politician of the Dispersion'.
41. Léonard, *Histoire générale*, 319-338.
42. Knetsch, 'Een vluchtelingenprobleem', 138-139.
43. *Idem*, 'Pierre Jurieu', 226, 232.
44. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (Amsterdam - Antwerp, 1948-1959) II, 345.
45. Kernkamp, *Utrechtse universiteit*, 124; Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 71.
46. Kernkamp, *Utrechtse universiteit*, 265, 285, 287.
47. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 67, 70-71.

What produced this trend and sustained it would be worth closer examination than it has yet received. In so far as it has been examined the decline has been explained largely in terms of the impact of war and of competition from foreign universities[48]. War certainly disrupted, and at times seriously disrupted, academic life in the Republic. Moreover, from 1694, with the establishment of the university of Halle, followed just over a generation later by the establishment of the university of Göttingen, there came competition from new German universities, as well as from revivified older German universities, and in the eighteenth century there was strong opposition from the rulers of Prussia and from the Empress Maria Theresia to their subjects studying in foreign universities. The result at Leiden was a dramatic decline in the course of the eighteenth century in the numbers of Prussian and Austrian students attending the university.

The parallel with Dutch economic decline, therefore, is clear and close; just as foreign competition, buttressed by protectionist economic policies, injured the industry and trade of the republic, so competition from foreign universities, and the extension of protectionism into education, undermined the position of Leiden university[49]. But clearly this is not the whole story. Complaints emanating from Leiden university in the 1670's and later in the seventeenth century, suggest that a change of educational taste may have been taking place; a movement, it is alleged, away from the universities, or from Leiden university, on the part of the sons of the rich on the grounds that the universities were only for those who had to work to earn their bread, and in favour of private tutors[50]. A somewhat similar development, it may be noted, was occuring at the same time in England, where Oxford and Cambridge experienced catastrophic falls in student enrolments from the 1660's onwards, and where a marked preference was expressed for educating the sons of gentlemen at home by means of private tutors, who appreciated 'the ways of carriage and measures of civility'[51]. In both England and the Dutch Republic Huguenots facilitated this movement away from the universities by their role as private tutors[52].

48. *Ibidem*, 52-53, 71; J.J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden, 1965) 48.
49. Woltjer, *Leidse universiteit*, 48-49.
50. Kernkamp, *Utrechtse universiteit*, 285.
51. Hugh Kearney, *Scholars and Gentlemen. Universities and Society in Pre-industrial Britain, 1500-1700* (London, 1970) 142-143, 149, 159, 160, 161; Laurence Stone, 'The Educational Revolution in England 1540-1640', *Past and Present*, XXIX (1964) 51, 73-74.
52. See pp. 14-16 of this article. Moreover in so far as there was a decline in the enrolment of native students it may have been the consequence also of the Republic's declining population and of its declining capacity to sustain as easily as in the past its many institutions of higher learning. In the case of Franeker Boeles drew attention many years ago to the possible impact upon student numbers of the province's economic difficulties in the early eighteenth century when, he argues, flooding and cattle pest reduced the value of lands, and, therefore, the means of those who might otherwise have sent their sons to the university. A much more detailed picture of the nature and extent of these difficulties now exists as a result of the researches of Professor J.A. Faber, and the evidence for a correlation between the fortunes of the university, as expressed in the size of its student population, and the economic fortunes of the province has been strengthened. Compare the figures for student enrolment, as provided in Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 67 with the summary of the economic ebb and flow of the province as provided in J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. A.A.G. Bijdragen, XVII (Wageningen, 1972) I, 50.

The existence amongst Dutch universities of fierce competition for a diminishing body of students may have been an additional inducement for the recruitment of Huguenot scholars. One way of attracting students, and more especially foreign students, was to entice a foreign scholar with pulling power. One such case apparently was De Hautecour, who was appointed professor of theology at Franeker in 1686, and held the post until his death in 1715[53]. Certainly he seems to have won the respect of his academic colleagues, because he was twice offered the rectorship of the university, and twice declined it, or escaped it, on the grounds that he knew no Dutch. It is perhaps worth recording that his second wife, Louise Mauricette L'Huilier, Dame de Chalandeuse, made some amends for his lack of social accessibility, and carved a small niche for herself in the history of social protocol in Friesland, by allowing herself to be called Mevrouw, the first lady of her station, it is said, to do so in Franeker[54].

Whether in fact De Hautecour attracted students it is impossible to tell, at least from student registrations, because no-one can tell what difference it would have made if he had never been appointed. A recovery in student numbers had begun at Franeker shortly before his arrival and was maintained until the mid-1690's, when a decline set in. Upon his death in 1715 student enrolment was less than half what it had been at his appointment[55]. If, however, De Hautecour did attract students, he attracted few French students. In the decade from 1685 to 1695 there were 1169 registered students at Franeker, of whom about 40 were French; in the following decade out of a student body of 912,13 were French; as a group the French were outnumbered by the Hungarians[56]. In percentage terms, there was a movement from less than 4% of the official student body to less than 1½%, and the movement was repeated more or less exactly at Groningen, and, from the samples I have taken, at Leiden also, where, as a group, the French were outnumbered by both the English and the Scots[57].

53. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, II, 325.
54. *Ibidem*, 328.
55. *Ibidem*, 67.
56. S.J. Fockema Andreae and Th.J. Meijer, ed., *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, I, *Naamlijst der studenten* (Franeker, 1968) 239-266.
57. I have consulted *Album studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen, 1915) 125-141 and W.N. Du Rieu, ed., *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae. MDLXXV-MDCCLXXV* (The Hague, s.a.) for the years 1686 to 1691. For what it is worth, Harderwijk attracted five registered French students between 1682 and 1698 and had no refugees among its staff. See D.G. van Epen, ed., *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII-MDCCCXVIII. Accedunt nomina curatorum et professorum per secula* (The Hague, 1904) 37-53.

Still, numbers can be misleading. The English and the Scots, and I presume the Hungarians, were academic birds of passage. The French students, or most of them, had come to stay, and some of them, like Binet, Rossal, and Pouiade, stayed in Dutch university or higher education[58]. Many were destined for the ministry and fulfilled their destiny by means of the free places which were set aside in Dutch universities in 1686 for those whose anticipated careers as ministers had been disrupted by the revocation of the edict of Nantes. 26 of the 53 French students at Franeker to whom I have just referred benefitted from this scheme[59]. Together with the more than 300 Huguenot ministers who arrived in the Republic after the revocation of the edict of Nantes, the largest single contingent of whom seems to have come from Languedoc, they provided the Walloon church with a crucial accession of strength[60].

But not all those whose occupations had been so disrupted were able to resume them elsewhere, or perhaps wished to do so upon finding themselves in a more open society than the one from which they had fled[61]. If, however, Dutch society was more open for Huguenots, in the sense that they were no longer, as they had been in France, legally barred from certain occupations, their opportunities for employment in education, outside the universities and high schools, were restricted in the first place by a lack of Dutch[62]. Here was one great difference between the refugees of the first and the second refuge. The teachers among the refugees from the southern Netherlands in the sixteenth century, having Dutch as well as French and Latin, were able to make an immediate and a remarkable contribution to Dutch education at all levels, the true extent of which has been revealed to us only recently[63]. Having no Dutch, the immediate contribution of Huguenots to education in the Republic was necessarily more limited. Moreover, as a result of the first refuge, the Republic was already well endowed with French schools, so that

58. Binet was registered as a student at Leiden in 1687, Pouiade as a free student at Franeker in 1686 and Rossal as a free student at Groningen in 1688.
59. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, 68-69; Fockema Andreae and Meijer, ed., *Album studiosorum Academiae Franekerensis*, I, 239-266. Groningen admitted fifteen free French students in the rectoral year 1685-1686.
60. I have used the list in Gagnebin, 'Pasteurs de France', 97-151.
61. Here is another problem worth investigating: what happened to the sons of Huguenot merchants, financiers, and industrialists in the Republic?
62. K.-J. Riemens, *Esquisse historique*, 151.
63. J.G.C.A. Briels, 'Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XIV (1972) 89-169; together with his 'Biografische aantekeningen betreffende Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630', in *ibidem*, 277-298 and *ibidem*, XV, 263-297. I am grateful to Mr. A.C. Duke of the University of Southampton for having drawn my attention to this pioneering and solid series of articles, and for other bibliographical assistance.

Huguenots found themselves in a competitive situation. Nevertheless some Huguenots found employment in established French schools, and some founded new schools to cater for the needs of refugees, or some of them, and for the children of the nobility and the well-to-do in the Republic[64]. The exact extent of this Huguenot contribution to the development of French schools in the Republic after 1685 remains uncertain[65]; even more uncertain is the contribution made by second and third-generation Huguenots to the teaching of French later in the eighteenth century, though the presumption is that, knowing both Dutch and French, it was destined to be considerable[66]. What is certain, however, is that Huguenots helped to stimulate and to satisfy an existing and a continuing educational demand.

The same may be said of their role as private tutors. Young Huguenot men with a knowledge of French and Latin, and good connections, could find a life-belt in tutoring the sons of the rich and the influential[67]. This was a form of private education increasingly fashionable in England as well as in the Dutch Republic, the demand for which in both countries was presumably increased by the movement away from the universities to which I have already referred, and it would be useful to know more about it[68]. One such private tutor was Paul Rapin, or Rapin de Thoyras, the author of a highly influential history of England[69]. De Thoyras fled from

64. Riemens, *Esquisse historique*, 145-153.
65. Riemens took issue with Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 200, who had argued that the numbers of French schools had increased considerably after 1685. It is certainly true that Koenen produced little in the way of concrete evidence to support his argument, pointing in fact to one school, the celebrated Luzac establishment at Noordwijk. At the same time Riemens's own conclusions are rather wobbly and imprecise. The refugees are said to have scarcely added to the number of French schools, and not to have increased their number significantly. As Riemens admits his evidence for the eighteenth century is incomplete. Riemens, *Esquisse historique*, 148.
66. *Ibidem*, 177. Riemens noted that French names occurred frequently amongst schoolmasters in the eighteenth century, but went on to say that to establish their origins would require long researches. Riemens makes the further point that the superior classes among the refugees would scarcely have been tempted by the profession of 'maitre d'école'. Much depends upon what is meant by superior classes, but the 'kohieren' (income tax returns) of 1742 list a number of French teachers with an annual income of 600 guilders and one with an annual income of 1,200 guilders. See W.F.H. Oldewelt, 'De beroepsstructuur van de bevolking der Hollandsche stemhebbende steden volgens de kohieren van de familiegelden van 1674, 1715 en 1742', *Economisch historisch jaarboek*, XXV (The Hague, 1952) 165-248.
67. On tutoring as a suitable occupation for young men whose anticipated careers as ministers were frustrated by the revocation of the edict of Nantes, and on the probability that independent French teachers in England were conducting classes, or visiting pupils at a wide range of social levels, see, E.S. de Beer, 'The Huguenots and the Enlightenment', *PHSL*, XXI (1965-1970) 182; for some general comments on Huguenots as tutors, see Riemens, *Esquisse historique*, 148, 181-182.
68. See p. 11 of this article.
69. The standard life and treatment is R. de Cazenove, *Rapin-Thoyras, sa famille, sa vie et ses oeuvres* (Paris, 1866). But most of the details of his life come from the preface to Tindal's translation of De Thoyras' *History of England*.

France in 1686 to England. In England his true bent as a historian was recognised apparently by William III who, in what bids fair to be regarded as his most enlightened military decision, helped to deflect him from the military career upon which he had embarked into service as tutor to Lord Woodstock, son of the Duke of Portland, thus giving De Thoyras entrées into both Dutch and English society[70]. When he left the Portland employ it was to go to The Hague, where, with the encouragement of Le Clerc and Fagel, and with a battery of languages, which included Dutch, he devoted himself to English history, laying the essential groundwork by slogging away at abstracts of Rymer's *Foedera* - a fifteen volume folio compilation of acts concerning British history - for publication in Le Clerc's *Bibliothèque ancienne et moderne*, from a copy of the *Foedera* lent to him by Fagel. Forced to leave the Dutch Republic in 1707 for Wezel in the duchy of Cleves, where living apparently was cheaper, he there completed his great work-in-French in 1719. Upon its translation into English in 1725 by Nicholas Tindal, it established itself at once as the best general history of England, holding that position until the appearance of Hume's *History*[71], and, by virtue of its appearance as a serialised publication soon after translation, also quickly won a popular audience in England[72]. In addition, however, it acquired both a transatlantic and a continental standing. In America its Whiggish sympathies continued to commend it to American political leaders throughout the eighteenth century, and beyond it, as the most faithful of general histories of England, and as an arsenal of useful historical precedents in the ideological struggle against British imperial policy after 1760[73]. In Europe it constituted a major contribution to the process by which Huguenots gave Europeans access to the English achievement[74]. Highly prized by Voltaire, and much used by Montesquieu, to whom it provided an essential

70. The part played by William is told in Jean Rou, *Mémoires inédits*, II, 226-233. An indication of De Thoyras' activities, and difficulties, as tutor to Lord Woodstock, together with a plan for a grand tour in 1701, is to be found in a letter from De Thoyras to Portland, 2 March, 1701, in *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland*. RGP, Kleine Serie, XXIII (The Hague, 1927) 526-529. Copies of letters from De Thoyras relating to this grand tour are to be found in British Museum, Egerton, 1706.
71. Girard d'Albissin, *Précurseur de Montesquieu*, 32-42. Much of the work of translation was done apparently whilst Tindal was a guest aboard a British man-of-war cruizing in Baltic waters. See R.M. Wiles, *Serial Publications in England before 1750* (Cambridge, 1957) 96.
72. Wiles, *Serial Publications*, 96.
73. H.R. Trevor Colbourn, *The Lamp of Experience. Whig History and the Intellectual Origins of the American Revolution* (Chapel Hill, 1965) 10-12, 27, 86, 105, 109, 128-129, 158, 177, 200-232 (various mentions of Rapin's *History* in eighteenth century catalogues of public and private libraries in America).
74. A recent learned and succinct account of this is to be found in De Beer, 'Huguenots and the Enlightenment', 179-195.

introduction into English politics and the English constitution, it contributed significantly to the development of Anglo-mania in France[75].

For De Thoyras, therefore, tutoring was not only a life-belt but a spring-board to international fame. This was not true of the majority. As private tutors and maitres d'écoles, however, Huguenots undoubtedly contributed something to the process by which Dutch society, or its upper ranks, became permeated with French influences, and by which the French language was raised to the status almost of a second national language in the Republic[76]. The extent of this contribution is difficult to determine because the process of 'Frenchification' in the Dutch Republic was well-established before the Huguenot exodus of the 1680's, and, in part, was a natural response to the gravitational pull of French culture and French power to which the rest of Europe also succumbed in the course of the eighteenth century[77]. Moreover, as has been remarked often, Huguenots also contributed to the process of 'Frenchification', and arguably made a more substantial contribution, via the activities of Walloon church which, once it had settled back into its élitist groove after the initial populist surge of the 1680's became in the eyes of its critics, and even to some extent eventually in the eyes of its defenders, less a church than an extension of French theatre, where the best of Dutch society went to hear good French spoken well[78].

Nevertheless, whatever the precise extent of the Huguenot contribution to the process of 'Frenchification' in the Republic, it came to seem to Dutchmen as both large and pernicious, and perhaps to seem the more reprehensible because the

75. Rapin de Thoyras, as a precursor of Montesquieu, is the subject of Nelly Girard d'Albissin, *Un précurseur de Montesquieu: Rapin - Thoyras, premier historien français des institutions anglaises*. Société d'histoire du droit. Collection d'histoire institutionelle et sociale, II (Paris, 1969). In the preface to this work Professor André Cocatra-Zilgien salutes Rapin as a pioneer in political sociology on the basis of the latter's *Dissertation sur les Whigs et les Tories* (1717).
76. Riemens, *Esquisse historique*, 148, 181-183; Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 199. I have taken the phrase about a second national language from a Walloon religious journal started in the 1890's in an article by a Walloon minister, E. Lacheret, *Le Refuge. Journal des Eglises évangeliques wallones des Pays-Bas* (18 May, 1893).
77. Briels, 'Zuidnederlandse onderwijskrachten', 131-134; Riemens, *Esquisse historique*, 78-142, 149-150; Schöffer, 'Huguenoten en Nederland', 30; Knetsch, 'Een vluchtelingenprobleem', 78.
78. Schöffer, 'Hugenoten en Nederland', 28-29; Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 169-171; Riemens, *Esquisse historique*, 149-150, 177. For a reference to the élitist character of the Walloon church in Rotterdam in the second half of the seventeenth century, and its *bon ton*, see Hazewinkel, *Rotterdam*, III, 265. For a general statement on the character of the Walloon church in the eighteenth century, its preaching, and the decline of preaching see E.G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, III, *Déclin et renouveau* (Paris, 1964) 41-42. Lacheret, in the article quoted above, admitted that its recruitment had long come from the 'superior classes', that it was 'une église de ville et de composition plutôt aristocratique', and that in the popular estimation 'l'église wallonne n'est pas une église, c'est un auditoire. Le ministre s'y réduit à la prédication. On y va pour entendre un discours français'.

saved had repaid their saviours by corrupting them[79]. In the 1730's the Huguenots came under bitter and indiscriminate attack from Justus van Effen in the *Hollandsche Spectator*. Not only were Huguenot tutors and maîtres d'écoles ridiculed as the agents of French culture, French taste and French frivolity, but the Huguenots as a group were condemned variously as the authors of abominable heresies, servants of the devil, dabblers in magic, drunkards, adulterers, and whoremongers[80]. It was a remarkable outburst, though it becomes more intelligible in the context of the apocalyptic times through which the Republic seemed to be passing in the 1730's, rocked by the great sodomite scandal of 1730 and encompassed by a combination of natural disasters, such as cattle pest, flooding, and the pile worm, which, it was argued, could only be explained in terms of a divine punishment placed upon the Dutch people for having strayed so far from the path of righteousness and the simple virtues of the traditional Dutch way of life as to have allowed the city of Sodom to be rebuilt in the Republic[81]. Given the argument that the moral decline of the Republic was the consequence of an erosion of traditional Dutch values, it was natural to look for a scapegoat, and to find one in the Huguenots, a recent and influential alien intrusion from a country which, as was noted, had not only known sodomites, but also, in Henry III, a sodomite king[82].

To what extent Van Effen's moral strictures on the Huguenots were shared, or repeated by others at the time, I do not know, though raillery at the expense of private tutors and maitres d'écoles was common form in all spectator periodicals[83]. Van Effen's charge, however, that the Huguenots were the authors of abominable heresies can scarcely have seemed strange to contemporaries familiar with the controversy sparked off within the Walloon church in 1730 by a sermon on lying

79. The phrase comes from W. Bisschop, *Justus van Effen geschetst in zijn leven en werken. Bijdragen tot de geschiedenis der letterkunde in de 18e eeuw* (Utrecht, 1859) 204.
80. Willem Zuydam, *Justus van Effen. Een bijdrage tot de kennis van zijn karakter en denkbeelden* (Gouda, 1922) 161-163.
81. I have derived my information about the sodomite crisis from that wonderfully informative periodical, *Europische Mercurius* (Amsterdam, 1730) I, 283-304; II, 289-304; (Amsterdam, 1731) II, 283. According to this, the first discovery was made at Utrecht, and was followed rapidly by other discoveries at The Hague, Amsterdam, Kampen, Zwolle, Rotterdam, Heusden, Delft and Groningen. No names are given, because, it was said, 'aanzienlijke en deftige' families were involved. Dozens of people were executed in a variety of appallingly barbarous ways. We may expect further enlightenment upon this extraordinary episode from Mr. L.J. Boon of the Institute of Social Studies who, after my paper, jolted my memory about this matter. Justus van Effen, as quoted in Zuydam, *Justus van Effen*, 161-163, specifically referred to the pile-worm as a punishment from heaven for sodomy.
82. The *Europische Mercurius* (1730) I, 265-314 carried a history of sodomy throughout the ages which made this point, and also asserted that sodomy was new to the experience of the Netherlands and to the law of the Netherlands. In the event punishment was fixed as public execution by some means, the exact means to be fixed by the judge trying the case.
83. P.J. Buijnsters, 'Les lumières hollandaises', *Studies on Voltaire and the eighteenth Century*, LXXXVII (Geneva, 1972) 207.

by Saurin, and kept hot by the activities of Huguenot journalists in the republic, in which the perfectness of God was called in question by the argument that Scripture provided examples of God praising and rewarding those who had disguised the truth for good ends[84]. It was the kind of disturbance to religious peace which lay beyond the pale of Dutch tolerance. The Court of Holland quickly intervened to still the troubled waters, and to bring to heel and humiliation the Huguenot journalists who had kept the controversy on the boil[85]. A similar concern to smoothe over divisions - this time apparently cultural and social divisions - seems to have prompted the resolution of the Vroedschap of Amsterdam in 1743 that in order to make the posterity of French refugees and of other foreigners into one nation it was necessary that they should go to Dutch and not to French schools[86].

But, of course, Huguenots contributed not only to the spread of French influences within the Republic, but also throughout Europe. The importance of Huguenots as the disseminators of French books, principally for the European market, has been amply demonstrated in Dr. Van Eeghen's magnificent and inexhaustibly useful volumes on the Amsterdam book trade. Of the 230 booksellers listed by Dr. Van Eeghen as active in Amsterdam[87] between 1680 and 1725, more than 100 belonged to the Walloon church, and 80 have been counted as Huguenot refugees, most of whom came to the city after 1680 and before 1710[88]. Not even Dr. Van Eeghen's tireless labours have succeeded in illuminating the business activities of the majority of these booksellers, but 20 Huguenots can be found as having dealt exclusively or very largely in French books[89]; only 6 are listed as

84. For a brief account of this see J. Gaberel and Des Hours Farel, *Jacques Saurin et sa correspondence* (Geneva - Paris, 1864) 61-65, but it needs to be supplemented by M.M. Kleerkoper and W.P. van Stockum, jr., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw. Biographische en geschiedkundige aanteekeningen* (2 vols; The Hague, 1914-1916) II, 964-989, which gives the legal proceedings in the Court of Holland. The case would seem to demonstrate the great value of the records of the Court for the student of Dutch journalism in the eighteenth century.
85. *Ibidem*.
86. Berg, *De refugiés*, 74. In England the Huguenots apparently came under comprehensive attack much earlier. In 1709 it was charged against them, amongst other things, that frequent intermarriages between them and English subjects might go a great way to blot out and extinguish the English race. 1709 was the year of the Naturalisation Act, and the year in which at least 10,000 protestant subjects of the Palatinate arrived in England. Their arrival also provoked xenophobic and racialist outbursts. See *Parliamentary History of England* (London, 1810) VI, 780-783; H.T. Dickinson, 'The Poor Palatines and the Parties', *English Historical Review*, LXXXII (1967) 464-485.
87. I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1715* (4 vols; Amsterdam, 1963-1967).
88. For the figure of 80 Huguenots, see H.-H. Bolhuis, 'La Hollande et les deux refuges', *BSHPF*, CXV (1969) 424. The figure of over 100 members of the Walloon church is my count.
89. J.F. Bernard, P. Brunel, F. Changuion, N. Chevalier, H. Desbordes, J. Desbordes, J. Desbordes, D. du Fresne, H. du Sauzet, P. Humbert, D. de la Feuille, P. le Grand, F.C. l'Honoré, T. Lombrail, N.E. Lucas, J. Malherbe, P. Marret, C. Mortier, P. Mortier and L. Renard. The names have been extracted from the lists in Van Eeghen, *Amsterdamse boekhandel*, III and IV. The material in these lists is of great interest to the social historian. In terms of Huguenot assimilation, however, booksellers may be unrepresentative, since as a group they tended to be inbred.

having published any books in Dutch, and in all these instances the publishing of Dutch books was decidedly a minority, even a miniscule interest[90].

Moreover the Huguenots not only published books, they also wrote them - endlessly. As a group, indeed, the Huguenots were conspiciously literate, and they became compulsive scribblers in a country noted for its multitude of scribblers; as numerous, said one of them, as the statues of ancient Rome[91]. In part this compulsion was ideological, and sprang from the need some felt to justify themselves before the public of Europe for having left their sovereign and their country. For more, however, it was economic, and sprang from the simple need to earn their bread in the way that came most naturally. Many Huguenots with a knowledge of French and Latin were able to win a temporary meal-ticket, and to make the vital, initial break-through into the world of letters, and into more settled and better-regarded employment as writers, by taking on work as proof correctors or/and as translators[92]. Opportunities for translating work were numerous, not only translating books, but also, in the expanding world of journalism, translating foreign news[93]. If much of the translation was mere hack-work and deserved the opprobrium heaped upon it, and its practitioners, by writers of the day, some of it - such as Pierre Coste's translations of Locke - was both creative and highly influential in introducing the Dutch Republic and Europe to English empiricism and experimental science, and contributed significantly to the age's reputation as the golden age of translation[94].

Huguenots, however, were influential not only as cultural disseminators, particu-

90. P. Brunel, D. de la Feuille, P. Marret, P. Mortier, D. Pain and I. Trojel or Troyel. The publishing of Dutch books among non-Walloon, non-Huguenot booksellers was much more common.
91. A. Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger. Histoire de la littérature dans les divers pays de l'Europe depuis la mort de Louis XIV jusqu'à la révolution française* (Paris, 1861) I, 29. For an indication of the high incidence of literacy amongst Huguenots, based upon a couple of samples, see Scoville, *Persecution of Huguenots*, 129.
92. La Barre de Beaumarchais, *Lettres sérieuses et badines sur les ouvrages des savans*, VIII, i (The Hague, 1733) 255.
93. Georges Ascoli, *La Grande-Bretagne devant l'opinion française au xviie siècle* (2 vols; Paris, 1930) II, 22-25; Hendrika Johanna Reesink, *L'Angleterre et la littérature anglaise dans les trois plus anciens périodiques français de Hollande de 1684 à 1709* (Zutphen, 1931) especially pp. 106-107. Much of contemporary journalism consisted of pirating and translating foreign news.
94. Reesink, *L'Angleterre*, 130-131 and Robert Adams, *Told in Letters. Epistolary Fiction before Richardson* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1966) 28, 30 give some contemporary criticisms of translating work. For translators of quality and influence, see Erich Hasse, *Einführung in die Literatur des Refuge* (Berlin, 1959) 401-404 and De Beer, 'Huguenots and the Enlightenment', 189.

larly as disseminators of English culture, and as erudite journalists, but also as polemical writers. As propagandists against Louis XIV, their activities, or the activities of some of them, lent to the struggle against France more the aspect of a holy war, and fed William III's messianic drives by casting him in the role of a second Moses and a second David[95]. This Huguenot picture of the struggle against France and of William was clearly overdrawn. If the war of the league of Augsburg was a holy war, it was a distinctly odd one, in the sense that the forces of light and the forces of darkness cannot readily be identified, and cannot be identified with religious labels; the defeat of a catholic army at the battle of the Boyne, for example, was celebrated with Te Deums in many Austrian cathedrals[96]. Still it cannot be denied that the psychological climate created by Louis XIV's persecution of the Huguenots, and by Huguenot accounts of it, contributed to the initial moves towards the formation of the great coalition of 1688, and, in the Dutch Republic, contributed to a healing of the divisions between Amsterdam and William III[97].

That healing process, however, was strictly confined to the external affairs of the

95. For a general statement of the divisions among Huguenots on this, and related matters, see Haase, *Einführung*, 114-125. For more recent accounts of the controversy between Jurieu and Bayle over William's role in the English revolution, see Walter Rex, 'Bayle's article on David', in: *Essays on Pierre Bayle and Religious Controversy* (The Hague, 1965) 197-255, and Knetsch, *Pierre Jurieu*, 257-345. Likening William to Moses and David was also a characteristic of English apologists of the revolution of 1688 and of William, for which see Gerald Straka, 'The Final Phase of Divine Right Theory in England, 1688-1702', *English Historical Review*, LXXXVII (1962) 641, 647 and *Idem, Anglican Reaction to the Revolution of 1688* (Madison - Wisconsin, 1962) 78, 97. For references to William's view of himself as an instrument of providence set the task of turning aside the threat from Louis XIV, which ante-date 1688, see M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke aktiviteiten in de jaren 1667-1684*. Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XXII (Groningen, 1966) 19-20, 115, 150, 236, 254. A recent account of the impact of the revocation of the edict of Nantes on Louis XIV's relations with the Dutch Republic, and in provoking what is described as 'in its beginnings the last of the religious wars', based on D'Avaux's despatches, is to be found in Jacques Solé, 'La diplomatie de Louis XIV et les francais réfugiés aux Provinces-Unies 1678-1688', *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, CXV (1969) 625-660.

96. J.G. Simms, *Jacobite Ireland 1685-91* (London, 1969) 144.

97. Solé, 'La diplomatie de Louis XIV', 660; Knetsch, 'Pierre Jurieu', *Acta Historiae Neerlandica*, V, 227; Georges Pagès, *Le Grand Electeur et Louis XIV, 1660-1688* (Paris, 1905) 555-574; G.H. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685* (Utrecht, 1928) 141-180; Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 126-127, 129. For some details on the reportage of French persecution of the Huguenots, see A.J. Enschédé, 'Extraits de la Gazette de Haarlem sur les persecutions dirigées contre les protestants français 1679-1704', *BSHPF*, XXVIII (1879), XXIX (1880), XXXIX (1890), XLI (1892), XLV (1896). Dr. de Beer has drawn attention to a remarkable series of reports on the persecution of the Huguenots which appeared in 1696 and 1697 in *The Post Man*, written by De Fonvive, and suggests that the reports may have come from one of the French language newspapers published in the Dutch Republic. See E.S. de Beer, 'The English Newspapers from 1695 to 1702', in: Ragnhild Hatton and J.S. Bromley, ed., *William III and Louis XIV, 1680-1720. Essays by and for Mark A. Thomson* (Liverpool: Liverpool University Press, 1968) 123-124, 128.

Republic. Its catholic community suffered from a re-awakening of the persecuting spirit, with the Huguenot refugees, and Jurieu in particular, cast by Neercassel, the apostolic vicar, as 'buglers of persecution', intent on exciting the country to an 'English fury against catholics'[98]. That picture too was overdrawn. If Huguenots scorched catholics, as well as roasting each other, the orchestration of catholic persecution in the Republic did not depend upon Huguenot buglers. Judging from the repeated demands of successive synods of the Dutch reformed church in the period since 1648 for the enforcement and extension of edicts against catholics, there was no lack of native trumpeters to summon the godly to action[99]. Nor were the fears of an 'English fury' justified. There was no re-enactment upon Dutch soil of the Popish Plot, though, as in England, the main targets for attack were the regular clergy, and especially the Jesuits[100]. Persecution of catholics was allegedly widespread in 1686, and strongest, as in the recent past, in Zealand, Guelderland, Groningen, and Friesland, and strongest of all in Friesland, which had a very small catholic population[101]. Also as in the recent past, persecution was held in check by the moderation, and enlightened obstructiveness of the States of Holland. On this occasion, however, the States of Holland were assisted by William III, mindful of the repercussions of catholic persecution upon the creation of an anti-French coalition, and perhaps seeing in the situation the possible materialisation of his suspicions that the revocation of the edict of Nantes had always been part of a French conspiracy to sow discord between the catholic and protestant princes of Europe, and thus to prevent their common action against France[102].

Given William's over-riding sense of his duties as a European statesman, he was always an unlikely instrument for the achievement of Huguenot aims, and he proved a distinct disappointment as Moses. At Rijswijk he was in no position to

98. J.A.G. Tans, *Bossuet en Hollande* (Paris-Maastricht, s.a.) 60; R.R. Post, ed., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727*, II, *1651-1686*. RGP, LXXXIV (The Hague, 1941) 780-781; P. Polman, OFM, ed., *ibidem*, III, *1686-1705*. RGP, XCIV (The Hague, 1952) 18.
99. W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der republiek* (2 vols; The Hague, 1892) I, 250-252, 257-260, 263, 265, 276, 287, 290; L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (2 vols; Amsterdam, 1947) II, 207-208; Tans, *Bossuet*, 103.
100. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 266-267; Post, ed., *Romeinsche bronnen*, II, 787; Knuttel, *Toestand Nederlandsche katholieken*, 248.
101. Post, ed., *Romeinsche bronnen*, II, 780-781, 782, 787, 788; Polman, ed., *ibidem*, III, 18; Knuttel, *Toestand Nederlandsche katholieken*, 248, 310-331; Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 81. The smaller the catholic population the more active the spirit of persecution. The catholic population of Friesland at the time has been estimated by Faber, *Drie eeuwen Friesland*, II, 433, at around 16,700, or between 9.9-11.4% of the total population of the province.
102. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 267; N. Japikse, *Prins Willem III. De stadhouder-koning* (2 vols; Amsterdam, 1930) II, 211. William's view was also shared by the writer of *Discours politique sur la reformation qui se fait aujourd'hui en France* (1685), quoted in P.J.W. van Malssen, *Louis XIV d'après les pamphlets répandues en Hollande* (Paris-Amsterdam, s.a.) 46.

force terms upon Louis XIV, was scarcely able to press Huguenot demands without exposing himself to reciprocal demands from Louis XIV to ease the situation of Jacobite exiles in France, and, in any case, had more urgent priorities[103]. Moreover the Huguenot demands were not only unrealistic, but some of them were very unrealistic, and called for not only the re-establishment of the edict of Nantes, but a solemn and perpetual guarantee of specific religious and political liberties to be made by the Estates General on behalf of the French nation[104]. In the event the only reference to the Huguenots in the official instructions of both English and Dutch representatives at Rijswijk was a request that they should be allowed either to enjoy the revenues from the possessions they had left in France, or to sell and alienate them; and this the French refused even to discuss[105].

Similar disappointments were experienced at the peace negotiations at Geertruydenberg of 1709-1710, and at the peace of Utrecht in 1713, when the Huguenots renewed their demands for a re-establishment of the edict of Nantes, or at least the inclusion in the peace treaty of a clause guaranteeing to protestants in France freedom of conscience[106]. By 1709, however, it was not simply that a restoration of the edict of Nantes continued to be unacceptable to France, but that it had come to seem economically damaging to Britain and the Dutch Republic, since it might pave the way for the return of Huguenots and Huguenot wealth to France[107]. Basnage, the leading Huguenot spokesman in 1709-1710, admitted the force of this anxiety, and attempted to assuage it by pressing upon Heinsius the need to enact at once in the Republic, before the peace, a naturalisation act on the model of the British naturalisation act of 1709, in order to take away from France the pretext of reclaiming Huguenots as French subjects, and of disputing the enjoyment of their wealth[108]. Basnage's efforts, however, made no difference to Huguenot fortunes at Geertruydenberg and Utrecht. The Huguenots were dropped,

103. F. Puaux, jr., 'Essai sur les négotiations des réfugiés pour obtenir le rétablissement de la religion réformée au traité de Ryswick (octobre 1697)', *Bulletin de la Société d'histoire du protestantisme français*, XVI (1867) 257-267; O. Douen, *Les premiers pasteurs du désert (1685-1700)* (2 vols; Paris, 1879) II, 275-293; Knetsch, *Pierre Jurieu*, 350-352; Mark A. Thomson, 'Louis XIV and William III, 1689-'97', in: Hatton and Bromley, ed., *William III and Louis XIV*, 24-48.
104. Puaux, 'Essai sur les négotiations', 264.
105. Gallus Koch, *Die Friedensbestrebungen Wilhelsm III von England in den Jahren 1694-1697. Ein Beitrag zur Geschichte des Ryswijker Friedens* (Tübingen - Leipzig, 1903) 58, 91, 96; A. Legrelle, *Notes et documents sur la paix de Ryswick* (Lille, 1894) 57.
106. E. André-Mailhet, *Jacques Basnage. Théologien, controversiste, diplomate et historien* (Geneva, 1880) 52-61.
107. G.M. Trevelyan, *England under Queen Anne*, III, *The Peace and the Protestant Succession* (London, 1946) 36.
108. Basnage to Heinsius, Rotterdam, 4 May 1709 in: Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Heinsius Archief, 1379. The province of Holland did issue a naturalisation edict in 1709.

and Basnage had to confess the futility of all his efforts to persuade the powers to give the Huguenots a thought[109].

However, if the Huguenots failed to wrest any treaty concession from Louis XIV, they may be said to have achieved some measure of posthumous compensation for their failure in the sense that they provided Europe with the first histories of Louis XIV's reign, upon which others subsequently built[110]. The histories by De Limiers and De Larrey were probably commissioned immediately upon Louis's death to cash in on the anticipated market and, in the case of De Limiers, apparently did so, since a second, revised, and much enlarged edition appeared less than a year after the first edition, and was reprinted in 1719, and again in 1720[111]. Central to their view of Louis XIV was the revocation of the edict of Nantes,

109. Basnage to Desmaizeaux, 11, June, 25 [June?], 1709 in: British Museum (BM), Birch Collection, Add. Ms. 4281. There were, however, two postscripts to Basnage's activities. In 1719 the Regent of France lifted the sequestration upon his properties in Normandy in return for the services Basnage had given as an intelligence agent and intermediary for France in the Republic during the early years of the Regency, and, in particular, as a return for his pastoral instruction to French protestants in 1719, calling upon them to remain loyal to the French crown in the face of the efforts of Alberoni to revive the war of the Camisards. See André-Mailhet, *Jacques Basnage*, 18, 65-67; Dom H. Leclercq, *Histoire de la régence pendant la minorité de Louis XV* (Paris, 1921-1922) I, 425, 487, 506-507; Léonard, *Histoire générale*, III, 22.
In 1728 when the Dutch were dragging their feet in support of the alliance of Hanover it was suggested to Townshend, the Secretary of State for the northern department, that the Huguenots in England might be encouraged to write to Huguenots in the Republic to get them to mount a campaign in support of the alliance. Townshend recalled his experiences in the Republic in 1709 when 'the famous Mr. Basnage was an emissary of Mr. Torcy's and his brethren were in the interest of France just as your Lordship finds those at present are, and endeavoured to do us all the mischief they could'. See: Townshend to Chesterfield, 21 May, 1728 in: Public Record Office (PRO), S.P. (Foreign-Holland), 84/300, f. 141-141 v. It is worth adding that whilst Townshend attacked the Huguenots as the instruments of French policy, when in fact he was aggrieved with them for not being the instruments of British policy, the Dutch in 1707 had suspected the British of using the Huguenots in order to prolong the war. See Gaberel and Des Hours Farel, *Jacques Saurin*, 166.
110. For a general introduction to what follows, see Ph. de Vries, *Het beeld van Lodewijk XIV in de Franse geschiedschrijving* (Amsterdam, 1948) 111-117.
111. H.P. de Limiers, *Histoire du règne de Louis XIV* (7 parts; Amsterdam, 1717); I. de Larrey, *Histoire de France sous le règne de Louis XIV* (9 parts; Rotterdam, 1718). For the point about cashing in on the market, see De Limiers, *Histoire du règne*, Preface to the first edition. De Limiers, it seems, was commissioned to write his work when De Larrey's publishers found the early pages of his manuscript unsatisfactory. See Masson to Desmaizeaux, Dordrecht, 14 July, 1716 in: BM, Birch Collection, Add. Ms. 4824, ff. 247-248. According to Masson, De Limiers was a former papist and lawyer by training, who was converted to the catholic faith, and assumed the name of De Limiers. According to Sautijn Kluit, *De Hollandsche en Fransche Utrechtse Couranten* (Amsterdam, 1877) 34-35, as quoted in my 'The Role of the Dutch Republic as the Intellectual Entrepôt of Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *BMGN*, LXXXVI (1971) 342, De Limiers was born in the Dutch Republic of French Huguenot parents who had fled from France for religious reasons during the reign of Louis XIV. De Vries has him born in the Republic and living there his whole life; he also mentions his legal training, but he gives no references for any of this. See De Vries, *Het beeld van Lodewijk XIV*, 115, footnote 1. De Limiers himself refers in *Histoire du règne*, Preface to the first edition, to the difficulties of writing a history of the reign for someone who suffers the inconveniences of proscription. For information on the editions of De Limiers, see Gibbs, 'The Role of the Dutch Republic', 342.

condemned as an offence against humanity as well as against Christendom, and as the breaking of a solemn engagement from which Louis could not escape personal responsibility, and which prepared the way for his many subsequent violations of good faith[112]. At the same time both authors formally eschewed passion and partisanship, and, even when dealing with those religious aspects of the reign which concerned them most directly, attempted to give a rounded picture, to the extent at least of being prepared to speculate that Louis in revoking the edict of Nantes might have acted in ignorance of the true facts, and of the actions taken on his behalf by his agents[113].

De Limiers and De Larrey thus possessed something of the approach of the modern historian and also anticipated something of the conclusions of twentiethcentury revisionists of Louis XIV's reign. De Limiers's work also possessed something of the apparatus and techniques of modern historical scholarship in providing regular, marginal references to the sources consulted. It was a practice which distinguished him from many historians of repute in the seventeenth century, who followed the rule of the celebrated Père d'Orleans in not indicating sources because scholars would know where the information came from, and those who were not scholars would not want to know[114]. In terms of approach, technique, and, more modestly, in terms of achievement. De Larrey, but more particularly De Limiers, are entitled to their ranking among the precursors of modern historiography, to the development of which other Huguenots - Bayle, Barbeyrac, and De Thoyras - contributed more significantly[115]. The sources they consulted, however, did not amount to much, though De Limiers deserves rather more credit in searching out information than his contemporaries were prepared to concede; when writing up the section on the peace negotiations of 1709-1713 he sought the assistance of another Huguenot, Desmaizeaux, the contemporary biographer of Bayle, and the literary agent in London for a number of erudite periodicals published in the

112. De Limiers, *Histoire du règne*, V, Book ix, 157-164, 253; IX, Book xvii, 33; De Larrey, *Histoire de France*, II, 64.
113. De Limiers, *Histoire du règne*, Dedication to Bruno van der Dussen, III, Book vi, where he stressed the animating role of the Gallican church in the persecution of Huguenots; V, Book ix, 163; De Larrey, *Histoire de France*, I, Preface, II, 27.
114. As quoted in Girard d'Albissin, *Précurseur de Montesquieu*, 33. For a statement about customary scholarly practice, see Elisabeth Israels Perry, *From Theology to History. French Religious Controversy and the Revocation of the Edict of Nantes* (The Hague, 1973) 59.
115. The ranking is made by De Vries, *Het beeld van Lodewijk XIV*, 113. The part played by even polemical Huguenot contributions to French religious controversies of the period in bringing about more sophisticated historical approaches and techniques is a theme of Perry's book mentioned above. De Beer has drawn attention recently to the tremendous apparatus of scholarship deployed by Barbeyrac in his *De jure naturae et gentium*. De Beer, 'Huguenots and the Enlightenment', 190.

Dutch Republic, and probably secured from him a copy of the House of Commons enquiry into the peace[116]. For the most part, however, both De Limiers and De Larrey relied upon contemporary published memoirs, collections of documents and newspapers of the period[117]. In practice this meant much recourse to the works of other Huguenots.

Huguenots, indeed, were responsible for the publication of a large body of materials essential for a study of contemporary European history, both as the compilers of collections of historical documents and as journalists, activities which were sometimes combined in the same person, and naturally so. Some of these collections of documents were intended for a wide readership; to serve not only the interests of future historical scholarship, but also the immediate interests of a contemporary public avid for political news and for information which would make more intelligible what appeared in contemporary newspapers. It was an approach to contemporary history anticipatory in some respects of the statistici of the later eighteenth century[118]. Rousset de Missy, for example, a figure of somewhat ambiguous political loyalities, but who for a short time, albeit a very short time, possessed formal Orangist affiliations - another characteristic of the statistici - as historiographer to the stadholder, William IV, professed a concern in his *Recueil historique* to see that people should enjoy their right to be informed of the decisions made on their behalf by their governments[119]. The fact, however, that Fagel and Slingelandt sponsored Rousset in his work[120] suggests that his

116. De Limiers to Desmaizeaux, Amsterdam, 6 July 1716 in: BM, Birch Collection, Add. Ms. 4284, ff. 247-248. For contemporary attacks upon De Limiers as a mere pillager of gazettes, see Gibbs, 'The role of the Dutch Republic', 342. A full-length account of Desmaizeaux's activities as a literary agent is to be found in J.H. Broome, 'An Agent in Anglo-French Relationships. Pierre des Maizeaux 1673-1745 (Unpublished Ph.D. Thesis of the University of London, 1949). Parts of this thesis have been published in *Idem*, 'Pierre Desmaizeaux. Journaliste. Les Nouvelles littéraires de Londres entre 1700 et 1740', *Revue de littérature comparée*, XXIX (1955) 184-204 and *Idem*, 'Bayle's biographer. Pierre de Maizeaux', *French Studies*, IX (1955) 1-17. For Bayle's part in establishing Desmaizeaux in English society, see Elisabeth Labrousse, 'Bayle et l'établissement de Desmaizeaux en Angleterre', *Revue de littérature comparée*, XXIX (1955) 251-257.

117. Judging from his footnotes De Limiers made most use of Tronchin du Breuil, *Lettres sur les matières du temps*, but he refers also to Dumont, *Actes et négociations de Ryswick*; De Larrey, *Histoire de l'Angleterre;* Rapin, *Dissertations des partis;* and various contemporary newspapers.

118. For the statistici, see A.Th. van Deursen, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw* (Kampen, 1971) *passim*.

119. Rousset de Missy, *Recueil historique d'actes, négotiations, mémoires et traitez depuis la paix d'Utrecht jusqu'à présent* (21 vols; The Hague, 1728-1754) IV, 3 (Avertissement). Rousset was appointed historiographer in 1748, and was dismissed in 1749, apparently for double-dealing in the 'Doelisten'-troubles. See, *Nederlandsche Jaerboeken* (Amsterdam, 1749) 625; N.J.J. de Voogd, *De Doelistenbeweging te Amsterdam in 1748* (Utrecht, 1914) 83-84; Extrait d'une lettre d'Amsterdam du 7e juin 1749 in: PRO, S.P. (Foreign-Holland), 84/451, f. 173; R. Wolters to Newcastle, The Hague, June 24, 1749 in: *ibidem*, f. 191; Extrait d'une lettre d'Amsterdam, 3 juillet 1749 in: *ibidem*, f. 204; Extrait d'une lettre d'Amsterdam, 12 juillet 1749 in: *ibidem*, f. 217.

120. For the sponsorship by Fagel and Slingelandt, see Rousset de Missy, *Recueil historique*, IV, 3.

Recueil was also intended to serve the interests of the state, which arguably required that, since the newspaper habit could not be extirpated, it should at least be made a more discriminating habit. That was the avowed purpose of the work of another Huguenot writer, the *Mémoires politiques pour servir à la parfaite intelligence de la paix de Ryswick* of Jean Dumont, who spent the years from c. 1692 to c. 1710 as an emigré in the Dutch Republic, and married into a Dutch family, whose long history of public service to the Republic may have provided him with contacts valuable in the collection of information about contemporary history[121]. It was published in 1699, when Dumont was occupied with the compilation of the *Lettres historiques*, one of those monthly political periodicals published in the Dutch Republic, new to the intellectual life of Europe, to which Huguenots contributed so much, and about which practically nothing is known at the moment. It was addressed to all those capable of reasoning, defined as everyone from the senator to the artisan, and at correcting the tendency to make instant judgements on inadequate information[122].

But Dumont was writing for himself as well as for others. His *Mémoires* was intended as the preliminary to a large-scale history of Europe in ten volumes covering the years 1675 to 1701, designed to commemorate for posterity the great things done by William III and Their High Mightinesses in favour of the persecuted church and of a Europe about to fall into slavery[123]. He never got around to it,

121. *Mémoires politiques pour servir à la parfaite intelligence de l'histoire de la paix de Ryswick* (3 vols; The Hague, 1694) I, Preface - no pagination given, but in fact pp. 2-4, 11. The fullest account of Dumont's life and writings is to found in G.F. von Martens, *Supplément au Recueil des principaux traités d'alliance...*, I (Göttingen, 1802) lxxiv-xciv. But the reference to his marriage comes from Dumont to Heinsius, 1 February, 1700 in: ARA, Heinsius Archief, 2196.

122. *Mémoires politiques*, Preface. The reference to Dumont's part in the compilation of the *Lettres historiques* in 1700 comes in the letter from Dumont to Heinsius quoted above. A copy of *Lettres historiques*, XVI (1699) in a run of the periodical held by the British Museum, contains an inscription for the month of January in an eighteenth-century hand - 'par Mr. du Mont'. Whether Dumont took a part in the compilation of the periodical before that date is uncertain. Martens, *Supplément au recueil*, lxxxii, cites some contemporary speculation suggesting participation from the beginning of the periodical in 1692. If that was so, then the periodical enjoyed collective editorship, because it seems agreed that Jacques Bernard, another Huguenot emigré who fled to the Dutch Republic, was associated with its compilation from 1692 to 1698 at least. J.G. de Chaufpié, *Nouveau dictionnaire historique et critique*, I (Amsterdam, 1750) 252. My own impression from the evidence of the periodical itself is that a change of editors may have taken place in 1699. Until that date the periodical, which is in the form of letters, is signed 'Je suis a L-' (Loo?), by someone who announced his editorship in 1692 with the declaration 'Je suis Hollandois par inclination et par devoir, si je ne suis par la naissance'. After December 1698 it is signed 'Je suis, Monsieur, Votre etc.'. It seems agreed, however, that Dumont's editorial rôle ceased in 1710.

123. Dumont to Heinsius, 1 February, 1700 in: ARA, Heinsius Archief, 2196. In the same letter Dumont asks Heinsius for money to buy necessary books, and sets out what he considers the essential qualifications for a contemporary historian. Suetonius, Tacitus, Aristotle and Lipsius are of little help; much more relevant are wide reading in contemporary sources, a good collection of private mémoires, and contacts with men of affairs - 'What most scholars regard as time wasted'. There is a further reference to the project, and a renewed plea to be allowed to write the history under Heinsius's protection in Dumont to Heinsius, 4 June, 1700 in: *ibidem*.

though he did get as far as a detailed plan for a somewhat different work of contemporary history, a massive history of the reign of the Habsburg emperor, Charles VI. That project was conceived whilst Dumont was imperial historiographer[124]. Again only the preparatory work saw the light of day; perhaps once again the best had proved the enemy of the good. What emerged was the *Corps universel diplomatique*, a collection of twelve good volumes of European treaties etc., from the time of Charlemagne, culled from archives all over Europe, and from Dumont's own personal collection of 12,000 acts. It was designed as part of the permanent furniture of an eighteenth-century foreign office, and rather hopefully, as a portable archive for ambassadors[125].

Dumont's duties as imperial historiographer, and perhaps his temperament, frustrated his plans to write a major work of contemporary history. Other Huguenot historiographers in the Dutch Republic were not so frustrated. Rousset scarcely counts in this context because he held the office of historiographer for such a brief period. But, in addition to De Larrey, a historiographer to the States General, and Jean Claude, French historiographer of Groningen and the Ommelanden, there was of course Basnage, appointed historiographer of the States of Holland upon the recommendation of Heinsius. Basnage, writing in tandem with Le Clerc, aimed to provide a complete history of the Dutch Republic from its birth to the peace of Utrecht[126]. Perhaps in terms of Dutch literature, and of the interests of a passionate advocate of the seventeenth-century Dutch patriciate, Basnage's *Annales des Provinces-Unies* deserves no more than the six, curt, dismissive words allowed to it by Geyl in his *Geschiedenis van de Nederlandse stam*[127]. The point

124. Anna Coreth, *Oesterreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620-1740)*. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Oesterreichs, XXXVII (Vienna, 1950) 65, 80.
125. J. Dumont, *Corps universel diplomatique du droit des gens* (Amsterdam - The Hague, 1726) Preface.
126. The preface to Jean Le Clerc, *Histoire des Provinces-Unies des Pais-Bas depuis la naissance de la république jusqu'à la paix d'Utrecht et le traité de la barrière* (2nd ed.; Amsterdam, 1737) contains the statement that since neither he nor Basnage was a young man, they had decided to take on different sections of the history of the Republic. For the rôle of Heinsius in securing the nomination of Basnage as historiographer, see André-Mailhet, *Jacques Basnage*, 73; Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 237. Both Le Clerc and Basnage justified the decision to write in French on the grounds that French was an international language, whereas Latin had become the apanage of a small number of scholars, and Dutch was known only to a few outside the republic. Basnage sought to make a virtue out of not being native-born Dutch, as enabling him to transcend the prejudges of birth and party.
127. Geyl, *Nederlandse stam*, II, 346. where Geyl simply says that the *Annales* does not belong to Dutch literature. His only other reference to Basnage expresses astonishment at the appointment of a non-Hollander as historiographer to the States of Holland. Even Koenen, *Geschiedenis Fransche vluchtelingen*, 416, thought the appointment was stretching hospitality too far, but on the grounds that at the time of his appointment Basnage probably knew no Dutch. As a religious historian, Basnage had a high reputation for scholarship and probity, and, in the estimation of a recent scholar (Perry, *From Theology*, 68) came close to realising the ideal of a good historian as it was then defined. In any case historical scholarship does not always seem to have been required in an historiographer; see, for instance, the offer of a post as historiographer by Fagel to Pierre Lyonet, Master of Ciphers to the States General, in the hope that it would still his importunings to be made Secretary of Secret Correspondence. W.H. van Seters, *Pierre Lyonet 1706-1789* (The Hague, 1962) 18-21. There is a short sketch of Lyonet, who was also an enthusiastic and learned entomologist, in Alice Carter, ‘Some

I wish to make, however, is that Europe's view of the Dutch Republic, and its institutions, came via Huguenot writers. Montesquieu possessed his own copy of Le Clerc's *Histoire des Provinces Unies*, and derived his understanding of the stadholdership from Le Clerc, and from the work of another Huguenot writer who had fled from France as a youth, the *État présent de la république des Provinces-Unies* of François Michel Janiçon[128]. Janiçon's *État présent* was also in Voltaire's library, as was Basnage's *Annales*[129], and Janiçon was used extensively, and, indeed, verbatim and unacknowledged by Diderot, an incorrigible plagiarist, in his *Voyage de Hollande*[130].

It was as journalists, however, that the Huguenots made their most enduring contributions as contemporary historians. As journalists of all sorts the Huguenots were supreme; they were ubiquitous, influential, and responsible for innovations in genre and in editorial technique nowadays such commonplaces of journalism that one tends to forget that someone must have invented them[131]. Part of this story has received a good measure of modern scholarly attention; for instance, the contribution made by Huguenots in the Dutch Republic to the emergence and development of erudite journalism.

In the case of political journalism, however, the contribution of Huguenots has been more often assumed than demonstrated, and many gaps remain to be filled. Rousset de Missy, for example, to whom some reference has already been made, cries out for fuller treatment than he has yet received. Meinecke, it is true, has drawn attention in a perceptive essay to his stature as a political commentator and

Huguenots in Professional and Administrative Functions in the Netherlands in the Eighteenth Century', *PHSL*, XXI (1965-1970) 560-568.

128. M.P. Masterson, 'Montesquieu's Stadholder', *Studies on Voltaire*, CXVI (Geneva, 1973) 97 footnotes 22 and 23.
129. J. Vercruysse, 'Voltaire et la Hollande', *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, XLVI (Geneva, 1966) 195-197.
130. *Ibidem*, 21; G. Charlier, 'Diderot et la Hollande', *Revue de la littérature comparée*, XXI (1947) 199-206, 227. For Diderot as a plagiarist, see Peter Gay, *The Enlightenment: an Interpretation. The Rise of Modern Paganism* (London, 1967) 364-365.
131. For a general statement with references, see Gibbs, 'The Role of the Dutch Republic', 331 ff. Though Huguenots did not exactly invent the monthly political periodical, they gave it its characteristic form. In addition they elevated the periodical of entertainment into a professional and respected genre and, apparently, introduced the device whereby an editor invited the aid of contributors. Walter Graham, *The Beginnings of English Literary Periodicals* (New York, 1926) 44; *Idem, English Literary Periodicals* (New York, 1930) 30, 57.

as a masterly contemporary historian[132.], and from Meinecke's essay Rousset may well be held to emerge as largely assimilated to, or at least giving voice to, the Holland tradition in Dutch foreign policy[133.]. But since the essay is based on little more than an analysis of one of his lesser-known works, with occasional quotations from his major work, the *Mercure historique et politique*, any such judgement must be regarded as premature, and, in the light of Rousset's activities in the late 1740's, as somewhat uncertain[134.]. What is required in the first place is a systematic study of the periodical he compiled for over twenty years. It was the first real monthly political review in Europe, and the exemplar of those which followed. It enjoyed an extra-European as well as a wide European audience[135.], and its anti-French fulminations in the 1740's earned for its compiler the surely unusual distinction of provoking the creation of an opposing journal advertising his name in its title, *Le Courier véridique, ou l'Anti-Rousset*[136.]. Moreover, apart from the *Mercure historique*, and the usual string of miscellaneous publications spawned by Huguenots, including in Rousset's case a short treatise on those lethal worms which were eating away at the vitals of the Dutch Republic from the 1730's, Rousset was also responsible, like other journalists of the day, for a news-letter service to foreign gazeteers and European governments[137.]. Information was picked up by hanging around the coat-tails of European and Dutch diplomats, with some of whom Rousset maintained a regular correspondence[138.]. On occasion the information so

132. Friedrich Meinecke, *Machiavellism. The Doctrine of raison d'état and its Place in Modern History* (London, 1957) 263.
133. A point made to me in questions after my paper by Professor Boogman. The references would seem to be *ibidem*, 266, 268, 270.
134. The work in question is *Les intérêts présens et les prétentions des puissances de l'Europe* (3 vols; The Hague, 1733). In the preface, p. 4, Rousset makes the point that the Dutch Republic has no pretentions, only interests. For an earlier, anonymous statement of the same distinction, and a discussion, see E.H. Kossmann, *In Praise of the Dutch Republic. Some Seventeenth-Century Attitudes*. An inaugural lecture delivered at University College (London, 1963) 1-2 ff.
135. For some particulars about the standing of the *Mercure historique* and the geographical extent of its readership, see Gibbs, 'The Role of the Dutch Republic', 348; Meinecke, *Machiavelism*, 245.
136. Martin Fontius, *Voltaire in Berlin. Zur Geschichte der bei G.C. Walther veröffentlichen Werken Voltaires* (Berlin, 1966) 124.
137. For the pile-worms, see Van der Woude, *Noorderkwartier*, 595, 613. The title of Rousset's treatise was *Observations sur l'origine, la constitution et la nature des vers de mères* (The Hague, 1733). For Rousset's newsletter service, see L. Paul-Dubois, *Fréderic le grand d'après sa correspondance politique* (Paris, 1903) 185. Abel Boyer was another Huguenot journalist and newsletterwriter. The combination was common.
138. In 1726, for example, Rousset was held to have been the confident of the Portuguese envoy at The Hague, the Count De Mendoza: see, Dayrolle to Townshend, The Hague, 19 November 1726, N.S. in: PRO, S.P. 84/288, ff. 124-125, which encloses a begging letter from Rousset in 1727. Described as 'a meddling man', he is reported as being in correspondence with the secretary of the Portuguese embassy in Vienna, see Dayrolle to Townshend, The Hague, 29 April 1727, N.S. in: *ibidem* 84/295, ff. 106-107. I am grateful to Mr. Hugh Dunthorne of the Department of History at Swansea for putting me on the track of these references. For a reference to further correspondents of Rousset, see Marianne C. Couperus, *Un périodique français en Hollande. Le Glaneur historique 1731-1733* (The Hague, 1971) 75.

purveyed seemed alarmingly confidential. The imperial vice-chancellor, Schönborn, once complained at finding in the bulletins of Jean Rousset circulating in Vienna, 'des choses qu'on regarde ici comme du dernier secrèt et qui ne sont connues que de quelques rares initiées'. He might have been more alarmed if he had known that the information in fact came from the secretary to the Dutch legation at Berlin, Marteville, perhaps another Huguenot[139].

The essential basis for Huguenot supremacy in the business of news collection clearly lay in the dispersal of Huguenots all over Europe, which made them ideally qualified for the role of correspondents or news-letter writers, and in the need they must have felt, at least initially in their exile, to keep in contact with each other, and with what was happening in France and elsewhere in Europe[140]. Here was a natural grapevine, marvellously effective for the collection and dissemination of news, and, in times of difficulty, readily transformable into an equally effective escape route for Huguenot journalists fleeing the wrath of the authorities they had crossed[141].

Let me in conclusion give one illustration of the gravepine, which also illuminates

139. Paul-Dubois, *Fréderic le grand*, 185. The incident raises a more general point of interest to students of Dutch foreign policy in the eighteenth century; namely the difficulties and opportunities created for the conduct of foreign policy by the leakage of information into newspapers. In the Dutch Republic such difficulties constituted a chronic infirmity; what Dayrolle at The Hague in 1729 described as 'an evil of its nature incurable'. Incurable or not, cures were offered. What provoked Dayrolle's remark in 1729 was the discovery of the existence of a spy-ring in the Greffier's office, some of whose clerks had for twenty years been selling information to the courts of France, Vienna and Madrid, and, for part of the time, to Janiçon in his capacity as compiler of the *Utrecht Gazette*. The discovery gave Slingelandt the opportunity to press his proposals for the establishment of a special committee to which all affairs of importance and dispatch in the republic would be referred and determined, without the interposition of the provinces. The case is to be found in *Sententien van den Hove van Holland tegens Jan van Amelonse etc*. (25 March, 1729). The case was followed with close interest by British diplomats at The Hague who sent home a copy of the *Sententien*. The references to Slingelandt's interest in the affair, and his proposals for a structural change in the machinery of decision-making are to be found in Dayrolle to Townshend, The Hague, 19 November 1728, N.S. in PRO, S.P. 84/290, f. 284 v.; same to same, 26 November 1728, N.S. in: *ibidem*, f. 288 v.; same to same, 10 December 1728, N.S. in: *ibidem*, f. 302 v.; Chesterfield to Townshend, The Hague, 25 December 1728, N.S. in: *ibidem* 84/302, f. 258; Dayrolle to Townshend, The Hague, 10 January 1729, N.S. in: *ibidem*, 84/306, f. 11.

140. Gibbs, 'The Role of the Dutch Republic', 332. The *Oprechte Haarlemsche Courant* in the period 1738 to 1742 seems to have had at least two Huguenot correspondents in London: M. Pinau and Pierre Desportes. See D.H. Couvée, 'The Administration of the "Oprechte Haarlemse Courant" 1738-1742', *Gazette. International Journal of the Science of the Press*, IV (Leiden, 1958) 106.

141. For an extremely well-documented case concerning François de Bruys, his part in the so-called civil war in the Walloon church at The Hague in 1730, his flight to, and return from England, bearing a letter of reconciliation from Desmaizeaux, see Kleerkoper and Van Stockum, jr, *De boekhandel te Amsterdam*, II, 964-989.

a more general pattern of news distribution between England and the Dutch Republic. In this particular case the grapevine begins with Jean Dumont, who as imperial historiographer, or whilst he was imperial historiographer, wrote occasional pamphlets defending the pretentions and interests of the House of Habsburg, pamphlets in which Dumont the scholar provided Dumont the pamphleteer with plenty of ammunition. One such pamphlet was *Les soupirs de l'Europe*, and the title was surely deliberately evocative[142]. It was written in 1712, at a time when the battle for peace with France was not yet won, and it provided a learned and wideranging statement of the Habsburg case against trusting France to keep a peace, and against placing any trust in a peace whose stability appeared to depend upon the validity of Philip V's renunciation of the French throne[143]. The pamphlet then was grist to the Whig mill in England, and it was immediately translated into English by Abel Boyer, another Huguenot journalist and contemporary historian, and much else[144]. To an anonymous critic of Boyer and the Whigs[145], it seemed one more example of the way in which Huguenots took in each other's washing, and manipulated the media for particular purposes. According to this anonymous critic, notice of the impending publication of the translation of Dumont's pamphlet, and a puff for it, first appeared in the French-language *Amsterdam Gazette*, at that time under the control of the celebrated Huguenot journalist, Jean Tronchin du Breuil, the founder of the dynasty which was to hold an uninterrupted monopoly of the newspaper for nearly a century, and it had been planted there at the request of Boyer. Such practices, the critic continued, were common - never lacked for foster-parents - and their purpose was obvious.

> Now, as the Correspondence between those French Huguenots, viz. Du Breuil at Amsterdam, and Du Boyer in some Garret in or near the City of London, is no secret; it seems to me an easy Matter to guess at its Usefulness. The Former writes the Amsterdam Gazette; the Latter The Political State of Great Britain, and Annals of the Queen's Reign. Supposing, therefore, Du Boyer is displeas'd with any Proceedings of

142. *Les soupirs de l'Europe à la vue du projet de paix contenu dans la harangue de la reine de la Grande-Bretagne a son parlement du 6/17 juin 1712* (1712).
143. It was one of a series of pamphlets written by Dumont in 1712 and 1713 to demonstrate to English public opinion the justness of Habsburg policy and of continuing the war against France. See Bela Kopeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle* (Budapest, 1971) 509-510.
144. In English it bore the title, *Les Soupirs de l'Europe etc. Or the Groans of Europe at the Prospect of the Present Posture of Affairs. In a Letter from a Gentleman at The Hague to a Member of Parliament*. Made English from the original French (1713). Some idea of the extent and variety of Boyer's writings, and of his life, is to be found in the *Dictionary of National Biography*, but much more remains to be said.
145. The author of *The Queen, the Present Ministry, Louis XIV and Philip V Unanswerably Vindicated, with Respect to his Catholic Majesty's Possession of Spain and the Indies confirm'd to him in the Treaty of Peace now on Foot. In a Letter to a Noble Lord, Concerning a Scandalous Libel, Entitled The Groans of Europe etc*. (2nd. ed.; London, 1712).

> HER MAJESTY, or those who are put in Authority under HER, he has nothing to do, but to commit his own Reflexions thereupon to Writing, and deliver them in at the Foreign Post-Office. Du Breuil soon inserts them in his Gazette, and then Du Boyer and the rest of 'em will give you a fair Translation, in spite of your Teeth[146].

The account has the hall-mark of authenticity. The practice of planting items of news in Dutch newspapers in order to be able to cite them subsequently in English newspapers was, indeed, common. It was a device useful to, and often adopted by, British governments, as a means of flying diplomatic kites, or of issuing statements with which they did not wish to be officially and publicly associated[147]. It was a device also used by opposition groups in England to give publicity and verisimilitude to malicious rumour and downright invention, and to keep their friends in heart, in England as well as in Europe, since the information so planted was picked up subsequently by opposition papers, and appeared as a bone fide item of foreign news[148].

The practice helps to make sense of a remark of the greatest of contemporary English journalists, Daniel Defoe, who incidentally began his journalistic career as a translator of foreign news. Defoe wrote 'We can read more of our own affairs in the Dutch papers than in any of our own'[149]. In one respect, hitherto unappreciated, that was literally true. I refer to the reportage of British parliamentary debates. In England the reporting of parliament's debates was in the eighteenth century a matter of parliamentary privilege, as, indeed, strictly speaking it still is. In the early eighteenth century parliamentary privilege was enforced with determi-

146. *Ibidem*, 1-2. For some details about the life and literary activities of Jean Tronchin du Breuil, and his successors, see E. and E. Haag, *La France protestante*, IX (Paris, 1860) 428-429; Kleerkoper and Van Stockum jr, *De boekhandel te Amsterdam*, II, 840-846; Van Eeghen, *Amsterdamse boekhandel*, IV, 143-146. For high contemporary praise of the *Amsterdam Gazette* under Jean Tronchin and his son, see Couperus, *Un périodique français*, 81. I know of no other information that suggests a direct contact between Boyer and Tronchin apart from the above mentioned pamphlet, but whilst Boyer was a student at the university of Franeker, Jean Antoine Tronchin, brother of the journalist, was professor of foreign languages there. The only other personal contact of Boyer's in the Dutch Republic known to me is his uncle with whom he fled from France, Pierre de Campdomerc, who in 1712 became pastor-extraordinary at the Walloon church of Amsterdam. Gagnebin, 'Pasteurs de France', I (1885) 114; III (1888) 26. In the obituary of Boyer in *The Political State of Great Britain*, XXXVIII, 604 he appears as Campdomerius.

147. For an illustration, see Gibbs, 'Newspapers, Parliament and Foreign Policy in the Age of Stanhope and Walpole', *Mélanges offerts à G. Jacquemyns* (Brussels: Free University, 1968) 300. The trick did not escape the attention of contemporary students of the press in England. See the remark of John Oldmixon quoted in Henry L. Snyder, 'The Circulation of Newspapers in the Reign of Queen Anne', *Library* (September, 1968) 211.

148. W.R. Ward, *Georgian Oxford. University Politcis in the Eighteenth Century* (Oxford, 1958) 73. It was alleged at the time of the Atterbury plot that the *Amsterdam Gazette* published an account of it before it was known to the city of London because one of those in the know betrayed his knowledge. See *The Freeholder's Journal* (16 May, 1722) in BM, Burney Collection of Newspapers.

149. G.A. Cranfield, *The Development of the Provincial Newspapers 1700-1760* (Oxford, 1960) 71.

nation and success so far as the reportage of debates by the London press was concerned. Less was reported on the parliament of Westminster in London newspapers in the first half of the eighteenth century than was reported on the parlement of Paris. But parliamentary privilege could not be enforced abroad, and, in fact, throughout George I's reign, as well as before it and after it, regular extracts from the parliamentary debates, or what was described accurately at the time as 'scraps of parliamentary eloquence'[150], appeared in newspapers and periodicals published in the Dutch Republic, as well as elsewhere in Europe. These scraps supplement to some extent the scraps hitherto available to British parliamentary historians of the period, and are as reliable, because they come from the same source[151]. The source, or one certain source, was a newsletter service operated by Abel Boyer, whose *Political State* has for long constituted the main source of information on the debates of the reign of George I, and the service was taken up by foreign ambassadors in London, by diplomats abroad, and by the editors of European newspapers and periodicals.

In a more specific sense than has been realised, therefore, British history in the early eighteenth century was a part of European history, and, indeed, of Dutch history, and this because of the activities of Huguenots. It is a further illustration of the acknowledged rôle of the Huguenots as the intermediaries of English culture and English politics, and may serve as a reminder that even in an area which has attracted considerable attention from historians small discoveries can still be made. In other areas of Huguenot history in the Republic serious historical enquiry has scarcely begun.

150. Whitworth to Delafaye, 20/31 December, 1720 in: BM, Add. Ms. 37382 (Whitworth Papers), where Whitworth says, referring to the financial crisis in England, 'I do not question but our good Brethren the Dutch news-writers will be very witty at our Expence, and flourish with scraps of Parliamentary eloquence'. I should like to thank Mr. Hugh Dunthorne for providing me with this reference.

151. I am preparing a study of this material, its provenance, transmission, and value. The periodicals include the *Mercure historique* and the *Lettres historiques*, but the most frequent, and fullest extracts are to be found in the Dutch language *Europische Mercurius*.

Recensies

A.E. Loen, *De geschiedenis. Haar plaats, zijn, zin en kenbaarheid* (Assen: Van Gorkum & Comp., 1973, 217 blz., *f* 41, -).

Dit is een boek over geschiedfilosofie, zoals men die niet vaak meer tegenkomt: hier wordt onomwonden aan de bijbel de centrale plaats toegekend. Eerst het spreken van God in het bijbels getuigenis leert ons wat geschiedenis is, aldus de schrijver (7). Deze theologiserende geschiedfilosofie wordt door Loen in zijn boek enigszins gemoderniseerd met behulp van het (Duitse) existentialisme - zij het dat de lezer de indruk heeft dat dit existentialisme meer het ondoordringbare jargon en de stijl dan nu juist de inhoud van het boek beïnvloed heeft.

'De geschiedenis' ziet Loen als het van schepping naar voleinding gerichte gebeuren, als het gerichte heilshandelen van God door de historische tijd heen (184). En het is de taak van de 'wetenschap van de geschiedenis' het verhaal van dat Goddelijke heilshandelen en het menselijk zijn en werken daarin te vertellen (187). Daarnaast is er dan de geseculariseerde bestaande 'geschiedwetenschap', die zich bezighoudt met 'geschiedenis' 'tout court' (zonder lidwoord). Men begrijpt, dat Loen wil dat de tweede ('geschiedenis') geënt zal zijn op de eerste ('de geschiedenis'): de objectieve geschiedschrijving moet zich oriënteren op wat de geschiedenis objectief 'is'. Niet het kennend subject (de historicus) maar het gekende object (de geschiedenis) komt het primaat toe. Kenners van het existentialisme zullen hier terecht Heidegger achter vermoeden (9). Loen komt met enige kritiek op de vooronderstellingen van de geseculariseerde geschiedwetenschap (184 vlg.). Soms is die kritiek ronduit onvoldoende gefundeerd (men zie bijvoorbeeld het einde van paragraaf 39, waar Loen de 'historische causaliteit' tracht te verwerpen), elders is het niet onredelijk wat hij zegt of zelfs (mits ontdaan van alle existentialistische versiering) betrekkelijk modern.

Verbazingwekkend is evenwel dat Loen ondanks zijn juxtapositie van de 'wetenschap van de geschiedenis' (het theologische begrip) en de 'geschiedwetenschap' (het gesecularisseerde begrip) deze laatste aan het einde van zijn boek toch integraal blijkt te willen aanvaarden (215). Loen is daartoe bereid omdat naar zijn gevoelen de 'methodische idee' van de (theologische) 'wetenschap van de geschiedenis' tevens ten grondslag ligt aan de bestaande (gesecularisseerde) vakwetenschap (id.)! Een krasse stelling, dunkt mij.

Het is jammer, dat Loen geen poging gewaagd heeft het op te nemen tegen de toch wel vrij overtuigende argumenten die in een meer of minder recent verleden tegen dergelijke theologiserende geschiedfilosofieën zijn ingebracht. Nu heeft hij zijn auditorium beperkt tot uitsluitend diegenen, die hem in zijn theologie volgen willen. Tenslotte, het boek bevat noch bibliografie of register en blijkt, zoals men met enige verbazing constateert, uitgegeven te zijn met steun van ZWO.

F.R. Ankersmit

Errol E. Harris, *Salvation from Despair. A Reappraisal of Spinoza's Philosophy* (Archives internationales d'histoire des idées/International Archives of the History of Ideas, LIX; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1973, 15 × 23, 270 blz., *f* 61,90).

In dit boek geeft de auteur, hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Northwestern University te Evanston (Ill., VS), een competente analyse van Spinoza's filosofie. Zijn Zuidafrikaanse afkomst stelt hem in staat ook kennis te nemen van de in het Nederlands verschenen literatuur over Spinoza en diens tijd, hetgeen een groot voordeel is bij de interpretatie van deze moeilijke wijsgeer. Want ofschoon Spinoza er steeds naar gestreefd heeft zijn gedachten zo helder mogelijk weer te geven, is zijn systeem toch zoveel omvattend, dat er steeds weer problemen rijzen bij de interpretatie. De auteur heeft zich bij zijn analyse laten leiden door de grondgedachte, dat Spinoza's denken een consistent geheel is en dat de tegenstrijdigheden waarvan hij wel wordt beschuldigd, slechts schijn zijn.

Harris geeft wat men noemt een idealistische interpretatie van Spinoza. Nu is het daarbij opmerkelijk dat hij Spinoza voortdurend in bescherming neemt tegen de kritiek die Hegel en de Hegelianen (Joachim, Caird, en anderen) op hem hebben uitgeoefend en nog steeds uitoefenen. Een van de grote verdiensten van het werk van Harris lijkt mij hierin te bestaan dat hij heeft aangetoond, dat de door velen aangenomen ‘onoverbrugbare kloof’ bij Spinoza tussen de wereld van God (de eeuwige substantie) en de concrete dingen in werkelijkheid niet voorhanden is. Hij slaagt hierin door Spinoza's begrip van substantie dynamisch op te vatten. Daardoor is hij in staat deze te zien als een geheel waarin wel degelijk onderscheidingen mogelijk zijn en waarin de concrete dingen hun organische plaats krijgen. Hij werkt deze visie uit voor Spinoza's gehele filosofie en kan zo laten zien dat er geen tegenstrijdigheden zijn in Spinoza's leer van de vrijheid en determinisme, in diens leer van de onsterfelijkheid, ethiek, enz. In een epiloog wil de auteur aantonen dat Spinoza's filosofie, geïnterpreteerd op de door hem gegeven wijze, richtinggevend kan zijn bij het zoeken naar oplossingen voor de vragen van onze tijd.

Methodologisch lijkt mij de opzet van Harris in principe juist. Het is altijd beter het werk van een auteur, waar mogelijk, als een eenheid te interpreteren dan allerlei tegenstrijdigheden te signaleren; althans, wanneer men dit ongeforceerd kan doen. Ik ben er echter niet van overtuigd dat de auteur daarin altijd is geslaagd. Met name Spinoza's leer van het parallellisme van denken en uitgebreidheid wordt in Harris' idealistische interpretatie onvoldoende recht gedaan. Maar een historisch tijdschrift als het onderhavige laat een uitvoerige wijsgerige discussie niet toe, zodat ik het bij deze enkele opmerkingen moet laten.

Het werk is voor filosofen ook interessanter dan voor historici. Harris geeft namelijk geen nieuw historisch materiaal en werpt ook geen nieuw licht op bekende historische feiten. Wel trekt hij hier en daar interessante lijnen in de geschiedenis van de wijsbegeerte; zo laat hij de invloed zien die Spinoza op Leibniz heeft uitgeoefend. Verder zal het werk die historicus goede diensten kunnen bewijzen die Spinoza's staats- en rechtsleer in een breder kader wil begrijpen. Het werk is namelijk helder geschreven en ook voor niet vakfilosofen verstaanbaar.

H.G. Hubbeling

A.G. Weiler, ed. (met palaeografische aantekeningen door A. Gruijs), *Necrologie, kroniek en cartularium c.a. van het Fraterhuis te Doesburg (1432-1559)* (Kerkhistorische Bijdragen, IV; Leiden: E.J. Brill, 1974, xxx + 216 blz., *f* 68, -).

De kroniek van het Fraterhuis te Doesburg, nu voor het eerst in extenso uitgegeven, wordt al sinds de zeventiende eeuw min of meer regelmatig door historici gebruikt. Zij dankt die belangstelling vooral aan de mededelingen van de auteur, die sinds 1522 de pen voerde. Deze Egbert van Tricht besteedt veel aandacht aan de troebelen die de Hervorming teweeg bracht in binnen- en buitenland, en geeft een indruk van de reactie der Broeders op de nieuwe leer. Ook houdt deze schrijver zich bezig met de strijd tussen Geldersen en Bourgondiërs en met de economische problemen waarmee de Achterhoek in de eerste helft van de zestiende eeuw te kampen heeft. Zijn voorganger, Johan van Ahrweiler, deelt eveneens allerlei belangwekkends mee over de Gelderse geschiedenis, maar stricter dan Van Tricht beperkt hij zich tot zaken die het Fraterhuis en zijn directe omgeving raken: misoogsten en veeziekten, voedselschaarste, stijgende prijzen, nabij oorlogsgeweld. Voor de geschiedenis van de vestiging der Broeders des Gemenen Levens te Doesburg vormt de kroniek de hoofdbron.

Het handschrift maakt deel uit van een codex die ook een necrologie van het klooster (1435-1575) bevat en tegenwoordig samengebonden is met een circa 1560 samengesteld cartularium plus register van goederen, inkomsten en vaste lasten. Het geheel is door Weiler volgens de regelen der kunst geëditeerd en royaal uitgerust met verklarende en aanvullende voetnoten, zij het dat de verwijzingen van de kroniek naar het cartularium c.a. en omgekeerd schaarser zijn dan praktisch lijkt. Gruys heeft de uitgave voorzien van enige aantekeningen omtrent de uiterlijke aspecten van het handschrift en komt tot de conclusie dat de schrijvershand die de kroniek en de necrologie tot 1559 heeft uitgeschreven identiek is met die van de uit andere schrifturen bekende Egbert van Tricht, de tweede auteur.

In zijn uitvoerige inleiding behandelt Weiler voornamelijk de vraag, wie de auteurs van de kroniek waren, hoe zij aan hun stof kwamen en in welke jaren zij hun tekst neerschreven. Het kroniekje zelf noemt het gedeelte tot aan 1493 het werk van Johan van Ahrweiler, die evenwel pas in 1455 zijn intree in het Huis deed en volgens Weiler pas in de loop van de jaren zestig de tekst is gaan schrijven. Weiler neemt niet aan dat te Doesburg al een soort historiografische traditie bestond en vermoedt dat zijn kennis van zaken berustte op mondelinge overlevering en officiële documenten. Alweer volgens de kroniek werd na Ahrweilers dood (1493) het werk voortgezet door Van Tricht; deze is overigens pas in 1509 in het Fraterhuis gekomen en niet vóór 1522 zijn annalen gaan schrijven. Weiler meent dat hij zijn kennis over de eerste jaren na Ahrweilers dood uit mondelinge mededelingen en eventueel 'oudere aantekeningen' put, maar helemaal helder wordt de ontstaansgeschiedenis van het tweede deel der kroniek toch evenmin als die van het eerste deel. Het is merkwaardig dat Weiler in het geheel niet de 'necrologie' die aan de kroniek voorafgaat in zijn overwegingen heeft betrokken. Gruys verklaart dat Van Tricht in 1522 'de overlijdensgegevens uit het afgeschrevene' (namelijk de kroniek van Ahrweiler) samenvat 'in een lijst die hij vooraan in de kroniek legt'. Dit is zonder twijfel onjuist:

de necrologie bevat juist uit de periode vóór 1455 meer gegevens dan Ahrweiler in zijn kroniek heeft opgenomen, te weten de sterfjaren van Harmannus van Saltbommel, Aelbertus Gryt, Wilhelmus Noviomagii, en Theodericus Rees. Dit maakt mijns inziens aannemelijk dat men in het Fraterhuis al vóór Ahrweiler op het toneel verscheen, een necrologie bijhield en daarmee voortging, onafhankelijk van Ahrweilers historiografische arbeid. In 1559 stierf Van Tricht. In dat jaar houdt ook de kroniek op. De necrologie daarentegen wordt voortgezet

tot het Huis in 1571 ophoudt te bestaan. Wijst dat er niet op, dat de necrologie een eigen leven leidde, dit sinds de beginjaren van het Huis gedaan had en een van de bronnen was welke Ahrweiler voor zijn oudste historie benutte en Van Tricht gebruikte toen hij het hiaat tussen 1493 en zijn eigen werkzaamheid moest vullen?

Johanna Kossmann-Putto

Alosti in Flandria anno M°CCCC°LXXIII. Facsimile van de drie oudste Zuidnederlandse drukken (Aalst 1473). Met een inleiding door K. Heireman (4 dln in verzamelband; Aalst-Brussel, 1973).

In 1973 werd te Aalst en te Brussel het verschijnen herdacht van de eerste, dateerbare én localiseerbare, typografische boekwerken die ooit in België verschenen zijn (hetzelfde jaar als de eerste gedateerde drukken in Nederland). Ze waren het werk van Dirk Martens (1446/7-1534), de grote Vlaamse drukker-humanist uit de beginperiode van de boekdrukkunst. Van Dirk Martens kennen wij inmiddels een tweehonderdvijftigtal verschillende uitgaven. Drie daarvan, uit het aanvangsjaar 1473, werden heruitgebracht als afzonderlijke fascikels in een verzamelcassette, onder de gezamenlijke titel *Alosti in Flandria anno M°CCCC°LXXIII*, en voorafgegaan door een inleidende bijdrage (als vierde fascikel). Het gaat hier om een anastatische herdruk op initiatief van het Aalsterse Dirk Martenscomité, de Koninklijke Bibliotheek Albert I en het Gemeentekrediet van België. De titel gaat terug op het colofon van het eerste der herdrukte boeken.

Heruitgegeven wordt vooreerst het allervroegste Zuidnederlandse drukwerk, het *Speculum conversionis peccatorum* van de Kartuizer Dionysius van Leeuwen of van Rijkel (1402/3-1471), veelschrijvend auteur van een honderdtachtig werken en werkjes over velerhande onderwerpen. Het in 1473 voor het eerst gedrukte werk bevat, in dialoogvorm, een oproep tot bezinning in de laatmiddeleeuwse maatschappij.

Op het titelblad van het inleidingsdeeltje wordt vervolgens het *Manuale de salute sive aspiratione animae ad Deum* vermeld, vermoedelijk het tweede druksel uit Martens' atelier. Het is een middeleeuwse compilatie uit de kerkvaders, waaronder vooral Augustinus naar voren treedt (hetgeen de toewijzing aan de bisschop van Hippo met zich meebracht). Het laatste gedeelte van het boek bestaat uit allerlei toevoegsels. Aangezien er geen colofon met een expliciete datum opgenomen is, zijn het voornamelijk het lettertype en de drukkenmerken die een datering op het jaar 1473 toelaten.

Het derde werkje is het *De duobus amantibus* (of *Euryalus et Lucretia*) van Aeneas Silvius Piccolomini (1405-1464). Het was een novelle van de latere paus Pius II, uit de tijd (1444) toen hij nog werkzaam was in de kanselarij van koning (nadien keizer) Frederik III. De tekst was erg verspreid en kende wel een zestigtal incunabeldrukken. In dit geval biedt een colofon ons andermaal plaats en datum van de Aalsterse uitgave.

De inleidende tekst (25 blz.) is van de hand van K. Heireman S.J., bibliothecaris van het Lessius Universitair College te Leuven; een Franse, Duitse en Engelse vertaling ligt eveneens voor. Achtereenvolgens komen ter sprake de opmaak van het

drukwerk, de letterkast gevuld met letters van het type *gotica rotunda* of *venetica* (merkwaardig zijn de afgevijlde *y*'s, als *v* gebezigd), de katernen, het papier en de watermerken, de puncturen, de drukpers. Na deze meer technische beschouwingen, die telkens op vakkundige wijze benaderd werden, wordt nog een kort woord gewijd aan de datering, en een wat omstandiger onderzoek aan de drukker van deze drie werken, die Heireman vereenzelvigt met Dirk

Martens (dus zonder de medewerking van Jan van Westfalen, zoals gewoonlijk aangenomen wordt).

Deze feestuitgave, die trouwens niet in de boekhandel verkrijgbaar is, is bedoeld voor diegenen 'die doorheen de bonae litterae zoeken naar humanitas'. Voor de geïnteresseerde in problemen van tekstherstelkritiek en tekstoverlevering, vooral bij geschreven teksten, is er in deze drie anastatische reproducties ook nog wel iets anders te vinden. Het is inderdaad opvallend hoe zovele problemen van tekstherstelkritiek, uit de 'handschriftelijke' bronnen, hier evenzeer aan bod komen.

De uitvinding van de boekdrukkunst betekende natuurlijk een grote vooruitgang tegenover de moeizaam handgeschreven vermenigvuldigingsmethodes van het handschrift: dat hoeft niet herhaald te worden. Van bepaalde drukken van Dirk Martens is bekend dat de oplage bestond uit duizend exemplaren. Het verrast echter ons, die gewend zijn aan het moderne drukkersbedrijf, te vernemen dat het atelier van Dirk Martens in de beginperiode een hele dag, soms zelfs twee dagen nodig had om één bladzijde te zetten en te drukken. Dat is dan weer trager dan de copiist het kon!

Het treft ons ook hoe bij deze herdruk het probleem van het drukklare, én drukbare, exemplaar zich stelde (men koos voor het *Speculum conversionis peccatorum* het exemplaar uit het O.L. Vrouwcollege te Antwerpen, voor beide andere werken de incunabels uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: vergelijk *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus van de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Albert I* (Brussel, 1973) 117-121), met andere woorden de vraag naar het best bruikbare (bijvoorbeeld inzake het handwerk van de verluchter) onder de bewaarde exemplaren, zelf slechts een gedeelte van de oorspronkelijke oplage. Men denkt hierbij spontaan aan de bekommernis van de copiist (én van de hedendaagse onderzoeker) om van een tekst, die in verscheidene handgeschreven originelen ontstond, het meest authentieke manuscript als legger te kiezen. Anderzijds, vermits deze drukwerken eigenlijk gelijk te stellen zijn met apografen van een geschreven origineel, en er bij het vervaardigen ervan zetfouten (copieerfouten!) kunnen ingeslopen zijn, komt men ook tot het besef dat de herdrukker, in tegenstelling tot de copiist van voorheen, de mogelijkheid miste om tot correctie over te gaan op grond van een variante in een andere codex.

Vervolgens, net als de copiist zich zorgen moest maken over de kwaliteit van de beschrijfstof, en bijvoorbeeld over het uitlopen van de inkt op het ondeskundig voorbereide perkament, zo stelde zich bij deze herdruk evengoed de vraag naar het gepaste drukpapier, om te zorgen voor een verantwoorde weergave van de oorspronkelijke druk. Er is meer. 'Paleografische' problemen duiken evenzo op voor de oningewijde lezer die, zoals in deze drie incunabels, te maken krijgt met het veelvuldig inlassen van *tituli* ter vervanging van sommige woorddelen (bijvoorbeeld *miē* voor *misericordie*), of met conventionele tekens voor de uitgangen *us*, *ur* of *rum*, voor *cum* of *con*, voor *et*, *sed*, *que*, *quam*, voor de voorzetsels *per*, *prae* en *pro*. Anderdeels verwijzen ook de verbonden schrijfwijze voor de *st*, het dubbele letterteken voor de medeklinker *r*, de letter *i* die vaak geen diakritisch teken krijgt, de verschillende grafemen voor de punt als interpunctieteken, en het ontbreken van de eindelijn-verbindingstekens, naar de handschriften. Hetzelfde geldt voor de bladspiegel, hier met opzet zo nauw mogelijk bij de geplogenheden uit de tijd van Dirk Martens aanleunend, en die met zijn brede kantlijn - in verhouding tot de

zetspiegel - terugwijst naar het traditionele invoegen van randglossen in de handschriften.

De activiteit van de illuminator bij deze vroege drukwerken herinnert ons, insgelijks, sterk aan het scriptorium. Inderdaad, ook hier komt de rubricator tussen bij het invullen van initialen en paragraaftekens, en bij het versieren van kleinere beginletters met een rode

aanstreping. Ook dat kon aldus een aanleiding zijn tot copieerfouten of grafische fouten. Treffend, in dit verband, is dat in de *Historia de duobus amantibus* wel rubricatie voorkomt, terwijl de lombarden echter niet ingevuld zijn: deze moesten, op hun beurt, aangebracht worden met de oude xylografische technieken, overgenomen uit het blokboek. Zulks is ditmaal niet gebeurd.

Gezien de identieke problemen van tekstherstelkritiek, in handschriften én wiegedrukken, bieden soortgelijke facsimile-uitgaven de gelegenheid om enkele voorschriften en criteria terzake, uit de historische methode, eens te her-denken met het oog op deze wijze van tekstoverlevering, en om ons ervan bewust te worden dat onze tekstkritische methodes tot nogtoe al te zeer op de handschriften afgestemd waren. Afgezien daarvan, moet nog gezegd worden dat deze reproducties, over het algemeen genomen, technisch zeer goed geslaagd zijn, behoudens enkele bladzijden, zowel in het *Speculum conversionis* (cvii of cxxv), het *Manuale* (9 en 13) of de novelle van Enea Silvio (22-23).

Bij deze belangwekkende herdenking werd een gelukkig initiatief genomen, dat ons in staat stelt hernieuwd kennis te maken met de drukkunst van die eerste jaren, in de Zuidelijke Nederlanden.

E. van Mingroot

Rolf Glawischnig, *Niederlande, Kalvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI*. (Schriften des Hessischen Landesamtes für geschichtliche Landeskunde, XXXVI; Marburg: N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, 1973, 274 blz., DM 38. -).

Het mag slechts toeval heten dat Jan van Nassau, de eerste Nassau die in 1267 als elect van Utrecht in de Nederlanden optrad, in de Nederlandse geschiedschrijving onder dezelfde naam staat ingeschreven als degene die nadien stamvader zou worden van stadhouders en monarchen in respectievelijk de Statenbond der Zeven Verenigde Noordelijke Provinciën en het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden.

Om begrijpelijke redenen is de persoon van graaf Jan van Nassau (1536-1606) in deze geschiedschrijving vrijwel enkel beoordeeld naar zijn optreden en werkzaamheden gedurende zijn verblijf in de Nederlanden van 1577-1580. In tegenstelling tot zijn broers Willem, Lodewijk, Adolf en Hendrik van Nassau, die uit eigen beweging hun ideële én materiële belangen met inzet van hun beste krachten, vermogen én leven in de Nederlanden zochten, scheen deze tweede zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg aanvankelijk een directe bemoeienis met de Nederlandse Opstand ontzegd; niet de Nederlanden, maar de Nassause erflanden rond Dillenburg vormden immers vooralsnog het terrein, waarop deze 'Johan VI, de Oude, graaf van Nassau, Katzenellenbogen Vianden en Dietz' sinds de dood van zijn vader (1559) en vooral na het sneuvelen van zijn jongere broers Adolf (1568), Lodewijk en Hendrik (1574) zijn persoonlijke activiteit onmisbaar wist. Pas vanaf het moment dat hij zich door Willem van Oranje tot rechtstreekse inmenging in gebeurtenissen en ontwikkelingen binnen de Nederlanden laat overhalen, vallen de persoon en de betekenis van Jan van Nassau binnen het gezichtsveld van de

Nederlandse geschiedschrijving, die hem tot op de dag van vandaag - met name op instigatie van L.P. van de Spiegel (1783) en P.J. Blok (1886) - ietwat vanzelfsprekend en lichtvaardig wenst te vereenzelvigen met de totstandkoming van de door hem - als eerste - ondertekende Unie van Utrecht. Juist de omstandigheid dat dit op 23 januari 1579 gesloten 'krijgsverbond *ad hoc*' (J. Huizinga) nadien met terugwerkende kracht en zonder wijziging zou evolueren tot het funda-

ment waarop de latere Statenbond tot 1795 zou zijn gegrondvest, gaf er aanleiding toe de historische betekenis van deze Dillenburgse graaf met name te toetsen aan dit ruim twee eeuwen trotserende toeval; het statieus monument op het Utrechtse Domplein is nu nog minstens één zichtbaar bewijs van deze nationale verbeelding.

Aan deze Jan van Nassau heeft Glawischnig onlangs een uitvoerig gedocumenteerd en zorgvuldig opgezet boek besteed, dat als zodanig een nadere uitwerking is van zijn in 1971 te Frankfort/Main verdedigde dissertatie. Het werk voorziet in een grote behoefte; tot dusver ontbrak immers een afdoende studie over deze in de Duitse geschiedschrijving vrijwel eenstemmig uitgeroepen 'meest betekenisvolle regeerder' over Nassau-Dillenburg. Zoals titel en ondertitel reeds verraden, is het Glawischnig er echter niet om te doen een biografie in strikte zin over deze 'tweederangs-figuur' (Voorwoord en p. 4) te schrijven. Veeleer wordt gepoogd aan de hand van Jan van Nassau de politieke grondbeginselen die vanuit Nassau-Dillenburg in praktijk moesten worden gebracht, nader te analyseren en voor dit doel biedt schrijver eerst een beknopte, maar instructieve uiteenzetting van het dynastieke en territoriale kader waarbinnen zich het politieke en religieuze doen en laten van de Dillenburgse graaf gedurende het tijdvak 1559-1584 kon afspelen (5-56). Aldus krijgt de lezer markante informatie over aanzien en positie van het huis en het graafschap Nassau, over de verhoudingen met en binnen het Heilige Roomse Rijk, alsmede over de economische en sociale structuur en de institutionele aspecten van dit Duitse territorium.

Het eigenlijke 'pièce de résistance' van het boek vormt de politieke bedrijvigheid van Jan van Nassau, bestudeerd en beschreven (57-233) - mede op basis van Nederlands bronnenmateriaal - vanuit Duitse optiek. Op de keper beschouwd levert die politiek minder wel dan wee op. De persoon in kwestie heeft het dan ook zelf niet gemakkelijk gehad: van nature nauwelijks begaafd, behept met een aantal vooringenomenheden op grond van wat een 'moeilijk karakter' heet, werd Jan van Nassau al op jeugdige leeftijd belast met het bestuur over de Dillenburgse erflanden. Als zodanig raakte hij meer en meer geïnvolveerd in de ernstige politieke en confessionele verdeeldheid in het Rijk. Hier ontplooide hij zich op zijn beurt als palstaander voor de (óók materiële) belangen van een aantal van zijn protestantse medestanders, die op grond van het zogeheten *reservatum ecclesiasticum* van de Augsburgse godsdienstvrede (1555) waren buitengesloten van ambten en prebendes in geestelijke vorstendommen, stiften en kapittels. In het kader van deze 'Freistellungsbewegung' had hij omstreeks 1565 een vrijwel solistisch aandeel in de regeneratie van de vereniging van Wetterause graven, een eeuwenoud verbond (1338-1806), dat tot dusver in de geschiedschrijving wat stiefkinderlijk is behandeld, maar door schrijver binnen de juiste proporties van gerede aandacht wordt voorzien. De diplomatieke en krijgskundige ijver van deze Wetterause graven onder Dillenburgse leiding in de richting van (aarts)bisdommen als Keulen en Munster bracht echter niet het gewenste effect. In het voorjaar van 1584 werd de zogeheten 'Keulse Oorlog' ten gunste van het katholieke Beieren beslist en dit malheur deed de belangengroep van Wetterause graven weer geruisloos uiteenvallen.

Onder verwijzing naar de titel van deze nauwgezette studie verdienen de hier behandelde onderlinge betrekkingen Dillenburg-Nederlanden enige kanttekeningen. Terwijl de Dillenburgse graaf altijd 'eine Entfremdung der Niederlande vom Reich' vreesde en wilde verhinderen (164) en de noordelijke gewesten na 1579 zo mogelijk 'wieder an das Reich herangeführt werden (sollten)' (169), had Jan van Nassau

persoonlijk nauwelijks bijzondere voorkeur voor de Nederlanden; in zijn ogen was het volk aldaar zelfs ‘verwekelijkt’ (121). Desondanks zou hij zich ook na zijn definitieve terugkeer naar Dillenburg (1580) met deze Nederlanden ‘stets verbunden’ (189) hebben gevoeld, want ‘Stets war es Grundmaxime seiner Politik, daß das Schicksal der Niederlande unlösbar mit dem des Hauses ver-

bunden sei, daß der Untergang der aufständischen Niederlande auch den Niedergang des eigenen Hauses bedeuten mußte' (120). Zodanige constateringen van schrijver laten minstens één voor de hand liggende vraag geheel onbeantwoord: niet hoe, maar waarom kwamen de Nassause graven Lodewijk, Adolf, Hendrik en tenslotte ook Jan in de Nederlandse Opstand terecht? De door Glawischnig gehanteerde begrippen als 'Befreiung der Niederlande' (3, 81), 'niederländische Freiheitskampf' (3, 94, 121) of 'niederländische Befreiungskrieg' (9, 26, 122, 129) leggen *expressis verbis* een ernstige tekortkoming van dit boek bloot. Hij schrijft met geen woord over het karakter van het verzet in de Nederlanden; hij vermeldt slechts het conflict tussen landsheer Filips en de hoge adel, die oppositie bood vanwege inquisitie en religieplakkaten (74-75). Ook hij heeft - zoals zekere, bijna onuitroeibare traditie in de Duitse geschiedschrijving wil - zich helaas niet tijdig en genoegzaam op de hoogte gesteld van hetgeen in de Nederlandse historiografie zoal is gedebiteerd over de onderscheiden motieven, aard, omvang en fasering van de Nederlandse Opstand. Had hij dit wèl gedaan en zich wat minder op de geschiedschrijving *à la* Motley en wat meer op die van Geyl *cum suis* gebaseerd, dan zou hem - óók na de zorgvuldige berekening van de enorme bedragen (inclusief 'Silbergeschirr' 85), die vanuit Dillenburg in de Nederlanden werden geïnvesteerd (54-55, 81, 94, 103) - minstens één zin uit de doorgaans welversneden pen zijn gevloeid over het eigenlijke motief voor de Nassause belanstelling richting Nederlanden: de overigens respectabele 'zucht naar aards gewin', die dan als al even passend 'Leitmotiv' in dit boek zou hebben blijven doorklinken. De door 'zijn' Jan van Nassau reeds op 7 september 1574 - enige maanden nà de Nassause debâcle op de Mookerhei - neergeschreven bevinding:

> in summa die Niederlande seint feil und gewißlich guten kaufs zu bekommen, es sei Spanien, Österreich, das Reich, Frankreich oder wer nur will, kann sie zwar haben, so fern man sie bei ihren privilegien und der religion halben ungeplagt lässet (119)

had dan ook een heel andere dimensie in dit boek verdiend en de schrijver ervan een pragmatischer perspectief kunnen bieden.

Nog altijd is het oorlogsbedrijf als broodwinning iets anders dan 'die bedingungslose und absolute Unterstützung' (10), die Oranje en de Opstand op grond van 'das natürliche dynastische Interesse' (81) vanuit Dillenburg ontvingen. Toegegeven - Jan van Nassau was geen strateeg of veldheer (106, noot 58, 121, 185) en hij vond dan ook in 1606 als enige van de Nassau-broers de dood in bed, maar hij was anderzijds ook als overtuigd calvinist realist genoeg een aantal van zijn bloedeigen zonen de weg op te sturen, die voor hem ongeplaveid was gebleken. Glawischnig ziet in het Nederlands optreden van deze Duitse graven een bevestiging van de positieve verhouding Dillenburg-Nederlanden. De zaak kan ook anders worden bezien: de Nassause graven hadden eenvoudig geen andere keus dan het oorlogvoeren om den brode.

Het is alleszins te hopen dat schrijver erin slaagt de hier behandelde thematiek ook voor de periode 1584-1606 te boekstaven. Reeds dit boek verschaft de lezer boeiende, tot dusver onbekende en exact bijeengebrachte ingrediënten uit de Nassause

hof- en veldkeuken. De uitgave zelf, met inbegrip van bijlagen en register, is voorbeeldig verzorgd.

A.E.M. Janssen

Jan Roegiers, *De oprichting en de beginjaren van het bisschoppelijk seminarie te Gent (1569-1623)* (Gent, 1974).

De voorliggende studie werd als licentieverhandeling in de Morele en de Religieuze Wetenschappen verdedigd aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven. Ze werd opgenomen in de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkundte te Gent*, XXVII (1973) 3-192 en meteen als boek afzonderlijk gepubliceerd in een oplage van driehonderd genummerde exemplaren.

In 1563 besloot het concilie van Trente tot de oprichting van een seminarie per bisdom: het was een van de voornaamste decreten van een concilie, dat gedurende vierhonderd jaar het godsdienstig en culturele leven in grote delen van de westerse wereld heeft bepaald. In de Nederlanden waar de oprichting van veertien nieuwe bisdommen door Filips II in 1559 de basis had gelegd voor de katholieke restauratie, probeerden de pas benoemde bisschoppen vrij spoedig deze opleidingscentra in het leven te roepen. Over de zestiende-eeuwse seminaries is doorgaans erg weinig bekend. Meestal zijn de bewaarde bronnen veel schaarser en moeilijker te hanteren dan bijvoorbeeld die uit de zeventiende of achttiende eeuw. Dat geldt ook voor de geschiedenis van het Gentse seminarie, dat door Cornelius Jansenius, eerste bisschop van Gent, in 1569, pas één jaar na zijn inauguratie werd opgericht. Nadat J. Roegiers veel zorg had besteed aan het opmaken van een inventaris van de verspreide archieven van het Gentse seminarie, *Inventaris van het Archief van het Bisschoppelijk Seminarie te Gent* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1970, 93 blz.), was hij ongetwijfeld de best geplaatste persoon om de moeilijke eerste decennia van deze instelling te reconstrueren.

De studie bestaat uit drie hoofdstukken: ‘De stichtingsjaren (1569-1576)’, ‘Beroerlicke tyden (1576-1609)’, ‘Opbouw en afbraak van een theologicum (1610-1623)’. Ze munt uit door de grondigheid van het onderzoek, de logische en systematische opbouw en de klaarheid van het betoog. Een uitgebreid voetnotenapparaat en enkele selecte bijlagen zoals de oprichtingsoorkonde van het seminarie, de dotatie door bisschop Jansenius, het oudste bewaarde seminariereglement, enz. bezorgen het werk een optimale controleerbaarheid.

Het seminarie heeft vanaf zijn stichting in 1569 tot aan de grondige reorganisatie in 1622-1624 een bewogen bestaan gekend. Cornelius Jansenius richtte meteen twee afdelingen op, een humaniora en een theologicum. Het concilie van Trente voorzag inderdaad de opname in het seminarie vanaf twaalf jaar. Ook deze jonge leerlingen werden dadelijk in de clerus opgenomen: ze kregen de tonsuur en de geestelijke klederdracht. Het Gentse seminarie verdween onder het calvinistisch bewind (1578-1584); enkel de humaniora-afdeling werd onder bisschop Damant (1590-1609) wederopgericht. Zijn tweede opvolger Van der Burch (1613-1616) legde opnieuw de klemtoon op de theologische vorming. De redenen voor de opheffing van het theologicum door bisschop Triest in 1623 - een totnogtoe onopgehelderd probleem - zijn volgens Rogiers complex. Samenvattend stelt hij dat A. Triest het seminarie-onderricht wellicht liever niet in handen van de Jezuïeten zag en dat anderzijds de resultaten van de opleiding niet in evenredigheid waren met de financiële en menselijke inspanningen eraan besteed.

Het blijkt dat het seminarie waarvoor de zeven eerste bisschoppen verantwoordelijkheid droegen in de volle zin van het woord een episcopale instelling

was: stichting, dotatie, reglement, organisatie en reorganisatie waren steeds opnieuw hun persoonlijk werk. Zij oefenden onbeperkt gezag uit over het seminarie, maar droegen er ook de volle last van. Het is onmogelijk binnen de grenzen van de toegemeten recensieruimte een werkelijke samenvatting van deze studie te brengen. Voor deze monografie die met een persoons- en plaats-

namenregister besluit, treden wij de grote onderscheiding van de examencommissie graag bij.

Van een recensent wordt nu eenmaal verwacht dat hij ook kritiek uitbrengt. We kunnen slechts wijzen op kleinigheden. Enkele bibliografische referenties missen stricte uniformiteit. Zo worden bijvoorbeeld sommige titel-woorden nu eens met en dan weer zonder hoofdletters geschreven. Men vergelijke onder anderen de volgende voetnoten - we beperken ons tot een bewijsplaats - met de corresponderende titels in de bibliografie: 20, noot 1; 22 noten 3, 4 en 6; 23, noot 7; 24, noot 11; 35, noten 68 en 70; 81, noot 89; bij P. Declerck, de woorden priesteropleiding en kerkprovincie, *passim*. De auteur is ook niet steeds consequent in het aanwenden van de verkorte titels door hem zelf op pagina 19 aangegeven. Tenslotte wijzen we nog op enkele verschrijvingen: 14, P. Declerck, De diocesane..., *XII* in plaats van XIII; 16, G. Joos, Een Latijnsche..., *1928-1929* in plaats van 1938-1939 en *Dekretes* in plaats van Dekrets; 18, R. Tambuyser, en *1593* in plaats van 1573; 59, noot 198, *Latijnse...Aantekeningen* in plaats van Latijnsche...Aanteekeningen. Dat het hier wel eens om zetfouten gaat, ligt voor de hand. In elk geval doen deze details niets af van de boven uitgesproken waardering voor deze grondige, klare en vernieuwende studie. Hopelijk vindt de auteur ooit de gelegenheid ook de geschiedenis van de volgende jaren te schrijven.

Michel Cloet

J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder Partij* (Harlingen: uitgegeven in eigen beheer, 1973, 301 blz.).

De schrijver van deze Leidse dissertatie heeft er goed aan gedaan zijn aandacht te richten op het vrijwel onbekende leven van de negentiende-eeuwse staatsman Heemskerk. Zeker, lang hebben zelfs middelbare scholieren geweten, dat Heemskerk Sr. de man was van drie ministeries en dat met hem de laatste Nederlandse conservatief ten grave was gedragen. Maar de mens achter zo veel taaie vasthoudendheid bleef hun verborgen, niet het minst vanwege onkunde in deze van hun leraren. Die konden er op hun beurt ook weinig aan doen, want er bestond geen behoorlijke studie over deze wat raadselachtige, moeizaam schipperende en weinig inspirerende figuur, van wie Oud in zijn *Honderd Jaren* (2e dr., 1954, 82-83) al te stellig constateerde dat hij in zijn jonge jaren een man ‘van ultra-liberale begrippen’ was om in de jaren zestig ‘de meest op den voorgrond tredende leider der conservatieven’ te worden.

Huizinga, nog door de Rotterdamse hoogleraar C.W. de Vries aan het opsporen van de familiearchieven gezet, heeft een schat van vaak onbekende gegevens verwerkt tot een goed gedocumenteerd, uitvoerig levensoverzicht. Bijzonder te waarderen valt dat hij - in tegenstelling tot bijvoorbeeld de dissertaties van Kasteel over Kuyper, Suttorp over De Savornin Lohman, Bos over Van Houten en Van Esveld over Treub - aan een biografische opzet heeft vastgehouden. Met als basis de persoonlijke beschouwingen van Heemskerk zelf staat diens levensontwikkeling hier dusdanig centraal, dat men zou kunnen spreken van een uitgewerkte autobiografische studie, aangevuld met visies van tijdgenoten en becommentarieerd en gecorrigeerd door een

modern historicus. Die heeft zich zelfs als amateurpsycholoog laten kennen, doordat hij meer dan eens wijst op de vele ‘vaderfiguren’ die de aan autoriteit gehechte conservatief aan zijn identiteit zouden hebben geholpen: grootvader Stuart, zijn dominerende moeder, Thorbecke als de vrees inboezemende, uitdagende

en Willem III als de eerbied afdwingende, geborgenheid gevende supervader. Maar ook voor lezers die als simpele historici hier wat moeite mee hebben - onder andere vanwege hun kennis van 's konings optreden tegenover zijn ministers - biedt deze dissertatie belangwekkende gegevens en beschouwingen. Niemand die zich met de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw bezig houdt, mag haar ongelezen laten. Afgezien van de kwalificaties die de schrijver aan zijn held geeft, doet zijn boek deze kennen als een van huis uit gematigd liberaal met conservatief-sociale inslag, als de politicus die lang de Amsterdamse factie-belangen behartigde, vervolgens als de staatsman die in constitutioneel opzicht de vasthoudende conservatief werd en die pas het politieke strijdgewoel verliet, toen het door hem verfoeide partijenstelsel parlementair ging functioneren. Heemskerk Sr. was als remonstrant voorstander van godsdienstige verdraagzaamheid; hij was de incorporatie van het compromis, de man die beter wist wat hij niet dan wat hij wel wilde en aan wie een lang politiek leven beschoren was bij de gratie van de in ons land lang onduidelijk blijvende krachten van de toekomst.

De jonge doctor heeft door middel van zijn verdienstelijk proefschrift ook een antwoord willen geven op de kwellende vraag van onze geschiedschrijving: ‘wie waren de conservatieven en waarom is in Nederland geen levensvatbare conservatieve partij ontstaan zoals in andere democratische landen’? Dit is hem mijns inziens niet gelukt. Hoe zou dat ook kunnen, waar hij geen enkele studie over het conservatisme in het algemeen of over conservatieven in het buitenland zichtbaar in zijn eigen boek heeft verdisconteerd. De actueel gerichte publicatie van de protestantse politicoloog Hoogerwerf over *Protestantisme en Progressiviteit* (1964) is het enige werk van aanverwante aard dat hij in zijn literatuurlijst noemt en éénmaal citeert. Te achterhalen wie *de* negentiende-eeuwse conservatieven in Nederland nu eigenlijk waren, lijkt me overigens alleen al een opgave die de grenzen van een dissertatie verre overschrijdt. De schrijver heeft zich bovendien direct op een doodlopend spoor gezet, door in zijn inleiding gemakshalve vast te stellen dat hij in heel zijn boek ‘de benaming conservatieven gebruikt, voor wie geen volgelingen van Thorbecke, oftewel liberalen waren’. Maar hoe kan deze begripsafbakening hem nu helpen voor de laatste twee hoofdstukken, waarin het liberalisme de overleden, tijdens zijn leven al eenzaam geworden Thorbecke achter zich heeft gelaten? Daarenboven wijst hij er zelf meermalen op, hoe zelfs in Heemskerks meest ‘conservatieve’ tijd, de jaren zestig, diens inzichten niet wezenlijk van die van Thorbecke zouden verschillen. Anderzijds merkt hij bijvoorbeeld op pagina 49 op, dat Heemskerk het niet eens was met een wetsontwerp van de regering-Thorbecke ‘nu in gezelschap van onverdachte liberalen’. Op pagina 61 wordt de lezer bepaald onjuist ingelicht en in het door Huizinga gesponnen warnet van begrippen ingekapseld, wanneer hij vaststelt dat ‘het vasthouden aan de scheiding der staatsmachten...zuiver conservatief’ is en dat het overbodig vinden van partijen ‘eveneens een kenmerk van conservatisme’ mag heten. Raadpleging van het Thorbecke-archief had niet alleen een heilzaam tegenwicht tegen de te veel aan de Heemskerk-stukken ontleende optiek kunnen betekenen, maar ook dergelijke misverstanden kunnen voorkomen. Trouwens, alleen al de nog altijd waardevolle dissertatie van Verkade (die de auteur nergens vermeldt) had hem beter kunnen doen weten.

Dat Heemskerk, zoals de ondertitel van het boek aangeeft, een conservatief zonder partij was, heeft Huizinga terecht duidelijk gemaakt. Maar of dat nu te wijten is aan

de andere conservatieven dan wel aan deze veldheer zonder blijvend leger, is niet gemakkelijk uit zijn boek af te leiden. Enerzijds heet de in de omgang wat moeilijke staatsman een ‘waar conservatief’ (bijvoorbeeld 149 en 213), anderzijds kon hij blijkbaar, ‘kenmerkend voor de middenman’, noch clericalen noch anticlericalen tevreden stellen, zodat hij als zodanig

'de aanwezige conservatieve krachten niet kon bundelen omdat hij niet meeging op beslissende, onmisbare punten' (bijvoorbeeld 119 en 212-213). Zijn verdraagzaamheid zou hem definitief ongeschikt gemaakt hebben als leider van de conservatieven (154), maar tegelijkertijd waren deze al eerder als 'partij' verdwenen (155). In 1876 was hij geen leider meer van 'de conservatieve richting' en stelde hij het landsbelang boven 'het belang van de conservatieve partij die niet bestond en waarvan hij geen leider was' (156). Zo blijft de schrijver, ondanks het bieden van verhelderende aspecten, het eigenlijke antwoord toch schuldig en krijgt men de indruk dat hij met zijn onhelder, soms tegenstrijdig termgebruik is vastgelopen.

Het zou evenwel onbillijk zijn op grond van bovenstaande kritiek tot de conclusie te komen dat het boek niet de moeite waard is. Wie het met bescheidener verwachtingen ter hand neemt dan de auteur in zijn inleiding wekt, zal het geboeid en met vrucht lezen. Het is op zijn minst een interessante bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse conservatisme.

J.A. Bornewasser

Emiel Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme* (Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie 5e reeks, VIII; Leuven: Universiteitsbibliotheek-Universitaire uitgaven, 1972, xxxix + 508 blz.).

De verhouding tussen de katholieke kerk, als machtig bolwerk van traditie en restauratie, en het liberalisme, als veldwinnend erfgenaam van het vooruitgangsoptimisme der Verlichting, is een van de meest op de voorgrond tredende aspecten van de negentiende-eeuwse politieke, ideeën- en cultuurgeschiedenis. Het koninkrijk België, staatsrechtelijk gegrondvest op de liberale grondwet van 1831 maar tevens sterk onder invloed verkerend van de katholieke kerk, staat model voor het spanningsveld waarop katholieken zich politiektheoretisch en -praktisch bewogen. De belangrijke studies van H. Haag voor de begintijd en van A. Simon voor geheel de negentiende eeuw hebben overtuigend aangetoond, hoe zeer een praktische vrijheid ten bate van een bloeiend sociaal en cultureel leven in eigen kring de grondslag vormde voor de onderling gedifferentieerd politiek handelende en denkende katholieken.

Binnen het nieuwe koninkrijk is de ontwikkeling van het bisdom Gent weer een pregnant voorbeeld van deze differentiatie. Zowel op het terrein van de eigentijdse botsing der meningen als in het perspectief van de sprongsgewijze optredende verschuivingen leent de geschiedenis van dit diocees zich uitermate voor een studie over het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme. Beide stromingen waren eigenlijk op hun wijze ultramontaans, gericht als ze waren op een herleving van de rooms-katholieke kerk. Als twee hoofdrichtingen uiteengroeiend maar ook overgangen en mengvormen kennend, ging het beide om een verschillend geïnterpreteerde vrijheid voor die kerk. Hoe verschillend ook in hun benadering van het liberalisme, ze gaven beide een religieus geïnspireerd en van oorsprong romantisch antwoord op de uitdaging die de 'geest der eeuw' was gaan vormen. Ook voor de pluriformiteit

hiérvan biedt de regio Gent markante specimina: men vindt er voltairiaanse, ‘exclusieve’ oud-liberalen naast en tegenover doctrinaire jong-liberalen, weldra aangevuld met behoudsgezinde orangisten, maar ook met radicale ‘progressisten’. Van een grondige, op uitvoerig bronnenmateriaal steunende studie over de katholieke kerk in het bisdom Gent mocht derhalve op voorhand een vruchtbaar resultaat worden verwacht. Zij

zou verhelderend licht kunnen werpen op een concrete, regionaal beperkte ontwikkeling van de in grote lijnen bekende, gecompliceerde worsteling van ‘het’ katholicisme met ‘het’ liberalisme.

Deze verwachting heeft Emiel Lamberts niet beschaamd. Zijn meer dan vijfhonderd bladzijden tellende werk is volgens de klassieke regelen van het historisch ambacht tot stand gekomen. Het bronnenmateriaal is van een overweldigende omvang en verscheidenheid; de verwerking van de literatuur is borg voor een bevredigend nationaal en internationaal kader; op aimabele en voorzichtige wijze worden in de voetnoten de uit de tekst sprekende - overigens weinig opzienbarende - correcties op gangbare voorstellingen toegelicht. Inleidende beschouwingen en conclusies helpen de lezer telkens om het spoor niet bijster te worden bij het kennis nemen van op het eerste gezicht weinig consistente gegevens. Waar de auteur stelling neemt in bepaalde kwesties, doet hij dat pas na eerst meerdere partijen te hebben gehoord; pro en contra weegt hij in historisch perspectief tegen elkaar af. Een zorgvuldig samengesteld register maakt het boek tevens tot een naslagwerk van blijvende betekenis. Wie op het signaleren van drukfouten belust is, moet het werk ongelezen laten.

De compositie is doorzichtig; de stof is op evenwichtige wijze en met doorgaans acceptabele cesuren over de hoofdstukken en paragrafen verdeeld. Dat 1821 als beginpunt werd gekozen, vindt zijn reden in de zich dan aanvankelijk verbeterende verhouding tussen kerk en staat als gevolg van de dood van de reactionaire, verbannen bisschop De Broglie. De hierop volgende negen jaren worden gekenmerkt door een toenemend verzet tegen Willem I's etatistisch ‘Staatskirchentum’, dat voor de Zuidelijke Nederlanden in de revolutie van 1830 zijn einde vindt. Het is de periode van ‘de groei naar de vrijheid’. Dan volgt de tijd van de ‘droomvrijheid’ (1830-1838), waarin tot aan de dood van bisschop Van de Velde de mennaisistische liberaal-katholieken, dromend van een vrije kerk in een vrije staat, de overhand behielden. Over de jaren 1838 tot 1847 strekt zich de periode van de ‘geprivilegieerde vrijheid’ uit: onder invloed van de ultramontaanse bisschop Delebecque werden de kerkelijke belangen gekoppeld aan de tot privileges bereid gevonden conservatieve, unionistische regeringen. In de laatste periode, van 1847 tot 1857, stond ‘de vrijheid op de helling’; de auteur laat haar beginnen met het aantreden van het gematigd liberale kabinet-Rogier en eindigen met de aflossing van het conservatief-unionistische kabinet-De Decker door het homogeen liberale kabinet-Rogier-Frère-Orban. In deze tien jaren voltrok zich binnen het katholicisme de definitieve overgang naar het ultramontanisme, dat op steeds meer gespannen voet was gaan staan met het door anti-clericale gevoelens overheerst geraakte liberalisme. Toch zou binnen dat ultramontanisme het daarmee min of meer versmolten liberaal-katholicisme zijn eigen, mitigerende functie blijven vervullen. In dit verband is de keuze van 1857 als eindpunt niet geheel overtuigend te noemen; zij is meer door de staatkundige, nationale ontwikkeling (einde van het unionistisch tijdperk) ingegeven dan door die binnen het kerkelijk leven van het bisdom Gent.

Nu spreekt het vanzelf, dat in een boek als dit kerkelijke en politieke tegenstellingen in hun onderlinge samenhang en diversiteit beschreven zijn. Op langere termijn gezien was de onderhavige tijd immers de incubatieperiode van een partijindeling volgens (anti)religieuze maatstaven. Over het verloop van dat groeiproces, rijk aan op- en neergaande lijnen en bepaald door factoren van religieuze, ideologische,

politieke, maatschappelijke en psychologische aard, licht Lamberts' werk ons met een schat van gegevens in. Toch lijkt de auteur de verschillende niveaus waarop katholieken zich in de samenleving bewogen, niet altijd voldoende uiteen te houden. Symptomatisch in dit verband is de passage waarmee hij op pagina 227 zijn tweede hoofdstuk samenvattend inleidt:

> De liberaal-katholieken moesten de vlag strijken voor de ultramontanen, die hun vrijheidsvisie wisten op te dringen. De vrijheid werd door de ultramontanen in zekere zin omgebogen tot een privilegie voor de Kerk en de hogere standen. Hiertegen kwam de liberale burgerij in het verzet. Een kern van Gentse demokraten schaarde zich aan haar zijde, in een wanhopige poging om toch nog de gedroomde vrijheid te verwezenlijken.

In de eerste zin gaat het om een binnenkerkelijke tegenstelling met het oog op de politiek. In de tweede zin wordt de politieke handelwijze van ultramontaanse katholieken samengevat, die hier dan ook beter 'katholieke conservatieven' genoemd kunnen worden. De 'liberale burgerij' van de derde zin is voor een deel ook onder liberaal-katholieken te vinden. In de vierde zin geldt het een liberaal-katholiek geïnspireerde politieke groepering, die zich als zodanig moeilijk met een sociale geleding kan verbinden.

Vooral voor de laatste door hem beschreven tien jaren, die ontegenzeggelijk een toenemende vijandigheid tussen liberalen en verschillende schakeringen van het clericale katholicisme brachten, bedient de auteur zich te gemakkelijk van de tegenstelling katholiekliberaal. Is het misschien 'de optiek van...het Gents kerkelijk milieu' (vi) die hem te veel voorbij doet gaan aan het feit, dat menig liberaal politicus praktiserend katholiek was, ook al paste hij niet in de ideologie van het in anti-liberale geest evoluerende liberaal-katholicisme? Hier wreekt zich toch wel de omstandigheid dat het katholieke denken centraal staat bij de behandeling van politieke figuren, en niet hun concrete maatschappelijke positie.

Te wijten is het waarschijnlijk aan diezelfde, negentiende-eeuws kerkelijke invalshoek, dat Lamberts, wiens oordelen over het algemeen van grote objectiviteitszin getuigen, ongewoon afwijzend staat tegenover Lamennais en het mennaisisme. Waarom conformeert hij zich anders aan neo-thomistische literatuur, wanneer hij van de toch ook wel als gemankeerde kerkvader beschouwde idealist vaststelt, dat deze de evangelische vrijheid ontdeed van haar 'bovennatuurlijk karakter' (91)? Waarom is het een 'ernstige beschuldiging' om een deel van de clerus mennaisistisch te noemen, zoals Leopold I, het kabinet, de adel en een ander deel van de clerus terecht deden (205)? Publicaties van Louis Guillou, die de auteur overigens wel noemt, hadden hem ook hierin tot die voorzichtigheid moeten brengen die hij doorgaans als historicus angstvallig betracht. Aan deze beroepsdrang naar objectiviteit schrijf ik het althans toe, dat een boek dat vol staat met beschrijvingen van ideeën, zo weinig dragers ervan durft te karakteriseren. Bijvoorbeeld lijken mij bisschoppen als Van de Velde en Delebecque voer voor psychologen. Had Lamberts wat meer aandacht aan de karakters van zijn hoofdpersonen besteed, dan zou de betrekkelijkheid van de strijd der geesten nog wat duidelijker zijn geworden.

Noord-Nederlandse vakgenoten zullen dit - ondanks te maken bezwaren - instructieve en wetenschappelijk hoogstaande werk met enige verbazing lezen. Het wemelt namelijk van de gallicismen en belgicismen. Om het uit te drukken in de taal die ik bedoel: ik weet met al die barbarismen 'niet goed blijf'; ja, ik was er door 'verveeld'; hieraan had toch door vriendenhand 'verholpen moeten worden'.

J.A. Bornewasser

Els Witte, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848* (Pro Civitate, Historische uitgaven, reeks in -8°, XXXVII; 2 dln, Brussel, 1973, 491 en 133 blz.).

Het doctoraat van E. Witte, bekroond met de prijs Pro Civitate 1968, is in verschillende opzichten merkwaardig en waardevol. Vooreerst door het verwerkte bronnenmateriaal. Het politiek archief van twintig Belgische steden en van de personnages die bij de machtsstrijd in die steden tussen 1830 en 1848 betrokken waren, de kranten en brochures van dezelfde periode, kerkelijk, privé en rijksarchief, in totaal tweeënzestig fondsen, drieentwintig brochures en honderdtwee kranten, lieten de auteur toe belangrijke feitelijke informatie te verstrekken over episodes uit onze geschiedenis die tot nu toe slechts in vage termen omschreven waren gebleven. Zo wordt de opkomst en evolutie van de radicalen voor een der eerste malen systematisch uiteengezet, het lot van de orangistische en réunionistische beweging beschreven, de rol van de vrijmetselarij binnen de liberale partij aangetoond en het feitelijke bestaan van een katholieke partijorganisatie vanaf 1830 bewezen. Alleen reeds vanuit het oogpunt van de louter beschrijvende historiografie staat men hier voor een belangrijk werk. Vooral het tweede deel, waar de liberale politieke strategie ontleed wordt aan de hand van eerstehands informatie: de loge-archieven, betekent een fundamentele bijdrage tot onze feitenkennis van de Belgische politieke geschiedenis.

Het klinkt bijna indecent bij deze studie enige bronkritische bemerking te maken, tenzij ze in positieve zin geformuleerd wordt. Het is zeker dat in de passage waar gehandeld wordt over de organisatorische voorsprong en machtshantering van de katholieken, veel aanvullende informatie zou kunnen gevonden worden in lokaal kerkelijk archief. Dr. Witte consulteerde wel diverse bisschoppelijke archieven maar zou voor bepaalde gebeurtenissen, die nu soms op gezag van anticlericale kranten worden beschreven, veel 'clericaler' bewijsmateriaal hebben kunnen vinden in dekanaal en parochiaal archief. Deze onvolkomenheid (samen met de zetduiveltjes: bijvoorbeeld *Mgr*. Aubert (?), 'Salus patri*e*, religionis incolu*m*itas, cuiu*m*que felicitas...' (150)) verdwijnt in het niet vergeleken bij de documentatie geput uit andere archieven, en de wijze waarop deze verwerkt werd.

Want dr. Witte heeft het niet bij een louter beschrijvende geschiedschrijving willen laten. Ze behoort tot de generatie historici die voor zijn vak gekozen heeft in een tijd dat de zin van Clio's werkmethode en geloofwaardigheid sterk op de helling wordt gezet. Op het ogenblik dat van verschillende zijden de waarde van het geschiedenisonderricht wordt in twijfel getrokken, kan geen historicus zich nog veroorloven in zijn inleiding de vraag naar de zin en de bruikbaarheid van zijn jarenlang opzoekingswerk uit de weg te gaan. Dr. Witte heeft met haar studie en door haar werkmethode ons inziens op overtuigende wijze het bewijs geleverd van de waarde van haar antwoord op deze belangrijke vraag. Door van meet af aan haar onderwerp vanuit interdisciplinaire, in casu historische en politicologische werkhypothesen aan te vatten is ze erin geslaagd verbanden, processen en recurrenties aan te wijzen die bij een traditionele descriptieve geschiedschrijving zouden verloren zijn gegaan.

Deze opzet veronderstelde én de kennis van de huidige stand van de politicologische theorie én de historische bekwaamheid om de documenten en gegevens te verzamelen waaraan deze theorieën konden getoetst worden. De politicologische formules werden in het laboratorium van de geschiedenis naar hun toepasbaarheid uitgetest aan een veelheid van feiten en situaties die een onderzoek naar actuele toestanden nooit had kunnen bieden.

Deze werkmethode bepaalde het verloop van de uiteenzetting. In plaats van een chronologische werd voor een systematische volgorde gekozen, waardoor achtereenvolgens het gezagswisselingsproces rond 1830 van revolutionairen naar contrarevolutionairen wordt nagegaan, het machtsverwervingsproces van de anticlericalen ten koste van de clericalen

tussen 1830 en 1847 en ten slotte het machtsopbouw- en afbraakproces van de radicale minoriteit binnen de liberale partij (1830-1848) en de factoren die deze processen bepaalden. De veelheid der casussen en de rijkdom van het verzamelde materiaal (twintig steden, drie processen) laten schrijfster toe haar besluiten in meer algemene termen te formuleren en tonen op overtuigende wijze de eigen en onvervangbare bijdrage van de geschiedenis tot de kennis van de menswetenschappen in het algemeen.

Door haar aanpak van zaken reageert mevrouw Witte duidelijk tegen een bepaalde richtingsloosheid van vele vroegere historische publicaties, die, in naam van een zogeheten objectiviteit, de historische gebeurtenissen in een ver en ongevaarlijk verleden isoleerden. Het synthesewerk beperkte zich in vele gevallen tot het leggen van verbanden tussen eenmalige feiten, zonder dat men zich bekommerde om de verworvenheden van zusterdisciplines die het historische feitenmateriaal in een breder kader zouden hebben helpen situeren. Dr. Witte kiest duidelijk voor een andere werkwijze. Geen zogenaamd, exhaustieve inventaris meer van alle verworven feitenkennis, maar een zorgvuldige, in functie van vooropgestelde werkhypothesen doorgevoerde, maar vooral bewuste selectie der documenten.

Het is overigens maar dank zij deze bewust gekozen beperktheid van gezichtshoek dat het de auteur mogelijk was dergelijke massa materiaal op relatief korte tijd door te nemen. Men mag zeggen dat de hier toegepaste werkwijze niet alleen brede perspectieven opent voor wat betreft de mogelijkheden tot samenwerking en onderlinge aanvulling tussen de geschiedenis en de andere menswetenschappen, maar ook een oplossing en bruikbare methode voorstelt aan de soms door de enormiteit van het te verwerken materiaal overspoelde contemporanisten. ‘In der Beschränkung zeigt sich der Meister’: in plaats van zich te laten leiden door toevallige beperkingen en onbewuste a-priorismen tracht Witte door de duidelijke aflijning van haar onderzoeksveld en de expliciete vooropstelling van haar werkhypothesen een zo exact en eerlijk mogelijke informatie te geven. De theoretische grondslagen van deze aanpak van zaken werden onlangs nog systematisch uiteengezet[1].

Een belangrijk werk dus, zowel methodologisch als door het aangebrachte materiaal, dat als een der eerste consequente en systematische toepassingen van het principe van de interdisciplinariteit door de beoefenaars van de politieke geschiedenis mag beschouwd worden. Zonder deze werkmethode als de enige zinvolle manier van geschiedbeoefening te willen voorstellen, en het belang van de traditionele geschiedschrijving te willen ontwaarden, mag toch gesteld dat dr. Witte's werk kan bestempeld worden als een der meest geldige antwoorden op de uitdagingen die de muze van de geschiedenis vandaag vanuit vele hoeken voor de voeten worden geworpen.

Jan Art

G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus*. (Sociaal-historische Studiën nr. VI, Assen: Van Gorcum, 1973, xii + 327 blz., ill., *f* 49, - met een woord vooraf door dr. W. Drees sr.).

1. H. Gaus en E. Witte, ‘L'histoire, science du comportement’, *Revue belge d'histoire contemporaine*, IV (1973) iii-iv, 475-501.

Het stemt wel tot nadenken dat het in een land als Nederland zesenzestig jaar moet duren voor de biografie wordt geschreven van de in 1907 overleden P.L. Tak, een van de topfiguren uit de geschiedenis van het Nederlandse socialisme, een man die in zo hoge mate de kwaliteiten belichaamde die men de ware politieke, sociale en culturele voorman graag

toedenkt maar zo zelden in hem gerealiseerd ziet, dat we van een unieke figuur in de Nederlandse beschavingsgeschiedenis kunnen spreken. Des te groter is daarom de verdienste van dr. Borrie, te hebben ingezien dat tegenover Tak en tegenover de sociale geschiedenis van Nederland iets moest worden goedgemaakt. Zelf in de gemeentepolitiek staande - Borrie is burgemeester van Rheden - en als het ware in de te bewerken stof goed gerodeerd door het boek dat hij in 1968 over Wibaut had gepubliceerd (*F.M. Wibaut. Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek*. Sociaal-historische Studiën nr. V, Assen, 1968, xvi + 342 blz., ill.), heeft de schrijver een biografie ontworpen die van de journalist en politicus Tak een bijzonder duidelijk en volledig beeld geeft.

Tak, geboren in het revolutiejaar 1848, was een Zeeuw uit een welgesteld burgerlijk milieu. Na een wat mysterieuze en in elk geval niet afgemaakte Leidse studietijd is hij eerst in Middelburg, nadien in Amsterdam in de journalistiek terechtgekomen. Hij heeft meegewerkt aan *De Nieuwe Gids* en was van 1895 tot aan zijn dood de onvolprezen leider van het weekblad *De Kroniek*. Langzaam, zeer langzaam heeft Tak zich, misschien wel onder invloed van de denkbeelden van Multatuli, van zijn burgerlijk verleden losgeweekt in de richting van een zich steeds duidelijker en nadrukkelijker manifesterende sociale geëngageerdheid, uiteindelijk - in 1899 - leidend naar het lidmaatschap van de SDAP. Vanaf dat moment stonden de acht jaren die Tak nog te leven overhield, in het teken van de partij, of liever, hij heeft zijn fysieke en geestelijke levenskracht in zo hoge mate in dienst van het socialisme 'opgebrand', dat hem slechts acht jaren zijn overgebleven. Op twee niveaus heeft hij dat gedaan, als hoogbegaafd journalist in *De Kroniek* en in *Het Volk*, en als politicus in de vergaderingen van de Amsterdamse gemeenteraad, de Provinciale Staten van Noord-Holland en de Tweede Kamer, alsook in talloze commissies, op nationale en internationale congressen.

Dr. Borrie heeft het leven van Tak op de voet gevolgd en vooral in het eerste hoofdstuk over de jeugd van P.L. Tak ('Middelburg, de stad van herkomst') een bijzonder boeiend en gedetailleerd beeld getekend, niet alleen van Taks voorgeslacht maar ook van de politieke en sociale situatie van Nederland in Taks geboortejaar 1848. De context waarin de sociale en politieke figuur Tak later zal moeten worden geïnterpreteerd, wordt zorgvuldig en met kennis van zaken voorbereid, met de hulp van de Middelburgse pers uit die tijd, archiefstukken, notulenboeken, onuitgegeven materiaal (de levensbeschrijving van Tak door Henriëtte Roland Holst, in particulier bezit van prof. dr. G. Stuiveling), enz. Vanaf het tweede hoofdstuk ('Journalist tussen radicalisme en socialisme') staat de biografie terecht in het teken van wat de ondertitel aankondigt: 'journalist en politicus'. Dit 'inzoomen' op precies deze beide aspecten van Taks activiteit wordt tot het einde toe volgehouden. Op het eerste gezicht kan dit de indruk wekken van eenzijdigheid of onvolledigheid maar ik geloof dat dr. Borrie hier getrouw de ontwikkeling van Tak weergeeft: eenmaal dat deze na zijn Leidse tijd zijn roeping als het ware had gevonden, geeft hij, en wel in toenemende mate, zijn hele energie en al zijn vermogens aan de journalistiek en de politiek. Tak had vele wegen kunnen gaan maar nadat hij gekozen had is hij aan die keuze trouw gebleven en heeft al zijn andere kwaliteiten (zijn stilistische begaafdheid, zijn rijke literaire en culturele kennis, zijn vermogen om met mensen om te gaan, zijn vermogen tout court) in dienst van die keuze gesteld. Dat heeft hem gemaakt tot een uitzonderlijk begaafd journalist en een bedreven, slagvaardig maar tevens in hoge mate humaan

politicus. Taks humanitas en zijn diepe sociale bekommernis gingen hand in hand en hebben hem tot een socialist in optima forma gemaakt (bij nader inzien kan men het motto dat dr. Borrie aan zijn boek meegeeft, de van Jan Veth afkomstige uitspraak ‘Tak is een gentleman, al draagt

hij een roode broek', eigenaardig vinden voor iemand als de schrijver, die kennelijk vanuit de ideologie van Tak heeft geschreven.

Dr. Borries analyse van Taks journalistieke en politieke loopbaan in de hoofdstukken II tot V is grondig en zeer lezenswaard. Journalisten en politici kunnen ook nu nog uit Taks levensgang zoals in dit boek weergegeven, vakkennis en inspiratie putten. De informatie die Tak gaf in zijn 'Amsterdamsche Brieven' voor de *Middelburgsche Courant*, de verscheidenheid van de onderwerpen die hij daarbij aansnijdt (gas-exploitatie, bordelen, stadsschoon, verpleegstersbelangen, enz.), Taks pleidooien voor een krachtiger gemeentebestuur, zijn optreden op de achtereenvolgende SDAP-congressen, eens dat hij tot de partij was toegetreden, de controverse tussen de theoretici enerzijds en de pragmatici van de Nieuwe-Tijdgroep in de SDAP anderzijds, Tak als man van het centrum, Tak als Fabianfiguur, Tak hoofdredacteur van *Het Volk* en de kritiek op hem omdat hij te weinig agitator was, het conflict met Troelstra, enz.: dit allemaal bij Borrie herlezen is een stuk sociale geschiedenis van Nederland voor zich afgerold zien, accuraat beschreven aan de hand van de documenten in pers, raadsoverzichten, Handelingen van de Tweede Kamer en uitvoerige, gespecialiseerde literatuur over instellingen en personen. Er is een overvloedig aantal aantekeningen (230-280), een lijst met 'data en gebeurtenissen' in het leven van Tak (281-285), een bibliografie van P.L. Tak (287-306), waarin Taks bijdragen aan *De Kroniek* de hoofdbrok vormen (Borrie heeft de artikelen van Tak systematisch gerangschikt en zodoende een aanzienlijke correctie aangebracht op de registers op de inhoud van *De Kroniek* die ik destijds aan mijn proefschrift over *De Kroniek van P.L. Tak* heb toegevoegd). Het boek wordt besloten met een aantal bijlagen (307-319) en een register op de in de tekst genoemde personen en zaken.

Er zijn enkele lichte spel- of zetfoutjes, nauwelijks het vermelden waard: Baur en niet Bauer (238, 241 en 245) Plasschaert en niet Plaachaert (133) Thys en niet Thijs, *passim*). Wel zou ik de aandacht van de schrijver willen vestigen op een overigens begrijpelijke vergissing: op de groepsfoto tegenover pagina 16 is zonder enige twijfel niet de tweede *zittende* figuur van links naar rechts P.L. Tak maar de tweede staande figuur. Daar is vooral geen twijfel meer aan als men de physionomie van deze figuur vergelijkt met de foto van Tak op dezelfde bladzijde. De Tak-trekken zijn sprekend in beide portretten. Ter gelegenheid van de bespreking van het Kroniek-prospectus op pagina 69 zegt Borrie nadrukkelijk dat de 'ondergeteekende' P.L. Tak is. Nee, ik meen hier met zekerheid te kunnen stellen dat niet Tak, redacteur van *De Kroniek* maar C.M. van Gogh, uitgever van het blad, het prospectus ondertekend heeft. Met haast even grote zekerheid meen ik dat het pseudoniem waaronder Tak aan *De Nieuwe Gids* meewerkte, niet Van der Klei was maar Van de Klei (zoals correct gespeld op pagina 286). Ik geef toe dat ik er *De Nieuwe Gids* niet op heb nageslagen maar wel het boek van Stuiveling *(De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt)*. Dit doet vanzelfsprekend niets af aan de verklaring die Borrie (238, noot 40) aan het pseudoniem geeft. Bedoelt Borrie op pagina 29 met 'het roemruchte maandblad' *De Nieuwe Gids?* Dan had hij beter 'tijdschrift' geschreven want *De Nieuwe Gids* was een tweemaandelijks periodiek.

Ik heb een aantal marginale aantekeningen gemaakt bij de lectuur waarvan ik er hier enkele wil aanhalen: Op pagina 5 zegt de auteur over een broer van P.L. Tak: 'Anthony Martinus Tak, die... evenals zijn broer Henri zijn gehele leven vrijgezel

zou blijven'... Waarom voegt hij er Pieter Lodewijk niet meteen aan toe? Die is toch ook heel zijn leven vrijgezel gebleven? - Op pagina 13 had Borrie mijns inziens kunnen vermelden dat Tak die zelf niet afstudeerde de medische dissertatie van een vriend hielp schrijven. Deze mededeling komt iets minder volledig op pagina 208.
- Pagina 13-14: is het wel zeker, absoluut zeker

dat Tak in Gorinchem heeft gewoond van september 1876 tot 19 juni 1877? Gaat het hier werkelijk om 'onze' Tak? En niet om een toevallige naamgenoot? Waarom was het nodig dat hij zijn geboorteplaats en zijn geboortedatum wijzigde? Wilde hij zich voor een ander uitgeven? Waarom dan wel? En had hij dan niet beter zijn voornamen of zelfs zijn familienaam gewijzigd? Is het niet een wat stuntelige manier om zich te verbergen? En is het niet vreemd dat iemand van achtentwintig jaar zich uitgeeft voor een jongeman van eenentwintig jaar? Deze Gorkumse episode is zo ongeloofwaardig, zo on-typisch Tak, dat ik er graag (13-14) de onomstotelijke bewijzen bij had gehad dat het hier wel degelijk om P.L. Tak gaat. - Op pagina 26 had ik naar aanleiding van de mededeling over de Breero (waarom op dezelfde pagina Brederode?) -feesten en de toen opgerichte Breero-club graag vermeld gezien wat M.W.F. Treub daarover heeft geschreven in zijn *Herinneringen en Overpeinzingen* (68-69): 'Meer innerlijke band was er tusschen haar en de stichting van de Nieuwe Gids', omdat ik dit inderdaad zeer belangrijk vind. - Op pagina 50-51 geeft Borrie wel een wat te eenzijdige kijk op de verhouding Kloos-Tak. Hij vermeldt daar helaas niet dat Kloos het in 1909 liet voorkomen alsof hij Tak nauwelijks had gekend en alsof Tak zo goed als niets voor *De Nieuwe Gids* had betekend (zie mijn proefschrift over *De Kroniek van P.L. Tak*, 52). Hoezeer de journalist Tak de dichter Kloos 'überlegen' was komt evenwel treffend tot uiting bij Borrie in voetnoot 215 op pagina 245-46!

Ofschoon Borrie uit de figuur van P.L. Tak overduidelijk en volledig de journalist en de politicus naar voren heeft weten te halen, blijven er na lectuur van zijn boek toch nog enkele vragen en desiderata over. Mijns inziens had Taks culturele betekenis toch iets meer mogen worden beklemtoond. Hij had namelijk een culturele bagage die hem haast te goed maakte voor de taak waarmee hij zijn leven heeft willen vullen. Was het hem een ietsje anders vergaan dan was hij ongetwijfeld voldoende gewapend geweest voor een leerstoel in de letteren of de geschiedenis. Dat hij 'ministrabel' was lijdt geen twijfel. Maar zijn natuur, zijn dadendrang en meteen ook zijn eenvoud en zijn levensfilosofie zouden zich daartegen hebben verzet. Evenwel, de bronnen en de wegen van zijn geestelijk raffinement worden niet voldoende onthuld. Tak moet een heel rijke bibliotheek hebben gehad. Waar is die naartoe? De vraag wordt niet gesteld. Tak sprak zeer goed Frans en dat maakte hem tot een betere gids voor Verlaine in 1892 bij diens bezoek aan Nederland dan bijvoorbeeld Kloos of Tideman. Borrie wijst daarop in een voetnoot op pagina 245, verwijzend naar wat ik daarover destijds heb meegedeeld. Maar in zijn *Quinze Jours en Hollande* had Verlaine over Tak geschreven: '...a vécu à Paris et parle admirablement le français'. Nergens vind ik daarover iets terug bij Borrie. En is het niet merkwaardig dat Tak al vóór 1879 in correspondentie was met de Franse auteur Jean Aicard en deze hem in zijn boek *Hollande, Algérie* (Paris, Flammarion, 1879) aldus citeerde (98): 'Notre langue peu répandue fait que notre littérature est à quelques exceptions près ensevelie dans notre coin de terre, d'où nous-mêmes nous voyons le monde s'agiter sans toujours prendre part à ses agitations' (geciteerd door Paul Delsemme, *Téodor de Wyzewa et le cosmopolitisme littéraire en France à l'époque du Symbolisme* (Brussel: Presses Universitaires de Bruxelles, 1967, 279). Een ander aspect van Taks persoonlijkheid dat mijns inziens te weinig aandacht heeft gekregen is wat ik zou willen noemen de metaphysische denkwereld van deze sociaal-democraat. Hoe staat Tak tegenover vragen uit de sfeer van het geloof? Dat zijn voorgeslacht in de zeventiende eeuw van

protestantsen huize was vernemen we (3) maar welke plaats geloof en ongeloof in Taks opvoeding en verdere ontwikkeling hebben gespeeld komt nauwelijks aan de orde. Toch zijn er meerdere tekenen die wijzen op een duidelijke vorm van tolerantie en zelfs sympathie in geloofszaken bij de ‘libertijn’ die Tak overigens ongetwijfeld is geweest: zijn krachtig stelling nemen tegen de anti-clericale politiek van Jules Grévy (17);

‘Gun de menschen eens een blijden Paaschdag’ (85); Taks mening over het ‘ambtsgebed’ in de Amsterdamse Gemeenteraad (105-106), enz.

Dat Borrie stilzwijgend over Taks gevoelswereld gegleden is (‘zoals wij trouwens überhaupt weinig over het gevoelsleven van Tak te weten zullen komen’, 12) kon haast niet anders. Niet dat daar iets te verbergen was, men begrijpe me niet verkeerd. Maar ook ik heb ondanks jaren bezig zijn met Tak niets over zijn intiemere leefwereld gevonden. Hij heeft als het ware zijn persoonlijk gevoelsleven helemaal op de achtergrond gehouden (‘Het lijkt er op, dat Tak in 1899 trouwde met de SDAP’, 206) en het om zo te zeggen opgeofferd aan zijn politiek en sociaal ideaal, zoals hij zijn leven tout court aan de partij heeft gegeven. De vraag blijft: is het dat waard geweest? Heeft men beseft dat men Taks leven ingekort heeft door hem met taken méér te belasten dan hij kon dragen? Is dat wel een erg sociale houding geweest tegenover de socialist Tak? Dat hij een warme affectie had voor jongere mensen en kinderen en dat hij het moet hebben betreurd geen gezin het zijne te kunnen noemen, is duidelijk uit dit boek. Dat zijn pleidooi voor verpleegstersbelangen misschien wijst in de richting van een sentimentele verhouding is wellicht meer dan een gissing en jammer genoeg komt dit boek in meer dan één opzicht één à twee generaties te laat om allerlei gissingen met bewijzen en getuigenissen te kunnen staven of wel ontzenuwen. In elk geval stemt het droevig dat er in de vijf bladzijden lange lijst met ‘Data en gebeurtenissen die in het leven van P.L. Tak van betekenis zijn geweest’, na de dood van Taks moeder in 1881 geen enkele gebeurtenis uit zijn persoonlijk leven te vermelden was tenzij zijn eigen dood in 1907!

Herhaaldelijk wijst de auteur terecht op Taks stilistische kwaliteiten, uitdrukking van zijn geest, zijn cultuur, zijn esprit. Maar al te zelden geeft hij voorbeelden van dit stilistische meesterschap. Tak beheerste spontaan het Nederlands op een wijze die respect afdwong bij de literatoren van Tachtig en Negentig, die, wat dat betreft, toch geen gemakkelijke critici waren. Is het niet merkwaardig dat C.H. den Hertog Taks proza wel eens als een model voor goed taalgebruik aanhaalde (zie mijn boek over *De Kroniek*, 42). Over Taks bedrevenheid in het vlug en feilloos opstellen van een hoofdartikel kan men trouwens Wibauts mémoires nalezen (127-128).

Zo blijven er nog wel enkele lacunes. Tak krijgt bijvoorbeeld niet voldoende reliëf als Multatuliaan al wordt zijn belangstelling voor Multatuli wel vermeld (8, 9, 20, 21, 43). Eén aspect van Tak als politieke figuur blijft in het duister, namelijk hoe hij behandeld werd in de toen zo erg in de mode zijnde spot- en scheldpoëzie alsook in de politieke karikaturen. Misschien heeft Borrie dit bedrijf niet voldoende waardig gevonden om in een biografie te worden verwerkt. Maar op het einde van de negentiende en in het begin van onze eeuw hadden de politieke prent, de karikatuur en het scheldvers een eigen, typische plaats in het politieke bedrijf en stonden ook op een vrij hoog peil, naar vorm en inhoud. Ik ken er trouwens geen waarin Tak ‘door het slijk wordt gesleurd’ en dat zegt veel, zowel over de auteurs als over Tak.

Zo zou er nog meer te noemen zijn wat misschien anders had kunnen worden gezegd maar dat zou de indruk wekken dat ik minder positief zou staan tegenover het boek dat Borrie ons over Tak heeft gebracht, en dat is geenszins het geval. Het is een waardevol document dat de eminente journalist en politicus Pieter Lodewijk Tak alle eer aandoet en daar moeten we de schrijver dankbaar voor zijn.

W. Thys

Jacques J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen: Sun, 1973, 273 blz., *f* 15, -).

Dit werk over de geschiedenis van de Eerste Internationale is al in 1966 geschreven als een doctoraal-scriptie aan de Universiteit van Amsterdam bij professor Presser. Na zeven jaren is het als Sunschrift in ongewijzigde vorm verschenen, hoewel de auteur het eigenlijk als grondslag voor een verdergaande studie over het tijdvak 1840-1885 had bedoeld. Het wordt hiermee in ruimere kring toegankelijk dan tot dusver, want als doctoraal-werkstuk is het, zowel wat de omvang als de betekenis van het onderzoek betreft, zonder twijfel een ongewone prestatie. De schrijver zelf staat echter kritisch tegenover zijn eigen werk van destijds vanwege zekere tekorten (de beperking tot Amsterdam onder andere) alsmede door zijn gegroeide overtuiging dat grondig onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersklasse in de periode van de industrialisatie moet voorafgaan aan een behandeling van het ontstaan der arbeidersbeweging (vergelijk een bijdrage in *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, XLV, mei 1974).

De periode 1848-1868, de voorgeschiedenis dus, wordt in een eerste hoofdstuk summier behandeld, het verhaal gaat breder vloeien met het jaar 1869, waarin de Amsterdamse scheepstimmerliedenstaking valt, gevolgd door actie bij de typografen, wier landelijke organisatie reeds van 1866 dateerde. In deze situatie vond in de zomer van 1869 de oprichting van de Nederlandse afdeling der Internationale plaats. Er wordt terecht bijzondere aandacht besteed aan de invloed van de vrijdenkersvereniging De Dageraad als een geestelijk milieu dat ook de mannen van de Internationale mede vormde: de houtzaagmolenaarsknecht Klaas Ris, die in de Amsterdamse arbeidersbeweging een grote rol zou spelen, was reeds in 1864 lid en de kleermaker H. Gerhard, ‘de vader van het socialisme in Nederland’ (67), in 1866. De utopistisch getinte ideeën van de laatste, die tot de opkomst van Domela Nieuwenhuis in de jaren tachtig de toonaangevende figuur bleef, krijgen ruime aandacht.

Ondanks alle aanvankelijk enthousiasme bleef de aanhang der Internationale beperkt, omdat bestaande vakverenigingen als zodanig niet toetraden. Heet het jaar 1870 dan ook ‘ontmoedigend’, in de loop van 1871 wordt het succes op het gebied van de vakorganisatie groter. Op 28 en 29 mei 1871 vergaderde te Amsterdam het (derde) Nederlandse werkliedencongres onder algemene belangstelling - in de bloedige week van de Parijse Commune! Toch zou nog in ditzelfde jaar de liberaal-nationaal georiënteerde werkliedenorganisatie, het ANWV, onder leiding van B.H. Heldt gesticht worden, die meer dan de Internationale een duurzame binding wist te scheppen. Bij de oprichting van het ANWV is het initiatief van Rotterdamse werklieden, onder andere van de typograaf Th. de Rot, van belang. De betekenis van dit verbond en van zijn leidslieden verdient dieper studie, zoals Giele ook aanstipt in zijn ‘Verantwoording’. Nog omstreeks 1900 bestond het voort en had het in de grote steden en in de noordelijke provincies een kring van werklieden georganiseerd. Als ‘vrijzinnige’ arbeidersbeweging heeft het een hardnekkiger leven geleid dan men uit de historiografie soms zou kunnen opmaken. In 1872 telde het reeds 3400 leden, terwijl de Internationale verschrompelde. Ondanks de door de laatste in dit jaar onder verschillende arbeiderscategorieën gevoerde succesvolle vakactie, bleef ten slotte slechts een gemengde vereniging van niet uitsluitend arbeiders voortbestaan. Deze

slaagde er tijdelijk wel in om massa's arbeiders op vergaderingen te Amsterdam bijeen te krijgen en ook demonstraties te organiseren, waarbij Klaas Ris een grote rol speelde. In de loop van 1873/74 kwam echter het geruisloze einde van de Amsterdamse sectie der Internationale. Zij ging over in de

geheime vereniging Vox Populi, om na enige jaren, in 1878, thans als sociaal-democratische vereniging te herrijzen onder nieuwe omstandigheden, maar deels met dezelfde personen.

Hoewel de Nederlanders op het Haags congres der Internationale in 1872 de zijde der anti-autoritairen hadden gekozen, bestond er in hun kring steeds een opmerkelijke belangstelling voor de politieke eis van algemeen kiesrecht. In 1871 bestond er te Amsterdam een Democratische Vereeniging die zelfs verkiezingsactie voerde (167 vlg.). Kandidaat voor de Tweede Kamer werd de Groningse radicaal dr. F. Feringa, uitgever van de te Sneek verschijnende periodiek *De Vrije Gedachte*, die het enorme aantal van 6 stemmen behaalde (*De Vrije Gedachte*, I (1872) 125 vlg.). In 1876 werd er weer een vereniging voor algemeen stemrecht opgericht.

De studie van Giele is gebaseerd op materiaal van vooral Amsterdamse archieven (onder andere het politie-archief), voorts op een aantal kranten en weekbladen en ten slotte op een uitgebreide literatuur. Het boek is niet bijgewerkt na 1966, maar het is te hopen dat de auteur nog eens de voldragen publikatie over de vroegste Nederlandse arbeidersbeweging zal schrijven die hem voor ogen staat.

A.F. Mellink

H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (Leidse Historische Reeks, XVIII; Leiden: Universitaire Pers Leiden, 1974, x + 279 blz., *f* 42, -).

Dit boek, waarmee de schrijver in Leiden de doctorsgraad verwierf, is een waardevolle aanvulling op de nog altijd magere geschiedschrijving over de Nederlandse sociaal-democratie. Weliswaar bezitten wij sinds 1969 *Het Roode Vaandel volgen wij*, waarvan het middenstuk (door H. van Hulst) de ook door Cohen behandelde periode bestrijkt; Van Hulst heeft echter - naast andere onvolkomenheden van zijn werk - de geschiedenis der SDAP van die jaren te eenzijdig beschreven vanuit het standpunt van het trouwe, met de leiding solidaire partijlid, dat wrevelig staat tegenover oppositionelen en vernieuwers. Het zijn nu juist die oppositionelen en vernieuwers, die bij dr. Cohen het volle pond krijgen.

Waarom heeft Cohen de jaren 1919-1930 als een afzonderlijke periode in de SDAP-geschiedenis genomen? Hij verantwoordt die periodisering vanuit het probleem, dat hij als het grote dilemma van de socialistische beweging ziet: het probleem namelijk van de integrerende werking ten aanzien van de bestaande maatschappij, die van succesvolle socialistische hervormingsactiviteit uitgaat. Voor 1919, aldus Cohen, was het dilemma alleen theoretisch van aard, omdat de SDAP toen zuiver oppositiepartij was. Na de Eerste Wereldoorlog echter, toen de oude eisen van algemeen kiesrecht en achturendag verwezenlijkt waren, ‘kwam, zo meende men, de geleidelijke socialisatie van de maatschappij zelf aan de orde’ (229). Deze optimistische periode eindigt in 1930, als de wereldcrisis en de opkomst van het fascisme de sociaal-democratie volledig in het defensief dringen.

Met die cesuur van 1930 kan ik het eens zijn. Moeilijker ligt het met de afgrenzing tussen 1919-1930 en de voorafgaande periode. Juist door de strijd voor algemeen

kiesrecht en achturendag was de SDAP al lang voor de oorlog volledig op reformistische doelen gericht en was het revolutieperspectief vervaagd; de verwezenlijking van die twee eisen betekende niet de triomfantelijke overgang naar een nieuwe periode, maar het ontstaan van een leegte. De malaise, die de SDAP in de jaren twintig kenmerkt, heeft dus diepe wortels in de voorafgaande periode en naar mijn smaak had Cohen van die voorgeschiedenis meer werk moeten maken.

Na deze critische opmerking kan ik de auteur verder veel lof toezwaaien voor de wijze, waarop hij zijn onderwerp behandeld heeft.

Een inleidend eerste deel schetst, na de theoretische probleemstelling, de achtergrond, waartegen het eigenlijk onderwerp zich afspeelt: de situatie van de SDAP in de jaren twintig. Organisatiestructuur en ledenverloop van de partij, de opeenvolgende partijcongressen met de voornaamste daar behandelde onderwerpen en aangenomen resoluties, de electorale resultaten en de houding van de SDAP bij de voornaamste politieke gebeurtenissen (Vlootwet, 'Nacht van Kersten' etc.) worden daarbij op verhelderende wijze behandeld.

Deel II behandelt eerst de pogingen van NVV-voorzitter Roel Stenhuis om een 'gepolitiseerde' vakbeweging met de partij te versmelten in een - parlementaire activiteit met politieke stakingen combinerende - Arbeiderspartij; daarbij komt heel de in die jaren moeilijke verhouding tussen SDAP en NVV ter sprake. Vervolgens wijdt het aandacht aan de enige echte oppositiegroep uit die tijd (Stenhuis was een 'Einzelgänger', die op belangrijke punten zijn eigen NVV niet achter zich had): de groep rond Eenheid en later De Socialist (Fimmen, Schmidt, De Kadt).

Deel III houdt zich dan bezig met diegenen, die niet zozeer de practische politiek van de leiding bestreden dan wel tot een vernieuwing van de geestelijke grondslagen van het socialisme wilden komen. Centraal staat daarbij de invloed van de Belg Hendrik de Man, van wiens hoofdwerk Cohen een in al zijn beknoptheid uitstekende samenvatting geeft. Terwijl De Mans denkbeelden bij de partijleiding weinig belangstelling wekten, werden zij dankbaar aangegrepen door twee groepen, die elk op eigen wijze naar een ethisch gefundeerd socialisme streefden: de religieus-socialisten onder leiding van ds. Willem Banning en de AJC-leiding onder Koos Vorrink. Deel IV tenslotte trekt de conclusies uit het voorafgaande verhaal.

Cohen heeft zich niet beperkt tot een bloedeloze inventarisatie van naar voren gebrachte denkbeelden, maar geeft over elke gereleveerde mening een - soms negatief, soms positief, soms gemengd - waardeoordeel. Hij doet dat op de wijze, die een historicus betaamt, namelijk niet alleen vanuit de vraag, of iemand achteraf gelijk gekregen heeft, maar ook met de vraag, of iemand op grond van de gegevens, waarover hij destijds beschikte, tot een bepaalde mening mocht komen. Zo komt hij bijvoorbeeld tot een uiterst evenwichtig oordeel over een man als de nu vrijwel vergeten Stenhuis, die uitging van een achteraf onhoudbaar gebleken opvatting over het moderne kapitalisme (de 'crisis in permanentie'), maar die niettemin volgens Cohen scherp zag waar de problemen lagen. Dat Cohens waardeoordelen door zijn eigen politieke standpunt gekleurd worden, maakt zijn boek alleen maar belangrijker, omdat het hopelijk de discussie over dit stuk politieke geschiedenis zal stimuleren. Zelf ben ik het voor minstens negentig procent met hem eens. Maar het zou me niet moeilijk vallen te voorspellen op welke punten bijvoorbeeld orthodoxe marxisten hem zullen aanvallen.

Na deze lof nog enkele critische kanttekeningen. De partijleiding van de SDAP in die jaren - een naar hedendaagse maatstaven onvoorstelbaar zetelvast gezelschap! - komt bij Cohen naar voren als een wel heel erg duf en geborneerd stel mensen (zie vooral 232), bovendien uitsluitend gedreven door begeerte om de macht te houden (239). Is Cohen, geboeid door het optreden van oppositionelen en vernieuwers, niet toch iets te veel in hun huid gekropen? Gevestigde politieke leiders, van welke partij ook, plegen op te gaan in problemen van practische politiek en organisatie en hebben

zeer zelden tijd over voor nieuwe theoretische bezinning. Naar die norm gemeten valt er over Vliegen, Albarda c.s. toch ook wel wat goeds te zeggen, alleen al op grond van wat Cohen zelf vertelt: zij hadden nogal wat geduld met de opposities, zij werkten niet ‘met de botte bijl’, zij konden in Stenhuis

- ondanks hun afkeer van zijn persoon - het enthousiasme en de dynamiek wel waarderen, zij lieten Schmidt toe in het PB en namen er later Banning en Vorrink in op, en bovenal: de meesten van hen hebben nog meegewerkt aan de vernieuwing van de grondslagen in 1937. Tenslotte is de SDAP de enige grote partij in Nederland geweest, die zichzelf vóór 1940 grondig vernieuwd heeft.

Verder: aan algemene beschouwingen over het marxisme geeft Cohen zich zelden over. Gelukkig maar, want de enkele keren, dat hij dat doet, begeeft hij zich kennelijk op glad ijs. Eén voorbeeld: het is onjuist om te stellen, dat Lenins opvatting, dat de arbeidersklasse door een bewuste socialistische voorhoede geleid moet worden (een voorhoede, die volgens Lenin niet per se uit intellectuelen moest bestaan, zoals Cohen suggereert), 'met het Marxisme niet te verenigen is' (9). In het denken van Marx zitten zowel deterministische als voluntaristische elementen en men kan alleen zeggen, dat Lenin de voluntaristische eenzijdig beklemtoond heeft, zoals vele reformisten het de deterministische deden.

Een te oppervlakkige kennis van wat buiten zijn eigenlijke onderwerp ligt blijkt ook uit wat Cohen op pagina 11 schrijft over de vooroorlogse Duitse sociaal-democratie: deze moest volgens Cohen wel revolutionair zijn, omdat ze 'nooit verder (kon) komen dan tot een zekere "negatieve integratie", d.w.z. dat ze zich wel op legale wijze kon organiseren, maar dat ze van alle leidende posities in de maatschappij uitgesloten bleef'. De half-autoritaire structuur van het Wilhelminische Duitsland leidde inderdaad tot een opvallende discrepantie tussen de grote numerieke kracht van de Duitse sociaal-democratie en haar geringe politieke invloed. Maar Cohens bewering gaat veel te ver. Er zaten in 1912 in Duitsland reeds 104 socialisten in stedelijke en 204 in landelijke gemeentebesturen. Bij alle verbale revolutionaire gezindheid was de Duitse sociaal-democratie dan ook al lang voor 1914 reformistisch tot in het merg!

Deze paar critische opmerkingen mogen wat lang uitgevallen zijn, zij moeten niettemin gezien worden als kanttekeningen op een boek, dat ik als geheel zeer geslaagd en zeer belangrijk acht.

A.A. de Jonge

Imke Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925. Oantinkens fan in fryske lânarbeider. Inkele oanteikene dingen út de jonge tiid oan 1925*. Ingeleid door Ger Harmsen Aantekeningen van Johan Frieswijk (Sunschrift LXXI; Nijmegen: Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, 1974, 245 blz., *f* 10, -); *It libben fan Gerrit Roorda. Opskreaun troch Kerst Huisman* (s.l.: Alternatyf/De Tille [1973], vii + 291 blz., *f* 13,90).

In de crisisomstandigheden van de jaren 1880 heeft het socialisme ingang gevonden bij brede lagen van de arbeidersbevolking in het zuidoosten van Friesland. In deze contreiën vond men het befaamde kiesdistrikt Schoterland, dat in 1888 Domela Nieuwenhuis naar de Tweede Kamer afvaardigde en dat van 1897 tot 1909 in het parlement was vertegenwoordigd door Van der Zwaag, een 'vrije socialist' (noch sociaal-democraat, noch anarchist).

Rond de eeuwwisseling bestond hier volgens Ger Harmsen een bloeiende ‘vrije socialistische kultuur’, die werd gedragen door een wijdvertakt socialistisch verenigingsleven. Harmsen stelt vast dat deze cultuur nog nauwelijks de aandacht van de geschiedschrijvers heeft getrokken. Misschien kunnen die nu toch op smaak gebracht worden door de onlangs verschenen herinneringen van de landarbeider Imke Klaver (1880-1967), een verte-

genwoordiger van deze beweging. Gerrit Roorda (geb. 1890), wiens memoires wij hier eveneens bespreken, is de man onder wiens leiding het vrije socialisme in dit deel van Friesland voor een belangrijk deel werd afgelost door het communisme.

De verschijning van Klavers herinneringen is te danken aan Harmsen, de 'ontdekker' ervan. Enige opmerkingen uit diens inleiding over het leven van Klaver zijn hierboven al verwerkt. De Friese tekst van Klavers handschrift is vertaald door Johan Frieswijk, die bovendien een uitgebreid naschrift heeft bijgedragen. Gelukkig is naast deze vertaling ook de oorspronkelijke Friese versie opgenomen. Voor wie alleen op de vertaling moet afgaan, is het goed te weten dat die betrouwbaar is, maar nogal gepolijst in vergelijking met de soms kreupele grondtekst, die bovendien in een sterk plaatselijk gekleurd Fries is geschreven. De Nederlandse tekst is van zeer goede annotaties voorzien, terwijl bovendien een 'Lijst van woorden en begrippen' (woorden te verstaan als zaaknamen) en een overzicht van 'Afkortingen, organisaties en bladen' zijn opgenomen.

Klavers verhaal, waarvan de definitieve versie in 1960 is ontstaan, is niet bepaald lang te noemen: in deze uitgave beslaat het, met inbegrip van gelegenheidsgedichten en annotaties, maar 83 bladzijden druks. Het is daarbij eerder een verzameling losse stukken dan een aaneengeschakeld verhaal. Bespiegelende gedeeltes en beschrijvingen van de omgeving wisselen het relaas af, dat reeds in 1925 eindigt met de beschrijving van een door Roorda geleide staking. Een enkele keer vervalt Klaver in bijna letterlijke herhaling (160 en 172).

De levensomstandigheden en de mentaliteit van de arbeider, zoals Klaver die in zijn jonge jaren leerde kennen, worden door hem vrij uitvoerig getekend. Daarbij lijken ons vooral zijn opmerkingen over de betekenis van de komst der zuivelfabrieken voor de arbeiders in zijn streek van belang. Klaver laat zien dat het voor velen van hen mogelijk werd zelf een klein boerenbedrijfje te beginnen, omdat zij ook een geringe hoeveelheid melk bij de fabriek kwijt konden en geen tijd meer hoefden te verliezen met het karnen en de afzet van hun produkt.

Tot 1908 is Klaver verscheidene keren als grondarbeider werkzaam geweest in het Ruhrgebied en omgeving. Daarmee deelde hij het lot van vele arbeiders uit het hard door de landbouwcrisis getroffen 'arm Friesland'. De vele moeilijkheden en onzekerheden van het gastarbeidersbestaan in die tijd komen uit zijn sobere relaas duidelijk naar voren. Maar naast de schaduwzijden is er ook de vreugde over het contact met een verwante geest, in dit geval een Italiaanse arbeider, die niet alleen wil kankeren over het verkeerde in deze maatschappij, maar die ook zelf wil tonen in een betere te passen.

Uiteraard was Klaver in zijn geboortestreek al zeer jong in aanraking gekomen met het socialisme. In de socialistische beweging koos hij voor de vrije socialisten en tegen het parlementarisme van de SDAP. Zeventien jaar oud werd hij lid van de Nederlandsche Bond van Landarbeiders, die was aangesloten bij het syndicalistische NAS. In het begin van deze eeuw vormde de landarbeidersbond hierin de grootste organisatie met een kwart van het totaal aantal leden. Van deze bond was Klaver tussen 1916 en 1919 landelijk secretaris en daarna (tot de ondergang ervan in 1923) lid van de Algemene Raad. Een enigszins uitvoerige beschrijving van deze belangrijke periode wordt door hem helaas niet gegeven.

Bij Klaver vinden we grote belangstelling voor alle maar te bedenken idealistische bewegingen, die in zijn omgeving destijds een vruchtbare voedingsbodem moeten

hebben gevonden. Aan het socialistische verenigingsleven in de buurt (toneel, zang, muziek) heeft hij ook volop deel gehad. Van de arbeidersbeweging heeft hij zich na het échec van 1923 teleurgesteld afgewend (‘er ontbrak iets aan’). Het besef dat de maatschappij niet zomaar veranderd kan worden, heeft het vroegere optimisme over de ‘zekere toekomst’ verdrongen. Steeds meer komt de nadruk te liggen op zelfopvoeding en zelfontwikkeling.

Frieswijk stelt in zijn naschrift, getiteld ‘Het politiek en sociaal milieu in zuidoost Friesland/Aantekeningen bij de herinneringen van Imke Klaver’ (205-45) dat het tijd is om tot een meer evenwichtige geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging te komen, ‘waarin NAS, vrije socialisten, en de randbewegingen hun werkelijke plaats en betekenis terugkrijgen’. In deze aantekeningen vinden we naast de nodige informatie voor wie niet al te best thuis is in de Friese Zuidoosthoek ook dat wat we bij Klaver zelf misten: een gedegen overzicht van de geschiedenis van de syndicalistische landarbeidersbond.

De memoires van de bij Klaver reeds als stakingsleider vermelde Roorda zijn door de journalist Huisman op de band opgenomen en vervolgens ‘opgeschreven’. Zij vertonen alle kenmerken van een verteld verhaal met een overmaat aan namen en details. Bovendien zijn niet alle namen bij Huisman feilloos overgekomen (60: senator Lafaillette in plaats van La Follette). Het boek is verder niet te best uitgegeven. Op verscheidene plaatsen zijn regels weggevallen en één keer is zelfs de titel van een hoofdstuk boven het voorafgaande terechtgekomen (139), terwijl het hoofdstuk waarboven die titel had moeten staan, het er helemaal zonder moet stellen (169)! Ondanks deze kritische opmerkingen zouden we dit boek toch niet graag willen missen, want in het levensverhaal van deze communist komt een belangrijk stuk politieke en sociale geschiedenis naar voren.

Ook Roorda is uit de Friese Zuidoosthoek afkomstig. Na timmerknecht te zijn geworden emigreerde hij op twintigjarige leeftijd naar de Verenigde Staten. Na de intrede van dit land in de Eerste Wereldoorlog kwam hij in grote moeilijkheden door zijn antimilitaristische houding en zijn lidmaatschap van de organisatie ‘International Workers of the World’. In deze tijd vond zijn socialistische ‘bewustwording’ plaats door toedoen van een Russische bolsjewiek. Na afloop van de oorlog keerde hij zo spoedig mogelijk naar Nederland terug. In zijn geboorteplaats wist hij een aannemersbedrijf op te bouwen, terwijl hij bovendien een zeer actieve rol ging spelen in het socialistische verenigingsleven ter plaatse en in de Communistische Partij Holland.

Toen in 1925 in het oosten van Friesland een grote staking in de werkverschaffing uitbrak, kwam de leiding te berusten bij de aannemer Roorda en de kleine boer Dijkstra, beiden communist. Deze alleen door het NAS en niet door het NVV gesteunde staking liep uit op een mislukking. Toch leverde zij zoveel sympathie en bekendheid op voor de communisten dat Roorda twee jaar later zijn intrede kon doen in gemeenteraad en Provinciale Staten. Zijn voortdurende botsingen met de steile baron van Harinxma thoe Slooten, de commissaris der Koningin in Friesland, maakten zijn naam weldra tot een begrip, evenals zijn soms zeer originele voorstellen (bijvoorbeeld om vanuit de Friese Staten de USSR te erkennen).

Roorda's beschrijving van het optreden van de communistische ‘boerencomité's’ sluit aan bij Klavers opmerkingen over de opkomst van de kleine boeren in de Zuidoosthoek. Deze comité's legden zich er in de jaren dertig op toe om de gedwongen verkopingen van de bezittingen van kleine boeren (velen van hen zijn in deze tijd failliet gegaan) met behulp van grote groepen werklozen te verhinderen. Deze uiteraard vooral propagandistisch bedoelde acties werden geleid door Herder, die in de winter van 1937-38 als een van de rapporteurs op een Kominternkongres van agrarische deskundigen in Moskou optrad.

De ten opzichte van de Sowjet-Unie zo ongenuanceerd denkende Roorda was in de CPH (later CPN) beslist geen kritiekloos volgeling van de leiding. Paul de Groot werd door hem vanaf het begin gewantrouwd. Deze kritische houding leidde ertoe dat hij tijdens de bezetting slechts weinig contacten met de partij had. De Groot zou hem later nog zwaar aanrekenen dat hij in 1941, na de Duitse inval in de Sowjet-Unie, samen met andere commu-

nisten uit Friesland, plotseling uit zijn internering ontslagen werd. De Groot beweerde dat Roorda zijn erewoord aan de Duitsers gegeven had.

Na de oorlog maakte Roorda deel uit van de oppositiegroepering in de CPN rond Goulooze. In 1949 volgde zijn uitsluiting uit de partij, nadat die hem eerder al een spreekverbod in de Staten had opgelegd. Daarop stapte hij over naar de Socialistische Unie en wist daarbij een flink deel van zijn Friese aanhang mee te krijgen. Tot 1954 bleef hij nog Statenlid, maar in dat jaar kreeg hij onvoldoende stemmen om opnieuw gekozen te worden. Zowel in de SU als tegenwoordig in de PSP neemt hij een geïsoleerde positie in, vooral door zijn verdediging van het ingrijpen van de Sowjet-Unie in Hongarije (1956) en Tsjechoslowakije (1968).

De memoires van Klaver, de filosofisch ingestelde landarbeider, en Roorda, de ongecompliceerde bewonderaar van de Sowjet-Unie, zijn uiteraard in de eerste plaats van belang voor de kennis van de socialistische beweging in de Friese Zuidoosthoek. Klavers herinneringen ontlenen verder een deel van hun waarde aan het feit dat zij, nu het leven en denken van de Europese arbeidersklasse in de negentiende en vroege twintigste eeuw voor zo'n groot deel nog 'geheim' is, als autobiografie van een arbeider tot een door sociaal-historici tegenwoordig veelgezochte soort bron behoren (vergelijk P.J. Keating, 'The voices of the secret people', *Times Literary Supplement* (2-8-1974) 822-823). Van Roorda's herinneringen dient nog gezegd te worden dat zij een niet te veronachtzamen document uit de kring der oppositionelen in de CPN vormen.

O. Vries

H.E. Lamur, *The Demographic Evolution of Surinam, 1920-1970. A Socio-Demographic Analysis* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde LXV; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1973, *f* 52, -).

Het bevolkingsaantal van Suriname is in vijftig jaar meer dan verdrievoudigd. In 1922 bedroeg het aantal inwoners 93.762, waarbij een vrij belangrijke rectificatie is toegepast op de cijfers van de volkstelling van 1921. In 1970 was het bevolkingsaantal toegenomen tot 349.637. Een soortgelijke snelle groei treft men eveneens aan in vele andere landen van Zuid- en Midden-Amerika.

De bevolkingsgroei is voornamelijk het gevolg geweest van een groot geboorte-overschot: de geboortecijfers waren gedurende de gehele periode veel hoger dan de sterftecijfers. Immigratie kan ook bijdragen tot bevolkingsvermeerdering, maar in Suriname is er alleen in de periode tot 1935 een belangrijk vestigings-overschot geweest; het getal der immigranten overtrof dat der emigranten. Daarna was er tot 1967 een klein vertrek-overschot. Sedert 1968 is de emigratiegolf opgetreden, vooral van de creolen, naar Nederland.

De auteur heeft in zijn proefschrift nagegaan welk aandeel de drie belangrijkste etnische componenten van de Surinaamse bevolking in deze wijzigingen in het bevolkingsaantal hebben gehad. Hij onderscheidt de creolen (negers, bosnegers en kleurlingen), de Hindoestani en de Javanen. In 1963 vormden deze drie groepen respectievelijk 39,3%, 38,5% en 16,6% van de totale bevolking. De overige

bevolkingsgroepen (Chinezen, Europeanen, Indianen en anderen) maakten slechts 5,3% van de gehele bevolking uit.

Ten aanzien van de etnische afkomst beschikt men alleen over gegevens van de drie volkstellingen in 1921, 1950 en 1964, toen hierover vragen zijn gesteld. De resultaten van de volkstelling van 1971 heeft Lamur niet meer voor zijn proefschrift kunnen gebruiken.

Achtereenvolgens behandelt Lamur de ontwikkeling van de vruchtbaarheid, de sterfte,

de immigratie en de emigratie. In het laatste, meest representatieve hoofdstuk brengt hij de resultaten van de voorafgaande deelonderzoekingen samen en hij gaat het effect na van de bevolkingsgroei op het inkomen per hoofd, op de beroepsbevolking, op het onderwijs en op het politieke bestel. Het betoog van Lamur wordt ondersteund door 93 tabellen, 12 grafieken en een wat onduidelijke kaart.

Wat de fertiliteit en de mortaliteit betreft, vertoont Suriname het zelfde beeld als het aangrenzende Guyana en als Trinidad. De ontwikkeling wijkt af van die der West-Europese landen in de negentiende eeuw. In West-Europa vindt men in die periode een ongeveer gelijkblijvend geboortecijfer, terwijl het sterftecijfer in de loop van de eeuw een aanzienlijke daling vertoonde. Na enige decennia begon ook het geboortecijfer terug te lopen. In Suriname, Guyana en Trinidad constateert men wel het dalende sterftecijfer, maar het geboortecijfer blijft niet op hetzelfde niveau, doch het stijgt zelfs nog. In Suriname onderscheidt Lamur drie perioden in de ontwikkeling van het geboortecijfer: 1922-1943 gelijkblijvend geboortecijfer, 1943-1962 stijging van het geboortecijfer, na 1962 daling van het geboortecijfer. Het is begrijpelijk, dat er vooral in de tweede periode zeer grote geboorteoverschotten zijn opgetreden. Hoge geboortecijfers vindt men vooral bij de Hindoestani, ook wel bij de Javanen, minder bij de creolen. Bij de laatstgenoemden zet ook de daling van het geboortecijfer het eerst in. Lamur verklaart het hoge geboortecijfer van de Hindoestani uit hun godsdienstige opvattingen van wedergeboorte en de hoge waarde welke gehecht wordt aan het hebben van mannelijk nageslacht.

De teruggang van de mortaliteit kan voor een groot deel worden toegeschreven aan de vermindering van infectie- en parasitaire ziekten (tuberculose, syphilis, malaria en wormziekten).

Het is een gemis in het boek, dat op de betekenis van de economische ontwikkeling, zoals het bauxietbedrijf, vrijwel niet wordt ingegaan. De economie komt alleen, en dan nog sterk theoretisch, ter sprake in de paragraaf op de pagina's 146-150 en voorts in tabel 11 (34) maar daar zonder tekst toelichting. Ook mist men de invloed van historische gebeurtenissen als de Tweede Wereldoorlog, welke zeker effect gehad moet hebben op de immigratie.

Ondanks deze bezwaren moet men toch dankbaar zijn voor de doorwrochte studie, waarbij men met voldoening kan constateren, dat Suriname evenals enige voormalige Engelse koloniale gebieden over een vrij behoorlijke bevolkingsstatistiek beschikt, in tegenstelling tot landen als Cuba, Haiti en de Dominikaanse Republiek (23-24).

B.H. Slicher van Bath

Kroniek

Algemeen

In de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCI (1974) 137-209 wordt, zoals gebruikelijk, onder de titel 'Van rendierjager tot ontginner' aandacht besteed aan archeologisch onderzoek in Drenthe. Enkele onderzoeken worden nader beschreven en de rubriek sluit met een kroniek van opgravingen en vondsten in 1972. Tevens wijdt J.D. van der Waals een in memoriam aan de nestor der Nederlandse archeologie: 'Albert Egges van Giffen. Zijn werk in Drenthe', *ibidem*, 9-19.

Th.S.H.B.

G. Harmsen, *Natuur. Geschiedenis. Filosofie* (Nijmegen: SUN, 1974, 78 blz., *f* 6. -). Dit boekje geeft een uitgewerkte versie van de rede die door professor Harmsen is uitgesproken bij zijn ambtsaanvaarding als hoogleraar in de dialectische filosofie aan de Groningse universiteit. De drie hoofdstukken van het boekje behandelen ieder afzonderlijk één van de drie in de titel genoemde begrippen. Inspiratiebron is daarbij steeds het denken van Marx (8). De relatie tussen de begrippen natuur en geschiedenis krijgt verreweg de meeste aandacht. In zijn houding tegenover de natuur is Marx ambivalent: hij gaf aan de natuur de prioriteit boven de geschiedenis (zijn al of niet ontologisch materialisme noopte hem daartoe), maar toch kon de natuur als zodanig hem eigenlijk maar weinig schelen (17). Marx was immers vooral geïnteresseerd in het historisch proces, het proces waarin de mens zich juist verwijdert van de natuur. Maar tegen het historisch proces kan ook nog op twee verschillende manieren aangekeken worden (en daar ligt een tweede ambivalentie in Marx' denken): maakt inderdaad de mens zich in de geschiedenis los uit de natuur, of is het zo dat hij toch onderworpen blijft aan 'natuurlijke wetmatigheden' (zij het dan dat deze in het vlak van de economie liggen)? Volgens de schrijver voelde Marx het meest voor het laatste: het kapitalistische systeem deed zich aan hem voor als een 'tweede natuur'.

De schrijver geeft veel aandacht aan de milieu-problematiek. Naar zijn idee biedt de economische theorie van Marx, in tegenstelling tot die van de liberale economen, het theoretisch begrippenkader met behulp waarvan de milieuproblematiek aangevat kan worden (37). Hij hoopt tenslotte op een rationeler 'stofwisseling' tussen mens en natuur en (pace Marx) op een uiteindelijke overstijging van het natuurlijke, zodat de mens in staat zal zijn al zijn aangeboren vermogens ten volle te ontplooien. Het is de taak van de kritische en dialectische filosofie een belangrijke bijdrage te leveren aan deze ontwikkeling, die in essentie de emancipatiebeweging is van de werkende bevolking.

F.A.

In het *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 193-197, publiceerde Th. Haakma Wagenaar een ‘In memoriam dr. Eduard Johannes Haslinghuis’, de eminente onderzoeker en beschrijver van monumenten in de stad Utrecht.
L.V.T.

De lezing die F.W.N. Hugenholtz voor Oud-Utrecht hield ter gelegenheid van het feit dat Samuel Muller in 1874 archivaris der gemeente Utrecht werd, heeft de vereniging afgedrukt in haar *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 215-223. ‘S. Muller Fzn. als historicus’ stelt wetenschappelijk in Hugenholtz' visie niet veel voor. Zoals G.W. Kernkamp al aanduidde: Muller had geen oog voor achtergronden, probleemstellingen of verklaringen bij de door hem beschreven personen en toestanden. Zijn inlevingsvermogen en beeldende stijl houden vele schetsen weliswaar nog leesbaar, maar hun inhoud is in feite mager. Veel belangrijker zijn nu nog steeds - naast zijn archivistisch werk - Mullers bronnenpublicaties, waarbij zijn haastige aard hem blijkbaar minder parten heeft gespeeld.
L.V.T.

In het Zuidafrikaanse tijdschrift *Kleio* (oktober 1974) 1-22 vindt men de lezing afgedrukt, die H.J. de Vleeschauwer hield over het onderwerp ‘Wat ek van Henri Pirenne onthou’. Een halve eeuw geleden volgde de student in de wijsbegeerte De Vleeschauwer een college van Pirenne, dat slechts van zijdelings belang was voor zijn studie. Niettemin was voor hem de historicus ‘n leermeester wat 'n mens maar een keer in 'n eeu teëkom’. Voor de lezers van dit tijdschrift zijn de eerste negen bladzijden van het artikel, handelend over de methodologische aspecten van Pirenne's werk van meer belang dan de rest, waarin zijn belangrijkste werken kort worden besproken.
W.Ph.C.

Guy Fourquin, ‘Raymond de Roover, historien de la pensée économique’, *Revue Historique*, CCL (1973) 19-34, drukt op de rol van de overleden geleerde, aan wie in dit tijdschrift een levensbericht werd gewijd (*BMGN*, LXXXVIII, 92-94), voor het eerherstel van de scholastieken als grondleggers van de economische wetenschap.
J.A.V.H.

Op 12 november 1974 werd in een plechtige zitting van de Groningse universitaire gemeenschap, versterkt met vele historici van elders, de Ubbo-Emmiuspenning uitgereikt aan professor dr. B.H. Slicher van Bath wegens ‘zijn uitnemende verdiensten op een terrein van wetenschap, waarop ook de Groningse universiteit activiteit ontplooit’. De Ubbo-Emmiuspenning is de hoogste wetenschappelijke onderscheiding die aan de Groninger universiteit kan worden uitgereikt en men zou deze kunnen beschouwen als een pendant van het doctoraat *honoris causa*. Professor Baudet had de taak het advies van de commissie tot toekenning van de Penning uiteen te zetten. Hij schilderde bij die gelegenheid in gloedvolle woorden Slichers verdiensten; hoe hij zich via de mediaevistiek, die resulteerde in het proefschrift *Mensch en Land in de Middeleeuwen*, ontplooide tot de volledige agrarische historicus, wiens magnum opus *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het Overijsselse platteland*, ‘een mijlpaal is in de Nederlandse sociaal-economische sociografie’ ‘vanwege de

nieuwe benadering en de nieuwe techniek; en hoe Slicher de aangewezen man gebleken is om na een verblijf van een jaar als ‘Research Professor’ te Chicago hier te lande de zogenaamde ‘New Economic History’ te introduceren. Zo

heeft hij in de loop van de jaren een duidelijk eigen oeuvre geschapen en de 'Wageningse school' gesticht.

In zijn dankwoord keek professor Slicher van Bath op zeer persoonlijke wijze terug op zijn weg tot de historie, noemde als de twee goede perioden in zijn leven zijn tijd als rijksarchivaris in Overijssel en zijn directoraat van het Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns Amerika en eindigde met zijn visie op de ontwikkeling van het economischhistorisch onderzoek. Een eerste fase was sterk descriptief, in een tweede fase probeerde men de economische geschiedenis op een meer geïntegreerde manier te behandelen, waarbij als belangrijkste factoren naar voren kwamen: bevolking en conjunctuur. In de derde fase poogt men thans economische en sociale geschiedenis met elkaar in verband te brengen, maar reeds kondigt zich een vierde fase aan, die, waarin men de relatie gaat zoeken tussen geestelijke en materiële cultuur. Professor Slicher, die in zijn studentenjaren een zekere neiging tot de cultuurgeschiedenis vertoonde, liet doorschemeren, dat hij gefascineerd werd door de uitdaging, die het leggen van deze relatie voor een wetenschappelijk onderzoeker betekende.

Bij gelegenheid van de verlening van de Ubbo-Emmiuspenning verscheen ook een *Bibliografie van geschriften van prof. dr. B.H. Slicher van Bath*, uitgegeven door de Vakgroep Sociaal-Economische Geschiedenis (Groningen, 1974, 29 blz.). Het is een waardevol boekje geworden, mede omdat het samengesteld is aan de hand van de gegevens van professor Slicher zelf en niet alleen het jaar van verschijnen van boeken en artikelen opgeeft, maar tevens geordend is naar de data, waarop de diverse gepubliceerde en ook ongepubliceerde stukken gereed zijn gekomen. Hier vindt men dus ook de onderwerpen, waarover Slicher in Groningen en Wageningen college heeft gegeven. Zo is het een uiterst waardevol geschrift geworden voor de kennis van de ontwikkeling van een groot Nederlands historicus.

H.P.H.J.

W. Prevenier, 'In memoriam prof. dr. H. van Werveke', *Bulletin van het OSGG. Oudstudenten Geschiedenis Rijksuniversiteit Gent*, XXIV (1974) 3-36 is een persoonlijk getuigenis van een vertrouwde leerling over een groot meester. Meer dan de analyse van het wetenschappelijk werk van de eminente Gentse hoogleraar, dat alle Nederlandse historici vertrouwd is, zal dit opstel voor velen een openbaring zijn wat betreft de persoonlijkheid van een bewonderd geleerde, die ook als ideoloog in de recente geschiedenis van de Vlaamse beweging een niet onbelangrijke, maar weinig geruchtmakende rol heeft gespeeld.

R.V.U.

Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis, samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Amsterdam, 1974, 244 blz.). Voor allen die geïnteresseerd zijn in de wetenschappelijke beoefening van de geschiedenis in Nederland, is dit rapport van grote betekenis. In de voorgeschiedenis van het rapport speelt de actieve Sectie Geschiedenis van de Academische Raad een prominente rol. Toen de Commissie Geesteswetenschappen van de Academische Raad zich in 1968 tot de secties wendde met vragen omtrent de stand van zaken op het stuk van de wetenschapsbeoefening,

kwam er van de zijde van de Sectie Geschiedenis in verheugend korte tijd een fundamentele reactie in de vorm van een ‘Nota over de beoefening van de wetenschap der geschiedenis in Nederland’. Hierin werd met name voorgesteld de oprichting van een Historisch-Wetenschappelijke Raad (naar analogie van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad) onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschap-

pen. Die Raad zou tot taak hebben het bevorderen van de planning en coördinatie van het historisch onderzoek, het verwerven van de middelen voor dit onderzoek en het voorbereiden van de oprichting van een Centrum voor Historisch Onderzoek.

Na een periode van overleg (met de dagelijkse raad van Akademische Raad, het bestuur van de Koninklijke Akademie en met de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en de Archiefraad als officiële advieslichamen van de regering) kon de voorzitter van de Koninklijke Akademie op 3 maart 1971 overgaan tot de installatie van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie, onder voorzitterschap van prof. dr. B.H. Slicher van Bath. Door de Koninklijke Akademie werden de Commissie de volgende taken toebedeeld: 1. inventarisatie van het onderzoek op historisch gebied; 2. het aanwijzen van lacunes in de terreinen van onderzoek; 3. planning van het in de toekomst te verrichten onderzoek op korte en langere termijn; 4. het vaststellen van prioriteiten; 5. het opstellen van een programma van onderzoek voor de komende twintig à vijfentwintig jaar, begroting van de kosten en van de mankracht en apparatuur voor de uitvoering benodigd; 6. eventueel de oprichting van een instituut voor historisch onderzoek, vooral voor de bestudering van onderwerpen die een multi-disciplinair karakter hebben.

Blijkens haar rapport heeft de Commissie zich vooral bezig gehouden met de eerste drie van de haar toegewezen taken. Daartoe werden niet minder dan twintig subcommissies in het Leven geroepen: voor oude geschiedenis, middeleeuwse geschiedenis, politieke geschiedenis na de middeleeuwen, economische en sociale geschiedenis na de middeleeuwen, ideeëngeschiedenis, kerkgeschiedenis, rechtsgeschiedenis, krijgsgeschiedenis, zeegeschiedenis, overzeese geschiedenis, lokale en regionale geschiedenis, volkskunde, genealogie, agrarische geschiedenis, historische demografie, historische geografie, geschiedenis van de geschiedschrijving en geschiedwetenschap, wetenschapsgeschiedenis, geschiedenis van de techniek, geschiedenis van de kartografie.

De door de subcommissies opgestelde werkrapporten, als bijlagen aan het rapport toegevoegd, bevatten een rijke schat aan informatie over de huidige stand van zaken inzake het historisch onderzoek en over de plannen voor de toekomst, over lacunes en achterstand (helaas maar al te vaak geconstateerd) en over soms waardevolle suggesties om die weg te werken.

Het inschakelen van de subcommissies en het publiceren van de rapporten van die commissies lijken me typerend voor de werkwijze van de Commissie. Het is heel welbewust haar bedoeling geweest ‘dat de planning aan de basis geschiedt en niet van bovenaf wordt opgelegd’ (8). Van plannings-utopisme, van plannings-euphorie is in het ‘Rapport’ dan ook niets te bespeuren. Op tal van plaatsen heeft de Commissie blijk gegeven van een mijns inziens heilzame, realistische wijze van benadering.

Op twee negatieve factoren wordt met klem gewezen: op ‘de zorgwekkende situatie van vrijwel alle rijksarchieven’ als ‘gevolg van een te geringe personeelsbezetting’ en op de ‘thans overweldigende toevloed van studenten’, waardoor de verhouding tussen onderwijsen onderzoektaken zich ten nadele van de laatste heeft ontwikkeld. Vooral vanwege die laatste omstandigheid heeft de Commissie er dan ook voorlopig van afgezien de oprichting van een instituut voor historisch onderzoek (punt zes van de taken van de Commissie) te entameren. Het gevaar leek immers niet denkbeeldig dat het onderzoek aan de universiteiten daardoor in een nog ongunstiger positie zou geraken.

Verstandig en realistisch lijkt mij ook de opmerking dat er bij de planning mogelijkheden gewaarborgd moeten blijven, eventueel zelfs dienen te worden geopend, voor de ‘Einzelgänger’, die niet kunnen of willen coöpereren binnen het kader van een collectief onderzoek-project. Even lofwaardig is mijns inziens het besluit van de Commissie om zich op

grond van praktische overwegingen ten aanzien van inventarisatie en planning te beperken tot onderzoek op het gebied van de Nederlandse geschiedenis.

Na enige aarzeling is de Commissie ertoe overgegaan al vast prioriteiten vast te stellen ten aanzien van de zeer vele in de subcommissie-rapporten genoemde research-projecten. Op grond van die rapporten noemt zij (52, 53) dertien onderwerpen die haars inziens 'als zeer belangrijk voor het historisch onderzoek naar voren komen'. Dat zij tot een keuze moest komen is begrijpelijk genoeg. Het is immers volstrekt ondenkbaar dat de overheid bereid zou zijn een ongelimiteerd aantal projecten financieel te steunen. Een hoofdtaak van de Commissie zal zijn het kanaliseren van de in Den Haag ontspringende geldstroom(pje) ten behoeve van het wetenschappelijk historisch onderzoek, en dat impliceert uiteraard het stellen van prioriteiten.

Aan het eind van het 'Rapport' wijst de Commissie op de noodzaak van een nauwe samenwerking met de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, die reeds lang de status heeft van adviesorgaan van de regering. Op bladzijde 55 wordt zelfs gewag gemaakt van de mogelijkheid, de wenselijkheid zelfs, om zo mogelijk een gezamenlijk secretariaat in te richten. Ik vraag mij af of het (gezien ook het feit dat het zwaartepunt van de planning der Commissie eveneens zal komen te liggen op het terrein van de Nederlandse geschiedenis) niet veel meer voor de hand ligt welbewust te streven naar een fusie met de Rijkscommissie. Dat illustere college zal dan enigermate gereorganiseerd dienen te worden, maar is dat zo'n bezwaar? Ook zal er een naamsverandering nodig zijn. Maar: 'what is in a name'. Dat het Nederlandse historische wereldje enige herstructurering en fusionering wel aan kan is een paar jaar geleden duidelijk genoeg gebleken toen het aloude Historisch Genootschap te Utrecht getransformeerd werd tot NHG.

J.C.B.

De in 1974 te Leiden (ex. art. 18 van de WUB - 1970) opgerichte interdisciplinaire 'werkgroep voor de geschiedenis van de Europese expansie en de reacties daarop' gaat 'nieuwsbrieven' uitgeven. In *Nieuwsbrief*, jaargang 1, nr. 1, zet de voorzitter van de groep, prof. dr. H.L. Wesseling, in een 'Woord Vooraf' de doelstellingen uiteen. De groep wil zich bepaald niet gaan toeleggen op koloniale geschiedenis in de oude zin van het woord. Daarom hebben de oprichters door de toevoeging 'en de reacties daarop' tot uitdrukking willen brengen 'dat zij een extra-accent willen geven aan de wederzijdse beïnvloeding der samenlevingen die het expansie-proces met zich meebracht'. Vergelijkende studies worden van groot belang geacht, al zal het onderzoek zich natuurlijk vooral gaan richten 'op de door de Nederlandse expansie beroerde gebieden'. Chronologisch wordt de grens gelegd bij de dekolonisatie. De activiteiten zullen vooral gericht zijn op inventarisatie, coördinatie en stimulering. Gedacht wordt aan het organiseren van lezingenseries en colloquia en aan de publicatie van monografieën.

'De *Nieuwsbrief* is bedoeld als een blad voor Nederlandse onderzoekers waarin men kan vinden wat er gaande is en kwijt kan wat men te zeggen heeft, voor buitenlanders als een informatiemiddel over Nederlands expansieonderzoek'. (Te hunner informatie dient de vertaling in het Engels van de 'Nieuwsbrief', de *Newsletter*). In de volgende afleveringen zal een overzicht gegeven worden van lopende researchprojecten en een bibliografisch overzicht van recente, Nederlandstalige literatuur.

Voor nadere informatie omtrent de werkgroep en haar activiteiten kan men zich wenden tot de secretaris dr. P.C. Emmer, Rapenburg 16, Leiden.

J.C.B.

Op initiatief van enkele jongere historici, verbonden aan diverse Belgische universiteiten en wetenschappelijke instellingen, heeft op 28 oktober 1972 te Brussel een bijeenkomst plaats gehad van ca. tachtig Franstalige en Nederlandstalige 'contemporaneisten'. De bedoeling was, de mogelijkheden te onderzoeken van permanente informatie betreffende de seminaries, onderzoekscentra en navorsers die zich op de studie van de nieuwste geschiedenis toeleggen. Er werd besloten een overzicht samen te stellen van het lopend onderzoek op dat terrein: persoonlijk onderzoek, seminarieoefeningen, licentieverhandelingen en dissertaties. De initiatiefnemers hadden niet de bedoeling een vereniging op te richten; het was hun op dat ogenblik ook niet duidelijk, welke de verhouding kon zijn tussen een nieuwe vereniging en het bestaande Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, waarvan de noodzakelijkheid en het nut werden erkend.

In de loop van 1973 is het geplande informatiebulletin verschenen, samen met een adressenlijst. Het gebrek aan materiële middelen en aan vaste structuren liet de nood aan een vereniging daarbij sterker aanvoelen, zodat concrete voorstellen tot oprichting daarvan werden geformuleerd.

Op 30 maart 1974 werden die voorstellen, tijdens een nieuwe bijeenkomst te Brussel, goedgekeurd. De vereniging moet een interdisciplinair en interuniversitair karakter dragen en democratisch gestructureerd zijn. Men ziet voor haar een actieterrein weggelegd naast en in samenwerking met het bovengenoemde Centrum. Zij wil een trefpunt zijn van vakgenoten, gemeenschappelijke belangen verdedigen en activiteiten ontplooien op het vlak van de informatievoorziening, het wetenschappelijk onderzoek en de wetenschappelijke vulgarisatie. Per briefwisseling werd nadien een voorlopig bestuur gekozen, dat in 1975 nog in functie was (zestien leden, vertegenwoordigers van de universiteiten, de bibliotheken en archieven en de 'geïsoleerde' navorsers). Dat bestuur bereidt de publicatie voor van een nieuw informatiebulletin over het lopend onderzoek. Het heeft ook statuten uitgewerkt. Anderdeels bestudeert een commissie de problemen inzake toegangkelijkheid en bruikbaarheid van de archieven uit de negentiende en twintigste eeuw. Men overweegt ook het organiseren van interuniversitaire colloquia en post-graduateseminaries. Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de secretaris, W. Meyers, p.a. Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, Leuvenseplein 4, 1000 Brussel.

M.D.V.

Op 26 april 1974 werd in 's-Hertogenbosch een symposium gehouden over de 'Beoefening van de bedrijfsgeschiedenis in Nederland, ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Nederlands Economisch-Historisch Archief'. De daar gehouden lezingen zijn gepubliceerd. Joh. de Vries, 'De stand der bedrijfsgeschiedenis in Nederland', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 1-22 noemde de situatie in Nederland niet gunstig. Te vaak willen de opdrachtgevende bedrijven te veel toedekken of willen zij voornamelijk triomfkreten horen over de bereikte resultaten. Alleen in de titels is men wel eens inventief. Het was me bekend dat dr. Westermann al in 1939 'Blik in het verleden' had geschreven over een blikindustrie, maar 'Zuur verdiend' van M.G. Emeis over een azijnindustrie is ook een mooie. Toch rekent De Vries dat er sinds 1946 ruim 600 bedrijfsgeschiedenissen zijn verschenen en hij ziet in de toekomst nog meer mogelijkheden voor een meer

wetenschappelijke en gedisciplineerde aanpak. Het zou leerzaam zijn ook eens mislukte bedrijven te beschrijven, maar die kunnen uiteraard geen opdracht verstrekken.

Dat de bedrijfshistoricus in zijn werk voor grote moeilijkheden kan komen te staan, blijkt wel uit de bijdrage van Theo P.M. de Jong, 'Van wie is de geschiedenis? Kansen en vraag-

stukken van een bijkans voltooide bankgeschiedenis', *ibidem*, 23-43. De schrijver had in 1969 de opdracht gekregen tot het samenstellen van een gedenkboek ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Algemene Bank Nederland in 1974; de ABN is naar men zal weten ontstaan uit de Nederlandse Handelmaatschappij (gesticht in 1824), de Twentsche Bank en de Hollandsche Bank Unie. Het lijkt me een gigantische taak om in vijf jaar uit te voeren, maar wat nu precies deze tijd voor De Jong tot een 'vagevuur' heeft gemaakt, is me uit zijn warrig betoog niet duidelijk geworden, of het moest zijn dat zijn oorspronkelijke werkhypotheses niet houdbaar bleken, maar dat is het risico van ieder consciëntieuze historicus.

H.P.H.J.

De besluitvorming vroeger en nu. Tentoonstelling 15 april-17 mei 1975 (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, xxxviii + 282 blz. en 23 buitentekstplaten). Naar aanleiding van het colloquium 'Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België', dat in april 1975 te Brussel doorging, richtte het Algemeen Rijksarchief een tentoonstelling in. In tegenstelling met vorige gelijkaardige initiatieven, werd in de huidige tentoonstelling binnen het kader van het algemene thema een essentieel probleem visualistisch uitgewerkt en wetenschappelijk belicht in verschillende bijdragen in de catalogus. Er waait sinds enkele jaren een frisse wind door het Rijksarchief!

De catalogus en de tentoonstelling concentreerden zich op de beslissingen op politiek en rechterlijk vlak. Voor beide soorten beslissingen werden twee typen uitgekozen, respectievelijk besluitvorming inzake wetgeving en administratieve aangelegenheden en besluitvorming in civiele en penale zaken. Elk der vier secties werd concreet benaderd door twee voorbeelden, één uit het ancien régime en één van na de Franse revolutie. Elk der acht beslissingen werd door een gespecialiseerd medewerker behandeld die naast een wetenschappelijke beschrijving en situering van het ganse verloop ook de bundel waaruit dit valt af te lezen heeft geanalyseerd. De stukken van het dossier waren op de tentoonstelling aanwezig, maar enkele ervan werden ook in de catalogus gereproduceerd. Bij elk besluit waren ook drie tabellen of schema's samengesteld. Een eerste organigram visualiseerde het administratief verloop van de zaak vanaf haar ontstaan tot de uitvoering. In een tweede tabel worden schematisch de factoren die tot de besluitvorming hebben geleid voorgesteld. Een organigram van alle instanties die in de beschouwde periode een rol konden spelen in de besluitvorming situeert het bewuste besluit in het geheel van de politieke of gerechtelijke instellingen van de tijd.

J. Gilissen schreef een algemene inleiding op de catalogus waarin hij de bedoelingen van het geheel uiteenzet en ingaat op de vragen die elk der medewerkers zich heeft gesteld, maar die in feite de vraagstelling zou moeten zijn die zich voor elke historicus opdringt: Wie neemt officieel de beslissing, maar hoe komt zij tot stand en welke officiële en andere invloeden spelen mee? De auteur stelt daarbij telkens de situaties van vóór en na de Franse revolutie tegenover mekaar. Zelfs in de hedendaagse periode, onderlijnt hij, is de rechtspraak niet zonder meer een mechanische toepassing van de wet. Dit moge blijken uit de gewijzigde houding van de rechters tegenover overspel, echtscheiding en bestraffing van minderjarigen.

De verschillende bijdragen zullen afzonderlijk worden aangekondigd. Het was er ons om te doen hier de wezenlijke bijdrage en de stimulans van het onderzoek die

het Algemeen Rijksarchief met deze catalogus heeft gebracht uit de verf te laten komen.

R.V.U.

Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600 (Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummer XI; Brussel, 1974, 636 blz.) bevat zestien verschillende bijdragen in het Nederlands of Frans (één in het Duits). De meeste auteurs trachten zo goed mogelijk het opgelegde thema uit te werken door de oorsprong van het 'boekenbezit', waarbij de handschriften de meerderheid schijnen te vormen, van diverse instellingen te ontleden, de wijze van verwerving en bewaring, de functie van het boek in het leven van de bewuste gemeenschap, enz. Het dient wel opgemerkt dat bij nogal wat bijdragen een bijzonder grote plaats wordt ingeruimd voor lijsten van oude bibliotheekcatalogi of zelfs lijsten van het boekenbezit zelf. Hoe nuttig en erudiet dergelijke staten, wanneer ze soms op 'Benedictijns' vorsingswerk steunen, ook zijn, tot een echte cultuurhistorische of cultuursociologische verwerking of exploitatie ervan zijn de meeste bijdragen niet gekomen. Het verst nog ging in deze richting H. Lansink, 'Bücher und Bibliotheken bei den Karmeliten der Niederdeutschen Provinz im Mittelalter' (225-245) met een tabel voor de jaren 1430-1443 waarbij het aantal kloosterlingen en het aantal boeken van elk karmelietenklooster naast mekaar worden gesteld.

Het zou ons te ver leiden hier alle bijdragen afzonderlijk voor te stellen. Beperken wij ons tot een opsomming van de diverse auteurs die het boekenbezit en -gebruik van diverse kloosterorden behandelen: F. Gerits de premonstratenzers, J.P. Gumbert de kartuizers, A. Hoste de Westvlaamse benedictijnen, H. Lansink de Nederduitse karmelieten, W. Lourdaux de moderne devoten, H. Ooms de minderbroeders, A.M. Thomas de dominikanen en P. van den Bosch de kruisheren. Hierbij sluiten R. de Keyser en A. van Belle zich aan respectievelijk met een behandeling van de seculiere kapittels in de Zuidelijke Nederlanden en van de Leuvense universiteit in de vijftiende eeuw, terwijl J.P. Depaire uitsluitend het incunabelbezit van de kruisheren van Hoei, Luik en Namen bestudeert en K.G. van Acker dit van St.-Baafs in 1572. Een ruimer gebied bestrijkend zijn de volgende twee methodologisch getinte bijdragen: M.Th. Isaac, 'Les livres imprimés au XVe siècle dans les catalogues de manuscrits publiés par Sanderus' (207-223) en E. van Balberghe, 'Les critères de provenance des manuscrits de Parc' (526-542).

Men mist in deze bundel echter een schets van het boekenbezit en -gebruik bij de leken (edelen en burgerij!). Slechts in de bladzijden die C. Piérard wijdt aan 'Quelques exemples de possession et d'usage de livres manuscrits et imprimés à Mons, avant 1500' (387-415) komen deze bevolkingsgroepen ietwat aan bod. Men kan het slechts betreuren dat voor een bundel die zo vol staat met vermeldingen van auteurs, scribenten, drukkers, geleerden, enz. geen personenregister werd samengesteld, waardoor zijn nut en bruikbaarheid nog verhoogd zouden worden.

R.V.U.

Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Jaarverslag 1973 (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 96 blz.) is, naast de klachten over een nijpend tekort aan middelen, vooral leerrijke lectuur door de volledige bibliografie van de voltooide inventarissen van fondsen in de rijksarchieven en van alle andere publicaties van het wetenschappelijk personeel van deze instellingen.

R.V.U.

Het *Jaarverslag 1974 van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage, 1975) legt wederom getuigenis af van de zinderende activiteit die de laatste jaren ontplooid wordt. Aan het Bureau van de Commissie waren dan ook in dat jaar eenentwintig medewerkers verbonden. In 1974 verschenen zes delen in de Rijks Geschiedkundige Publica-

tiën; om de gereedkomende kopij te kunnen uitgeven zal in de komende jaren een gemiddeld aantal delen van zeven à acht per jaar gepubliceerd moeten kunnen worden. Er staat ons dus nog veel te wachten. Zo zal in 1975 nog het eerste deel van het Oorkondenboek Noord-Brabant verschijnen alsmede het eerste deel van de Thorbecke-correspondentie.

Interessant is de werkwijze van E.J. Harenberg, aan wie het Oorkondenboek Gelre en Zutphen is opgedragen. Hij voorziet dat zijn materiaal minstens 4000 nummers gaat opleveren en dat de gebruikers lang zullen moeten wachten op publicatie. Daarom publiceert hij alle oorkonden van één archief in voorlopige vorm, zendt die in een beperkte oplaag naar archieven en bibliotheken en zal, te zijner tijd, deze stukken met de correcties van de gebruikers, als kopij voor de definitieve uitgave inzenden. Het lijkt me een alleszins verantwoorde werkwijze.

H.P.H.J.

P. Mangano-Le Roy, *Inventaire des archives de la famille Van der Elst* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 21 blz.) bevat een summiere beschrijving van de 110 nommers van dit fonds bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Zij dateren hoofdzakelijk uit de negentiende eeuw en bevatten enkele stukken die op vennootschappen uit de chemische en andere nijverheidssectoren enig licht kunnen werpen.

R.V.U.

A. van Nieuwenhuysen, *Inventaire des archives de la famille Van Male de Ghorain* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 96 blz.), omvat 394 nommers (berustend op het Algemeen Rijksarchief te Brussel) die lopen van de zestiende tot de negentiende eeuw. Onder de gebruikelijke persoonlijke en familiale papieren van deze Brusselse juristenfamilie zijn vooral de dagboeken van Josse van Male de Ghorain (1800-1875) te vermelden door hun typische gegevens over het intellectuele en sociale milieu te Brussel. Belangrijk zijn verder de stukken betreffende bezittingen in het Brusselse (1532-1752) en het Groot Begijnhof aldaar en enkele documenten betreffende een moeskwekerij te Molenbeek en een zoutziederij te Mechelen. Ook historici van het land van Waas en de polders aldaar mogen dit fonds niet verwaarlozen.

R.V.U.

A. Jamees, *Inventaris van het archief van de polders van Muisbroek en Ettenhoven* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 86 blz.). Het fonds van de polders van Muisbroek en Ettenhoven ten noorden van Antwerpen werd in 1960 neergelegd op het rijksarchief te Antwerpen. De 1757 nommers lopen van 1384 tot 1935 maar betreffen vooraf de periode van het midden der zeventiende tot het begin der achttiende eeuw. De inleiding schetst de geschiedenis van de beide polders sedert het einde der zestiende eeuw met de regelmatig weerkerende herbedijkingen. Opmerkenswaard is de tussenkomst in de oktrooien en het polderbestuur van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën. Talrijke kaarten en kadastrale liggers zijn ook voor de sociale geschiedenis niet onbelangrijk. Het geheel is een belangrijk fonds voor een interessant maar te weinig bestudeerd aspect van de agrarische geschiedenis.

R.V.U.

A. Smolar-Meynaert, *Inventaire du fonds del Marmol en provenance du château de Montaigle* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 57 blz.). Dit fonds afkomstig van het kasteel van Montaigle (te Falaën, kanton Dinant) werd door zijn eigenaar P. del Mar-

mol toevertrouwd aan het rijksarchief te Namen. Het bestaat uit 315 nommers, merendeels betrekking hebbende op de moderne periode en op goederen gelegen enerzijds in het Antwerpse (hoofdzakelijk schepenbrieven van de vijftiende tot de achttiende eeuw) en anderzijds in de streek van Farciennes en Courrière (speciaal uit de zeventiende-achttiende eeuw). Signaleren wij echter een aantal archiefstukken die betrekking hebben op de werking van de Raad van Brabant vanaf het einde der zestiende eeuw tot 1787.

R.V.U.

P. Bauwens, *Inventaire des archives des Urselines de Huy (XIVe-XVIIIe siècle)* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 31 blz.) omvat slechts negentig nommers, afkomstig van het in 1638 te Hoei opgerichte Ursulinnenklooster, bewaard op het rijksarchief in deze stad.

R.V.U.

Tot de waardevolste verzamelingen van het rijksarchief in Noord-Brabant behoren de oud-rechterlijke archieven; ze gaan soms betrekkelijk ver in de tijd terug en bevatten vaker dan elders, lijkt me, acten van de vrijwillige rechtspraak. Het pronkstuk daarbij zijn natuurlijk de zogenaamde Bossche Protocollen, waarin rechtshandelingen uit de hele Meierij geregistreerd werden. Een minder spectaculair specimen wordt toegankelijk gemaakt door G.W.G. van Bree, *Inventaris van de oud-rechterlijke archieven en de weeskamer van Steenbergen c.a. 1431-1811* (Rijksarchief in Noord-Brabant, Inventarisreeks XIII; 's-Hertogenbosch, 1974, 355 blz.). Het betreft toch een respectabel archief van dertig en een kwart strekkende meter, maar bevat nauwelijks middeleeuwse stukken - de modernisten moeten deze eenzijdige voorkeur van een mediaevist maar vergeven -. Wel zitten erin de reeds gesignaleerde ‘certificaties van rechtshandelingen’ als testamenten, verpachtingen en dergelijke. Overigens is het een traditioneel rechterlijk archief, van de schepenbanken van Steenbergen en Kruisland en van 1803-1811 van de hoge vierschaar van stad en landen van Steenbergen, immers één van de zes versterkte steden van het gewest waar toen zo'n criminele rechtbank werd opgericht.

H.P.H.J.

Ten zuiden van Oisterwijk ligt het dorp Moergestel. Tot 1811 vormde het een hoge heerlijkheid, sinds 1618 in het bezit van de heren van Ursel, die dan ook de drossaard en de zeven schepenen van de schepenbank aanstelden. M.M.B.Ph. Bruning, *Inventaris van het oud-rechterlijk archief van Moergestel 1455-1811* (Rijksarchief in Noord-Brabant, Inventarisreeks XII; 's-Hertogenbosch, 1974, 78 blz.) heeft de overgebleven bescheiden op voorbeeldige wijze toegankelijk gemaakt. Wel zijn door vocht en onzorgvuldige behandeling een aantal protocollen en losse stukken in zodanig slechte staat geraakt, dat zij nog niet kunnen worden geraadpleegd. De stukken lijken mij overigens voornamelijk van plaatselijk belang. Het belangrijkste lijken me de 21 rollen van civiele en criminele zaken over de jaren 1580-1811, 235 omslagen met processtukken, grotendeels over civiele zaken en 33 delen protocollen van de vrijwillige rechtspraak met certificaties over transporten, erfdelingen etc, van 1455-1808. De heer Bruning publiceert als bijlagen een aantal stukken over twisten betreffende het bezit van de hoge rechtspraak in de middeleeuwen.

H.P.H.J.

De school van de *Annales* heeft ons geleerd welke waardevolle gegevens tiendregisters voor de economische geschiedenis kunnen bieden. G. Ribbers, P.D. Keijmel en H.J.A.H.G.

Metselaars, *Inventaris van de verzameling tiendarchivalia 1643-1915* (Rijksarchief in Gelderland; Arnhem, 1974, 49 blz.) biedt overigens weinig registers, maar vooral bewijsstukken. Het zijn archivalia die door voormalige tiendgerechtigden aan het rijksarchief geschonken zijn, toen in 1907 de tiendplichtigheid definitief werd opgeheven. Waardevol daaruit lijken me vooral een aantal kaarten.
H.P.H.J.

R.A. van Iterson, *Inventaris oud-archief van de gemeente Bergen (NH) tot 1813* (Rijksarchief in Noord-Holland; Haarlem, 1974, 31 blz.) bevat naast stukken die men in een normaal heerlijkheidsarchief aantreft (rekeningen, verpondingskohieren en dergelijke) ook een afdeling duinzaken (bijvoorbeeld van 1679-1809 rekeningen van de helmbeplanting) en achttien omslagen met stukken betreffende gestrande schepen. Het oudste archiefstuk is van 1464. Het archief berust op het rijksarchief te Haarlem.
H.P.H.J.

Op 31 maart 1573 werd er op de synode te Alkmaar al gesproken over de oprichting van een vergadering van alle predikers van Waterland, toen nog slechts drie in getal. Daaruit is de classis Edam gegroeid, in de zeventiende eeuw bestaande uit dertig gemeenten. Het archief is in 1965 in bewaring gegeven aan het rijksarchief in Noord-Holland en wordt nu toegangkelijk gemaakt door J.R. Persman, *Inventaris van het archief van de classis Edam van de Nederlands Hervormde Kerk 1572-1947* (Rijksarchief in Noord-Holland; Haarlem, 1974, vii + 13 blz.). Tot de belangrijkste stukken behoren waarschijnlijk de twaalf registers met de handelingen van de vergaderingen van de classis.
H.P.H.J.

Tussen Zeeland en Holland in bezaten de heren van Voorne gedurende een deel van de middeleeuwen een kwasi-onafhankelijk gebied. Al in 1108 wordt een Hugo van Voorne vermeld en reeds in de twaalfde eeuw bekleedden de heren tevens de functie van burggraaf van Zeeland en waren zo, na de graven, wel de machtigste mannen in de kuststreek. Ze hadden hun gebied wel in leen van Holland, maar voerden overigens een volkomen apart bestuur, met in de veertiende eeuw zelfs een soort kanselarij. Evenwel, in 1372 stierf het geslacht uit en zijn bezittingen vervielen aan de grafelijkheid tesamen met het volledige archief, waarvan de schamele resten (achtentwintig charters en een register) geïnventariseerd worden door J.C. Kort, *Het archief van de heren van Voorne, burggraven van Zeeland 1272-1371* ('s-Gravenhage, 1972, 193 blz.). Maar dit is dan ook een model-inventaris geworden. Niet alleen wordt het betreffende register van uitgegane acten codicologisch beschreven, maar tevens wordt er een volledige paleografische en diplomatische studie aan gewijd. Dank zij dit register komt de heer Kort tot het respectabele aantal van 691 regesten en notities over beleningen. Maar er is meer. Toen het archief van de heren van Voorne aan de grafelijkheid werd overgedragen en toen nog volledig was, is er in een register een uitgebreide inventaris van opgemaakt. En uit dit register heeft de heer Kort een indrukwekkende lijst van 291 verloren stukken samengesteld, zodat deze inventaris alle bouwstoffen verenigt voor een grondige studie over de heren van Voorne, waarvan de inleiding al een goede aanzet vormt.

H.P.H.J.

Nadat de heerlijkheid Voorne in 1372 aan de grafelijkheid vervallen was, werden deze landen als apanage aan verschillende familieleden van de Hollandse graven uitgegeven. Maar

na 1503 is de souvereiniteit steeds uitgeoefend door de regerende graven en na 1581 door de Staten van Holland. Het land bleef wel een apart baljuwschap vormen, en dat is zo gebleven tot de Franse tijd. De archieven van dit bestuursdistrict zijn geïnventariseerd in T.N. Schelhaas, *Bestuursarchieven betreffende het Land van Voorne 1542-1812* (Rijksarchieven in Holland. Inventarisreeks nr I; 's-Gravenhage, 1974, xxxviii + 41 blz.). Het talrijkst zijn de stukken uit het archief van baljuws en leenmannen, maar in Voorne bestond ook een vertegenwoordiging der bevolking, de Generale Dagvaart of ook wel Staten van Voorne genoemd, die eenmaal per jaar vergaderde, waarbij in de achttiende eeuw meer dan honderd personen verschenen. Er zijn daarvan ook heuse resolutieboeken bewaard gebleven. Zowel de uitvoerige inleiding als de overzichtelijke inventaris laten weinig te wensen over. Ik vind het tenslotte verheugend, dat nu ook het Algemeen Rijksarchief met een Inventarisreeks is gestart.

H.P.H.J.

De Munsterkerk te Roermond, dat pronkstuk van laat-Romaanse bouwkunst in Nederland, is blijkens de naam oorspronkelijk een kloosterkerk geweest, en wel van een Cisterciënserinnenabdij, rond 1219 gesticht door graaf Gerard IV van Gelre, mede ten behoeve van zijn moeder, die daar wilde intreden. Het werd een rijke stichting met een uitgebreid goederencomplex, maar in de nieuwe tijd trad verval op en in 1797 werd de abdij opgeheven. De kerk werd toen parochiekerk. Er moet een vrij omvangrijk archief geweest zijn, dat echter verstrooid is geraakt en waarvan slechts brokstukken bewaard zijn gebleven. M.K.J. Smeets en W.E.S.L. Keyse-Schuurman, *Inventaris van de Munsterabdij te Roermond 1220-1797* (Rijksarchief in Limburg; Maastricht, 1974, 171 blz.) hebben deze resten toegankelijk gemaakt. De belangrijkste documenten zijn een dertiende eeuws cartularium, een latere codex waarvan een ander cartularium het voornaamste bestanddeel is en een necrologium; verder zijn er hoofdzakelijk slechts wat charters. Uit de regestenlijst tot 1400 met 161 nummers valt echter af te leiden dat de hier toegankelijk gemaakte gegevens wel degelijk een beeld geven van de externe geschiedenis van een middeleeuwse abdij.

H.P.H.J.

F.E. Stevens commentarieert in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1974) 395-410 ‘Het fonds “Versterkingen” in het archiefdepot van het Legermuseum’, een der belangrijkste delen van de archiefverzameling aldaar. Deze in hoofdzaak negentiende-eeuwse documentatie vertoont echter heel wat storende leemten, een gevolg van de slechte archiefeconomische politiek van de betrokken instanties.

L.V.B.

Zoals in elke jaargang brengen de *Handelingen Société Emulation Brugge*, CXI (1974) 286-317, een ‘Boekenschouw. Bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen, 1973-1974’.

J.A.V.H.

In *Citeaux. Commentarii cistercienses*, XXV (1974) iv verscheen een algemene index op de reeds verschenen delen I-XXV (1950-1974). De kerkhistoricus der Nederlanden zal hierin een handig bibliografisch hulpmiddel herkennen.

R.V.U.

René van Berchem, die in het Antwerps genealogisch tijdschrift *De Schakel*, IV (1949) en V (1950), reeds een studie publiceerde betreffende *Les premiers seigneurs de Berchem*, leverde met *La terre et seigneurie de Ranst en Brabant. Morcellements et féodalisation* (Genève-Kundig, 1971, 351 blz.) en *Annexes* (Genève: Blanc-Wittwer S.A., 1971, (37) fol.), op een terrein dat zeer nauw met zijn persoonlijke familiekundige interessesfeer verbonden is, een belangrijke bijdrage voor de kennis van de Brabantse feodale structuren gedurende de middeleeuwen en de nieuwe tijd en voor deze van de plattelandse territoriale toestanden in het oostelijke grensgebied van Antwerpen. Deze bijzonder rijk geïllustreerde studie is het produkt van een uitgesponnen bronnenkritiek op een relatief gering aantal documenten uit een vrij ruime variëteit archieffondsen. Het met het oog op schrijvers betoog strikt te bewaren contact met de bronnen, het fragmentarisch karakter van deze laatste, de hieruit onvermijdelijk voortvloeiende noodzaak van een veelvuldig moeizaam construeren van hypothesen en de wijdlopigheid van het exposé maken de lectuur van dit boek beslist niet gemakkelijk. Van Berchem heeft zijn studie voor een deel opgebouwd in de vorm van een voortschrijdend detailbetoog, wat hem regelmatig verplichtte tot het expliciet hernemen van 'afgewerkte' elementen en van vroeger bekomen resultaten. Men kan de schrijver verwijten dat hij zijn hypothesen op een onvoldoende wijze verantwoord heeft in het licht van de Brabantse politieke context.

Op het einde van het oude regiem vormde Ranst een tweehoofdige heerlijkheid, een gemeenschappelijk bezit van de heren van Zevenbergen en van Doggenhout. De samenstellende elementen van beide onderheerlijkheden lagen in de parochies Ranst-Millegem, Oelegem, Wommelgem, Vremde, Broechem, Emblem, Kessel, Nijlen, Lier, Halle-Zandhoven, Vlimmeren en Deurne. De documentaire reconstructie van de heerlijkheid Ranst gebeurde erg nauwkeurig op basis grotendeels van de bronnen uit het archieffonds 'Leenhof van Brabant' en van allerlei cartografisch materiaal; de geboden situatieschets klimt echter niet hoger op dan het eerste leenverhef van de twee samenstellende delen vóór het Brabantse leenhof (1351 voor Doggenhout en 1461 voor Zevenbergen). Voortbouwend op het aldus verkregen resultaat, heeft de schrijver enigszins geruggesteund door oude kaarten, op het stramien der negentiende-eeuwse Popp-kaarten, de elementen van de heerlijkheid nogal 'vlot' op kaart gebracht; ook heeft hij ruime delen van de aanpalende territoria in het genoemde gebied in zijn vorsingswerk betrokken. In zijn geschiedenis van de tweehoofdige heerlijkheid heeft Van Berchem, zonder de lotgevallen van Zevenbergen en Doggenhout tijdens de nieuwe tijd te verwaarlozen, toch hoofdzakelijk de klemtoon gelegd op de middeleeuwse, blijkbaar omdat deze zo nauw met zijn genealogische interessesfeer verbonden zijn. Oorspronkelijk was Ranst een allodiale heerlijkheid onder het gezag van één heer. Opvolgingen en overdrachten binnen het familiale kader bewerkten de verbrokkeling ervan; de groei van de centrale vorstelijke macht in Brabant leidde tot de inschakeling in de feodale structuren van het hertogdom. In een tweede deel van zijn studie behandelt de schrijver de andere grondbezitters in het land van Ranst: kerk, liefdadigheidsinstellingen en edellieden. In deel III, *Rapports entre la seigneurie de Ranst-Milleghem et d'autres entités seigneuriales*, probeert Van Berchem dieper in het verleden te dringen en mede aan de hand van feodale relicten en parallel-gevallen de goederen van het geslacht Ranst-Berchem in een breder verband te plaatsen en zó, langs familiaal-feodale weg, aan te knopen met het

Mechelse geslacht der Berthouts. Het hypothetische element is hier dan ook sterk aanwezig.

L.V.B.

Onder de titel ‘Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)’, *Rollariensia. Jaarboek van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland*, VI (1974) 134-182 verstrekt de onlangs te Gent gepromoveerde Joz. Vermaut een ware schat aan gegevens niet alleen betreffende de Zuidvlaamse stad Roeselare maar ook over het gehele ‘middengebied’ van de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen, en dit voor een periode zich uitstrekkend van de veertiende eeuw tot aan het begin van de negentiende eeuw. Het is duidelijk dat de auteur hierbij vooral put uit zijn doktoraal proefschrift getiteld: ‘De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen vóór 1800: Konjunktuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen’. De bijdrage over Roeselare is vooreerst geaxeerd op de lakennijverheid en vervolgens en vooral sinds de zestiende eeuw, op de linnennijverheid. Uitermate belangrijk is het dat Vermaut door een indringende analyse vele vroegere bevindingen kan aanvullen, verbeteren of - op zijn minst gezegd - nuanceren. Zo moet de eenzijdige corporatistische visie op de sociaal-economische geschiedenis het - ons inziens volkomen terecht - erg ontgelden. Verder beklemtoont de auteur de dynamische impuls die aan de industriële activiteiten van de Zuidelijke Nederlanden werd gegeven door de Vrede van Munster in 1648 maar onderstreept eveneens de grote recessieperiodes van de twee laatste decenniën van de zestiende eeuw en van de twee eerste decenniën van de achttiende eeuw. Na 1720 volgt opnieuw een expansieve fase: er ontwikkelt zich echter een chaotische situatie door het systeem van de tussenhandel en de verscheidenheid van de gebruikte lengtemaat in Midden-Vlaanderen. Verdere belangrijke - ook kwantitatieve - gegevens onder meer over de garenmarkt en de twijnnijverheid en een uitgebalanceerd besluit maken van dit artikel een modelbijdrage voor de verdere totstandkoming van een industriële geschiedenis van de Nederlanden. Men kan verder alleen maar de hoop uitspreken dat het proefschrift van Vermaut integraal gepubliceerd wordt.

M.B.

Hugues Neveux, ‘Les prix du froment dans une région exportatrice de céréales. Le Cambrésis de 1370 à 1580’, *Revue Historique*, CCL (1973) 321-336, vergelijkt die prijzen met die te Brugge tot 1417, en daarna met die te Lier. Het blijkt dat zij gemiddeld 5 à 11% lager liggen, maar dat de Kamerijkse markt veel gevoeliger is dan die van de Nederlanden, die over ruimere aanvoermogelijkheden beschikken. Anderzijds kent zij plaatselijke spanningen, die in de Nederlanden niet bemerkbaar zijn, terwijl alle crises in de Nederlanden een weerklank vinden te Kamerijk.

J.A.V.H.

C.A. Rutgers gaat in *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 27-38 in op de vraag ‘Gelre: een deel van “Nederland”?’ Hij geeft daarbij eerst een beknopt historiografisch overzicht van de uiteenlopende meningen over de Nederlandse natievorming, en vervolgens enkele grepen uit de Gelderse geschiedenis ‘van middeleeuwse landsheerlijkheid tot deelgenoot aan de Unie van Utrecht’. Zijn conclusie dat het uiteindelijk weinig zin heeft een kwantitatieve vergelijking te geven van het grotere belang der Gelderse betrekkingen met oost (de Duitse landen) of west (Holland) lijkt zeker aanvaardbaar. Rutgers valt terug op de betekenis van het Utrechtse bisdom en de kerkelijke band als centraliserende factor, en komt tot de

slotsom dat Gelre, althans wat de drie nederkwartieren betreft, zonder meer als een deel van de wordende Nederlandse natie mag worden aangemerkt, met als politieke bevestiging het verdrag van Venlo van 1543.

H.V.D.H.

J.J. Vredenberg-Alink, *De kaarten van Groningerland. De ontwikkeling van het kaartbeeld van de tegenwoordige provincie Groningen met een lijst van gedrukte kaarten vervaardigd tussen 1545 en 1864* (Uithuizen: Bakker's Drukkerij, 1974, 151 blz., 88 afbeeldingen). Verzamelaars heten jaloers, die elkaar een aanwinst waarop zij hun zinnen gezet hebben, misgunnen. Deze 'atlas' vindt zijn oorsprong ook bij verzamelaars, die bij aucties elkaar misschien weleens een kaart van Stad en Lande hebben afgesnoept, maar hier samenwerking hebben gevonden. Niet was het bij de heren D. Nanninga Mzn., G.K. Wijk en S.T. Kooi: dit heb ik lekker wel, en jij niet! Maar: gezamenlijk hebben we een vrij representatief geheel; zou het niet de moeite waard zijn dit vakkundig te beschrijven, zodat anderen daaraan ook wat hebben? Mevr. Vredenberg-Alink is ingeschakeld als deskundige kaartbeschrijfster en men kan zeggen: aan alle gebruikers van deze 'atlas' en aan verzamelaars van historisch-geografische kaarten in het algemeen is een grote dienst bewezen. Voor de eersten is het een lust voor het oog, voor de tweede groep bovendien voeding voor hun inzicht en een wenk ter navolging.

Het eerste is te danken aan de geslaagde technische uitvoering - men lette bijvoorbeeld eens op de vergroting (ca. 1 cm^2 tot ca. 20 cm^2) van het plattegrondje der stad Groningen (afb. 42, kaart van Bartold Wicheringe) in afbeelding 46 -, het tweede aan het gevolgde systeem van indeling. Door de wirwar van een schijnbare onoverzichtelijke kaartenmassa zijn zeven duidelijk gemarkeerde tweebaanswegen (A en B) aangelegd, vanwaar men dit Groninger kaartenlandschap kan overzien: zeven groepen krijgt men, die aan één bepaald prototype zijn ontleend; hiervan zijn de kenmerken duidelijk beschreven en getekend (23), door de afbeeldingen te volgen, en door de omschrijvingen (101-138) met aanwijzing van particuliere en publieke bewaarplaatsen te vinden. De zeven hoofdgroepen zijn elk weer onderverdeeld al naar de kaarten gericht zijn op het gewest Groningen alleen (A) of naar deze provincie in combinatie met andere gewesten (B). Een alfabetische lijst van personen, die betrokken zijn geweest bij het vervaardigen of uitgeven der behandelde kaarten (140-149), geeft antwoord op vele opkomende vragen.

Natuurlijk zijn niet alle antwoorden bevredigend. Kan men zeggen, dat de kaart van Bartold Wicheringe (1589-1652) (1616, afb. 42) aan Ubbo Emmius is opgedragen (52)? Cartouche, wapen en opschrift wijzen de opdracht toe aan Staten en Gedeputeerden. Is Emmius' tekst op de kaart niet eerder een woord van aanbeveling, daar dit toch afkomstig is van een man, die zelf een voorbeeldige kaart van Oost-Friesland (1595) had gemaakt? Een man bovendien, die toen (1616) hier in het noorden zijn weerga in aanzien op velerlei gebied nauwelijks had.

Van belang is de mededeling (52), dat deze kaart 'toch in enkele exemplaren' van de folioeditie der verzamelde historische werken van Ubbo Emmius voorkomt. Het is de opvulling van een lacune die Emmius' verontwaardiging had opgewekt, direkt toen hij deze Elzevier-editie (ook 1616) in zijn handen had. Wel stadsplannen, geen kaart van Friesland tussen Lauwers en Eems! Het nuttige zijns inziens opgeofferd aan het sierlijke. En hij had nog wel aan Elzevier op tijd én aangewezen én aanbevolen de kaart die in het werk van Mercator te vinden was. Bedoeld zal zijn de kaart op afbeelding 38, of het Groninger deel daarvan. Dit schrijft Emmius in 1616 (*Briefwechsel*, H. Brugmans, ed., II, 207).

Emmius komt bij Lodewijk Elzevier in Leiden terecht voor drukwerk, Bartold Wicheringe voor zijn kaart bij Willem Jansz. Blaeu in Amsterdam, beide firma's van de hoogste technische klasse. Blaeu was bij Tycho Brahe in de leer geweest; ook van Rudolph Wicheringe wordt vermeld, dat hij bij deze sterrekundige verbleef (*Bijdr. tot de gesch. v. Overijssel*, VI, 1880); Mulerius, Emmius' vriend hangt Tycho Brahe's leer aan, hoewel hij, ge-

steund door Emmius, Copernicus' *De revolutionibus orbium coelestium* (1617) doet verschijnen, ook bij deze Blaeu.

Met deze betrekkelijk losse feiten als achtergrond is de verschijning van zo een verfijnde kaart van Groningerland als die van Bartold Wicheringe enigszins begrijpelijk.

'Accuratissime descripta... exactissime ad verum representata', zo kondigt Ubbo Emmius de kaart aan, en hij besluit: 'vale et fruere'; het kan hier herhaald, dank zij initiatiefnemers en beschrijfster.

E.H.W.

In deze kroniek is ten onrechte nog nooit aandacht gegeven aan de serie 'Langs de oude Nederlandse kerken', een aantal handige en aantrekkelijk geïllustreerde boekjes die sinds 1966 bij Bosch en Keuning te Baarn zijn verschenen. De eerste deeltjes (over heel Noord-Nederland): *Vroomheid in hout en steen* en over de provincies Groningen en Friesland waren van de hand van dr. R. Steensma. Sindsdien zijn ook Zuid-Holland, Overijssel en een deel van Gelderland uitgekomen en thans ligt voor ons het werk van onze medewerker Charles Genders, *Langs de oude Limburgse kerken. Zuid-Limburg* (Baarn, 1974, 159 blz., *f* 9,50). De formule is steeds dezelfde. De kerken worden behandeld in de volgorde waarin ze staan langs zes routes, ieder met een tiental exemplaren. Er wordt een korte, maar zeer exacte beschrijving gegeven van exterieur en interieur en deze wordt toegelicht met een groot aantal foto's. Wetenschappelijke pretenties hebben de auteurs niet, maar ze zijn zo deskundig, dat niet alleen de toerist, maar ook diverse soorten historici met hun werk hun voordeel kunnen doen.

H.P.H.J.

Een beknopt overzicht in momentopnamen van de geschiedenis van Suriname geeft het geheel aan de groei van de kaart van Suriname gewijde dubbelnummer van *Suralco Magazine* (december 1974) iii-iv - rijk geïllustreerd met onder andere aan *Schakels met het verleden. Geschiedenis van de kartografie van Suriname* (Amsterdam, 1973) ontleende afbeeldingen, vergezeld van korte toelichtende tekst.

G.J.S.

In de losse 'Gegevens betreffende het muziekleven in de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge 1251-1600', die A. Dewitte meedeelt *Handelingen Société Emulation Brugge*, CXI (1974) 129-174, vindt men onder meer onder de zangmeesters van die kerk de namen terug van verschillende onder de meest bekende Nederlandse componisten uit die jaren.

J.A.V.H.

A.L.E. Verheyen verzorgde een heruitgave van zijn geschiedenis van *De Vilvoordse koninklijke rederijkerskamer De Goudbloem (1500 t/m 1973)* (Vilvoorde: Annoncenblad en Gallet, 2e uitgave, 1973, 80 blzn., geïll.), waarvan de oudste bewaarde akte van 1524 dateert. Het is een flink gedocumenteerde, met teksten doorspekte studie, die vooral voor de negentiende en twintigste eeuw vrij uitvoerig is. In bijlage worden geboden: lijsten van bestuurders en opgaven van het ledenaantal

van de kamer en een inventaris van de door de vereniging bewaarde archiefstukken (35 nos.), die voor het leeuwedeel uit de zeventiende tot de twintigste eeuw dateren.

L.V.B.

Eindhoven ontving in 1232 het stadsrecht van 's-Hertogenbosch uit handen van hertog Hendrik I. Het was de hoofdstad van het Kempenkwartier van de Meierij, maar als stad

heeft het nooit veel betekend totdat Philips zich daar vestigde in 1892. Juist vóór die datum was verschenen het werk van de Brabantse priester L.G.A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven. De stad van Kempenland naar voor het meestendeel onuitgegeven handschriften bewerkt* (Eindhoven 1889-1890, herdruk Eindhoven, 1974, 404 en 408 blz., *f* 95. -). Ik vraag me af, of deze ongewijzigde herdruk zinvol en verantwoord is. Het werk vertoont alle deugden en gebreken van de amateur-historici uit die tijd: een grote wijdlopigheid, een onkritische instelling, een naïef aandoend lokaal-patriottisme, met daarnaast een vlotte stijl en een grote kennis van het onderwerp. Zoals toen gebruikelijk, worden vele documenten in extenso gepubliceerd, kleine bijzonderheden worden in alle uitvoerigheid ten toon gespreid en er is een merkbare voorkeur voor krijgsgebeurtenissen. De auteur besluit zijn verhaal met het jaar 1815 en de constatering, dat 'Oranjes vorstenhuis vrede, heil en voorspoed bracht'. Of die voorspoed voor Eindhoven werkelijk vlak na 1815 begon, waag ik te betwijfelen; voor het antwoord daarop zou ik gaarne een hedendaagse historicus van Eindhoven afwachten. Ondanks alle goede bedoelingen van pastoor Houben, zou die ook in de voorgaande periode nog nuttig werk kunnen verrichten.

H.P.H.J.

In 1957 kreeg de architect Royaards opdracht gegevens te verzamelen voor een advies over de mogelijkheden van restauratie van het Paleis het Loo. Dit onderzoek werd in 1965 afgesloten en op grond daarvan werd in 1968 begonnen met het herstel van het Oude Loo, dat is het middeleeuwse jachtslot en de stallen. Het belangrijkste probleem vormde echter het hoofdgebouw, tijdens stadhouder Willem III gebouwd door Romans en Marot. In 1911-1914 had rijksbouwmeester C.H. Peters immers een ingrijpende verbouwing doorgevoerd door onder andere een verdieping toe te voegen. Het rapport is nu gepubliceerd: C.W. Royaards, *De restauratie van het koninklijk paleis Het Loo* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1972, 74 blz.). Hij kiest daarin radicaal voor een herstel van de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse toestand en na bestudering van de overvloedig toegevoegde illustraties lijkt me dat een verantwoord voorstel. Zoals men weet is het grootste deel van Het Loo overgedragen aan het Rijk met de bedoeling er een museum te vestigen. Voor de bezoekers daarvan schreef Thijs Booy, *Het Loo was hun huis* (Baarn: Ten Have, 1974, 43 blz., *f* 4,50). Het is een populair boekje, met korte beschrijvingen van de opeenvolgende bewoners en bezitters van kasteel en paleis. Bij de Oranjes is de schrijver wel op dreef en geeft soms aardige anecdotes, maar met de eigenaars van vóór 1685, - die alleen het Oude Loo bezaten - kon hij kennelijk niets beginnen.

H.P.H.J.

In *BMGN*, LXXXIX (1974) 451-452 stond een korte recensie van *Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973. Een Documentenboek*. Deze uitgave bood volgens uw recensent 'fascinerende, soms verbijsterende lectuur'. Dit kan men moeilijk zeggen van een complement daarop dat enkele maanden later verscheen. Wim Mes, e.a., *Exfoto. Een halve eeuw Katholieke Universiteit Nijmegen in beeld* (Amboboeken; Bilthoven, 1974, 143 blz., *f* 17,50). Dit is meer een conventioneel plaatjesboek vol met staatsiefoto's van professoren in toga, corpsleden in jacquet en goedgekapte meisjesstudenten in hooggesloten avondjaponnen; ook clericale waardigheidsbeklederszijn goed vertegenwoordigd, doorgaans zeer zichtbaar op de eerste rij. De plaatjes

worden vergezeld van een verbindende tekst, die een soort doorlopende geschiedenis van de behandelde vijftig jaren biedt, maar uiteraard veel minder indringend dan het *Documentenboek*. Het studentenverzet van de laatste twaalf jaar

krijgt niet bijzonder veel aandacht, hoewel toch terecht wordt geconstateerd, dat ‘de Nijmeegse Universiteit daarbij bepaald niet achteraan loopt’.

H.P.H.J.

De belangstelling voor de geschiedenis van de Nederlandse steden moet heden ten dage wel bijzonder groot zijn, getuige de herdrukken van de uitvoerige stadsgeschiedenissen van Brugmans over Amsterdam, Hazewinkel over Rotterdam, Houben over Eindhoven en misschien nog wel een paar meer. Onlangs is ook de beschrijving der stad Groningen van E.J. Diest Lorgion, uit de jaren 1825-1957 anastatisch herdrukt. Het is misschien opmerkelijk, dat de hedendaagse historici niet meer de tijd of de energie kunnen opbrengen om een geheel nieuw werk, aangepast aan de stand van het huidige historische onderzoek samen te stellen. Maar over Groningen is dan toch ook een volkomen modern werk verschenen en wel H.J. Keuning, *De regio Groningen. De geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1974, 138 blz., *f* 18,50).

Wel is dit boek blijkens de titel geen traditionele stadsgeschiedenis. Keuning, emeritushoogleraar te Groningen, is een geograaf die in veel van zijn werken een sterk historische benadering getoond heeft; hij wil in dit boek slechts beschrijven hoe de stad Groningen in heden en verleden een centrumfunctie gehad heeft voor het omringende platteland, zodat een echte regio ontstaan is en hoe die situatie zich heeft ontwikkeld. Daarbij komt door Keunings benaderingswijze toch een hele massa sociaal-economische geschiedenis ter sprake, uiteraard nogal vluchtig, maar er blijkt duidelijk dat de auteur de stof zeer goed beheerst. Met name het verband dat hij voortdurend legt met de fysisch-geografische toestanden is verhelderend. Voor zover ik zijn uiteenzettingen kan controleren, lijken ze me uitermate relevant, wel meen ik dat Keuning de positie van Groningen als Hanzestad miskent. Men moet vóór het jaar 1300 niet gaan zoeken naar een jaar waarin de stad officiëel als Hanzelid werd toegelaten. Kooplieden uit het Duitse Rijk, waaronder ook Groningers, verwierven in Engeland, op Gotland en elders een aantal privileges, hadden daaraan deel als Duitse kooplieden en op grond daarvan kon Groningen in 1367 beweren Hanzelid te zijn, hoewel Lübeck en andere steden dat misschien niet meer beseften, daar de actieve handel der Groningers over zee na 1300 te niet was gegaan. Het lijkt me ook wat al te eenvoudig, om die achteruitgang alleen aan de opkomst van de Ommelandsvaart rond Kaap Schagen toe te schrijven, dan zouden immers Bremen, Hamburg, Lübeck en Emden hun handel eveneens verloren moeten hebben. Maar overigens, alle lof voor dit heldere boek, dat de stof in vier grote hoofdstukken indeelt: elfde tot dertiende eeuw; veertiende tot zestiende; zeventiende tot negentiende en de twintigste eeuw. De nieuwe geschiedenis heet bij Keuning een tijd van consolidatie, die dan toch de grootscheepse hoogveen-ontginningen te zien heeft gegeven, een onderwerp dat overigens alle aandacht krijgt. In de laatste halve eeuw is een schaalvergroting opgetreden, waardoor een nieuwe regio, het stadsgewest Groningen, binnen de oude regio is ontstaan. Het boek is spaarzaam geïllustreerd, vooral met enkele zeer instructieve kaarten, kennelijk voor deze gelegenheid expres getekend.

H.P.H.J.

Een smaakvol uitgegeven boekje zonder wetenschappelijke pretentie is Tine Leiker-Kooijmans, *Straatslijpen in Hoorn. Wandelingen in een oude stad met straatnaambordjes als wegwijzers* (Hoorn: Edeca, 1974, 143 blz., *f* 20. -). De schrijfster put veel uit Velius'

Kroniek, kent iedere steen van haar stad en weet er in een aangename stijl over te vertellen in achtentwintig hoofdstukken.
H.P.H.J.

Dordrecht, de oudste stad van Holland, heeft een rijk gemeentearchief, een getourmenteerde historie en ontbeert toch nog een moderne, uitvoerige stadsgeschiedenis, waarop andere steden kunnen bogen. De twee dikke pillen die J.L. van Dalen in 1932-1933 daarover geschreven heeft, kunnen mijns inziens die leemte niet opvullen, omdat ze te fragmentarisch zijn en getuigen van een onkritische geest. C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1974, 2 delen met samen 635 blz., *f* 79. -) is evenmin een werk dat alle latere geschiedschrijvers het gras voor de voeten wegmaait. Nu zal dat ook niet de bedoeling van de schrijver geweest zijn. Oorspronkelijk is dit werk in de vorm van krantenartikelen verschenen in de jaren 1942-1945, als vrucht van jaren naarstig archiefonderzoek; deze stukken zijn daarna wel grondig bewerkt en aangevuld, maar de literatuur van de laatste jaren is toch nauwelijks verwerkt. Zo wordt nergens gewag gemaakt van de jongste opgravingen in de stadskern. Misschien is een dergelijke klacht onrechtvaardig, het boek richt zich immers hoofdzakelijk tot de Dordtse burgerij, zodat vreemdelingen als uw recensent voortdurend de plattegrond moeten raadplegen, omdat de verschillende oude kaarten in het boek te klein zijn afgedrukt; het bevat geen noten, die echter, zo wordt in het Woord Vooraf beloofd, wel elders vermeld zullen worden. Echte wandelingen maakt de heer Lips overigens niet, in de binnenstad vordert hij per hoofdstuk niet meer dan een paar honderd meter, hij knoopt aan de diverse gebouwen hele historische verhandelingen vast en via het register kan men snel heel wat over Dordrecht opzoeken. Ik zou dan ook gaarne de vorm voor lief nemen, als de schrijver wat meer kritische zin betoond had. Maar daaraan schort het mijns inziens. Verschillende fabels worden zonder veel commentaar vermeld; bijvoorbeeld het verhaal dat Dirk III in Dordrecht zijn tol gesticht zou hebben, dat Dirk IV in 1049 in de stad Dordrecht gedood zou zijn en het is de schrijver ontgaan dat de oorkonde van 2 mei 1064 door alle moderne onderzoekers als een twaalfde-eeuwse vervalsing wordt beschouwd. Het werk is vlot geschreven en redelijk geïllustreerd, het bevat een schat aan historische bijzonderheden, maar men moet niet alles geloven wat er in staat.
H.P.H.J.

Bij de geschiedenis van de Nederlandse gewesten worden de vele autonome heerlijkheden mijns inziens vaak te zeer verwaarloosd. Over hun oudste geschiedenis weten we helaas zeer weinig; als in de twaalfde en dertiende eeuw de bronnen aarzelend beginnen te druppelen, blijken die heerlijkheden vooral te liggen in de grenszones tussen de wordende landsheerlijke Staten en daar hebben ze zich soms nog lang kunnen handhaven. Zo'n grenszone was ook de Lopikerwaard tussen Holland en het Sticht, en de heerlijkheid Haastrecht vormt daarin een goed specimen. Al op het eind van de elfde eeuw moeten daar een Gerard en Frederik van Havekesdrecht macht gehad hebben. Zij waren vrije edelen, dus geen leenmannen van de bisschop van Utrecht en waarschijnlijk hebben zij leiding gegeven aan de ontginning van het laagveen langs de Vlist door de bewoners van de kleistrook aan de zuidoever van de Hollandse IJssel. Blijkens de naam (Havekesdrecht = trajectum of overzetplaats van

Haveke) moet er toen ook al een veer over de IJssel geweest zijn. Haastrecht is later aan de Arkels gekomen en zo in het begin van de vijftiende eeuw aan de grafelijkheid van Holland.

Over deze interessante plaats is een uitvoerige monografie verschenen van A.J. Kölker,

Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van '*die Steede ende Landen van Haestregt*' *tot het begin van de 19de eeuw* (Hollandse Studiën VI; Dordrecht, 1974, 244 blz., f 34,75). Men zal zich verwonderen dat in de titel over 'stad' gesproken wordt, Haastrecht behoorde immers niet tot de stemhebbende steden van Holland en evenmin is een stadsrecht bekend. Maar de plaats had wel zelf de pretentie een stad te zijn, was dan ook zeker meer dan een simpele ambachtsheerlijkheid. De bestuursvorm was zeer ingewikkeld met een schout, (altijd dezelfde persoon als de baljuw) schepenen, burgemeesters en waarslieden (als vertegenwoordigers van de mensen buiten de bebouwde kom), bezat met de baljuw ook hoge rechtspraak en er stonden dan ook een galg en een echt gemeentehuis. Over deze bestuursinrichting is de schrijver uitvoerig, hij gaat strikt wetenschappelijk te werk en kent de plaatselijke archieven van haver tot gort; hij heeft ze dan ook zelf geïnventariseerd. Behalve bestuur en bestuurders komen in de hoofdstukken ter sprake: onderwijs, brandweer, godsdienstige verhoudingen, armenzorg en economische verhoudingen (naast akkerbouw en veeteelt, vooral beurtvaart, steenbakkerij, looierij en touwslagerij). Het gedeelte over de zestiende tot achttiende eeuw lijkt het best gelukt, hier kon de schrijver putten uit zijn voorbeeldige kennis van de archieven; voor de middeleeuwen is hij vager en onduidelijker, omdat hij onvoldoende de lacuneuze gegevens heeft ingebed in wat van elders bekend is. Toch hebben we hier ongetwijfeld te maken met een monografie die van meer dan uitsluitend plaatselijk belang is.

H.P.H.J.

In 1972-1973 verscheen een herdruk van H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, die kort in *BMGN*, LXXXIX (1974) 322 werd besproken. Gezien de rivaliteit tussen Amsterdam en Rotterdam, is het niet verwonderlijk, dat nu ook een vergelijkbare herdruk over 's werelds grootste havenstad het licht zag: H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (4 dln; Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1974). Hazewinkel was gemeente-archivaris van Rotterdam en zijn nu herdrukte magnum opus verscheen in de jaren 1940-1942 in drie delen. De tekst van Brugmans was op veel plaatsen herzien en aangevuld, maar uit misplaatste piëteit of misschien gemakzucht is aan de tekst van Hazewinkel geen tittel of jota veranderd, zelfs de spelling De Vries en Te Winkel is gehandhaafd. Ik betreur dat wel, niet alleen zijn de inzichten in de afgelopen dertig jaar gewijzigd en verdiept op veel gebieden, met name op dat van de economische geschiedenis, zo uitermate belangrijk voor deze havenstad, maar bovendien is er in die tijd zo veel verschenen en gestudeerd over de geschiedenis van de stad, mede dank zij de activiteiten van het genootschap 'Roterodamum', het gemeente-archief en de Erasmus-universiteit, dat hier ronduit een kans gemist is. Hoe instructief zou het niet geweest zijn wanneer een kenner als bijvoorbeeld C. Hoek de tekst eens kritisch had willen doorzien! Dat neemt niet weg dat we dankbaar zijn voor wat wel geboden wordt: een levendig geschreven tekst met veel, vaak tekenende bijzonderheden en vooral een goed ondersteunende illustratie, die wel volkomen vernieuwd is dank zij 'de prettige samenwerking met het Gemeente-archief'. Vooral de vele afbeeldingen van kaartfragmenten vergemakkelijken de lectuur van de tekst met zijn vele topografische benamingen.

H.P.H.J.

Het *Overzicht van de bemoeiingen van het gemeentebestuur van Rotterdam met de sanering 1940 tot en met 1972* (Uitgave van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, 1974, 279 blz.) is ‘in zeker opzicht onleesbaar’. Ik haal deze kwalificatie uit het Ten Geleide van de gemeente-archivarus Renting en ik vraag me af of de samensteller dr. Lucas daarmee

erg gelukkig is. Toch heb ik me voor deze aankondiging maar aan een vluchtige lectuur gezet, omdat het onderwerp bijzonder tekenend is voor de problematiek van een moderne metropolis en omdat de stukken behoorlijk van verklarende aantekeningen voorzien zijn. Opmerkelijk is de evolutie van de opvattingen; tot 1966 was iedereen wel vóór sanering, maar vanwege de woningnood werd er geen uitvoering aan gegeven; na 1966 ontbrak enerzijds het geld, anderzijds kwamen toen emotionele bezwaren tegen kaalslaag en de bouw van kantoorgebouwen tot uiting. Het boek mag dan wel onleesbaar zijn, het zou een uitstekende grondslag zijn voor een scriptie van een maatschappelijk bewogen student.

H.P.H.J.

Op 18 maart 1275 schonk vrouwe Aleidis, zuster van Rooms-Koning Willem II, een stadsrecht aan degenen die bij de Schiedam woonden in de schaduw van haar huis te Riviere. Schiedam heeft dus in 1975 meer meer recht dan zijn grote broer Amsterdam, zijn 700-jarig bestaan als stad kunnen vieren. Voor die gelegenheid heeft de gemeente-archivaris een kloek boekwerk geschreven, G. van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam: Interbook International, 1975, 335 blz. en 55 buitentekst illustraties). In zijn voorwoord roemt burgemeester Roelfsema de wetenschappelijkheid van het werk en verontschuldigt zich min of meer dat er geen populairder werk ontstaan is. Het boek bevat inderdaad geen meeslepende lectuur, archivaris Van der Feijst heeft vaak niet meer dan opsommingen van bijzonderheden over gebouwen, stichtingen, bestuurscolleges en middelen van bestaan gegeven. De verwijzingen kloppen goed, voor de middeleeuwen zijn ze hoofdzakelijk ontleend aan de Regesten van Unger in de *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*, want vóór die periode bevat het gemeente-archief heel weinig. Vóór het jaar 1572 geeft de schrijver nauwelijks politieke geschiedenis, daarna alleen over de gebeurtenissen in enkele belangrijke jaren als 1650, 1672 enz. Zo mist dit boek dramatische spanning, al wordt de groei van de bebouwing en het economisch leven op verantwoorde wijze uit de doeken gedaan. Tot 1400 was er wel vooruitgang, maar daarna volgde een periode van stagnatie, waarin Schiedam werd overvleugeld door Delft en Rotterdam. Dit blijkt mede uit de vele open plekken op de plattegrond van Jacob van Deventer uit circa 1560. Het voornaamste middel van bestaan was toen de haringvangst, die de hele zeventiende eeuw belangrijk bleef, getuige een belangrijke tabel over de jaarlijkse vangsten, getrokken uit registers van certificatiën op het gemeente-archief. Het merkwaardige is dat toen deze visvangst in de achttiende eeuw achteruit ging, de moutbranderij juist zijn grote bloei beleefde. De schrijver verdiept zich in de vraag of tussen deze twee ontwikkelingen verband bestaat; hij heeft inderdaad enkele gevallen ontdekt dat haringreders hun geld uit de schepen terugtrokken en het in ketels belegden, maar scheepsvolk vond doorgaans geen emplooi in de nieuwe industrie, zij vervielen tot pauperisme.

Waarom dit bedrijf zich in Schiedam concentreerde is niet duidelijk; de aanvoermogelijkheden voor de grondstoffen waren goed, de schrijver vermoedt dat Schiedam minder bezwaar heeft gemaakt tegen de inconveniënten (verhoogd brandgevaar, de stank van varkensmesterijen) dan andere Hollandse steden. Ik had over deze materie graag meer gehoord en had desnoods de zeer exacte en volledige kaart van alle in de stad aanwezige molens willen missen, maar de auteur is nu eenmaal meer geinteresseerd in bijzonderheden over straten en gebouwen, die uit

gemeente-archieven zo goed te documenteren zijn. Het boek eindigt in 1875 mede omdat er al een goede studie bestaat van H. Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de 19de eeuw* (1962). Kortom, een boek, dat waardevoller is om de vele goed gedocumenteerde bijzonderheden dan vanwege de historische visie, maar dat wel degelijk meer is dan slechts een materiaal-verzameling.

H.P.H.J.

Ten behoeve van een studie over ‘Het Utrechtse zilversmedengeslacht van Vianen’ heeft G. Brinkhuis op verzoek van de Stichting Elias Voet de biografische bijzonderheden van die kunstenaarsfamilie getoetst en aangevuld. De resultaten zijn afgedrukt in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 198-214.
L.V.T.

‘De geschiedenis van het Utrechts Stedelijk Gymnasium 1474-1974’ is in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 7-63, beschreven door zijn oud-rector J.A.G.v.d. Veer, een publicatie die ter gelegenheid van dit jubileum ook apart is verschenen. Het is in vergelijking tot de gedenkboeken uit 1863 en 1924 slechts een beknopte geschiedenis van deze oude stichting der Broeders des Gemenen Levens, die in de zestiende eeuw stadsschool is geworden. De auteur belicht voornamelijk de aard van het onderwijs, tegen de achtergrond van inspirerende ideeën: het eerste en tweede humanisme, de historische benadering van de oudheid, naoorlogse vernieuwingsgedachten en concurrerende schooltypes. Hiertussen plaatst hij korte vermeldingen van leerlingenaantallen en docentengroei, de behuizingen, en - met name uit zijn eigen rectoraatsperiode - activiteiten uit het schoolverenigingsleven.
L.V.T.

In 1723 kocht het Utrechtse stadsbestuur een pand ter huisvesting van de hoogleraar plantkunde aan zijn universiteit. Nog steeds de kern vormend van de Hortus Academicus, biedt het sinds 1958 als Miquel-huis onderdak aan het Biohistorisch Instituut. Een der medewerkers daarvan, J. Heniger, heeft de ontwikkeling van ‘De Roos onder de Linden’ beschreven, die zowel in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 64-95, als apart is verschenen. Van dit verhaal vormt de universitaire geschiedenis van het huis maar een klein onderdeel. Belangrijker aspecten zijn de topografische geschiedenis van de zuidoosthoek van de stad Utrecht, namelijk een gedocumenteerde beschrijving van geleidelijke verstedelijking van een landelijk gebied, en een schets van pachtvoorwaarden en dergelijke, geput uit het archief van het kapittel van Oudmunster, de eeuwenlange eigenaar van ‘De Roos’.
L.V.T.

Met ‘Het glashuis aan de Westsingel te Amersfoort’ biedt J. Hovy in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 163-179, de gedetailleerde geschiedenis van een glasblazerij, die tegen het eind van de zeventiende eeuw gesticht werd door het stadsbestuur in een hernieuwde poging om de economische bestaansmogelijkheden binnen Amersfoort te vergroten. Het was in zijn branche, een huis voor fijn glaswerk, een vrij late vestiging, in tegenstelling tot de glasblazerij die in 1732 vlakbij Amersfoort geopend werd als eerste in Nederland voor grove glaswaren. Als financier van het stadsglashuis trad de Amsterdamse koopman Simon de Knuyt op. Een vijftal glasblazers zijn elkaar opgevolgd als directeur in de veertig jaren die deze glasblazerij heeft volgemaakt. Over hun wedervaren blijkt heel wat meer uit de betreffende stukken in het gemeentearchief dan over de resultaten van het bedrijf. Daarvan kan slechts geconstateerd worden dat het omstreeks 1730 geen florissante zaak meer geweest moet zijn. Het artikel bevat verder de lotgevallen van het perceel, en enkele gegevens over glashandel en glazenmakers in Amersfoort.
L.V.T.

De geschiedenis van *Die Niederländische Armen-Casse* is door Renate Hauschild-Thiessen beschreven in een in 1974 te Hamburg verschenen boek van 358 bladzijden. Deze Armen-Casse is in 1585, of misschien al iets eerder, opgericht door Nederlandse lutheranen die

zich in Hamburg gevestigd hadden. Vele van hen kwamen uit Antwerpen. Aanvankelijk werden vooral vluchtelingen uit de Nederlanden ondersteund, enige malen werd ook aan lutherse gemeenten in Nederland hulp gegeven. De instelling bestaat nog, maar is wel van karakter veranderd. Het bestuur bestaat nog steeds uit afstammelingen van Nederlandse families, maar begin achttiende eeuw werd het een probleem wie voor ondersteuning in aanmerking kwam. Om hierin enig licht te brengen deed een van de bestuurders uitvoerige genealogische onderzoekingen, waarvan de resultaten bewaard zijn gebleven. Het waren toen niet alleen meer de armen uit de lagere standen die hulp ontvingen, maar steeds vaker ook de 'verschämte Arme', van goede positie, maar in moeilijkheden geraakt. Tot 1741 werden de boeken in het Nederlands bijgehouden, in dat jaar ging men over op het Hoogduits. In 1775 verviel de eis dat men luthers moest zijn en voortaan werden bijvoorbeeld ook mennonieten ondersteund. De schrijfster heeft de geschiedenis van deze Armen-Casse tegen de achtergrond van de algemene geschiedenis van Hamburg geschetst in een leesbaar boek, met veel gegevens over personen van Nederlandse afkomst. Het werk is niet geannoteerd, maar berust wel op uitvoerig archiefonderzoek.

J.J.W.

Volgens A. Uyttebrouck, 'Hôpitaux pour lépreux ou convents de lépreux? Réflexions sur le caractère des premières grandes léproseries de nos régions à leurs origines', in *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, X (1972) 3-29 zouden de leproserijen of hospitalen voor lepralijders, oorspronkelijk kloosters voor leprozen geweest zijn; dezen zouden eventueel wel bijgestaan zijn door gezonde mensen. Het verdwijnen van de lepra in onze streken zou ten andere ook de omvorming van die hospitalen tot gewone kloosters bewerken.

L.V.B.

Middeleeuwen

Wanneer de Benedictijnen van La Pierre-Qui-Vire voor de onwaardeerlijke reeks over Romaanse kunst die onder hun auspiciën verschijnt ook naar het Noorden de Franse landsgrenzen mochten willen overschrijden, zoals zij het naar het Zuiden en Oosten al hebben gedaan, dan zou hun *Pays-Bas romans*, of althans *Vallée de la Meuse romane (Belgique romane* is al bezet), er zeker anders uitzien, maar toch moeilijk beter of nuttiger kunnen zijn dan *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden* van prof. dr. E.H. ter Kuile (Zutphen: Walburg Pers, 1975, 180 blz., 128 ill., *f* 35. -). In kort bestek worden hier een gecommentarieerde inventaris en een *status questionum* geboden van de geheel of gedeeltelijk Romaanse kerken in België en Nederland (niet in Luxemburg) die zo tot de hedendaagse sensibiliteit spreken. Het zijn er ruim zeventig in België, meer dan vijftig in Nederland. Deze getallen zijn wat geflatteerd, omdat ook kerken die niet meer bestaan, of die niet meer in hun Romaanse gedaante te zien zijn, aandacht hebben gekregen, voor zover de archeologische, schriftelijke of iconografische documentatie dit toelaat. De voornaamste monumenten worden individueel behandeld, andere meer generaliserend. Op iedere bladzijde, in iedere zinsnede, proeft men de expert die met weinig woorden veel weet te zeggen en die nog leesbaar blijft bovendien. De illustratie, met foto's

(vele door de schrijver zelf genomen), plattegronden, doorsneden en reconstitutieschetsen, is functioneel en er is een uitnemende bibliografie. Het werk is een waardige opvolger van wijlen prof. kan. R. Lemaire's *Romaanse Bouwkunst in de Nederlanden* van 1952, dat zich niet tot de gewijde architectuur bepaalde, maar dat in sommige opzichten alweer verouderd is.

Prof. Ter Kuile heeft het begrip ‘Romaans’ ruim opgevat. Enerzijds worden ‘Karolings’ en ‘Ottoons’ of ‘prae-Romaans’ er in begrepen (er is evenwel bitter weinig echt ‘Karolings’ in deze gewesten aan te wijzen), anderzijds ook ‘Romano-Gotisch’. De Munsterkerk te Roermond komt zo ter sprake, maar niet het merendeel van de Fries-Groningse kerken die eveneens onder deze laatste term vallen. Aan de navolgingen van de paltskapel te Aken (die men naar de opzet dus wel ‘Karolings’ kan noemen, wanneer ook gebouwd), alsmede aan de enige bekende koorrotonde, is het eerste hoofdstuk gewijd. Daarna heeft prof. Ter Kuile zijn stof zinvol ingedeeld naar de middeleeuwse bisdommen, die, met de plaatsen van de vermelde kerken, op de schutbladen in kaart zijn gebracht (voor wat de Vier Ambachten betreft niet helemaal juist). Het bisdom Luik, met een uitloper van het aartsdiocees Keulen, heeft zo twee hoofdstukken gekregen, meer dan de helft van de gehele tekst. Kamerijk, Doornik en Terwaan vullen er samen één. Niet alleen waren deze diocesen aanmerkelijk kleiner, maar zij besloegen een gebied dat in de late middeleeuwen grote welvaart en bouwactiviteit heeft gekend, ten deterimente van de oudere kerken. Utrecht, waarbij voor de gelegenheid het munsterse Groningerland is gevoegd, heeft weer een hoofdstuk voor zich alleen, mét een veertigtal monumenten. Het boek kan, ondanks het formaat, ook zeer wel als kunstreisgids worden gebruikt, niet alleen bij bezoeken aan de bekende gebouwen in Maastricht of de bisschopssteden, in Nijvel, Zinnik of Oldenzaal, maar ook bij verkenningen van vaak nog onvermoede schoonheden her en der in de Ardennen en de Lage Landen, van Celles tot Bierum. Alleen zou als inleiding een schets van de algemeen-historische, met name van de religieuze en maatschappelijke, achtergronden van de kerkenbouw niet hebben misstaan. Een halve bladzijde over wereldlijke en kerkelijke organisatie is wel wat erg mager.

A.G.J.

Heinrich Schmidt heeft al vaker in artikelen blijk gegeven van zijn grote kennis van de Friese geschiedenis. Vooral het probleem van de Friese vrijheid interesseert hem. Of hij gelijk heeft met zijn opvatting dat alle inwoners van Friesland sinds de negende eeuw als koningsvrijen beschouwd moeten worden, blijve daargelaten. In ieder geval beseft hij heel duidelijk dat ook in de elfde en twaalfde eeuw de Friese landen op sociaal gebied geen egalitair paradijs vormden. Hoe de toestand dan wel was probeert hij uiteen te zetten in H. Schmidt, ‘Adel und Bauern im friesischen Mittelalter’, *Niedersächsisches Jahrbuch*, XVL (1973) 45-95. De kernvraag is of er gedurende de gehele middeleeuwen in Friesland een adel bestaan heeft. In de *lex Frisionum* is inderdaad sprake van edelen met een hoger weergeld, maar in de voor alle Friese zeelanden geldende zeventien keuren uit de elfde eeuw, is daarvan niets meer te bemerken. Schmidt gelooft niet dat de ‘nobiles’ die in de dertiende eeuw zeer talrijk blijken te zijn of de hoofdelingen uit de late middeleeuwen afstammen van de edelen uit de *lex Frisionum*. Na de negende eeuw waren alle Friezen immers vrij, dus edel, maar dat gold alleen voor de eigenerfden; de pachters, knechten en andere bewoners werden er niet toe gerekend. De laat-middeleeuwse hoofdelingen tenslotte kwamen voort uit de kringen der gemeenvrijen, maar zij maakten het beste gebruik van de aanwezige mogelijkheden om rijkdom en daardoor macht en invloed te verkrijgen. Daardoor kregen zij een smaak naar heerschappij zoals andere heren en dat maakte het voor hen ook gemakkelijker om te pakteren met Holland, Bourgondië, Gelre of

Saksen. Schmidt schrijft moeilijk, ontleent zijn voorbeelden veelal aan Oost-Friesland, maar heeft zijn onderwerp dusdanig uitgediept dat het ook voor Nederlanders van grote waarde is.

H.P.H.J.

In de Bibliothèque Nationale berust een elfde-eeuws sacramentarium, afkomstig uit het klooster Echternach. Op de folio's 1 en 2 staan daarin lijsten van Hollandse kerken. Deze zijn onder andere door Oppermann gepubliceerd in de *Fontes Egmundenses* en tot nu toe nam men aan dat die waren opgesteld met het oog op de geschillen over de zogenaamde Willebrorduskerken in Holland. D.P. Blok, 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', *Naamkunde*, VI (1974) 167-184 bewijst mijns inziens overtuigend, dat de namen voorkomen op een los, later in de codex ingeschoven dubbelvel, en dat ze een onafhankelijke overlevering vertegenwoordigen, los van de spelling der namen in de desbetreffende oorkonden; Blok maakt aannemelijk, dat het hier notities betreft van monniken, die in de elfde eeuw de kerken van het klooster gevisiteerd hebben. Maar dan zijn deze namen ook historisch van groot belang en Blok demonstreert dat door onder andere waarschijnlijk te maken, dat het bericht in de Egmondse evangelieaantekeningen dat Dirk II al de kerken van Noordwijk en Voorhout aan het klooster Egmond heeft geschonken, waar is. Als eerste vestigt Blok ook de aandacht op de kerken in Friesland, die Echternach blijkens deze lijsten bezat, namelijk te Wicsile (= Terschelling), Ambulon (= Ameland) en Holeuurt (= Holwerd). Ze werpen licht op de vroege bewoningsgeschiedenis van de Waddeneilanden. Aantrekkelijk is zijn gissing dat de traditie, dat er in de negende eeuw een Benedictijnerklooster op Ameland was gesticht, dat circa 1100 naar Foswerd zou zijn verplaatst, ontstaan is doordat Foswerd omstreeks die tijd het Echternachse bezit aldaar heeft verkregen. Het is een scherpzinnig artikel, steunend op een respectabele kennis van toponymie, diplomatiek en paleografie en Oppermanns constructies moeten alweer een veer laten.

H.P.H.J.

J. Brouwers, 'Een muntatelier in Pietersheim', *Limburg*, LIV (1975) 3-10 beschrijft twee zilvermunten geslagen in opdracht van Willem II, heer van Pietersheim (het huidige Lanaken) (1296-1319) en een groot, een nabootsing van een munt van Lodewijk van Nevers, rond 1340 in opdracht van Arnold van Lanaken, heer van Stein, mogelijk een broer van Willem, geslagen.

R.V.U.

Dordrecht bezat in de veertiende eeuw een belangrijke scheepsbouw, die vooral na de Elizabeth's vloed van 1421 geleidelijk verminderde. Van meer dan locale betekenis was de Dordtse scheepsbouw in de zestiende tot en met de achttiende eeuw niet. De gildeorganisatie bleef evenwel in stand en werd in de tijd van de Republiek een verstarde. Toch kon in de negentiende eeuw Dordrecht weer naar voren komen met de bouw van bijvoorbeeld een groot aantal Oostindiëvaarders. Volgens R.W. Unger in 'Wooden Shipbuilding at Dordrecht', *Mededelingen Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXX (1975) 5-19 was dit te danken aan het samengaan van een beperkt aantal personen uit de houthandel en scheepsbouw en aan het feit dat 'skilled labour' door de gildeorganisatie niet verloren was gegaan. Hierbij worden met name Jan Schouten en Cornelis Gips genoemd. Dordtse klippers verwierven grote bekendheid.

J.R.B.

R.W. Unger neemt het in ‘Regulations of Dutch Shipcarpenters in the Fifteenth and Sixteenth Centuries’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 503-520 op voor het gildewezen. Hij betoogt dat althans in de vijftiende en zestiende eeuw de scheepstimmerliedengilden in Holland en Zeeland een positieve invloed gehad hebben. Hun regels waren

niet strak; zij boden economische voordelen, doordat zij stabiliteit brachten, prikkelden tot technische vernieuwingen en zorgden voor een goede vakopleiding. Daarbij gaat Unger aan de hand van nieuw archiefmateriaal in op de oorsprong van deze gilden en hun organisatie. Aan het slot poogt hij het contrast met de zeventiende eeuw te verklaren.

J.R.B.

K.P. Timmer betoogt in 'Waardelen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCI (1974) 64-74 dat bij de vaststelling van de gerechtigheden in de Drentse marken in de middeleeuwen ieder oorspronkelijk erf één vol waardeel kreeg. Aanvankelijk was het waardeel nauw verbonden met het erf, vanaf het midden der vijftiende eeuw werd dit ook afzonderlijk verhandeld.

Th.S.H.B.

Onder de lange maar sprekende titel 'Pots de vin, cadeaux, racket, patronage. Essai sur les méchanismes de décision dans l'état bourguignon', *Revue du Nord*, LVI (1974) 341-364, verstrekt A. Derville een rijk exposé over de verschillende niveaus van protectie, omkoperij en corruptie in de Bourgondische vijftiende maar ook in de Habsburgse zestiende-eeuwse Nederlanden. Naast een goed gebruik van gepubliceerd materiaal, kon de auteur ook beroep doen op suggestieve onuitgegeven archiefbronnen. Merkwaardig is in ieder geval dat hij - in tegenstelling met vroegere resultaten van bekende historici - tot het besluit komt dat ongeregeldheden en corruptie ook in de zestiende-eeuwse publieke sector geenszins verdrongen waren geworden. Nieuwe en uitgebreider onderzoekingen zijn uiteraard nog wel noodzakelijk om de 'besluitvorming' grondig door te lichten. De studie van Derville kan echter voor andere vorsers wellicht een stimulans betekenen.

M.B.

Een van de mooiste scheppingen van de Vlaamse boekverluchters die voor het hof van Bourgondië hebben gewerkt is het getijdenboek van hertogin Maria (Cod. 1857 van de Österr. Nationalbibliothek Wenen): een product van vele handen uit de jaren zeventig van de vijftiende eeuw. Zijn faam in beperkte kring dan, dankt het vooral aan enkele bladen die van een hoogst originele conceptie getuigen en die de nieuwe stijl van de *trompel'oeil*-randversiering aankondigen. De kunstenaar aan wie de eer van deze inventie toekomt, en voor wie op stilistische gronden een heel oeuvre is geconstrueerd, was als de 'Meester van Maria van Bourgondië' bekend. Vermoedens omtrent zijn identiteit (Alexander Bening?) hebben plaatsgemaakt voor redelijke zekerheid sinds de Gentse kunsthistoricus A. de Schrijver de naam van Nicolaes Spierinc heeft gevonden. Dr. De Schrijver heeft trouwens meer kwesties betreffende het getijdenboek opgehelderd, zowel in zijn dissertatie van 1957 over *De miniaturisten in dienst van Karel de Stoute* als in een verhandeling bij de facsimile-uitgave van het Weense kleinood die hij, tien jaren later, samen met de Oostenrijkse codicoloog F. Unterkircher heeft verzorgd. Aangezien de prijs van deze publicatie, in guldens, een eind in de vier cijfers liep, zal de verbreiding ervan maar gering zijn geweest.

Nu is, onder de naam van de andere uitgever, bijna gelijktijdig in het Duits en in Nederlandse vertaling, een bloemlezing verschenen, die 48 van de 378 foliozijden en 43 van de 74 miniaturen bevat, in zeer goede kleurenreproducties, nagenoeg op

ware grootte: F. Unterkircher, *Getijdenboek voor Maria van Bourgondië* (Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1974, 174 blz.). Het boekje heeft blijkbaar geen andere pretentie dan een plezierige kennismaking te bieden met een klein meesterwerk uit de Herfsttij. Daarin is het ook wel ge-

slaagd, als men zich tenminste over de ergernis, die de miserabele rafelige bladspiegel kan opwekken, wil heenzetten. De platen worden begeleid door de juiste toelichting die nodig is (laat men echter niet menen dat in de miniatuur 'Christus voor Pilatus' de exotiserende costuums 'een indruk geven van de heersende mode in de hoofse kledij', zoals op bladzijde 87 wordt verkondigd!). Om de lezer-kijker afwisseling te bezorgen worden de facsimiles bij plukjes gepresenteerd telkens gescheiden door een paar bladzijden tekst over functie en structuur van een getijdenboek, de verluchters, de opdrachtgever en eigenaars, enz. De Schrijver's bevindingen zijn daarin opgenomen, maar niets van zijn bewijsvoering. Want het boek is gespeend van ook maar het meest bescheiden apparaat. Geen noten, geen bibliografie. Zelfs de bibliotheek-signatuur van het handschrift schijnt vergeten, al worden de foliozijden conscientieus gegeven. De vertaling, door Titia Jelgersma, is over het algemeen intelligent en laat zich vlot lezen. Maar waarom het Huizinga-citaat op bladzijde 115 niet in de oorspronkelijke Nederlandse vorm gegeven? En de laatste zin op bladzijde 73 is toch wel nonsens.

A.G.J.

Op basis vooral van twee denombrementen, respectievelijk uit de jaren 1481 en 1562 (aangevuld met een gelijkwaardig dokument uit 1606) heeft J. Roelandt een uitgebreide beschrijving kunnen geven van 'De Wervikse heerlijkheid Oosthove', *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, XXXIX (1972) 3-92. De bestudeerde heerlijkheid was één der 383 achterlenen van Nevele, zelfs een heerlijkheid afhangend van de Oudburg van Gent. Oosthove wordt behandeld na de verdeling van 1391, dat wil zeggen dat het hier nog gaat om een derde deel van de vroegere omschrijving. Een goed uitgewerkte klapper is beslist ook een nuttige appendix.

M.B.

C.A. van Kalveen geeft in 'Het beheer van het drost- en rentambt Coevorden en Drenthe in de vijftiende eeuw', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCI (1974) 20-50 een overzicht van de inkomsten uit een tot nu toe onuitgegeven rekening van de rentmeester, drost, en slotvoogd van Coevorden Johan Stelling, over de periode 1 augustus 1489 tot 31 juli 1490. De rekening sloot met een batig saldo van 4257 arnoldus gulden voor bisschop David van Bourgondië.

Th.S.H.B.

In *Quaerendo*, IV (1974) iii, 214-236 heeft P.F.J. Obbema een beschouwing gepubliceerd over de bibliotheek van het klooster Lopsen bij Leiden, 'A Dutch Monastery Library of c. 1495. Hoewel dit klooster, dat aansluiting had gezocht tot de Congregatie van Windesheim, niet zo bekend is, is het toch van belang omdat zijn archief goed bewaard is en omdat een enkele jaren geleden gevonden bibliotheekcatalogus waarschijnlijk ook hier uit afkomstig is. Deze catalogus uit het eind van de vijftiende eeuw gunt ons een blik in het bestand van een grote bibliotheek uit de sfeer van de Moderne Devotie, die meer dan tweehonderd delen bevatte.

W.R.H.K.

Nieuwe geschiedenis

In ‘Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt in den Niederlanden vom Spätmittelalter bis zur Schwelle des Industriezeitalters’ in: H. Kellenbenz, ed., *Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt. Bericht über die 4. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in Wien am 14. und 15. April 1971* (Wenen, 1974) 47-68, geven J.A. van Houtte en R. van Uytven een zeer goed overzicht van alle ingrijpen van vorst, centrale regering en stadsbesturen met een duidelijke weerslag op de economie (ook verschenen als *Historica Lovaniensia*, XXIV, Leuven, 1974).
L.V.B.

De uitwerking van de uiteindelijk op Beda teruggaande Hengist-en-Horsa-traditie in de Friese geschiedschrijving van de zestiende eeuw is het onderwerp van een studie van J. van der Kooi, getiteld ‘Hengist en Horsa. De tradysje bij de 16de-ieuske Westerlauwersk-Fryske skiedskriuwers’, *Us Wurk*, XXIII (1974) 1-56. Van der Kooi onderzoekt minutieus de vermeerdering van het aantal motieven, waarna hij laat zien hoe de kritisch ingestelde Emmius het merendeel hiervan weer laat vallen. Aan het artikel is een aantal bijlagen met kroniekfragmenten toegevoegd.
O.V.

De in 1513 officieel aan het licht gekomen financiële en disciplinaire wansituatie van het in 1484 gestichte Leuvense universitaire Sint-Donaascollege, dat qua geest en organisatie aansloot bij de traditie van de middeleeuwse collegestichtingen, wordt door E. de Maesschalk aan de hand van een smeekschrift belicht in ‘Een sociaal drama in het Sint-Donaascollege (1513)’, *Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving*, XVI (1974) 65-79 (ook verschenen als *Historica Lovaniensia*, XXX, Leuven, 1974). De titel dekt een rijkere lading dan men op het eerste gezicht zou vermoeden.
L.V.B.

De dominicaan Eustachius van Zichem, tevoren Erasmus' collega te Leuven, viel in 1531 in een pamflet de orthodoxie van het ‘Enchiridion’ van de grote humanist, waarin hij een weerklank van Luthers leer van de ‘sola fides’ dacht te vinden, scherp aan. Het zeldzame geschrift werd uitgegeven en van een inleiding en van annotatie voorzien door Joseph Coppens, *Eustachius de Zichinis Erasmi Roterodami canonis quinti interpretatio. Le dernier écrit louvaniste antiérasmien édité, introduit et annoté* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Letteren, LXXV; Brussel: Paleis der Academiën, 1975, 119 blz.).
J.A.V.H.

In een goed uitgebalanceerd artikel beschrijft H. Soly, ‘De aluinhandel in de Nederlanden in de 16e eeuw’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LII (1974) 800-857. Wie niet vertrouwd zou zijn met aluin moet uiteraard vooraf weten dat ‘dit dubbelzout van aluminium- en kaliumsulfaat één der meest onontbeerlijke grondstoffen was voor de textielnijverheid... Voor de ververs was dit produkt nl. een onmisbaar beitsmiddel om bepaalde kleurstoffen te fixeren... een regelmatige aluinimport was voor alle textielproducerende Europese staten bijgevolg van cruciaal

belang'. De auteur stelt daarbij terecht dat alle ondernemers in de vroegkapitalistische expansiefase zochten naar monopo-

listische praktijken en dat daarvoor de produkten moesten worden gekenmerkt door ‘een beperkt en geconcentreerd aanbod, een weinig of niet elastische vraag en een volledig gebrek aan surrogaten’. In een eerste deel (803-843), chronologisch opgevat, beschrijft Soly achtereenvolgens de Nederlandse aluinimport (1501-1520), de prijsstijging der jaren dertig, het monopolie van Gaspar Ducci (1544-1549), de regeringscontracten met de Grimaldi's en de Sauli's (1551-1567), de firma Schetz en de import van Spaanse aluin (1555-1568), de Pallavicino's en de Nederlandse import (1569-1587) en tenslotte de Luikse produktie (1588-1598). In een tweede gedeelte (843-856), systematisch opgevat, bespreekt de auteur op grondige wijze de monopolies en prijzen, de Italiaanse en Spaanse aluin (tweede helft zestiende eeuw), de distributie te Antwerpen (1556-1587) en tenslotte de import van de aluinhandel op de Antwerpse stadsfinanciën. In een boeiend besluit onderstreept Soly onder meer dat de aluinhandel behoorde ‘tot de zeldzame - de enige? - sectoren van het economisch leven in de Nederlanden die reeds vanaf het midden der 16e eeuw aan een bestendige en daadwerkelijke controle vanwege het centrale bestuur waren onderworpen’.

M.B.

De bijzonder fraai uitgegeven, te Utrecht verdedigde kunsthistorische dissertatie van D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Alphen aan de Rijn, 1975, 186 blz.) is ook voor de historicus van belang. Heel wat essentiële trekken van het ingewikkeld politieke bestel van de Nederlandse republiek krijgen in dit boek duidelijker relief. Dit geldt met name voor de positie van Amsterdam. De Amsterdamse zelfstandigheidspolitiek, de Amsterdamse stadstaatsaspiraties komt (komen) bij voorbeeld wel heel duidelijk tot uiting bij het bezoek van Maria de Medicis aan Amsterdam in 1638. Heel interessant is ook het officiële bezoek van enkele leden van de Oranje-dynastie aan de stad in 1659. Terwijl de officiële politiek van de Staten van Holland toentertijd anti-monarchaal en anti-orangistisch was, schroomde de eigengereide Amsterdamse regering niet het Oranje-huis bij die gelegenheid danig te bewieroken.

Het uitvoerigst is schr. in zijn behandeling van de triomfale intocht van Willem III in Den Haag in 1691. Ruime aandacht besteedt hij daarbij aan de artistieke en propagandistische activiteiten van Romein de Hooghe.

J.C.B.

H. de Schepper, ‘Regeringsbeslissingen in bestuurszaken, 16e-18e eeuw. De benoeming van hoge magistraten en ambtenaren, ± 1550-± 1650’, *De besluitvorming vroeger en nu*, 71-104, onderzoekt hoe de voorzitter van de Grote Raad van Mechelen in 1583-1585 werd aangesteld. Bij het overlijden (24 augustus 1583) van Jan van Glimes, heer van Waterdijk, verzocht de gouverneur-generaal Alexander Farnese aan de Raad drie kandidaten voor te dragen. Bij de verkiezing die deze daarover hield kwamen drie kandidaten uit de bus, die door de landvoogd in die volgorde aan Filips II werden voorgesteld ter nominatie. Dezelfde dag schrijft hij echter een brief in geheimschrift waarin hij aandringt op de benoeming van Jan van der Burcht, de tweede kandidaat. De eerst genomineerde heeft hij waarschijnlijk niet graag als persoonlijk vertrouwensman gemist. Op 12 december 1584 werd Van der Burcht door de koning benoemd. Bij de benoemingen, zelfs van voorzitters van justitieraden, gebeurde het slechts zelden dat deze raden niet werden geraadpleegd. Vertogen,

aanbevelingen van derden, rekwesten van kandidaten en adviezen van diverse instellingen kunnen een invloed hebben maar in hoofdzaak slechts zó dat met de rangorde der voorgedragen kandidaten geen rekening wordt gehouden.

R.V.U.

Een niet onaardige publicatie betreffende de geschiedenis van de Karmel te Leuven is door P. Sérouet verzorgd onder de titel: 'Quinze lettres de la mère Isabelle de Saint-Paul (Chavarria Fransarsens) (1560-1641)', *Revue d'histoire ecclésiastique*, LXIX (1974) 38-67, 395-424. Een vijftiental brieven, bewaard in de bibliotheek van Besançon, zijn geschreven door de eerste Karmelpriorin van Leuven en allen gericht aan Philippe Chifflet, abt van Bellefontaine. In de inleiding worden interessante gegevens verstrekt over de 'uitzwerming' van die kloosters in de Zuidelijke Nederlanden. De oorspronkelijk in het Spaans gestelde brieven, alsmede een keurige vertaling in het Frans en een overvloedige annotatie, betekenen beslist een aanwinst voor diegenen die zich voor het geestelijk milieu van de jaren 1634-1636 interesseren.

M.B.

J. Brouwers, 'Gelinden en omstreken tijdens de Tachtigjarige oorlog', *Limburg*, LIV (1975) 63-84 tekent met tal van citaten de desolaties en verwoestingen op het platteland tijdens het laatste kwart der zestiende eeuw. Opvallend is dat de verwoestingen en plunderingen vanwege Spaanse muitende soldaten aanhouden tot 1604 en dat opnieuw vanaf 1618 met een tragische regelmaat de oorlogsvernielingen en afpersingen duren tot 1654.

R.V.U.

'De diaconie der gereformeerde kerk te Tiel van 1578 tot 1795' is door H. ten Boom in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LV (1974) 32-69 nog breder behandeld dan de titel zegt, want de auteur heeft ook middeleeuwse gegevens aangaande sociale zorg opgediept. Na de reformatie kreeg de gereformeerde diaconie de zorg voor de thuiszittende gereformeerde armen. Als protestantiseringsinstrument heeft zij niet gediend want al heel spoedig stelde de overheid een armenkamer in. Het diakenambt op zichzelf was te min dan dat de magistraat er zelf leden voor aanwees. Via de ouderlingen kon er desnoods van overheidswege toch wel worden bijgestuurd. Plichtsgetrouw deden de diakenen hun werk, zoals blijkt uit de getallen van bedeelden, de gegevens over de aard van de steun en in welke nood moest worden voorzien. Interessant zijn tenslotte de mededelingen over een wol- en sajetfabriek annes armenschool en het signaleren van de toenemende offervaardigheid in de eredienst voor het diaconale werk, ook toen er geen zieltjes mee te winnen waren.

O.J.D.J.

Een geleerde vriend van Aernout van Buchell wordt door J.J.B.M.M. Sterk voorgesteld in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 108-162. 'Johannes de Witt Stevenszoon' komt uit door Van Buchell bewaarde brieven en aantekeningen te voorschijn als een minnaar van de oudheid en de beeldende kunsten, die ook zelf bekwaam en vernuftig de tekenstift wist te hanteren. Portretten die hij ter ere van zijn overleden vader liet vervaardigen, worden toegeschreven aan Joachim Wttewaal. Opvallend is, dat hieruit rond 1600 De Witts trots spreekt op een wapenfeit van die vader: de verdediging van Vreeswijk in 1567 tegen de Geuzen. De roomskatholieke zoon kon nog in 1608 kanunnik worden van het reeds geseculariseerde kapittel van St. Marie te Utrecht. Een facet van zijn wetenschappelijke activiteiten is verder zijn revisiewerk te Parijs aan Franse kronieken; vrij recent is daarvan een handschrift bekend geworden.

L.V.T.

Aan het vierhonderdjarig bestaan van de Leidse universiteit zal door de redactie van het tijdschrift *Quaerendo* met niet minder dan drie achtereenvolgende afleveringen van haar

vijfde jaargang (1975) aandacht worden geschonken. In het onlangs verschenen eerste nummer zijn artikelen opgenomen van Paul Dibon, ‘L'Université de Leyde et la République des Lettres au 17e siècle’ (4-38), E. HulshoffPol, ‘What about the Library? Travellers' Comments on the Leiden Library in the 17th and 18th Centuries’ (39-51) en Rudolf E.O. Ekkart, ‘Portraits in Leiden University Library’ (52-65).
W.R.H.K.

Hoewel het nuttige artikel van John J. McCusker, getiteld: ‘Les equivalents des poids et mesures du commerce colonial au XVIIe et XVIIIe siècles’, *Revue française d'histoire d'outre-mer*, LXI (1974) 349-365 anders dan de titel doet vermoeden, slechts handelt over de transatlantische handel in suiker, melasse en rum, heeft het toch zin het hier te vermelden, daar het onder andere gegevens verschaft over Nederlandse en koloniaal-Nederlandse gewichten en maten in vergelijking met andere.
W.Ph.C.

De tijdgenoten en de latere geschiedschrijving schreven de welvaart van de Republiek toe aan de overvloed van haar geldmiddelen. Michel Morineau, ‘Quelques remarques sur l'abondance monetaire aux Provinces-Unies’, *Annales E.S.C.*, XXIX (1974) 767-776, poogde die overvloed te meten. Daartoe doet hij een beroep op de metaaldekking van de Amsterdamse Wisselbank, en op de muntslag. Maar de rekeninghouders van de bank dienden hun rekeningen alleen maar te dekken in zover hun verrichtingen dit vereisten, en naast de eigen speciën circuleerden er voor een aanzienlijke waarde buitenlandse. Wat er ook van zij, de behoeften van de handel legden een zo grote uitvoer van munt op, dat het positieve saldo voor de binnenlandse circulatie niet groot kon zijn: 500.000 tot een miljoen gulden in de zeventiende, het dubbele tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. Eerder dan op een belangrijke muntschat steunde de handel daarom eerder op zijn gevorderde techniek, die het beroep op hard geld verminderde.
J.A.V.H.

In het genealogisch tijdschriftje *Mensen van vroeger* (mei 1974) 97-98 oppert mevrouw Winkel-Rauws in een artikel ‘Familie-leed op het schilderij Las Lanzas van Velasquez’, de mening dat de opvallende jongeman in het wit Willem van Nassau-La Leck zou zijn, de natuurlijke zoon van prins Maurits, die kort daarna luitenant-admiraal zou worden. Het is verre van onwaarschijnlijk.
W.Ph.C.

Ondergetekende tracht in de *Bijdragen tot de Taal-*, *Land- en Volkenkunde*, CXXX (1974) 297-305 antwoord te geven op de vraag: ‘Wie was de schrijver van de “Tegenwerpinge” tegen Coen's kolonisatieplannen?’. Daar het een man was, die in 1623 tot de bewindhebbers behoorde, het jaar, waarin Coen zijn plannen indiende bij Heren XVII en die bovendien blijkbaar Zuid- en Oost-Azië in VOC dienst bezocht had, kan waarschijnlijk worden gemaakt dat hij Hendrick Brouwer moet zijn geweest, de latere gouverneur-generaal.
W.Ph.C.

Hoe voorzichtig men moet zijn met de identificatie van portretten kan men lezen bij R.E.O. Ekkart in 'Iconografie van Daniel Heinsius', *Jaarboek van het centraal bureau voor genealogie*, XXVIII (1974) 46-62. De dertig thans bekende portretten van deze Leidse hoogleraar zijn op vier prototypen terug te voeren, van elk waarvan een voorbeeld is weerge-

geven. Een vijfde afbeelding toont het portret van een niet op Heinsius gelijkend man, dat echter al ruim honderd jaar voor een portret van Heinsius is gehouden.
E.P.D.B.

Basismateriaal voor biografieën draagt H.P. Fölting aan in een serie artikelen over 'De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland. Een genealogische benadering', *Jaarboek van het centraal bureau voor genealogie*, XXVII (1973) 294-343, XXVIII (1974) 242-265, waarvan er nu twee verschenen zijn, eindigend met Jacob Cats. Behalve genealogische gegevens vindt men hierin ook gegevens over woning, vermogen en loopbaan, alsmede over vindplaatsen van archivalia voor zover nog aanwezig en een uitgebreid notenapparaat en opgave van literatuur, zowel over de personen afzonderlijk als over het ambt als zodanig. De serie wordt vervolgd.
E.P.D.B.

Hoewel Jan van Riebeeck als stichter van Zuid-Afrika zeker niet te klagen heeft over gebrek aan belangstelling bij latere geslachten, ontbrak toch eigenlijk een goede biografie. Weliswaar heeft E.C. Godée Molsbergen er een geschreven, maar die voldoet niet geheel en dateert bovendien van 1912 (het deeltje in de Patria-reeks van 1937 is daar slechts een samenvatting van). Nu valt het ook niet mee, aan een slechts iets boven de middelmaat uitstekend man als Van Riebeeck een gehele biografie te wijden, hoe belangrijk zijn stichting later ook geworden mag zijn. Mej. dr. Anna Böeseken is er echter in geslaagd een alleszins acceptabel boek te schrijven, *Jan van Riebeeck en sy gesin* (Kaapstad: Tafelberg Uitgevers, 1974, 285 blz., geïll., R 13,70).

Terecht heeft zij zich geconcentreerd op Van Riebeecks werkzaamheden en belevenissen, zodat zijn persoon als het ware uit zijn tijd en daden gaat spreken. Gebaseerd op zeer grondige archiefkennis, de stukken soms haast op de voet volgend, beschrijft zij wat te vinden is van de levensloop van de Culemborgs-Schiedamse chirurgijn-VOC-dienaar, zowel zijn afkomst en de schaarse jeugdgegevens, als de tien jaren aan de Kaap en de lotgevallen van hemzelf en zijn gezinsleden daarna. Zodoende is haar boek veelszins een uitstekende geschiedenis van de kinderjaren van de Kaapse nederzetting, waarin Van Riebeeck al zijn optimisme, geloof en doorzettingsvermogen nodig had ter overwinning van allerhande moeilijkheden.

Voorzichtig wikkend en wegend komt dr. Böeseken zo ook tot een beeld van de persoon van Van Riebeeck, waaraan de schaduwpartijen (karakterzwakten) niet ontbreken. Haar oordeel is over het geheel echter positief. Van Riebeecks volharding, werkkracht en ondernemingszin, zijn houding tegenover VOC-personeel en Hottentotten, zijn kennis van zaken, maakten hem toch tot de juiste man voor een meer dan gewone prestatie. Mej. Böeseken gelooft niet, dat het juist is in Van Riebeeck slechts de naar carrière hakende VOC-dienaar te zien, die niets liever wilde dan naar de Oost verlost te worden, maar door te gering aanzien bij Heren Majores zijn kans niet kreeg: hij raakte wel degelijk gehecht aan zijn Kaapse nederzetting (waar hij trouwens ook nogal wat grondbezit had). Zo'n eindoordeel blijft uiteraard altijd, behalve een kwestie van wikken en wegen, een subjectief element bevatten; onbetwist heeft de schrijfster echter een boek geschreven, dat geen jubelende vergoding bevat, maar een evenwichtig, sympathiserende weergave van uitmuntend beheerst bronnenmateriaal.

G.J.S.

In het Zuidafrikaanse tijdschrift *Historia* (december 1973) staan van de hand van C. de Jong twee kleine bijdragen over Van Riebeek. Onder de titel ‘Een verklaring door An-

thony van Riebeeck als scheepschirurgijn in 1636' (231-233) wordt een door de vader van Jan afgegeven certificaat over een na een vechtpartij gestorvene afgedrukt. Het andere 'Een echt en twee vermeende afbeeldingen van Jan van Riebeeck' (234-237) noemt, terecht het portret door Dirk Craey (Rijksmuseum, nr. 734) echt en wijst, evenzeer terecht, een schilderij uit 1661 af (sedert kort in Zuid-Afrika, en Rijksmuseum nr. 244a). Op gezag van Ton Koot ziet De Jong in dit laatste de gouverneur-generaal Joan van Hoorn, mijns inziens ten onrechte. Het toont een bolwangige, wijdogige, volgens De Jong 'opgeblazen en ongezonde' man met een commandostaf en een kraag naar de mode van ± 1655 tot 1680. De beide bekende portretten van Van Hoorn laten een veel minder bolwangige zien met half dichtgeknepen ogen en een typerende schuchtere gelaatsuitdrukking, die de bolle man mist. Van Hoorn was, totdat hij in 1702 als negenenveertigjarige gouverneur-generaal werd, een typische bureauman, die nimmer een commando had. Het portret zou dus pas in het genoemde jaar of later geschilderd kunnen zijn en het valt niet aan te nemen dat Joan zich daarvoor zo oudmodisch zou hebben uitgedost. De berg op de achtergrond hield men vroeger voor de Tafelberg, maar dit wordt nu weggeredeneerd als 'te weinig sprekend'. Ik zou daaraan willen vasthouden en, veronderstellenderwijze, in de man willen zien Gerrit van Harn, Jan van Riebeeck's oom, die hem in 1661 zou opvolgen aan de Kaap, maar die op de uitreis stierf. Hij zou zich dan voor zijn vertrek uit Nederland moeten hebben laten portretteren. Het schilderij is dan met vierentwintig andere schilderijen uit de familiegroep Van Riebeeck-Van Hoorn in de collectie van Swinderen en daarmee aan het Rijksmuseum gekomen.

W.Ph.C.

De uitgeverij Ros Beiaard te Antwerpen liet in 1974 het in 1627 te Antwerpen bij Hieronymus Verdussen gedrukte 'Muntenboek' in facsimile herdrukken. Het gaat in feite om de *Carte ou Liste Contenant le prix de chacun Marcq*, *Once*, *Estrelin & As*, *poids de Troyes de toutes les especes d'or & d'argent deffendues*, *legieres*, *ou trop usées*, *& moyennant ce declarées pour billon*, *comme les Maistres des Monnoyes & Changeurs sermentéz sont tenuz d' en payer pour icelles*, *selon l'Ordonnance de Sa Maiesté*, *faicte par les Generaulx des Monnoyes*, *au mois de Mars 1627*, *avecq les figures desdictes especes*, een aanhangsel op de in deze titel vermelde muntsaneringsordonnantie van maart 1627, waarin een reeks Duitse en Franse munten waardeloos en in te leveren verklaard werden. Onderhavige lijst was dan bedoeld om de geëvalueerde, zowel als de waardeloos verklaarde stukken naar uitzicht, gewicht en waarde beter te leren erkennen. De lijst is een redelijk volumineus boek van 288 bladzijden met afbeeldingen van ca. 2300 munten in kruis- en muntzijde. Deze luxueuze heruitgave, waarvoor A. Leuridan een niet altijd geslaagde historische toelichting schreef, is nuttig voor numismaten en historici.

L.V.B.

H.L. Houtzager schetste in het *Maandblad Oud-Utrecht*, XLVII (1974) 69-71, de loopbaan van de remonstrantse arts IJsbrand van Diemerbroek en diens activiteiten als hoogleraar (1649-1674) aan de medische faculteit van de Utrechtse universiteit.

L.V.T.

Bij de veroordeling van de vijfjansenistische stellingen door de paus in 1653 en 1656 was de vraag niet alleen of deze stellingen als ketters moesten beschouwd worden zo als zij daar lagen, (uti jacent) maar of zij ook in die vorm door Jansenius waren neergeschreven en of hij er misschien toch een orthodoxe zin aan had gegeven. Normaal spreekt Rome zich uit

over de leer, niet over feitelijkheden, maar in 1656 heeft Alexander VII niet alleen de stellingen opnieuw veroordeeld, maar tevens vastgesteld dat deze stellingen voorkwamen in het boek *Augustinus* van Jansenius. Over de voorgeschiedenis daarvan handelt het artikel van L. Ceyssens, 'Le "fait" dans la condamnation de Jansénius et dans le serment antijanséniste', *Revue d'histoire ecclésiastique*, LXIX (1974) 697-734. Met een bewonderenswaardige kennis van zaken legt hij het geïntrigeer en gekonkel van de anti-jansenisten in Rome bloot. Met name de Romeinse advocaat Francesco Albizzi speelde daarin een weinig fraaie rol. Men greep bijvoorbeeld terug op de veroordeling van stellingen van Baius in 1567, waarbij duidelijk de bedoeling had voorgezeten om de man zelf zo veel mogelijk te sparen, maar geslepen Jezuïeten veranderden de betekenis van de veroordeling door daarin een komma toe te voegen. In Rome besefte men ook wel het gevaar dat men op die manier gedwongen kon worden ook werken van de kerkvader Augustinus zelf te moeten veroordelen, maar toch zette men door tot groot onheil van de Kerk. Opvallend is de irenische toon van pater Ceyssens, wiens sympathie in dit artikel veel meer bij de jansenisten lijkt te liggen dan omgekeerd.

H.P.H.J.

Veel geduldig speurwerk en grote kennis van zaken vormen de grondslag voor het boek van de cultuurhistoricus D. Bax, *Het oudste Kaapse zilver 1669-1751* (Verhandelingen der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. LXXXVI; Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1974, 208 blz., geïll., *f* 65. -). Prof. Bax beschrijft veel zilver, voor een niet gering gedeelte voorwerpen besteld door kerkelijke en (semi-)overheidsinstanties, aan de Kaap aanwezig (geweest) en daar gemaakt. Sommige van die voorwerpen zijn door hem zelf 'ontdekt' - zijn meest opzienbarende vondst is wel een zilveren Avondmaalstel uit 1669, een product van 'Daniel de silleversmit en ketelaer', die in de Compagniesboeken vermeld staat als adelborst. De aardigste vondst is naar mijn smaak een huwelijkspenning uit 1685. Behalve deze en meer nog steeds aanwezige producten van Kaapse zilversmeden heeft het uitgebreide archivalische onderzoek van Bax nog vele verdere aanwijzingen over zilversmeden aan de Kaap en hun werk opgeleverd. Bax' boek is zodoende een catalogus van al wat over het oude Kaapse zilver bekend is, een belangrijke aanvulling en verbetering van David Heller, *A History of Cape Silver* (Kaapstad, 1949). Door de vele gegevens over de zilversmeden, de opdrachtgevers etc., levert dit boek bovendien interessante bouwstoffen niet slechts voor de geschiedenis van dit edele ambacht, maar ook voor de sociale geschiedenis van de Kaap in de koloniale periode.

G.J.S.

Informatie over de interne organisatie en de sociale positie van bestuurders en aandeelhouders van VOC en WIC is altijd nuttig, want zoveel weten we er eigenlijk nog niet van. N.H. Schneeloch, 'Die Bewindhebber der Westindischen Compagnie in der Kammer Amsterdam 1674-1700', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 1-52, geeft deze informatie voor een beperkte tijdsruimte, na een grondig en moeizaam onderzoek vooral in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag en het gemeente-archief in Amsterdam. De behandelde periode is des te interessanter, omdat deze de beginjaren omvat van de nieuwe, kleinere compagnie, die in 1674

werd opgericht na het failliet van de eerste. De aansluiting daarmee werd verzekerd doordat - volgens het octrooi - van de tien bewindhebbers van de kamer Amsterdam er drie genomen moesten worden uit de oud-bewindhebbers van de eerste compagnie en drie uit de depositanten (dat wil zeggen bezitters van schuldvorderingen). Maar naarmate die uitstierven werden de bewindhebbers verder

gekozen uit de hoofdparticipanten, dat wil zeggen de houders van minstens *f* 4.200,- aandelen in de nieuwe compagnie, die zij dan gedurende twee jaar bezeten moesten hebben, althans in de kamer Amsterdam. Voor de andere vier kamers lag dit bedrag lager.

Met grote arcribie en scherpzinnigheid heeft Schneeloch dergelijke zaken uit de doeken gedaan en hij beantwoordt daarbij interessante vragen. Hoe lucratief was bijvoorbeeld een bewindhebberschap? Wel, de gezamenlijke bewindhebbers mochten 10% van het totale bedrag dat als dividend werd uitgekeerd verdelen, waarvan aan de kamer Amsterdam 4/9 werd toegewezen. De vele bewindhebbers in de kleine kamers Maze, Noorderkwartier en Stad en Lande ontvingen dus in ieder geval een schijntje. Bewindhebbers kregen bovendien alleen een uitkering als dividend werd uitgekeerd en dat geschiedde onregelmatig en was dan niet exorbitant hoog (2 tot 8%). Dankzij enkele, door de schrijver ontrafelde, ingenieuze kunstgrepen, werd het te verdelen bedrag duchtig opgevijzeld, zodat een adequate beloning werd gegeven voor wat toch allerminst een sinecure was; zo vergaderden de bewindhebbers te Amsterdam twee maal per week. Sociaal kwamen zij uit de laag der kooplieden en het regentenpatriciaat en vormden wel een gesloten kaste. Dit wordt mede aangetoond door de lijst met biografische bijzonderheden van alle Amsterdamse bewindhebbers van 1674-1700, die als bijlage is afgedrukt.

H.P.H.J.

De handel van de WIC op Afrika's westkust was geenszins onbeduidend. In 1915 heeft Watjen de omvang daarvan proberen te berekenen voor de periode 1624-1655, maar door gebrek aan archivalische gegevens konden zijn cijfers niet meer dan benaderend zijn. Rijker bronnen zijn voorhanden in de archieven van de tweede WIC, die in 1674 werd opgericht, maar ook daaruit is het grootboek verloren gegaan. Er is echter een compilatie aan het licht gekomen, die waarschijnlijk kort na 1731 over de voorgaande jaren is opgesteld met behulp van het grootboek en daarover wordt een voorlopig verslag gedaan in het artikel van J. Postma, 'West-African Exports and the Dutch West-India Company 1675-1731', *Economischen sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 52-74.

De schrijver meent het document, dat hij in tabelvorm publiceert, betrouwbaar te mogen noemen, omdat hij het heeft kunnen controleren met gegevens uit zijn ongedrukte dissertatie over de Nederlandse slavenhandel op de kust van Guinee, in 1970 verdedigd aan de Michigan State University. In het document wordt jaar voor jaar opgegeven hoeveel van eenentwintig exportartikelen is uitgevoerd en wat daarvan de waarde was. Jammer genoeg wordt de prijs van iedere eenheid alle zevenenvijftig jaren op één vast bedrag gesteld, maar deze bedragen zouden wel benaderend voor ieder jaar tot de gangbare prijzen te herleiden zijn in een uitvoeriger studie dan die van Postma. Baar goud blijkt verreweg het belangrijkste uitvoerprodukt geweest te zijn, 75,24% van de totale waarde van alle export-goederen over de beschreven periode, gevolgd door slaven met 13,21%. Ivoor bedroeg nog 8,28%, overige goederen als peper, huiden, was, verfhout en dergelijke vielen daarbij in het niet. De exploitatiekosten in West-Afrika zelf bleven in deze zevenenvijftig jaren praktisch gelijk, hoewel de waarde van de export daalde. Dit verklaart mede de moeilijkheden van de WIC in de achttiende eeuw.

H.P.H.J.

L.Th. Maes, ‘Gerechtelijke beslissing in strafzaken, 16e-18e eeuw. Een vergiftigingszaak, 1697-1702’, *De besluitvorming*, *vroeger en nu*, 197-236 betreft een vergiftiging door rattenkruid, toegediend in chocolademelk, in 1697. Het slachtoffer werd vermoord door

Robert-Balthasar de Frarin, secretaris bij de Grote Raad uit naijver over een mogelijke erfenis. Het geding werd in verband met de criminele procedure reeds bestudeerd door J. Simion (*Bulletin de la Commission royale des anciennes lois et ordonnances*, 1921). De Frarin bekende op de pijnbank en werd ter dood veroordeeld. Belangrijk is in bijlage de lijst van costumen, arrestenverzamelingen en rechtstractaten.

R.V.U.

Johore was een der oudste bondgenoten van de VOC in Azië. De verhouding werd minder goed in de achttiende eeuw, toen het rijk onder Boeginese invloed kwam. U. Kratz schreef voor de *Bijdragen tot de Taal-*, *Land- en Volkenkunde*, CXXX (1974) 289-296, een artikel over 'Pro- und Antibuginesische Texte zur Geschichte Johors im 18. Jahrhundert'.

W.Ph.C.

In de *Bijdragen tot de Taal-*, *Land- en Volkenkunde*, CXXX (1974) 306-312, geeft H.M. Feinberg belangrijke verbeteringen op de lijst van gouverneurs ter Goudkust. Het artikel heet: 'Director Generals of the Netherlands West India Company. An Accurate List for the Eighteenth Century'.

W.Ph.C.

Mevr. G. Henry-Joris behandelt de vijf mislukte pogingen om te Luik een algemeen hospitaal op te richten; in feite ging het telkens om een soort tuchthuis waar armen en leeglopers verplicht tewerkgesteld werden: 'L'Hôpital général de Liège au XVIIIe siècle', in: *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, X (1972) 31-75.

L.V.B.

Uit H. Hasquin's onderzoek in 'Les difficultés financières du gouvernement des Pays-Bas autrichiens au début du XVIIIe siècle (1717-1740)', *Revue internationale d'histoire de la banque*, VI (1973) 100-133, blijkt dat het barrière tractaat van 1715 enorme financiële lasten voor de Zuidelijke Nederlanden met zich bracht. Tussen 1717 en 1733 slorpten de militaire onkosten van 48,7 tot 70% van het totale uitgavenpakket op. Samen met de schuldenlast gecreëerd ten gevolge van de oorlogen op het einde der zeventiende en het begin der achttiende eeuw, gingen zij 80% der uitgaven uitmaken. Daarom waren de regeringsinspanningen op financieel gebied er in de eerste plaats op gericht deze posten te verminderen en c.q. te likwideren.

L.V.B.

P. Dekker komt in 'De Amelander walvisvaart', *It Beaken*, XXXVI (1974) 206-223, tot de conclusie dat Ameland na 1719 weliswaar een grote rol heeft gespeeld bij de Straat-Davisvaart, maar dat de belangen van dit eiland bij de walvisvaart toch niet moeten worden overschat. Aan zijn artikel is een lijst toegevoegd met gegevens over 135 commandeurs die bij het begin van hun loopbaan als bevelhebber ter walvisvaart hun domicilie op Ameland hadden.

O.V.

De laatste jaren heeft P. Dekker diverse gegevens over de Nederlandse walvisvaart in de achttiende eeuw aan het licht gebracht. Hij concentreerde zich daarbij vooral op de geografische herkomst van de commandeurs. In twee artikelen in *West-Frieslands Oud en Nieuw* getiteld ‘De walvisvaarders uit noordelijk Noord-Holland van 1770-1803’ (XL

(1973) 29-90) en ‘De Helderse en Huisduiner bevelhebbers ter walvisvaart in de 18e eeuw’ (XLI (1974) 129-165) toont hij overtuigend aan, dat de kop van Noord-Holland - ten noorden van de lijn Alkmaar-Hoorn - veel meer bij de walvisvaart betrokken was dan werd aangenomen. Vooral Huisduinen en Den Helder aan het Marsdiep herbergden zeer grote aantallen commandeurs en officieren. In deze twee dorpen met ongeveer 2500 inwoners speelde de vaart naar het hoge noorden een - tot nog toe niet onderkende - overheersende rol. In 1746 bijvoorbeeld kwamen hier niet minder dan achtenvijftig commandeurs vandaan. Dekker toont met cijfers aan dat in de achttiende eeuw Den Helder en Huisduinen in deze verre uitstaken boven de Noordfriese eilanden als Föhr. Of deze betekenis ook voor de zeventiende eeuw geldt, zoals de auteur suggereert, zou ik niet durven overnemen. Lijsten van namen van commandeurs en andere opvarenden besluiten beide artikelen.

J.R.B.

Onlangs werd in de handel gebracht het volgens de titelpagina reeds in 1971 verschenen deel VII van de rubriek Kaap van de uitgave *Suid-Afrikaanse Argiefstukke* (Johannesburg, xxviii + 534 blz.). Het boek werd bewerkt door G.C. de Wet en het bestrijkt de *Resoluties van die Politieke Raad* uit de jaren 1724 tot en met 1728 (gouverneur Pasques de Chavonnes, waarnemend opperhoofd De la Fontaine, gouverneur Noodt). De bewerking wijkt niet af van de voorafgaande delen. Voor de Kaapse geschiedenis in de VOC tijd een belangrijke bronnenpublicatie.

W.Ph.C.

G. Hansotte, ‘Gerechtelijke beslissingen in burgerlijke zaken, 16e-18e eeuw: Proces voor de Schepenbank van Luik, 1726-1732’, *De besluitvorming*, *vroeger en nu*, 147-166, behandelt een geschil over een transport van spijkers. De Luikse handelaar Guillaume Barret had in 1726 een zending spijkers voor Amsterdam toevertrouwd aan de vervrachter Michel Drion. De Hollandse douanebeambten namen de waar in beslag daar het aangegeven gewicht te laag was. Barret legde deze fout ten laste van Drion en eiste van hem schadevergoeding. Het ganse gerechtelijke apparaat van het prinsbisdom wordt in aansluiting hierop geschetst, terwijl ook even de Luikse spijkersmederij wordt opgeroepen.

R.V.U.

‘Aspecten van het kerkelijk leven in het bisdom Ieper tijdens het episcopaat van Willem Delvaulx (1732-1761)’ die A. Vanclooster op grond van de visitatieverslagen van die bisschop en van zijn rapporten *ad limina* behandelt in: *Handelingen Société Emulation Brugge*, CXI (1974) 201-238, brengen minder informatie over het religieuze leven van geestelijkheid en volk dan over de toestand van de kerkgebouwen en van hun meubilair. De barrièregarnizoenen zijn een bron van ergernis voor de kerkvoogd.

J.A.V.H.

In de achttiende eeuw had de VOC veel moeilijkheden in het gouvernement Malakka met zwervende benden Boeginezen van Celebes. Het was haar dus onwelgevallig dat haar bondgenoot, de Maleise sultan van Perak, aan een van hun hoofden, die zich van Selangor had meester gemaakt, in 1766 de titel van sultan verleende en zich met

hem verbond. Evenwel was ook de machtigste dier hoofden, de onderkoning van het sultanaat Riouw, hiertegen, waardoor tussen hem en de VOC enige toenadering tot stand kwam. Men vindt deze aangelegenheid behandeld in een artikel van Barbara Watson Andaya getiteld: ‘The

Installation of the First Sultan of Selangor in 1766', *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, XLVII (1974) 41-58. Haar studie berust grotendeels op Nederlandse archiefstukken, maar zij maakte ook gebruik van kronieken van Aziatische zijde.

W.Ph.C.

Nieuwste geschiedenis

M. Driessen, 'Dagboek uit een vervlogen tijd. Relaas van aantekeningen van een generatie uit de 18de en 19de eeuw uit Opoeteren en As', *Vlaamse Stam*, XI (1975) 205-224 is de uitgave van uittreksels uit een register dat als rekeningboek door Jacobus Martens uit Opoeteren ca. 1750 werd begonnen en dat door het smedengeslacht Stifkens uit As als een soort memoriaal werd aangevuld tot ca. 1900. Ofschoon de uitgever zijn keuze nergens wettigt, leren de geboden fragmenten heel wat over de economische en sociale situatie van de tijd en niet in het minst over de mentaliteit.

R.V.U.

De titel van mevr. M. Blom-Verlinden's artikel in *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, X (1972) 77-129 spreekt voor zichzelf: 'Vondelingen en bestede kinderen te Gent en te Antwerpen, 1750-1815'. Deze ietwat vlug gestelde studie bevat wel interessante gegevens, maar heeft zeker de mogelijkheden niet uitgeput.

L.V.B.

In R. Mortier en H. Hasquin, ed., *Etudes sur le XVIIIe siècle* (Brussel: Université de Bruxelles, 1974) 159-170, bestudeert H. Hasquin de figuur 'Jacques Accarias de Serionne, économiste et publiciste français au service des Pays-Bas autrichiens' en meer speciaal van gevolmachtigd minister Cobenzl (1753-1770). In 1757 wegens schulden uit Frankrijk gevlucht, was het De Serionne gelukt te Brussel Cobenzl's vertrouwen te winnen. Ofschoon zijn dubieuze positie weldra aan het licht kwam, zou hij toch, langs zijn *Journal de Commerce* (et d'Agriculture) (1759-1762), de journalistieke spreekbuis worden van de economische opvattingen van de Weense en Brusselse regeringen. De Serionne verwierp het dogmatisme van de fysiocraten, zonder in het extremisme der mercantilisten te vervallen. In 1763 vestigde hij zich in de Verenigde Provinciën.

L.V.B.

C. Douxchamps-Lefèvre behandelt 'Het edict van 15 september 1773 tot verdeling van de gemene grond in het Naamse' als het type van 'Regeringsbeslissingen op wetgevend gebied, 16e-18e eeuw', *De besluitvorming vroeger en nu*, 3-30. In de fysiocratische geest had de Naamse adel in 1761 voorgesteld de 'gemene gronden' te verdelen onder de boeren. Eigenaardig genoeg viel dit bij de gewone landsman niet in goede aarde. In 1772 komt de zaak opnieuw op gang door een initiatief van P.B. Desandrouin, de daartoe aangeduide keizerlijke commissaris. Uiteindelijk beslist

Maria-Theresia in 1773 de gemene gronden in gelijke percelen door lottrekking onder de familiehoofden van elk dorp te verdelen.
R.V.U.

Met het oog op de inrichting van een soort algemene armenkas, een initiatief dat te Parijs en te leper (16e eeuw), te Yverdon (1760), te Ath (1771) en in Holland succes geboekt had en hier gepropageerd werd door Taintenier, werd te Luik in 1776 een sociale enquête

gehouden: wie genoot steun, welke steun werd verleend en hoe dikwijls? Mej. Nicole Peremans bespreekt de resultaten ervan in *Leodium*, XLIX (1972) 5-16, 'Une enqêute sociale à Liège en 1776'.

L.V.B.

In de achttiende eeuw was onder de naam 'rode loop' besmettelijke, epidemische dysenterie één van de meest verbreide ziekten. De verbreiding werd bevorderd door de slechte hygiënische toestanden en de toestand van ondervoeding, waarin grote bevolkingsgroepen verkeerden. Daar de verwekker van dysenterie doorgaans door het drinkwater werd overgebracht, is het niet verwonderlijk dat rode loop vooral optrad na lange hete zomers, als veel waterputten droog stonden. In Nederland schijnt de ziekte juist in de armere streken gewoed te hebben. Mentink beschreef de epidemie van 1778-1783 in Gelderland (*Bijdragen en Mededelingen Gelre*, LXIV en LXV (1970-71) zie Kroniek *BMGN*, LXXXVIII (1972) 296), voor de Meierij van Den Bosch wordt dat gedaan door H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'De "Rode Dood" in stad en meierij van 's-Hertogenbosch. Een dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1783', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 75-101.

Het komt mij voor, dat de schrijver aanvankelijk statistieken heeft willen maken van het aantal ziektegevallen en de sterftecijfers, maar dat de gegevens daarvoor toch niet toereikend waren. Wel noemt hij verschillende voorbeelden van tientallen sterften en honderden zieken per dorp, maar volledig zijn die opgaven toch niet, al hadden de plaatselijke schepenen de plicht deze gegevens te verstrekken aan de centrale overheid. Deze stond overigens vrij machteloos bij haar pogingen de ziekte in te dammen; verbod om noten en witte kool te eten zal wel weinig gebaat hebben; effectiever waren natuurlijk quarantaine en maatregelen om de hygiëne te verbeteren. Opmerkelijk is dat men in de tijd zelf meende dat de ziekte verspreid werd door de vele bedevaarten, door wisseling van garnizoenssoldaten en door het dragen van tweedehands kleding. Dat kan best het geval geweest zijn volgens de schrijver.

H.P.H.J.

De Amsterdamse kapitaalmarkt was zeer complex, zoals nog eens duidelijk gebleken is in het recente proefschrift van M. Buist over de heren Hope en Co. Een curieus aspect daarvan wordt belicht in J.C. Riley, 'Life Annuity-based Loans on the Amsterdam Capital Market toward the End of the 18th Century', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 102-130.

Men weet, dat in de achttiende eeuw staatsleningen niet alleen in de vorm van losrenten werden uitgegeven, waarbij de hoofdsom bleef staan totdat deze integraal was afgelost, maar ook in de vorm van jaarrenten, annuïteiten gedurende een vaste periode waarbij de geleende som dus niet werd teruggevraagd en lijfrenten, die slechts betaald werden gedurende het leven van een bepaald persoon. Over deze laatste operatie gaat het artikel. Lijfrenten waren populair, niet alleen omdat ze een hogere uitkering betekenden, maar waarschijnlijk ook vanwege het speculatieve element. Om de hoogte van de jaarlijkse uitkering te kunnen vaststellen, waren actuariële berekeningen nodig en de heer Riley heeft bijvoorbeeld een instructieve sterftetabel opgesteld naar aanleiding van de gegevens in de archieven der emitterende handelshuizen en banken. Eén bezwaar hadden de lijfrenten, ze waren nauwelijks verhandelbaar. Daarom werden consortia opgericht, 'negoties', die alle lijfrenten

opkochten, ze vestigden op willekeurige, meestal zeer jonge personen, alle jaarlijkse uitkeringen inden en daarvoor uitkeringen deden aan de participanten.

Met behulp van de papieren van Pieter Stadnitski, berustend in het Nederlands Economisch Historisch Archief, bestudeert de schrijver enkele negoties in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Het enthousiasme van de beleggers was groot, maar zij moesten grote verliezen accepteren, omdat de kredietwaardigheid van Frankrijk toen al gering was, zoals bleek tijdens de revolutie.

H.P.H.J.

J.W. Schulte Nordholt geeft in de eerste aflevering van het *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 39-62 een aardig beeld van 'Gijsbert Karel van Hogendorp in Amerika 1783-1784'. Weliswaar valt er weinig feitelijk nieuws toe te voegen aan de hieraan gewijde bladzijden van L.G.J. Verbernes proefschrift *Gijsbert Karels leerjaren* (Amsterdam, 1931), maar schrijver weet de houding van de jonge Gijsbert Karel toch raak te schetsen en kan bovendien diens reacties op de jonge republiek goed plaatsen tegen een bredere achtergrond, dank zij zijn eigen vertrouwdheid met de Amerikaanse ontwikkeling.

H.V.D.H.

H. Coppejans-Desmedt en J. Maes, 'Gerechtelijke beslissingen in burgerlijke zaken, 19e-20e eeuw. Proces inzake erflating, begin van de 19e eeuw', *De besluitvorming vroeger en nu*, 167-195. Voorwerp van betwisting waren majoraatsgoederen, een geheel van onroerende goederen die als dusdanig aan de eerstgeborene in mannelijke lijn moeten nagelaten worden. Die majoraten waren door Karel VI opgericht ten bate van W.J. van der Meere van Oudenaarde. In 1793 waren in feite de twee door hem voor zijn neven geplande majoraten definitief gevormd. Toen Ph. Norbert de houder van het grootste kinderloos overleed in 1795, moest het volgens de stichtingsoorkonde overgaan op de andere neef J.C. van der Meere. Een andere erfgename J.-L. van der Stegen eiste echter een deel ervan op voor zover het gelegen was in het Dijle-departement waar precies twee dagen voor de dood van Ph. Norbert de Franse wetgeving het majoraatsrecht had afgeschaft. De rechter stelde haar in het gelijk. Haar aanspraken op de majoraatsgoederen in het Schelde-departement waar de nieuwe Franse wet met enige vertraging was ingevoerd werd afgewezen.

In 1807 echter eisten de gewone erfgenamen van Ph. Norbert van der Meere een deel van het majoraat door J.C. van der Meere aan zijn zoon nagelaten op. Tegen het vonnis van rechtbank van eerste aanleg te Leuven (1809) en van het keizerlijk Hof van Beroep te Brussel (1812) ging nu eens de ene, dan weer de andere partij in beroep. Het Hof van Cassatie te Parijs moest, in 1814, na de nederlaag van Napoleon echter vervangen worden door een speciale zitting van het Hof van Beroep te Brussel dat in 1819 de aanleggers grotendeels in het gelijk stelde. Om beurt beriepen de partijen zich op de koning en lieten een nieuwe procedure inzetten. Uiteindelijk werd op een wenk van Willem I door de partijen een bemiddelaar aangesteld die in 1823 tot een minnelijke schikking kon komen!

R.V.U.

Slavenopstanden krijgen begrijpelijk tegenwoordig veel aandacht. Het moet dan ook worden toegejuicht dat die op Curacao in 1795 onderwerp van een gerichte bronnenpublicatie van beperkte omvang werd: *1795. De slavenopstand op Curaçao. Een bronnenuitgave van de originele overheidsdocumenten*, verzorgd en uitgegeven

door het Centraal Historisch Archief onder leiding van dr. A.F. Paula (Curaçao N.A., 1974, 344 blz., geïll.). Voor een evenwichtige beoordeling van dergelijke gebeurtenissen is het een eerste voorwaarde over alle beschikbare bronnen te beschikken en dat is niet voor ieder even gemakkelijk, afgezien nog van de staat waarin de Westindische archieven op het Algemeen Rijksarchief ver-

keren. Het voordeel alle gegevens onder handbereik bijeen te hebben, toont echter tevens de beperkingen van zo'n publicatie aan. Uit deze archivalia spreekt immers alleen de tegenstander. Slechts hier en daar (zoals in het befaamde rapport van de onderhandelaar pastoor Schinck) klinkt de stem van de onderliggende partij tot de historicus door. Verder moet men diens geluid uit allerlei gegevens vernuftig reconstrueren. Op een andere beperktheid van deze bronnenuitgave wijst dr. Paula zelf in zijn inleiding. Terecht stelt hij dat ter verklaring van het gebeuren op Curaçao in 1795 naast actuele omstandigheden (de situatie op S. Domingo, de revolutie in patria) vooral de structuur van de Curaçaose samenleving aan het eind van de achttiende eeuw aandacht verdient. De opstand vond immers plaats binnen het kader van reeds langer bestaande situaties en van de moeizame verhoudingen tussen de verschillende groepen op het eiland (bestuur en onderdanen, blanken en slaven / vrije gekleurden, de verhoudingen tussen de blanken onderling niet het minst). Het is beslist noodzakelijk de gegevens uit deze bronnenpublicatie tegen de achtergrond van al die zaken te plaatsen, het gevaar voor verkeerde interpretaties is anders al te groot. Maar juist dat bredere kader (dat uiteraard in deze bronnenuitgaaf ontbreekt) verdient meer nauwgezette bestudering.

De bezorger van deze uitgave was helaas niet in de gelegenheid anders dan van microfilms uit te gaan. Daardoor verklaart hij misschien wat vaker een tekstgedeelte voor onleesbaar dan strikt gezien noodzakelijk is, overigens zonder dat daardoor iets essentieels verloren lijkt te zijn gegaan. Wel is naar mijn gevoel de annotatie al te beknopt gehouden. Enige verbazing heeft het register bij mij opgeroepen. Waarom zijn al de verschillende spellingswijzen van diverse namen afzonderlijk opgenomen? Mercé, Mercee, Mercée, Mercié, Mercier, Mersé, Mersee, Mersée zijn immers aanduidingen voor dezelfde man? Zo ook W.A.I. Grovenstein en W.A.I. Grovestins (de correcte vorm W.A. baron Sirtama van Grovestins wordt wèl in een voetnoot gegeven). We besluiten de gemakkelijk te verveelvuldigen rij met J. Forcade en J. Forcades, die bovendien dezelfde is als 'Vulkade'. In de literatuurlijst misten we T.H. Milo, 'De Bataafse marine in Curacao', *Marineblad*, LI (1936) en B. de Gaay Fortman, 'Curacao tegen het einde der West-Indische Compagnie', *West-Indische Gids*, I (1919). De Nederlandse koloniale geschiedenis kent meer (en minder bekende) slavenopstanden - het is te hopen dat deze bronnenpublicatie vele navolgingen zal krijgen.

G.J.S.

B. van Beuzekom behandelt in 'Aegidius van Braam - een korte levensbeschrijving', *Mededelingen Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXX (1975) 30-34 de loopbaan van deze oranjegezinde zeeofficier rondom 1800.

J.R.B.

In Friesland heeft zich op grond van een Staten-resolutie uit 1755 een afwijkende praktijk op het gebied van de armenzorg ontwikkeld, waarbij zogenaamde dorpsarmvoogden de zorg hadden voor de 'algemene' armen, dat wil zeggen de niet-lidmaten van de kerken en waarschijnlijk ook de doopleden. Deze materie wordt doorgelicht door Y.N. Ypma in 'De earmesoarch yn Fryslân yn de 19de ieu' (De armenzorg in Friesland in de 19de eeuw), *It Beaken*, XXXVI (1974) 173-191.

O.V.

Een meesterlijke en stimulerende studie geeft de onlangs op tragisch jonge leeftijd overleden Amsterdamse hoogleraar J.A. de Jonge, ‘Delft in de 19de eeuw. Van “stille nette”

plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 145-247.

Omstreeks 1820 was Delft hoofdzakelijk marktcentrum voor de relatief welvarende landbouwers uit de omgeving. Op het eind van de negentiende eeuw was de stad uitgegroeid tot een industriecentrum, met als koploper de gist- en spiritusfabriek. Deze evolutie weet de schrijver uitstekend door een dertigtal tabellen toe te lichten, maar tevens laat hij uit de kille cijfers een zo levend beeld oprijzen van een negentiende eeuwse samenleving als ik zelden gezien heb. Rijkdom was er begin negentiende eeuw genoeg in Delft, de gefortuneerde, gezeten geslachten beheersten het stadsbestuur, ze bezaten wel eens industriële bedrijven als brouwerijen of looierijen, maar dat was voor hen een vorm van belegging. Echte ondernemers kwamen er pas na 1870 met J.C. van Marken als duidelijkste vertegenwoordiger; toch bleven ze nog lange tijd een kleine groep vormen.

Scherpzinnig analyseert De Jonge de samenstelling van de gemeenteraad, de problemen van de armenzorg, de gemeentelijke financiën en het schoolwezen. Hij heeft een respectabel aantal archiefbronnen gebruikt: successie- memories, registers van de patentbelasting, volkstellingen en dergelijke, maar ook notulen van de gemeenteraad. Hij wijst op de mogelijkheden en de tekorten van de statistische methoden, legt veel correlaties, maar heeft daarbij toch niet van een computer gebruik gemaakt. Kortom, een studie, die naar ik hoop ook voor andere steden gedaan zal worden, al verwacht ik dat niet velen de geacheveerdheid zullen bereiken, die De Jonge hier heeft getoond.

H.P.H.J.

Aflevering twee en drie van de *Bijdragen tot de Taal-*, *Land- en Volkenkunde*, CXXX (1974) heeft twee artikelen die betrekking hebben op Pangéran Dipanagara, de voornaamste tegenstander der Nederlanders in de Java-oorlog van 1825 tot 1830. M.C. Rickleffs geeft onder de titel 'Dipanagara's Early Inspirational Experience', *ibidem*, 227-258 een analyse van het begin van zijn autobiografie in dichtvorm, de Serat Babad Dipanagaran, die hij als balling in 1830 en later op Celebes schreef. Hieruit blijkt dat hij niet zozeer beschouwd dient te worden als een kenner van de stricte leer van de Islam, als wel van de typisch Javaanse, sterk met andere elementen vermengde, versie daarvan.

P.B.R. Carey, 'Javanese Histories of Dipanagara', *ibidem*, 259-288, bespreekt een groep van badads, bekend onder de naam van Buku Kedhung Kebo, hoogstwaarschijnlijk geschreven op last van Radèn Adipati Tjakranagara, aanvankelijk werkzaam aan het hof van Surakarta, later aanvoerder van benden, die aan de zijde van de Nederlanders vochten in Bagelèn en ten slotte regent van Purwaredja.

W.Ph.C.

De ontginning van de Utrechtse heidevelden is niet alleen een zaak van grootgrondbezitters geweest. In het *Maandblad Oud-Utrecht*, XLVII (1974) 78-80, beschrijft P.H. Damsté de kleine onderneming van 'Huibert Vogelzang, een Bilthovense kolonist', een boer uit Ravenswaay, die na 1837 een perceel van 10 ha in het latere Bilthoven deels in bouwland omzette en deels beboste. Zeventien jaar later trok hij verder naar de pas-droge Haarlemmermeer.

L.V.T.

In het Zuidafrikaanse tijdschrift *Mercurius* (maart 1974) 11-34 geeft C. de Jong een belangrijke bijdrage getiteld: ‘The Dutch Peasants in Surinam’, over de in de jaren veertig van de vorige eeuw gedane poging Nederlandse boeren naar Suriname te laten emigreren

wat bepaald geen succes was. De nadruk valt op de sociaal-economische aspecten van deze gebeurtenis.

W.Ph.C.

J. Bekers, 'Administratieve beslissingen, 19e-20e eeuw. De aanleg van een spoorweg, 1841-1844', *De besluitvorming vroeger en nu*, 105-145. Na de eerste Belgische spoorlijn Brussel-Mechelen (1835) werd reeds in 1837 een verbinding Antwerpen-Gent via Mechelen en Dendermonde aangelegd. De centra in het Waasland, Sint-Niklaas en Lokeren, leden hierdoor ernstige verliezen. Gustaaf Jozef De Ridder, ingenieur bij Bruggen en Wegen, ontwikkelde daarom het plan van een spoorlijn die via beide steden Antwerpen en Gent zou verbinden. Hij wilde dit projekt persoonlijk uitvoeren en uitbaten. Op 24 mei 1841 vroeg hij hiervoor een vergunning aan. Terwijl de normale raadplegingen en procedures doorgingen, verliep er tevens een drukkingsactie van talrijke belanghebbenden. Op 1844 reed de eerste trein van de in concessie gegeven lijn.

R.V.U.

In *BMGN*, LXXXVIII (1973) 403-419 stond een lezing van Th. van Tijn over de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond, die een *case-study* was om te laten zien welke factoren het succes van een vakbond kunnen bepalen. De auteur kon hier putten uit zijn diepgaande kennis van het Amsterdamse diamantairsbedrijf en we prijzen ons gelukkig dat hij nu ook een systematische geschiedenis heeft geschreven over de ontwikkeling in de negentiende eeuw: Th. van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en nijverheid 1845-1897', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 16-70 en 160-201.

Het is een uitvoerig artikel geworden met meer dan 500 voetnoten, dat uitmunt door een grote kennis van zaken, niet in het minst van de ingewikkelde techniek van het kloven, snijden en slijpen. De organisatie van het werk is in de beschreven periode nogal eens veranderd. Duidelijk blijkt daarbij dat één van de oorzaken daarvan is, dat het bezit en de exploitatie van de molens, de werkbanken van de slijpers waarin zij hun as zetten, daarbij een rol gespeeld heeft. Al vroeg in de negentiende eeuw bestonden daarvoor aparte fabrieken, maar doorgaans huurden zelfstandige slijpersbazen die van de eigenaars. Deze slijpersbazen hadden zelf soms ook weer enige knechts in dienst, terwijl het kloven vaak thuis geschiedde. Zo toonde de diamantnijverheid een eigenaardige vermenging van het ambachtelijke en huisindustriële met het fabrieksmatige.

De begindatum 1847 is gekozen omdat toen de Bahiahausse begon door de ontdekking van nieuwe vindplaatsen daar. Nog veel meer uitwerking had de zogenaamde Kaapse tijd van 1870-1873, toen fantastische hoge weeklonen verdiend konden worden. De herinnering daaraan kan meegeholpen hebben om de gedachte aan organisatie in de magere jaren daarna ingang te doen vinden. Bijzonder knap vond ik ook het verband dat de schrijver steeds weet te leggen tussen de organisatie van de diamantwinning, de activiteiten van juweliers en handelaars en de eigenlijke industrie.

H.P.H.J.

Het artikel van P.W. Klein, ‘Het bankwezen en de modernisering van de Nederlandse volkshuishouding tijdens de tweede helft van de 19e eeuw’, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 131-145 geeft in kort bestek een inzicht in de vragen die de moderne economisch-historici stellen en in de methoden die zij daarbij gebruiken: niet meer kwalitatieve beschrijving, maar kwantitatieve analyse vaak op grond van theoretische modellen. Kleins model is hier Gerschenkrons theorie van ‘the great spurt’: een spec-

taculaire toeneming gedurende een korte periode van de industrialisering met zoiets als 8% per jaar.

Neo-marxisten hebben vaak gesteld dat een noodzakelijke voorwaarde voor zo'n industrialisering een kapitaalsaccumulatie in de voorgaande fase is. Het is de vraag of dit waar is: in Nederland was ± 1850 kapitaal genoeg, maar de industrialisering kwam niet op gang. Gerschenkron stelt dan ook dat de banken als kapitaalverschaffers daarbij een belangrijke rol gespeeld hebben. Dit laatste onderzoekt Klein nu voor Nederland; na een kort overzicht van het bankwezen sinds 1600 constateert hij dat dit ± 1850 achterlijk genoemd moet worden. Maar ook in de decennia daarna heeft het weinig tot de industrialisatie van Nederland bijgedragen, dit blijkt wel uit de spectaculaire mislukking van de ontwikkelingsbanken. Het modernst waren eigenlijk nog de koloniale handelsbanken, maar dat is uiteraard een heel ander chapiter. Klein gelooft trouwens niet erg in de realiteit van 'the great spurt' in de Nederlandse ontwikkeling, daarvoor was het groeipercentage na 1860 te laag en te geleidelijk. Pas in 1895 geraakte de industrialisatie in een hogere versnelling en nadat in 1911 de concentratieperiode in het Nederlands bankwezen begonnen was, kreeg het belangstelling voor de industrie.

H.P.H.J.

In 'It ûntstean fan de kristlike skoallen yn Fryslân (1860-1870)', *It Beaken*, XXXVI (1974) 192-200, gaat K. de Vries in op de achtergronden en de gevolgen van het ontstaan van de christelijke scholen in Friesland in het eerste decennium na de oprichting van de 'Vereniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs' in 1860. Dat een en ander zich niet zonder strijd heeft afgespeeld, blijkt wel het duidelijkst uit het feit dat in 1866 juist in Friesland ter verdediging van de openbare school de 'Vereniging Volksonderwijs' is opgericht.

O.V.

Lezers van *In Vrijheid herboren* van Rogier van Rooy herinneren zich ongetwijfeld welke angst en discussies de opkomende arbeidersbeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw opriep in het katholieke kamp.

W.G. Ubink, 'De kerkelijke overheid en het ontstaan van de katholieke arbeidersorganisaties in Nederland (1868-1903)', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*, III (1973) 48-72 heeft de pogingen om het katholieke volksdeel tegen de gevreesde gevaren te beschermen nog eens belicht, mede op grond van archiefonderzoek.

In het diocees van Haarlem werd in 1888 door de sigarenwinkelier Pastoors de R.K. Volksbond opgericht, die duidelijk meer dan een vereniging van arbeiders wilde zijn, maar in het Utrechtse diocees voelde men meer voor echte 'werkliedenverenigingen'. Ook Schaepman was fel tegen de Volksbond. Uit het hele artikel blijkt zonneklaar hoe sterk het gezag en de greep van de kerkelijke overheden was op de ontluikende katholieke arbeidersbeweging.

H.P.H.J.

J. Brose bracht interessante gegevens bij mekaar over de houding van de Belgen tijdens de Frans-Duitse oorlog in 1870: 'Les liégeois et la guerre franco-allemande de 1870', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1974) 481-502. Dat

de officiële Belgische neutraliteit angstvallig en steeds weer met vaste hand ‘toonbaar’ diende gehouden tegenover beide belligerenten komt hier ook weer tot uiting.

L.V.B.

Gedwongen winkelnering, de verplichting voor de arbeiders om hun loon te besteden in de winkel van hun baas, kwam op het eind van de negentiende eeuw in Nederland veel voor en heeft toen ook wel in de literatuur de aandacht getrokken. Annemiek Luysterberg, 'Gedwongen winkelnering in Noord-Brabant 1870-1920 in het bijzonder getoetst in de schoen-, textiel- en sigarennijverheid', *Sociaal- en economisch-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 285-347 heeft de zaak zeer minutieus onderzocht voor Noord-Brabant, waar het euvel veel voorkwam, evenals in de veengebieden van Drenthe en Friesland. Zij heeft zich hoofdzakelijk gebaseerd op de verslagen van de Inspectie van de Arbeid en op de reeds genoemde literatuur. Haar artikel heeft wat te lijden van een te veel aan detaillering, ik geloof niet dat het nodig is voor ieder dorp de officiële verslagen te parafraseren; maar daarnaast geeft zij alleszins aannemelijke verklaringen voor het ontstaan en het verdwijnen van deze misstand.

H.P.H.J.

Aan het eeuwfeest van 'Het remonstrants seminarie te Leiden 1873-1973' zijn een drietal voordrachten gewijd die in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LV (1974) 74-102 werden opgenomen. E.H. Cossee behandelde de overgang 'Van Amsterdam naar Leiden' en hoe de broederschap zich (mijns inziens op een weinig fatsoenlijke manier) wist te ontdoen van haar te ouderwetse hoogleraar Tideman. A.J. Rasker besprak 'Wat de remonstranten bij hun komst te Leiden vonden' en gaf daarin een schets van personen en onderwijs omstreeks 1873. G.J. Hoederdaal had de meest dankbare taak bij het opsommen van 'Wat de remonstranten te Leiden deden', want de namen die hij daar kon noemen zoals van C.P. Tiele, G.J. Heering, K.H. Roessingh en L.J. van Holk zijn verbonden aan wetenschappelijk werk van ook niet-theologische betekenis. Alles is uiteraard meegedeeld in zeer kort bestek en voornamelijk uit reeds gedrukt materiaal bewerkt.

O.J.D.J.

Het is bekend, dat de bepalingen van het kinderwetje-Van Houten van 1874 grotendeels dode letter zijn gebleken, omdat dit niet hecht in elkaar zat en vooral de mogelijkheid tot controle ontbrak. Toch blijkt het departement van justitie reeds onmiddellijk na het inwerkingtreden der wet benieuwd te zijn geweest naar de uitvoering. Zelfs een parlementaire enquête werd overwogen. Zover is het niet gekomen, maar wel werd aan de Kamers van Koophandel en verwante instellingen een vragenlijst toegezonden betreffende het functioneren en gewenste aanvullingen van de wet-Van Houten. Er zijn ongeveer zeventig antwoorden binnengekomen, die helaas onvindbaar bleken. In de archieven van de aangeschreven instellingen bleken echter nog vijfentwintig antwoorden achterhaalbaar die gepubliceerd worden door A. Postma, 'Een onbekende enquête uit 1877', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 216-260. Ook in 1883 waren er plannen om de wet te verbeteren en uit te breiden. Met het oog daarop won de minister eerst advies in van de commissarissen des konings over enkele belangrijke punten. Ook die antwoorden zijn in Den Haag verloren gegaan, maar enkele concepten bleken in de provincie nog aanwezig en die worden eveneens gepubliceerd door A. Postma, 'Een enquête uit 1883', *ibidem*, 261-276.

H.P.H.J.

Als illustratie voor de ‘Totstandkoming van wetten, 19e-20e eeuw’ stelt J. Bekers het geval van ‘De wet van 10 juli 1883 betreffende de werkboekjes’, voor in: *Besluitvorming vroeger en nu*, 31-70. Het beruchte ‘werkboekje’, algemeen bekend door de herinneringen van

Ernest Staas advocaat door A. Bergmann (1874) dateert uit de Franse wetgeving van 1803. Het was in de negentiende eeuw niet slechts een omstreden kwestie tussen groeperingen van werkgevers en werknemers, maar was ook juridisch en grondwettelijk niet zo zuiver op de graat. In zijn troonrede van 1866 sprak Leopold II zich uit voor de afschaffing ervan. Toch duurde het tot 1883 alvorens dit wettelijk werd verwezenlijkt.

R.V.U.

S. ten Hoeve belicht de vrijwel niet onderzochte Friese jaren van de christelijk-historische voorman ds. P.J. Hoedemaker in 'Dr. Philippus Jacobus Hoedemaker to Nijlân (1888-1890)', *It Beaken*, XXXV (1973) 179-192. De schrijver toont aan dat Hoedemaker in Nijland werd beroepen in de (ijdel gebleken) verwachting dat hij daar de doleantie door zou voeren.

O.V.

De visserij-bioloog S.J. de Groot geeft in 'Het voorkomen en de vangst van walvissen en walvisachtigen in de Indo-Australische archipel, en de zaak van de walvisvaarder "Costa Rica Packet" (1891-1897)', *Mededelingen Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXX (1975) 20-29 enige voornamelijk negentiende eeuwse gegevens over walvisvangst in het oostelijk deel van de Indonesische archipel. Deze werd door Amerikanen, Engelsen en Australiërs bedreven, maar ook door bewoners van Solor en de Timor-archipel. Een klein voorval met de bark 'Costa Rica Packet' uit Sydney leidde tot internationale verwikkelingen, die uitmondden in Russische arbitrage. De gezagvoerder zal over de uitspraak geen 'traan' gelaten hebben.

J.R.B.

Ter gelegenheid van de opening van haar nieuw gebouwencomplex, publiceerde de N.V. de Vlijt, uitgeefster van *Gazet van Antwerpen* en *Gazet van Mechelen*, een extra-nummer van *Vlijtmagazine. De Vlijt*, *1891-1974* (Antwerpen, 1974, 88 blz., geïll.), de geschiedenis van het bedrijf, is van de hand van L. Meerts, hoofdredacteur, en van vier redacteurs van de kranten in kwestie. Ofschoon deze brochure duidelijk een reclamekarakter vertoont, is zij toch vrij waardevol, al was het maar omwille van de schaarsheid van dergelijke druksels voor wat de Belgische ondernemingen betreft.

L.V.B.

R. Boijen behandelt in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1974) 503-525 'De zaak commandant Lothaire-Stokes in de toenmalige dagbladpers (1895-1896)'. Eigenlijk gaat het om de eerste anti-Kongo campagne in de Britse pers en in mindere mate in de Duitse, en dit naar aanleiding van de executie door een Belgisch officier in dienst van de Kongo Vrijstaat, van de Britse handelaar Stokes, beschuldigd van wapenleveranties aan Arabische slavendrijvers en inlandse negerhoofden met wie een gewapend conflict aan de gang was.

L.V.B.

In het Zuidafrikaanse tijdschrift *Historia*, XIX (mei, 1974) 20-30 vindt men een artikel van C. de Jong getiteld: 'Drie broers Douwes Dekker als vrijwilligers in de

Anglo-Boerenoorlog'. Het betreft kleinzoons van een broer van Multatuli. Jules diende vooral in de Vrijstaat en viel pas in februari 1902 in Engelse handen, Ernest werd al voor half augustus 1900 krijgsgevangene, terwijl Guido kort na de val van Pretoria naar Nederlands-Indië te-

rugkeerde. Ernest is de man die veel later onder de naam Setiabuhdi een bekend strijder voor de onafhankelijkheid van Indonesië werd.

W.Ph.C.

A. Notebaert en J. Maes, 'Gerechtelijke beslissingen in strafzaken, 19e-20e eeuw. Proces inzake de aanslag op de prins van Wales, 1900', *De besluitvorming, vroeger en nu*, 237-282. Op 4 april 1900 pleegde de Brusselse zinkbewerker J.B.V. Sipido met drie medeplichtigen een aanslag in het Noordstation te Brussel op de prins van Wales (de latere Edward VII). De mislukte aanslag schijnt ingegeven te zijn door hevige anti-Engelse gevoelens wegens de Boerenoorlog van Zuid-Afrika. Mede onder druk van Leopold II werd de dader verwezen niet naar de correctionele rechtbank, maar naar het assisenhof. De beschuldigden werden onder meer bijgestaan door Paul Spaak (1870-1936), oom van Paul Henri Spaak. Daar Sipido werd vrijgesproken van moordaanslag, gezien hij volgens de jury gehandeld had zonder 'vermogen van onderscheid', werd hij vrijgelaten, maar zou tot zijn meerderjarigheid ter beschikking van de regering blijven. Hij vertrok naar Frankrijk. Wegens de Engelse reacties werden door de koning zelf en de regering in Frankrijk stappen gedaan voor zijn uitlevering. Leopold II vreesde Engeland inderdaad in verband met zijn Kongo-beleid. De Franse regering zwichtte uiteindelijk voor het persoonlijk aandringen van Leopold II, maar kreeg daarna hiervoor ernstige parlementaire moeilijkheden.

R.V.U.

T. Brattinga onderzoekt de christelijke ondergrond van P.J. Troelstra's socialisme in 'It kristlike by Piter Jelles Troelstra', *It Beaken*, XXXV (1973) 169-178. Hij baseert zich op een aantal gedichten van Troelstra en vooral op diens *Gedenkschriften*, maar gaat helaas voorbij aan de reeds bestaande literatuur over dit onderwerp.

O.V.

J. Frieswijk, 'De kolonie "Frij Fryslân" te Beets', *It Beaken*, XXXV (1973) 193-215, geeft een nauwgezette beschrijving der geschiedenis van de op inspiratie van Fr. van Eeden door de vereniging 'Gemeenschappelijk Grondbezit' gestichte kolonie 'Frij Fryslân' te Beets (thans Nijbeets), welke heeft bestaan van 1903 tot 1908. Frieswijk wijst een negental oorzaken aan voor wat toch wel de mislukking van dit experiment genoemd moet worden.

O.V.

Met *De Dominee gaat voorbij* willen de samenstellers Ben van Kaam (bekend door zijn *Parade der Mannenbroeders*) en Anne van der Meiden (de biograaf van *De Zwarte-Kousen Kerken*) een 'Familiealbum van driekwarteeuw protestants leven in Nederland' geven (Bilthoven: Amboboeken, 1974, 240 blz.) dat de uitgever kennelijk als tegenhanger wenste voor *De Kerk gaat uit* van Michel van der Plas en Jan Roes. In chronologische volgorde proberen de makers een beeld te geven van kerkelijk leven en van verenigingswerk onder alle leeftijdsgroepen, met uiteraard reeksen foto's van knapen-, jongelings- en meisjesverenigingen in hun plaatselijke, regionale en landelijke activiteiten. Ook de 'christelijke' partijpolitiek krijgt veel aandacht - hoeveel malen staat Colijn erin? Wie van de familie is, zal hier geamuseerd veel

herkennen. Maar de vorige publicaties van de samenstellers deden reeds vermoeden dat hun aandacht erg naar de rechtervleugel zou uitgaan. Inderdaad is dit het geval, en wie niet van de familie is, moet worden gewaarschuwd dat de linkerzijde in dit album nagenoeg ontbreekt: haast nergens blijkt dat er ook protestanten waren die geen christelijke dagbladen lazen, hun kroost niet naar een christelijke school zonden, die

niet in christelijke verenigingen waren georganiseerd en die niet op christelijke politici stemden - en toch betrof het hier met-hun-kerk meelevenden. Wilden zij minder op de kiek? Dat valt niet aan te nemen. Is er dan tucht uitgeoefend bij de samenstelling? Of is het wat haastig bijeengegaard? Ook in de toelichting vallen immers vreemde steken. De 'rechtzinnige socialisten van de Blije Wereld' op bladzijde 7 (geen foto!) moeten de vrijzinnige Friese dominees van de Blijde Wereld omstreeks 1910 zijn geweest. Doopsgezinden hebben helemaal geen kerk in Wapserveen (84-85, waar is die foto dan vandaan? Giethoorn soms?) en het bijschrift bij de foto uit Uppsala (190) is er lelijk naast. En om op die linkergroep terug te komen: waarom wel een foto van ds Kersten en niet van de anarchistische dominee Schermerhorn, die voor veel Noord-Hollanders jarenlang een begrip was? Kortom: best een leuk album, maar als beeld onbetrouwbaar - tenzij men de ondertitel wat corrigeert en in plaats van protestants het woord christelijk tussen aanhalingstekens zet - want zo is dat woord inderdaad als zuilaanduiding gaan functioneren.

O.J.D.J.

'Le roi Albert et ses soldats' is de titel van de catalogus van een tentoonstelling ingericht naar aanleiding van de vijftigste verjaring van de inhuldiging van het Belgische legermuseum op 22 juli 1923 (ook in het Nederlands; Bruxelles: Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire, 1973, 61 blz. en 8 platen). Met zijn 144 nummers biedt het boekje een interessante iconografische bijdrage over het leven aan het IJzerfront tijdens Wereldoorlog I.A. Duchesne schreef over de figuur van koning Albert '1914-1918. Un chef parmi ses hommes. Témoignages' (1-8), een nota die begrijpelijkerwijze wel even aanleunt bij het hagiografische genre. E.A. Jacobs heeft het over 'Les "Oubliés". Le rôle de la garde civique en août 1914' (9-15), een onderwerp dat ons inziens hier minder ter zake doet. J. Lorette en J. Gérard bieden met hun 'Propos sur l'iconographie de la guerre 1914-1918 en Belgique' (17-30) en respectievelijk 'Promenade parmi les souvenirs' (31-36) de eigenlijke inleiding tot onderhavige catalogus.

L.V.B.

L. Buning schetst in 'Landbouw en Maatschappij in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCI (1974) 103-134 de opkomst van het boerenradicalisme in de jaren dertig als een reactie op de economische crisis. Een aantal gewestelijke bonden verenigden zich in 1933 in de Nationale Bond 'Landbouw en Maatschappij', een organisatie die geleidelijk in nationaal-socialistisch vaarwater terecht kwam en in 1940 opging in het Agrarisch Front.

Th.S.H.B.

Met het verschijnen van D. Verkijk's werk over de Nederlandse radio-omroepen tijdens de tweede wereldoorlog en met Koos Groen, *Landverraders. Wat deden we met ze* (Baarn: Anthos, 1974, 311 blz.) is de aandacht weer eens gevestigd op de collaboratie van Nederlanders tijdens de tweede wereldoorlog. Groen laat in zijn boek tal van figuren met uiteenlopende maatschappelijke functies de revue passeren en gaat daarbij uitvoerig in op de straffen die zij voor hun NSB-er zijn en/of hun collaboratie activiteiten kregen.

Hij geeft geen toelichting op de keuze voor wat betreft de in zijn boek genoemde personen. Ook zijn sommige maatschappelijke groepen wel erg eclectisch - in het oog springende namen en bedrijven - behandeld. De wijze waarop de arrestaties, de voorarresten en de straffen uitgevoerd werden, komen uitvoerig aan de orde. Er is over deze problematiek nogal wat te doen geweest. Men denke bijvoorbeeld aan de publicaties van dr Van der

Vaart Smit. Groen belicht vooral de maatschappelijke zijde van het probleem en gaat daarbij ook in op de kwestie van de reclassering en het weer opnemen van de oud-delinquenten in de naoorlogse samenleving. Dit gedeelte van het boek is het meest genuanceerd.

Minder uitgebalanceerd is zijn oordeel over de strafvervolging als zodanig. Hij wijst terecht op allerlei inconsequenties (om het voorzichtig te formuleren) in het vervolgingsbeleid, maar zelf brengt hij te snel en te gemakkelijk alles onder de noemer: het establishment redt en dekt elkaar. Groen formuleert wel een aantal vragen over het regeringsbeleid, de rol van justitie en rechterlijke macht, het Militair Gezag, de illegaliteit e.d., maar komt toch niet tot een duidelijke verklaring voor de door hem vastgestelde feiten.

Het valt te betreuren dat de auteur zich niet wat meer tijd gegund heeft om wat afstand te nemen van het interessante en omvangrijke materiaal dat hij verzameld heeft. Een aantal al te snelle en subjectieve oordeelvellingen en vrij wat kleine onjuistheden hadden dan mogelijk vermeden kunnen worden. Er was dan misschien ook tijd geweest voor een register in dit van namen zo volle boek.

P.V.H.

A. Bikar heeft het in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1974) 411-432 en 591-622 over ‘10 mai 1940. “Hedderich” et “Niwi”, les deux opérations allemandes aéroportées sur petits avions Fieseler “Storch”’, luchtlandingsoperaties in België en het Groot-Hertogdom Luxemburg, behorend tot de reeks waarin ook de aanval op fort Eben-Emaal thuishoorde, en met het doel de mogelijke vooruitgang van het Franse leger te vertragen en de zuidflank van het Duitse leger te dekken. Het gaat in feite om een knappe, vrij technische steekkaart van de operaties; enige opstelinspanningen zouden geen overbodige luxe geweest zijn.

L.V.B.

Voor wie zich bezig houdt met de geschiedenis van Nederlands-Indië voor en in de Tweede Wereldoorlog is Peter Lowe's artikel ‘Great Britain and the coming of the Pacific War, 1939-1941’, *Transactions of the Royal Historical Society*, fifth series, XXIV (1974) 43-63 een ‘must’. In 1941 had een eindeloos debat plaats over hulp aan Nederlands-Indië, ingeval van een Japanse agressie. Buitenlandse Zaken (Eden) achtte die noodzakelijk, Churchill geloofde niet in Japanse oorlogsdreiging en de hoofden van leger, luchtmacht en vloot, vooral de laatsten, achtten hulp onmogelijk, tenzij de zekerheid van Amerikaanse bijstand bestond.

W.Ph.C.

Jan Roes, ‘R.K. Nederland, 1958-1973. Een encyclopedisch overzicht’, *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*, III (1973) 73-141 bevat uiteraard vooral feitelijke informatie, maar velen zullen het toejuichen dat de gegevens over deze uitermate turbulente periode, waarin de katholieke kerk in Nederland als wijlen koning Willem II van conservatief tot liberaal en zelfs meer dan dat is geworden, op een overzichtelijke wijze bijeengeplaatst zijn door een bij uitstek deskundige, namelijk de directeur zelf van het KDC.

H.P.H.J.

Jaarrede voorzitter Nederlands Historisch Genootschap*

Op 10 mei 1969 constitueerde zich te Utrecht het Nederlands Historisch Genootschap (NHG). Als resultaat van een fusie nam het de taken over van het in 1845 gestichte Historisch Genootschap en het in 1928 opgerichte Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen (NCGW). Bovendien viel aan het nieuwe genootschap de opdracht toe, de sinds 1946 verschijnende *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* voort te zetten, en wel in fusie met de *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, het tot dan toe jaarlijks verschijnende orgaan van het oude genootschap. Statuten en huishoudelijk reglement werden in de algemene ledenvergadering van dezelfde 10 mei vastgesteld; de statuten kregen een jaar later de koninklijke goedkeuring; beide werden in 1970 gedrukt en aan de leden toegezonden.

Het NHG is de enige algemene, nationale organisatie van historisch geïnteresseerden in Nederland, die op onderling verschillende wijze - als wetenschapsbeoefenaar, als archivaris, als kenner van de regionale of locale geschiedenis, als amateur of eenvoudig als belangstellende - haar doelstelling trachten te realiseren. Krachtens het derde artikel van de statuten is deze gelegen in het bevorderen van ‘de beoefening van de geschiedenis der Nederlanden en de ontwikkeling van de geschiedkundige wetenschappen’. Deelnemend aan het werk van het Internationaal Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen is het genootschap tevens het representatieve orgaan van de Nederlandse geschiedwetenschap in internationaal verband. Het bestuur hield zich van het begin af voor ogen dat het NHG, waar nodig, de functie zou krijgen van klankbodem en informatiecentrum van op beperkt terrein of geïsoleerd verrichte werkzaamheden in historicis. Bestuur, commissies en secretariaat zouden aldus stimulerend en coördinerend kunnen werken ten behoeve van ieder die iets zou willen weten of ondernemen.

Gekozen door de eerste algemene ledenvergadering was het bestuur van de oprichting af als volgt samengesteld: J.A. Bornewasser, voorzitter; C.B. Wels, secretaris; W. Jappe Alberts, penningmeester; E.H. Kossmann en J.J. Woltjer, leden. Als commissies, benoemd door het bestuur en telkens één bestuurslid tellend, traden op: de redactie van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, de redactie van de *Acta Historiae Neerlandica*, de commissie voor de bronnenpublicaties, de commissie voor bronnenpublicaties betreffende de Geschiedenis van Nederlands-Indië

* De redactie heeft besloten weer aan te knopen bij een oude traditie door de jaarrede van de voorzitter van het genootschap te publiceren. In tegenstelling tot vroeger zullen nu alleen die gedeelten die van algemeen belang zijn, afgedrukt worden.
Het verheugt de redactie bijzonder dat professor dr. J.A. Bornewasser, voorzitter van het NHG van 1969 tot 1973, op haar verzoek bereid bleek de lacune voor de jaren 1969 tot 1973 op te vullen door een samenvattend overzicht samen te stellen.
De jaarrede van professor dr. B.H. Slicher van Bath, uitgesproken te Utrecht op 25 oktober 1974, zal worden voorafgegaan door het samenvattend overzicht van professor dr. J.A. Bornewasser.

1900-1942, en de congrescommissie. Als wetenschappelijk medewerkster werd vanaf 1 januari 1970 mejuffrouw drs. Gees van der Plaat aan het NHG verbonden. Dank zij de bereidwilligheid van de archivaris der stad Utrecht vond zij, met het bureau van het genootschap, onderdak op het Utrechtse gemeentearchief, Alexander Numankade 199. Het aantal leden van het genootschap steeg van rond 1200 in 1969 tot rond 1300 in 1973.

Wanneer ik als eerste, inmiddels periodiek afgetreden, voorzitter op verzoek van de huidige redactie der *Bijdragen* hier de balans opmaak van de beginjaren van het NHG, meen ik dat zich enkele ontwikkelingslijnen duidelijk hebben afgetekend. De uitgave van bronnen ging, ondanks de aanvankelijke schijn van het tegendeel, niet zonder toenemende moeilijkheden gepaard; de jaarvergadering en het jaarlijkse congres bleken meer dan goed aan de verwachtingen te voldoen; de *Bijdragen* ontwikkelden zich tot een tijdschrift van goede kwaliteit en perfecte uitvoering; ook de *Acta* bleken op verantwoord niveau te kunnen worden voortgezet, al liet de beoogde verspreiding in het buitenland nog te wensen over; de internationale relaties werden met succes onderhouden; de financiële aspecten zijn, behoudens een onrustbarende tussenperiode, redelijk gebleven; aan een coördinerende functie ten aanzien van organisaties en instellingen kwam het genootschap, wegens gebrek aan mogelijkheden en behoefte, niet toe. Op elk van deze punten wil ik hieronder wat nader ingaan.

Ofschoon van zijn oprichting af met rijkssubsidie begiftigd, achtte het genootschap als particuliere vereniging het niet verantwoord om bronnenuitgaven van langere adem te entameren of voort te zetten. Gezien de beperkte aard van de subsidie, de snel stijgende drukkosten, de last die het wetenschappelijk onderwijs en andere maatschappelijke activiteiten in toenemende mate op de reeds werkzame of wenselijkerwijze nog aan te trekken opdrachthouders ging drukken, moest de continuering van dit soort uitgaven aan de overwegingen van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis worden overgelaten. Vandaar dat nog in 1969 de bewerking van het archief-Daniël van der Meulen en in 1970 de briefwisseling-Thorbecke (sinds 1830) onder bevredigende perspectieven aan deze commissie werden overgedragen.

Eind 1970 verschenen in drie delen *Herinneringen en Dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, consciëntieus uitgegeven en van een treffende inleiding voorzien door de Tilburgse hoogleraar Joh. de Vries. Vrucht van over zeven jaar uitgestrekt annotatie-onderzoek en financieel mogelijk gemaakt door onder meer een aantal organisaties uit het bedrijfsleven, bleek deze publicatie ook buiten historische kring aandacht te trekken. Zeker zo sterk deed dit de ongeveer gelijktijdig gereed gekomen uitgave van het dagboek van Schermerhorn. Binnen het tijdsbestek van ruim een jaar kon dit initiatief van de bronnencommissie, in het bijzonder dank zij de voortvarendheid van de al met het manuscript vertrouwde bewerker C. Smit, met succes worden bekroond. Zonder een extra belasting van zijn kas bezorgde het genootschap zijn leden dat jaar een royale Sinterklaas. In 1972 verscheen het onmisbare en lang verbeide *Register en Inhoudsopgave* op de door wijlen A.J.C. Rüter in de jaren veertig uitgegeven *Rapporten van de Gouverneurs in de Provinciën 1840-1849*. Het was samengesteld door G.A.M. Beekelaar en diens echtgenote, mevrouw R.M.Th. Beekelaarde Beus. Eerstgenoemde was ook bereid gevonden om Rüters werk te voltooien. Toen deze echter op grond van zijn wetenschappelijk onderzoek tot de overtuiging raakte, dat voor de voortzetting niet een paar delen -

zoals verwacht mocht worden - maar een veelvoud ervan noodzakelijk was, zag het bestuur geen kans dit project binnen zijn beperkte mogelijkheden in te passen. Gelukkig bleken althans sommige provincies voldoende geinteresseerd en financieel draagkrachtig om, bij een regionaal gerichte opzet en onder provinciale vlag, het eigen deel van de totale uitgave in principe voor hun rekening te nemen.

Lettend op de moeilijkheden waarop het bestuur ook bij zijn andere verplichtingen tot voltooiing van kleinere bronnenpublicaties stuitte, meende de voorzitter er goed aan te doen in een van zijn jaarredes de zin van het verspreiden van gedrukte archivalia door een particulier genootschap ter discussie te stellen. Part-time-bewerkers, zo luidde het betoog, zijn steeds moeilijker te vinden; drukkosten lopen met meer dan het inflatie-accres omhoog; gemakkelijker bereikbaarheid van de archieven, gevoegd bij zich nog verfijnende en goedkoper wordende technische middelen als fotocopiëring en microfichering brengen op een andere manier het archiefmateriaal dichter bij de wetenschappelijke onderzoeker; voor menig historisch belangstellende is de integrale weergave van een in detail gaande bron minder aantrekkelijk geworden dan erop gebaseerde monografieën of biografieën; al met al voldoende gegevens om zich te bezinnen op wát, voor wié en in wélke vórm men in de toekomst zou moeten laten drukken.

Vandaar dat de bronnencommissie zich bezig heeft gehouden met het onderzoek naar de kansen voor een bundel met kleine bronnen van particuliere aard, waarvan de thematiek ook niet-vakgenoten zou kunnen interesseren. De verwerkelijking van een dergelijk plan bleek eveneens niet geringe problemen met zich mee te brengen. Wat de nog in voorbereiding zijnde publicaties betreft, besloot het bestuur in beginsel van de leden een zekere tegemoetkoming in de kosten te vragen. Het persklaar maken van het tweede deel der zogenaamde Bentinck-papers heeft verder de meest vruchtbare aandacht van de bronnencommissie gevergd.

De werkzaamheden van de commissie voor bronnenpublicaties betreffende de Geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942 stonden alleen maar onder auspiciën van het NHG. Voor haar uitgavenreeks genoot zij al geruime tijd de steun van ZWO. De commissie besloot om zich na realisering van haar precies vastgelegde werkplan te ontbinden. In 1972 verscheen het eerste deel van *Het economisch beleid in Nederlands-Indië*, bewerkt door P. Creutzberg.

De jaarvergaderingen van het NHG, in oktober gehouden, bleken met hun licht stijgend aantal bezoekers in de behoefte aan contact tussen bestuur en leden en tussen de leden onderling te voorzien. Op de ochtendvergaderingen voerde twee maal een landgenoot en drie maal een spreker van over de grenzen het woord over door hen zelf gekozen themata. Van 1970 af diende de middagvoordracht tevens als algemene inleiding op het daarop volgend congres. Als vanouds vormt het jaarlijks treffen van in totaal tegen de honderdvijftig historici tevens een aanleiding om elkaar in kleinere kring te ontmoeten. Vaak worden ook afspraken gemaakt en plannen beraamd op organisatorisch en publicistisch terrein. Voor oude en nieuwe leden is het de gelegenheid bij uitstek om vakgenoten, die men alleen van publicaties kent, te ontmoeten via discussie of gesprekken tijdens de lunch. In de aan het eind van de dag gehouden huishoudelijke vergadering wisselt een beperkt aantal trouwe leden met het bestuur van gedachten over het wel en wee van het genootschap.

Vier maal organiseerde de congrescommissie tijdens de eerste bestuursperiode een congres, in gehouden volgorde tot onderwerp hebbend: de Nederlandse expansie in Indonesië (1870-1914), veranderingen in de Nederlanden tussen middeleeuwen en nieuwe tijd, een eeuw vakbeweging in Nederland en tenslotte, in 1973, de feodaliteit in de volle middeleeuwen. Hoe zeer een dergelijk tweedaags samenzijn met ter zake deskundige en vaak gespecialiseerde sprekers een van jaar tot jaar variërend samengesteld gehoor heeft weten te trekken, blijkt alleen al uit de

deelnemersaantallen. Het is verheugend dat ook een zuiver wetenschappelijk, zij het ook vaak politiek misbruikt thema als de feodaliteit ver over de honderd deelnemers heeft geboeid. De tekst van de gehouden voordrachten kon dikwijls

in een aangepaste vorm in de *BMGN* worden opgenomen, die op deze manier hun aanbod van goede kopij vergroot zagen.

Kunnen de congressen dus in het algemeen geslaagd heten, toch verdienen twee aspecten wellicht nog de aandacht van het huidige bestuur. Ten eerste is meer dan eens de vraag gerezen, of op zo'n bijeenkomst niet te veel wordt gesproken 'tot' en te weinig 'met'; met andere woorden of de vorm van deze congressen niet meer zou moeten worden die van een echt colloquium of symposion. Ten tweede dient te worden opgemerkt, dat de functie die de vroegere NCGW-congressen - met hun korte, gelijktijdig voorgedragen referaten op geheel uiteenlopende terreinen - trachtten te vervullen, nu is weggevallen. Ook al bleek een dusdanige opzet steeds moeizamer te kunnen worden volgehouden - reden waarom het NHG haar niet heeft gecontinueerd - stimulering van 'Nachwuchs' blijft geboden en vindt verder op landelijk niveau niet gemakkelijk plaats.

In het oprichtingsjaar van het NHG kwamen deel drieëntachtig en vierentachtig van de vroegere jaarperiodiek van het oude genootschap onder de nieuwe naam *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* van de pers. Deel vierentachtig vormde, door zijn erin opgenomen kroniek van nog bescheiden aard en met een beperkt aantal boekbesprekingen, de overgang naar het vanaf 1970 in drie afleveringen per jaar uitkomende tijdschrift. De redactiecommissie, die volgens afspraak uit drie Noord-Nederlandse en drie Zuid-Nederlandse leden werd samengesteld, heeft in de eerste aflevering van de geheel onder haar verantwoordelijkheid verschenen jaargang LXXXV (1970) van de nieuwe formule rekenschap afgelegd. Daarin passen meer de 'bijdragen' dan de 'mededelingen' oude stijl, meer de artikelen dan de kleine bronnenpublicaties. Dat er tot nu toe geen enkele bron is 'meegedeeld', is niettemin meer het gevolg van gebrek aan geschikt aanbod dan van opzet[1]. Wie de jaargangen nog eens in volgorde van verschijnen ter hand neemt, ziet ze groeien in omvang en gevarieerdheid van onderwerpen. Uit vele goede bijdragen spreekt ook de wezenlijke betekenis van het Zuid-Nederlandse aandeel in de redactie. Conform de genoemde beginselverklaring kregen recensies het volle pond, terwijl de vermelde mogelijkheid van een regelmatige kroniek in een stuk consciëntieuze werkelijkheid is omgezet.

Sedert 1971 verscheen het door de vele voorgaande series *Bijdragen* vertrouwd geworden Nijhoff-vignet op de omslag, omdat het genootschap al zijn uitgaven bij de in historicis geverseerde Haagse uitgever is gaan onderbrengen. Zo kwam bij Nijhoff inderdaad 'alles teregt'. Mede door een financiële tegemoetkoming van deze uitgever kon in 1972 een omvangrijke aflevering worden gewijd aan Johan Huizinga, waarvoor de lezingen van de Groningse Huizinga-herdenking, honderd jaar na de geboorte van de grote cultuurhistoricus gehouden, het materiaal leverden. Van de door de redactie in uitzicht gestelde gelegenheid tot debat en polemiek werd nauwelijks gebruik gemaakt; in de historische hof van de Lage Landen worden de doornen blijkbaar door de rozen overschaduwd. Alles bijeen genomen hebben de beginjaren van het hernieuwde tijdschrift een oude traditie op levensvatbare wijze voortgezet.

1. In *BMGN*, LXXXIX (1974) 32-61 is een kleine bron gepubliceerd: de nota van K.F. Creutzberg getiteld 'Beschouwingen over de staatsrechtelijke toekomst van Nederlandsch-Indië'.

In 1971 verschenen *Aanwijzingen voor tekstbewerking en annotatie*, samengesteld door de bestuursleden E.H. Kossmann en C.B. Wels. Het bestuur had tot deze publicatie besloten, omdat het een uniform systeem voor alle uitgaven van het genootschap wenselijk achtte. Om het persklaar maken van de kopij te vergemakkelijken werden alle actieve en potentiële medewerkers geattendeerd op deze handzame leidraad, waarvan exemplaren op het bureau te verkrijgen zijn. Gekozen is voor een aangepaste versie van het Angel-

saksische systeem, dat door de meeste internationale tijdschriften wordt gevolgd. De richtlijnen zijn in overleg met velen tot stand gekomen en herhaaldelijk aan de praktijk getoetst. Verwacht mocht worden dat zij ook aan andere wetenschappelijke instellingen hun diensten zouden bewijzen.

Als er één van de onder het NHG ressorterende commissies aan overgangsperikelen onderhevig is geweest, dan was het wel de uit de oude NCGW-structuur stammende redactieraad van de *Acta Historiae Neerlandica*. Van vier interessante delen, die een groot aantal rijk geschakeerde publicaties van Nederlandse historici weerspiegelden, had hij de uitgave wetenschappelijk begeleid, terwijl de werkzaamheden voor deel V nagenoeg waren afgesloten. Aan deze *Acta* was sinds 1964 gewerkt om het buitenland op de hoogte te brengen van wat in Nederland door de historische wetenschap werd verricht. Zij waren opgezet in de geest van de *Excerpta Nordica* en de *Acta Poloniae Historica* en brachten bewerkte artikelen of samenvattingen van boeken in het Frans, Duits of Engels. Het bestuur van het NHG, dat de verantwoordelijkheid voor de uitgave van het NCGW had overgenomen, moest zich beraden op aanpassingen aan veranderde omstandigheden. In 1971 besloot de redactieraad in te gaan op voorstellen van beperkingen van de inhoud, en wel tot die van de geschiedenis van de Lage Landen. Voornaamste argument vormde de overweging, dat het buitenland alleen dit soort artikelen in de *Acta* zocht, terwijl uitstekende bijdragen op het terrein van de niet-vaderlandse geschiedenis zeker wel elders hun internationaal onderkomen zouden vinden. Bovendien wensten alle uitgevers die voor een nieuw contract waren benaderd, terwille van de verkoop een grotere inhoudelijke eenheid. Reeds eerder was besloten alleen Engelstalige bijdragen te plaatsen.

Met uitgeverij Nijhoff werd niet lang daarna een akkoord bereikt over de uitgaven vanaf deel zes, die onder de dienovereenkomstig gewijzigde naam van *Acta Historiae Neerlandicae* zouden verschijnen. Overeengekomen werd dat de *Acta* gewijd zouden zijn ‘aan de geschiedenis van Nederland en België en aan belangrijke ontwikkelingen in de Noord- en Zuid-Nederlandse geschiedbeoefening, en dat zij zo mogelijk een kritisch overzicht zullen bevatten van de belangrijkste publikaties betreffende de geschiedenis der Nederlanden’. Na ampele besprekingen tussen de voorzitter van het bestuur en de vele betrokkenen bij de verleden of toekomstige tijd van de *Acta* werden geen overwegende bezwaren aangetekend tegen een nieuwe, aan de NHG-structuur aangepaste constructie: een zeskoppige redactie, als alle andere genootschapscommissies door het bestuur te benoemen, en de omzetting van de bestaande redactieraad in een raad van advies. De verspreiding en afname van de inmiddels verschenen delen zes en zeven bevonden zich weliswaar in stijgende lijn, maar waren niet van die aard, dat een voortzetting op langere termijn zonder meer verantwoord kan heten. Toch blijft het van eminent belang dat de Nederlandse geschiedwetenschap, als het maar enigszins kan, op deze wijze haar gezicht aan het buitenland blijft tonen.

Voorzitter en bestuurslid Woltjer bezochten als afgevaardigden van het genootschap het dertiende Internationaal Congres van Historische Wetenschappen, dat in augustus 1970 te Moskou plaats vond. Daar namen zij ook deel aan de vooraf en na afloop gehouden vergaderingen van het Internationale Comité. Hun ervaringen vatten zij ten behoeve van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen samen in een kort

verslag, dat ook in de derde aflevering van jaargang vijfentachtig der *BMGN* werd opgenomen.

Ter voorbereiding van het volgende congres, dat in 1975 te San Francisco wordt gehouden, kwamen de vertegenwoordigers van eenendertig nationale comité's en negen internationale geaffilieerde organisaties te Herceg-Novi in Joego-Slavië bijeen. Aan de voorzitter van het NHG werd daar verzocht om uit naam van zijn land de voorbereiding van een van de zes methodologische problemen voor zijn rekening te nemen. De reden hier-

van lag in het feit dat een van de twaalf ter vergadering aangewezen onderwerpen van algemene aard een der Nederlandse voorstellen gold. Zo kreeg Nederland het thema 'Les problèmes des "jugements de valeur" dans les sciences historiques' ter voorbereiding toegespeeld. Een werkcomité van zes Nederlandse historici heeft zich hier te lande in een aantal vergaderingen op de uitwerking bezonnen, waarna de Nijmeegse hoogleraar A.G. Weiler bereid werd gevonden het rapport op te stellen, en in San Francisco te gaan toelichten en ter discussie te stellen. Het bestuur prees zich gelukkig, dat het daardoor de vervulling van een taak waarvan menig buitenlander te verstaan had gegeven dat het land van Huizinga er een passende eer in had te stellen, met vertrouwen tegemoet kon zien.

De financiën van het genootschap werden door de penningmeester met grote voorzichtigheid beheerd. Op de bestuursvergaderingen drukte de heer Alberts vaak een krachtig stempel door de resolute restricties die hij aan nieuwe initiatieven telkens meende te moeten verbinden. Lange tijd heeft hij zich met hart en ziel voor het oude en nieuwe genootschap ingezet. Als een goed penningmeester was hem dan ook iedere bron van inkomsten of te maken besparing een hartversterking, en sneed hem iedere uitgave door de ziel. Toen hij in 1972, in overeenstemming met het reglementair vastgelegde doorstromingsrooster, het bestuur verliet om plaats te maken voor zijn opvolger J.F.R. Philips, mocht de voorzitter hem op de jaarvergadering onder duidelijk blijkende instemming van de leden dank zeggen voor een bijna twintigjarige staat van voortreffelijke dienst. Het was beslist niet zijn schuld, dat juist op dat ogenblik de financiële perspectieven verre van rooskleurig waren. Het op alle regeringsdepartementen gehanteerde snoeimes trof ook de post van het NHG op de begroting van O. en W. Gegeven de vaste, niet voor korting vatbare lasten van het genootschapsapparaat aan de Alexander Numankade dreigde er een wanverhouding te ontstaan tussen het in stand houden daarvan en de geringe activiteiten die nog te verzorgen zouden overblijven. Gelukkig konden, dank zij enige toelichtende en effect sorterende gesprekken die het bestuur in welwillende sfeer op het departement wist te voeren, de vooruitzichten voor de komende jaren als voldoende redelijk worden beschouwd om het intussen geheel vernieuwde bestuur niet voor onoverkomelijke moeilijkheden te laten staan. Het spreekt vanzelf dat daartoe ook aan contributieverhoging niet te ontkomen viel.

Ziet het eerste bestuur van het NHG op grond van al het bovenstaande met een zekere voldoening op zijn bemoeienissen terug, toch heeft het geen kans gezien om gestalte te geven aan de oorspronkelijk beoogde coördinatie van historische activiteiten en organisaties. Als voornaamste oorzaak dient te worden aangemerkt, dat de ervoor benodigde tijd en gelden ontoereikend bleken. De werkzaamheden van mejuffrouw van der Plaat zijn bijna geheel gericht op de verzorging van de publicaties en het onderhouden van de contacten met de commissies. Als wetenschappelijk-secretaresse onmisbaar, vond zij zelfs zo goed als geen tijd voor activiteiten van oriënterende en registrerende aard. Bovendien bleek bij de betrokkenen, voor zover benaderd, geen directe behoefte te bestaan, ook al stond men in beginsel niet onwelwillend tegenover te zoeken vormen van contact en samenwerking. Onder die omstandigheden heeft het NHG gemeend vooralsnog met zijn lopende bezigheden te kunnen volstaan.

Laat mij dit feitenrijke overzicht afsluiten met een overweging van de grote mediaevist Marc Bloch. Vurig heeft deze historicus, die zijn leven gaf voor een leefwaardige toekomst, de geschiedwetenschap en haar beoefenaars tegen ciritici

verdedigd. Hij pleitte immers voor de vruchtbare wisselwerking tussen het ‘comprendre le présent par le passé’ en het ‘comprendre le passé par le présent’. In die geest scheen mij de leiding van het genootschap een zinrijke taak, die ik op 19 oktober 1973 met vertrouwen aan niemand minder dan B.H. Slicher van Bath heb overgedragen.

J.A. Bornewasser

Dames en heren,

Mijn eerste jaarrede als voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap wil ik graag beginnen met enige dankwoorden aan mijn voorganger de heer Bornewasser en de beide bestuursleden, die tegelijk met hem zijn afgetreden, de heren Kossmann en Woltjer. Ik heb de verdiensten van de afgetreden voorzitter en de beide bestuursleden reeds gememoreerd in de huishoudelijke vergadering van het vorig jaar. Mijn dankwoorden moest ik toen echter aanmerkelijk bekorten, omdat we in tijdnood verkeerden. De leden van het genootschap immers moesten in de gelegenheid zijn nog tijdig Driebergen te bereiken voor het begin van de conferentie. Ik meen, dat het nu de plaats is, ook voor een wat groter publiek, de verdiensten van de afgetreden bestuursleden uiteen te zetten. Bovendien kan ik na een jaar voorzitterschap met wat meer kennis van zaken spreken. Aangezien de secretaris, de heer Wels, vandaag zal aftreden, meen ik ook hem in het dankwoord namens het Nederlands Historisch Genootschap te mogen betrekken.

Het viertal Bornewasser, Kossmann, Wels en Woltjer - ik bezig hier de alfabetische volgorde, omdat het zeer moeilijk is ieders afzonderlijk aandeel te wegen - heeft een uitzonderlijk groot aandeel gehad in de omzetting van het oude Historisch Genootschap in het Nederlands Historisch Genootschap, of zoals Wels zegt, het HG nieuwe stijl. Zij hebben aan de plannen en overeenkomsten uit het einde van de jaren zestig vorm en inhoud gegeven. Zij hebben de papieren opzet tot leven gebracht en zij hebben aangetoond welke mogelijkheden er in de nieuwe vormen waren. Ik kan u verzekeren, dat zij in deze opzet summa cum laude zijn geslaagd. De nieuwe bestuursleden hebben een goed functionerende organisatie aangetroffen; er waren verrassend weinig moeilijkheden in dit verenigingsjaar. Door het afgetreden bestuur is een beleid met visie gevoerd en het moet hen die de reorganisatie tot stand hebben gebracht een reden tot voldoening zijn, dat de door hen uitgezette koers door het thans fungerende bestuur wordt gevolgd...

Op de verdiensten van elk van de vier heren afzonderlijk wil ik slechts in het kort ingaan. Bij voorzitter Bornewasser berustte de algemene leiding. Een aimabel man, die bij verschillende gelegenheden een bemiddelende rol heeft vervuld; steeds open om van ieders standpunt kennis te nemen. De behoedzaamheid en de zorgvuldigheid, waarmee hij optrad, vormden geen beletsel voor het nemen van verreikende beslissingen, als zulks vereist was. Moeilijk was de taakverdeling tussen het bestuur en de commissies. In een dergelijk systeem is delegatie van bevoegdheden noodzakelijk, maar anderzijds moet er voor gewaakt worden, dat het algemene bestuur niet een lege huls wordt, een orgaan, dat de beslissingen van de commissies alleen maar sanctioneert. Het centrale bestuur dient de belangen van de verschillende activiteiten van het genootschap tegen elkaar aftewegen. Ik meen, dat de vroegere voorzitter hier de juiste middenweg heeft gevonden.

De heer Kossmann heeft een belangrijk aandeel gehad in de omvorming van de oude *Bijdragen*, eens per jaar verschijnend, in een tijdschrift met drie afleveringen per jaar. Er zijn grote resultaten bereikt, een tijdschrift op hoog wetenschappelijk peil. Aandacht is besteed aan de vormgeving en er zijn regels ingevoerd voor de annotatie. Evenmin mag worden vergeten het aandeel, dat het echtpaar Kossmann heeft gehad in de nieuwe opzet van de *Acta*. Het genootschap prijst zich gelukkig, dat mevrouw Kossmann haar taak nog enige tijd wil voortzetten.

De heer Woltjer heeft vooral bemoeienissen gehad met de congressen in hun nieuwe vorm. Oorspronkelijk was hij bestuurslid van het Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, dat vroeger onder andere de jaarlijkse historische dag organiseerde. Ik acht de opzet van de huidige tweedaagse conferenties, gewijd aan een bepaalde thematiek, bijzonder geslaagd.

Dat deze congressen geapprecieerd worden, blijkt wel uit het nog steeds stijgende aantal deelnemers thans ca 120. Voor de onderwerpen bestaat er belangstelling zowel binnen de kring van de leden als daarbuiten. Voor vele niet-leden zijn de congressen vaak de eerste kennismaking met het genootschap en zij vormen voor hen een aanleiding om zich voor het lidmaatschap aan te melden.

De thans aftredende secretaris, de heer Wels, is het bestuurslid met de langste ervaring: reeds in 1965 werd hij eerst tot adjunct-secretaris en al spoedig daarna tot secretaris verkozen. Hij heeft een zeer ingrijpend stuk geschiedenis van het Historisch Genootschap in oude en nieuwe vorm meegemaakt; hij heeft in de omzetting een groot aandeel gehad. Vanzelfsprekend kan het bestuur deze man, die alles wist, die de vraagbaak was bij vele gelegenheden, slechts zeer node missen. Met soms een ondeugende tinteling in de ogen kon hij veel background information verschaffen. Reeds in ander verband hebben de heer Wels en ik als secretaris en voorzitter op een bijzonder prettige wijze samengewerkt. Het is voor mij dan ook een bijzondere vreugde geweest met hem een jaar in het bestuur van het genootschap te hebben mogen samenwerken. We wisten wat we aan elkaar hadden. Reglementair is het nu zijn beurt van aftreden. We betreuren dit, maar anderzijds weten we ook dat de negen jaren dienst voor het genootschap geen sinecure zijn geweest. We respecteren zijn wens om nu meer tijd aan andere zaken te kunnen besteden. Namens het genootschap wil ik hier de bijzonder grote erkentelijkheid uitspreken voor het vele, dat de heer Wels voor het genootschap heeft gedaan.

Uit het u toegezonden jaarverslag hebt u kunnen zien, dat in de samenstelling van de commissies slechts geringe wijzigingen zijn opgetreden. In de meeste commissie's heeft men een mutatierooster opgesteld, waarbij jaarlijks één der zittende leden door een nieuw lid wordt vervangen. Het systeem van geleidelijke mutatie is te verkiezen boven het en bloc aftreden van een geheel bestuur na een zeker tijdsverloop.

Tot de redactiecommissies van de *Acta Historiae Neerlandicae* is de heer Schöffer toegetreden, die tevens het voorzitterschap heeft overgenomen. In de bronnencommissie is de heer Alberts afgetreden, zijn functie is overgenomen door de heer Heringa. In de redactiecommissie van de *Bijdragen* en in de congrescommissie zijn geen wijzigingen gekomen. De afgetredenen zeggen wij dank voor het werk, dat zij in de commissies hebben gedaan. De commissie voor bronnenpublicaties betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië, 1900-1942 is voornemens haar mandaat ter beschikking te stellen als de thans nog in bewerking zijnde delen, zullen zijn verschenen...

In de Acta zullen geen afzonderlijke kronieken voor de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden meer verschijnen. De Nederlandstalige werken betreffende de geschiedenis der Nederlanden zullen voortaan in een samenvattend artikel worden behandeld. Dit was mogelijk dankzij de medewerking van de leden van het Seminar in Dutch History van de University of London en enige Belgische historici.

Met tevredenheid kan worden geconstateerd, dat de activiteiten van de commissies goede voortgang vinden. Ook financieel is de toestand van het genootschap, dankzij de rijkssubsidie, althans voor 1975, verzekerd. Van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is tot ons het verzoek gericht om te berichten over nieuwe activiteiten in 1976 en volgende jaren en er is gevraagd naar een meerjaren planning tot en met 1980. De jaarlijkse uitgaven van het genootschap vertonen een vrij regelmatig verloop, alleen de bronnenuitgaven vormen een post met grote schommelingen. In dit verband

is een beroep gedaan op de bronnencommissie om een tijdschema van bewerking en publicatie van bronnen op te stellen. Een moeilijkheid is, dat de bronnencommissie moet werken met vrijwillige bewerkers, die het werk in hun vrije tijd doen, hetgeen een planning veel moeilijker maakt. De

bronnencommissie en het bestuur verkeren in een wat benarde positie tussen de subsidiegever, die op een strak tijdschema aandringt en vrijwillige bewerkers, die het minitieuze werk van verzorgen van bronnenuitgaven als een vrije tijdsbesteding doen en daarbij een zekere mate van vrijheid vragen. We hopen dat men wederzijds begrip voor elkaars situatie zal hebben...

Indien we de situatie van het historisch onderzoek en van de historici in Nederland gedurende het afgelopen jaar beschouwen, zijn er drie ontwikkelingen, welke onze aandacht vragen:

1. de grote toeloop van studenten in de geschiedenis
2. de planning van het historisch wetenschappelijk onderzoek
3. de toestand van het archiefwezen, in het bijzonder van de rijksarchieven.

De enorme stijging van het aantal studenten in de geschiedenis zou op zichzelf gezien een zeer verheugend verschijnsel zijn, omdat daaruit een voorkeur voor de geschiedenisstudie zou kunnen blijken. Uit de voorwaardelijke wijs, waarin ik mijn constatering heb geplaatst, kunt u reeds opmaken dat de situatie niet zo simpel is. Er ontbreekt allereerst de nodige begeleiding om deze studenten een goede opleiding te garanderen. In een aantal onderdelen van het historische universitaire onderwijs zijn hoogleraren en wetenschappelijke medewerkers dermate met onderwijs overladen, dat zij aan onderzoek niet meer toe komen. Eén van de universitaire regels is tot nu toe nog, dat goed onderwijs alleen mogelijk is, indien dit gesteund wordt door onderzoek. Er is alle reden te verwachten, dat aan deze voorwaarde niet meer voldaan zal kunnen worden. Dit moet leiden tot onderwijs van lager kwaliteit en frustratie van hen die het onderwijs geven. Voor het wetenschappelijk historisch onderzoek is deze ontwikkeling funest, omdat juist de belangrijkste onderdelen van de geschiedenis worden getroffen. We zien nu reeds dat vrij veel onderzoek nog aan de randgebieden van de geschiedenis wordt gedaan, omdat men daar minder last van de toeloop van de studenten heeft. Er zal tegen een dergelijk scheef groeien van het historisch onderzoek gewaakt moeten worden, met de bevoegde autoriteiten zal hierover overleg moeten worden gepleegd.

Een andere schaduwzijde bij de grote toeloop van de studenten is het betrekkelijk geringe aantal mogelijkheden, dat voor de afgestudeerden open staat. De ouderen onder u herinneren zich met verontrusting de toestand in de crisisjaren voor de Tweede Wereldoorlog. Ook toen was er voor de afgestudeerden geen emplooi, jarenlang werd gevolontaird op archieven, bibliotheken en scholen. In tegenstellling tot andere groepen afgestudeerden kunnen de afgestudeerde historici niet rekenen op de steun van maatschappelijk belangrijke pressure groepen. Binnen de kring van het bestuur van het genootschap hebben wij reeds onze gedachten over deze problemen laten gaan, maar wij zijn ons bewust dat de mogelijkheden voor een optreden namens het Genootschap zeer beperkt zijn.

Een veel positiever geluid kunnen we laten horen over de planning van het historisch wetenschappelijk onderzoek. Door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen is de Historisch Wetenschappelijke Commissie ingesteld, welke gedurende enkele jaren is bezig geweest met de inventarisatie van plannen tot onderzoek op de middellange en lange termijn. Het gaat hierbij om projecten waarvan de uitvoering een aantal jaren in beslag neemt en waarvoor geld en mankracht van

de overheid wordt gevraagd. Er is een enquête door een groot aantal subcommissies uitgevoerd, adviezen van verscheidene individuele onderzoekers zijn ingewonnen. Op brede schaal is in deze planning door de Nederlandse historici geparticipeerd, zodat mag worden aangenomen dat de rapporten reflecteren wat onder de meerderheid van de historici leeft. Het eindrapport is kortgeleden

gereed gekomen en zal binnenkort aan de Minister worden aangeboden.

Men kan zich afvragen of deze planning überhaupt zinvol is. Gezien van de zijde van de overheid zeker, omdat deze niet meer in staat is ad hoc toewijzingen te doen, daarvoor gaat het meestal om te grote bedragen. De overheid wil zekerheid hebben, dat de projecten binnen de gestelde tijd worden voltooid. Voor zover dit in de concurrentie tussen de verschillende wetenschappen van betekenis is, verkeren de historici in de gelukkige omstandigheid, dat zij onder de alpha en gamma-wetenschappen tot de eersten behoren, die tot planning op langere termijn in onderling overleg zijn overgegaan. Hiermede is voor het historisch onderzoek een goede startpositie bereikt.

Uitdrukkelijk en dit is ook in het rapport van de Historisch Wetenschappelijke Commissie geschied, is er op gewezen, dat naast het grotere projectonderzoek, ook mogelijkheden moeten blijven bestaan voor de individuele onderzoekers. Immers niet ieder onderwerp leent zich voor een groot project en niet ieder historisch onderzoeker zal zich gelukkig voelen als een medewerker in een omvangrijk project. De individuele vrijheid van de onderzoeker is een kostbaar goed, daarvan is een ieder overtuigd. Anderzijds zijn grotere en vooral multidisciplinaire projecten slechts verwezenlijkbaar in een samenwerkingsverband.

De realisatie van de plannen voorgesteld door de Historisch Wetenschappelijke Commissie zal in belangrijke mate afhankelijk zijn van de voorstellen van de regering over de organisatie van het wetenschaps- en onderzoeksbeleid in het algemeen. Het is te hopen, dat op dit terrein spoedig meer klaarheid zal komen.

Tot mijn spijt zal ik met een minder opgewekte noot moeten eindigen: de situatie van het rijksarchiefwezen. U hebt er in het afgelopen jaar veel over in de pers kunnen lezen. Verontrusting is er in het archiefwezen zelf, in wetenschappelijke kringen als de Raad van het Wetenschapsbeleid, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, ZWO, bij de Archiefraad, bij kamerleden en in de departementale kringen van CRM. De zorgelijke toestand is niet een plotseling verschijnsel. Ruim vijftig jaar is het archiefwezen door het Rijk verwaarloosd en men plukt nu daarvan de wrange vruchten. De schuld wordt naar mijn oordeel te gemakkelijk op het ministerie van CRM en de huidige functionarissen geschoven. De rijksarchieven zijn de neerslag van de werkzaamheden van alle onderdelen van de rijksoverheid. Een goede zorg voor de archieven is een taak welke de gehele rijksoverheid aangaat en deze mag financieel niet uitsluitend op één ministerie drukken. Het is grotendeels een kwestie van financiën en van goed opgeleide mensen: archiefbeheerders, medewerkers en restaurateurs. Plannen voor verbetering liggen op tafel, maar zij worden niet of in onvoldoende mate uitgevoerd. Men zal zich bewust moeten zijn, dat het herstel een lange tijd zal vergen, een verwaarlozing van vijftig jaren wordt niet in één of twee jaar ingehaald. De verbetering bereikt men ook niet door eenzijdige maatregelen. We weten thans voldoende over ontwikkelingshulp, dat het inpompen van grote sommen geld of het aantrekken van grote aantallen vakmensen alleen niet voldoende is. Het herstel zal in fasen moeten gaan met goed op elkaar afgestemde maatregelen. Men zal moeten komen tot ‘paketten van maatregelen’, zodat een optimaal effect van de hulp wordt bereikt. Dit is geen bovenmenselijke opgave, binnen het ministerie van CRM, binnen het archiefwezen en in de Archiefraad zijn de capaciteiten voor de oplossing van de vele problemen van het archiefwezen

aanwezig. Persoonlijk heb ik het vertrouwen, dat een goed resultaat bereikt zal kunnen worden, indien de steun van de gehele regering wordt verkregen.

Het gaat om een nationale zaak, welke ons historici in het bijzonder aan het hart gaat. Velen onzer zijn in het archiefwezen werkzaam, zij oefenen hun beroep onder vaak zeer moeilijke omstandigheden met grote liefde en toewijding uit. Er zal van hen nog veel ge-

duld en wijsheid worden gevraagd voordat met tevredenheid kan worden geconstateerd, dat de achterstand is ingehaald. Voor de historici die niet aan de archieven zijn verbonden, zijn de bescheiden uit het verleden een kostbare bron voor het historisch onderzoek. Voor hen is het van het hoogste belang, dat de stukken zo goed mogelijk worden geconserveerd, geïnventariseerd en toegankelijk worden gemaakt. Het gaat niet alleen om het behoud, maar ook om de ontsluiting van de archieven.

Hoewel de drie onderwerpen, waaraan ik in deze jaarrede aandacht heb besteed niet tot het feitelijke terrein van het Nederlands Historisch Genootschap behoren, meen ik dat ons genootschap, waarin vrijwel alle historici zijn verenigd, ook mag en kan fungeren als het historich geweten. Aan dat geweten heb ik op volstrekt persoonlijke basis uiting willen geven. Hiermede verklaar ik de algemene ledenvergadering voor geopend.

B.H. Slicher van Bath

Naamlijst van medewerkers/sters

F.R. Ankersmit, Oosterweg 65, Haren
J. Art, Blandijnberg 2, 9000 Gent
M. Baelde, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Knokke-Heist
J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht
E.P. de Booy, Frans Halslaan 74, Bilthoven
J.A. Bornewasser, Jericholaan 1, Nijmegen
Th.S.H. Bos, Veldspaatstraat 162, Groningen
M.C. Brands, Tooropkade 9a, Heemstede
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
M. Cloet, Brabanconnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
H. Daalder, Van Tedingerbrouckstraat 28, Den Haag
G.C. Gibbs, Birkbeck college, University of London, Malet street, London WC 1
P. van Hees, Aziëlaan 730, Utrecht
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, Den Haag
J.A. van Houtte, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
H.C. Hubbeling, Mozartstraat 22, Groningen
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, Leiden
A.E.M. Janssen, Van Nispenstraat 25, Nijmegen
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
A.A. de Jonge, Sportlaan 283, Den Haag
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen
W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, Haren
E. van Mingroot, Merellaan 18, 3302 Linden
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, Leiden
G.J. Schutte, Comeniushof 43, Hilversum
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, Wageningen
W. Thys, Groeningenlei 155, 2550 Kontich
L. van Tongerloo, Euterpedreef 51, Utrecht
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
O. Vries, Keatlingwier 15, Westergeast
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, Haren
A.G. Weiler, Baljuwstraat 20, Nijmegen
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest

De auteurs

M.C. Brands (1933) is hoogleraar in de nieuwe geschiedenis, in het bijzonder de historiografische en theoretische aspecten, aan de Universiteit van Amsterdam.

H. Daalder (1928) is hoogleraar in de politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden.

G.C. Gibbs (1928) is Lecturer in History, Birkbeck College, University of London.

D.J. Roorda (1923) is hoogleraar in de algemene geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden.

A.G. Weiler (1927) is hoogleraar in de algemene en vaderlandse geschiedenis der middeleeuwen, alsmede de wijsbegeerte der geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

De raison d'état-politicus Johan de Witt*

J.C. Boogman

Over de figuur van de grote Hollandse raadpensionaris Johan de Witt, en met name over diens buitenlands beleid, is in de loop van de laatste drie eeuwen heel veel gepubliceerd. Wanneer we echter de balans opmaken, blijkt er vrij wat kaf onder het koren te schuilen. Ook Japikse's *Johan de Witt*[1], de belangrijkste monografie waarover we momenteel kunnen beschikken[2], laat heel wat legitieme wensen onvervuld. Dit boek biedt ongetwijfeld een schat aan feitelijke gegevens, maar ten aanzien van enkele essentiële punten slaat Japikse de plank lelijk mis[3]. Zoals we nog zullen zien, geldt dat vooral voor zijn beschouwing over De Witt als 'raison d'état'-politicus. Omdat het begrip 'raison d'état' een nogal centrale plaats inneemt in mijn beschouwingen over De Witt, wil ik mijn relaas over de raadpensionaris en diens buitenlands beleid laten voorafgaan door enkele algemene opmerkingen over de 'raison d'état' in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Een historisch begrip, een historische vakterm, pleegt nogal eens te fungeren als een vlag die betekenis-ladingen moet dekken die zoal geen evidente verschillen dan toch aparte schakeringen en nuances te zien geven. De term 'raison d'état', die sinds het eind van de zestiende eeuw als vertaling van het Italiaanse woord 'ragione di stato'[4] in zwang kwam, vormt geen uitzondering op deze regel. Men zou dan ook kunnen opmerken dat Meinecke's befaamde boek[5] beter de titel 'Ideen der Staatsräson' had kunnen dragen.

Zo kan men de zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse opvattingen over 'raison d'état' in geen geval op een lijn stellen met die uit de tweede helft van de zeventiende

* Het onderstaande artikel is de uitgewerkte tekst van een voordracht gehouden voor het Gronings historisch dispuut Ubbo Emmius op 18 maart 1975.

1. N. Japikse, *Johan de Witt* (tweede, herziene druk, Amsterdam, 1928). De eerste druk is van 1915. Voor deze studie heb ik uitsluitend gebruik gemaakt van de tweede druk.
2. Een omvangrijke biografie van De Witt van de hand van de Amerikaanse historicus Herbert H. Rowen zal binnenkort verschijnen.
3. Zie met name het prachtige recensie-artikel van J. Huizinga, 'Een nieuw boek over Jan de Witt', *De Gids*, LXXX (1916). Ook in *Verzamelde Werken*, II (Haarlem, 1948) 74-85.
4. Giovanni Botero's *Della ragion di stato* (1589) heeft er zeer toe bijgedragen de term burgerrecht te doen krijgen.
5. Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der Neueren Geschichte* (München, Berlijn, 1924).

eeuw. In de eerste fase zag men ‘raison d'état’, welk begrip bovenal de prioriteit van het staatsbelang en daarmee de emancipatie van de politiek impliceerde, doorgaans in directe tegenstelling tot religieuze en ethische idealen. In die periode van hevige crisis was zij in elk geval een fel omstreden zaak, door haar tegenstanders uitgekreten voor alles wat maar slecht was, beschouwd dus door hen als zondig, goddeloos, duivels.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de tegenstelling tussen ‘raison d'état’ enerzijds en ethiek en vooral religie anderzijds voor een belangrijk deel van de politieke elite in Europa veel minder relevant. Op het stuk van de politiek werden de religieuze en ethische aspecten in die periode naar de achtergrond gedrongen, wat tot gevolg had dat de politieke factor een aanmerkelijk grotere mate van autonomie werd toegekend dan in de vorige periode. Ter verklaring van deze emancipatie van de politiek dient behalve natuurlijk op de factor van de secularisering vooral ook gewezen te worden op de toenemende consolidering van het politieke bestel op ‘nationaal’ en (zij het in wat mindere mate) op internationaal niveau. De ‘ont-ideologisering’ van de politiek maakte haar in elk geval tot een veel minder fel omstreden zaak dan in de tijd van de godsdienstoorlogen, toen godsdienstige hartstochten vaak de boventoon hadden gevoerd. Wat voor Engeland is aangetoond, lijkt me uitermate typerend voor de nieuwe situatie: de belangstelling voor Machiavelli ging daar na 1660 zienderogen achteruit. Men had er de provocerende Florentijn als gids niet meer nodig: ‘a self-consciously secular age found his paganism unexciting’[6].

Zo was er na het midden van de zeventiende eeuw in Europa dus een gunstig klimaat ontstaan voor het voeren van ‘raison d'état’-politiek, dat wil zeggen van een beleid dat als enig richtsnoer had het ‘rechte en ware interest van Staet’. Terwijl dat ‘interest’ in de meeste Europese monarchieën nauw gelieerd werd met het belang van de vorst, gingen veel Engelsen het tijdens en na de burgeroorlog (mede in navolging van de Nederlanders) vooral in verband brengen met de belangen van de burgers. Het oude, vertrouwde middeleeuwse begrip ‘bonum publicum’ (‘bien public’, ‘common good’, ‘het gemeene beste’) dat volgens de traditionele opvatting superieur was aan en als norm diende te gelden voor de privé belangen, die eraan ondergeschikt moesten worden gemaakt, dat eerbiedwaardige ‘bonum publicum’ werd nu door de ‘modernen’ niet meer beschouwd als tegengesteld aan de belangen van de individuele burgers, maar het werd er integendeel in nauwe, positieve relatie mee gebracht: het diende in elk geval gebaseerd te zijn op de privé belangen[7]. Ietwat simplificerend zou men kunnen zeggen dat de staat volgens deze

6. Felix Raab, *The English Face of Machiavelli. A Changing Interpretation 1500-1700* (Londen, 1964) 261.
7. Zie J.A.W. Gunn, *Politics and the Public Interest in the Seventeenth Century* (Londen, Toron. to, 1969).

zienswijze te beschouwen was als een functie van de maatschappij. (In de toenmalige continentale monarchieën hing men doorgaans de tegenovergestelde zienswijze aan.) De boven geschetste 'moderne' opvatting, die preludeerde op het latere liberalisme[8], kan natuurlijk in verband worden gebracht met het streven naar emancipatie van op economisch terrein actieve, zelfbewuste burgers in staten waar het maritiem-commerciële element een belangrijke positie innam.

Voor veel Engelse 'modernisten' is de situatie in de Nederlandse republiek, en met name natuurlijk in het gewest Holland, een inspirerend voorbeeld geweest[9]. Dat het Nederlandse gemenebest als lichtend voorbeeld werd uitverkoren, is begrijpelijk genoeg. Zo was in de befaamde verklaring van de Staten van Holland, Francois Vranck's 'Corte Verthooninge' (1587), al betoogd dat 'd'exercitie van de souverainiteyt' wel is waar berustte bij de Staten van het gewest, maar dat die Staten 'de ghemeenten representeren, ofte om eygentlicker te spreken', het 'volk' zelf[10]. Een jaar later werd de Raad van State opgedragen het te voeren buitenlandse beleid inzonderheid te doen strekken 'tot advancement van de neringe ende traffycque deser Landen'[11]. De 'raison d'état' werd daarmee vastgeklonken aan de meest essentiële economische belangen en aspiraties van de onderzaten. In de Nederlandse republiek, in het bijzonder natuurlijk in Holland, voelden brede lagen van de bevolking zich dan ook meer dan elders in het monarchale Europa direct betrokken bij zaken van staat, getuige bij voorbeeld de levendige en vaak felle discussies die in talloze pamfletten aan een kennelijk geïnteresseerd publiek werden gepresenteerd. De afstand tussen regeerders en volk was in de Republiek, althans in de zestiende en zeventiende eeuw, zeker ook minder groot dan in de vorstenstaten, waar meer van bovenaf werd geregeerd en waar het belang van de vorst - en dat werd nog al eens vereenzelvigd met persoonlijke eer en militaire glorie - dikwijls te zeer cen-

8. In veel opzichten waren deze 'voorlopers' realistischer dan de negentiende-eeuwse liberalen. Van de latere harmonie (der belangen)-leer met haar onmiskenbaar mythische inslag vindt men bij hen geen spoor. Evenmin maakten zij zich schuldig aan idyllische, utopische verwachtingen omtrent de toekomst. Over de menselijke natuur maakten zij zich als goede zeventiende eeuwers geen illusies. Vandaar ook dat zij vaak tot een helder inzicht kwamen op het stuk van sociale conflicten. Een man als Hobbes achtte een sterk staatsgezag dan ook bittere noodzaak. In de politieke discussie ging het hun niet zozeer om de behartiging van de belangen van egoïstische individuen en groepen als wel om condities en precondities van meer algemene aard: 'general protection of property and related rights', of wat anders gezegd, om de 'general rights of private men'. Gunn, *Politics and Public Interest*, 322, 327.
9. Zo liet de bekende publicist Marchamont Nedham zich in 1651 vol bewondering uit over de Verenigde Provinciën, waar 'the best part of their interest lies deposited in the hands of the people'. Ook belangrijker figuren als Harrington en Penn hebben zich in deze geest uitgelaten. Zie *Ibidem*, 35.
10. Zie P. Geyl, 'De interpretatie der Deductie van 1587', *Studies en Strijdschriften* (Groningen, 1958) 53, 55.
11. P.F.M. Fontaine, *De Raad van State*, *zijn taak*, *organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590* (Groningen, 1955) 300.

traal stond. De regering in de Republiek was kennelijk niet voor niets voortgekomen uit een vertegenwoordiging van de belangen der standen, in wat ruimere zin dus van die van het volk. De gedachte dat de regenten tevens de vertegenwoordigers waren van het volk, bleef trouwens ook in de zeventiende, zelfs nog in de achttiende eeuw, voortleven. De Patriotten zouden later welbewust weer aansluiting zoeken bij de representatie-traditie.

De Hollandse 'raison d'état' werd in de periode-De Witt welbewust geïdentificeerd met het 'welvaaren der ingeseetenen'[12] en die identificatie werd niet alleen in politieke geschriften bepleit, ze vond ook haar toepassing in de politieke praktijk. Zo schreef de Amsterdamse pensionaris Pieter de Groot in 1664 aan De Witt dat de Republiek de zaak van Hollandse kooplieden wier goederen door de Deense koning in beslag waren genomen, zo krachtig mogelijk diende te steunen. 'Vooral in een staat, daar de gansche souvereiniteit representatief zijnde, de hoogheid van dezelve ook in den minsten onderdaan wordt gekwetst', achtte De Groot in een dergelijk geval een ferm optreden van de regering noodzakelijk[13].

De ten tijde van De Witt prevalerende Hollands-staatsgezinde politieke opvattingen waren, zoals men weet, principieel republikeins en anti-monarchaal. De Loevesteinse opvattingen op het stuk van de buitenlandse politiek kwamen neer op de overtuiging dat alleen in een staat als de Verenigde Provinciën echte 'raison d'état'-politiek mogelijk was, dat wil zeggen een rationeel beleid, uitsluitend bepaald door de belangen van de onderdanen. In de monarchieën daarentegen waren de persoonlijke en dynastieke belangen en aspiraties van de vorsten te zeer richtsnoer van het buitenlands beleid. Het valt mijns inziens moeilijk te ontkennen dat deze opinies een tamelijk grote kern van waarheid bevatten. In elk geval laten zich aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal heel duidelijk twee hoofdvarianten van de 'raison d'état' onderscheiden: de continentaal-monarchale en de maritiem-republikeinse (Nederlandse) variant.

De correspondentie van de Franse ambassadeur d'Estrades biedt bijvoorbeeld materiaal te over ter illustratie van de zo juist aangeduide tegenstelling. Zo deelde De Witt de Franse diplomaat in april 1663 mee dat de politieke aspiraties van de Republiek alleen gericht waren op 'seureté' en op 'liberté du commerce'. Blijkens het verslag van d'Estrades associeerde de raadpensionaris de Franse politiek bij die

12. 'Sulks ik mij laat voorstaan', aldus Pieter de la Court, 'van de saake gansch niet te sullen afdwaalen, indien ik door de *Gronden* en *Maximen* van *Hollands welvaaren* ofte *interest* verstaa, *de conservatie en vermeerderinge der Ingeseetenen*'*... Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (Leiden, Rotterdam, 1669) 18.
Volgens Botero's bekende definitie is 'ragione di stato' de kennis van de middelen die geschikt zijn om een staat te stichten, te behouden en te vergroten. Volgens de gangbare opvatting werd met vergroten territoriale expansie bedoeld. De la Court identificeert dus 'welvaren' en 'interest'. Interest is gelijk te stellen met 'raison d'état'. Zie hierna 389 en noot 30.
13. M. van Leeuwen, *Het leven van Pieter de Groot* (Utrecht, 1917) 136.

zelfde gelegenheid met ‘la gloire et le service de Vôtre Majesté’. Kort daarna liet Lodewijk XIV zich opgetogen uit over De Witt, een instrument, zoals hij d'Estrades schreef, waarvan de voorzienigheid zich bediende ‘pour la gloire de cette Couronne et pour l'avantage et la seureté des Provinces Unies’[14].

In de literatuur, met name in de oudere publicaties, wordt de ‘raison d'état’-conceptie over het algemeen te zeer gelieerd met het fenomeen van de agressieve, naar expansie strevende, militaire machtsstaat. Friedrich Meinecke kan in dit opzicht gelden als een typisch voorbeeld. In zijn *Die Idee der Staatsräson* wordt bitter weinig aandacht besteed aan het type politieke gemeenschap waarbij het element staat beschouwd kan worden als een functie, een exponent van de maatschappij. De naam Pieter de la Court bij voorbeeld komt in Meinecke's boek zelfs niet voor. De diplomaat en publicist Petrus Valkenier krijgt amper negen regels toegemeten, in een voetnoot[15], terwijl in diens boek *'t Verwerd Europa* (1675) toch een groot aantal bijzonder interessante opmerkingen en beschouwingen voorkomen die een helder licht werpen op de typisch Hollandse, commercieel-maritiem gekleurde ‘raison d'état’-conceptie.

En wanneer Meinecke al eens figuren ten tonele voert wier opvattingen het stempel dragen van een maritiem-commercieel, burgerlijk milieu, dan laten zijn beschouwingen over deze auteurs wel zeer veel te wensen over. Zo wordt Grotius terecht gekarakteriseerd als de kampioen van het volkenrecht, ‘das in einem natürlichen Konkurrenzkampfe’ met de ‘raison d'état’-conceptie staat, maar blijft de onmisbare opmerking achterwege dat Grotius' opvattingen verwonderlijk goed in overeenstemming waren met essentiële Hollandse belangen, met andere woorden met de Hollandse ‘raison d'état’.

In zijn analyse van Hobbes' opvattingen laat Meinecke zich wel zeer in de kaart kijken. Het hier volgende citaat laat in elk geval aan duidelijkheid niets te wensen over:

> Die rücksichtslose Machtpolitik, die er [Hobbes] hier erlaubte, erlaubte und rechtfertigte er doch nur als Mittel zu einem rational bestimmten Zwecke, für Sicherheit, Wohlfahrt und dauerhaft fundierten Reichtum des eigenen Staates und Volkes. Aber lebte darin nun wirklich der Geist echtester Staatsräson? Wurde der Staat selber dabei als

14. *Lettres*, *mémoires et négociations de Monsieur le Comte d'Estrades*, I (Brussel, 1709) 125, 126, 137. Van de overige te geven voorbeelden wil ik er nog een onder de aandacht brengen. 23 april 1664 schreef Lodewijk XIV aan d'Estrades dat hij (Sa Majesté) wenste te gaan ‘droit et facilement selon les conjonctures où elle verra sa gloire, son avantage et le plus grand bien de son Etat’. D'Estrades, *Lettres*, I, 319.
Een goed algemeen exposé over ‘Louis XIV and Reason of State’ geeft William F. Church in John C. Rule, ed., *Louis XIV and the Craft of Kingship* (Ohio State University Press, 1969).
15. Later heeft Meinecke overigens een studie gewijd aan ‘Petrus Valkeniers Lehre von den Interessen der Staaten’ in *Aus Politik und Geschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below* (Berlijn, 1928) 140-155.

> eine lebendige große Persönlichkeit empfunden, die für sich Wert und Zweck habe und in der Staatsräson das Gesetz ihres Lebens und ihrer Vervollkommnung besaß?[16.]

Met zijn rhetorische vragen schenkt Meinecke, zoals reeds werd aangeduid, uiterst klare wijn. Tegenover een staatsidee als die van Hobbes, 'durch und durch individualistisch(er) und eudämonistisch(er)', staat hij duidelijk afwijzend. Meer in het algemeen kan men concluderen dat een 'raison d'état'-conceptie, gebaseerd op een opvatting van de staat als een instrument van de belangen der onderdanen, door hem eigenlijk niet helemaal au sérieux werd genomen.

Alvorens nader in te gaan op De Witt en zijn buitenlands beleid, lijkt het wenselijk eerst heel summier enige in het gewest Holland prevalerende opvattingen op het stuk van de buitenlandse politiek in herinnering te brengen. Deze opvattingen, die ik in hun totaliteit en samenhang eens heb aangeduid met het woord 'Hollandse traditie'[17.], vormden met name na de dood van stadhouder Willem II voor Hollandse staatslieden het belangrijkste beleidskader. Ook De Witt kan in veel opzichten beschouwd worden als de exponent van de door maritiem-commerciële tendenties bepaalde Hollandse traditie.

Nadat Holland de hegemonie op handelsgebied verworven had, streefden de Staten van het gewest zo veel mogelijk handhaving na van de status quo. Rust, vrede, commercie waren sindsdien de wachtwoorden van de Hollandse politiek[18.]. Dit alles impliceerde tevens respect voor het volkenrecht ('pacta sunt servanda'). Het pacifisme van de Hollanders, niet ideëel maar utilitair van aard, ging hand in hand met een streven naar politieke onthouding en een neiging tot isolationisme[19.]. Daarbij sprak ook hun beduchtheid mee de dupe te worden van aspiraties en machinaties van op roem beluste, oorlogszuchtige en naar territoriale expansie hakende potentaten. Van territoriale expansie was de Hollandse politieke elite geheel en al afkerig; in deze kring valt soms zelfs een zekere tendentie op te merken in de richting van territoriale contractie[20.].

Tegenover de maritiem-commerciële Hollandse traditie heeft het Oranjehuis meer

16. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson* (2e. dr., 1925) 266.
17. Zie J.C. Boogman, 'Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte', *Westfälische Forschungen*, XV (1962).
18. Het 'interesse... van dezen Staet' achtte De Witt 'daerinne gelegen, dat allenthalven ruste ende vrede zij ende dat de commercie onverhindert moge werden gedreven'. R. Fruin en G.W. Kernkamp, ed., *Brieven van Johan de Witt*, I, W.H.G., 3e ser., XVIII (Amsterdam, 1906) 515.
19. De Staten van Holland, schreef De Witt in 1662, waren altijd van mening geweest dat 'eene alliancie met verbintenisse tot prestatie van simple secourssen voor desen Staet advantagieuser was als een engagement tot rupture; ja dat noch 't alderadvantageuste soude wesen een simpel tractaet van commercie ende marine, sonder obligatie tot eenige defensie'... R. Fruin en N. Japikse, ed., *Brieven van Johan de Witt*, II, W.H.G., 3e ser., XXV (Amsterdam, 1909) 360.

    Isolationistische tendenties vindt men, zoals bekend, met name bij een man als Pieter de la Court.
20. Ook in dit verband is Pieter de la Court een bijzonder sprekend voorbeeld.

het gangbare monarchaal-continentale element vertegenwoordigd: de Oranjes waren de militaire leiders van de Republiek, die zich zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw (evenals de 'precieze' gereformeerden) allerminst afkerig toonden van territoriale expansie[21].

Na de plotselinge dood van Willem II was het overwicht van het gewest Holland in de Republiek zo groot dat het wel allerminst verwonderlijk kan worden geacht de raadpensionaris van Holland, De Witt, te zien optreden als de eigenlijke leider van de Nederlandse buitenlandse politiek. In het politieke bestel van het overmachtige Holland speelde deze raadpensionaris namelijk zo'n leidende rol[22] (alleen te vergelijken met die van de grote Oldenbarnevelt vóór hem) dat hem ook op het niveau van de generaliteit de politieke hoofdrol (al weer evenals vroeger Oldenbarnevelt) moeilijk kon ontgaan. Inderdaad werd De Witt, die permanent deel uitmaakte van de delegatie der Hollandse Staten in de Staten-Generaal, ook de ziel van de besognes der Staten-Generaal. Die besognes, die lange tijd louter adviescommissies waren geweest, kregen vooral door zijn toedoen bovendien meer en meer het karakter van regeringsorganen.

Naar men weet, voerde De Witt ook de belangrijkste correspondentie met de diplomatieke vertegenwoordigers van de Republiek in het buitenland. Aangezien de 'secretesse' van geheime brieven aan de griffier evenmin gewaarborgd was als die van de publieke brieven, gericht aan de Staten-Generaal, was het voor de Nederlandse diplomaten een uitkomst over werkelijk belangrijke aangelegenheden te kunnen schrijven in particuliere brieven aan de Hollandse raadpensionaris. Hoe zeer deze provinciale ambtenaar in feite de functie vervulde van minister van Buitenlandse Zaken der Nederlandse republiek blijkt ook uit het feit dat hij de eigenlijke gesprekspartner was van de bij de Staten-Generaal geaccrediteerde buitenlandse diplomaten[23].

21. Ter voorkoming van mogelijke misverstanden: de doelstellingen van een man als Frederik Hendrik ten aanzien van met name de Zuidelijke Nederlanden waren zeker niet identiek met die van de contraremonstrantse gereformeerden, die de Zuidelijke Nederlanden alleen in de Staat der Verenigde Provinciën wensten op te nemen als de bevolking aldaar zich zou laten protestantiseren. De libertijnse realist Frederik Hendrik was gekant tegen het stellen van een dergelijke praktisch niet meer te realiseren conditio sine qua non.
Nader over de orangistische en gereformeerde tendenties: Boogman, 'Holländische Tradition', 99-101.
22. Daarbij denk ik niet zo zeer aan zijn positie als voorzitter en secretaris van de Staten (die positie hadden andere raadpensionarissen ook, zonder dat zij op het stuk van autoriteit, prestige en dus: macht, in de schaduw van De Witt konden staan) als wel aan zijn leidende rol in de besognes (commissies) van de Staten van Holland.
23. Voortreffelijke informatie over de Nederlandse diplomatie in deze tijd en over De Witt's rol op het gebied van de buitenlandse politiek in het waardevolle eerste hoofdstuk van M.A.M. Franken's dissertatie *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke aktiviteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen, 1966).

De Witt's positie was met dat al bijzonder moeilijk, zeker niet in de laatste plaats op het stuk van het beleid der buitenlandse aangelegenheden. In tegenstelling tot vorsten of ministers in de monarchale staten was hij als Hollands ambtenaar niet de officiële, ambtelijke chef van de Nederlandse diplomaten. De Staatse ambassadeurs waren bovendien als behorend tot de regentenstand mede-regenten, en als zodanig zijn collega's en in het collegiale regentenbestel van de Republiek, waar het regentzijn de belangrijkste voorwaarde, de springplank was voor een politieke carrière, was dat een feit van essentiële betekenis. Het kon trouwens gebeuren dat diplomaten van Hollandse afkomst na afloop van een missie zitting, respectievelijk wéér zitting kregen in de Staten van Holland en dan waren zij als deelhebbers aan de provinciale souvereiniteit, althans van de ‘exercitie’ ervan, de superieuren van De Witt, de dienaar van de Hollandse Staten.

Daar kwam nog bij dat ook de toepassing van het beginsel van de collegialiteit extra complicaties kon opleveren. Officiële onderhandelingen over kwesties van wezenlijk belang werden van Nederlandse zijde zowel in het buitenland als in het eigen land gevoerd door meerdere personen onder onmiddellijk toezicht van een besogne van de Staten-Generaal (waar ook De Witt deel van uitmaakte). Voor de raadpensionaris was het vaak lastig genoeg om leden van het besogne en onderhandelaars, afkomstig uit een van de landprovincies of uit Zeeland of Friesland, in het Hollandse gareel te houden. Maar daarmee hebben we al geraakt aan één van de meest fundamentele problemen waarmee De Witt zich geconfronteerd zag: het probleem van de losse, federale structuur van de Republiek.

Al waren de resoluties van de Staten-Generaal in deze jaren meestal in overeenstemming met die van de Staten van Holland, dat neemt niet weg dat het De Witt dikwijls de grootste moeite kostte de vertegenwoordigers van de overige souvereine gewesten een eenparig, door Holland geïnspireerd beleid te doen aanvaarden. Zo was het (uit Hollands oogpunt althans) vaak recalcitrante Zeeland slechts matig geinteresseerd in de Scandinavische zaken en moest De Witt zich menigmaal geducht inspannen om de Zeeuwen tot enige coöperatie op dat stuk te bewegen.

Ook als minister van Holland, de basis van zijn machtspositie, had De Witt een uiterst zware taak. Behalve voor het steeds dreigende gevaar van een orangistische restauratie had hij vooral beducht te zijn voor het particularistische zelfstandigheidsstreven, voor de stadstaatsaspiraties, van de Hollandse steden. Voorkomen moest worden, schreef hij in 1662 aan Pieter de Groot, ‘dat den bandt van 't gesaementlycke lichaem van Hollandt ende West-Vrieslandt ende d'aucthoriteyt van de Staten niet en vervalle ende de particuliere leden t'eenemael van 't gesaementlycke lichaem independent werden...[24].

Met een almachtig minister als bij voorbeeld een Richelieu in Frankrijk kan De

24. *Brieven van De Witt*, II (1909) 397.

Witt natuurlijk geenszins worden vergeleken. Hij was de dienaar van de heren Staten en moest met hun, helaas vaak divergerende opvattingen danig rekening houden. Bovenal heeft hij er bij voortduring naar gestreefd zich te verzekeren van de blijvende steun van Amsterdam. (Het tragische geval van Oldenbarnevelt, wiens ondergang voor een belangrijk deel geweten kon worden aan de vijandschap van Amsterdam, was als voorbeeld afschrikwekkend genoeg.) Zo vindt men in de wijze waarop de beslissingen op het stuk van de buitenlandse politiek tot stand kwamen, heel duidelijk de weerslag van de interne verhoudingen in de Republiek in het algemeen en die in Holland in het bijzonder. Om in dit verband nog een voorbeeld te noemen: De Witt placht vooral zaken van essentieel belang vooraf in informeel overleg te bespreken met enige van de meest invloedrijke Hollandse regenten alvorens die aangelegenheden in het besogne van de Staten van Holland aan de orde te stellen.

Het lijdt geen twijfel dat een Hollands raadpensionaris voor het bereiken van reële politieke resultaten in elk geval diende te beschikken over heel veel geduld, omzichtigheid en tact. Uiterst wenselijk, zo niet noodzakelijk was het, het doorgaans rijkelijk ontwikkelde gevoel van eigenwaarde van de Grootmogende Heren zo veel mogelijk te ontzien. De Witt is zich van die noodzaak voortdurend terdege bewust geweest. Toen de Staatse ambassadeurs in Londen in 1662 naar Den Haag rapporteerden dat de Engelse koning zich uiterst lovend had uitgelaten over De Witt's ‘conduite ende directie’ in een bepaalde kwestie, was diens reactie aan het adres van de ambassadeurs dat het hem liever was geweest als er geen gewag was gemaakt van de hem toegezwaaide lof. Alle eer kwam immers toe aan ‘mijne Heeren Superieuren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt’. De ambassadeurs zouden toch wel weten

> hoe lightelyck de Hollandtsche humeuren impressie vatten, van dat een Minister sigh te veel arrogeert, ende, gelyck men dan seght, de meester speeldt; mits gaders ook hoe naedeligh soodanige impressien syn, in een vrye Republyck, voor allen ende een iegelyck, die aen de Regeringe participeren, en voornaementlyck, voor den geenen wiens functie maer is Ministeriael[25].

De Witt heeft zich met dat al ook in de Hollandse Staten een groot persoonlijk aanzien en overwicht weten te verwerven. Daarnaast hebben ook de in Den Haag geaccrediteerde buitenlandse diplomaten herhaaldelijk getuigd van hun respect, waardering, zelfs bewondering voor hem. De raadpensionaris had zijn aanmerkelijk persoonlijk prestige behalve aan zijn intelligentie en inzicht, zijn ongemene

25. *Brieven geschreven ende gewisselt tusschen den Heer Johan de Witt, raedtpensionaris en grootsegelbewaarder van Hollandt en West-Vrieslandt en de gevolmaghtigden van den Staedt der Vereenighde Nederlanden, 1652-1669* (Den Haag, 1723-1725) IV, 228.

werkkracht en energie, zijn standvastigheid en bezonnen moed ook te danken aan zijn omzichtigheid en tact. Bij tal van gelegenheden toonde hij zich een meester in het bedenken van 'expediënten en temperamenten' (compromissen), wat hem in de gecompliceerde Nederlandse verhoudingen wel zeer te stade kwam. Anderzijds schrikte De Witt bij tijd en wijle ook niet terug voor het nemen van een gedurfd initiatief. De wijze waarop hij in 1663 de onderhandelingen met Frankrijk entameerde over de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden (ik kom daar nog op terug) zijn hiervan een sprekend voorbeeld. D'Estrades schreef in een brief van 20 december 1663[26.] niet ten onrechte over De Witt's 'hardiesse de s'avancer de luimeme, et sans ordre'.

In het algemeen kan men zeker zeggen dat De Witt een kind was van zijn tijd en van zijn milieu, de Hollandse regentenstand. Bij alle 'moderne' trekken die men in het beleid van het Hollandse regentenpatriciaat kan aanwijzen, lijdt het echter geen twijfel dat er ook een in veel opzichten conservatieve levenshouding en mentaliteit aan ten grondslag lag. Het besef van continuïteit bleef in de kring van Hollandse regenten en kooplieden domineren en in overeenstemming daarmee was er in dat milieu een diepgeworteld respect voor tradities en verworven rechten. Over het verschijnsel mens maakte men zich in deze kring, geheel in overeenstemming overigens met calvinistische opvattingen, over het algemeen weinig illusies. De houding tegenover de werkelijkheid was, zoals we al zagen, in hoge mate realistisch en pragmatisch. Ook De Witt past voortreffelijk in het kader van deze typeringen. Hervormingen heeft hij wel degelijk nagestreefd, op het gebied van de Hollandse financiën en van de marine onder andere, maar de grondslagen van het bestaande regentenregime dienden volgens hem in elk geval onaangetast te blijven. In tegenstelling tot een consequent en systematisch vernieuwer als bij voorbeeld een figuur als Colbert, kan De Witt als practiserend politicus gekarakteriseerd worden als een conservatief pragmaticus[27.]. In het kader van de buitenlandse politiek van de Republiek paste zo'n houding natuurlijk maar al te goed: een conservatief, defensief beleid was geheel in overeenstemming met de Nederlandse, met name de Hollandse belangen.

Tenslotte wil ik nog op één kenmerkende trek de aandacht vestigen: De Witt's voorliefde voor helderheid, precisie, systematiek en in verband daarmee ook zijn voorkeur voor een objectiverende, rationele wijze van benadering. Behalve natuurlijk weer met het Hollandse koopmansmilieu kan op dit stuk zeker ook verband worden gelegd met De Witt's uitgesproken begaafdheid op mathematisch ge-

26. D'Estrades, *Lettres*, *Mémoires et Négociations*, I, 268 vlg.
27. Typerend bij voorbeeld De Witt's activiteit ten aanzien van de marine. Ten tijde van de Engelse zeeoorlogen toonde hij zich een uiterst energiek en bekwaam organisator. Na afloop van deze oorlogen heeft hij zich echter betrekkelijk weinig met de marine bezig gehouden. Zie Johanna K. Oudendijk, *Johan de Witt en de zeemacht* (Amsterdam, 1944) 190 vlg.

bied[28]. Hiermee, met de ratio en de mathematiek, komen we wederom in de buurt van het rationalisme in de politiek, van de ‘raison d'état’. Wat dat verschijnsel voor De Witt betekend heeft, zullen we nu nader gaan bezien.

De ‘raison d'état’ is voor De Witt bij uitstek, men kan haast wel zeggen bij uitsluiting, het richtsnoer geweest op het stuk van het beleid van de buitenlandse politiek. De term ‘raison d'état’ werd door Nederlanders in die tijd overigens maar heel zelden gebezigd. Wel sprak men nu en dan van ‘reflectien’ of van ‘maximen van Staet’. De algemeen gebruikelijke term, ook elders in Europa, was ‘interest’ of ‘interest van staat’. In *'t Verwerd Europa* wordt ons dat met zoveel woorden meegedeeld. Volgens Valkenier was

> het rechte en ware Interest van elken Staat, 't welk de heedendaagse Politijken Ratio Status, de oude Jus Dominationis en Arcana Imperii, de Italianen Ragione di Stato en de Franse Raison d'Estat noemen...[29].

Het woord ‘interest’ komt in De Witt's correspondentie talloze malen voor (‘het interesse, interest van den, onsen, desen Staet; 't interest van Staet’). De zaak zelf stond, zoals reeds gezegd, voor hem geheel centraal[30]. Zo schreef hij in 1671 dat er

28. Zie Japikse, *De Witt* (1928) 25. De Witt's *Elementa curvarum linearum* zijn door Descartes beinvloed. Op filosofisch gebied kan De Witt overigens stellig geen Cartesiaan genoemd worden. Waarden als precedentie, traditie, geschiedenis schatte hij in duidelijke tegenstelling tot Descartes heel hoog. Zijn waardering voor de ratio was echter niet minder groot.
29. Valkenier, *'t Verwerd Europa* (tweede druk, 1675) 24. Pieter de la Court laat zich in deze heel expliciet uit. ‘En dewijl meest alle Volkeren van Europa, als Spanjaarden, Italianen en Francoisen, deese saak [De la Court doelt hier op “de algemeene en waarhaftige politieke Gronden en Maximen aller Landen”] uitdrukken met den woorde Interest; soo sal ik het selfde kortheids halven in den selfden sinne alhier veeltijds gebruiken’. *Aanwysing*, 1.
30. Op de vraag welke invloeden er op het stuk van De Witt's ‘raison d'état’-opvattingen in het spel zijn geweest, valt aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal geen concreet antwoord te geven. In dit verband kunnen er natuurlijk wel een paar nogal voor de hand liggende opmerkingen worden gemaakt. Vooral na de verschijning van het beroemde boek van de hertog van Rohan, *De l'Interest des Princes et Estats de la Chrestienté* (1638), raakte het woord ‘interest’ in heel Europa in de mode. De befaamde beginregels van dit boek werkten als een klaroenstoot, die overal weerklank vond: ‘Les Princes commandent aux peuples, et l'interest commande aux Princes. La connaissance de cet interest, est d'autant plus relevée par dessus celle des actions des Princes, qu'eux-mesmes le sont par dessus les peuples. Le Prince se peut tromper, son Conseil peut estre corrompu, mais l'interest seul ne peut jamais manquer; selon qu'il est bien ou mal entendu, il conserve ou ruine les Estats’. (Over de invloed van Rohan's boek: J.A.W. Gunn, ‘Interest will not ly. A Seventeenth-century Political Maxim’, *Journal of the History of Ideas*, XXIX, 1968.) Bij nader toezien blijkt de Rohan's staatsbelang echter vrijwel geheel identiek te zijn met het belang van de absolute monarch.
Voorts is ongetwijfeld de Nederlandse (Hollandse) situatie van grote invloed geweest: reeds lang voor het optreden van De Witt valt er in het practische buitenlandse beleid van de Republiek een aanmerkelijk ‘raison d'état’-element te onderkennen.
Tenslotte mogen we misschien aannemen (de bronnen geven geen informatie op dit punt) dat ook het onderwijs aan de Leidse universiteit in deze van enige invloed is geweest. Toen De Witt in Leiden studeerde (1641-1645), doceerde M.Z. Boxhornius daar als hoogleraar de eloquentia politica, waarbij hij grote aandacht besteedde aan de “raison d'état”. Invloed van Boxhorn op Johan de la Court, die college bij hem gelopen heeft, lijkt aanwijsbaar. Ook

met geld en mooie woorden in de internationale politiek niets te bereiken viel. Hij was dan ook van mening

> dat diegene, die door eygen interest van staet haer woordt, met handt ende zegel bevesticht, niet punctuelijck houden ende achtervolgen, daertoe door caresses ende maeltyden ofte door 't spenderen van een goede somme van penningen[31.] niet gebracht sullen connen werden...; ende is derhalven geoordeelt veel beter te sullen sijn, dat die penningen, dewelcke daertoe souden moeten werden geemployeert, besteedt werden tot uutrustinge van schepen ende wervinge van krijchsvolck, om ons daerdoor ontsachlijck te maecken[32.].

De Witt was er, geheel conform de Hollands-staatsgezinde opvattingen, stellig van overtuigd dat in republieken van min of meer aristocratische signatuur de beste precondities voorhanden waren voor het voeren van een echte 'raison d'état'-politiek. Vorstelijke personen, schreef hij in de befaamde *Deductie* van de Staten van Holland, 'hebben hare particuliere interessen, van d'interessen van den Staet discreperende, ja somwijlen ook 't gemeene beste contrariërende'[33.]. Naar zijn overtuiging waren zij doorgaans te zeer bedacht op het verwerven van roem en persoonlijke en dynastieke voordelen. In dit verband heeft hij onder andere eens gewezen op de met het Engelse staatsbelang strijdige verkoop van Duinkerken door Karel II aan Lodewijk XIV[34.]. In tegenstelling tot vorsten en illustre Hoofden hadden 'alle vroome Regenten 't gemeene beste boven al' op het oog en hielden zij 'den wel-

al heeft de jonge De Witt misschien geen college gelopen bij Boxhorn, het ligt mijns inziens toch wel voor de hand dat hij, hoe dan ook, kennis genomen heeft van de "moderne", zelfs als ietwat modieus getypeerde opvattingen van deze politica-docent. Over Boxhorn: E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*, Verh. der Koninkl. Nederl. Akad. van Wetensch., Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, LXVII, 2 (Amsterdam, 1960) 20 vlg. en H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-±1650* (dissert. Utrecht, 1975) 156-183.

31. De Witt had op dit stuk slechte ervaringen. In 1660 met name hadden twee Engelse ministers van Nederlandse zijde geld gekregen, maar enig reëel profijt had de Republiek er niet van gehad. Zie Japikse, *De Witt* (1928) 308.
In het algemeen is trouwens reeds geconcludeerd dat dit soort omkopingspraktijken in de zeventiende eeuw in de regel slechts weinig politiek resultaat hebben opgeleverd. Vergelijk C.G. Picavet, *La diplomatie française au temps de Louis XIV* (Parijs, 1930) 209.
32. Fruin, Japikse, *Brieven*, IV (1913) 188, 189. Interessant in dit verband ook de hier volgende mededeling van de Engelse ambassadeur William Temple (d.d. 26 oktober 1668): '... this maxime running through his (*De Witt's*) whole frame, that a state is at an end, when they are brought to grant the smallest matter out of fear, or to offer at purchasing any alliances, otherwise than by mutual interests, and reciprocal advantages'. W. Temple, *Letters written during his being Ambassador at the Hague* (Londen, 1699) 23.
33. *Deductie ofte Declaratie van de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland* (1654) II, hoofdst. iii, par. 6.
34. Fruin, Japikse, *Brieven*, II (1909) 539. Behalve op de verkoop van Duinkerken wees De Witt op dezelfde plaats ook op Karel II's huwelijk met de prinses van Portugal.

standt van 't Volk voor de opperste Wet'[33]. Daartoe waren zij bovenal uit op het bevorderen van 'de Navigatie ende Commercie, zijnde de ziele, ende innerlijke subsistentie van den Staet'[35].

Ook volgens De Witt was het economisch 'welvaren' dus onverbrekelijk verbonden én met het 'gemeene beste' én met de 'raison d'état'. Voorts was het 'welvaren' volgens zijn zienswijze tevens hecht verbonden met 'de vryheydt, ende de Privilegien van de Vereenigde Nederlanden'[36]. Het lijdt dan ook geen twijfel dat de 'raison d'état'-opvattingen van De Witt (evenals die van de De la Court's en van zoveel anderen) gerekend moeten worden tot de boven besproken 'moderne' 'raison d'état'-variant.

Ten aanzien van een uiterst belangrijk punt liet De Witt de goede (dat wil zeggen de aristocratische) republiek ook aanmerkelijk hoger scoren dan de monarchie: hij was stellig van mening dat het beleid van een aristocratische republiek in de regel consequenter en vooral consistenter was dan dat van een monarchie, waar alles in laatste instantie afhing van de wil, die nog al eens tot luimen placht te degenereren, van één individu. Tegenover de Franse ambassadeur heeft De Witt deze opinie eens nogal onverholen naar voren gebracht. Toen d'Estrades hem namelijk november 1663 te kennen gaf er niet geheel gerust op te zijn dat de Republiek haar Franse bondgenoot na verloop van tijd niet in de steek zou laten, reageerde de raadpensionaris daarop met de opmerking dat een eventualiteit als waar de Fransman op doelde eerder te verwachten was in een monarchie dan in een

> Etat populaire comme le leur... où les résolutions ne pouvoient pas changer si facilement, et où les intérêts étoient toujours les mêmes, ne dépendant pas de l'autorité d'un seul qui gouverne, qui est absolu, et qui peut faire changer la face des affaires[37].

Voor De Witt, de raadpensionaris van Holland, kwamen de belangen van het dominerende gewest uiteraard op de eerste plaats. Toch was hij beslist niet een extreem Hollandist als een Pieter de la Court: de Republiek als geheel had voor hem wel degelijk een belangrijke reële betekenis, wat onder meer tot uiting kwam in de door hem zo vaak met voorliefde gebezigde term 'het algemeene lieve vaderlandt'[38].

33. *Deductie ofte Declaratie van de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland* (1654) II, hoofdst. iii, par. 6.
35. *Deductie*, II, hoofdst. i, par. 2.
36. *Ibidem*, hoofdst. iii, par. 16.
37. D'Estrades, *Lettres*, *Mémoires et Négociations*, I, 238.
Een uitlating van de raadpensionaris aan Temple van wat later tijd sluit hier goed bij aan. Eind augustus 1668 gaf De Witt de Engelsman te verstaan dat diens koning een voordelig bondgenootschap had gesloten 'with a state, that though it could not act with that suddeness and absoluteness that a King might, yet made up that defect at last, by firmness and constancy to what they undertook or engaged'. *Letters written by Sir W. Temple and other Ministers of State both at home and abroad*, III (Londen, 1701) 67.
Zie ook de opinie van Pieter de la Court: hierna noot 42.
38. Mogelijk ten overvloede wil ik hier nog wijzen op de beroemde passage uit de *Deductie* (II, hoofdst. iii, par. 15), waaruit zo duidelijk een Nederlands natiebesef spreekt: 'Hebben niet de jegenwoordige Seven Vereenigde Provincien een ende het selve interest in hare eygen conservatie, een ende deselve vreese voor alle Uytheemsche Magten; zyn sy niet door

Met name tegenover de Amsterdammers heeft De Witt ook meer dan eens gewezen op het 'interest' van de landprovincies. Toch neemt dit alles niet weg dat hij 'Nederland' in de eerste plaats beschouwd heeft als een vergroot Holland, als de rijke, machtige Hollandse kernprovincie voorzien van een randgebied[39]. Zo schreef hij eens aan een Amsterdams regent dat hij er steeds naar streefde de 'welstandt' te bevorderen 'van desen Staet ende particulierlijck van de provincie van Hollandt ende Westvrieslandt en daeronder notanter mede van de Stadt van Amstelredam, als 't notabelste lidt van deselve'[40].

Over het doel van De Witt's 'raison d'état'-politiek is geen twijfel mogelijk. Het was enkel en alleen gericht op de behartiging van de belangen der Nederlandse en met name der Hollandse ingezetenen. Met het oog daarop streefde hij ernaar, in overeenstemming met de Hollandse traditie, 'rust, vrede en commercie' te behouden en te bevorderen. Welke weg ter bereiking van dit doel moest worden ingeslagen, liet De Witt afhangen van de politieke omstandigheden van het ogenblik. Wel stond het van het begin af aan bij hem vast dat het in de toenmalige omstandigheden volstrekt uitgesloten was het door zoveel Hollanders gekoesterde ideaal van afzijdigheid en onthouding in praktijk te brengen[41]. Het sluiten van defensieve verdragen leek hem daarom het meest wenselijk.

> onderlinge Alliancien, ende Huwelyken, soo van Regenten als van Ingesetenen, door gemeenschappen, Compaignien, Confreryen, soo van Commercie als van andere Interessen, conversatien, reciproque possessien van goederen, gewoonten, ende andersints soodanig aen den anderen gehegt, jae door malkanderen geknoopt, ende gevlogten, dat het by naer onmogelijk is de selve, buyten excessive violentie, die sonder eminente Hoofden niet en valt, van den anderen te scheuren; hebben sy niet eene continuele by-een-komste, ofte versamelinge van Gesanten, ofte Gemagtigden, die wij noemen de Vergaderinge van de Staten Generael, door de welke alle gewigtige saeken van Oorloge te Water, ende te Lande, met onderlinge harmonie beleydt, Confoederatien ende Verbonden met andere Koningen, Republycken, Princen ende Potentaten gemaekt werden? Hebben sy niet gemeene Collegien van subalterne directien, soo over de saeken van der Zee, als van de gemeene Conquesten, ende andersints? Ende werden bovenal hare herten ende zielen niet vereenigt, ende t'zamen gebonden door den Geestelyken ende Goddelyken bandt van eene ende de selve Religie'?

39. Over de kwestie van de relatie tussen Holland en de overige gewesten in het algemeen: H. Wansink, 'Holland and Six Allies: the Republic of the Seven United Provinces' in J.S. Bromley and E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV, *Metropolis*, *Dominion and Province* (Den Haag, 1971).
40. *Brieven van De Witt*, II (1909) 137.
41. Zelfs Pieter De la Court, de Hollandistische 'grachtgraver', is in feite tot dezelfde slotsom gekomen. Wanneer De la Court de concrete relaties tussen Holland en de Europese grote mogendheden namelijk onder de loep neemt, komt hij tot conclusies die in flagrante strijd zijn met zijn bijkans heilige grondregel 'dat Holland door geene *Alliantien* zijn behoud moet soeken; alsoo dit is het plegt-anker der allerswakste Republiken en Potentaten, daar Holland... door sijne eigene kragten, seer wel bestaan kan'. *Aanwysing*, 383. Zo merkt De la Court ten aanzien van de verhouding met Frankrijk op: 'Dog wanneer schijnbaarlik *Vrankrijk* de Spaanse Nederlanden te overmeesteren, ende ons Gebuur te werden staat, is *Gallum amicum non vicinum habeas* om dien magtigen ende te gelijk van ouds dertelen baldadigen Buurman voor te komen, niet alleen noodsakelik, dat Holland sig sorgvuldiglik wagte van alle Verbonden, waarmede *Vrankrijk* eenigsins gebaat soude werden, maar ook dat alle *Potentaten* ende *Staten* van *Europen* te samen spannen, om den verderen aanwas van dat Rijk, welk albereid alle sijne Buren al te veel overwassen is, te beletten'. *Aanwysing*, 305, 306. Japikse's conclusie dat De la Court 'alle alliantiën met de "omliggende oppermachten" uit den booze

Niet zozeer op ideologische gronden als wel om redenen van ‘interest’ stond De Witt in het algemeen sympathiek tegenover de mede-republieken in Europa[42]. De Duitse rijkssteden met name alsook de steden in het Rijk die zich onafhankelijk trachtten te maken van hun vorsten (zoals bij voorbeeld de stad Munster) beschouwde hij als de natuurlijke vrienden van de Nederlandse republiek. Hij achtte het in het ‘interesse van den Staet’

> dat de groote ende machtige steden in 't Rijck by haere vryheyt werden geconserveert ende onverheert blyven: aengesien deselve steden (als welckers interesse, evenals van desen Staet, daerinne gelegen is, dat allenthalven ruste ende vrede zy ende dat de commercie onverhindert moge werden gedreven) altijdts de desseynen van de Vorsten ende Princen tot beroerte hebben beleth ende wederhouden...; ende dat voorschreven groote steden oock alsoo voor 't toecomende ontwijffelijck het seeckerste guarandt voor desen Staet sullen wesen tegens alle swaericheden van die kant, ingevalle deselve by haere vryheydt connen werden geconserveert’[43].

Hadden de Duitse steden voor De Witt al een zekere betekenis als tegenwicht tegen ambitieuze territoriale vorsten die de rust en de vrede dreigden te verstoren, hij was realist genoeg om in te zien dat zij in de grote Europese politiek nauwelijks van enig belang waren. In het stuk van zijn alliantie-plannen kwamen zij dan ook in het geheel niet voor. Geheel afwijzend stond hij ook tegenover een plan dat eind december 1663 door Willem Boreel, ambassadeur te Parijs, met veel verve op het tapijt werd gebracht. De Witt vond Boreel's plan van een drievoudig verbond tussen de grote republieken (Venetië, de Verenigde Provinciën en het Zwitserse Eedgenootschap) niet oninteressant, maar wel in hoge mate onrealistisch[44].

Een defensieve alliantie met Frankrijk en Engeland achtte de raadpensionaris het aangewezen middel ter bereiking van het verheven doel: handhaving van de vrede en de status quo in Europa. In de jaren 1650 kon dit ideaal echter niet verwezenlijkt worden vanwege de Frans-Spaanse oorlog en de handelsrivaliteit met Engeland. Wel wist de Hollandse ‘minister’ in 1659 dank zij gunstige omstandigheden

achtte’, is dus in feite niet juist. Zie I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* (tweede druk; 's-Gravenhage, 1927) 530.

42. Vergelijk ook de opinie van De la Court. De Leidenaar prefereerde een alliantie met een republiek boven die met een monarch: ‘alsoo de Alliantien aldaar op een *gemeen Interest* geboud zijnde geworden, men sig ook verseekeren mag, het selven altijds wel sal werden begreepen by den Regeerderen der Republiken; die daar en boven onsterffelik zijn, ende altijds duuren, daar in teegendeel van dien de *Een-hoofdige Regeerders* selden soo veel verstands ende kennisse hebben, dat haar *eigen Interest* wel begrijpen konnen, en nog min de moeyte nemen willen, daar naar te Regeeren, ende daar en boven seer ongestaadig en sterffelik zijn: alsmeede uit der aart alle Republiken haaten’. *Aanwysing*, 305.
43. *Brieven van De Witt*, I (1906) 514 vlg.
44. *Brieven... De Witt*, I (1723) 674, 676.

een gedeeltelijk succes te boeken waar hij veel eer mee inlegde: bij het zogenaamde Haagse concert stelden de drie contracterende grote mogendheden, Frankrijk, Engeland en de Nederlandse republiek, de voornaamste vredesvoorwaarden vast, die aan de Scandinavische belligerenten Denemarken en Zweden zouden worden opgelegd. De Witt's lievelingsdenkbeeld, de idee van de collectieve vrede en veiligheid, lag aan deze overeenkomst ten grondslag: in het belang van de collectieve vrede in Europa dienden de grote mogendheden regionale conflicten die een bedreiging vormden voor die vrede[45.], desnoods door 'contrainte', dat wil zeggen door toepassing van militair geweld, tot een oplossing te brengen.

In de nieuwe situatie in het begin van de jaren zestig (de vrede van de Pyreneeën; de restauratie in Engeland; Lodewijk XIV, die zelf als zijn eerste minister ging optreden) heeft de raadpensionaris zijn uiterste best gedaan het oude plan van de defensieve allianties met Frankrijk en Engeland definitief te realiseren. Ten aanzien van Frankrijk werd het gewenste doel na moeizame onderhandelingen inderdaad bereikt: in april 1662 kwam het tot een Frans-Nederlandse defensieve alliantie alsmede tot een voor de Republiek voordelig handelsverdrag. Met Engeland kwam men dat zelfde jaar echter niet verder dan het sluiten van een vriendschapsverdrag, dat veel minder te betekenen had en het uitbreken van een tweede Engels-Nederlandse zeeoorlog in 1665 dan ook niet heeft kunnen verhinderen.

Begin 1663 is De Witt op eigen houtje met d'Estrades besprekingen gaan aanknopen over de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden. Het was hem namelijk duidelijk geworden dat de jonge ambitieuze Lodewijk XIV, die in 1661 de teugels van het bewind zelf in handen had genomen, streefde naar territoriale expansie en wel in het bijzonder naar de verwerving van de Spaanse Nederlanden. In zijn onderhandelingen met de Franse ambassadeur mikte De Witt op een compromisoplossing: kantonnement (de stichting van een zelfstandige republiek), waar zijn voorkeur naar uitging, of, desnoods, verdeling van de Nederlanden. In die onderhandelingen valt aan De Witt's zijde ook onmiskenbaar het element van een vertragingstactiek te onderkennen: wanneer hij Frankrijk door slepende onderhandelingen een tijd lang aan het lijntje wist te houden, zou er, wie weet, op een bepaald ogenblik een politieke constellatie kunnen ontstaan, die een voor de Republiek gunstige oplossing van de Zuidnederlandse kwestie mogelijk maakte[46.].

45. In dit (Scandinavische) geval was er het gevaar voor een conflict tussen de bondgenoten Frankrijk en Engeland, die op de hand van Zweden waren, en de Republiek die Denemarken steun verleende, en in het geval van een oorlog zou zijn aangewezen op een alliantie met Spanje. Een oorlog tussen Frankrijk en Engeland enerzijds en de Nederlandse republiek en het zwakke Spanje anderzijds wenste De Witt tot elke prijs te voorkomen.
46. Van de wisselvalligheid van het lot, waardoor onvoorziene situaties zouden kunnen ontstaan, was De Witt als een rechtgeaard zeventiende-eeuwer wel zeer overtuigd. Zo deelde hij d'Estrades in december 1663 tijdens een lang gesprek mee dat wanneer de Republiek zich met andere staten zou verbinden om de verovering van de Nederlanden tegen te werken, 'elle [la conquête] seroit différée de quelques années; que le temps amenoit quelque fois des révolutions qui changeoient la face des affaires les plus heureuses'. Ter toelichting wees De Witt op Karel V's plannen ten aanzien van Marseille en Metz, die op een mislukking waren uitgelopen. D'Estrades, *Lettres*, *Mémoires et Négociations*, I, 269.

J.A. van Hamel heeft het beleid van De Witt in deze onvoorwaardelijk veroordeeld. Het was ‘de fout van Johan de Witt’ geweest dat hij niet, zoals later Willem III, samen met Engeland een politiek gevoerd had van ‘gecoaliseerde waakzaamheid tegenover Frankrijk’[47]. Een dergelijke veroordeling is volstrekt ongefundeerd. De zaak is namelijk dat er voor De Witt in de toenmalige situatie in feite geen alternatief beleid mogelijk was. In twee prachtige memoranda[48] heeft hij dat bijzonder helder uiteengezet. Een evenwichtspolitiek in grote stijl, die mikte op de totstandkoming van een machtige anti-Franse coalitie, behoorde volgens De Witt immers niet tot de reële mogelijkheden vanwege de onwil van Engeland en Zweden om zich tegen Frankrijk te verzetten, de zwakte van Spanje, de zwakte en de verdeeldheid van het Duitse rijk en vanwege het feit dat de keizer in het Oosten van zijn erflanden door de Turken werd beziggehouden. Vooral de passages in Franse vertaling over het Rijk en Spanje zijn min of meer vermaard geworden:

> L'empire n'est qu'une chimère, et un squelette dont les parties sont attachées, non avec des nerfs, mais avec du fil d'archal, qui n'ont point de mouvement naturel, de sorte qu'il n'y a point de fondement à faire sur son amitié ni sur son secours... En traitant avec l'Espagne seule... on s'appuyerait sur un roseau cassé, et on s'engagerait à une guerre dont cet état serait obligé de faire seul presque toute la défense[49].

Nadat de Frans-Nederlandse onderhandelingen in 1664 op een dood spoor waren geraakt, vielen de Franse troepen enkele jaren later, in de zomer van 1667, de Zuidelijke Nederlanden binnen. De reactie op dit onverholen staaltje van Franse expansie-politiek is, zoals bekend, niet uitgebleven: op 23 januari 1668 kwam de Triple Alliantie tussen Engeland, de Republiek en Zweden tot stand. Dit fameuze verdrag heeft eigenlijk twee aspecten. Enerzijds lag er het oude Wittiaanse ideaal van de collectieve veiligheid en de arbitrage met ‘contrainte’ aan ten grondslag: Spanje zou door de drie contractanten desnoods met militaire middelen gedwongen worden tot concessies waarover zij het eens waren geworden. Anderzijds valt in de geheime artikelen van dit tractaat ook, hoe bescheiden ook, het motief van het Europese evenwicht te onderkennen: mocht Lodewijk XIV zijn veroveringsoorlog voortzetten, dan zouden de drie geallieerden zich gewapenderhand tegen Frankrijk keren. In het kader van De Witt's opvattingen op het stuk van de buitenlandse po-

47. J.A. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden* (Amsterdam, 1918) 110 vlg.
48. Het memorandum van mei 1663 is door Japikse gepubliceerd als ‘Aanhangsel’ in *Brieven van De Witt*, II (1909) 579-588. Het tweede memorandum van maart 1664 is in Franse vertaling grotendeels gepubliceerd door Mignet. M. Mignet, *Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, I (Parijs, 1835) 266 vlg.
49. Mignet, *Négociations*, I, 270.

litiek betekent dit een nieuwe tendentie, hem uiteraard opgedrongen door de politieke omstandigheden.

De Triple Alliantie is volgens de oude, ook in de negentiende eeuw gangbare interpretatie, bovenal te beschouwen als het werk van De Witt. Het is vooral De Witt's Nederlandse biograaf Japikse geweest, die in zijn in 1915 verschenen boek met klem betoogde dat het bovenal de Engelse ambassadeur Temple was geweest die de totstandkoming van de Triple Alliantie in Den Haag had doorgedreven. De Witt zou slechts heel schoorvoetend zijn meegegaan, omdat hij de grootste moeite had met de tegen Frankrijk gerichte geheime artikelen[50]. In 1954 is de Amerikaanse historicus Rowen, uitgaande van Japikse's voorstelling van zaken nog een stapje verder gegaan[51]. Volgens Rowen had de Hollandse raadpensionaris alleen Spanje willen dwingen tot concessies en was hij gekant tegen de geheime artikelen met hun anti-Franse strekking. Van een verbond met Engeland was hij afkerig. De mogelijkheid van zulk een alliantie had hij enkel bij wijze van dreigement als drukmiddel tegenover Lodewijk XIV willen aanwenden, teneinde deze tot matiging te bewegen. Temple's radicale voorstel echter 'disrupted De Witt's plans'. Tenslotte zag deze zich gedwongen zich neer te leggen bij de wil van de meerderheid der Staten, die geporteerd was voor de Triple Alliantie.

Zonder tot de oude interpretatie van de Triple Alliantie te willen terugkeren (na de verschijning van Japikse's monografie is dat niet meer mogelijk) ben ik wel van mening dat de zienswijze van Japikse, en a fortiori die van Rowen, de toets van de kritiek evenmin kan doorstaan[52]. Al heeft Rowen mijns inziens gelijk met zijn bewering dat de Triple Alliantie in eerste instantie op het conto moet worden geschreven van Karel II, die er sinistere bedoelingen mee had, dat neemt niet weg dat ook De Witt naar mijn stellige overtuiging een voorstander is geweest van de alliantie, inclusief de geheime artikelen, en dat hij zich die zeker niet tegen zijn zin door de Staten heeft laten opdringen. Wel heeft De Witt, uiteraard zou ik bijna zeggen, een genuanceerder standpunt ingenomen dan met name de Amsterdamse

50. In het bekende werk van Louis André (van 1950!) vindt men de oude interpretatie nog in optima forma. De Triple Alliantie, aldus André, was 'l'oeuvre personelle de J. de Witt'. Louis André, *Louis XIV et l'Europe* (Parijs, 1950) 112. Alsof niet reeds in 1915 een Nederlander, genaamd Japikse, een monografie van enige betekenis aan De Witt had gewijd.
51. Herbert H. Rowen, 'John de Witt and the Triple Alliance', *The Journal of Modern History*, XXVI (1954).
52. Reeds Geyl heeft Japikse op één (zij het niet onbelangrijk) detailpunt gekritiseerd. 'Dr. Japikse's uiteenzetting', aldus Geyl, 'is in veel opzichten overtuigend, maar ook hij legt naar mijn mening al te grote nadruk op De Witt's ijver om slechts tegen Spanje dreigementen te gebruiken. Op één punt begaat hij daarbij zelfs een vergissing. Hij merkt op, dat Holland in de resolutie van 14 januari 1668 nog een stap verder ging dan in die van 10 december daaraan voorafgaande... Maar dat het tevens besloot (en dat dus nog vóór Temple's beslissend bezoek) Frankrijk in overleg met bondgenoten te beoorlogen indien het zich onttrok, dat verzuimt hij te vermelden'. P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641-1672* (Utrecht, 1939) 374 noot.
Zoals uit dit citaat blijkt, is Geyl het in hoofdzaak toch wel met Japikse's zienswijze eens geweest.

'havik' Van Beuningen, die in zijn rechttoe-rechtaan-politiek zonder meer mikte op de totstandkoming van een anti-Franse coalitie. De raadpensionaris heeft zich daarentegen gevleid met de hoop dat de goede verhouding met Frankrijk, althans in hoofdzaak, behouden zou kunnen blijven. De geheime bepalingen zouden, naar hij hoopte, inderdaad geheim blijven. Naar men weet, zijn die van Engelse zijde al heel spoedig naar Parijs overgebriefd.

Ter motivering van mijn zienswijze zou ik op het volgende willen wijzen. De zaak van de Zuidelijke Nederlanden heeft De Witt steeds beschouwd als een levenskwestie voor de Republiek. In zijn correspondentie wordt ze aangeduid als 'het grote werck'[53]. De Franse aanval in 1667 heeft hij dan ook heel hoog opgenomen. Men bedenke daarbij ook dat de Fransen zich niet gehouden hadden aan hun bij het afbreken van de onderhandelingen in 1664 gedane belofte om de bondgenoot van tevoren in te lichten wanneer de koning besluiten mocht tot actie over te gaan. Zo is De Witt naarmate de Fransen verder oprukten naar het Noorden geleidelijk aan tot de conclusie gekomen dat de Franse opmars alleen door een interventie van de 'geïnteresseerde' mogendheden tot staan kon worden gebracht. Op 6 januari was hij al zo ver dat hij aan de ambassadeurs in Londen schreef dat de 'geïnteresseerden' gewapenderhand te hulp moesten komen als de Fransen hun aanval voortzetten. Met een gewapend conflict hield hij toen ernstig rekening. Na een oorlog zou het, aldus De Witt, ook mogelijk zijn Frankrijk terug te dringen tot de grenzen die het bij de vrede van de Pyreneeën verworven had[54]. Onder die omstandigheden behoeft het geen verwondering te wekken dat De Witt, zij het niet zonder reserves, positief stond tegenover de Engelse aanbiedingen die hem door Temple werden voorgelegd. Veel keus had hij overigens ook niet, te minder omdat Temple hem niet onduidelijk te verstaan gaf dat zijn koning zich tot Parijs zou wenden als hij in Den Haag bot ving[55].

De Witt is zeker niet argeloos in de val gelopen. Uit zijn uitlatingen aan Temple blijkt dat hij zich ten tijde van de totstandkoming van de Triple Alliantie wel degelijk bewust was van de eraan verbonden gevaren en risico's. Gezien Engeland's 'uncertain conduct since His Majesty's return' maakte hij zich weinig illusies over de betrouwbaarheid en standvastigheid van Karel II en zijn ministers. De Engelse beslissing, aldus De Witt (volgens het verslag van de ambassadeur), 'seemed now to be taken by His Majesty and his ministers upon the surest and wisest foundations, which were of true interest and safety; yet no man knew how long they might

53. Nader over de term 'het grote werk': Boogman, 'Holländische Tradition', 101. Zie ook De la Court's opinie over de kwestie van de Zuidelijke Nederlanden: hiervóór noot 41.
54. *Brieven... De Witt*, IV (1724) 604 vlg.
55. Temple voegde daar zelfs aan toe dat Engeland in dat geval Nieuwpoort, Oostende en Duinkerken zou kunnen bedingen en in het geval van een oorlog tegen Nederland: Zeeland. *Ibidem*, IV (1724) 609 vlg.

last... Any change of councils in England would be their certain ruine'[56].

Toch zag de raadpensionaris niet al te veel reden tot ongerustheid. Vooreerst koesterde hij, zoals we al zagen, nog hoop dat de goede verstandhouding met Frankrijk gehandhaafd zou kunnen blijven. Dat de Hollandse 'interest'-politicus het gevoel van gekwetste trots van een beledigde Plaatsvervanger Gods te weinig au sérieux heeft genomen, lijkt wel evident. Maar bovenal meende De Witt te kunnen rekenen op de Engelse publieke opinie en de stemming in het parlement, die zeer anti-Frans was.

Van belang voor de interpretatie van De Witt's houding ten aanzien van de Triple Alliantie lijkt mij tenslotte ook de uitbundige lof waar William Temple de Hollandse 'minister' mee vereerde. Onmiddellijk nadat het verdrag ondertekend was, gaf de ambassadeur in zijn brief aan Arlington het volgende geestdriftige commentaar ten beste:

> I found him (*De Witt*) as plain, as direct, and square in the course of this business, as any man could be; tho' often stiff in points, where he thought any advantage could accrue to his country; and have all the reason in the world, to be satisfied with him, and for his industry: no man had ever more[57].

Het verdere voor De Witt zo tragische verloop van de gebeurtenissen is overbekend. Het in 1670 te Dover gesmede complot tot vernietiging van de Nederlandse staat zou twee jaar later tot uitvoering worden gebracht. In 1672 leek de Republiek de ondergang nabij en in de toen heersende sfeer van angst, paniek en laster werd Johan de Witt samen met zijn broer op gruwelijke wijze vermoord.

Het oordeel over De Witt als staatsman is, het zal ons niet verbazen, in hoge mate mee bepaald door de tragische afloop, het trieste einde, dat als het ware een zondebok vereiste. Japikse heeft onder andere als zodanig een specifieke trek van De Witt's persoonlijkheid laten figureren. De raadpensionaris zou te braaf, te fatsoenlijk, te weinig machiavellistisch, kortom geen echte 'raison d'état'-politicus zijn geweest. 'Deze eigenschap... heeft De Witt in den weg gestaan, om het diplomatieke spel van de twee landen, waarmede de Republiek zich het nauwst verbonden waande, te doorgronden'[58]. Huizinga, die in een bijzonder mooi recensie-artikel fundamentele kritiek heeft geleverd op Japikse's boek, is het op dit punt geheel met De Witt's biograaf eens. De Republiek, aldus Huizinga, laboreerde aan 'een overmaat van politieke goede trouw en goed vertrouwen. Kortzichtigheid van De Witt, zeker, maar een edele, een tragische kortzichtigheid, die, al moge zij den staat in gevaar hebben gebracht, den persoon en het land met hem voor de historie hooger

56. *Letters written by Sir W. Temple and other Ministers of State*, I (1700) 160 vlg.
57. *Ibidem*, I, 145.
58. Japikse, *De Witt* (1928) 300.

plaats geeft dan de voorspoedigste politiek van sluw-doorziende berekeningen had kunnen doen'[59]. Het lijdt geen twijfel dat Huizinga zich hier heeft laten meeslepen naar de hogere sferen van het Nederlandse ethische imperialisme, waar zijn vriend Van Vollenhoven zo'n matador in is geweest[60].

Het oordeel van Japikse in deze, evenals trouwens dat van Huizinga, lijkt mij ten enenmale onjuist. De Witt was, geheel in overeenstemming met een essentieel facet van het zeventiende-eeuwse geestelijke klimaat, een ware realist, een sceptische realist, die geen enkele neiging vertoonde zich aan illusies over te geven. Als calvinist van een onmiskenbaar neo-stoïcijnse signatuur was hij in wereldbeschouwelijk opzicht bepaald geen optimist. Blijkens tal van uitlatingen was hij diep doordrongen van de onbestendigheid en onzekerheid van de wereldse aangelegenheden. Van het verschijnsel mens had hij in het algemeen geen hoge dunk: 's mensen houding en gedrag werd doorgaans beheerst door overwegingen van grof eigenbelang. Al was hij zelf in hoge mate onbaatzuchtig en onkreukbaar, hij bleek wel van mening 'dat geene saecke de menschen meerder opweckt tot liefde ende goede genegentheyt als het gevoelen in de beurse'[61].

Een sceptisch realist was De Witt ook in zijn opvattingen over de internationale politiek. Terwijl hij van mening was dat de Republiek zelf haar internationale verplichtingen met het oog op de handhaving van de vrede en de status quo zo zorgvuldig mogelijk diende na te komen, placht hij daarentegen heel nuchter en zonder enig blijk van verontwaardiging te constateren dat de meeste staten zich slechts zo lang aan hun verplichingen hielden als dat in overeenstemming was met hun belangen. Zo schreef hij in september 1665:

> Veele nieuwe verbintenissen te maecken, insonderheydt van dewelcke den Staet niet vooraff eenige reële effecten soude genieten, houde ick voor periculeus, dewyle doch een yder t'zyner tijdt presteert, 't geene van sijn interest is ende meerder niet...[62].

Ook op het terrein van de praktische politiek, als praktiserend politicus dus, toonde De Witt zich allerminst een 'braverik'. Men kan zelfs zeggen dat hij zich bij tijd en wijle, wanneer hem dat uit een oogpunt van 'raison d'état' noodzakelijk leek, van politieke listen en trucs wist te bedienen, die wel heel moeilijk door de beugel van de burgerlijke moraal konden, maar een Lipsius, zelfs een Machiavelli, uitnemend

59. Huizinga, *Verzamelde Werken*, II, 81 vlg.
60. Over Van Vollenhoven's ethisch imperialisme: J.C. Boogman, 'The Netherlands in the European Scene, 1813-1913' in J.S. Bromley and E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (Londen, 1968) 154 vlg.
61. *Brieven van De Witt*, I (1906) 235.
62. *Brieven van De Witt*, III (1912) 136. Zo hield hij er ook in de jaren 1664 en 1665 ernstig rekening mee (alweer zonder daarbij van verontwaardiging blijk te geven) dat de Franse bondgenoot de Republiek in de steek zou laten en zelfs 'eenigh secreet concert' met de Engelse vijand zou sluiten. *Brieven... De Witt*, II (1723) 24; IV (1724) 385.

zouden zijn bevallen. Van een meesterschap in het manipuleren getuigt bij voorbeeld de wijze waarop in 1664 het voorstel om De Ruyter naar de westafrikaanse kust te zenden door de Staten-Generaal werd geloodst zonder dat de geheimhouding in gevaar kwam[63]. Wanneer het ging om de 'dienst van het gemeen' was de raadpensionaris ook weinig kieskeurig ten aanzien van de personen die hij dacht te kunnen gebruiken. Zijn nauwe relatie met de intrigante politieke scharrelaar Wicquefort, 'geen bizonder achtenswaardig mensch', zoals Japikse het zo zedig uitdrukt, spreekt in dit verband boekdelen[64].

Om een indruk te geven van De Witt's tactiek en methode, van zijn kunstgrepen ook als practicus op het gebied van het buitenlandse beleid, wil ik zijn onderhandelingen met d'Estrades in 1663 en 1664 nog even nader bekijken. De toon wordt daarbij al dadelijk gezet door de wijze waarop hij deze onderhandelingen entameerde: d'Estrades kreeg eind maart 1663 van hem te horen dat hij bezoek had gehad van afgevaardigden van de Vlaamse steden, die hem gesproken hadden over de mogelijkheid van een opstand tegen het Spaanse bewind als inleiding tot de stichting van een onafhankelijke Zuidnederlandse republiek. Het is wel zeker dat we hier te doen hebben met een puur verzinsel, door De Witt bedacht als geschikte openingszet voor de besprekingen die hij met de Fransman wenste te voeren over de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden.

Toen het De Witt in het najaar van 1663 duidelijk was geworden dat een bevredigende overeenkomst met Frankrijk over de Nederlanden nauwelijks meer tot de reële mogelijkheden behoorde (onder andere vanwege het verzet van Amsterdam tegen een verdeling van het zuidelijk buurland) en hij bovendien de Fransen voldoende in de kaart had gekeken, heeft hij toenadering gezocht tot Londen om zo mogelijk samen met de Engelsen een dam op te werpen tegen de noordwaarts gerichte Franse expansiedrang. Om Karel II gunstig te stemmen stelde hij deze begin november voor het geval van een binnenlandse crisis zelfs hulp in het vooruitzicht van Nederlandse schepen en troepen[65]. Tot een samengaan van Engeland en de

63. Zie Japikse, *De Witt* (1928) 209.
64. *Ibidem*, 285. Wicquefort leverde, zoals bekend, aan verschillende hoven nieuws, met name via de secretaris van staat Lionne aan het Franse hof. De Witt heeft van die relatie op meesterlijke wijze gebruik weten te maken. Zijn overwicht op Wicquefort was wel zo groot dat deze als het erop aankwam de Nederlandse belangen liet prevaleren boven de Franse. Zie C.F. Haje, *De geheime correspondentie van Abraham de Wicquefort met den Franschen minister de Lionne* ('s-Gravenhage, 1901) 121 vlg.
65. Zie N. Japikse, *De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland van 1660-1665* (Leiden, 1900) xli vlg. Naar aanleiding van een bezoek van De Witt schreef de Engelse gezant Downing 26 okt. '63 naar Londen: 'I confesse I was never better satisfied with a visite... Moreover he [De Witt] sayd that the saw well that fraunce did now strive to please them in all little things, purposely to lulliby them into a dreame and security'. Nadat De Witt het regime van Karel II hulp had toegegezegd merkte de gezant op: 'I find in him a very great change which I shall still indeavour to promote'.

Republiek in de kwestie van de Zuidelijke Nederlanden is het toen echter niet gekomen. Wel heeft Clarendon De Witt nog een brief geschreven waaruit viel op te maken dat er ook in Londen wel enige bezorgdheid was over het lot van de Nederlanden, maar tenslotte bleek daar de handelsrivaliteit zoveel zwaarder te wegen dat de stemming er juist in de volgende maanden meer en meer rijp werd voor een tweede economische oorlog, die een einde zou moeten maken aan het als loodzwaar ondervonden commerciële overwicht van de Nederlandse republiek. De raadpensionaris heeft nog profijt van Clarendon's brief trachten te trekken door hem d'Estrades ter lezing te geven in de hoop dat de Fransen zich er wellicht door zouden laten bewegen tot meer voorzichtigheid en gematigdheid.

Het voorlaatste stadium in de Frans-Nederlandse onderhandelingen is wel buitengemeen interessant. Het betreft het hiervóór reeds ter sprake gekomen fameuze memorandum van De Witt, dat bestemd was voor 'les députés des villes de Hollande' en door de raadpensionaris zelf op 6 maart 1664 aan d'Estrades ter hand werd gesteld, die het stuk de volgende dag reeds vertaald in het Frans (door Wicquefort?) naar Parijs zond[66]. Zoals we al zagen, werd in dit document de onmogelijkheid aangetoond om een machtige anti-Franse coalitie op de been te brengen, wat tot de noodzakelijke conclusie moest leiden de goede verstandhouding met Frankrijk in elk geval te doen voortduren. Lodewijk XIV stelde het ten zeerste op prijs dat de raadpensionaris zo voorkomend was geweest zijn memorandum aan d'Estrades te overhandigen 'quoiqu'elle contint et découvrit diverses choses dont cette Couronne pourrait tirer avantage sur les Provinces Unies'[67]. Het memorandum heeft de koning inderdaad versterkt in de gedachte dat hij zich in elk geval kon verlaten op de Republiek, die immers volstrekt niet van zins was zich bij een eventuele anti-Franse coalitie aan te sluiten. Onder deze omstandigheden gaf hij er dan ook de voorkeur aan zich de handen vrij te houden en liet hij de onderhandelingen afbreken.

Japikse zowel als Geyl, beiden kenners bij uitstek van deze periode, hebben moeite gehad met deze affaire. Heel vaak elkaars opponenten, zijn ze het in deze geheel eens, dat wil zeggen eens zowel in hun positieve waardering voor de kwaliteit en het niveau van De Witt's memorandum als vooral ook in hun twijfel aan de juistheid van d'Estrades' mededeling dat de raadpensionaris hem het stuk ter hand had gesteld, daar zulks evident in strijd zou zijn geweest met het Nederlandse staatsbelang[68].

66. Zie hiervóór 395.
67. D'Estrades, *Lettres*, *Mémoires et Négociations*, I, 317.
68. 'Ik kan haast niet aannemen', schrijft Japikse, 'dat De Witt *zelf* dit stuk aan D'Estrades zou hebben gegeven, zooals men meestal aanneemt'. Japikse, *De Witt* (1928) 182 noot 1. Geyl schrijft: 'Het was ongelukkig dat D'Estrades de nota van De Witt in handen kreeg. Zij versterkte de Koning in de gedachte dat de Staten onverbrekelijk aan hem verbonden waren'. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, II, *1648-1751* (Herziene uitgaaf, Amsterdam-Antwerpen, 1949) 40. Geyl heeft, naar het mij voorkomt, willen suggereren dat d'Estrades het memorandum op slinkse wijze in handen had gekregen.

Het beschikbare bronnenmateriaal laat geen andere conclusie toe dan dat de Franse ambassadeur het memorandum inderdaad van de raadpensionaris heeft ontvangen. Had hij het stuk langs slinkse wegen in handen gekregen, dan zou de ijdele diplomaat zich daar in zijn brief aan de minister trouwens zeker op hebben beroemd.

De Witt's handelwijze in deze lijkt me volkomen verklaarbaar en in elk geval alleszins te rechtvaardigen niet alleen, maar zelfs heel positief te waarderen uit een oogpunt van 'interest van staet'. Het komt me voor, dat Japikse en Geyl in hun behandeling van dit geval de relatie met Engeland niet, of althans onvoldoende, in hun beschouwingen hebben betrokken[69]. De zaak is dat op het stuk van de Engels-Nederlandse betrekkingen tussen de herfst van 1663 en het voorjaar van 1664 'matters moved swiftly to a climax'[70]. Zoals Charles Wilson op goede gronden aanneemt, was het, gezien de situatie in Engeland, omstreeks februari 1664 reeds zeer waarschijnlijk te achten dat het binnen afzienbare tijd zou komen tot een tweede Engels-Nederlandse oorlog. Voor De Witt, die, naar men weet, zijn uiterste best heeft gedaan om het uitbreken van die oorlog te voorkomen, was het vooruitzicht van zo'n tweede krachtmeting een schrikbeeld. Zijn beduchtheid is waarlijk begrijpelijk genoeg: de eerste Engelse oorlog was voor de Republiek op een droevig fiasco uitgelopen, terwijl het staatsgezinde regime er bovendien door in een ernstige crisis was geraakt.

Zo leek het De Witt in maart 1664 een levensbelang voor de Republiek zich tegen Engeland te verzekeren van de steun, de rugdekking van Frankrijk. Daar diende met alle middelen naar te worden gestreefd, want, zoals we al zagen, achtte hij het gevaar niet denkbeeldig dat Frankrijk zijn Nederlandse bondgenoot in de steek zou laten en met de Engelsen mogelijk zelfs 'eenigh secreet concert' zou aangaan[71]. Een probaat middel leek hem de aanbieding van het memorandum aan d'Estrades. Kennisneming van dat stuk zou de Franse koning doen inzien dat het niet aanging een betrouwbaar bondgenoot, die zich zozeer op hem aangewezen achtte, in de steek te laten. Toen Lodewijk XIV vervolgens de onderhandelingen over de Zuidelijke Nederlanden liet afbreken, zal De Witt dat nauwelijks betreurd hebben, aangezien die onderhandelingen toch al volledig in het slop waren geraakt.

In De Witt's memorandum komen enige passages voor die een bijzonder aangename indruk op de Franse koning moeten hebben gemaakt. Die zal er in elk geval geen enkel bezwaar tegen hebben gehad zich te zien aangeduid als 'le plus grand roi

69. Vooral van Japikse, die immers gepromoveerd was op 'De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland', verbaast me dat.
70. Aldus Charles Wilson, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars* (Londen, 1957) 123.
71. Zie hiervóór noot 62.

et le prince le plus fier de l'Europe'. Curieus vind ik ook deze passage: 'en se détachant des intérêts de la France, qui jusques ici ont été inséparables de ceux de cet état; et en ce faisant, il se joint à ses ennemis héréditaires et irréconciliables contre ses véritables amis'. Bij dit citaat behoort zeker de kanttekening te worden gemaakt dat de idee van de onverzoenlijke erfvijand De Witt geheel en al vreemd was.

Tevens kan worden opgemerkt dat passages van deze aard in het geheel niet voorkomen in het memorandum dat De Witt in het voorjaar van 1663 aan de Zuidnederlandse kwestie had gewijd[72]. Daar komt nog bij dat de nota van 1663 in het archief van Holland aanwezig is, terwijl een oorspronkelijke Nederlandse versie van het stuk van een jaar later onvindbaar is gebleken. De vraag lijkt mij dan ook gewettigd of het Nederlandse origineel, dat zou zijn meegedeeld aan de Hollandse afgevaardigden, wel ooit bestaan heeft. Het lijkt me het meest waarschijnlijk dat de raadpensionaris eind februari of begin maart 1664 de Hollandse Statenleden wel enige mededelingen heeft gedaan in de geest van het aan d'Estrades overhandigde memorandum, maar dat het stuk zoals het de Fransman ter hand werd gesteld, vooral geschreven is om de Franse koning met het oog op het dreigende conflict met Engeland te beïnvloeden in de door hem (De Witt) gewenste zin. Is deze hypothese juist (ikzelf heb nauwelijks twijfel op dit stuk), dan hebben we ook hier te maken met een typisch staaltje van Wittiaans 'machiavellisme'.

Laten we tenslotte nog even de vraag aan de orde stellen hoe het te verklaren is dat De Witt zo lange tijd niet kon geloven dat Engeland zich met Frankrijk verbonden had om de Nederlandse republiek als grote mogendheid de doodsteek toe te brengen. Had Japikse dan toch niet, althans enigermate, gelijk met zijn bewering dat de raadpensionaris nu eenmaal met 'trop d'honneur et de conscience' was behept 'om het diplomatieke spel van de twee landen... te (kunnen) doorgronden'[73]? Na het voorgaande zal het niet verbazen dat deze vraag naar mijn stellige overtuiging beslist ontkennend moet worden beantwoord: het zoëven gesignaleerde ongeloof had met edelaardige naïeveteit en goedgelovigheid niets te maken. Zo hield De Witt in september 1670 al ernstig rekening met de mogelijkheid dat het Londense hof zich als het erop aankwam zou onttrekken aan de uit de Triple Alliantie voortvloeiende verplichtingen. Engeland zou er wel eens op uit kunnen zijn om Frankrijk en de Republiek tegen elkaar uit te spelen teneinde beide staten te verzwakken[74]. Enkele maanden later bleek hij van mening dat de regering in Londen Engeland zoveel mogelijk zou willen laten profiteren van een toekomstige Frans-Nederlandse oorlog. Ze scheen daarom Parijs te hebben toegezegd in zo'n oorlog neutraal te zullen blijven. Over de houding van Karel II maakte hij zich toen al geen enkele illusie

72. Zie hiervóór noot 48.
73. Vergelijk hiervóór 398.
74. *Brieven van De Witt*, IV (1913) 89. Zie ook aldaar p. 86.

meer. Het is te betreuren, schreef hij bij die zelfde gelegenheid, dat 'het employ van de vloten ende de legers, met d'excercitie van alle traectaeten, alleenlijk staen in handen van den Coning ende van den hertoch van Yorck, by faulte van welckers interieure goede genegentheydt, mijns bedunckens, niets goedts te hopen off te verwachten is'[75].

Toen de raadpensionaris begin maart 1671 inlichtingen uit Parijs ontving over de inhoud van het geheime verdrag van Dover, schenen hem 'de seer groote desseynen die tot beroerte van de gansche Christenheydt, ende wel particulierlijck tot suppressie van de vryheydt van desen Staet... gansch niet geloofflijck'; ze behoorden 'echter oock niet t'eenemael in de windt geslaegen te worden'[76]. De Witt's scepsis, die trouwens gedeeld werd door de beste Nederlandse diplomaten[77], is maar al te begrijpelijk. Het statische karakter van de zeventiende-eeuwse politieke verhoudingen in aanmerking genomen, moet het verdrag van Dover inderdaad als iets zeer ongewoons worden beschouwd. Het belangrijkste argument dat aan De Witt's scepsis ten grondslag lag, was echter gelegen in zijn stellige overtuiging dat een overeenkomst als die in Dover zou zijn gesloten, volstrekt in strijd was met het meest essentiële Engelse 'interest' van staat. Mee in verband daarmee dient ook zijn constatering gereleveerd dat 'het parlement ende de gansche natie geporteert is voor de triple alliancie ende de versterckinge van deselve, mitsgaders oock voor de mutuele defensie van de garandeurs onderlinge tegens alle gevreesde attaques'[78]. Vermoedelijk heeft in De Witt's overwegingen ook de Oranje-Stuart connectie wel een zekere rol gespeeld. Bisschop Burnet schijnt in zijn bekende *History of My Own Time* aan deze factor overigens wel wat te veel betekenis te hebben toegekend:

> since England could not gain so much by a conjunction with France, as by the king's having such an interest in their government, as he must certainly come to have, when his nephew should be their Stadtholder. So he thought he had a sure reserve to gain England at any time over to them[79]. But he had no apprehension of the king's being a papist, and his design to make himself absolute at home[80].

75. *Ibidem*, 207.
76. *Ibidem*, 160 vlg.
77. Over Van Beuningen: Franken, *Van Beuningen*, 84 vlg.
Wat Pieter de Groot, de ambassadeur te Parijs, betreft: nog in december 1671 bleek hij van mening dat van Engeland 'ni grand bien ni mal' te verwachten was. F.J.L. Krämer, *Lettres de Pierre de Groot à Abraham de Wicquefort 1668-1674*, W.H.G., 3e ser., V (1894) 57.
78. *Brieven van De Witt*, IV (1913) 161.
79. Toen de crisis naderbij kwam, bleken ook veel regenten de hoop te koesteren dat Engeland van Frankrijk zou kunnen worden losgemaakt wanneer de Republiek zich slechts 'in de armen van Engeland' zou werpen en ter bereiking van dat doel de prins van Oranje in de waardigheden van zijn voorouders zou worden hersteld. De raadpensionaris was terecht van mening dat men zich met dergelijke verwachtingen aan illusies overgaf. Hij bleek bovendien 'dat remedie arger te houden als het quaedt selve'. *Brieven van De Witt*, IV (1913) 178.
80. Bishop Burnet's *History of his own Time* (a new edition, Londen, 1847) 213.

Zoals reeds gezegd, was De Witt van mening dat vorsten vaak handelden in strijd met de belangen van hun staten[81]. Daarbij heeft hij ongetwijfeld vooral gedacht aan gevallen als bij voorbeeld de verkoop van Duinkerken door Karel II, die weliswaar strijdig was met het Engelse staatsbelang, maar waardoor het voortbestaan van Engeland als grote mogendheid zeker niet op het spel was gezet. Een politiek echter, die een dodelijke bedreiging inhield van de meest essentiële staatsbelangen, moest hem wel 'gansch niet geloofflijck' toeschijnen. Zijn beoordeling van het Doverse complot was zonder de minste twijfel geheel juist. De beste Engelse 'experts' hebben er trouwens niet anders over geoordeeld. Laten we één van hen, K.H.D. Haley, die in 1966 een publicatie wijdde aan Karel II, een ogenblik aan het woord.

> At the same time it was also true that in any case victory over the Dutch by means of a French alliance would have implied conceding to Louis XIV domination over the Low Countries. Under the terms of the Treaty of Dover the gains which Louis was to make were left unspecified; and the conditions which he actually offered to the Dutch would have had the effect of turning the United Provinces into a French protectorate. With the Dutch left helpless, or even in orbit round the *Roi Soleil*, Louis would have been free to deal with the Spanish Netherlands as he chose, or even settle the Spanish succession problem in his own way if Carlos II of Spain would die. His promise to maintain his peace settlement of 1668 with Spain would not have been worth the paper that it was written on[82]. If this line of reasoning is justified, then Charles II's foreign policy can only be defended on the basis that Louis's advances in Europe, and particularly in the Low Countries, were of no concern to England. This runs counter to one of the main principles of English foreign policy from the sixteenth century to the twentieth[83].

Aan dit voortreffelijke, voor Karel II vernietigende requisitoir kan nog worden toegevoegd dat Dover in feite ook niet te rechtvaardigen is uit het gezichtspunt van het begrijpelijke Engelse streven zich in economisch opzicht te emanciperen van de overheersende Nederlandse republiek. De vrede van Breda mag dan al niet het beslissende keerpunt zijn geweest in de Engels-Nederlandse economische betrekkin-

81. Zie hiervóór 390.
82. Haley doelt hier op het derde artikel van het tractaat van Dover, dat nogal eens over het hoofd wordt gezien: 'Item, a été convenu, entre le roi très-chrétien et sa majesté de la Grande-Bretagne, que ledit seigneur roi très chrétien ne rompra ni n'enfreindra jamais la paix qu'il a faite avec l'Espagne, et ne contreviendra en chose quelconque à ce qu'il a promis par le traité d'Aix-la-Chapelle, et par conséquent il sera permis au roi de la Grande-Bretagne de maintenir ledit traité conformément aux conditions de la triple alliance et des engagements qui en dépendent'. Mignet, *Négociations*, III (1842) 191.
83. K.H.D. Haley, *Charles II* (The Historical Association, Londen, 1966) 18. Charles Wilson komt tot een wel zeer expliciete conclusie: 'We must conclude that the third Dutch war was fought because Charles could see no objection to becoming a Roman Catholic in exchange for a handsome bribe from Louis'. Wilson, *Profit and Power*, 157. Aan Karel II's plan om rooms-katholiek te worden wijdt Haley overigens een heel treffende, relativerende beschouwing. Haley, *Charles II*, 16 vlg.

gen, zoals Elias meende[84], het was wel een caesuur van betekenis in die relaties. Na 1667 was er voor Engelse kooplieden in elk geval weinig reden meer om te geloven dat een volgende oorlog met de Republiek de oplossing zou brengen van de Engels-Nederlandse belangentegenstellingen[85]. Daar kwam bij dat de Engels-Franse controverse op commercieel, maritiem en koloniaal gebied zich in deze jaren al begon af te tekenen. Colbert heeft waarlijk niet alleen de Hollanders tegen zich in het harnas gejaagd. Zo is het dan ook niet verwonderlijk dat de 'East India Company' en de Londense city in 1672 aanmerkelijk minder oorlogszuchtig waren dan ze geweest waren aan de vooravond van de tweede Engelse oorlog[86].

Tot De Witt terugkerend, kunnen we dus concluderen dat hij in zijn beoordeling van de Engelse politiek het rationele gelijk geheel aan zijn kant had. Deze grote Hollander zou echter op de meest tragische wijze moeten ondervinden dat de politiek niet steeds bepaald wordt door het 'ware interest', maar dat ook persoonlijke irrationele, ideologische[87] gevoelens en aspiraties een rol van betekenis spelen. Voor factoren van deze aard heeft De Witt ongetwijfeld te weinig oog gehad. Wanneer men deze figuur van ongemeen formaat al een tekortkoming als staatsman te laste wil leggen, men zoeke die op dit vlak, maar zeker niet in een tekortschieten op het terrein van 'machiavellistisch' denken en handelen. De tijdgenoot Burnet heeft in zijn *History* een essentieel facet van De Witt's politieke persoonlijkheid dan ook bijzonder raak getroffen:

> But he laid down this for a maxim, that all princes and states followed their own interests; so, by observing what their true interests were, he thought he could without great intelligence calculate what they were about. He did not enough consider, how far passions, amours, humours and opinions wrought on the world, chiefly on princes[88].

84. J.E. Elias, *De Tweede Engelsche oorlog als het keerpunt in onze betrekkingen met Engeland*, Verh. der Koninkl. Nederl. Akad. van Wetensch., Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XXIX, 5 (Amsterdam, 1930). Zie ook Geyl's kritiek op Elias' zienswijze: P. Geyl, 'Economische verklaringen van politieke verhoudingen' in *Kernproblemen van onze geschiedenis* (Utrecht, 1937).
85. Wilson, *Profit and Power*, 151.
86. Zie Haley, *Charles II*, 18.
87. Hierbij valt met name te denken aan de afkeer in monarchale kring van de Nederlandse republikeinen.
88. Burnet, *History*, 149.
Interessant is ook Temple's zienswijze. Deze Engelse diplomaat was van mening dat de Nederlandse politieke leiders 'could not imagine a Conjunction between England and France, for the ruine of their State; For, being unacquainted with our Constitutions, they did not foresee, how we should find our Interest in it, and measured all States, by that which they esteemed to be their Interest'. W. Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, G.N. Clark, ed. (Cambridge, 1932) 162. We hebben in dit geval te maken met een wel heel evident oordeel achteraf. Vóór het uitbreken van de oorlog van 1672 had ook Temple de pro-Franse politiek van Karel II fel veroordeeld. De passage 'being unacquainted with our Constitutions' doet zonder meer komisch aan. Men zou zich namelijk kunnen afvragen of het feit 'of the king's being a papist, and his design to make himself absolute at home' (Burnet) volgens Temple ook tot de 'Constitutions' moest worden gerekend.

Men zou zich tenslotte kunnen afvragen of de politiek van De Witt, die weliswaar in overeenstemming is geweest met de rationalistische tendenties van zijn tijd, toch niet gekwalificeerd moet worden als in menig opzicht te ‘modern’ voor de politieke praktijk van de zeventiende eeuw. Als eindoordeel lijkt me de (aan die van Japikse diametraal tegengestelde) conclusie gewettigd dat De Witt een te orthodox, te consequent practicus is geweest van de raison d'état, geïnterpreteerd in de ‘moderne’ zeventiende-eeuwse zin van het ‘rechte en ware interest van Staet’, dat wil zeggen gebaseerd op de belangen, ook op de individuele belangen, van de burgers.

Kaapvaart in de tweede en derde Engelse oorlog*

J.R. Bruijn

De Engelse zeeoorlogen hebben over het algemeen vrij veel belangstelling van historici genoten. Zowel van Engelse als van Nederlandse zijde werden de campagnes ter zee bestudeerd evenals enkele zeeslagen en expedities in het bijzonder. De achtergronden van deze oorlogen zijn met name door Elias en Wilson geanalyseerd[1]. Economisch gezien stonden in de eerste oorlog (1652-1654) hoofdzakelijk Europese zaken centraal, in de tweede (1665-1667) meer buiten-Europese. Engeland's verbond met het Frankrijk van Lodewijk XIV gaf de derde oorlog (1672-1674) een meer politieke achtergrond.

Winst voor de Engelse koopvaardijvloot

Enige jaren geleden belichtte de Engelse economisch historicus Davis een nieuw aspect van deze oorlogen, toen hij stelde dat de Engelse koopvaardijvloot ten zeerste van de oorlogshandelingen profijt had getrokken. Grote aantallen Nederlandse koopvaarders werden door Engelse oorlogsschepen en kapers buitgemaakt en door reders opgekocht en gebruikt voor hun scheepvaart. Onder deze buit waren vooral veel fluiten en deze bij uitstek op het goedkoop vervoer van massagoederen gebouwde schepen verschaften Engeland een scheepstype, dat het nog miste bij zijn groeiende handel en scheepvaart. Doordat deze prijsschepen over het algemeen groter van inhoud waren dan de Engelse, kon, zo zegt Davis, tot 1675 het aandeel van in het buitenland gebouwde tonnage in de Engelse koopvaardijvloot tot zelfs vijftig procent stijgen. Scheepswerven in Engeland waren tot dan toe niet in staat geweest op grote schaal schepen van een type zoals de fluit te bouwen, maar zij

* Dit onderwerp vormde in een andere en engelstalige versie een ‘paper’ voor het tiende International Congress for Maritime History over ‘Privateering and Piracy’, gehouden op 22 en 23 augustus 1975 te San Francisco. Het onderzoek werd in het NIAS te Wassenaar verricht.
Voor hulp en raad wil ik gaarne dr. R.W. Unger (Grijpskerke/Vancouver), mej. L. Zuiderbaan en G.J.A. Raven (beiden te Leiden) dankzeggen en zeer in het bijzonder C.A. Davids (Leiden), zonder wiens inspanningen dit artikel wellicht ongeschreven was gebleven.

1. J.E. Elias, *De tweede Engelsche oorlog als het keerpunt in onze betrekkingen met Engeland* (Amsterdam, 1930) en Ch. Wilson, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars* (Londen, 1957).

kregen door deze oorlogsbuit tijd en gelegenheid zich op een nieuwe vraag voor te bereiden. De Republiek verloor in de eerste oorlog 1.000 à 1.700, in de tweede 522 en in de derde oorlog 500 schepen[2].

Davis heeft op deze wijze een interessant facet van de Engels-Nederlandse conflicten onder de aandacht gebracht en daardoor ook de betekenis en de omvang van de kaapvaart in het licht gesteld. Immers, de meeste vijandelijke koopvaarders en vissersschepen werden veroverd door kapers. Over de Engelse en Nederlandse kaapvaart in deze jaren is echter niet veel bekend. Het aandeel van Engelse kapers in de oorlogsbuit is verborgen. Alleen voor de tweede Engelse oorlog kan Davis een nauwkeurig totaal cijfer geven, voor de andere twee zijn het schattingen. Samuel Pepys meende in 1692, dat in het geheel 2.000 tot 2.500 Nederlandse schepen waren prijsgemaakt. Hiertegenover kan van Nederlandse kant zelfs niet bij benadering enig cijfer over de omvang van de Nederlandse buit gesteld worden. Aan de hand van Engelse bronnen doet Davis dit wel: in totaal verloren de Engelsen gedurende deze drie oorlogen niet meer dan vijfhonderd schepen aan de Republiek. Engelse tijdgenoten meenden dat hun land viermaal meer prijzen maakte dan het zelf schepen kwijt raakte[3]. Het hoeft geen verbazing te wekken, dat in de veel grotere Nederlandse koopvaardij- en vissersvloot meer slachtoffers vielen, maar het lijkt toch vreemd, dat kapers en oorlogsschepen van de Republiek in deze drie confrontaties zo weinig oorlogsbuit behaald zouden hebben.

Een tekort aan informatie over de Nederlandse kaapvaart

Kaapvaart vond weinig aandacht in de Nederlandse literatuur. Juridische aspecten werden door Van Hamel en Oudendijk belicht, De Meij analyseerde onlangs de watergeuzen, terwijl Vrijman kaapvaart en zeeroof in de Nederlanden tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw schetste[4]. Voor de drie Engelse oorlogen treft men in feite alleen in het negentiende-eeuwse en nog zo waardevolle handboek voor de geschiedenis van de marine van J.C. de Jonge op verspreide plaatsen passages over kaperactiviteiten aan. En hoewel deze auteur meende niet in details over de

2. R. Davis, *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Londen, 1962; 2e dr., Newton Abbot, 1972) 48-54.
3. Davis, *The Rise*, 51 noot 6, 315-316; J.R. Tanner, ed., 'Samuel Pepys's Naval Minutes', *Navy Records Society*, LX (1926) 270.
4. J.A. van Hamel, 'De betekenis van kaapvaart- en blokkaderecht in de Republiek der Verenigde Nederlanden', *Varia Iuris Gentium. Liber amicorum aangeboden aan J.P.A. François* (Leiden, 1959) 140-159; J.K. Oudendijk, 'De kaperbrieven van Willem van Oranje', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XIX (1964) 133-150; J.C.A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam-Londen, 1972); L.C. Vrijman, *Kaapvaart en zeeroverij* (Amsterdam, s.a.).

kaapvaart te hoeven treden ‘als zijnde zulks van minder aanbelang’, geeft hij toch wel zoveel incidentele informatie, dat de hierboven genoemde cijfers over Engelse verliezen reeds als onwaarschijnlijk laag voorkomen. Dat de Nederlanders alleen in de derde oorlog 2.703 schepen veroverd zouden hebben, is evenwel weer een ander uiterste[5]. Het zijn de Engelsen Clark en Bromley, die met name de activiteiten van Zeeuwse kapers in de Negenjarige oorlog (1689-1697) en de Spaanse Successie oorlog (1702-1713) bestudeerden en aantoonden van welk een omvang deze wel waren[6].

Is er een verklaring voor dit gebrek aan kennis over Nederlandse kaapvaart en voor de geringe dunk van Pepys en Davis over Nederlandse oorlogsbuit op de Engelsen behaald? Deze is moeilijk nauwkeurig te geven, wel kunnen er enkele veronderstellingen gemaakt worden. Zijn de Nederlanders in deze niet het slachtoffer van hun reputatie, dat zij in de zeventiende eeuw de vrachtvaarders van Europa waren en daardoor altijd een gemakkelijke prooi in tijd van oorlog? Hiertoe droeg wellicht sterk bij, dat Duinkerker en andere Vlaamse kapers in de tweede helft van de Tachtigjarige oorlog vele Nederlandse schepen prijsmaakten. De Belg Baetens, die onlangs in een uitvoerig artikel de resultaten van een onderzoek naar de Zuidnederlandse kaapvaart analyseerde, vermeldt dat tussen 1627 en 1634 niet minder dan 1.499 Noordnederlandse schepen verloren gingen en 495 tussen 1642 en 1646[7]. Verder had de Nederlandse oorlogsvloot geregeld alle beschikbare zeelieden en soldaten nodig in de grote zeeslagen tegen de Engelse en Franse vloten. Ruim twintigduizend man waren aan boord van de vloten van Van Wassenaer Obdam en De Ruyter. Problemen bij het werven van voldoende personeel waren normaal. Soms waren de problemen zelfs nijpend. De Staten-Generaal verboden vaak het uitzeilen van koopvaarders en kapers. Voor menig zeehistoricus zijn bovendien de Engelse oorlogen sinds A.T. Mahan's *The Influence of Sea Power upon History* (1890) conflicten, gekenmerkt door acties van grote vloten, die elkaars nederlaag in een zeeslag zochten en konvooien van koopvaarders beschermden. Voor kaapvaart was geen aandacht.

5. J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* (5 dln, 2e dr.; Haarlem, 1858-1862) zie onder andere deel II (1859) 2-5, 53, 265, 332-337, 355, 474-478. Van Hamel, ‘Kaapvaarten blokkaderecht’, 148 vermeldt voor Zeeland tussen december 1665 en augustus 1667 honderdveertig prijsverklaringen en voor Engeland in de periode 1664 tot 1667 duizend gevallen!
6. G.N. Clark, ‘English and Dutch Privateers under William III’, *Mariner's Mirror*, VII (1921) 162-167, 209-217; *idem*, *The Dutch Alliance and the War against French Trade*, *1668-1697* (Manchester, 1923); J.S. Bromley, ‘Les corsaires zélandois et la navigation scandinave pendant la guerre de succession d'Espagne’, in: M. Mollat, ed., *Le navire et l'economie maritime du Nord de l'Europe* (Parijs, 1960) 93-109; *idem*, ‘Some Zeeland Privateering Instructions: Jacob Sautijn to Captain Salomon Reynders, 1707’, in: R. Hatton en J.S. Bromley, ed., *William III and Louis XIV. Essays 1680-1720 by and for M.A. Thomson* (Liverpool, 1968) 162-189.
7. R. Baetens, ‘Organisatie en resultaten van de Vlaamse kaapvaart in de 17e eeuw’, *Mededelingen van de Marine Academie*, XXI (1969-1970) 89-125.

Er zijn ook nog redenen van praktische aard, die het onderzoek naar kaperactiviteiten bemoeilijken. De vijf admiraliteitscolleges waren de organen die kaperbrieven uitreikten en als prijsgerechtshoven optraden. Een centrale administratie, zoals in Engeland met het 'Court of Admiralty' ontbreekt en de admiraliteiten hielden bovendien meestal geen afzonderlijke boeken bij voor hun kaperijzaken. Vijf gescheiden archieven, weliswaar nu verenigd in de admiraliteitsarchieven in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, moeten geraadpleegd worden. Deze archieven zijn niet meer compleet, want in 1771 verbrandde het gebouw van de Friese admiraliteit te Harlingen en in 1844 werd in Den Haag het departement van marine, waar de vijf archieven toen lagen opgeslagen, in de as gelegd. Slechts een deel kon gered worden[8]. Gelukkig had De Jonge toen juist de eerste editie van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* voltooid. Deze verliezen betekenen wel, dat onder meer voor de kaapvaart een enigszins volledig onderzoek nooit meer mogelijk is.

Zijn grootscheepse Nederlandse kaperactiviteiten waarschijnlijk?

Tegenover het voorafgaande zou men kunnen poneren dat juist de Nederlanders bij uitstek geschikt waren voor het bedrijf van de kaapvaart en dat een Engelse superioriteit in deze geen vanzelfsprekend gegeven behoeft te zijn. Immers de meeste handelsvaarten, de walvisvangst en de zeevisserij werden doorgaans tijdens de Engelse oorlogen in het voorjaar en in de zomer stilgelegd. Alleen de vaart van de VOC, en de WIC en de kustvisserij werden daarvan uitgezonderd. Niet alle reders zullen werkeloos zijn gebleven of zullen hun activiteiten onder neutrale vlag hebben voortgezet. Het uitrusten van een kaperschip bood vervangend emplooi. De Staten-Generaal vestigden hierop zelfs nadrukkelijk de aandacht[9]. Zeker in de herfst- en wintermaanden, wanneer de oorlogsvloot opgelegd was en vaart op de Oostzee, naar Archangel of ter walvis niet doenlijk was, bestond aan zeelieden geen gebrek. In de opeenvolging van oorlogen, waarin de Republiek in de zeventiende eeuw verwikkeld was, gingen sommige reders zich speciaal op dit bedrijf toeleggen. De decentralisatie van de marine en van de heffing en het beheer van in- en uitvoerrechten over vijf uiteengelegen en soms naijverige administraties kon ook verschillen in het toezicht op de kaapvaart tot gevolg hebben.

Nederlandse schippers wisten de weg in Europese en buiten-Europese wateren. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat zij alleen in de nabijheid van de eigen kust hun buit afwachtten, maar het is veeleer aannemelijk dat zij opereerden in gebieden

8. Zie J. de Hullu, *De archieven der admiraliteitscolleges* (Den Haag, 1924) 60-64. Gaarne dank ik de heren drs. G.W. van der Meiden en drs. B.J. Slot, verbonden aan het Algemeen Rijksarchief, voor hun medewerking bij het raadplegen van een aantal van deze admiraliteitsbescheiden.
9. Zie bijvoorbeeld Algemeen Rijksarchief (ARA), Admiraliteitsarchieven (AA) 2484, 7.2.1665.

waar de voornaamste vijandelijke handelsroutes lagen. Hierbij werden zij begunstigd door de omstandigheid, dat Frankrijk bijvoorbeeld in de tweede Engelse oorlog een bondgenoot van de Republiek was, terwijl Spanje toen neutraal en in de derde oorlog zelfs een bondgenoot was. De Engelse scheepvaart in het Kanaal en de handel met Zuid-Europa, Afrika en de West waren uiterst kwetsbaar voor kapers,die vanuit Franse of Spaanse havens konden opereren. Kaapvaart werd nog aantrekkelijker, toen in de derde oorlog ook Franse schepen buitgemaakt konden worden.

Kaapvaart of commissievaart was in de Republiek geen nieuw bedrijf. Na de tijd van de watergeuzen was er een onafgebroken strijd tegen de Vlaamse vloot en kapers gevoerd. Oorlogsschepen trachtten de Vlaamse havens te blokkeren en kapers opereerden tegen Spaanse, Vlaamse en neutrale scheepvaart op die havens. Vooral het nabijgelegen Zeeland was bij deze verwikkelingen nauw betrokken. Bovendien had de WIC kaapvaart buiten Europa gestimuleerd.

In het licht van deze veronderstellingen en tegen de achtergrond van de genoemde Engelse en Nederlandse gegevens heb ik gepoogd nauwkeuriger vast te stellen van welke omvang en betekenis de kaapvaart in de Republiek tijdens de Engelse oorlogen is geweest. Vele documenten van de admiraliteiten zijn verloren gegaan of kunnen niet meer geraadpleegd worden zonder onherstelbare schade aan de stukken toe te brengen. Toch konden van twee admiraliteitscolleges, die waarschijnlijk de grootste aantallen kapers onder hun jurisdictie hadden - de colleges van Zeeland en Amsterdam - redelijk volledige gegevens betreffende de tweede en derde Engelse oorlog gevonden worden, van dat te Rotterdam vrijwel alleen voor de derde oorlog. Het onderzoek bleef daarom beperkt tot deze twee oorlogen. Van de colleges in het Noorderkwartier en in Friesland ontbreekt elk benodigd materiaal. Van een inzicht in het geheel van de kaapvaart kan dus geen sprake zijn en cijfers over aantallen kapers en prijzen zijn dus nooit volledig.

De organisatie van de kaapvaart

Ter kaapvaart gaan was een wettige activiteit wanneer men van de hoogste autoriteit in het land in tijd van oorlog een officiële volmacht of commissie daartoe bezat. In zo'n commissiebrief stond deze autoriteit de commissiehouder toe vijandelijke schepen en goederen te veroveren of te vernietigen. Door de ‘onrechtveerdige ende violente proceduren’ van de vijand was wraak gerechtvaardigd en vergoeding voor geleden verliezen noodzakelijk. De data van uitgifte en de namen van de houders van kaperbrieven, vaak ook ‘commissies van retorsie’ genoemd, werden geregistreerd. De Staten-Generaal reikten deze commissies uit, totdat dit in 1672 door Willem III als kapitein-admiraal werd overgenomen. De geldigheid verliep automatisch als er vrede gesloten werd. Ook tussentijds konden de Staten-Generaal of de

Prins een commissie intrekken, als de commissiehouder bepaalde verplichtingen niet nakwam. Elke commissiebrief was door één van deze Haagse instanties ondertekend, maar de eigenlijke uitreiking geschiedde door één van de admiraliteitscolleges.

Een commissiebrief werd aangevraagd door particulieren. Meestal waren het kooplieden, die optraden als boekhouder van een schip dat voor de kaapvaart was uitgerust. De eigendom van het schip was, zoals normaal in de scheepvaart, verdeeld over een aantal partenhouders onder wie de boekhouder. Soms verenigden zich enkele boekhouders tot een 'directie', zoals in 1665 te Vlissingen. Ook kon één persoon optreden als boekhouder van verschillende kaperschepen tegelijk. Niet alleen het volledige financiële beheer berustte bij de boekhouder, maar ook de voorbereiding van de reis, de uitrusting en bevoorrading van het schip. Ook droeg hij, in samenwerking met functionarissen van de admiraliteit de zorg voor de afwikkeling van de buit. Ook de keuze van een kapitein was zijn taak en aan deze gaf hij speciale instructies voor de reis mee. Samen met de kapitein werden officieren en manschappen geworven. Als garantie voor een goed gedrag eiste de admiraliteit borgen voor een bedrag van niet minder dan twintigduizend gulden; de boekhouder diende de namen van de borgen op te geven. Enkele gevallen zijn bekend, waarin borgen werden aangesproken of officieel van hun verplichtingen werden ontslagen na inlevering van een commissiebrief.

Elke kapitein moest een journaal van zijn reis bijhouden en het na afloop bij het admiraliteitscollege voor controle inleveren. Voor de president van het college bezwoer hij prijzen en hun bemanningen behoorlijk te behandelen; daarbij werd uitgegaan van zijn 'bequamheyt ende vromicheyt'. Plundering was verboden en van elke prijs moesten de schipper en één van de officieren aan wal gebracht worden om bij de prijsverklaring gehoord te worden. Wenste een boekhouder een andere kapitein op het schip, dan diende hij hiervoor bij de admiraliteit toestemming te vragen. Kaapvaart was een speculatieve handelsonderneming, waarbij het behalen van winst het oogmerk was, maar het kaperschip werd geacht onder toezicht en met instemming van de overheid te opereren en hierbij kon het zonodig op 'alle hulp ende assistentie' van oorlogschepen aanspraak maken[10].

De admiraliteiten traden namens de Staten-Generaal of de prins van Oranje als prijzengerechtshoven op. Over de gang van zaken in deze jaren zijn niet veel gegevens aangetroffen. Een kapitein moest zijn buit zoveel mogelijk opbrengen in havens in het ressort van zijn admiraliteit. Hieraan werd niet strak de hand gehouden,

10. Teksten van commissiebrieven bevinden zich bijvoorbeeld *passim* in de commissie- en instructieboeken van de admiraliteiten van Amsterdam en Zeeland (ARA, AA 1328 en 2429-2430). Zie ook C. Cau, ed., *Groot Placaet-boeck*, II (Den Haag, 1664) 1531-1536: Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions', 166-174 en Baetens, 'Organisatie', 91-97. Voor kwesties met borgen: ARA, AA 2485, 21.4.1665; 2491, 21.4.1667; 2492, 29.8.1667; 2499, 24 en 28.3.1674; zie ook 2484, 20.1.1665.

want menige Zeeuwse prijs werd bijvoorbeeld in Amsterdam opgebracht en vele andere in buitenlandse havens. In dit laatste geval speelden een te grote afstand tussen plaats van verovering en thuishaven, veiligheid en aard van de lading meestal een beslissende rol. Leden van het admiraliteitsbestuur verklaarden een schip voor 'goede prijs', waarna een openbare verkoping bij opbod volgde. Deze verkopingen, die onder leiding van de vendumeester van de admiraliteit stonden, werden van te voren door aanplakbiljetten aangekondigd. In Amsterdam was één vendumeester, in Zeeland verschillende, zoals in Vlissingen, Middelburg en Veere.

Volgens Baetens bracht de buit bij openbare verkoop meestal niet meer dan de helft van de eigenlijke waarde op[11]. De grote spreiding van veilingplaatsen over de Republiek en over buitenlandse havens voorkwam wellicht overvoering van plaatselijke markten, zoals in Duinkerken het geval was. De boekhouder ontving nooit de gehele opbrengst, want er werden verschillende bedragen afgetrokken. Van het in oude plakkaten genoemde vijfde part ten behoeve van het land, werd geen spoor gevonden. Onkosten gemaakt bij de opslag en bewaring van goederen en schepen en veilingkosten werden als 'ongelden' afgetrokken. Het was een steeds wisselend bedrag. Een vast gegeven was de inhouding van één procent van de opbrengst (de 'centesimo') als presentiegeld voor de leden van het admiraliteitsbestuur bij de prijsverklaring en de verkoop. Bij de Zeeuwse admiraliteit bestond dit gebruik aanvankelijk niet, maar toen de raad van een Zeeuwse representant in het Amsterdamse college over dit presentiegeld hoorde, werd het in september 1665 onmiddellijk ingevoerd, en wel met terugwerkende kracht tot het begin van de oorlog[12].

Naast de 'centesimo' werden ook de zogenaamde rantsoengelden ingehouden. Deze beliepen vijf procent en hadden een uiteenlopende bestemming. Hiervan was zeven twaalfde deel voor de armenbus, een achtste deel voor het gasthuis en de rest (zeven vierentwintigste) voor de secretaris, de vendumeester en de controleur van de admiraliteit. In de armenbus te Amsterdam kwam zo bijvoorbeeld over de jaren 1665 tot 1667 ruim *f* 48.000. - terecht. Sinds 1672 moesten de boekhouders ook nog tien procent afstaan aan de prins van Oranje, de 'tiende penning'. Hoe de boekhouder het bedrag dat hij uiteindelijk van de admiraliteit via de vendumeester ontving, verdeelde, onttrekt zich aan onze waarneming. De kapitein en zijn bemanning kregen een vooraf vastgesteld deel van de opbrengst, dat zij naar rang verdeelden. Dit buitgeld kwam bovendien boven hun normale gages. Voor het bevrijden van Nederlandse schepen uit vijandelijke handen werd een zesde deel van de waarde aan de boekhouder uitgekeerd[13].

11. Baetens, 'Organisatie', 105.
12. ARA, AA, 2486, 14.9.1665; zie ook bijvoorbeeld 2489, 21.7.1666.
13. Voorbeelden van de verdeling van de rantsoengelden bijvoorbeeld in: ARA, AA 1891-1894; voor de tiende penning onder andere C. Cau, ed., *Groot Placaet-boeck*, III (Den Haag, 1683) 232-233. Verder Rijksarchief in Zeeland, Staten van Zeeland 3075, 27.9.1674.

Kaperkapiteins: hun aantallen, boekhouders en schepen (1665-1674)

Aan de hand van commissie- en instructieboeken, notulen en enkele andere bescheiden kan vastgesteld worden hoeveel en welke kaperkapiteins tijdens de tweede en derde Engelse oorlog onder de jurisdictie van de admiraliteiten van Amsterdam en Zeeland en op welk moment hun bedrijf uitoefenden. In totaal waren het er op zijn minst voor Amsterdam zevenendertig in de tweede en vijfenzeventig in de derde oorlog en voor Zeeland drieënnegentig in de tweede en hondervierentachtig in de derde oorlog. Namen van respectievelijk vijf en vijftien kapers van de admiraliteit van de Maze, die bij verkopingen van buit betrokken waren, werden toevallig aangetroffen[14].

Onder de kapiteins, ook wel 'kapiteins-avonturier' genoemd, die in de derde oorlog ter kaapvaart voeren, waren er niet veel die in de tweede al ervaring opgedaan hadden: in Amsterdam vijf en in Zeeland vijfentwintig. Wat wel opvalt, is de vrijwel exacte verdubbeling van de aantallen. Kaapvaart heeft ook in vergelijking met volgende oorlogen in de drie jaren van 1672 tot en met 1674 een hoge vlucht genomen, want in de negen jaren van 1689 tot en met 1697 en gedurende de twaalf jaren van de Spaanse Successie oorlog konden voor Amsterdam respectievelijk minimaal vijfennegentig en honderdzes kapers geteld worden, terwijl Bromley voor Zeeland het aantal kapers in de periode van 1702 tot 1713 op ruim driehonderd schat[15].

Dezelfde bronnen als voor de kapiteins vermelden ook vaak de namen van de boekhouders, helaas geldt dat niet voor Amsterdam. Van Zeeuwse kapers in de tweede oorlog is ongeveer de helft van de boekhouders bekend, van de boekhouders in de derde oorlog kennen wij vrijwel alle namen. Hieruit blijkt dat tenminste twaalf boekhouders hun activiteiten continueerden en meestal op grotere schaal. De namen van Gelein en Daniël Blonkenbijle, Jacob van Hoorn, Abraham van Pere vaak samen met Pieter van Rhee, Benjamin Raule en Laurens Willemsz. Verpoorte verdienen genoemd te worden. Van Hoorn en Van Pere bijvoorbeeld waren kooplieden en regenten te Vlissingen; Van Pere bezat onder meer grote belangen in de West. Vlissingen en Middelburg waren zonder twijfel de centra van de Zeeuwse kaapvaart. Ook de herkomst van menig kaperkapitein wijst hierop.

Het merendeel van de boekhouders had maar één of twee schepen in zee. Over hun verdere zakelijke belangen kan zonder nader gedetailleerd onderzoek niets gezegd worden. Enkele oud-kaperkapiteins fungeerden als boekhouders, zoals bijvoorbeeld Michiel Brijs, Anthonie Crijnsen de Vlaminck, Jacques Cool en Anthonie Claesz.

14. ARA, AA 636-637, 1328, 2429-2430 en 2484-2499, *passim*.
15. *Idem*, 1328-1329 en Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions', 165 noot 11. Clark ('English and Dutch Privateers', 209) neemt vanzelfsprekend aan dat Amsterdamse kapers van geen betekenis zijn. Hoe onjuist!

Stokvis[16]. Hun ervaring zal van nut geweest zijn. Menigmaal bestond er duidelijk een familierelatie tussen boekhouder en kapitein. De grootste kaperactiviteiten in de derde oorlog werden onmiskenbaar door Benjamin Raule (1634-1707) ontplooid.

Raule was koopman in Middelburg en bekleedde diverse functies in het stadsbestuur. Hij behoorde tot de vooraanstaanden in de Zeeuwse hoofdstad, mede door een aanzienlijk huwelijk en hij trad onder meer op als thesaurier (1668) en als chepen (1669, 1670, 1674). Zijn handelscontacten strekten zich uit naar Hamburg, Spanje, Portugal en vooral naar Frankrijk en haar Westindische eilanden Guadeloupe en Martinique. Als boekhouder zond hij diverse schepen daarheen uit. In walvisvaarders bezat hij ook parten. Raule is vooral bekend geworden door zijn latere carrière in Brandenburg, waar hij allerlei maritieme activiteiten van commerciële en militaire aard ontplooide. In 1675 verliet hij de Republiek. Hij was toen met schulden beladen, die waarschijnlijk reeds voortkwamen uit handelstransacties vóór 1672 en die door de oorlog met Frankrijk verergerd waren. Tot nu toe is in de literatuur over Raule geheel voorbijgegaan aan 's mans belangen bij de kaapvaart. Slechts wordt gememoreerd, dat hij in 1675 de Grote Keurvorst tien kaperschepen in diens strijd tegen Zweden aanbood[17].

Uit de onvolledige opgaven van Zeeuwse boekhouders in de tweede Engelse oorlog blijkt dat Raule bij tenminste vier kaperschepen als boekhouder fungeerde, tweemaal samen met Francois van der Beke. In de derde oorlog voeren in ieder geval achttien kapers onder zijn leiding. Hij was meestal de grootste partenhouder en zo is bijvoorbeeld van de drie schepen, de ‘Revenge’ met kapitein Cornelis Rees, de ‘Zilveren Fontein’ met Andries Bergenaar en de ‘Blauwe Reiger’ met Cornelis van Leenen, bekend dat hij in 1673 de helft van de parten bezat, terwijl de andere helft bij de Amsterdamse kooplieden Jacob van Foreest, Pieter van Rijn en Bartholomeus Reael berustte. Het is niet duidelijk in hoeveel schepen precies Raule belangen had, want het aantal kapiteins is daarvoor geen vaste aanwijzing omdat zij nog wel eens van rederij wisselden. Een paar schepen voeren met buitenlandse papieren. Hij gebruikte enkele van zijn koopvaarders ‘ter kape’. Raule bleef in zijn kaperbedrijf niet achter bij de Sautijns, die in de Negenjarige oorlog vijftien uitredingen de-

16. Voor Brijs: ARA, AA 2429, 14.8.1672 en 2430, 15.1.1674; voor De Vlaminck 2429, 24.12. 1666 en 2430, februari 1676; voor Cool 2429, 26.7.1672 en 2430, 8.12.1673; voor Stokvis 2429, 28.9.1672 en 2430, 10.10.1673.
17. Over Raule hebben onder anderen de volgende auteurs geschreven: R. Schück, *Brandenburg-Preussens Kolonial-Politik* (Leipzig, 1889); R. Häpke, ‘Benjamin Raule und seine Handlungsbücher’, *Economisch-Historisch Jaarboek*, IX (1923) 214-220; G. Gieraths, ‘Benjamin Raule, sein Leben und insbesondere seine volkswirtschaftlichen Ansichten’, *ibidem*, X (1924) 219-302; J.A. van Hamel, ‘Een Nederlander als de geniale organisator van Pruisische zee- en koloniale macht. Benjamin Raulé (1634-1707)’, *Historia*, II (1936) 217-222 en F. Jorberg, ‘Benjamin Raule’, *Mededelingen Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, X (1965) 1-9. Zie ook I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Arnhem-Amsterdam, 1956) 108, 203.

den, evenmin als de Blonkenbijles met elf en Verpoorte met tien tijdens de jaren 1672 tot 1674[18].

Het fregat was veruit het meest gebruikte scheesptype in de kaapvaart. Deze indruk krijgt men althans uit de veelvuldige vermeldingen, maar wat onder deze benaming precies verstaan werd, blijkt niet. Zelfs heel kleine schepen werden ermee aangeduid. Deze vermeldingen zijn zuiver incidenteel, overzichten of lijsten bestaan niet. Dat geldt ook voor de bewapening en de bemanning. Vele schepen hadden slechts enkele kanonnen aan boord, andere konden met oorlogsschepen vergeleken worden. De 'Nassau' onder Cornelis Janszoon met zesendertig stukken geschut was wel de zwaarste (1665). Over het algemeen liep de bewapening uiteen van vier tot tweeëntwintig stukken en waarschijnlijk waren kaperschepen die dichtbij hun thuishaven in de Noordzee voeren lichter bewapend dan die verder weg opereerden, wat ook opgaat voor de bemanning. Van deze laatste schepen zijn soms aantallen opvarenden van vijftig tot honderd bekend, van de eerste variëren de aantallen tussen de twintig en veertig man. Een gemiddelde kan niet gegeven worden. Uit de jaren 1691-1692 noemt Clark een lijst van eenendertig Zeeuwse kapers met 948 zeelieden, waarbij hij tevens meent dat de Engelse kapers bemanningen hadden van tien tot veertig koppen[19].

Sommige namen van de schepen zijn kleurrijk, zelfs vreemd. Wat te denken van de 'Moeder en Maagd', die op kaapvaart gaat, tot tweemaal toe? Veruit de meeste scheepsnamen zijn de in de koopvaardij gebruikelijke[20], maar een aantal lijkt toch wel voor de gelegenheid gegeven te zijn, zoals de 'Wraak', het 'Rad van Avontuur', de 'Oranje in het Hart', het 'Geweld van Rotterdam' en de 'Verstoorde Leeuw', maar de 'Getergde Kaasboer' spant daarbij de kroon. Niet minder dan drie schepen voeren die naam.

Beperkingen aan kapers opgelegd

Direct na het uitbreken van de oorlog, in januari 1665, wekten de Staten-Generaal tot kaapvaart op. Tot de eersten die hieraan gevolg gaven, behoorde een groep Vlissingse boekhouders onder leiding van Abraham van Pere, die zich in de zogenoemde 'Directie van de Nieuwe Equipage' verenigden. Gemeenschappelijk vroe-

18. Gemeentearchief Amsterdam, Notariële Archieven 3756/321[v], acte van 30.5.1673; Rijksarchief in Zeeland, Handschriften 198. Verder Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions', 166.
19. Zie bijvoorbeeld ARA, AA 2485, 16.5.1665; 2486, 14.9.1665; 2498, 19.5, 5.6, 1.7 en 10.7. 1673; Clark, 'English and Dutch Privateers', 210-211, 216 en Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions', 165 noot 11.
20. Zie W. Voorbeijtel Cannenburg en J.P. Kruseman, *Scheepsnamen vroeger en nu* (Amsterdam, 1960).

gen zij reeds op 4 februari niet minder dan vierentwintig commissiebrieven aan bij de Zeeuwse admiraliteit. Den Haag werd om snelle toezending verzocht. Zestien commissiebrieven konden spoedig uitgereikt worden, maar ook de overige schepen kozen zee. Op de Zeeuwse vraag een hoeveelheid blanco commissiebrieven te sturen, opdat tijdverlies met het heen- en weerzenden van bescheiden vermeden kon worden, gingen de Staten-Generaal niet in. Grotere Zeeuwse autonomie in deze beletten zij hiermee. De admiraliteit leende de Directie uit haar magazijnen een zevenentwintigtal stukken geschut, omdat transport van eigen kanonnen vanuit Amsterdam naar Vlissingen vanwege de vorst niet mogelijk was. Teruggave hiervan had overigens in september nog niet plaatsgevonden[21]. Werving van zeelieden voor de kaperschepen leverde geen problemen op, want dit emplooi was vanwege de gerede kans op buitgeld aantrekkelijk. Dit werd spoedig anders, toen in het voorjaar de kapiteins van de oorlogsschepen hun bodems moesten bemannen. Zij konden niets anders bieden dan de vaste, lage gages en bevonden zich in een ongelijke positie. Desertie van individuele of groepjes zeelieden, die zich voor marinedienst hadden opgegeven, naar gereedliggende kapers, kwam meer dan eens voor.

De werving door 'kapiteins-avonturier' werd aan beperkingen onderworpen. Eerst werden zij verplicht een zeker quotum zeelieden voor de vloot aan te nemen, alvorens in zee te mogen gaan, maar dat kwam weldra neer op een dubbele bemanning. In mei 1665 verboden de Staten-Generaal ieder uitzeilen voordat alle oorlogsschepen volledig bemand waren. Het normale patroon van de zeventiende-eeuwse zeeoorlogvoering was een campagne van het late voorjaar tot in het begin van september, waarna het overgrote deel van de oorlogsschepen zijn thuishaven weer opzocht en zijn bemanningen volledig afdankte. Zo kon het gebeuren, dat in september 1665 alle beperkingen ten aanzien van de kaapvaart opgeheven werden, wat tot het voorjaar van 1666 van kracht bleef. Hierna kon de kaapvaart zich evenmin als in 1667 gedurende de zomermaanden volledig ontplooien; dat kon in feite alleen van september tot maart. Het steeds terugkerende tekort aan zeelieden voor de oorlogsvloot was hiervan de oorzaak[22].

In de derde Engelse oorlog werd de kaapvaart nog sterker aan banden gelegd. Afgezien van een aantal schepen, dat direct bij het uitbreken van de oorlog in zee gelopen was en voornamelijk in Zuideuropese wateren opereerde, kregen kapers niet vóór het einde van juli 1672 hun commissiebrieven uitgereikt. Dat gebeurde toen dan ook op grote schaal, maar de benarde situatie van 1673, met de Engels-Franse vloot gereed voor een invasie in Zeeland of Holland, stond geen kaperactivi-

21. ARA, AA 2484, 2, 4, 7, 14 en 18.2.1665; 2486, 16.9.1665; 2491, 27.1.1667.
22. *Ibidem* 2484, 14.3; 2485, 13 en 25.4, 18 en 27.5, 27.6; 2486, 27.8 en 14.9; 2487, 11.11.1665; 2490, 20.10.1666; 2491, 25.4, 6 en 15.6.1667. Zonder dat een commissiebrief al op zijn naam stond blijkt Daniël Blonkenbijle in maart 1665 een Frans schip opgebracht te hebben (*ibidem* 2484, 30.3.1665).

teiten toe en een daarmee gepaard gaand verlies aan zeelieden en schepen voor de verdediging. Diverse kapers meldden zich voor dienst bij de vloot en deden verkenningswerk of verzorgden de berichtgeving. De betrokken admiraliteit betaalde de boekhouders hiervoor een bepaalde huur, waarvan de hoogte afhing van de grootte van de bemanning en van regelingen inzake bewapening en bevoorrading. Telkens werden hiertoe afzonderlijke contracten afgesloten. Buit tijdens dit emplooi behaald, viel geheel aan de kaperrederij toe. In september 1673 werd de commissievaart weer opengesteld en hoewel voor de zomer van 1674 al weereen verbod was afgekondigd werd dit besluit door de vrede van Westminster, vroeg in het voorjaar, achterhaald. Alleen Franse schepen bleven toen als buit over, terwijl de oorlogsvloot minder zeelieden nodig had[23].

Kaapvaart was derhalve tijdens de derde Engelse oorlog net als in de voorgaande, beperkt tot slechts een gedeelte van het jaar. Of de strenge verbodsbepalingen van de Staten-Generaal strak nageleefd werden, valt moeilijk vast te stellen. In 1665 had de admiraliteit van Amsterdam die van Zeeland ervan beschuldigd dat deze commissievaarders 'vrij en ongehindert' liet uitzeilen. Zeeland had geantwoord dat dit 'tegen waerheit' was en dat juist Amsterdam het land grote afbreuk deed door flinke aantallen goed bemande koopvaarders naar Zuid-Europa te laten vertrekken. Dit soort beschuldigingen ontbreekt waarschijnlijk in de derde oorlog. Ook Zeeland vervolgde toen kapiteins, die de verordeningen overtraden, maar sommige boekhouders waren inventief. Zij pretendeerden dat zij hun schepen naar de West zonden - welke vaart niet verboden was - maar lieten ze dan toch in Europese wateren blijven. Zo zeilden in juni en juli 1673 tenminste negen kapers uit, waaronder vier van Benjamin Raule, met West-Indië als bestemming, maar een aantal van die schepen heeft daarheen beslist niet koers gezet[24].

Operatiegebieden

Het is reeds opgemerkt, de kapers beperkten zich bij hun activiteiten niet tot de Noordzee en het Kanaal. In deze zeegebieden behoorden vissersschepen, walvisvaarders en koopvaarders op de Oostzee, Noorwegen en Archangel tot hun prooi. Behalve in de Nederlandse havens werden ook in Glückstadt en Hamburg prijzen opgebracht. Een flink aantal kapers zocht zuidelijker wateren op. In de tweede oorlog was vooral La Rochelle in Frankrijk hun basis en op veel groter schaal dan

23. Cau, ed., *Groot Placaet-boeck*, III, 231-232, 235-238, 299-303; De Jonge, *Geschiedenis*, II, 265, 332-337, 355; J.R. Bruijn, ed., *De oorlogvoering ter zee in 1673 in journalen en andere stukken*. Werken Historisch Genootschap, 3e serie no. LXXXIV (Groningen, 1966) 207, met diverse namen van kaperschepen. Verder ARA, AA 2498, 15.5, 5.6, 1.7, 9.8 en 25.9.1673.
24. *Ibidem*, 2486, 12.9.1665; 2498, 6.4, 20 en 25.5, 8 en 10.7.1673.

in de tweede oorlog werden hiervoor in de derde oorlog allerlei Spaanse havens gebruikt: La Corun□a, Bilbao en Santander in het noorden, nabij de golf van Biskaje, en Cadiz in het zuiden, bij de toegang tot de Middellandse zee. Een neutrale of welwillende houding van de plaatselijke autoriteiten was altijd nodig. De politieke verhoudingen lagen daarvoor gunstig. De Portugese regering echter stond het opbrengen van Engelse en Franse buit niet toe. Van deze Franse of Spaanse bases uit vielen grote delen van de vijandelijke buiten-Europese scheepvaart - waaronder met name de vaart op West-Indië en Newfoundland - en de Levantvaart binnen hun bereik. Deze koopvaarders waren doorgaans beter bemand en zwaarder bewapend dan de schepen in de eerder genoemde vaarten, zodat het de grotere commissievaarders waren die om de zuid gingen. In januari 1674 bijvoorbeeld verenigden zich voor korte tijd veertien kapers (waaronder zeven uit Vlissingen) nabij Cadiz. Zij waren met 1.300 à 1.400 koppen bemand, sommige met twintig tot zesendertig stukken bewapend[25].

In die buitenlandse havens waren het consuls, meestal kooplieden, die als contactpersonen bij het binnenbrengen van prijzen en de verdere afwikkeling ervan optraden. Zij hielden toezicht op de verkoop van schip en lading en brachten met name over de opbrengst aan de betrokken admiraliteit verslag uit. Zij genoten een commissie van één of twee procent. Wat opvalt is, dat de consuls in de voornaamste havens nauwe verwanten van enkele Zeeuwse boekhouders waren: in La Rochelle Jan Raule, van 1672 tot 1674 in Bilbao Jacob Raule, beiden broers van Benjamin Raule en als coördinerend commissaris in Noord-Spanje Nicolaas van Hoorn, familie van Jacob van Hoorn.

De correspondentie van consuls met de admiraliteiten geeft enig inzicht in wat zich overzee bij de kaapvaart afspeelde. Volledig is dit inzicht niet: niet alleen is een deel van de brieven verloren gegaan, maar tevens blijkt menige prijs aan hun waarneming te zijn ontsnapt. Jan Raule merkt bijvoorbeeld op, dat diverse schepen nooit officieel voor goede prijs verklaard werden, maar op het vóór La Rochelle gelegen eilandje S. Martin geplunderd en verkocht werden. De opgaven van prijzen door consuls gedaan, betreffen dus minimumaantallen. Bovendien toont een slepende ruzie tussen Nicolaas van Hoorn en Jacob Raule aan dat Nicolaas geen goede rapporten zond en zelf geregeld schepen op veilingen kocht, wat verboden was. Beide heren werden tenslotte in het begin van 1674 teruggeroepen en tot verantwoording gedwongen[26].

Een punt dat duidelijk uit deze brieven naar voren komt is dat Nederlandse kapers in beide oorlogen ook in de Middellandse zee opereerden. Dat gebeurde dus

25. C. de Waard, *De Zeeuwsche expeditie naar de West onder Cornelis Evertsen den Jonge, 1672-1674*. Werken Linschoten Vereniging, XXX (1928) 58-59; ARA, AA 2499, 11.1.1674.
26. Voorbeelden in *ibidem* 2486, 5.8.1665; 2488, 27.2.1666; 2498, 30.12.1673; 2499, 17.1, 21.2, 4.5 en 11.7.1674. Zie ook Cau, ed., *Groot Placaet-boeck*, III, 234-235.

niet pas in 1692, zoals Bromley veronderstelde. Minstens vijf commissiebrieven, door de admiraliteit van Amsterdam uitgegeven, bevatten een passage dat de houders ervan Malaga, Genua of Livorno als hun basis zouden gebruiken. Ook verschillende malen worden prijzen gemaakt in deze zee vermeld, zoals bijvoorbeeld de 'kostelijck geladen' koopvaarder 'Engeland'. De Zeeuw Jan Sluymers nam dit fregat met een bemanning van achtentwintig koppen op weg van Smyrna naar Napels, in het begin van 1674[27]. Toch moet bij al deze overzeese activiteiten niet uit het oog verloren worden, dat het merendeel der prijzen steeds in Nederlandse havens werd opgebracht en het zijn deze aantallen die nog vrij volledig voor de admiraliteiten van Zeeland en Amsterdam achterhaald kunnen worden.

Prijzen tijdens de tweede Engelse oorlog genomen

De beste bron van informatie is de boekhouding van de Amsterdamse vendumeester Elbert Dell. Hij verantwoordde ondermeer van jaar tot jaar alle prijzen die in zijn ressort verkocht werden. De bruto opbrengst en de verdeling hiervan noteerde hij, evenals de namen van de kapers en van de buitgemaakte schepen tezamen met een omschrijving van de lading. Zulke gegevens ontbreken voor prijzen door Amsterdamse kapers buiten Dell's ressort opgebracht. Voor de Zeeuwse admiraliteit bieden de uitvoerige resolutieboeken inlichtingen; alleen het deel over 1672 is verloren gegaan. Enigszins gelijksoortig materiaal als dat van Dell staat voor de Maze ter beschikking. Alles ontbreekt voor de admiraliteiten van het Noorderkwartier en Friesland. Toevallig vermeldt De Jonge dat een kapitein Arien A uit Hoorn gedurende de jaren 1665 tot 1667 niet minder dan tweeëndertig schepen buitmaakte[28].

Uit deze bronnen komt naar voren dat ook oorlogsschepen geregeld vijandelijke handelsvaartuigen veroverden en dat hun bijdrage in de oorlogswinst niet verwaarloosd moet worden. Het grootste deel van de opbrengst vloeide in de admiraliteitskassen, maar desondanks vormde buitgeld voor het marinepersoneel een mogelijkheid voor wat extra verdiensten. Van de netto baten van een vijandelijke koopvaarder werd een zesde deel aan de bemanning uitgekeerd, van een bevrijd Nederlands schip slechts één negende. De aantrekkelijkste buit was een oorlogsschip, want daarvan viel de gehele netto opbrengst de veroveraars toe. Ieder lid van de bemanning had recht op een portie, maar de hoeveelheid porties die elk ontving, hing af van de functie die men aan boord bekleedde en van het totaal der opvarenden. Een

27. Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions', 163. Enkele voorbeelden van prijzen in ARA, AA 2491, 27.4.1667 en 2499, 9 en 16.4 en 7.5.1674. De Amsterdamse brieven werden uitgereikt aan Jan Heck, Hendrik Jansz. Coninck en Laurens Gerritsz. Koopman in 1665 en aan Jan Bartelsz. en Jan Cornelisz. Poort in 1672 (*ibidem*, 1328).
28. De Jonge, *Geschiedenis* II, 5.

kapitein kreeg veruit het meeste en een kwartiermeester weer meer dan een matroos[29].

In onderstaande tabel I is de buit door kapers en oorlogsschepen van de admiraliteit van Zeeland en Amsterdam in Nederlandse of buitenlandse havens opgebracht samengevat. Zoals in het voorafgaande reeds is gememoreerd, betreft het dus minimumcijfers voor deze twee admiraliteiten. Van de drie overige admiraliteiten zijn alleen enige toevallige gegevens vermeld. Niet opgenomen zijn de vijandelijke oorlogsschepen, die in een gevecht tot zinken werden gebracht, en evenmin gevallen van rantsoenering. De bronnen zwijgen vrijwel geheel over dit eisen van een losgeld van een op zee aangehouden vijandelijk vaartuig. Had het snel bedervende lading aan boord of was de waarde te gering om een prijsbemanning over te zetten en het naar een haven op te brengen, dan werd een bepaald geldbedrag afgesproken dat naderhand aan de kaper zou worden betaald. De schipper of een andere opvarende werd dan als borg meegenomen[30].

Tabel I prijzen in de tweede engelse oorlog genomen

	oorlogsschepen	**Zeeuwse kapers**	**Amsterd. kapers**	**andere kapers**	**totaal**
Engelse koopvaarders	61	208	52	39	360
Engelse ladingen	3	10	8	-	21
Engelse oorlogsschepen	10	-	-	-	10
Neutrale koopvaarders	10	29	9	-	48
Hernomen koopvaarders	11	3	-	-	14

Deze prijzen werden vrijwel gelijkelijk gespreid over de drie oorlogsjaren veroverd. Neutrale schepen werden aangehouden wegens contrabande. Van ongeveer twee derde der Engelse vaartuigen is de aard van de lading min of meer aangegeven. Slechts twaalf prijzen voeren in ballast of waren leeg. De goederen liepen zeer uiteen, zoals zout, olie, krenten, wijnen, vis, huiden, hout, levensmiddelen, maar bijna geen graan. In achtentwintig gevallen betrof het kolenschepen. Suiker en tabak vormden verhoudingsgewijs de meest voorkomende vracht, minstens vijfenzeventig maal. Hierbij ging het waarschijnlijk om export vanuit Engeland, maar zeker even vaak om import uit Barbados, Jamaica of Virginia. Ook werden zeven kapers veroverd.

29. Cau, ed., *Groot Placaet-boeck*, II, 535, art. 22. Zie ook J.R. Bruijn, *De admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren 1713-1751* (Amsterdam-Haarlem, 1970) 148.
30. ARA, AA 1806-9 en 2484-92; Baetens, 'Organisatie', 96 noot 12; Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions' 177 en 184.

Dankzij Elbert Dell is bekend voor welke bedragen de in Amsterdam aangevoerde prijzen op openbare veilingen verkocht werden[31]. In totaal ging het om zesentachtig verkopingen, waaronder achttien van Zeeuwse kaperbuit. De opbrengst bedroeg *f* 1.530.000. -. Hiervan werd *f* 217.000. - aan Zeeuwse boekhouders uitbetaald en aan Amsterdamse *f* 567.000. - voor zesenveertig prijzen. Vier koopvaarders geladen met tabaksbladeren uit Virginia en in 1665 door de Amsterdamse kaper Mattijs Jacobsz. Pruyst genomen, haalden met *f* 230.000. - de hoogste opbrengst. Onder deze bedragen vallen niet de prijzen die door Amsterdammers in buitenlandse havens opgebracht werden. Vanuit Cadiz werd opgegeven dat daar voor *f* 126.000. - verkocht was.

Buitgeld moet hoog aangeschreven hebben gestaan bij enkele Amsterdamse oorlogsschepen. De tocht van het eskader onder De Ruyter naar Guinee en de West in 1664-1665, enkele zeeslagen en wat kostbare koopvaarders in de Noordzee veroverd, leverden de bemanningen *f* 336.000. - op. Deze buit vertegenwoordigde op de veilingen een totale waarde van *f* 675.000. -. Het verschil kwam grotendeels de kas van de admiraliteit ten goede[32]. Na aftrek van onkosten kon bijvoorbeeld kapitein Hendrik Adriaanszoon met zijn equipage *f* 113.000.- verdelen van de 'Swiftsure', een linieschip van zeventig stukken door hem tijdens de Vierdaagse zeeslag in 1666 prijsgemaakt. De Ruyter's tocht leverde voor Amsterdamse oorlogsschepen bruto *f* 165.000. - op. Een aantal hernomen koopvaarders vertegenwoordigde een waarde van ruim *f* 80.000 -.

Voor Zeeland ontbreken dergelijke financiële gegevens. In het oog moet worden gehouden dat Zeeuwse kapers ongeveer viermaal zoveel buit binnen brachten als hun Amsterdamse collega's. De waarde hiervan kan ook bij benadering niet vastgesteld worden.

Prijzen tijdens de derde Engelse oorlog genomen

In de jaren 1672-1674 kon zowel op Engelse als Franse schepen jacht gemaakt worden. De oorlog moest door de vloot evenwel defensief gevoerd worden en oorlogskapiteins brachten op veel geringer schaal buit binnen dan in het vorige conflict. Alleen het eskader van Binkes en Evertsen opereerde enige tijd in de West en in Noord-Amerika, terwijl ook wat Amsterdamse konvooischepen onder Schey

31. ARA, AA 1844-1847.
32. Aan de hand van stukken in het Gemeentearchief te Amsterdam wees F. Snapper (*Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland 1551-1719* (Amsterdam, 1959) 301-302 en aanhangsel 13) als eerste op de zeer hoge inkomsten voor de admiraliteit van Amsterdam uit 'prinsen, mulcten en confiscatiën' gedurende oorlogsjaren. Zijn interpretatie van deze vondst in relatie tot de normale inkomsten van de admiraliteit, is evenwel onjuist. Hij gaat er namelijk aan voorbij dat het overgrote deel weer aan de veroveraars van die 'prinsen' uitgekeerd moest worden.

bij Cadiz kruisten, beide malen met succes. Tegenover deze kleinere activiteiten van de marine stond de verdubbeling van het aantal kapiteins dat op enigerlei moment ter kaapvaart ging.

De bronnen van informatie over de behaalde buit zijn reeds genoemd, zij zijn dedezelfde als voor de tweede oorlog. Ditmaal is meer bekend over de Maze, maar voor Zeeland ontbreken daarentegen grotendeels gegevens over 1672. Tot welke nationaliteit de schepen behoorden is soms niet te achterhalen, maar vermoedelijk mag aangenomen worden dat het in drie van de vijf gevallen om Engelse en in de overige twee om Franse schepen ging. Tabel II geeft weer hoeveel buit op zijn minst behaald is en door wie[33]. Er werden geen vijandelijke oorlogsschepen opgebracht en verkocht.

Tabel II prijzen in de derde engelse oorlog genomen

	oorlogsschepen	Zeeuwse kapers	Amsterd. kapers	Rotterd. kapers	totaal
Engelse koopvaarders	37	151	42	16	246
Franse koopvaarders	10	150	4	3	167
Engelse of Franse koopvaarders	17	116	40	4	177
Engelse of Franse ladingen	-	9	9	-	18
Neutrale koopvaarders	2	11	-	12	25
Hernomen koopvaarders	5	5	6	-	16

Van ruim driekwart der prijzen is de globale samenstelling van de lading vermeld. De goederen liepen min of meer op dezelfde wijze uiteen als in de voorgaande oorlog, eenmaal betrof het zelfs een lading slaven. Opnieuw werden vijfenzeventig schepen met tabak en suiker veroverd en niet minder dan tweeënvijftig kolenschepen. Bij een verklaring voor de problemen die Londen tijdens de Engelse oorlogen ondervond bij de kolenvoorziening, moeten meer dan in Nef's mededelingen daarover, de acties van kapers in aanmerking genomen worden[34]. Het opvallendst echter is het grote aantal vaartuigen, vierennegentig, dat haring, zalm en vooral vis van Newfoundland aan boord had. Het verlies van een zestigtal Terreneufsvaarders moet in 1673 de aanvoer in Frankrijk soms verstoord hebben, terwijl Spanjaarden daarentegen konden

33. ARA, AA 636-637, 743, 1813-1815, 2498-2499 en XXXVII, 115.
34. J.U. Nef, *The Rise of the British Coal Industry*, II (Londen, 1932) 93-94, 205-6 en 234. In T.S. Willan, *The English Coasting Trade 1600-1750* (2e dr., Manchester, 1967) 24 en 28-32 wordt hierop duidelijker gewezen.

profiteren van dit in hun havens goedkoop verkochte levensmiddel. Ook werden acht Franse en een Engelse kaper opgebracht. In vierenveertig gevallen bestond de oogst slechts uit een leeg of geballast schip.

Over de opbrengst van de verkoop van in Amsterdam aangevoerde schepen en ladingen worden we opnieuw ingelicht door Elbert Dell[35]. Het ging om *f* 1.487.000. -, een nagenoeg gelijk bedrag als in de jaren 1665-1667 en het resultaat van honderdelf veilingen. Zeeuwse boekhouders zagen het grootste rendement van hun uitredingen, want de bruto baten uit negenentwintig prijzen beliepen *f* 812.000. -. Abraham van Pere dankte aan zijn kaper Isaac Rochussen *f* 350.000. - voor het in 1672 veroverde Engelse retourschip de 'Gouden Valk', terwijl een verduisterde hoeveelheid diamant en juwelen niet achterhaald kon worden. Een jaar later kreeg hij nog weer *f* 105.000. -, toen Cornelis Marinusse twee Engelse met suiker en 'boomwol' geladen schepen opbracht. De onzuivere opbrengst van drieënzestig Amsterdamse prijzen was *f* 581.000. -. Deze en andere boekhouders te Amsterdam zagen hun kapers in Cadiz voor *f* 283.000. - buit veilen. Om hoeveel schepen het ging en wat elders door hen werd opgebracht, is niet bekend.

Vendumeester Dell kon aanvankelijk slechts *f* 13.000. - aan buitgeld over prijzen ter waarde van *f* 81.000. - aan kapiteins en bemanningen van Amsterdamse oorlogsschepen uitkeren. Naderhand kwamen daar de provenuen bij voor het eskader in de West bij (minstens *f* 86.000. - buitgeld). De konvooireis van Schey bracht *f* 194.000. - op, waarvan *f* 26.000. - voor buitgeld bestemd werd. Voor Willem III betekenden al deze in de Amsterdamse boekhouding verantwoorde prijzen een bedrag aan tiende penningen van bijna *f* 175.000. -[36].

In Rotterdam werden tweeënveertig veilingen gehouden, die *f* 316.000. - opbrachten. Amsterdamse boekhouders lieten hier twaalf prijzen voor *f* 54.000. - verkopen, hun Zeeuwse collega's slechts voor *f* 14.000. -. De rest was voor Rotterdammers zoals Engelbert Hennekijn. Sommige ladingen wijn leverden hun veel op[37].

Slotbeschouwing

Het bezit van een commissiebrief was voor kapitein en boekhouder nimmer een vrijbrief om zonder enige beperking verder hun gang te kunnen gaan. Kaapvaart was een oud en gereglementeerd bedrijf en hierop werd door de admiraliteiten toegezien, zeker tijdens deze twee oorlogen. Uit verschillende gevallen blijkt dat bijvoorbeeld de Zeeuwse admiraliteit optrad tegen overtreders. Soms gebeurde dat ook bij een geschil tussen boekhouder en kapitein. Tijs Quaerts die in 1666 reeds enkele prijzen in La Rochelle had opgebracht, liet daar in de zomer van dat jaar een Engelse fluit tegen zekere instructies in toch verkopen. Zijn boekhouder verzocht om een onderzoek. Ook de admiraliteit schoot er geld bij in. Consul Jan Raule

35. ARA, AA 1851, 1851*, 1852. Voor de 'Gouden Valk' zie ook 2498, 2.1.1673.
36. *Ibidem* 1874, 1876-1877 en 1883.
37. *Ibidem* 743.

moest de kaperbrief innemen en Quaerts werd tenslotte in Zeeland in hechtenis genomen. Na meer dan een half jaar kwam hij pas vrij, toen hij met zijn boekhouder en de admiraliteit tot een accoord was gekomen[38].

Ook werden maatregelen genomen tegen wangedrag ten opzicht van opvarenden van een prijs of tegen plundering. Quirijn Mangelaer maakte zich in 1665 aan beide feiten schuldig. Hijzelf en enkele leden van zijn bemanning werden gearresteerd. Door interventie van de Staten-Generaal op verzoek van de Zweedse gezant maakte de Zeeuwse admiraliteit de verovering in 1672 van twee koopvaarders door Jan Sluymers ongedaan[39].

Herhaaldelijk kwam het voor dat kapiteins hun scheepsvolk niet in de hand konden houden. Wanneer zij of hun boekhouders zich hierover beklaagden, werden zo mogelijk de schuldigen aan de 'onordentelijckheden' gearresteerd of beboet. Over het algemeen krijgt men de indruk dat het Zeeuwse admiraliteitsbestuur niet lankmoedig was en dat het ook via de consuls toezicht op de handelingen van de kapers probeerde te houden[40].

Er zijn geen aanwijzingen dat de admiraliteit van Zeeland in belangrijke geschillen over prijsverklaringen met de vroegere eigenaars van de prijs, de boekhouder van de kaper of met een andere admiraliteit verwikkeld was. Een probleem met Amsterdam over betaling van de rantsoenpenningen en de centesimo, geheven van Zeeuwse buit in Amsterdam opgebracht en geveild, kon in 1665 vlot opgelost worden. Op basis van wederkerigheid werd afgesproken in dergelijke gevallen de helft over te maken naar de admiraliteit, onder welker jurisdictie de kaper voer[41]. Het blijkt steeds weer dat het kapersbedrijf niet iets nieuws was, maar naar bestaande en beproefde regels bedreven werd.

Het uitreden van schepen voor de commissievaart was nooit een garantie voor een voordelige exploitatie. Door de zee of de vijand kon een schip verloren gaan. Dit gebeurde waarschijnlijk niet vaak. In de tweede oorlog bijvoorbeeld overkwam dit aan vijf Zeeuwse kapers. Voor de betrokken kapiteins betekende het doorgaans niet meer dan een incident. Cornelis Evertsen, Pieter van Goethem of Andries Mijster verspeelden er hun reputatie niet mee. De Amsterdammer Adriaan Quast werd in 1672 met zijn 'Gele Teerkwast' door een Engels oorlogsschip opgebracht en zijn 'Tarbrush' werd verbeurd verklaard, maar het volgende jaar wreekte hij zich door twee vijandelijke scheepjes te veroveren[42]. Het verlies van het kapervaartuig droeg

38. *Ibidem* 2489, 5.7 en 25.8.1666; 2491, 20.6.1667.
39. *Ibidem* 2486, 12 en 14.9 en 6.10.1665; 2488, 29.1.1666 (Mangelaer). *Ibidem* 2498, 23.1, 25.2 and 4.9.1673 (Sluymers).
40. Voorbeelden van (optreden tegen) wangedrag in *ibidem* 2485, 8.4.1665; 2488, 14.1.1666; 2498, 13.1, 7.8 en 14.10.1673. Toezicht door consuls in *ibidem* 2491, 2.3 en 20.4.1667.
41. ARA, AA 2487, 24.10, 2.11 en 21.12.1665; 2498, 21.6.1673.
42. *Ibidem* 2485, 30.5.1665 (Evertsen); 2486, 8.8.1665 (Bosse); 2489, 7.8.1666 (Van Goethem); 2491, 11.6.1667 (Mangelaer); De Waard, XX (Mijster). Voor Quast zie *ibidem* 1814, 20.12.1673 en 1815, 11.1.1674 en R.G. Marsden, ed., 'Documents Relating to Law and Custom of the Sea, II', *Navy Records Society*, L (1916) 82-84.

de boekhouder met de andere partenhouders, onder wie soms de kapitein zelf. Groter echter was de kans dat er geen buit behaald kon worden. Van ongeveer de helft van de Amsterdamse commissievaarders is althans niet bekend, dat zij ook maar eenmaal succes hadden. Bij de Zeeuwen lag de verhouding veel gunstiger, want in de twee oorlogen wisten respectievelijk vierenzeventig van de drieënnegentig en honderdvierentwintig van de honderdvierentachtig een schip of alleen een lading in beslag te nemen. Het ontbreken van opgaven van prijzen door Amsterdammers in het buitenland aan de wal gebracht, kan deze ongelijkheid gedeeltelijk verklaren.

Het is niet verantwoord een gemiddelde opbrengst van de buit per kaper aan de hand van de cijfers van de Amsterdamse vendumeester vast te stellen. Daarvoor lopen de bedragen te zeer uiteen. Zes- of zevenhonderd gulden is evenmin een uitzondering als veertigduizend. De in het voorafgaande genoemde hoge getallen zijn uitschieters en zouden een berekening vertekenen. Toch zal het succes van een Abraham van Pere tot navolging geprikkeld hebben. Voor menig boekhouder met slechts één of twee kaperschepen moet de commissievaart bijzaak geweest zijn. Jacob Bisschop had geen geluk met Paulus Andriessen in de derde oorlog, maar Johan Ghijsseling daarentegen wel met Andries Mijster, die in diezelfde jaren minstens zestien prijzen in Spaanse en Zeeuwse havens binnenbracht. Dat Raule's moeilijkheden, die hem in 1675 de Republiek deden verlaten, voortvloeiden uit de financiële resultaten van de kaapvaart, valt niet aan te nemen. Zijn kapiteins veroverden diverse tientallen Engelse en Franse schepen. Overigens is van de exploitatiekosten van kaperschepen niets bekend.

Vast staat dat op de veilingen in Amsterdam en Rotterdam in totaal voor een bedrag van bijna *f* 3.500.000. - aan oorlogsbuit werd omgezet, wat Rotterdam betreft in de derde en wat Amsterdam betreft in de tweede en derde oorlog[43]. Het ging daarbij om tweehonderdnegenendertig prijzen, zowel Engelse, Franse als neutrale schepen en ladingen en ook om bevrijde Nederlandse vaartuigen. Maar niet minder dan 1.102 van dergelijke gevallen konden gevonden worden. Vooral het ontbreken van volledige gegevens, ook van financiële aard, over hetgeen zich in buitenlandse havens afspeelde, ontneemt ons de mogelijkheid voor een meer complete waardering van de kaperactiviteiten. De toevallige cijfers over de opbrengst van Amsterdamse prijzen in Cadiz en die over aantallen schepen door Zeeuwen in Spanje en Frankrijk binnengebracht, doen vermoeden dat eerder onderschatting dreigt dan overschatting. Wat in West-Indië gebeurde, kwam slechts zelden in de bescheiden van de admiraliteit terecht. Van welke betekenis de commissievaart in het Noorderkwartier en Friesland was, kan zelfs niet bij benadering gezegd worden. Ook hier moet men zich hoeden voor onderschatting.

43. Het bedrag van *f* 1.172.000. - dat de Zeeuwse admiraliteit over 1672-1674 aan buitgeld ontving, vermeld door De Jonge *Geschiedenis*, II, 477 noot 1, is moeilijk te interpreteren.

In ieder geval nam kaapvaart een veel belangrijker plaats in bij de oorlogvoering dan tot nog toe werd aangenomen. Zeker tijdens de derde Engelse oorlog deden de Zeeuwen niet onder voor de Duinkerkers in de dagen van Tromp en alleen reeds de Amsterdamse veilingopbrengsten kunnen een vergelijking met de Vlaamse rondom 1630-1640 doorstaan[44]. De 'Verstoorde Leeuw' sloeg bepaald zijn klauwen uit! De uitrusting van de kaperschepen en de verkoop van allerhande goederen zullen de bedrijvigheid in de zeehavens gestimuleerd hebben, in Amsterdam natuurlijk op een geringer schaal dan bijvoorbeeld in Vlissingen of Zierikzee. De veroverde vaartuigen vulden geleden verliezen weer enigszins aan. De commissievaart bood emplooi voor zeelieden en schepen, die anders door de embargo's op de koopvaardij geheel of gedeeltelijk werkeloos en ongebruikt waren gebleven. De kapiteins van Raule konden met vaak dezelfde schepen met weliswaar minder vreedzaam oogmerk dezelfde zeegebieden opzoeken als voorheen in vredestijd[45]. Of verder vooral boekhouders en schippers betrokken bij de handel op West-Afrika en West-Indië zich op de commissievaart wierpen, zal nader onderzoek moeten uitwijzen[46].

De admiraliteiten trokken wel profijt van oorlogsbuit door hun eigen schepen behaald, bijna niet van commissievaarders. Het kon in het eerste geval soms om aanmerkelijke bedragen gaan, zoals bijvoorbeeld in de jaren 1665-1667 bij het college van Amsterdam (ruim *f* 300.000. -). In de derde Engelse oorlog was hier veel minder sprake van. De verliezen die zij door de oorlogvoering leden in hun inkomsten uit de in- en uitvoerrechten werden geenszins gecompenseerd.

Hoe kwamen Samuel Pepys en andere tijdgenoten evenwel aan hun geringe dunk van de activiteiten van Nederlandse commissievaarders? De grote verliezen door de in vergelijking met de Nederlandse nog kleine Engelse koopvaardij geleden, moeten niet onopgemerkt zijn gebleven: op zijn minst driehonderzestig in de tweede en waarschijnlijk ongeveer evenveel in de derde oorlog. Of bleven deze verborgen achter de Engelse scheepswinsten van respectievelijk vijfhonderdtweeëntwintig en vijfhonderd, die ze weer aanvulden? Als men rekening houdt met de onvolledigheid van deze Nederlandse cijfers, zullen de Engelse verliezen in aantallen schepen niet veel kleiner geweest zijn dan de winsten. Over de gemiddelde grootte van de Nederlandse en Engelse prijzen is niets bekend, maar wel kan gesteld worden dat de door Davis voor 1675 geconstateerde sterke toeneming van vreemde tonnage onder

44. Vergelijk Baetens, 'Organisatie', 98-99, 106-109.
45. Rijksarchief in Zeeland, Handschriften 198 en 202.
46. Zie bijvoorbeeld Abraham van Pere en Pieter van Rhee (C.C. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast 1580-1680* (Assen, 1971) 102, 343, 429; dit werk biedt overigens verder weinig informatie dienaangaande). Verder L.C. Vrijman, *Dr. David van der Sterre. Zeer aenmerkelijke reysen gedaan door Jan Erasmus Reyning* (Amsterdam, 1937) 143-168. Reizen in vredestijd door de Amsterdamse kapers Pieter Fonteyn en Joris Simonsz. Strijd (zie aktes in Gemeentearchief Amsterdam, Notariële-Archieven 3598, 25.11.1676 en 2297 II, 49-51, 8.11.1668) wijzen hier wellicht ook op. Zie ook Bromley, 'Some Zeeland Privateering Instructions', 187-188.

de Engelse koopvaardijvloot niet alleen verklaard moet worden uit de verovering van Nederlandse schepen. Verlies van vele in eigen land gebouwde bodems droeg hiertoe ook bij.

Tot de Nederlandse buit behoorden allerhande types van schepen. Van ongeveer de helft werd het type in de rekeningen en de resolutieboeken opgetekend. Gebruikt men deze opgaven als maatstaf voor het totale aantal dan verloren de Engelsen ongeveer honderddertig kitsen, honderdtwintig grote en kleine pinassen, maar ook honderd fluiten. Het verlies van deze laatste schepen moet het door Davis gesignaleerde gebruik van dit bij uitstek Nederlandse vrachtschip in de Engelse koopvaardij geremd hebben[47].

47. Davis, *The Rise*, 52-54.

Nederland en de rang van Denemarken*

H. Baudet

In het najaar van 1970 hield het Nederlands Historisch Genootschap een congres over (zoals het programma dat met in dit gezelschap verrassend anachronistische terminologie noemde) de Nederlandse expansie in Indonesië. Daarbij had men dan in het bijzonder 'de tijd van het moderne imperialisme, 1870-1914' op het oog. Ik behoorde daar wel tot de sprekers maar vond, dat ik enige redenen had om toch geen tekst af te staan voor publicatie in de congresbundel. Een echte voordracht had ik, naar mijn mening, trouwens niet gehouden. Ik had mij bepaald tot alleen wat toelichting op een paar vooraf geformuleerde gezichtspunten en met de keuze van die gezichtspunten had ik mij nauwelijks laten leiden door de aangegeven periode van het congresthema. Maar van mijn voornemen om korte tijd later daarop uitvoeriger terug te komen werd ik vervolgens door ander werk en andere interessen, waar nooit veel tegen te doen valt, toch weer afgehouden. Zo is het voorlopig ongeveer gebleven bij waar ik was in 1970, dat is bij de verder niet gepubliceerde stellingen, die ik toen aan dat congres heb voorgelegd. Zij blijven bedoeld voor een boek, dat ik ooit nog hoop te schrijven en dat dan 'Het economisch argument van Nederland in Indië' zou kunnen heten.

Dat is allemaal wel begonnen in mijn tijd bij het Algemeen Nederlands Persbureau. Toch kwam de eerste werkelijke aanzet tot een dergelijk boek van de betrekkelijk toevallige omstandigheid, dat ik, een jaar of zes geleden, een artikel had op te leveren over de economische consequenties, die het verlies van de koloniën voor Nederland had gehad. Dan moesten enige opmerkingen gemaakt worden over het merkwaardig contrast tussen enerzijds de zwarte onheilsverwachtingen, die hier in de jaren 1945-1946 en ook nog wel later leefden omtrent de nationale economie, als die het straks misschien zonder Indië of Indonesië zou moeten stellen - en de uitkomsten anderzijds, die zich onder de meest tegenstrijdige lotswisselingen niettemin in de volgende twintig jaar realiseerden. Men komt terecht bij vergelijkingen tussen opvattingen 'ex ante' en ervaringen 'ex post', maar ook bij alle complicaties van het feit, dat die beide niet als onafhankelijke variabelen kunnen worden be-

* Dit artikel is ook opgenomen in de bundel: H. Lamberts, R.O. Huisingh en F.A. van Brouwershaven, ed., *Ondernemer en omgeving. Opstellen geschreven voor H. Stout bij zijn afscheid als voorzitter van de raad van bestuur van Internatio-Müller NV* (Rotterdam, 1975, niet in handelsuitgave verkrijgbaar).

schouwd en behandeld. Wie, in het belang van een goede specificatie van vraagstelling, vrijwel het gehele gevarieerde terrein van de feitelijke, algemene na-oorlogse heroriëntatie van Nederland maar wil laten voor wat het geweest is om zich te bepalen tot deze ene invalshoek alleen van de ontwikkelingen in het verwachtingsaspect omtrent de economische consequenties van het verlies der koloniën: die blijkt in weerwil van die schijnbare vereenvoudiging al gauw te maken te krijgen met een reeks van heel andere, deels veel dieper liggende problemen dan die van louter het dekolonisatieproces en zijn economische bijverschijnselen.

Bij alle stormachtige verdeeldheid in Nederland over de Indonesische kwestie stemden de meningen op één punt niettemin merkwaardig overeen: uiteengaan van Nederland en Indonesië zou een terugslag voor de Nederlandse economie betekenen, die maar zeer moeilijk zou kunnen worden opgevangen. Velen vreesden, dat het herstel van de nationale welvaart nauwelijks denkbaar was zonder herstel van de Indische bijdrage daaraan van weleer, ook als men aanvankelijk van de omvang van die bijdrage maar een tamelijk willekeurige voorstelling had. Anderen hoopten, voornamelijk op sociale gronden voorzover dat het eigen land betrof, dat de Indonesische onafhankelijkheid in de toekomst een einde zou maken aan de buitensporig geachte tractementen, pensioenen en vooral ondernemingswinsten, die, zo zei men dan, vanouds waren toegevloeid aan slechts een kleine schare van bevoorrechten. Maar ook die opvatting kende dus een aanzienlijke plaats toe aan de geldstroom, die zich vanouds uit Nederlands-Indië in de richting van Nederland had bewogen en waaromtrent nu eenmaal bepaalde weinig nauwkeurige maar heel algemene ideeën leefden. Zo sprak Koos Vorrink vanuit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid een zekere voldoening uit over de klap, die de ‘suikerbaronnen’ te wachten stond na de Nederlandse terugtocht uit de koloniën[1]. Hij was niet de enige.

Maar het andere standpunt, dat vrees uitdrukte, had gevarieerder aanhang en motivering. Nederland zou zonder Indonesië economisch onbestaanbaar zijn. Het zou veroordeeld blijken te degraderen, volgens de uitdrukking van die dagen, ‘tot de rang van een land als Denemarken’. Daar had men om onduidelijke redenen maar een sombere voorstelling van. Indonesië maakt, meende Heldring, een zo belangrijk deel van ons volksvermogen uit en de opbrengsten ervan vormen een zo belangrijk deel van ons volksinkomen, dat het hele Indonesische vraagstuk allereerst onder dit aspect bezien moet worden[2]. Een geheel of gedeeltelijk wegvallen van Indië als deviezenbron betekent, vond Posthuma, zodra we door onze Amerikaanse activa heenraken en de credietstroom opdroogt, niet zomaar een all-round vermindering van ons levenspeil met een op zichzelf belangrijk maar niettemin nog

1. Koos Vorrink, mondelinge mededeling, 1946.
2. E. Heldring, *Herinneringen en dagboek*, Joh. de Vries, ed. (3 dln.; Groningen, 1970) II, 1484, 1489, vergelijk III, 1550.

dragelijk percentage, maar het betekent een directe aantasting van onze voedselpositie en het stilleggen van een zeer belangrijk deel van onze industrie, ook voorzover die zelf weer voor de export werkt[3]. Dit laatste brengt ons dan nog weer eens in een vicieuze cirkel, waarvan de uiteindelijke repercussies eenvoudig niet meer zijn te overzien. Herstel van onze economische rechten in Indonesië is dan ook inderdaad voor het voortbestaan van ons volk als zodanig een 'conditio sine qua non'[4]. Lieftinck liet zich in diezelfde zomer van 1947 op overeenkomstige wijze uit[5].

Krachtig werd van 'rechtse' zijde op het aambeeld van deze economische consequenties gehamerd. Doorsnijding van de band tussen Nederland en Indië, zei men, moet leiden tot verpaupering van Nederland, omdat het volksinkomen een permanente vermindering ondergaat, welke het uitgesloten maakt, dat tien miljoen zielen kunnen blijven leven en werken op het kleine stuk grond aan de Noordzee. Dat hebben bekwame linkse en rechtse economen becijferd. De helft van het in de loop der jaren door Nederland buiten zijn grenzen belegde kapitaal is, meende men, in Indië geïnvesteerd. Alleen langs deze weg is het voor Nederland mogelijk geweest zijn handelsbalans sluitend te maken[6]. Als Nederland en Indië gescheiden worden, zijn beide reddeloos verloren, meende Gerbrandy eveneens in 1947[7].

De hoofdgroep Industrie liet zich in een nota aan de minister van Economische Zaken in datzelfde jaar niet minder verontrust uit: alleen herstel van de driehoeksverhouding Nederland-Indonesië-Amerika, waarbij de Nederlandse leveranties aan Indonesië worden betaald met de opbrengst van Indonesische producten op de Amerikaanse markt, bood volgens de nota uitkomst uit het dollartekort[8].

De voorbeelden zijn gemakkelijk te vermeerderen met andere, die aan de kamerdebatten, aan de pers, aan een overvloed van pamfletten, brochures, redevoeringen, al of niet officiële verklaringen, interviews, kunnen worden ontleend. Overigens was men zich reeds tijdens de oorlog ervan bewust, dat de baten uit Indië na de oorlog belangrijk zouden verminderen. Nederlandse regeringskringen in Londen beseften terdege, dat de reconstructie van Indië na de Japanse bezetting grote offers van Nederland zou vragen en dat een terugkeer tot het vooroorlogse patroon ook na het herstel een illusie was[9]. Van Mook bleef ook in latere jaren op dit standpunt

3. S. Posthuma, *Nederland en Indonesië als economische eenheid*. Rede voor de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel (Haarlem, juni 1947).
4. *Ibidem*.
5. P. Lieftinck, geciteerd in *ibidem*.
6. P.S. Gerbrandy. Rede in een vergadering van de Stichting Rijkseenheid, gehouden op 7 juli 1947. Niet uitgegeven.
7. P.S. Gerbrandy, *De scheuring van het rijk* (Kampen, 1951) 20-22.
8. De hoofdgroep Industrie aan de minister van Economische Zaken, 9 juli 1947.
9. W. Brand, 'Heroriëntatie van vroeger in Indonesië werkende Nederlandse bedrijven', in: H. Baudet, ed., *Handelswereld en wereldhandel* (Rotterdam, 1963) 147, 165.

staan. Maar hij stond daarin toen vrijwel alleen. Dat een scheiding Nederland zou ontlasten van een zware verantwoordelijkheid en dat verbreking van de economische banden met Indonesië een veel sneller herstel van de Nederlandse economie mogelijk zou maken, was in 1947 een lichtelijk profetische gedachte, op een moment dat niemand nog voorzag, dat de Nederlands-Indonesische betrekkingen practisch volledig zouden worden afgesneden[10].

Waar kwam bij ons, en alleen bij ons, die wijdverbreide aanvankelijke overtuiging vandaan, dat Nederland zonder zijn koloniën, dat wil zeggen zonder Indië, geen reële bestaansmogelijkheid zou bezitten? De stelling dat, omgekeerd, Indië het ook niet, althans nog niet (maar dan toch nog lang niet) zonder Nederland kon redden, fungeerde wel tot op zekere hoogte als een complement van die overtuiging, maar zij stamde niet van dezelfde huize. Zij behoorde tot de zeer oude familie der taaktheorieën, die haar stamboom kon opvoeren tot de vroegste vertogen en polemieken over de Europese kolonisatie. In vergelijking daarmee mochten de opvattingen omtrent de onmisbaarheid van Indië voor Nederland hoogstens als parvenus worden beschouwd, zij het ook als parvenus die zich, eenmaal gevestigd, wel wisten te handhaven en te doen gelden.

In geen van de andere landen, die zich in de loop der jaren na de tweede wereldoorlog uit hun koloniën hadden terug te trekken - Engeland, Frankrijk, België - is dat proces van dekolonisatie begeleid geworden door dit soort argumenten. Daar reageerden de publieke opinies, voorzover zij geïnteresseerd waren en reageerden, voornamelijk op grond van geheel andere gezichtspunten, emoties, omstandigheden ook. Het is hier niet een geschikte plaats om daarop verder in te gaan. Maar op één relevant punt mag wel gewezen worden. Dat is, dat het overgrote deel van die dekolonisatie in een latere fase viel. Ook in Nederland waren na 1950 de ideeën overigens niet meer dezelfde, die zij voordien geweest waren. Mocht het taakmotief hier nog een taaie levensavond slijten, de blik gevestigd op wat Nederland dan nog restte aan overzees gebied, de voorstellingen van economische afhankelijkheid van het bezit van koloniën hadden hun spankracht grotendeels verloren of begonnen dat te doen, al of niet onder invloed van evidentie der feiten.

Dat is ook, wat Lijphart betoogd heeft in zijn analyse van de Nederlandse houding in het conflict over Nieuw-Guinea. Het waren, daarop komt het bij hem neer, geen economische motieven, het waren nauwelijks motieven van (eventueel verkeerd begrepen) eigenbelang, waarom zo lang en zo hardnekkig aan Nieuw-Guinea werd vastgehouden. Eigenbelang zou, naar toen al gemakkelijk viel in te zien, zelfs veeleer een tegengestelde politiek hebben ingegeven. Maar het was (Lijphart:) een ‘emotional commitment’, die zich teweer stelde tegen de politiek van afdreiging

10. H. Baudet, ‘Netherland's Retreat from Empire’, *Internationale Spectator* (1967) xiii, 1060-1061. Zie ook H. Baudet, ‘The Netherlands after the Loss of Empire’, *Journal of Contemporary History*, IV (1969) i, 127 vlg.

van Soekarno. Het was een principieel innerlijk verzet (met alle euvelen en inconveniënten daaraan verbonden) van een soms merkwaardig principieel volkje tegen het onderhandelen onder chantage. Daar kwam nog van alles bij: de nawerking van de traumatische ervaringen uit de jaren van de Indonesische opstand, 'feelings of self-righteousness and resentment' en zeker ook tamelijk ondoordachte maar gemeende argumenten van het type 'white man's burden'[11]. En van die 'burden' althans kan men zeggen, dat tenslotte iedereen blij was er af te zijn en definitief te kunnen opgaan in de nieuwe oriëntatie, die het land na 1950 gekozen had.

De berekeningen van Derksen en Tinbergen over de bijdrage van Nederlands-Indië tot het nationale inkomen van Nederland in het jaar 1938 waren uitgekomen op een percentage van 13,7. Het primaire (rechtstreekse) gedeelte hiervan (dividenden, renten, tractementen, spaargelden, pensioenen, scheepvaart, luchtvaart, export) was te stellen op 8,4%, het secundaire (geïnduceerde) gedeelte, door deze inkomens in Nederland uitgegeven, op 5,3%. Omstreeks 1955 was het percentage van het primaire inkomen gedaald tot 3, waaruit althans blijkt, dat Indonesië veel minder belangrijk was geworden voor de Nederlandse volkshuishouding[12]. Dat was zes jaar na de souvereiniteitsoverdracht. Nog drie jaar later, in 1958, zou dat percentage zelfs dalen tot bij de nul. Maar desondanks bleven het nationale inkomen en de nationale welwaart stijgen en bleef het land tot ver in de jaren zestig verkeren in een periode van hoogconjunctuur. Het wegvallen van de toch substantiële bijdragen van weleer uit Nederlands-Indië was blijkbaar ruimschoots gecompenseerd. Dat was in de eerste plaats te danken aan de nieuwe industrialisatie, nu verantwoordelijk voor 42% van het nationale inkomen tegen 31% in 1938[13]. Maar daarnaast valt te wijzen op de gevarieerde activiteiten op nieuwe markten in en buiten Europa, op de intensivering van dienstverleningen en op het profijt, dat men in verschillende opzichten kon trekken van de EEG.

In het verslag van het meergenoemde congres van het Nederlands Historisch Genootschap over de Nederlandse expansie in Indië heeft mijn Utrechtse collega Van Tijn mijn bijdrage samengevat in enkele regels en die voorzien van een paar kanttekeningen, waarmee hij de lacune door het ontbreken van mijn inleiding in de tekst enigszins hoopte op te vullen.

11. Arend Lijphart, *The Trauma of Decolonization. The Dutch and West New Guinea* (New Haven; Yale University Press, 1966).
12. J.B.D. Derksen en J. Tinbergen, 'Berekeningen over de economische beteekenis van Nederlandsch Indië voor Nederland', *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1945) x-xii; W. Gorter, 'Enkele gedachten over de economische betekenis van het verlies van Indonesië', *De Economist*, CVIII (1960) x.
13. *Zestig jaren statistiek in tijdreeksen*. Uitgave van het Centraal Bureau voor Statistiek (Den Haag, 1959); *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*. Uitgave CBS (Den Haag, 1970).

> In de motivering van Nederlands verhouding tot Insulinde stond van oudsher het winstmotief voorop, en dat is in de negentiende eeuw zo gebleven. Baudet vertelde op het congres van zijn onderzoek naar de uitgebreide negentiende-eeuwse brochure-literatuur, waaruit dit onverholen bleek, en wel in hoogst overdreven mate. Was Indië 'de kurk' waarop Nederland dreef, zoals men het vaak uitdrukte? In de tijd van het cultuurstelsel zat daarin mijns inziens toch veel waars, mits men niet van Nederlandse economie spreekt maar van Nederlandse staatsfinanciën, terwijl men voorts in dezelfde periode van 'kurk' mag spreken voor een aantal takken van bedrijf in de havensteden en in Twente. In de totale Nederlandse economie was het gewicht van het cultuur- en consignatiestelsel natuurlijk veel minder groot dan in genoemde sectoren, maar de betrokken Amsterdamse handels-, scheepvaart- en financiële kringen waren samen met de hoge Haagse staatsfunctionarissen wèl belangrijk.

En dan liet Van Tijn een aantal gegevens, berekeningen en schattingen volgen omtrent de Nederlandse investeringen in Oost-Indië[14]. Het is instructieve informatie, met name ontleend aan verslagen van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, aan de studies van De Roos en Wieringa, aan die van De Jonge en van Allen en Donnithorne, alle welbekend[15].

Die cijfers geven straks nog wel aanleiding tot enkele opmerkingen. Maar ik moge hier eerst stilstaan bij de gegeven korte samenvatting van mijn eigen woorden van 1970. Als ik inderdaad gezegd heb, dat in Nederland van oudsher het winstmotief voorop stond, en als ik niet meer gezegd heb dan dat, dan heb ik mij wel zeer onvolledig uitgedrukt - maar het is niet waarschijnlijk. Dat mag ook de inleiding tot dit artikel aannemelijk maken. De veronderstelling, dat de koloniën de kurk waren, waarop de nationale welvaart van Nederland dreef (de uitspraak is volgens Van Kol, van de gouverneur-generaal Baud in een brief aan Merkus)[16], had meer dan de pointe van het winstmotief alleen. Haar wezenlijke, volledige portée was natuurlijk duidelijk, dat Nederland die rentabiliteit van zijn koloniaal bezit wel diende na te streven, omdat het in Europa, het Europa van het midden der negentiende eeuw, omringd door landen met allerlei andere bronnen van welvaart begiftigd, geen enkele andere mogelijkheid van enig belang, geen enkel reëel alternatief bezat. Dat nu is, waar het mij om ging en waarom ik Baud's passus tot uitgangspunt koos voor de stelling, dat Nederland met deze kurktheorie als een uniek geval moest worden beschouwd. Baud's formulering was extreem maar de opvatting was wijdverbreid en dat zou zij blijven. Java, Indië, 'stortte ons zijne schatten

14. Th. van Tijn, 'Een nabeschouwing', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVI (1971) 82-84.
15. F. de Roos en W.J. Wieringa, *Een halve eeuw rente in Nederland* (Schiedam, 1953) 56-57; J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914* (Amsterdam, 1968) 306-307; G.C. Allen en A.G. Donnithorne, *Western Enterprise in Indonesia and Malaya. A Study in Economic Development* (2e dr.; Londen, 1962) 288. Zie ook 22-37.
16. Geciteerd bij H. van Kol, 'De vrijmaking van Nederlandsch-Indië', *De socialistische gids*, VII (10 oktober 1922). Zie *infra*, 443 'Bijlage'.

in den schoot' en God mocht verhoeden, dat daaraan ooit een einde kwam (Potgieter).

Dit motief van onze fundamentele afhankelijkheid van Indië loopt als een rode draad door de geschiedenis van de publieke opinie in Nederland - niet alleen van vóór het midden der negentiende eeuw of in de tijd van het cultuurstelsel, maar onverzwakt ook daarna tot aan de jaren dertig. Toen onttrok de wereldcrisis het perspectief tijdelijk aan het gezicht, maar in 1945 bleek het niet geweken.

De voorstelling van die afhankelijkheid kende verschillende varianten maar het centrale thema bleef een en hetzelfde. In 1844 noemde een pamflettist Indië het plechtanker van ons volksbestaan, Nederland's eigenbehoud en levensader, Nederland's enig uitzicht op opwekking van de uitgedoofde geestkracht; en verlies van Indië een onoverkomelijke ramp[17]. In Januari 1914 gaf Sandberg een brochure uit met dezelfde pointe maar met cijfers, al deugden die niet, in plaats van frasen. De titel van de brochure werd op slag spreekwoordelijk: *Indië verloren*, *rampspoed geboren* - ook al zal het geschrift zelf maar in betrekkelijk kleine kring zijn gelezen[18]. In 1927 vond Treub, dat Nederland zonder Indië beslissend zou verarmen en afzakken en dat het materieel en moreel van zijn voetstuk zou worden getrokken[19]. En in diezelfde tijd schreef Henriëtte Roland Holst, die over het algemeen toch niet de visies van Treub deelde, dat de bourgeoisie in Nederland, van groot tot klein, het behoud van het koloniale rijk als een onaantastbaar streven beschouwde, omdat onze havens, steden, gebouwen, banken, openbare diensten, spoor- en scheepstransport, kortom alles te danken was aan de ongehoorde opgang van het koloniaal kapitalisme[20]. En na de tweede wereldoorlog werd, het kwam al ter sprake, in brede kring van eventueel verlies van Indië een definitieve terugval voor Nederland gevreesd 'tot de rang van Denemarken'.

In de brochureliteratuur is, vaak anoniem, aldus de hele negentiende en twintigste eeuw door gewag gemaakt van de belangrijke koloniale inkomsten. Herhaaldelijk werd Java beschreven als de zuil van Nederland's volksbestaan of als de koe, welker melk Nederland nog lang niet kon ontberen. Wanneer gewaagd werd van een kip, die gouden eieren voor Nederland legde, dan kwam de brochure uit de kring der critici, die nooit ontbroken hebben. Zij bestreden niet het beginsel van de fundamentele rentabiliteit maar methoden, die zij funest achtten, om die rentabiliteit te effectueren. Dan werd niet de theorie van de centrale welvaartsbron betwist maar de wijze van exploitatie van die bron[21]. Ook een Van Hoëvell tastte die theo-

17. J.P. van der Hucht, *Betoog tot aanprijzing eener kolonisatie van Nederlanders naar Java en beantwoording van tegen hetzelve gemaakte bedenkingen* (Amsterdam, 1844).
18. Jhr. dr. C.G.S. Sandberg, *Indië verloren*, *rampspoed geboren* (Den Haag, 1914).
19. M.W.F. Treub, *Het gist in Indië* (Haarlem, 1927).
20. Henriëtte Roland Holst, 'Les résultats du régime colonial en Indonésie', *Europe. Revue mensuelle* (maart 1928) lxiii.
21. Zie bijvoorbeeld P. Brooshooft, *Geef Indië*, *wat Indies is* (Semarang, 1878).

rie niet aan maar hij veroordeelde haar praktijk. ‘Behalve de millioenen, die in de Nederlandse schatkist terecht kwamen, is bijna onze gehele nationale rijkdom aan de Oost- en West-Indische koloniën te danken’, schreef Van Kol in de Nieuwe Tijd.

> Koloniën zijn eenvoudig onmisbaar voor de economische ontwikkeling van de aardbol; vele grondstoffen zouden worden gemist, vele industrieën kwijnen, heel wat voedings- en genotmiddelen ons ontbreken, wanneer die tropische gewesten in handen van primitieve rassen eenvoudig braak werden gelaten[22]. [Zo is Indië ook arbeidersbelang:] Daar de ontwikkeling van Nederland's handel en scheepvaart evenals der industrie, ook den Nederlandschen arbeider ten goede komt, heeft deze een overwegend belang bij de bloei der koloniën[23].

Vanuit met name de SDAP klonken tegenstemmen ook wel in andere toonsoort. Dan werd de goedkope arbeidskracht in de tropen bijvoorbeeld gezien als vervaarlijke concurrent van de arbeidersmassa in Europa; en er waren andere gezichtspunten, die hier in het gekozen aspect niet zoveel ter zake doen. Van Kol heeft zich op den duur ook meer en meer in die richting ontwikkeld, maar dat toch nog jarenlang met impliciete erkenning en aanvaarding van de enorme economische betekenis van Indië voor Nederland - ook al kwam hij omstreeks 1910 met een globale berekening, waaruit moest blijken, dat die betekenis toch wel werd overschat[24]. Maar in het gezelschap der rekenaars was Van Kol daarmee een uitzondering.

Dergelijke berekeningen zijn vooral sedert de dagen van Van Deventer telkens gemaakt. Meestal partieel, met betrekking dus tot enkele sectoren alleen; maar soms ook bij wijze van algemene evaluatie. Vrijwel steeds moesten die berekeningen aantonen, hoe fundamenteel het belang was, dat Nederland had bij Indië, hetzij door de koloniale handel, hetzij als opnemingsgebied van overtollige Nederlandse werkkrachten, hetzij als beleggingsgebied of nog op andere wijzen - dan wel in al deze opzichten tegelijk. Dat Nederlandse eigenbelang was ook voor de critici, waarvan al enkele zijn geciteerd, niet onaanvaardbaar[25]. De ondernemingswinsten, zoals van NHM en anderen, werden noch door Van Deventer en de zijnen noch in de eerste decennia na hen in staat van beschuldiging gesteld. Zij maakten ook van het batig slot geen deel uit en de eereschuld had op dat batig slot alleen betrekking gehad[26]. De exploitatie van Indië kon als ontwikkeling worden opgevat en daarmee

22. H. van Kol, ‘Ontwerp-program voor de Nederlandse koloniale politiek’, *De Nieuwe Tijd* (april 1901).
23. *Idem*, ‘De inkrimping onzer koloniën’, *ibidem* (april 1904).
24. Zie: Daan van der Zee, *De SDAP en Indonesië* (Amsterdam, 1929).
25. Vergelijk Ch.G. Cramer, *Koloniale politiek* (Amsterdam, 1929) II, 77 vlg. Pas op het internationaal socialistencongres te Brussel, 1928, kwamen de socialisten tot de principiële verwerping van alle koloniale overheersing.
26. Allen en Donnithorne, *Western Enterprise*, 23 vlg. Vergelijk N.P. van den Berg. *Over de economische belangen van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam, 1900).

als stimulans voor de productiviteit van Indië en de activiteit van de Indische bevolking. De inlandse bevolking opwekken uit haar lethargie, was de oude leuze van Van den Bosch geweest. Zij was evenzeer of meer nog op het systeem van de vrije ondernemingsgewijze productie van toepassing na de afschaffing van het cultuurstelsel.

Het is overigens duidelijk, dat berekening van de werkelijke economische betekenis van Indië voor Nederland allerminst simpel was. De schattingen van de ereschuld, die rond 1900 gemaakt werden, liepen belangrijk uiteen. Dat deden in latere jaren ook allerlei andere taxaties, zoals bijvoorbeeld die van het in Indië belegde Nederlandse vermogen, of die van de import en export uit en naar Indië. Bijgevolg komt men nogal verschillende cijfers en verschillende beschouwingen tegen omtrent de rentabiliteit van de Nederlandse beleggingen in Indië. Dat is trouwens met analoge Engelse en Franse beschouwingen niet anders. De omstandigheid, dat over het begrip 'economische betekenis' (in casu: van Indië voor Nederland) als zodanig het laatste woord nog verre van gezegd bleef, droeg in niet geringe mate bij tot de bonte verscheidenheid in de quantificaties en de uitkomsten. Het was niet het enige begrip, dat definitie nodig had, eer er zinnig over viel te praten. Maar dat weerhield de praters niet.

Dit alles betekent, dat de cijfers der 'afhankelijkheidscalculaties' en daarmee de redeneringen der bijbehorende theoretici grotendeels ondeugdelijk waren. Ik beperk mij, gelijk met citaten, ook hier tot alleen een enkel voorbeeld. In 1903 gebruikte Idenburg in de Kamer het motief, dat één derde van de totale invoer in Indië afkomstig was uit Nederland - en hij riep uit: 'Welke plaats zou Nederland nog innemen in de rij der volken zònder het bezit van koloniën?!'. Niemand in de geïmponeerde Kamer merkte op, dat men door de minister een volstrekt 'nonsequitur' kreeg voorgeschoteld ofwel een nonsens argumentatie, nog afgezien van de vraag, of de cijfers ook maar bij benadering correct waren. Volgens Van Kol althans moet het niet één derde maar één dertigste zijn - maar hij zei dat niet bij die gelegenheid[27]. Sandberg kwam in 1914 met de stelling, dat bijna de helft van het Nederlandse nationale vermogen in Indië belegd was, waarbij hij dat nationale vermogen niet definieerde maar wel op circa 5 miljard gulden stelde. In werkelijkheid zou hij met ongeveer het drievoudige van dat bedrag hebben moeten rekenen en daarmee zou het Indische aandeel evenredig zijn gedaald[28]. Allen en Donnithorne hebben later hun fiat gegeven aan een schatting van 1¼ miljard aan Nederlands kapitaal, in 1914 belegd in Indië (exclusief de Indische staatsschuld)[29]. Bij een nationaal vermogen van 14 à 15 miljard komt daarmee het Indische percentage op zo-

27. H. van Kol, *Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal van 1897-1909* (Den Haag, 1911). Zie ook W.J. Knoop, *Het probleem Nederland-Indonesië* (Den Haag, 1925).
28. De Jonge, *Industrialisatie*, 307.
29. Allen en Donnithorne, *Western Enterprise*, 288.

iets als zeven en een half in plaats van op de vijftig van Sandberg[30]. Het is overigens nog een vraag, hoe zo'n percentage dan precies moet worden beoordeeld. Van Tijn acht de genoemde 7½% hoog, met name in vergelijking met Groot-Britannië, dat als verreweg de grootste koloniale mogendheid en grootste kapitaalexporteur in 1914 circa 10% van zijn nationale vermogen in het Empire belegd had, waarvan ongeveer de helft in het tropische gedeelte van dat Empire[31]. Dat valt te verdedigen.
In 1938 gaf Crena de Iongh als zijn mening, dat het zeer moeilijk bleef de betekenis van Nederlands-Indië als beleggingsgebied voor Nederland te bepalen. Werkelijke waarden vielen moeilijk vast te stellen en bovendien onttrokken zich vele fondsen aan de waarneming omdat zij niet ter beurze waren genoteerd of omdat zij in het geheel geen echte fondsen waren. Wat er over viel te zeggen had dan ook eigenlijk alleen illustratieve waarde[32]. Toch scheen ook hij niet te twijfelen aan de empire-preferentie der kapitaalgevers in Nederland. Die komt, naar mijn mening, ook duidelijk uit in de berekening, die Cleona Lewis gemaakt heeft van de spreiding der Nederlandse lange termijn investeringen in het buitenland. Zij betreffen datzelfde jaar 1938 en de bedragen zijn gegeven in miljoenen dollars[33]:

A	In landen van het 'empire' (de West 55, Suriname 0,6, Nederlands-Indie 1900) totaal:	1955,6.
B	Europa:	1643,7.
C	Noord-Amerika:	1016, -.
D	Centraal Amerika en de West:	7,8.
E	Zuid-Amerika:	80,9.
F	Azië en Oceanië:	98,2.
G	Afrika:	16, -.
		———
Wereldtotaal		4818,2.

Hier is dan de slotsom, dat ruim 40% der Nederlandse beleggingen in het buitenland empire-beleggingen waren. Daar stond, in 1938, Groot-Britannië naast met bijna 50% maar dan ook met een empire, dat vele malen groter was en gevarieerder; en te anderer zijde kon Frankrijk in 1938 op een percentage wijzen van tegen de 30. De Nederlandse empire-voorkeur onderscheidde zich dus aan de vooravond van de tweede wereldoorlog niet of niet meer significant van die van sommige andere landen.

30. Van Tijn, 'Nabeschouwing', 84.
31. *Ibidem*.
32. D. Crena de Iongh, 'Nederlandsch-Indië als beleggingsgebied voor Nederlandsch kapitaal', in: C. Gerretson, e.a., *De sociaal-economische invloed van Nederlandsch-Indië op Nederland* (Wageningen, 1938).
33. Cleona Lewis, *Debtor and Creditor Countries 1938-1944* (Washington, 1945).

Wel deed dat het karakter van de Nederlandse beleggingen in Indië maar dat doet hier niet ter zake.

Betrekkelijk betrouwbare cijfers als die van Gonggrijp, Idema, Colijn, De Cock Buning, Derksen en Tinbergen natuurlijk, en gegevens van de Nederlandse betalingsbalans, samengesteld door het CBS, maken het wel mogelijk een globaal beeld te krijgen van het Nederlandse financiële belang in Nederlands-Indië[34].

Jaar	**Geïnv. in Indië**	**Ned. nat. verm.**	**Rendement**	
1900	1	8 à 9		
1910	2	13		
1920	2 à 3	14	160	7
1935	4	22	85	2
1938	4	22	155	3,9
	(in mjd *f*)	(in mjd. *f*)	(in mjn. *f*)	%

Allerlei onzekerheden zijn in dit oppervlakkige staatje gelaten voor wat zij zijn. Daarbij ontbreekt voor een opstelling betreffende de jaren vóór 1900 voldoende grond. De schommelingen waaraan tijdens het interbellum de meeste waarden onderhevig waren, komen in het gegeven beeld niet voor. Maar voorzover het alleen te doen is om een trendmatige indruk, is dat beeld niettemin wel indicatief. Als de fantastische vertellingen, die in het begin van deze eeuw de ronde deden en die verzekerden, dat het rendement van in Indië belegd kapitaal over het algemeen wel 15 à 20% bedroeg en soms zelfs meer, grootspraak waren van onnauwkeurige rekenaars: in elk geval werd voor het jaar 1936 dat rendement door Crena de longh op niet meer dan ruim 2% berekend. Toen waren de omstandigheden inderdaad exceptioneel. Derksen en Tinbergen schatten voor het jaar 1938, toen Indië door de ergste gevolgen van de depressie heen was (en daarom spraken zij dan ook van ‘ten naastebij een normaal jaar’), het totaal van dividenden en renten op 155 miljoen gulden, dat is 3,9%. Dat betekent: ook al begonnen de lijnen weer om te buigen, de gouden kwarteeuw van Nederlands-Indië, die in 1929 ten einde was gekomen, zou waarschijnlijk nooit meer terugkeren[35]. Maar het veranderde niet de algemene overtuiging, dat Nederland zonder Indië economisch onbestaanbaar was.

De afhankelijkheidstheorie steunde op structureler apriori's dan louter eenvoudige winstverwachting. Zij werkte met een zelfbeeld van Nederland en met voorstellingen van de wereld, die door geen wereldcrisis en geen tweede wereldoorlog uit het veld waren te slaan. Niet de economische realiteit maar visies van allerlei andere aard beslisten of gaven de doorslag in het bestek, dat men uitzette, toen na afloop van de tweede grote oorlog ‘de zee weer open en de handel weer vrij’ was. Die vi-

34. Bijvoorbeeld H.A. Idema, ‘Impulsen tot Indië's ontwikkeling’, in: W.H. van Helsdingen, ed., *Daar werd iets groots verricht* (Amsterdam, 1941) 425-438; G. Gronggrijp, *Schets ener economische geschiedenis van Indonesië* (4e dr.; Haarlem, 1957) 167 vlg.
35. *Ibidem*, 179 vlg.

sies hadden hun verbintenissen met het verleden[36]. Zij harmonieerden niet met de feitelijke situatie en zij werden ook door de toekomst in het ongelijk gesteld.

Schumpeter's theorie van het atavistisch karakter van imperiaal denken lijkt op het Nederland van de eerste jaren na de tweede wereldoorlog treffend van toepassing. Het mengsel van rationele en irrationele motieven, van inzicht in de onherstelbaarheid van oude toestanden enerzijds en van anderzijds

> purely instinctual inclinations,... feelings surviving from past needs without functional relevance for the present; psychological dispositions and social structures acquired in the dim past, which once firmly established tend to maintain themselves and to continue in effect long after they (had) lost their meaning and their life-preserving function

- dat mengsel van bewuste en onbewuste beweegredenen, waarmee Nederland aantrad aan de nieuwe start na 1945, had rechtstreeks naar Schumpeter's analyse gemodelleerd kunnen zijn[37]. Indië was een object van fixatie geworden; en het bijpassende Nederlandse zelfbeeld greep daarbij terug op een aantal atavistische stereotypen. Ook dat was trouwens geen nieuw verschijnsel[38].

De voorstelling, dat Nederland een arm land was, stiefmoederlijk bedeeld door de natuur, de geologie en zowat alle overige denkbare gulle feeën uit een scheppingssprookje, en daardoor uitsluitend of bijna uitsluitend aangewezen op Indië om het hoofd boven water te kunnen houden, had een vaste plaats in de hoofden der vorige generaties van negentiende en twintigste eeuw. De brochureliteratuur, en niet zij alleen, legt er gedurig welsprekend getuigenis van af. Indië was nodig voor een aanvaardbaar Nederlands levenspeil. Indië was nodig, of kon dat aanstonds worden, als emigratieland voor een langzamerhand overbevolkt rakend Nederland, dat nergens elders een uitweg had[39]. Indië was, heel evident, van levensbelang voor Amsterdam.

Zo schreef (ook hier moge een enkel sprekend voorbeeld volstaan) niemand minder dan Van Deventer, die toch de onaantastbare reputatie van verlicht man heeft gekregen, in 1901:

> Wat zou de Amsterdamsche handel zijn zonder Indië? Het machtig bedrijf der groote stoomvaartmaatschappijen: de Maatschappij Nederland en de KPM staat en valt met Indië. De Nederlandsche Handelmaatschappij heeft er een schier onbegrensd arbeidsveld. De jaarlijksche productie der Sumatra-tabaksondernemingen, voor het grootste deel ter Amsterdamsche markt gerealiseerd, vertegenwoordigt een waarde van 30 à 40 millioen gulden. Ontelbaar zijn de handelshuizen, die met of door Indië zaken doen;

36. Th.P.M. de Jong, *De krimpende horizon van de Hollandse kooplieden* (Assen, 1966) 267-268.
37. J.A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes* (Londen, 1955) 64-65.
38. Vergelijk J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851* (Leiden, 1973) 83 vlg.
39. Zo bijvoorbeeld J.G. Schot, *Kolonisatie in onze Oost. Een sociaal-economische studie* (Amsterdam, 1891); Treub, *Het gist in Indië* en talloze anderen.

> de kantoren, waar Indische cultuur- en andere ondernemingen worden gefinancierd en geadministreerd. Genoeg om te doen gevoelen, hoe Amsterdam het grootste belang heeft bij het behoud van Indië als Nederlandsche kolonie niet alleen maar ook als welvarende Nederlandsche kolonie, want zonder welvaart in Indië kan op den duur noch de handel, noch de scheepvaart, noch de landbouwnijverheid, die producten levert aan de Europeesche markt, bloeien[40].

Dat alles kreeg dan de conclusie, dat ook al wilde men zich dus stellen op zuiver egoistisch standpunt, men alles zou moeten doen om de welvaart van Indië te verzekeren. Zulke uitingen gaven aan Stokvis, Van Kol en anderen de kritiek in, dat de ethische politiek dus louter in eigen, Nederlands belang was bedacht - en die kritiek lokte dan op haar beurt weer een hele nieuwe stapel brochures uit.

Mag men, doorredenerend in de lijn van Schumpeter, de veronderstelling wagen, dat een wezenlijk deel van het Nederlands koloniaal atavisme (in economische zin) zijn oorsprong had in de zeventiende eeuw: in de traditie, dat wat goed was voor Amsterdam, goed was voor Holland, en dat wat goed was voor Holland, goed was voor de Republiek als geheel? Was 'Amsterdam' het model gebleven, in de bovenomschreven zin, van het negentiende en goeddeels ook twintigste eeuwse welvaartsdenken in Nederland? In de recente dissertatie van Nusteling over de ontwikkeling van de Rijnvaart tref ik bladzijden aan, die, naar mij voorkomen, steun geven aan deze gedachte[41]. Zelfs in Rotterdamse kring zag men het eigen toekomstperspectief lange tijd in min of meer Amsterdamse contouren.

Vertrouwde oplossing van de problemen: nog lange tijd zou Nederland na 1945 nodig hebben om doordrongen te raken van de noodzaak van ingrijpende heroriëntatie[42]. Primair bleef men op zoek naar herstel. Overschakeling op een politiek van aanzienlijke uitbreiding van de Nederlandse industrie, als een nieuw alternatief, kreeg hier pas volle aandacht in de eerste industrialisatienota van september 1949[43]. Daarin werd Indonesië nergens meer expliciet genoemd, al was het natuurlijk duidelijk, dat de economische consequenties van de dekolonisatie een belangrijk stuk vormden van het décor op de achtergrond der uiteenzetting. Een politiek accoord, hoe dat dan verder ook mocht uitvallen, zou nochtans, volgens de Nederlandse verwachtingen in 1949, behoud en voortzetting der economische betrekkingen kunnen verzekeren.

40. Ch. van Deventer, *Rechtvaardige koloniale politiek* (Amsterdam, 1901); vergelijk *idem*, 'De beste koloniale politiek', in: *Land en Volk* (maart/mei 1911); eveneens J.T. Cremer, *Koloniale politiek* (Haarlem, 1891).
41. H.P.H. Nusteling, *De rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool* (Amsterdam, 1974) 212-217, vooral 414.
42. G.A. Kohnstamm in: *Economisch Statistische Berichten* (1955) 416; *idem*, *Prae-advies voor de Vereniging voor staathuishoudkunde en de statistiek* (1947).
43. Een der zeldzame nota's van dergelijk verstrekkende betekenis, die door de minister zelf werden geschreven - in dit geval door de minister van economische zaken Van den Brink. Vgl. *supra* 432 noot 8.

Bijlage

De brief van Baud als minister van Koloniën aan Merkus als waarnemend gouverneurgeneraal, gedateerd 10 Januari 1842, 'no. 11. Particulier', bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief (Archief Ministerie van Koloniën, nr. 4576). Baud schreef:

> De boog is hier te lande bij voortduring sterk gespannen. Ik kan en mag niet adviseren tot het verlaten van een stelsel (bedoeld werd: het Landelijke Stelsel op Java HB), welks strekking is om ruime bijdragen aan het Moederland uit de Koloniale geldmiddelen te verzekeren, en te verhoeden dat die boog kome te bersten. De roeping van eenen G.G. over *Nederlandsch-Indië* is thans voorzeker niet zoo aangenaam als zij wezen zou, wanneer hem eene onbeperkte beschikking gelaten ware, over de geldmiddelen welke zijne administratie afwerpt. - Maar hij vinde daarvoor vergoeding, in het besef, dat een parsimonieus bestuur in *Indië* alleen in staat is het vaderland voor hevige schokken te bewaren. - Men zegge niet, met onkundige of kwaadwillige koeranten schrijvers, dat *Java* door het tegenwoordig stelsel wordt *uitgezogen*. - Ik kan aan dat woord, zoo het eenig begrip uitdrukt, geene andere meening hechten, dan dat wij de Inlandsche bevolking van *Java*, door overmatige belastingen en door overmatigen arbeid, uitmergelen; en dit is juist de indruk welke die déclamateurs wenschen te maken. - Maar UHEG. weet beter dan iemand, dat dit het geval niet is, - dat de Javanen thans eene weleer ongekende welvaart genieten - en dat zoo iemand door het tegenwoordige stelsel wordt benadeeld, het de opkoopers en kleine handelaars zijn, die volgens Uwe eigene bevinding in 1832 zich met de inlandsche hoofden vermengden om den eigenlijken planter het zijne te ontstelen. - Aan de klagten van deze, en van eenige op *Java* gevestigde, *meestal vreemde* kooplieden, kan het behoud des vaderlands niet worden opgeofferd - en - om weder terugtekomen tot het punt waarvan ik uitging - het gerief van eenige Heeren Controleurs behoort geene aanleiding te kunnen geven tot de verlating van het eenige stelsel waardoor *Java* blijven kan, *de kurk waarop Nederland drijft*. -
> Ik moet UHEG. met den ernstigsten aandrang verzoeken om geene vermeerderingen van uitgaven intewilligen of voortestellen die niet *in den strengsten zin*, door de noodzakelijkheid geboden worden...

S. van Deventer J.S.Z., die in opdracht van de minister van Koloniën Fransen van de Putte in het midden der jaren zestig een verzameling bijeen moest brengen van *Bijdragen tot de kennis van het Landelijk Stelsel op Java* (3 dln.; Zalt-Bommel, 1865-1866), trof deze brief van 10 januari 1842 tussen de stukken op het ministerie van Koloniën aan en citeerde daaruit toen enige passages, waaronder met name die over 'de kurk waarop Nederland drijft' (*Ibidem*, II, 122).

Van die plaats nam J.E. Stokvis in 1922 het citaat over (*Van wingewest naar zelfbestuur in Nederl. Indië* (Amsterdam, 1922) 80-81) en op zijn beurt ontleende

Van Kol aan Stokvis weer deze woorden voor een artikel in de *Socialistische Gids* van hetzelfde jaar (*supra* voetnoot 16). Zo kreeg waarschijnlijk sedert 1922 de zegswijze burgerrecht en algemene bekendheid.

Hetzij door een ongelukkige drukfout, hetzij door Van Kol's bekende improvisatie en slordigheid, werd Merkus overigens bij hem Markus. Dat overkwam later Merkus opnieuw in Gonggrijp's *Economische Geschiedenis van Indonesië*, althans in het Register van de 4e druk (Haarlem, 1957) 235. De verkeerde naam staat daar overigens wel op de goede plaats.

Geyl en Vlaanderen. Een discussie*
De eierdans van P. Geyl
Zijn grootnederlandse politiek in de jaren twintig
Louis Vos

Toen tijdens de tweede wereldoorlog de historicus prof. dr. P. Geyl als gijzelaar samen met andere intellectuelen in het groot-seminarie van Haaren door de Duitsers geïnterneerd was, schreef hij een gedetailleerde autobiografie, waarin hij zijn politieke grootnederlandse acties van vóór 1930 omschreef als zijn 'eierdans van de jaren twintig' en tevens bekende: 'er zijn ogenblikken geweest dat ik op de verscheuring van België aanstuurde'[1]. Behalve deze geïsoleerde zinnen is ons verder over dit thema uit de biografische aantekeningen niets bekend en dat zal nog wel enige tijd zo blijven omdat dit geschrift voorlopig niet voor publicatie in aanmerking komt. Geyls goedbewaarde briefwisseling daarentegen, wordt op dit ogenblik door dr. A.W. Willemsen en drs. P. van Hees uitgegeven. Onder de titel *Geyl en Vlaanderen* verschenen al twee lijvige boekdelen met correspondentie uit de periode 1911-1927 en 1928-1932, terwijl een derde deel op stapel staat[2]. Voor een beter begrip van de cryptische zinsnede uit Geyls autobiografie, en voor een duidelijker zicht op de door hem gepropageerde grootnederlandse beweging, leek het ons van belang aan de hand van deze uitgegeven briefwisseling een analyse te maken van Geyls politieke visie en houding in de jaren twintig.

* Onder deze titel publiceert de redactie twee artikelen over de grootnederlandse politiek van P. Geyl in de jaren twintig. 'Geyl als grootnederlander in de jaren twintig' van de hand van A.W. Willemsen, is geschreven naar aanleiding van het artikel van Louis Vos 'De eierdans van P. Geyl'.

1. L.J. Rogier, 'Herdenking van P. Geyl (15 december 1887-31 december 1966)', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*, Nieuwe Reeks XXX, no. 12 (Amsterdam, 1967) 379-412. Rogier geeft hier een levensschets van Geyl waarin hij gebruik maakt van de autobiografische aantekeningen uit 1942. De geciteerde zin staat op p. 392. De auteur vermeldt (*ibidem*, 403) dat deze aantekeningen volgens de 'laatste wilsbeschikking' van Geyl niet voor publicatie in aanmerking komen.
2. P. van Hees en A.W. Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen. Uit het archief van prof. dr. P. Geyl. Brieven en notities*, I, *1911-1927* (Antwerpen, 1973, 469 blz.), II, *1928-1932* (Antwerpen, 1974, 468 blz.).

P. Geyl, die van 1913 tot 1935 in Londen verbleef, eerst als correspondent van de semi-officiële Nieuwe Rotterdamsche Courant, later als 'reader in Dutch studies' en vervolgens als hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis aan het University College, heeft zich van daaruit intensief bezig gehouden met de ontwikkelingen van het Vlaams-nationalisme tijdens het interbellum. Na de eerste wereldoorlog was er van het vooroorlogse eenheidsfront in de Vlaamse Beweging rond de actie voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit niet veel meer overgebleven. Twee groepen stonden naast, en weldra ook tegenover elkaar: aan de ene kant de minimalisten, grotendeels erfgenamen van de flaminganten die tijdens de eerste wereldoorlog loyaal waren gebleven tegenover de Belgische regering en die nu vanuit hun respectieve 'traditionele' partijen aanstuurden op de verwezenlijking van een minimumprogramma inzake taalwetgeving; aan de andere kant de Vlaams-nationalisten, die de lijn doortrokken van het activisme en die ijverden voor zelfbestuur in Vlaanderen, waarbij gedacht werd aan federalisme, een afzonderlijke staat Vlaanderen, of aanhechting van Vlaanderen bij Nederland. Deze politieke stroming had de steun van een aantal voormalige frontsoldaten, van oud-activisten die hetzij in Vlaanderen, hetzij als balling in Nederland natuurlijk voor hun eigen oorlogsstandpunt bleven ijveren, en geleidelijk ook van jonge intellectuelen die in jeugdig ongeduld en enthousiasme geneigd waren de meest radicale oplossing als de beste te beschouwen.

In dit Vlaams-nationalistische kamp waren er echter interne spanningen, die soms latent bleven maar die op andere momenten naar voren kwamen, tussen voorstanders van confessionele neutraliteit (godsvrede) en ijveraars voor een katholiek Vlaams-nationalisme, tussen voorstanders van een federalisme als einddoel en propagandisten van een aanhechting van Vlaanderen bij Nederland (Grootnederland), en tenslotte vooral naar het einde der jaren twintig en in de jaren dertig tussen parlementaire democraten en aanhangers van een solidaristische corporatieve staatsvorm. Vooral het drijven van het ballingenweekblad *Vlaanderen* (1922-1934) bevorderde de polarisatie tussen de verschillende opvattingen en gaf voortdurend voedsel aan middelpuntvliedende krachten in het Vlaamsnationalistische kamp. Het blad werd uitgegeven door J. de Decker, oudhoogleraar van de activistische universiteit te Gent, en door de Westvlaamse priester R. de Smet, die vanaf 1925 in Nederland verbleef. *Vlaanderen* koerste af op directe hereniging van Vlaanderen en Nederland en pretendeerde het hoogste geweten te zijn van de Vlaamse-nationalistische stroming. Haar grootnederlandse en anti-parlementaire ideologie was de enig juiste, en vriend en tegenstander werden vanuit deze ideologie voortdurend bekritiseerd[3].

3. A.W. Willemsen, *Het Vlaams-nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940* (Utrecht, 1969); H.J. Elias, *25 jaar Vlaamse Beweging 1914-1939* (Antwerpen, 1969); *Huldeboek Robrecht de Smet*, *1875-1937* (Tielt, 1967) waarin men talrijke gegevens kan vinden over het weekblad Vlaanderen; L. Buning, 'De eerste jaren van het weekblad "Vlaanderen" (1922-1925)', *Het Pennoen*, XXI (januari 1972) x, 9-11.

Geyl situeerde zich in de Vlaams-nationalistische stroming. Hij had contacten met grootnederlandse Nederlanders zoals F.C. Gerretson, J.S. Bartstra, W.J.L. van Es en A.J. van Vessem, verder met oud-activisten in Nederlandse 'ballingschap' als J. de Decker en L. Picard, en tenslotte met allerlei Vlaams-nationalisten, van wie tot 1925 A. Jacob en van dan af H. Vos, beiden oud-activisten, zijn belangrijkste correspondenten waren. Zijn briefwisseling met hen draaide in hoofdzaak rond twee problemen: de verhouding Nederland-België-Vlaanderen, en de interne tegenstellingen binnen het Vlaams-nationalisme, twee problemen die met elkaar verband hielden op het punt van de doelomschrijving en strategiebepaling van de Vlaamse Beweging zoals de nationalisten die zagen. De vraag naar de politieke stellingname van Geyl moet zich dan ook toespitsen op deze twee problemen: hoe zag hij de relatie Nederland-België-Vlaanderen en waar precies moet hij in de intern verdeelde Vlaams-nationalistische en grootnederlandse stroming gesitueerd worden?

Geyl zelf heeft die vraag echter ook al eens beantwoord. In diverse toespraken en artikels, waarin hij terugblikte op zijn vooroorlogse Vlaamse en grootnederlandse bedrijvigheid, schetste hij na 1945 zichzelf als iemand die zich tijdens het interbellum niet had laten meeslepen 'in de excessen van de doctrinairen en de extremisten'[4]. Integendeel:

> Ik was hardnekkiger in mijn uitvallen tegen de doctrinaire dwarshoofden van het weekblad *Vlaanderen* dan de parlementaire nationalisten zelf, dan Vos in 't bizonder, die er zijn schouders over ophaalde [aldus Geyl in 1958], maar ik mocht dan pal staan tegenover de naar mijn overtuiging valse consequenties, noch in Brussel, noch in Den Haag maakte men tussen gematigd of radicaal in de grootnederlandse beweging veel onderscheid[5].

Een zelfportret waarvan redelijkheid, gematigdheid maar ook vastberadenheid de hoofdtrekken vormen. Deze vastberaden gematigde Geyl had dikwijls Vos bekritiseerd om zijn 'zachtheid' in het bestrijden van *Vlaanderen*, 'dat wel degelijk zijn (d.i. Vos') positie ondermijnde'. Hij vroeg zich daarom ondermeer af of Vos wel 'voor politiek in de wieg was gelegd'[6].

Dit beeld van gematigdheid en redelijkheid dat Geyl van zichzelf ophing, en ook zijn oordeel over Vos, werd door Geyls leerling A.W. Willemsen in zijn proefschrift, en later in zijn herwerkte studie over het Vlaams-nationalisme, eenvoudig overgenomen, hoewel hij reeds bij zijn eerste redactie in 1958 de mening van Geyl

4. P. Geyl, *Noord en Zuid. Eenheid en tweeheid in de lage landen* (Utrecht, 1960) 10; *idem*, 'Levensverhaal', *Pennestrijd over staat en historie* (Groningen, 1971) 326.
5. *Idem*, 'Terugblik', *Studies en strijdschriften. Bundel aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Groningen, 1958) 497.
6. *Idem*, 'Herman Vos en zijn betekenis voor de Vlaamse Beweging (1952)', *Noord en Zuid*, 50.

had kunnen toetsen aan diens correspondentie[7]. Nu de briefwisseling wordt uitgegeven kan men ook weer in de inleiding, onder de gezamenlijke verantwoordelijkheid van Van Hees en Willemsen, lezen dat 'met name Vos, maar ook Geyl' door *Vlaanderen* aangevallen werden 'wegens hun gematigdheid', dat Geyl 'een politiek waarbij direct aangestuurd werd op een ontbinding van België met een daaropvolgende staatkundige vereniging van Nederland en Vlaanderen' van de hand wees en 'een federalistische hervorming van de Belgische staat in zijn ogen een zeer aanvaardbare eindoplossing was', en tenslotte dat Geyl 'regelmatig via gesprekken en brieven gepoogd (heeft) de onwrikbare anti-Belgische politiek en het rigide grootnederlandse stellingnemen' van het weekblad *Vlaanderen* te neutraliseren[8].

Wij kunnen nu onze vraagstelling verder toespitsen: was Geyl inderdaad, zoals hijzelf en de bewerkers van zijn correspondentieuitgave beweren, een gematigd grootnederlander, die onophoudelijk van leer trok tegen *Vlaanderen*, die het federalisme als eindoplossing zag en die enkel ijverde voor een culturele toenadering tussen Vlaanderen en Nederland? Was hij werkelijk bekommerd om de materiële en culturele ontplooiing van Vlaanderen? Waren Geyl en Vos in één adem te noemen gematigden, met als verschil dat eerstgenoemde het gevaar van *Vlaanderen* wel zag en de tweede niet? Mocht die tweede dan terecht door Geyl een 'in de politiek verdwaald geleerde' worden genoemd[9]? De briefwisseling kan het ons leren.

Geyl en Grootnederland

Als we Geyls uitspraken over België, Vlaanderen en Nederland op een rijtje zetten en aanvullen met zijn houding inzake het Belgisch-Nederlands verdrag, komen we tot een eerste typering van zijn optreden als 'grootnederlands politicus'.

Toen in april 1924 H. Borginon tijdens het grootnederlandse studentencongres te Leuven de vraag stelde of het einddoel van de Vlaamse Beweging niet moest zijn 'aanhechting bij Nederland', vond Geyl dat 'gevaarlijke taal'. Waarom? Omdat als de Vlaamse Beweging het karakter zou aannemen van een irredentistische beweging 'zij de publieke opinie zowel in Nederland als in Engeland tegen zich zou vinden'. Ook Frankrijk zou een woord meespreken. Strategisch dus een waagspel. Alleen 'als de scheuring van België veroorzaakt gaat worden door een internationale crisis', en ondertussen - voor de buitenwereld door de schuld van de Walen - het

7. Willemsen, *Vlaams-nationalisme, passim*. Men hoeft via het register slechts de passages over P. Geyl op te zoeken om te zien hoe deze geheel met Geyls zelfportret overeenstemmen.
8. Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 14, 16, 19.
9. P. Geyl, *Historicus in de tijd* (Utrecht, 1954) 149, geciteerd door Willemsen, *Vlaams-nationalisme*, 229; P. Geyl, 'Levensverhaal', 324.

federalisme al een feit was, zou de aanhechting gerealiseerd kunnen worden[10]. In september 1925 meldde Geyl aan A. Jacob dat hij bij J. de Decker het anti-Belgische karakter van de zelfbestuursgedachte had onderstreept, en had aangetoond hoe propaganda daarvoor een interventie van Frankrijk zou voorkomen, het odium op de Walen zou werpen, en 'de taak van de Engelse diplomatie oneindig zou vergemakkelijken'[11]. Een jaar later verheugde hij er zich tegenover A.J. van Vessem over dat 'er in de geestesstemming ook van de doorsnee on-grootnederlandse tegenstander (van het Belgisch-Nederlands verdrag) een element van argwaan in België zat'[12], en bezwoer hij W.J.L. van Es dat ijveren voor Grootnederland samenviel met ijveren voor het belang van Nederland, zonder zich om dat van België te bekommeren:

> Alsof er voor een grootnederlander en Hollander een tegenstelling bestond! Alsof wij niet overtuigd zijn dat wij als Hollanders grootnederlanders zijn moeten! Waarachtig daar had ik me net zo geërgerd aan Kernkamp die in *De Groene* onderscheid maakt tussen hen die om patriottische redenen tegen het verdrag zijn en hen die uit sympathie voor de activisten en argwaan tegen België tegen het verdrag zijn. Alsof wij niet uit patriottisme die sympathie en die argwaan voelen[13].

Uit Geyls houding inzake het Belgisch-Nederlands verdrag bleek inderdaad zijn Hollands patriottisme. Op 3 april 1925 waren de Belgische en Nederlandse regeringen het eindelijk eens geworden over een herziening van de verdragen van 1839 voorzover die betrekking hadden op het gebruik van de gemeenschappelijke waterwegen. Er werd bepaald dat de scheepvaart vrij zou zijn op alle waterwegen die België en Nederland doorkruisen of scheiden, evenals op de verbindingskanalen tussen de Schelde en het Rijnbekken; dat de Schelde voor altijd open zou blijven voor handelsschepen zonder enige heffing, en dat er een wederzijdse bijdrage zou worden geleverd voor onderhoud en exploitatie ervan; dat er gelijkheid en wederkerigheid zou bestaan voor wat betreft het recht op visvangst onder meer in de Zeeuwse wateren. Het verdrag hield drie belangrijke concessies in van Nederlandse zijde: een directe verbinding tussen Antwerpen en de Rijn zou worden tot stand gebracht door een kanaal dat doorheen Limburg zou lopen, verder zou er een kanaal worden aangelegd van Antwerpen naar de Moerdijk, en tenslotte was er het nieuwe Schelde-regime. Dit verdrag vloeide voort uit een campagne in België vlak na de oorlog waarbij eisen van gebiedsuitbreiding een belangrijke rol hadden gespeeld. De onderhandelingen waren medio 1920 stilgevallen, en konden pas met succes worden hervat toen in augustus 1924 de Belgische regering haar territoriale eisen liet rusten en aanstuurde op een economisch verdrag. Dat was voor de eco-

10. Brief van 27.4.1924 in Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 240-241.
11. Brief van 5.9.1925, *ibidem*, I, 270-271.
12. Brief van 6.11.1926, *ibidem*, I, 361.
13. Brief van 10.11.1926, *ibidem*, I, 366.

nomische ontwikkeling van Vlaanderen erg gunstig: niet alleen werden de mogelijkheden van Antwerpen sterk verruimd, maar ook die van de Gentse haven en van de Vlaamse vissersvloot[14].

Tegen het ontwerp-verdrag, dat nog in het parlement moest worden goedgekeurd, kwam in Nederland een anti-verdragbeweging op gang, die gedeeltelijk uit economische en gedeeltelijk uit patriottische overwegingen werd gemotiveerd. De grootnederlanders probeerden het Nederlands-nationalistische aspect meer op de voorgrond te brengen. Ook Geyl verklaarde zich in 1925 tegenover A.J. van Vessem, nationalistisch animator van de anti-verdragbeweging, een tegenstander van het verdrag, al vreesde hij wel dat de verwerping een negatieve weerslag zou hebben op de goede verstandhouding tussen grootnederlanders en Antwerpenaars. Maar de anti-verdragbeweging bood vooral de kans de Nederlandse opinie voor te lichten over 'de voordelen die ons van de gezindheid der Vlamingen te wachten staan'[15]. Geyl doelde hier kennelijk op het antibelgicisme van de Vlaams-nationalisten.

Weliswaar was hij er bang voor dat een al te duidelijk afficheren van de opvatting dat het grootnederlandse belang niets anders was dan het Nederlandse belang, de Vlamingen zou afschrikken en

> in brede kring in Vlaanderen de indruk [zou] wekken alsof de anti-verdragbeweging niets is dan Hollandse belangspolitiek en alsof Grootnederland niets is dan een huichelachtige leuze om die politiek te bemantelen... Uit grootnederlands oogpunt mogen wij [- aldus Geyl in 1926 aan Van Vessem -] er op aandringen dat Hollandse belangen gul en zonder vooroordeel in aanmerking genomen zullen worden... maar wij moeten daar telkens bijvoegen dat juist uit hoofde van ons stamgevoel, de belangen van een Vlaamse stad als Antwerpen ons na aan het hart liggen, en dat wij een regeling die Antwerpse haven- en handelskringen dierbaar is, niet aan louter locale Rotterdamse concurrentiepolitiek zullen opofferen[16].

Maar deze woorden waren voor Geyl toch niet meer dan een poging om de schijn te redden en de pil voor de Vlamingen te vergulden. Hij zorgde er zelf ijverig voor dat een voor Vlaanderen gunstig verdrag met grootnederlandse argumenten werd bestreden en, nadat het aanvankelijk in de Tweede Kamer was goedgekeurd, dat het in de Eerste Kamer werd verworpen. Hij had er zelfs een speciale reis van Londen naar Utrecht voor over om Gerretson stukken ter hand te stellen, waarmee in maart 1927 een perscampagne op touw werd gezet en politici werden beïnvloed, wat de uiteindelijke stoot heeft gegeven tot de verwerping van het verdrag[17]. Een jaar daarvoor had Geyl aan Van Vessem geschreven:

14. C.A. van der Klaauw, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België* (Leiden, 1953).
15. Brief van 22.9.1925, in Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 276.
16. Brief van 29.4.1926, *ibidem*, I, 327.
17. Brief van P. Geyl aan L. Picard op 13.3.1927, *ibidem*, I, 415-416, noot 1.

> Natuurlijk ken ik de redenering dat Vlaanderen zolang het bij België hoort, niet zonder gevaar versterkt kan worden, want dat België zich van alle voordelen z.g. aan, en in ieder geval ter wille van Vlaanderen toegestaan, tegen Nederland bedienen zal. Ik wil graag toegeven dat er in die redenering iets zit, maar kun jij je voorstellen dat zo'n opvatting... bij de Vlamingen zelf in goede aarde vallen zou[18].

Bij de Vlamingen natuurlijk niet, maar bij de 'grootnederlander' Geyl, op de eerste plaats patriot en daardoor anti-Belgicist blijkbaar wel.

Dat anti-Belgicisme ging op het einde van de jaren twintig zelfs Geyls criterium worden voor het trekken van scheidingslijnen tussen vriend en vijand. In 1929 deelde Geyl aan Vos mee dat L. Picard nu tot de vijand behoorde, omdat hij niet (meer) instemde met de vernietiging van de Belgische staat: 'Het politiek grootnederlands ideaal acht hij niet voorbarig, hij verwerpt het voorgoed, als revolutionair en doctrinair... Hij wil het niet, nu niet en nooit niet. Voor hem België, voor mij Nederland met zijn historische grenzen'. Ook de tactische bezwaren die hij in 1924 nog tegenover Borginon en De Decker liet gelden wogen nu minder zwaar:

> Als Vlaanderen binnen afzienbare tijd over zijn eigen lot beschikken kan, moet ik mijn Hollanders dan nog terughouden? Ik zal er niet aan denken. Ik vind het integendeel nu reeds mijn taak, en heb dat al lang gevonden, om de geesten op die gebeurlijkheid voor te bereiden. Ik vind niet, en noch Gerretson, noch Van Vessem vinden, dat het onze taak is, laat staan de taak van de Nederlandse staat om België te verscheuren. Maar de mogelijkheid heeft altijd bestaan, en schijnt in de laatste tijd veel naderbij te komen, dat België uit zichzelf uiteenvallen zou. Dan wordt het probleem van de verhouding tussen Nederland en Vlaanderen onmiddellijk gesteld, en dan bid ik dat er in Nederland een regering zijn moge die de moed zal hebben om door te tasten.

Voor het eerst zette Geyl hier ook uiteen hoe hij een samengaan van Vlaanderen en Nederland zag:

> Ik stel me voor dat een grootnederlandse federatie dan niet alleen een wens van de Vlaamse en Hollandse grootnederlanders zijn zal, van de katholieken bv., maar dat het uit Europees inzicht de beste, ja de enige oplossing zijn zou. Een Nederland om op te leunen, een Nederlandse regering om de Vlaamse zaak in de Europese raadkamer tegenover Frankrijk te verdedigen[19].

Natuurlijk was dit in grootnederlandse kringen nog niet de meest radicale taal. In oktober 1930 verdacht A. Loosjes Geyl er zelfs van het voortbestaan van België te willen. Geyl ontkende dit ten stelligste: de hereniging van Nederland en Vlaanderen

18. Brief van 29.4.1926, *ibidem*, I, 327-328.
19. Brief van 14.2.1929, *ibidem*, II, 169-170.

was de ideale oplossing want ‘België op zichzelf is niet iets mensenswaards’. En al ontwikkelde hij ook tegenover Loosjes zijn theorie van niet rechtstreeks werken om België te verscheuren uit vrees voor Europese rampen, maar wel via de om-

weg van zelfbestuur Vlaanderen rijp te maken voor aanhechting, hij maakte verder toch

> deze belangrijke overweging, die ik in 't openbaar met wat behoedzaamheid ontwikkelen zou, dat ik inderdaad geloof dat zelfbestuur door Vlaanderen onvermijdelijk tot een Belgische crisis leiden zou, dat het de zekerste weg is om tot een toestand te geraken, waarin Holland erkennen zou dat het handelen moest om niet met Vlaanderen te gronde te gaan, en de enige weg waarop de Belgische kwestie gesteld zou kunnen worden, zo dat zij Engeland niet tegen ons maken zou[20].

Ook aan J. Leuridan bevestigde Geyl dat 'het ideaal van herenigd Grootnederland het mijne is'. Maar dat kon nog niet onmiddellijk gerealiseerd worden: 'nu de opinie in Holland onvoorbereid, nu Vlaanderen ongeorganiseerd, en nu Frankrijk machtig is een poging tot onmiddellijke doorvoering van het grootnederlands ideaal ondernemen' zou enkel tot mislukking leiden. Nu moest gebeuren wat nu mogelijk was:

> de opinie in Holland genezen van de waan dat de Vlaamse kwestie ons niet aangaat, of ons alleen cultureel aangaat, en Vlaanderen binnen België een zo groot mogelijke mate van zelfbestuur bezorgen, waardoor het meer dan het in de huidige omstandigheden ooit zijn kan, meester over zijn lot zou worden en in geval van crisis misschien de afscheiding van Wallonië en aanhechting bij Noord-Nederland zou kunnen bewerkstelligen[21].

Geyl ageerde dus in de jaren twintig voor een zo groot mogelijke zelfstandigheid van Vlaanderen, als de meest strategische en enig mogelijke weg waarlangs uiteindelijk de aanhechting van Vlaanderen bij Nederland gerealiseerd zou kunnen worden. Voor Geyl was een federatieve omvorming van de Belgische staat zeker niet een aanvaardbare eindoplossing. Ze was enkel een eerste fase op weg naar Grootnederland, iets wat voor Geyl hetzelfde was als een groter Nederland. In doelstelling was Geyl radicaal; hij wist die doelstelling alleen maar handiger te verpakken dan andere radicalen. Dat blijkt ook uit zijn houding tegenover het weekblad *Vlaanderen*.

Geyl en 'Vlaanderen'

Geyls houding tegenover *Vlaanderen*, het emigrantenweekblad van oud-activist J. de Decker, werd gekenmerkt door een fundamentele instemming wat de doelstellingen betrof, versluierd door geregelde kritiek op het vlak van de strategie. In september 1925 deelde Geyl aan Jacob en Vos mee bewondering te hebben voor dat

20. Brief van 15.10.1930, *ibidem*, II, 331-332.
21. Brief van 13.10.1930, *ibidem*, II, 326-327.

blad, maar met De Decker van mening te verschillen over het uitdrukkelijk vooropstellen van een onmiddellijke politieke hereniging van Nederland en Vlaanderen[22]. Aan Van Vessem schreef hij het nog duidelijker:

> Dat is mijn bezwaar tegen hen [de redacteurs van *Vlaanderen*]: niet zozeer dat zij verder willen gaan dan jij of ik (ik neem die uitdrukking uit je brief over, maar willen zij dat werkelijk? Wil jij ook niet de vereniging van Nederland en Vlaanderen? Ik wel, alleen ik wil wachten op de mogelijkheden en met het hoofd niet tegen de muur lopen), niet zozeer omdat zij een tactiek voorstaan die mij slecht en roekeloos voorkomt, maar dat zij ieder die, van dezelfde beginselen uitgaande en met hetzelfde doel voor ogen, een andere tactiek durft voorstaan, uitmaken voor een neo-belgicist, voor een ontrouw nationalist... Ik zou het verdwijnen van *Vlaanderen* betreuren. Ik heb ondanks alles oprechte bewondering voor hun knapheid, ernst en toewijding[23].

Tegenover Vos bleef Geyl overigens zeer voorzichtig in zijn uitlatingen over *Vlaanderen*, nadat die in 1925 al had meegedeeld 'zich' helemaal niet meer te storen aan *Vlaanderen*, omdat 'het werkelijk soms te klinkklare onzin' was, wat ze schreven[24]. In zijn antwoord schreef Geyl het met hem 'in de hoofdzaken geheel eens te zijn'[25], maar toen Vos in zijn weekblad *De Ploeg* op de verdachtmakingen van *Vlaanderen* antwoordde ging dat Geyl toch wat te ver, en hij betreurde tegenover Vos en Jacob wat hij noemde 'de openlijke campagne van *De Ploeg* tegen *Vlaanderen*'[26]. Twee jaar later bekende hij: 'Waarachtig, ik ben soms geneigd geweest de laatste tijd om uit te roepen dat zij [de redacteurs van *Vlaanderen*] hun succes ten volle verdienden en ik zou er hun mee gelukwensen, als ik niet wist dat een beweging onder hun leiding in 't ijle werken zou'[27]. Maar in 1928 vond hij *Vlaanderen* een 'onnozel blaadje' en was hij het 'volkomen eens' met Vos dat hij er zich niet hoefde aan te storen[28].

Deze voorzichtige beoordeling in zijn brieven aan Vos, die duidelijk zijn afkeuring voor *Vlaanderen*, had laten blijken, contrasteerde wel enigszins met wat Geyl over het weekblad aan andere medestanders schreef. Aan Picard bijvoorbeeld verklaarde hij in 1927:

> Ik zie wel dat het met *Vlaanderen* tot een scheiding gekomen is, en wil me daarover tegenover de buitenwacht ook wel op beroepen, maar ik wil de scheiding beperken tot het hoogst noodzakelijke. Jij vergeet geloof ik dat die lui de grootnederlandse beweging op het ogenblik in handen hebben, een volledig afsnijden zou ons 'in the air' laten hangen[29].

22. Brieven van 5.9. en 15.9.1924, *ibidem*, I, 271, 273.
23. Brief van 22.9.1925, *ibidem*, I, 276-277.
24. Brief van 29.9.1925, *ibidem*, I, 281.
25. Brief van 30.9.1925, *ibidem*, I, 282.
26. Brieven van 14.10 en 29.10.1925, *ibidem*, I, 288, 290.
27. Brief van 11.5.1927, *ibidem*, I, 441.
28. Brieven van 12.12 en 19.12.1928, *ibidem*, II, 130, 136.
29. Brief van 8.6.1927, *ibidem*, I, 457.

Picard vond de grootnederlandse beweging onder een leiding als die van *Vlaanderen* volslagen waardeloos, en begreep niet hoe Geyl - zoals ook Gerretson - een standpunt kon innemen van 'ballast over boord gooien maar tegelijkertijd ook aan boord houden'[30]. Dat wordt alleen begrijpelijk als we aannemen wat Van Es aan Geyl schreef: 'Er is tussen de groep *Vlaanderen* en U een practisch verschil, maar niet een theoretisch verschil'[31]. Precieser omschreven wel een verschil van strategie maar niet van doelstelling. Dit blijkt ook uit zijn opmerkingen aan mw. J. de Groodt-Adant over mogelijk constructief werk met behulp van de meest radicale studenten, ondanks het 'ellendig destructieve doctrinarisme' van *Vlaanderen*, en uit zijn brief aan R. Oszwald, een Duitser die langs de kant stond van dat weekblad, waarin Geyl stelde: 'Eensgezindheid is van groter belang dan ooit. Het is een groot ongeluk dat het weekblad *Vlaanderen* allerlei verschillen omtrent kwesties die van veel later zorg zijn, allerlei bijna theologische disputen omtrent theoretische zuiverheid in de leer nooit heeft willen laten rusten' en hij voegde er aan toe dat de *Vlaanderen*-redactie slechts ten goede kon werken 'als zij zich wil aansluiten bij hen die het practisch werk van het nationalisme doen... Het is nog niet te laat voor *Vlaanderen* om een nieuw leven te beginnen'[32].

Pas in 1930 scheen het tot Vos door te dringen dat Geyl eigenlijk op een veel radicaler standpunt stond dan hij totdantoe aan hem had laten blijken. Wellicht werden zijn ogen ook geopend door de steun die Geyl in het conflict binnen het Vlaamsnationalistische kamp tussen Antwerpen en West-Vlaanderen in 1928-'29 aan deze laatste groep gaf. Dat was dan steun aan J. van Severen en W. Moens, over wie Geyl aan Gerretson had geschreven dat hoewel ze 'verschrikkelijk theoretisch, abstract en doctrinair' waren hun opvattingen over grootnederland toch ongeveer met de zijne overeenkwamen[33]. Vos verweet Geyl in het begin van 1930 dat hij door het doctrinarisme van *Vlaanderen* was aangetast, iets wat deze laatste natuurlijk ten stelligste ontkende: hij was er alleen maar tegen dat Vos ooit zou toegeven dat de Vlaamse realisaties ook maar iets te danken zouden hebben aan het optreden van de minimalisten[34]. In een volgende brief ging Geyl verder in dezelfde zin en waarschuwde Vos niet meer 'te remmen en te sussen', want dan zou 'er wel een ellendige stemming van geërgerde moedeloosheid in de gelederen komen'[35]. Vos antwoordde kordaat:

30. Brief van 9.6.1927, *ibidem*, I, 458.
31. Brief van 10.6.1927, *ibidem*, I, 459.
32. Brieven van 20.5 en 12.9.1928, *ibidem*, II, 16, 60.
33. Brief van 4.8.1929, *ibidem*, II, 230, 232. Merkwaardig is dat Geyl op 13.10.1928 aan de Antwerpenaar H. van Puymbrouck schreef dat Antwerpen nu maar toe moest geven, en dat hij op 28.5.1929 na de verkiezingsnederlaag van Van Severen aan Vos liet weten dat 'West-Vlaanderen nu wel een toontje lager zou zingen', *ibidem*, II, 84 en 184.
34. Brief van 3.3.1930, *ibidem*, II, 301, 302, noot 2.
35. Brief van 3.5.1930, *ibidem*, II, 305.

> Beste vriend, ik heb naar je waarschuwing geluisterd. Maar ditmaal, ik heb er rustig over nagedacht, moet ik je kritiek ter zijde leggen... Een zetbaas van een politieke strijdwijze die ik verkeerd zou vinden word ik niet. Mijn richting blijft tussen het demagogisch electoralisme en het onwezenlijke staatsfetichisme à la Maurras.

Waarop Geyl antwoordde: Ik wil niet dat je tegen je overtuiging in zou handelen. 'Neen, maar ik zou je overtuiging willen veranderen', en ik wil *Vlaanderen* of Van Severen niet tot voorbeeld stellen 'neen, maar ik wou dat jezelf deed wat die lui proberen maar nooit zullen kunnen'. Of anders gezegd: je moet nastreven wat *Vlaanderen* en Van Severen willen, want jij alleen kunt dat bereiken. En als dat tegen je overtuiging is, verander die dan maar even. Geyl gaf er al direct een paar politieke vuistregels bij: 'Van Cauwelaert heeft, of moet het voor jou hebben, altijd ongelijk. Zelfs als hij goed doet, doet hij het verkeerd'; en: 'Een kleine militante partij als de jouwe moet voortdurend op peil gehouden worden met een vertoon van stelligheid, van felheid, van anders willen dan de in hoogheid gezeten gematigden'[36].

Tegenover Leuridan deed Geyl er in oktober 1930 helemaal geen doekjes meer om:

> Ik beschouw mijzelf als een oprecht grootnederlander, en ik beschouw de extremisten van *Vlaanderen*, hoezeer ik hun onverstandige tactiek betreur, hoezeer hun strijdmethoden mij prikkelen in de grond als geestverwanten en medestanders, wat ik de rechte belgicisten niet doe[37].

En aan Loosjes verklaarde hij: een extremistische groep als *Vlaanderen* is wel nuttig,

> maar zij verminderen hun eigen nuttigheid aanmerkelijk door de fanatieke engheid van geest, door hun ketterjagerij, door hun onverdraagzaamheid jegens medestanders, en ook door de veelvuldigheid van hun vergissingen als het in polemieken aankomt op het weergeven van de opinie van de andere partij [maar toch:] ik beschouw in weerwil van alles De Decker als een medestander[38].

De strijdmethoden van *Vlaanderen* mochten Geyl dan al prikkelen, in november 1930 werd hij toch door een gelijkaardig romantisch fanatisme bevangen, toen hij Vos verweet het parlementaire spel te mak te hebben gespeeld. Deze had bij zijn aanval op de regeringsverklaring van Jaspar de gelegenheid moeten grijpen 'om het bankroet van het hele Belgische regiem met ronde woorden te verkondigen en om met fierheid te verklaren dat Vlaanderen weldra zijn lot in eigen handen nemen zal'. Geyl voegde er aan toe:

36. Brieven van 4.5 en 7.5.1930, *ibidem*, II, 306-308 en 309.
37. Brief van 13.10.1930, *ibidem*, II, 327.
38. Brief van 15.10.1930, *ibidem*, II, 333-334.

> Eigenlijk voor het eerst... voel ik nu, na lezing van deze slappe rede op een zo kritiek ogenblik, twijfel in mij oprijzen. Misschien hebben zij die je wantrouwen gelijk... dat je door gebrek aan doortastendheid en hevige overtuiging grote kansen voor de goede zaak zult gaan verbrodden - ik zou het niet meer durven ontkennen.

Vos bleef echter op zijn stuk en antwoordde rustig:

> Amice, on ne peut contenter tout le monde et son père... Ik geloof hier het juiste politieke inzicht getoond te hebben! Wij hebben op dit ogenblik *alles* te winnen door het parlementaire spel zo scherp mogelijk te spelen... Het federaal statuut? Wie deed het werk? Wie gaf er de inhoud aan, wie verdedigt het als puntje bij paaltje komt? Ik. Beste vriend, jij denkt nog steeds in de trant van *Vlaanderen*, dat wij met ons dozijn om vijf minuten na zessen het sein maar te geven hebben voor de grote branle-bas. Zo gaat het niet... Eerlijk gezegd: ik kan mijn lijn geen handbreed verleggen; ze is naar mijn inzicht de juiste[39].

Het behoeft ons na deze confrontatie in het geheel niet te verwonderen dat Geyl vijf maanden later aan H.J. Elias schreef dat 'Vos zover mogelijk naar de radicale vleugel' overkomen moest[40].

Besluit

Geyls actie voor de realisatie van Grootnederland in de jaren twintig was gericht op de aanhechting van Vlaanderen bij Nederland. Om dat doel te bereiken vond Geyl uit tactische overwegingen, vooral overwegingen van Europees evenwicht, een openlijke irredentistische beweging ongeschikt. Hij zag meer kans op succes via de omweg van zelfbestuur voor Vlaanderen, zodat hetzij bij een internationale crisis, hetzij bij toenemende interne spanning in België een aanhechting gemakkelijk door de Engelse en Nederlandse publieke opinie zou kunnen worden geaccepteerd, zonder dat die opinie in haar 'legitimiteitsdenken' zou geschokt zijn door een revolutionaire grootnederlandse beweging. Op die manier zou ook een directe interventie van Frankrijk in België worden vermeden. Uitgangspunt voor heel deze gedachtengang was Hollands patriottisme en anti-Belgicisme, een tweespan dat Geyl er toe bracht het Nederlandse belang te zien als het grootnederlandse belang, met verwaarlozing van de Vlaamse belangen: daarmee rekening houden zou in de gegeven structuur alleen betekenen België verstevigen, en dat was nadelig voor Nederland én voor Vlaanderen. Gematigd kan men deze radicale politiek alleen noemen op het vlak van de strategie, maar dan zou men haar beter typeren als tactisch, pragmatisch of opportunistisch.

39. Brieven van 20.11 en 21.11.1930, *ibidem*, II, 341-342 en 342-343.
40. Brief van 16.3.1931, *ibidem*, II, 364.

Onder de verschillende tendenties in het Vlaams-nationalisme van de jaren twintig nam Geyl een positie in die dicht stond bij die van het weekblad *Vlaanderen*. Principieel verschilde hij er niet van: hij had dezelfde doelstelling, maar hij stond wel een meer versluierende tactiek voor. Steeds heeft hij geprobeerd *Vlaanderen* van tactiek te doen veranderen en het nauwer te doen aansluiten bij de Vlaams-nationalistische acties in Vlaanderen. Tegelijk probeerde hij dat Vlaams-nationalisme zover mogelijk 'naar de radicale vleugel' te doen overkomen, zodat de eenheid tussen militanten in Vlaanderen, ex-activisten en Hollandse grootnederlanders bewaard zou blijven.

Hij maakte daarbij handig gebruik van zijn image van gematigdheid[41]. Naargelang de omstandigheden kon hij zich als meer radicaal of als meer gematigd voordoen, zodat iedereen de indruk kreeg dat hij aan hun kant stond. Vrij cynisch deed hij tegenover prof. H. van Werveke uit Gent, toen die geschreven had dat Geyl aanstuurde op de vorming van een grootnederlandse staat: hij ontkende het gewoon, en Van Werveke geloofde hem, of deed uit beleefdheid alsof[42]. Tijdens zijn verblijf in Vlaanderen in de zomer van 1929 kon Geyl wellicht ook door zijn image gemakkelijk met Vlamingen van allerlei richting in contact komen. Hij bracht hierover getrouw verslag uit aan J.S. Bartstra en deelde hem als zijn eigen indruk mee: 'ik voel me meer dan ooit de mentor van de Vlaams-nationalistische partij'[43].

Geyl twijfelde inderdaad niet aan de rol die hijzelf als mentor te spelen had; hij aarzelde daarom ook niet zijn mening omtrent bepaalde politiek-strategische problemen aan zijn correspondenten op dwingende toon voor te leggen. Al voegde hij er soms wel aan toe dat hij van zo ver de zaak misschien niet precies kon beoordelen, een oordeel had hij. Dat moest worden opgebouwd uit de gegevens die hij uit de brieven kon opdoen, maar over de onregelmatigheid van zijn correspondenten had hij nogal te klagen. Zo schreef hij in juni 1932 aan Vos: 'Waarachtig, je zou er de brui aan geven... of overlopen naar de andere partij. Ik heb in mijn geest telkens brieven aan Wies Moens en Van Severen lopen schrijven, dat ik me bij hen zou aansluiten als ze me beloofden regelmatig te corresponderen (ironie) want zonder correspondentie kan ik niet mee doen'[44]. Deze afhankelijkheid van de goodwill van correspondenten heeft er wellicht ook toe bijgedragen dat Geyl steeds zo diplomatiek te werk bleef gaan in zijn politieke adviezen. En dat hij steeds de 'juiste toon' probeerde te vinden die paste bij de geadresseerde van dat ogenblik. Al loopt er door zijn briefwisseling een rode draad - die we hierboven blootlegden - hij

41. 'Ik heb ontdekt dat ik een werkelijk verbazende reputatie van bezadigdheid en gematigdheid heb! Hoogst nuttig!'. Brief van Geyl aan Vos op 27.4.1929, *ibidem*, II, 179.
42. Brieven van 19.10 en 18.11.1931, *ibidem*, II, 388 en 394.
43. Brief van juli 1929 (dinsdag), *ibidem*, II, 208.
44. Brief van 24.6.1932, *ibidem*, II, 432. Hierbij valt op te merken dat Geyl het duo Moens-Van Severen inderdaad als 'de andere partij' is gaan beschouwen nadat zij Verdinaso hadden opgericht in oktober 1931. Zie ook de volgende alinea.

loopt telkens volgens een ander patroon. Dat maakte het voor de tijdgenoot erg moeilijk hem te ontdekken en het bezorgde Geyl zijn 'bezadigde reputatie'.

Terugblikkend op deze periode van de jaren twintig, heeft Geyl in zijn later leven ijverig verder gebouwd aan zijn image van gematigdheid. En misschien geloofde hij dat op de duur zelf wel een beetje, al bleef hij in zijn niet voor publicatie bestemde geschriften zich toch wel bewust van zijn 'eierdans in de jaren twintig'. In de jaren dertig werd hij inderdaad gematigder, en dat is al merkbaar in de brieven van 1931 en 1932, toen hij zag dat vele radicale grootnederlanders en Vlaams-nationalisten, die in het vorige decennium zijn politieke medestanders waren geweest, zich meer en meer bij de 'Nieuwe Orde'-richting aansloten. Misschien gingen toen zijn ogen open voor wat *Vlaanderen* werkelijk was geweest, en heeft hij - bewust of onbewust - de kloof tussen deze strekking en hemzelf zo groot mogelijk willen maken. Dat werd vergemakkelijkt doordat hij kon wijzen op zijn vriendschap met Vos, die steeds gematigd is gebleven, en op de aanvallen die *Vlaanderen* tegen bepaalde stellingnamen van hemzelf uitvoerde. Daarop heeft hij dan het beeld gebouwd van een Geyl, die het niet eens was met de 'valse consequenties' die *Vlaanderen* uit het grootnederlands ideaal trok, die daarom door *Vlaanderen* werd aangevallen, die heftiger tegen dat blad te keer ging dan H. Vos en die ten onrechte 'in Brussel en Den Haag' voor een radicaal werd aangezien.

De confrontatie met wat we uit Geyls briefwisseling konden opmaken levert een ander politiek portret op van Geyl: dat van een politiek 'eierdanser'. Misschien maakte men te Brussel te weinig onderscheid tussen gematigde en radicale grootnederlanders, maar had men het wel gedaan, dan zou Geyl nog in de laatste categorie terecht zijn gekomen. Want al verdedigde Geyl zich op een bepaald moment tegen de aanvallen in *Vlaanderen*, het was uitsluitend op tactische gronden: qua doelstelling bleef hij het - zoals hij vaak zelf bekende - met het blad eens. Hij beweerde in 1958 wel dat het blad 'valse consequenties' voorstond, maar in de jaren twintig stond hij die consequenties - vernietiging van België en aanhechting van Vlaanderen bij Nederland - ook voor. Hij was er alleen bang voor dat die consequenties niet bereikt zouden worden langs de ontactische wegen die *Vlaanderen* bewandelde. In dat licht is het enigszins ironisch dat Geyl nadien steeds weer verkondigd heeft dat Vos te weinig met *Vlaanderen* polemiseerde. Vos kraakte *Vlaanderen* in 1925 eens en voorgoed af in *De Ploeg*, tot groot ongenoegen van Geyl, en verspilde er dan geen woorden meer aan omdat het blad toch een andere doelstelling had dan hijzelf voorstond. Geyl daarentegen bleef regelmatig met *Vlaanderen* bezig omdat hij bleef hopen het blad te kunnen winnen voor een meer versluierde strategische aanpak. P. Geyl was in de jaren twintig niet de gematigd cultureel grootnederlander, die geschetst wordt in zijn voor publikatie bestemde herinneringen, hij was een radicaal, die met veel voorzichtige strategie - eierdansend - ijverde voor de realisatie van een politiek groot-Nederland.

Geyl als grootnederlander in de jaren twintig

A.W. Willemsen

Ik heb gemeend eerst mijn visie op Geyls evolutie als grootnederlander en de achtergrond daarvan in een samenhangende beschouwing te moeten geven (I) alvorens de uiteenzetting van Louis Vos van kritische kanttekeningen te voorzien (II).

I

Geyl was vóór de eerste wereldoorlog in contact gekomen met de Vlaamse Beweging en er sterk van onder de indruk geraakt. Zijn - Noordnederlands - nationalisme werd er door verruimd tot een grootnederlands nationalisme, zonder dat dit toen overigens leidde tot gevolgtrekkingen inzake de politieke verhouding tussen Nederland en België of Nederland en Vlaanderen. Pas na de oorlog engageerde hij zich werkelijk diep met de Vlaamse Beweging en wel vooral met haar radicale vleugel, het Vlaams-nationalisme. Het activisme had hij tijdens de oorlog onomwonden afgekeurd en ook later, toen hij er genuanceerder over oordeelde, zou hij het in feite alleen billijken als een onvermijdelijke reactie van Vlaamsgezinden op de Belgische omstandigheden.

Langs twee wegen raakte hij vanaf 1919 nauwer betrokken bij het radicale flamingantisme: door zijn grootnederlandse geschiedbeschouwing en door een weer aanknopen van de banden met enkele Vlaamse vrienden van vóór 1914, namelijk met Antoon Jacob, die wegens activisme in de gevangenis zat, met de oudstrijder Hendrik Borginon, die in 1919 volksvertegenwoordiger werd voor de Frontpartij (Borginon had hij overigens tijdens de oorlog enkele malen in Engeland ontmoet), met de in Nederland vertoevende oud-activist Leo Picard, alsook door een nauwe samenwerking met zijn Nederlandse vriend Gerretson, die tijdens de oorlog het activisme gesteund had. Na enkele jaren werkte hij vooral samen met Herman Vos, van 1925 tot 1932 de parlementaire leider van de Frontpartij, die in Vlaanderen zijn meest intieme vriend werd. De grootnederlandse geschiedbeschouwing, waarmee Geyl in 1920 in zijn *Holland and Belgium* voor het eerst voor het voetlicht trad, trok in de kring van radicaal flamingantische intellectuelen terstond de aandacht. Voor hen betekende deze historische conceptie een belangrijke ruggesteun in hun politieke verzet tegen een Belgisch natiebegrip, waarin voor een eigen Vlaamse na-

tionale identiteit en een eentalig Vlaanderen geen plaats was. Zoals bekend, werd dit natiebegrip van de Belgisch-nationalisten historisch geschraagd door de conceptie van Pirenne, dat er vanuit de middeleeuwen een Belgische natie was gegroeid en Vlaanderen sedertdien tweetalig was geweest.

In *Holland and Belgium* was er nog geen sprake van politieke gevolgtrekkingen uit de grootnederlandse geschiedbeschouwing, in de bundel *De Grootnederlandsche Gedachte*, die hij in 1925 publiceerde, schreef Geyl in de voorrede[1]: 'Ik wil dan ronduit verklaren, dat een Groot-Nederlandsche federatie mij de ideale oplossing lijkt. Om onze geestelijke atmospheer te zuiveren van Klein-Nederlandsche benepenheid en de Vlaamsche en Fransquillonse verbastering, zou een hereeniging zonder twijfel meer uitwerken dan een ontvoogding van Vlaanderen binnen het Belgische staatsverband'. Hij schreef echter in deze voorrede ook: 'Ik wil de Vlaamsche nationalisten waarschuwen, al was het alleen om de indruk die hun optreden zoowel in Engeland als in Nederland moet maken, zich niet tot een voorbarig verwerpen van de Belgische staat te laten drijven. De leus van decentralisatie, van Vlaamsch-Waalsche federatie geeft de beweging inhoud genoeg'. Deze citaten geven goed de positie weer, die Geyl ook in de latere jaren twintig en de beginjaren dertig innam. Wel bracht hij toen, in de fervente - politiek overigens nogal irreële - discussie die in Vlaams-nationalistische en grootnederlandse kring over dit onderwerp werd gevoerd, in zijn brieven aan medestanders wat meer nadrukkelijk de politieke vereniging van Nederland en Vlaanderen naar voren, zij het nooit zonder een voorbehoud als in het hierboven gegeven tweede citaat verwoord.

Niettemin, bij alle ondogmatische voorbehoud dat hij maakte, Geyl was sedert 1919 in enkele jaren duidelijk geëvolueerd naar radicalere opvattingen en hij kwam daar openlijk voor uit. Vrij belangrijke invloed onderging hij hierbij van Antoon Jacob (tot 1925), zoals hij later ook zelf zou getuigen[2], ook al verzette hij zich steeds tegen wat hij beschouwde als te rechtlijnig in het denken van zijn vriend. Deze persoonlijke beïnvloeding verklaart echter slechts voor een klein deel de evolutie van Geyls politieke opvattingen over de Vlaamse en grootnederlandse kwestie. Deze moeten vooral beschouwd worden in samenhang met de ontwikkeling van de Vlaamse Beweging, en dan vooral het Vlaams-nationalisme, waarmee hij zich geëngageerd had, in de jaren twintig en met het nationalistisch denken van zijn tijd in het algemeen. Met dit laatste waren Geyls ideeën over natievorming ten nauwste verbonden. En tenslotte werd zijn positie kiezen in de roerige en verdeelde Vlaamse en grootnederlandse beweging in belangrijke mate mede bepaald door de aard van zijn persoonlijkheid. Ik kom hierop nog terug.

1. De hiervolgende citaten komen voor in de 'inleiding' in P. van Hees en A.W. Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen. Uit het archief van prof. dr. P. Geyl. Brieven en notities*, I. *1911-1927* (Antwerpen, 1973) 17.
2. 'Terugblik', in P. Geyl, *Studies en strijdschriften* (Groningen, 1958) 495.

Het is opvallend, hoe vaak in de jaren twintig de overlevingskansen op korte of lange termijn van de Belgische staat in de discussie aan de orde werden gesteld of mede de achtergrond vormden van politieke debatten en agitatie. In Vlaams-nationalistische kring, waar men, in belangrijke mate als reactie op een fervent Belgisch-nationalisme, dat de Vlaamse Beweging de voet dwars zette, vrij snel in radicale richting evolueerde, sprak men bijzonder gemakkelijk - als we er nu op terugkijken - over het uiteindelijk verdwijnen van de staat België. Ook voorstanders van een federale herindeling van België waren veelal geneigd deze hervorming te zien, niet als een eindstadium, maar als een overgangsfase in een natuurlijke ontwikkeling naar een Europees statenbestel op ethnische grondslag, dat in 1918 nog maar gedeeltelijk en onvolmaakt zijn beslag had gekregen. Natuurlijk, de ontbinding van België zou gepaard gaan met een grote internationale crisis of er het gevolg van zijn. Vlaams-nationalisten, die genoegen namen met een Belgisch federalisme, motiveerden dit doorgaans - beducht als men in de eerste plaats was voor Franse expansiezucht - door te wijzen op het gevaar van zo'n internationale crisis. Zij achtten het overigens zeker niet uitgesloten, dat Grootnederland een uitkomst zou zijn van een Europese crisis, op het verloop waarvan men nauwelijks invloed zou kunnen uitoefenen. Borginon, bepaald geen Dietse scherpslijper, hield al in 1920 serieus rekening met de mogelijkheid van een uiteenvallen van België[3]. Geyl behoorde tot de Vlaams-nationalisten die oordeelden, dat men op het verloop van een dergelijke ontwikkeling maar weinig invloed zou kunnen uitoefenen. Voorzover hij zich met dit soort bespiegelingen bezig hield, was misschien wel zijn hoofdbekommernis, dat Nederland Vlaanderen zou afstoten, als de grootnederlandse kwestie onverhoeds in de internationale politiek aan de orde gesteld zou worden. Hij en ook anderen dachten overigens, dat de Walen, aangetrokken door Frankrijk, wel een beslissender rol zouden spelen, mede omdat de Franse politiek bij een crisis de primaire factor zou zijn.

Een minderheid, gegroepeerd rond het weekblad *Vlaanderen*, predikte sedert 1924 een integraal grootneerlandisme. Hierin werd elke Belgische omweg naar Grootnederland afgewezen en werden alle verwachtingen gebouwd op een rechtstreekse vernietiging van België als gevolg van een internationale crisis en een tweede activisme. Het enige waar het volgens het blad op aan kwam, was de geesten op zo'n tweede activisme voorbereiden, ze niet vertroebelen met allerlei belgicistische tussenoplossingen en een kleine vastberaden minderheid vormen, die klaar zou staan als het grote uur daar zou zijn. Dit integrale grootneerlandisme had omstreeks 1930 een vrij sterke greep op Vlaams-nationalistische jongeren, met name studenten. Het had het ook op Nederlandse studenten, die lid waren van het Dietsch Studentenverbond. Het DSV telde vrij wat aanhang aan de Nederlandse universiteiten; in 1929 had de grootste afdeling, die te Amsterdam, een kleine 400 leden.

3. Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 61, vlg.

Maar ook buiten Vlaams-nationalistische kring was er, naar het mij voorkomt, niet overal een werkelijk rotsvast vertrouwen in de intrinsieke kracht van de Belgische staat en in het samenbindende vermogen van het Belgisch nationaal besef. Onder de indruk van het activisme en de 'Flamenpolitik' had de Belgische regering nog in oktober 1918, in het zicht van de geallieerde eindoverwinning en hoewel ze wist dat de activisten slechts een kleine minderheid van de bevolking vormden, een afdoende oplossing van de Vlaamse kwestie - vervulling van het Vlaamsgezinde minimumprogramma - naast de invoering van het algemeen enkelvoudig kiesrecht beschouwd als het meest urgente naoorlogse politieke vraagstuk[4]. Weliswaar heeft de scherpe Belgisch-nationalistische reactie na 1918 ook maar enigszins bevredigende hervormingen op Vlaams gebied verhinderd, maar dit doet niets af aan het feit, dat toonaangevende Belgische staatslieden op het einde van de oorlog een toegeven aan de gematigde Vlaamsgezinden noodzakelijk oordeelden om de Belgische eenheid voor separatisme te behoeden. Tien jaar later, in 1928, achtte de katholieke, gematigd conservatieve eerste minister Jaspar de Vlaams-nationalistische agitatie zeer schadelijk voor de positie van België in het buitenland en begon hij mede daardoor - al vóór de Bormsverkiezing in december 1928 was het in de Kamer al eens geopperd - tot de overtuiging te komen, dat de Vlaamse kwestie ineens en in haar geheel opgelost moest worden in de richting van het minimumprogram[5].

Trouwens, ook de felle Belgisch-nationalisten, die ieder flamingantisme - ook het gematigde dat binnen de structuur van de Belgische eenheidsstaat een eentalig statuut voor Vlaanderen nastreefde - uitkreten voor separatisme en in de Vlaamse Beweging het grootste gevaar zagen, niet alleen voor hún conceptie van België, maar veelal ook voor het bestaan van België als zodanig, waren zij wel zo zeker van hun zaak? Het Belgisch-nationalisme had zijn aanhang grotendeels in de kringen van het francofone establishment. Ondanks deze gevestigde maatschappelijke positie proeft men soms iets krampachtigs in het zichzelf overschreeuwen van zijn aanhangers. Hun agitatie getuigde in elk geval niet van een rustig zelfvertrouwen in eigen kracht. Kortom, er werd, door Belgisch-nationalisten, maar ook door meer gematigde Belgische politici, nogal eens een - naar het ons nu toeschijnt - overdreven belang gehecht aan het gevaar dat de Vlaams-nationalistische minderheid opleverde voor de eenheid en zelfs het bestaan van België.

Als we tenslotte zien, hoe gematigde Vlaamsgezinden, de zogenaamde minimalisten, die de structuur van de Belgische eenheidsstaat niet wilden aantasten, hun op-

4. A.W. Willemsen, *Twintig eeuwen Vlaanderen*, V, *De Vlaamse beweging van 1914-1940* (Hasselt, 1975) 71-72, 76-77.
5. L. Wils, 'Bormsverkiezing en Compromis des Belges. Het aandeel van regerings- en oppositiepartijen in de taalwetgeving tussen beide wereldoorlogen', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) iii-iv, 291, 300-301.

vattingen soms verdedigden en spraken over België, dan kunnen we bij hen evenmin een rustig vertrouwen ontdekken in de stevigheid van de Belgische staat. Legio waren in deze kring uitlatingen, waarin federalisme bestreden werd, omdat dit het bestaan van de Belgische staat in gevaar zou brengen. Men wees dan soms op de mogelijkheid dat de Walen aansluiting bij Frankrijk zouden wensen. Opmerkelijk is, dat in het bekende Compromis des Belges, in maart 1929 door Vlaamse en Waalse socialisten over de taalkwestie gesloten, het enige argument, dat ten voordele van de Belgische staat naar voren werd gebracht, was dat België beschouwd moest worden als een Europese noodzakelijkheid. Huysmans, initiatiefnemer tot dit compromis, had dit al jarenlang verkondigd. August Vermeylen, senator voor de BWP, liet zich in dezelfde tijd tegenover Geyl als volgt uit: 'Wij gelooven allen in België met het verstand, met het hart heeft het niets te maken'[6]. De leider van de Vlaamsgezinden in de katholieke partij, Van Cauwelaert, die zich altijd hardnekkig tegen federalisme verzet heeft, herhaalde in spreekbeurten in 1929, toen de Vlaamse kwestie de Belgische politiek beheerste, enkele malen, dat hij bij een mogelijke tegenstelling tussen Vlaanderen en België 'Vlaanderen niet zou verlaten', een nogal wonderlijke verklaring, als men zoals Van Cauwelaert nooit een tegenstelling tussen 'België' en 'Vlaanderen' heeft willen zien, en zeker merkwaardig als een staaltje van de invloed van de gedachtensfeer, althans van het taalgebruik, van de antibelgicistische Vlaams-nationalisten. Het zijn allemaal voorbeelden van uitingen, die - wat voor belang men er ook aan mag hechten - toch zeker niet kunnen gelden als blijken van een rotsvast vertrouwen in de onaantastbaarheid van de Belgische staat.

Het voorgaande zegt natuurlijk nog betrekkelijk weinig over de stevigheid van het Belgische staatsbestel en van een Belgische nationale identiteit in de praktijk, over de krachtsverhoudingen die in werkelijkheid aan de politieke evolutie vorm hebben gegeven, maar het Belgische politieke klimaat werd er mede door bepaald en het maakt politieke attitudes, die ons nu vreemd aandoen, duidelijker.

Hoe is het te verklaren, dat in de politieke discussie onder Vlaamsgezinden of in de reactie op de Vlaamse Beweging van niet-Vlaamsgezinden de overlevingskansen van de Belgische staat zo gemakkelijk aan de orde kwamen of op de achtergrond meespeelden? Naar mijn mening vloeide dit vooral voort uit de ontwikkeling van het nationalisme in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw en de indruk, die dit op de geesten gemaakt had. Zoals bekend, kunnen we in de negentiende eeuw twee hoofdtypes in de nationalistische ideologie onderscheiden, het Duitse, waarin de nadruk valt op de taalfactor als het samenbindende element bij uitstek voor natievorming, en het Franse, waarin de staat, een gemeenschappelijke geschiedenis en, ongeacht ethnische afkomst, de wil om deel uit te maken van de natie en de staat centraal staan. (Ik besef dat ik hier een ietwat vereenvoudigd beeld

6. Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, II, 173.

heb gegeven.) Het Duitse type van nationalisme had, zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw, de grootste invloed uitgeoefend, met de eenwording van Duitsland en Italië, met de nationale bewustwording in Europa van taalgroepen, die met steeds meer nadruk een eigen staat waren gaan eisen. Het werd als een ideologisch instrument gebruikt door beide kampen in de eerste wereldoorlog om oorlogsdoeleinden te rechtvaardigen (door de Duitsers met hun 'Flamenpolitik' en hun Poolse politiek, door de geallieerden met de proclamatie van het principe van het zelfbeschikkingsrecht der naties). De uitkomst van de oorlog scheen, vooral door de ontbinding van het multinationale Oostenrijk-Hongarije, de zegepraal van het ethnische nationaliteitenprincipe te brengen, als men tenminste niet al te veel lette op details van taalminderheden in diverse staten. Er is hier een zekere paradox: de geallieerde overwinning, mede die van Frankrijk, betekende in centraal Europa de zegepraal van het Duitse type van nationalisme. In Groot-Brittannië - in het kamp van de overwinnaars! - was er voorts de Ierse kwestie (waarin weliswaar het taalaspect secundair was), met als misschien de meest in het oog springende karakteristiek, dat een kleine radicale minderheid, enkele jaren nadat ze grondig verslagen scheen (de Paasopstand van 1916), het politieke toneel in Ierland beheerste. Ook dit trok natuurlijk de aandacht in België, niet alleen in radicaal-flamingantische kring, waar, vooral door katholieke Vlaams-nationalisten, werd gedweept met Sinn Fein. Kortom, het leek erop, alsof het nationalisme van volken - doorgaans ethnische entiteiten met een eigen taal - die in multinationale staten leefden, onstuitbaar was. Mijns inziens verklaart dat vooral de attitudes, waarvan in het voorgaande sprake is geweest.

De radicalisering van het Vlaams-nationalisme vond haar oorzaak in de eerste plaats in intern-Belgische omstandigheden, namelijk het uitblijven van een ook maar enigszins bevredigende taalwetgeving, het zich manifesteren van een rabiaat, Fransgezind Belgisch-nationalisme en het feit, dat de flaminganten zich bedreigd voelden door een huns inziens te nauwe alliantie met Frankrijk die men belichaamd zag in het Frans-Belgisch militair accoord van 1920 - met daarnaast als, overigens secundaire, factor het drijven van een kleine groep uitgeweken, verbitterde oudactivisten -, maar de wijze waarop deze radicalisering vorm kreeg werd in grote mate beïnvloed door wat in Europees verband gezien een niet te stuiten evolutie scheen: een natie- en staatsvorming op vooral ethnische grondslag. Ik ben geneigd hierin de grondoorzaak te zien van het feit, dat het politieke grootneerlandisme zo snel en gemakkelijk een niet onbelangrijk deel van het Vlaams-nationalisme in zijn greep kreeg. In de Belgische nationaliteitenkwestie, zoals die zich na de tweede wereldoorlog ontwikkelde, waren de tegenstellingen minstens even groot en tot vóór een aantal jaren zeker ook de politieke frustraties in het Vlaams-nationalistische kamp, maar het bestaan van de Belgische staat kwam niet in het geding en een politiek grootneerlandisme als in de jaren twintig en dertig is een volkomen onbe-

duidend randverschijnsel gebleven. De verklaring hiervan kan onmogelijk zijn, dat meneer X of groep Y zo veel verstandiger waren dan hun geestverwanten van een vroegere generatie, maar alleen - of althans overwegend - dat de Europese context nu geheel anders is geworden.

Zoals ik al opgemerkt heb, moeten we Geyls denken en handelen als grootnederlander beschouwen in directe relatie tot de ontwikkeling van het Vlaams-nationalisme, waarmee hij zich zo sterk engageerde. Dat geldt ook voor zijn denken over het proces van natievorming in de geschiedenis. Dit werd onmiskenbaar beïnvloed door het standpunt dat hij tegenover de oplossing van het Vlaamse vraagstuk innam. Daar komt bij, dat de inhoud van zijn nationalisme - hoe kon het anders - evenzeer als dat van zijn tijdgenoten bepaald werd door wat de belangrijkste tendentie in het nationalisme in Europa leek te zijn. In een lezing, die hij in 1923 hield, 'De Klein-Nederlandse traditie in onze historiografie'[7], ging hij uit van de zes elementen, die Renan opsomt als factoren voor natievorming: ras, taal, godsdienst, geografische omstandigheden, economische belangen en een gemeenschappelijke geschiedenis (deze laatste was voor Renan de belangrijkste). Geyl meende, dat geen van deze factoren voor alle eeuwen gold. 'Godsdienst bijvoorbeeld is van oneindig minder belang geworden als natievormende factor dan eenmaal het geval was. Taalgemeenschap en geografisch verband zijn, naar het mij wil voorkomen, de twee factoren die gemeenlijk de doorslag gegeven hebben en nog geven'. En wat verder: 'De factor van taaleenheid doet zich op den duur meer en meer gelden en de naties breiden zich meer en meer uit over heel hun taalgebied'.

Gezien de context van de evolutie van het Vlaams-nationalisme, gezien de betekenis, die hij aan de Vlaamse Beweging toekende - dit al vóór 1914 - voor een verruiming van het Noordnederlands nationaal besef ('om onze atmospheer te zuiveren van Klein-Nederlandsche benepenheid'), en gezien zijn eigen denken over het proces van natievorming, zou het verwonderlijk geweest zijn, als Geyl zich nooit zou hebben bezig gehouden met de vraag van een politieke vereniging van Nederland en Vlaanderen, als hij nooit gedroomd zou hebben van een grootnederlandse staat. Maar - een onbevooroordeeld lezen van zijn briefwisseling laat toch moeilijk een andere conclusie toe - Geyls politieke denken en handelen in deze tijd werden niet beheerst door het streven naar een staatkundige vereniging van Noord en Zuid, door een theoretisch einddoel in de verte. Integendeel, de rode draad, die door al zijn publikaties en correspondentie in deze jaren heenloopt, is dat hij streefde naar wat hij beschouwde als een realistische grootnederlandse politiek, afgestemd op de mogelijkheden die de omstandigheden van toen boden en zoveel mogelijk gericht op directe, concrete resultaten, en dat hij zich keerde tegen constructies, waarin het verband met de politieke werkelijkheid zoek was. Het was

7. Onder andere herdrukt in P. Geyl, *Noord en Zuid. Eenheid en tweeheid in de lage landen* (Utrecht-Antwerpen, 1960) 60 vlg.

meer dan een kwestie van taktiek, wat hem plaatste tegenover de integrale grootnederlanders van het weekblad *Vlaanderen*. Tussen zijn denkwereld en die van het integrale grootneerlandisme lag in wezen een onoverbrugbare kloof, ook al werd hij wel eens bekoord door het radicalisme en vooral door de dadendrang van de *Vlaanderen*mensen. Geyl wenste geen blauwdrukken voor een verre toekomst te vervaardigen. Dat hield in, dat hij naar twee richtingen stelling koos: tegen de integrale Grootnederlanders, maar ook tegen hen die de Belgische staat als een gegeven voor de eeuwigheid beschouwden. Men leze bijvoorbeeld wat hij schreef in een brief aan Leo Picard van 8 juni 1927:

> Colijn schreef mij juist, naar aanleiding van mijn nota, dat wij België als 'een onherroepelijk feit' moesten aanvaarden en ik heb hem met eenige scherpte geantwoord dat 'een feit' genoeg moest zijn. Verder laat ik mij niet drijven, evenmin als ik me tot een revolutionair anti-B. politiek laat drijven[8].

Uitlatingen van Geyl, die, als men ze geïsoleerd leest, lijken te wijzen op een grootnederlands radicalisme verwant aan dat van *Vlaanderen*, moeten altijd beschouwd worden in hun context. Als hij zich in zijn brieven aan medestanders uitte in radicaal-grootnederlandse zin en over de *Vlaanderen*richting sprak als bondgenoten, dan was dit vaak wanneer hij, ongeduldig man als hij was, zich ergerde aan wat hij zag als een gebrek aan daadkracht bij de meer gematigde Vlaams-nationalisten, met name zijn vriend Herman Vos (en soms ook wanneer zijn correspondenten niet vlug genoeg antwoordden op zijn brieven - gelukkig waren integrale grootnederlanders al evenmin stipt in dit opzicht). Geyl spoorde omstreeks 1930 Vos aan tot een meer steile houding, niet in de grootnederlandse politiek, maar wel in de tegenstelling tot de minimalisten, als zijnde de beste taktiek voor de Vlaams-nationalisten om het federalisme in de Belgische politiek tot een werkelijk punt van discussie te maken. Het Federaal Statuut, dat Vos in 1930/31 samen met hem ontwierp, was bedoeld om deze discussie te concretiseren (hoewel het door de onenigheid in het Vlaams-nationalistische kamp niet aan dit doel beantwoord heeft). Geyls bijdrage aan dit ontwerp - als constitutie overigens nogal irreëel, vooral omdat het vraagstuk Brussel 'opgelost' werd door de agglomeratie zonder meer bij Vlaanderen in te lijven - heeft het ongetwijfeld radicaler gemaakt, al geloofde hij zelf geen moment dat het in deze vorm in de praktijk verwezenlijkt zou kunnen worden. Zijn optreden in deze werd beïnvloed door een te rooskleurige kijk op de vooruitzichten van het Vlaams-nationalisme[9]. Dit neemt niet weg, dat zijn streven onveranderd gericht bleef op een zo realistisch mogelijk beleid, dat afgestemd moest

8. Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 457.
9. A.W. Willemsen, *Het Vlaams-nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940* (Utrecht, 1969) 288.

zijn op de mogelijkheden, die de Belgische politieke omstandigheden van het ogenblik boden.

Willen we een juist begrip krijgen van Geyls handelen, zowel met betrekking tot Grootnederland als inzake het Vlaams-nationalistische optreden in de dagelijkse praktijk van de Belgische politiek, dan ligt de sleutel hiervoor mede, zoals al even aangeduid, in de aard van zijn persoonlijkheid. Naar aanleiding van de publikatie van het eerste deel van *Geyl en Vlaanderen* heeft Boogman gewezen[10.] op de opmerkelijke dualiteit van Geyls persoonlijkheid:

> Ik wil u wel bekennen dat het meest bijzondere, het meest unieke van de mens en de historikus Geyl voor mij gelegen is in dat merkwaardige spanningsveld, in die curieze polariteit tussen enerzijds zijn aktivistische strijdbaarheid en dadendrang en anderzijds de onmiskenbaar konservatieve trekken van zijn persoonlijkheid.

Een conservatief is niet iemand, die alleen maar behoudzuchtig is, maar, om Boogman nogmaals te citeren: In tegenstelling tot de progressieve revolutionair

> zal de konservatief, met name de reformistische konservatief, de werkelijkheid, bij alle kritiek die hij er vaak op heeft, in de regel toch niet geheel verwerpen omdat hij haar beschouwt als een ontwikkelingsketen.

Een conservatief heeft een afkeer van het bouwen van abstracte systemen. Boogman illustreert het conservatisme in Geyls persoonlijkheid aan de hand van enkele van zijn uitlatingen in brieven aan Jacob en Borginon, waarin hij zich afkerig betoont van abstracte denkbeelden en rechtlijnig handelen in de praktische politiek. Nog sprekender komt dit reformistisch conservatisme - naast tegelijkertijd de activistische dadendrang - te voorschijn in Geyls praktische politieke handelen. Bij alle discussies over federalisme en Grootnederland in zijn correspondentie, zien we dat hij bijzonder groot gewicht hechtte aan kleine blijken van daadwerkelijke verbetering, of mogelijkheden tot verbetering, van de Vlaamse positie in het Belgische bestel.

Het meest opmerkelijke in dit opzicht was misschien wel zijn houding tegenover de wet-Nolf, de curieuze tussenoplossing, die in 1923 tot stand kwam met betrekking tot de vernederlandsing van de Gentse universiteit (een dubbel stelsel: een Nederlandse afdeling, waarin de colleges voor twee derde in het Nederlands en voor één derde in het Frans gegeven werden, en een Franse afdeling, waarin de verhouding juist omgekeerd was). Dit stelsel nu - de 'Nolfbarak' - werd door al zijn Vlaams-nationalistische vrienden, ook de gematigde, uitermate scherp bestreden. Men wilde er niet aan meewerken om het te laten functioneren. De flamingantische studenten hadden, met prof. Frans Daels, hoogleraar in de medicijnen te Gent, als

10. J.C. Boogman, 'De historikus Pieter Geyl: aktivistisch strijder en reformistisch konservatief', *Ons Erfdeel*, XVI (nov.-dec. 1973) v, 54 vlg.

mentor, de boycot uitgeroepen tegen de Nederlandse afdeling. Daels was in de bebeginjaren twintig de voorzitter geweest van de 'Commissie ter vervlaamsching van de Gentsche Hoogeschool', in welke commissie alle Vlaamsgezinde stromingen vertegenwoordigd waren. Hij had in 1922, toen het oorspronkelijke, later door de senaat verworpen, ontwerp van Van Cauwelaert in de Kamerbehandeling al wat afgezwakt was, de Vlaams-nationalistische volksvertegenwoordigers bezworen er niet tegen te stemmen[11]. Daels nam in de jaren twintig politiek min of meer een tussenpositie in tussen de Frontpartij en de Vlaamsgezinde vleugel in de katholieke partij. Geyl nu had met de boycot geen vrede. Hij meende dat men een positief gebruik moest maken van de wet, in afwachting van een betere. In de zomer van 1926 - in deze jaren voerde hij óók discussie over politiek Grootnederland als einddoel van de strijd - drong hij er bij de Vlaams-nationalisten op aan, binnenskamers, een einde te maken aan de boycot en kon hij er door zijn vrienden maar met moeite van weerhouden worden openlijk voor zijn standpunt actie te voeren. Hij sprak uitvoerig over mogelijke compromisoplossingen voor de kwestie Gent met Huysmans, toen minister van Kunsten en Wetenschappen. In de lange brief, waarin hij op 25 augustus 1926 aan Vos verslag deed van gesprekken met Daels en Huysmans over dit onderwerp, schreef hij aan het slot:

> Ik ben na gesprekken met veel en velerlei menschen meer dan ooit overtuigd dat de vloek v.d. beweging de waan is dat er tusschen constructieve, reformatorische politiek en radicale beginselpolitiek een tegenstelling zou bestaan. Verzoening van die twee, zonder verwatering van het laatste, maar met gestadige aandacht voor het eerste, dat is, zou ik zeggen, de groote behoefte van het oogenblik. Dat kan niet dikwijls en niet duidelijk genoeg worden uitgesproken[12].

Om terug te keren tot Geyls grootnederlandse politiek, hij wilde in de eerste plaats praktische politiek bedrijven. Hij besteedde veel energie aan het bevorderen van het culturele verkeer tussen Noord en Zuid, in de vorm van lezingen over wetenschappelijke en andere onderwerpen. De gelegenheid tot daadwerkelijke politiek werd vooral geboden bij het vraagstuk van het Nederlands-Belgisch verdrag. Zoals bekend, werd dit verdrag door de Nederlandse Tweede Kamer in 1926 met een kleine meerderheid aangenomen, maar door de Eerste Kamer in 1927 met grote meerderheid verworpen. De oppositie in Nederland tegen het verdrag was vooral gericht tegen het Moerdijkkanaal, maar na de aanvaarding ervan door de Tweede Kamer werd de campagne ertegen in het bijzonder toegespitst op de zogenaamde Scheldereserve, een restant van de territoriale en soevereiniteitseisen die België vlak na de eerste wereldoorlog gesteld had. Vooral van bepaalde grootnederlandse zijde werd dit in de verdragtekst nogal verdoezelde aspect - met name de vraag of Bel-

11. H.J. Elias, *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging*, *1914-1939*, II, (Antwerpen, 1969) 96.
12. Van Hees en Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 350.

gische oorlogsschepen in oorlogstijd zonder toestemming naar Antwerpen mochten varen - scherp naar voren gehaald. Geyl nu, oprecht bekommerd als hij was om de Vlaamse, vooral Antwerpse economische belangen en ook in het besef, dat verwerping schadelijk kon zijn voor de betrekkingen tussen Nederland en Vlaanderen, had lang geaarzeld, welk standpunt hij tegenover het verdrag zou innemen. Hij ging mee met de oppositie, maar alleen omdat er uitzicht was op een alternatief, waarin aan de Antwerpse behoefte aan een betere Schelde-Rijnverbinding tegemoet gekomen kon worden. Na de verwerping van het verdrag heeft hij zich hiervoor met Vos en ook Gerretson jarenlang uitermate ingespannen. Voor een alternatieve, zuiver economische overeenkomst hadden ze hun hoop vooral gevestigd op de voorman van de antirevolutionaire partij, Colijn, die in de Nederlandse politiek ook toen al een sleutelpositie innam en die tijdens het debat in de Eerste Kamer had verklaard voorstander van een dergelijk alternatief te zijn. Geyl had hierover veel contact met Colijn, die de poging steunde van enkele grootnederlanders een nieuwe Schelde-Rijnverbinding aanvaard te krijgen (plan Van Konijnenburg). Een taktisch oogmerk van Geyl en Vos was natuurlijk ook triomfantelijk aan te tonen, dat zij, de grootnederlanders en Vlaams-nationalisten, beter de Vlaamse economische belangen wisten te bevorderen dan de Belgische regering en in haar voetspoor de minimalisten. De poging, die aanvankelijk vrij goede perspectieven scheen te hebben, is uiteindelijk op niets uitgelopen, maar de mogelijkheden, die hier lagen tot een daadwerkelijke grootnederlandse politiek, gericht op onmiddellijke doeleinden, heeft Geyl gretig aangegrepen. Hij heeft hierin stug volgehouden tot in 1932, toen de kansen voor een alternatief defin itief van de baan raakten, tegenover zijn Noordnederlandse geestverwanten erop hamerende, dat men de zaak niet uit de gezichtshoek van Hollands eigenbelang mocht bekijken[13].

In zijn oorsprong sproot Geyls grootneerlandisme voort uit een onvrede met het in zichzelf besloten Noordnederlands natiebesef. Hij verwachtte, al vanaf 1911, van Vlaanderen een verruiming van het in zijn ogen enghartige ‘kleinnederlandse’ nationalisme in het Noorden. Zijn engagement met de Vlaamse Beweging en meer in het bijzonder het Vlaams-nationalisme werd ongelooflijk intens, zo intens, dat de Vlaamse factor in de jaren twintig en beginjaren dertig het zwaarstwegende element werd in zijn Nederlands nationalisme, zoals dat een neerslag vond in zijn politieke handelen. Als geen van de andere grootnederlandsgezinden uit het Noorden had hij een directe bemoeienis met interne ontwikkelingen in de Vlaamse Beweging. Hij was de vertrouwensman van veel Vlaams-nationalisten. Herman Vos werkte met hem, ook in intern-Vlaamse aangelegenheden, nauwer samen dan met wie ook van zijn partijgenoten. Geyl, ambitieus en bewust van zijn eigenwaarde, wilde zich uitdrukkelijk laten gelden en hij bestookte zijn Vlaamse vrienden met zijn op-

13. Zie onder andere een verslag van een bij eenkomst in Breda in een brief aan Vos van 18 april 1932, *ibidem*, II, 423 vlg.

vattingen. Hoezeer hij er soms toe verleid werd zijn eigen visie op bepaalde intern-Vlaamse zaken door te drukken, hebben we gezien in zijn aandringen, dat nog maar net achter de schermen bleef, op opheffing van de boycotactie tegen de 'Nolfbarak'. Het opmerkelijke is, dat hem bijna nooit verweten werd, dat hij zich bemoeide met zaken, waar hij zich als 'Hollander' maar beter buiten kon houden, een verwijt dat Nederlanders zich in Vlaanderen nog wel eens op de hals halen (iets in die richting vinden we in een brief van Borginon van 30 april 1926[14.] naar aanleiding van Geyls antiboycotactie). Ook dat wijst erop, dat zijn engagement met de Vlaamse Beweging niet vertroebeld werd door een patriotisme, waarin 'Hollandse' belangen primeerden.

In de bontgeschakeerde Vlaams-nationalistische en grootnederlandse beweging behoorde Geyl tot de gematigde richting. Uitlatingen over de wenselijkheid van een politiek Grootnederland in de toekomst doen daar niets van af. Die waren normaal in de radicaal-flamingantische kringen, waartoe hij behoorde. Geyl liet echter niet af hardnekkig het in zijn ogen irreële en gevaarlijke integrale grootneerlandisme te bestrijden, des te hardnekkiger toen de invloed van deze richting op het Vlaams-nationalisme steeds groter leek te worden. Hij was ongetwijfeld een radicaal flamingant en grootnederlander vergeleken bij bijvoorbeeld iemand als Frans van Cauwelaert, die zelf overigens nog op 19 februari 1928 door het Brusselse liberale dagblad *La Dernière Heure* voor een 'démagogue chrétien' werd uitgemaakt. We moeten Geyls denken en handelen echter situeren in de context van het Vlaamsnationalisme van die jaren, willen we ze recht doen.

II

Het artikel van Louis Vos, 'De eierdans van P. Geyl', is een weinig bevredigende bijdrage tot onze kennis van de Vlaamse en grootnederlandse beweging in de jaren twintig en nog minder van de rol, die Geyl daarin speelde. Het beeld dat hij van Geyls opvattingen en daden geeft, is een karikatuur van wat een werkelijke 'analyse' van Geyls briefwisseling zou moeten opleveren. Het stuk is opgebouwd uit voor het merendeel uit hun verband gerukte citaten. Er wordt hier en daar 'hineininterpretiert', dat het een lieve lust is. Het artikel getuigt evenmin van een diepgaand inzicht in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging in de jaren twintig. Laten we enkele punten van deze 'analyse' eens wat nader onder de loupe nemen.

Vos citeert geen enkele maal een publikatie van Geyl uit de jaren twintig en dertig. Daardoor wordt de indruk gewekt, dat Geyl zich alleen in brieven aan medestanders en niet in het openbaar uitliet over de wenselijkheid van een politiek Groot-

14. *Ibidem*, I, 330.

nederland. Vos suggereert, dat Geyl zijn opvattingen voor de buitenwereld verdoezelde (zie daarentegen het citaat uit *De Groot-Nederlandsche Gedachte*, dat ik hierboven weergegeven heb). Nogal bont maakt hij het in dit opzicht, als hij Geyls correspondentie in 1931 met Van Werveke (zie blz. 456) interpreteert, terwijl Geyl nota bene in zijn brief aan Van Werveke van 29 oktober 1931 de door Vos geparafraseerde zinsnede 'Waar hebt U van mij ooit kunnen lezen dat "mijn politieke opvattingen aansturen op de vorming van een Gr.-N. staat"?' onmiddellijk laat volgen door: 'Ik heb zeker meer dan eens gezegd dat zoo'n staat de ideale oplossing zijn zou'.

De brief van 27.4.1924 (447) aan Borginon: De samenvatting laat alle nuancering in Geyls betoog verloren gaan, maar goed, dat is nu eenmaal grotendeels onvermijdelijk in samenvattingen. Deze brief geeft echter uitvoerig weer, hoe Geyl - ook in later jaren - tegenover politiek Grootnederland stond. Daarom had juist deze brief wel uitvoeriger geciteerd mogen worden. De kern van heel Geyls denken, in al de komende jaren bepalend voor zijn politieke handelen, vinden we vlak na de aanhef:

> Ongetwijfeld, dát behoeft niemand onder stoelen of banken te steken, een Groot-Nederlandsche staat totaan de taalgrens, dat zou de ideale solutie zijn. Maar ideale soluties zijn niet altijd die waarvan men een practisch politiek program kan maken. Voor het practische politieke program moet je rekening houden met onverzettelijkheden en onveranderlijkheden, die je in je ideale wereld zoudt wegcijferen.

Zoals Vos deze brief samenvat, bovendien in de context van zijn verdere betoog, krijgt men van Geyl het beeld van iemand, die alleen maar uit politiek-opportunistische of taktische redenen niet voor zijn eigenlijke doelstellingen wilde uitkomen, terwijl het hier gaat om het wezen van zijn denken en handelen, namelijk zijn afwijzen van alle abstracte en rechtlijnige constructies in de politiek.

De volgende brief, die van 5.9.1925 aan Jacob (448): Hier is sprake van een werkelijk kras staaltje van citeren buiten de context. Vos vermeldt alleen maar dat Geyl bij De Decker het anti-belgische karakter van de zelfbestuursgedachte had onderstreept. De brief in zijn geheel is echter de weergave van een zeer scherpe discussie met De Decker, de belangrijkste redacteur van het integraal-grootnederlandse weekblad *Vlaanderen*, waarin Geyl zijn opponent probeerde af te brengen van zijn extreme stellingen in een poging een verzoening met gematigder nationalisten te verwezenlijken. De door Vos - met weglating van alle nuance - geparafraseerde uitspraak is één onderdeeltje van de discussie ('Of ik al betoogde dat de zelfbestuursgedachte in de practijk evenzeer anti-Belgisch kan worden opgevat... niets hielp'.).

De aanhaling uit de brief van 6.11.1925 aan Van Vessem (448) is ook weer volkomen uit zijn verband gerukt. De brief in zijn geheel is een pleidooi voor een grootnederlands beleid inzake de verdragskwestie in samenhang met de 'Vlaamse opinie'.

De wat langere aanhaling uit de brief van 10.11.1926 aan Van Es (448): Geyls bedoeling wordt door Vos niet begrepen. Van Es, overtuigd grootnederlander, had Geyl geschreven, dat hij, als het verdrag aangenomen werd, ‘ditmaal eens zonder Grootnederlandsch ideaal vierkant als Hollander de waarheid (zou) gaan zeggen’ (Van Es aan Geyl, 8.11.1926). Geyl bezweert hem evenals hij het Van Vessem deed, dat niet te doen. Er was zijns inziens bovendien in wezen geen verschil tussen werkelijk Hollands patriottisme en Grootnederland. Hij hoopte, dat er zo spoedig mogelijk weer contact met de Vlamingen gezocht zou worden, ‘zoodat gr. Nedrs en Vlamingen weer een eenheidsfront kunnen toonen’... ‘Hou vast aan je gr.-Ned. overtuiging, 't is voor den donder (vergeef me) het beste wat je hebt...’.

De conclusie op bladzijde 448, dat uit Geyls houding inzake het Belgisch-Nederlands verdrag ‘inderdaad zijn Hollands patriottisme’ bleek, raakt kant noch wal. Ik verwijs hiervoor naar mijn uiteenzetting onder I en naar *al* Geyls brieven over de verdragskwestie en de nasleep ervan. In de samenvatting die Vos op bladzijde 448-9 geeft van het Nederlands-Belgisch verdrag, wordt het punt van de Scheldereserve - het restant van de politieke eisen van het Belgisch-nationalisme, waarachter men het Franse imperialisme vreesde - niet vermeld. Hierop spitste zich nota bene het debat in Nederland toe.

De brief van 22.9.1925 aan Van Vessem (449) wordt eveneens foutief geïnterpreteerd: De kern van Geyls opvattingen was, dat een grootnederlandse politiek inzake de verhouding tussen Nederland en Vlaanderen het werk moest zijn van Nederlanders en Vlamingen en dat in het Noorden de grootnederlanders zich niet door de kleinnederlanders voor een puur-Hollands karretje mochten laten spannen.

Vos' commentaar op Geyls brief aan Van Vessem van 29.4.1926 (449) is typerend voor zijn redeneertrant: Na eerder geconstateerd te hebben, dat Geyl in de eerste plaats een Hollands patriot was, wordt zijn hameren op de noodzaak om op de Vlaamse belangen te letten en met de Vlaamse vrienden samen te werken - dit tegen Van Vessem, één van de felste bestrijders van het verdrag - geïnterpreteerd als ‘een poging om de schijn te redden en de pil voor de Vlamingen te vergulden’. Een dergelijke interpretatie is niets anders dan een verdraaiing van Geyls intenties, evenals het commentaar op de brief aan Van Vessem van 11.3.1927. Men leze in deze brief de passage volgende op het door Vos gegeven citaat:

> De conclusie van dit alles? Ik leid er volstrekt niet uit af dat het verdrag er dus maar door moet. Ik heb om je de waarheid te zeggen nooit de tijd kunnen vinden om het grondig te bestudeeren en zonder zoo'n studie is het onmogelijk - en misschien is het ook met zoo'n studie onmogelijk - om de voor- en nadeelen zuiver tegen elkaar af te wegen; in ieder geval staat het dunkt mij vast dat er - uit groot Ned. oogpunt, ik vraag naar geen ander - voor- en nadeelen zijn.

Het lange citaat uit Geyls brief aan Herman Vos van 14.2.1929 (450) bewijst hoogstens, dat Geyl toen de kansen van het Vlaams-nationalisme en de grootnederland-

se beweging overschatte, niet dat ‘antibelgicisme op het einde van de jaren twintig zelfs Geyls criterium ging worden voor het trekken van scheidingslijnen tussen vriend en vijand’. Ik verwijs naar mijn uiteenzetting onder I. Hetzelfde geldt voor zijn brief aan Loosjes van 15.10.1930 en zijn brief (451) aan Leuridan van 13.10.1930. De integrale grootnederlander Leuridan, in 1929 volksvertegenwoordiger geworden, poogde hij in deze brief over te halen het Federaal Statuut mee te ondertekenen. Zo iets doe je dan niet door Grootnederland uit den boze te verklaren.

De samenvatting van Geyls standpunt in de jaren twintig (451) is een karikatuur. Ze toont aan, dat Vos niets heeft begrepen van Geyls persoonlijkheid en van zijn denken. Voor Geyl zou ‘een federatieve omvorming van de Belgische staat zeker niet een aanvaardbare eindoplossing’ zijn geweest. In doelstelling was Geyl radicaal; hij wist die doelstelling alleen maar handiger te verpakken dan andere radicalen’. Om het nog eens te herhalen: De kern van Geyls denken was zijn afkeer van abstracte en rechtlijnige systeembouwerij. Wat als ‘eindoplossing’ aanvaardbaar was, zou grotendeels bepaald worden door de politieke ontwikkeling, die men niet kon decreteren, en niet door een lichtend ideaal in de verte van een grootnederlandse staat. Omstreeks 1930 overschatte hij de mogelijkheden van het Vlaams-nationalisme en de grootnederlandse beweging. Daarop zijn al zijn radicaler klinkende uitlatingen uit deze tijd terug te voeren, waarbij we steeds voor ogen moeten houden met wie en over welk onderwerp hij discussieerde. Aan Leuridan schreef hij natuurlijk in een andere toonaard dan aan de gematigde liberale flamingant Van Werveke, zonder overigens zijn wezenlijke overtuiging geweld aan te doen of te verbergen. Geyl wenste politiek te bedrijven en was niet een prediker, die, onverschillig tegenover wie, een rechtlijnige heilsboodschap uitdraagt.

Over de ‘analyse’ van Geyls verhouding tot het weekblad *Vlaanderen* (451-5) kan ik kort zijn. Hier worden citaten aan elkaar geregen zonder dat ook maar ergens de context aangeduid wordt. Ik zou in herhaling vervallen, als ik dat allemaal in detail uiteen zou zetten. De werkelijkheid komt in het kort hier op neer: Geyl werd aangetrokken door *Vlaanderen*, omdat deze groep een kordate politiek leek te voeren, vooral als het maar een moeizame bedoening was bij de meer gematigde Vlaams-nationalisten - Geyls activistische dadendrang, waardoor hij tezelfder tijd een oprechte bewondering kon hebben voor Huysmans' optreden als minister -, hij verafschuwde het rechtlijnig dogmatisme van de integrale grootneerlandisten. Terwijl Herman Vos *Vlaanderen* na 1925 met een schouderophalen afdeed, hoopte Geyl telkens met redelijke argumenten hen van hun dogmatisme terug te kunnen brengen teneinde hun ijver en doorzettingsvermogen - die hij bewonderde - een meer vruchtbare richting te geven in een beweging, die nu verzwakt werd door scherpe tegenstellingen. Hij bestreed ze echter fel, als ze hem - de ‘Groot-Nederlandsche passivist’ - te na kwamen. Of hij vriendelijker of onvriendelijker over hen schreef, hing vaak af van de omstandigheden - en van zijn stemmingen - van het

ogenblik (veelal van de mate van zijn onvrede met wat hij beschouwde als gebrek aan doortastendheid in het politieke optreden van zijn intieme vriend Herman Vos). De scherpste campagne tegen *Vlaanderen* voerde hij, toen Herman Vos en hij met het Federaal Statuut bezig waren, nota bene op het ogenblik, waarop hij volgens Louis Vos het meest onverbloemd antibelgicist was.

Geyls discussies met Herman Vos (451-3): Het ging hier om de te volgen taktiek in de intern-Vlaamse en Belgische politiek ten tijde van de wording van de taalwetgeving van 1930-1932, niet om het al of niet op de voorgrond brengen van het grootnederlands beginsel of om antibelgicisme. Louis Vos haalt deze twee aspecten door elkaar. Ik heb al vermeld, dat Geyl toen de mogelijkheden van het Vlaams-nationalisme, met name in de Belgische binnenlandse politiek van die jaren, overschatte. Dat prikkelde zijn dadendrang en bracht hem tot een wat steilere opstelling, maar (455) zijn handelen te zien als 'een gelijkaardig romantisch fanatisme' als dat van *Vlaanderen* vergt toch wel veel verbeeldingskracht.

Tenslotte het image van gematigdheid (456 en 446-7), dat Geyl later van zichzelf opgebouwd zou hebben. Dat hij, tijdens de oorlog als gijzelaar opgesloten en over zijn 'eierdans van de jaren twintig' schrijvende, ook vermeldde, dat er ogenblikken waren geweest, dat hij op de verscheuring van België aanstuurde, betekent nog niet dat hij later publiekelijk bewust een image van gematigdheid opbouwde. Ik kan me zo voorstellen - ik ken de context niet, waaruit de door Rogier geciteerde zinsneden gehaald zijn -, dat hij met een zeker hoofdschudden terugdacht aan dat recente verleden. Het was een attitude die ik mij wel herinner uit sommige van de vele gesprekken, die ik na de oorlog met hem over het Vlaams-nationalisme had. Daarnaast kon hij overigens even fel geëngageerd over zijn verleden praten als hij het vroeger beleefd had.

Geyl heeft inderdaad politiek Grootnederland als een uiteindelijk ideaal gezien, maar - ik hoop het aangetoond te hebben - de praktische 'mitsen' wogen veel zwaarder dan de fraaie droom Zijn stelling nemen tegen het integrale grootneerlandisme en zijn scherpe actie tegen het weekblad *Vlaanderen* waren veel meer kenmerkend en essentieel voor zijn politieke handelen dan het feit, dat hij theoretisch een zelfde einddoel zag. In de herinneringen, die hij na de oorlog publiceerde (aan de hand van zijn correspondentie), plaatste hij zijn 'gematigdheid' in de context van het Vlaams-nationalisme, steeds tegenover het rechtlijnige dogmatisme van *Vlaanderen*. En dit was niet om een image op te bouwen, maar omdat hij het - terecht - beschouwde als het meest wezenlijke element van zijn handelen. Geyl behoorde in de roerige en verdeelde Vlaams-nationalistische en grootnederlandse beweging van de jaren twintig, waarin een politiek Grootnederland als einddoel een deel van de normale bagage was, tot de gematigde richting. Dat heeft hij zichzelf later niet hoeven aan te praten.

Biografisch Woordenboek van Nederland
J. Charité

Het is bekend dat Nederland, in vergelijking met omringende landen, een achterstand heeft in naslagwerken op biografisch gebied. In brede kring wordt dat als een gemis ervaren, al mag men toch erkentelijk zijn voor wat gepubliceerd is. Zo heeft met alle tekortkomingen bijvoorbeeld de laatste editie van J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam, [1888-1891]) voor het bestuderen van negentiende-eeuwse schrijvers nog steeds nut[1]. Hetzelfde geldt toch ook in ander verband voor A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (21 dln.; Haarlem, 1852-1878) met zijn c. 26.000 artikelen[2], hoewel P.C. Molhuysen, de latere bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek en één der redacteuren van het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (*NNBW*), in 1909 voor Van der Aa's werk weinig waardering bleek te hebben[3]. Het was volgens hem te wijdlopig en de omvang van vele artikelen was omgekeerd evenredig met de betekenis van de figuren. Hij vertrouwde erop dat in dit opzicht het *NNBW* een belangrijke verbetering zou zijn, vergeleken bij Van der Aa[4]. Het werk dat in 1911 werd gestart, vooral dank zij P.J. Bloks inspanning, omvatte prominente Nederlanders overleden vóór 1910 en had als uitgangspunt het A-Z principe per deel, zulks in tegenstelling tot Van der Aa's opzet. Als redacteuren naast Molhuysen en Blok dienen vooral L. Knappert en later Fr. H.K. Kossmann genoemd te worden, terwijl vele medewerkers kopij leverden tegen een honorarium van *f* 30, - voor 1 vel druks (32 kolom)[5]. Het werk, dat bij A.W. Sijthoff in Leiden werd uitgegeven, was begroot op c. 12 delen en kostte volgens het bestelbiljet vóór de intekendatum f 10, - en daarna *f* 11,50 per deel. Het tiende en laatste deel kwam in 1937 op de markt en het gehele werk omvatte c. 21.000 artikelen[6] op een totaal aantal bladzijden van c. 7.000 (exclusief de registers). Dat ook Molhuysen c.s. moeite had met het uitzetten en binnenkrijgen van de kopij, blijkt onder andere uit het 'Woord vooraf' in deel 6. Naarmate het werk vorderde,

1. Zie B. van Selm in *Dokumentaal*. Informatie- en communicatiebulletin voor Neerlandici, III (maart 1974) i, 24.
2. Mededeling van Knappert en Blok in *NNBW*, V.
3. P.C. Molhuysen, *Het 'Nederlandsch Biografisch Woordenboek*'. Mededeling gedaan in de maandvergadering van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' te Leiden, 8 oktober 1909 (Leiden, 1909) 9.
4. *Ibidem*, 10.
5. Zie de *Regelen voor de samenstelling der artikelen van Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (s.l., s.a.) 4. Aanwezig in het Archief Biografisch Woordenboek van Nederland, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
6. H.J. Verhellouw, 'Genealogische aanvullingen op Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek' (Wenen, 1946) 1. Dit getypte manuscript is in de studiezaal van de Koninklijke Bibliotheek aanwezig. Overigens lijkt mij zijn taxatie aan de veilige kant, uitgaande van de 106 bladzijden registers met drie kolommen en gemiddeld zeventig namen per kolom.

werd het aantal auteurs minder, hetgeen valt af te leiden uit de gepubliceerde lijst van medewerkers. Waren er in het eerste deel 144 te tellen, in het laatste komen we nog niet op de helft, terwijl allerlei factoren als oorlog en crisis kennelijk invloed hadden op het tempo van publiceren; tussen deel 3 en 4 ligt bijvoorbeeld een periode van vier jaar. De ongunstige tijdsomstandigheden maakten een rijkssubsidie noodzakelijk om de voortzetting van het *NNBW* te waarborgen[7].

Uiteraard is ook Molhuysens werk niet aan kritiek ontsnapt. Gelukkig heeft hij de felle beoordeling van Verhellouw niet meer meegemaakt, want dan had hij een koekje van eigen deeg te proeven gekregen. In 1946 fulmineerde deze: '... terwijl aan vooraanstaande personen zeer korte artikelen zijn gewijd... vindt men ellenlange bijdragen over weinig beteekenenden...' Verder ontbrak er volgens hem eenheid in de bewerking en lag er een te sterk accent op de theologie: aan deze rubriek werd 32% van het totaal gewijd, exclusief de joodse godgeleerden, terwijl vele kunstenaars en geleerden niet aan bod kwamen[8]. Zijn zwaarste geschut richtte hij op de genealogische tekortkomingen. In zestig bladzijden maakte hij aanmerkingen, stelde verbeteringen voor, gaf aanvullingen en dat alles sloeg dan nog alleen op hetgeen hij in het *Nederland's Adelsboek* en *Nederland's Patriciaat* opgezocht had. Hij besloot: 'Indien men dus in Nederland weer zulk een werk zal uitgeven dan hoop ik dat en de medewerkers en de redactie met meer zorg de door hen aanvaarde taak zullen uitvoeren'[9]. Zou deze waarschuwende vinger zoveel indruk hebben gemaakt dat het tot de jaren zestig heeft geduurd, alvorens de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde definitief voorstelde tot een vervolg op het *NNBW* te komen? Sijthoff heeft zich van die forse kritiek in ieder geval weinig aangetrokken en kwam in 1964 met een herdruk voor de dag, waarvan de prijs per deel op *f.* 60, - kwam, terwijl de firma Nico Israel in 1974 eveneens in een ongewijzigde herdruk brood zag. Het totaalbedrag was bij intekening *f.* 875, - en erna *f.* 990. -

Hoe het ook zij, het was weer een latere bibliothecaris van de KB, prof. L. Brummel, die in de Historische Commissie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde het initiatief nam tot de voortzetting van het *NNBW*, mede naar aanleiding van een plan van prof. J.M. Romein[10]. Contact werd opgenomen met mr. H.F. Wijnman, de vroegere onderbibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, aan wie een subsidie van ZWO werd verleend om de mogelijkheden te onderzoeken en met concrete voorstellen te komen. Zijn rapport leidde ertoe dat hij in mei 1962 als secretaris-redacteur zijn werkzaamheden begon. Zijn assistente, mevr. drs. M.G.N. Huizinga, stond hem in volledige dagtaak terzijde; hun werkkamer bevond zich in de UB te Amsterdam. Het honorarium zou tot 1964 naast andere kosten door ZWO worden betaald. Daarna diende O K en W bereid gevonden te worden deze bedragen voor zijn rekening te nemen[11]. Een inmiddels gevormde redactiecommissie, bestaande uit de hoogleraren Brummel, De la Fontaine Verwey en Schöffer, zou op dit werk toezicht uitoefenen[12]. Ondertussen was uit contact met de firma Sijthoff gebleken dat voor een supplementdeel een subsidiebedrag van *f.*

7. Volgens mededeling in *NNBW*, V.
8. Verhellouw, 'Genealogische aanvullingen', 1.
9. *Ibidem*, 60.
10. Schrijven van L. Brummel aan I. Schöffer van 30.10.1961, archief BWN.
11. Schrijven van J.H. Bannier namens ZWO aan L. Brummel van 5.3.1962, *ibidem*.
12. L. Brummel aan I. Schöffer, 30.10.1961, *ibidem*.

47.500, - nodig was om de kosten te dekken van zetten, drukken en papier voor 750 exemplaren en de bindkosten voor de eerste honderd. De verkoopprijs werd op c. *f.* 85, - geta-

xeerd, waarvan per verkocht deel een bedrag van *f.* 30, - aan de redactie afgedragen zou worden[13].

Op 18 oktober 1962 hield mr. Wijnman een lezing voor de Maatschappij waarin hij zijn denkbeelden over een voortzetting van het *NNBW* ontvouwde[14]. Hoe interessant deze ook waren, kans van slagen had het project alleen wanneer subsidiëring verzekerd bleef. De voorzitter van de redactiecommissie, prof. Brummel, richtte daarom in februari 1963 een verzoek aan de toenmalige staatssecretaris van O.K. en W, mr. Scholten, om de kosten voor de voortzetting van dat *Woordenboek* op de begroting te brengen. Dit bleek voor 1964 onmogelijk[15]. Op 16 december 1963 verzocht hij opnieuw om *f.* 55.000, - voor hetzelfde werk op de begroting voor 1965 te plaatsen[16]. Ondertussen werd met het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen contact opgenomen om het mogelijk te maken een bureau voor het *NNBW* in het gebouw van de Akademie onder te brengen, zulks om begroting-technische redenen. Men wilde daar wel medewerken, mits er geen geldelijke gevolgen aan verbonden zouden zijn[17]. Aangezien het ministerie niet bereid bleek bovengenoemde post uit te trekken, moest ZWO weer benaderd worden. Toen ook daar na verloop van tijd de kraan werd dichtgedraaid, heeft prof. H. de la Fontaine Verwey, om te voorkomen dat er een hiaat zou ontstaan in de opbouw van het fichebestand van mr. Wijnman en mevr. drs. Huizinga, de laatste in de gelegenheid gesteld die werkzaamheden in haar ambtelijke werktijd (halve dagen) voort te zetten. Hoeveel waardering men ook voor deze oplossing mocht hebben, meer dan een noodmaatregel kon het niet zijn, omdat het bijhouden van het fichemateriaal nog allerminst de uitgave van één of meer delen van een biografisch woordenboek op korte termijn mogelijk maakte, zoals prof. Schöffer in zijn *Voorstel tot reorganisatie en uitbreiding van taak en werkzaamheid van het Bureau voor de Rijksgeschiedkundige Publicatiën* opmerkte[18].

In dit plan entameerde Schöffer een vijftal taken die het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis voor zijn rekening diende te nemen. Hieronder was ook een voortzetting van het *NNBW* begrepen. De tijd is voorbij, zo zegt hij in zijn conclusie, dat het historisch bedrijf een vriendelijk, bescheiden en beschaafd uithoekje is in de wereld van wetenschap en derhalve voor elk dubbeltje uit de schatkist moet vechten; het heeft recht op openbare steun en het kan alleen maatschappelijk functioneren en bijdragen leveren tot moderne maatschappijkennis als die maatschappij daar wat voor over heeft[19].

Zijn onophoudelijk ijveren voor supplementdelen op het *NNBW* vond gehoor bij de Rijkscommissie en via haar bij het departement van O en W, zodat na jaren van voorbereiding eindelijk een formatieplaats gecreëerd werd en ondergetekende als wetenschappelijk ambtenaar zich eind 1971 geheel kon inzetten om een infrastructuur

13. Directie Sijthoff aan L. Brummel, 18.8.1961, *ibidem*.
14. H.F. Wijnman, *Project voor een vervolg op het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1963).
15. Scholten aan L. Brummel, 16.4.1963, archief BWN.
16. Vergelijk de nota van L. Brummel gevoegd bij het schrijven van 4.9.1964 van H. de la Fontaine Verwey aan de redactiecommissie, *ibidem*.
17. *Ibidem*.
18. Dit voorstel, verder als 'plan Schöffer' aangeduid, werd in augustus 1968 bij de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis ingediend.
19. *Ibidem*, 11.

voor vervolgdelen van de grond te krijgen. Momenteel heb ik na een inwerkperiode de beschikking over een competente assistente in volledige dagtaak.

Als vestigingsplaats voor het bureau van het *Woordenboek* werd voor de Koninklijke Bibliotheek geopteerd. Dat heeft vele voordelen: de nabijheid van een uitgebreid boekenbestand, de centrale catalogus, de centrale catalogus van periodieken en de vele gekwalificeerde medewerkers op wie vaak en niet tevergeefs een beroep kan worden gedaan. Met het fichebestand Wijnman-Huizinga kon toen gestart worden. Als uitgangspunt nam ik de hoofdindeling van de Universele Decimale Classificatie (UDC). Dit betekende dat, met alle waardering voor het omvangrijke fichebestand met de daaraan ten grondslag liggende grote ijver, doorzettingsvermogen en acribie, na uitsplitsing bepaalde deelgebieden, met name op het terrein van de zuivere wetenschappen, ondervertegenwoordigd waren, terwijl ook rubrieken als sport en bedrijfsleven (overigens een heel moeilijk onderdeel) nog aanzienlijk aangevuld moesten worden. Derhalve heb ik contact gezocht met deskundigen en gespecialiseerde instituten op verschillend terrein; lijsten met namen werden voor aanvulling c.q. verbetering ingediend, met het verzoek zo mogelijk potentiële auteurs te noemen. Ook de overige hoofdrubrieken van de UDC werden geïnventariseerd en doorgesproken met de leden van de redactiecommissie, bestaande uit prof. dr. I. Schöffer (voorzitter), prof. dr. A.Th. van Deursen, mr. J.L. Heldring, prof. dr. M.G. Spiertz, drs. C.B. Wels, dr. J.J. Woltjer, en met dr. B.A. Vermaseren, directeur van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, terwijl opnieuw een dankbaar gebruik gemaakt werd van de medewerking van specialisten. Uiteraard is de redactie zich ten volle bewust van het feit dat, hoe zorgvuldig men ook te werk gaat bij de afweging van wie wel en wie niet opgenomen moet worden, een zekere mate van willekeur onvermijdelijk zal zijn, al heeft ze bij bepaalde rubrieken na overleg met deskundigen een categorale aanpak noodzakelijk geoordeeld om het arbitraire zoveel mogelijk te elimineren; bovendien kunnen in de volgende delen, omdat gewerkt wordt volgens het A-Z principe per uit te geven deel, tekortkomingen aangevuld worden.

Om genealogische aspecten zoveel mogelijk tot hun recht te doen komen, worden contacten met de hiervoor geschikte instellingen gelegd, teneinde de toekomstige gebruiker van het *Biografisch Woordenboek van Nederland* (*BWN*) een zo hoog mogelijke graad van betrouwbaarheid te waarborgen inzake gegevens van dergelijke aard, al zal een 'waterdicht' genealogisch kader een utopie blijken te zijn.

De levensbeschrijving zal in haar opbouw kort, zakelijk en overzichtelijk moeten zijn en men dient te vermijden dat, zoals bijvoorbeeld bij het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Brussel, 1964), een overigens voortreffelijk naslagwerk, sommige artikelen een monografie-achtig karakter krijgen. Een sprekend voorbeeld in het eerste deel is wel de biografie betreffende Ruusbroeck die 108 kolommen telt[20]. Verder zal aan de carrièreopbouw, persoonlijkheid, levens- en wereldbeschouwing, invloed, waardering en betekenis, aandacht besteed moeten worden, al zal men bij evaluatie een grote mate van terughoudendheid moeten nastreven, zonder dat zulks tot verdoezeling leidt[21]. Ten slotte zal het artikel zo mogelijk afgerond dienen te worden met aanduiding van archief of collectie, verwijzing naar de belangrijkste publikaties van de beschrevene of een recente en volledige bibliografie, alsmede een kritische selectie van artikelen en boeken over de persoon. Slechts die algemene

20. Namelijk kolom 797-905. Zie voor andere voorbeelden bijvoorbeeld R. De Schryver, in *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1974) 82.
21. J.M. Romein, *De biografie* (Amsterdam, 1946) 149.

werken kunnen vermeld worden, waarin op zeer specifieke wijze de betrokken man of vrouw behandeld wordt. De artikelen worden met de auteursnaam gepubliceerd.

Ten overvloede zij hier gewezen op het feit dat de redactionele werkzaamheden, als het

aantrekken van auteurs, het controleren, keuren, aanvullen en persklaar maken van de kopij, een zeer arbeidsintensief karakter dragen. Uiteraard wordt de voortgang in belangrijke mate bepaald door de wijze waarop de auteurs hun medewerking verlenen. In eerste instantie zal gestreefd worden naar de uitgave van een biografisch woordenboek in verschillende delen, betrekking hebbend op de periode na 1910. Voor het eerste deel is reeds een aanzienlijke hoeveelheid artikelen klaar om gedrukt te worden. Hoewel de redactie streeft naar een evenwichtige rubriekenverdeling, zal dat in het eerste deel althans nog niet bereikt kunnen worden.

Het ligt in de bedoeling dat met een zekere regelmaat vervolgdelen uitgegeven worden. In redactionele kring van het *BWN* wordt overwogen in de nabije toekomst ook een begin te maken met het aanvullen en verbeteren van het *NNBW*, maar dat zal afhankelijk zijn van voornamelijk financieel-technische en organisatorische mogelijkheden; gezien de hierboven geschetste voorgeschiedenis van het *BWN*, lijkt een zekere scepsis ten aanzien hiervan op zijn plaats.

De toestand van het archiefmateriaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken over de periode 1931-1940[1], en de mogelijkheden voor reconstructie

W.F. Renaud

In 1971 besloot de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis over te gaan tot de uitgave van de documenten betreffende de Nederlandse buitenlandse politiek in de periode 1919-1945, als voortzetting van de serie over de periode 1871-1919. De uitgave 'Documenten Buitenlandse Politiek van Nederland 1919-1945' is met het oog op de bewerking onderverdeeld in drie tijdvakken: 1919-1930, bewerker dr. J. Woltring; 1931-9 mei 1940, bewerker dr. J. Woltring, medewerker drs. W.F. Renaud; 10 mei 1940-1945, bewerker prof. dr. A.F. Manning, medewerker drs. A.E. Kersten.

Ten behoeve van de uitgave van de documenten over de periode 1931-9 mei 1940 is een onderzoek ingesteld naar de lacunes in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken ontstaan door vernietiging tijdens de tweede wereldoorlog en door andere oorlogsomstandigheden. Onderzocht is of deze lacunes kunnen worden aangevuld uit de archieven van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland, uit de archieven van andere ministeries en met behulp van de notulen en de bijlagen van het kabinet van de ministerraad. Omdat het hierbij ging om een verkenning van de mogelijkheden tot reconstructie, zijn particuliere collecties voorlopig buiten beschouwing gelaten.

Voor een eerste oriëntatie is hoofdstuk III bestudeerd van de *Handelingen* en de bijlagen van de Eerste en Tweede Kamer 1931-1939 (die van 1940 zijn niet verschenen wegens oorlogsomstandigheden). De volgende stap is geweest na te gaan, wat er met het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken tijdens de oorlogsjaren is gebeurd en wat er toen bij benadering is verdwenen[2].

Uit de verklaringen van verschillende oud-ambtenaren die toen op het ministerie van Buitenlandse Zaken werkzaam waren, blijkt dat dr. J.H. van Royen, in 1940 chef der afdeling diplomatieke zaken, op 13 mei 1940 opdracht heeft gegeven om het naar zijn mening 'gevoelige' deel van het archief te vernietigen. Volgens de herinnering van de betrokken ambtenaren zou er toen het volgende zijn vernietigd:

1) dossiers betreffende het diplomatieke personeel (uit de kamer van dr. van Royen);
2) de vrijwel dagelijks benodigde dossiers, die in een bepaalde kast in het kabinet van de minister werden opgeborgen, over: de Venlo-affaire, neutraliteitsschendingen, spionnagezaken zowel in Nederland als in Nederlands-Indië (de Christenzendeling Miya-Hira, Koneko Keizo e.a.);

1. Zie ook J. Woltring, 'Het Oud-Archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken', *Jaarboek van het ministerie van Buitenlandse Zaken 1962/1963* ('s-Gravenhage, 1963) 151-163; mej. L.J. Ruys: 'Het Sonderkommando von Künsberg en de lotgevallen van het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Nederland van 1940-1945', *Nederlands Archievenblad* (1961) 135-153.
2. Dossier BZ, APA/AR No. 15341 (geschiedenis departementaal archief deel I, 1e Blok en deel II, 2e Blok); dossier BZ, APA/ST Beheer No. 101 (geschiedenis van BZ gedurende de meidagen, 2e Blok).

3) politieke rapporten van het gezantschap te Berlijn vanaf ± 1933 of 1934, politieke rapportage van de belangrijkste andere gezantschappen: Londen, Parijs, Brussel, Rome en Washington;
4) dossiers over de activiteiten van Duitse verenigingen in Nederland en Nederlands-Indië;
5) dossiers over de verhouding tussen Nederlands-Indië en Japan, met name
   - het bezoek van Japanse marinetankers aan Tarakan en Balikpapan;
   - Japanse politieke en economische penetratie in Nederlands-Indië;
   - de nieuwe scheepvaartregeling van Nederlands-Indië (waar Japan ernstig tegen had geprotesteerd);
   - de wetgeving van Nederlands-Indië, speciaal gericht tegen de Japanners en ontworpen in overleg tussen de Nederlands-Indische regering, Koloniën en Buitenlandse Zaken in verband met de verdragen die Nederlands-Indië bonden (onder andere dossiers met korrespondentie en nota's betreffende Japan, het Verenigd Koninkrijk en andere landen);

6) stukken van de Marinestaf (G. Beelaerts van Blokland was verbindingsman tussen Buitenlandse Zaken, de Generale Staf en de Marinestaf);
7) alle papieren over de onderhandelingen met Engeland en het juist voor het uitbreken van de oorlog gesloten economische verdrag met Engeland; alle papieren over de economische en financiële onderhandelingen met Duitsland en over de Rijnvaart.

Tussen 16 en 20 mei is veel archiefmateriaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken door het *Sonderkommando von Künsberg* per vrachtauto op transport gesteld naar Duitsland[3]. Dit *Sonderkommando* had de opdracht de vernietiging van de regeringsarchieven in Nederland, België en Frankrijk te voorkomen en de belangrijkste stukken naar Duitsland over te brengen ter nadere bestudering. Door het *Sonderkommando* zijn drie lijsten van Nederlandse stukken aangelegd: 1. een lijst van de opschriften op de omslagen van de bindportefeuilles, die door de Duitsers werden aangetroffen voor de verwarmingskachel en waarvan de inhoud kennelijk verbrand was; 2. een lijst van belangrijke kwesties en 3. een van onbelangrijke kwesties.

Wanneer men lijst 1 vergelijkt met de lijst van dossiers, die volgens de betrokken ambtenaren in opdracht van dr. van Royen zijn vernietigd, dan blijken deze op een aantal punten overeen te stemmen of elkaar aan te vullen. De moeilijkheid van de Duitse lijst is, dat de opschriften op de omslagen van de bindportefeuilles in veel gevallen een te summiere aanduiding geven van de inhoud om met absolute zekerheid te kunnen vaststellen om welke dossiers het gaat.

Alleen de Duitse lijst vermeldt echter de vernietiging van de correspondentie van de ministers E.N. van Kleffens, J.A.N. Patijn, A.C.D. de Graeff en van F. Beelaerts van Blokland, J.H. van Royen, A.M. Snouck Hurgronje, welke correspondentie inderdaad uit het kabinetsarchief ontbreekt. De Duitse lijst kan dus evenmin als de opgave van de betrokken ambtenaren volledig genoemd worden. De lijsten 2 en 3 van de stukken die door het *Sonderkommando* naar Duitsland zijn overgebracht,

3. Zie Ruys, ‘Sonderkommando’.

maken de indruk volledig te zijn, maar ook zij zijn opgemaakt aan de hand van de opschriften op de bindportefeuilles. Toch kan er uit worden opgemaakt van welke landen er politieke rapportage is meegenomen. Verder bevatten deze lijsten onder andere dossiers over de Nederlands-Belgische betrekkingen, over neutraliteitskwesties, over de Belgisch-Franse militaire samenwerking, over de diplomatieke dienst en over de koninklijke familie. Het protocol van overdracht van de verzegelde zakken met archiefmateriaal van Buitenlandse Zaken van 20 mei 1940

vermeldt onder andere een groot aantal verdragen en een rol kaartenmateriaal. De omschrijving is ook in dit geval te summier om veel aanknopingspunten voor de reconstructie te kunnen bieden.

Al het Nederlandse archiefmateriaal werd opgeslagen in Berlijn, Fürst Bismarckstrasse 2. Nog tijdens de oorlog is een deel van het Nederlandse materiaal teruggezonden naar Den Haag door de *Archiv-Kommission* van het *Auswärtige Amt*. In oktober 1942 zijn dertien zakken uit Berlijn verzonden en op 13 oktober aangekomen in Den Haag. De tweede zending van vier zakken heeft plaats gehad op 5 juni 1943 en is vermoedelijk op 7 juli in Den Haag aangekomen. Er bestaat echter geen correspondentie, waaruit blijkt, dat zij aan Nederlandse kant in ontvangst zijn genomen. Uit de opgave van de inhoud van de zakken blijkt, dat alle verdragen uit de jaren 1816-1940, gedrukte stukken uit de jaren 1930-1939, en dossiers over persoonlijke aangelegenheden van Nederlandse en buitenlandse diplomaten zijn teruggestuurd. Er valt evenwel niet uit op te maken om welke dossiers over de diplomatieke dienst het precies gaat. In de nacht van 22 op 23 november 1943 is het grootste deel van het nog in Duitsland aanwezige Nederlandse archiefmateriaal verbrand ten gevolge van een bombardement op Berlijn. Al in augustus 1943 was een aantal Nederlandse documenten, samen met ander archiefmateriaal, overgebracht naar de *Ausweichstelle* van de *Archiv-Kommission*, Schloss Hermsdorf in Neder-Silezië. Later is dit archiefmateriaal, waaronder ook Nederlandse stukken, overgebracht naar de laatste *Ausweichstelle*, Ebersdorf in Thüringen, waar het in handen viel van de Amerikaanse troepen. Enkele kisten met Nederlandse stukken, die in Hermsdorf schijnen te zijn achtergebleven, zullen wel verloren zijn gegaan.

De door de Amerikanen in Duitsland buitgemaakte stukken uit het archief van Buitenlandse Zaken zijn op 19 april 1949 uit Washington teruggezonden en op 2 juni in Den Haag aangekomen. Het betreft vrijwel uitsluitend politieke en andere rapportage van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland, meest uit de jaren 1930-1940. Al deze stukken zijn naderhand weer ingevoegd in de dossiers, waarin zij thuis horen. Het is wellicht mogelijk, dat er zich tussen Duits archiefmateriaal in de Verenigde Staten nog meer, niet ontdekte, Nederlandse stukken bevinden.

Vermoedelijk is bij de verhuizingen van het archief van Buitenlandse Zaken tijdens de oorlog naar de gebouwen van de T.H. in Delft en na de oorlog in Den Haag zelf ook archiefmateriaal in het ongerede geraakt.

Na aldus een indruk te hebben gekregen van wat er met het archief van Buitenlandse Zaken is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog, en op welke gebieden er lacunes zijn te verwachten, is getracht aan de hand van de inventarissen tot een overzicht te komen van wat er nog over is.

I. Het kabinetsarchief

Uit het bovenstaande is gebleken, dat er uit het archief van het kabinet van de minister nogal wat vernietigd is. Doordat helaas de kabinetsagenda's vanaf 1921 niet meer

aanwezig zijn, is niet meer precies na te gaan, wat er geweest is. De ochtendagenda's[4.] zijn wel tot 1939 bewaard gebleven, maar deze geven uiteraard een onvolledig beeld. Met vrij grote

4. Agenda's van stukken, die aan de koningin ter kennisneming werden aangeboden, met name politieke rapporten.

nauwkeurigheid kan worden vastgesteld, wat er van de politieke rapportage ontbreekt. De lacunes hierin kunnen vermoedelijk grotendeels worden aangevuld uit de archieven van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland. De dossiers van de diplomatieke dienst, die vanaf 1936 ontbreken, zijn niet meer te reconstrueren, evenmin als de verloren gegane correspondentie van de bovengenoemde ministers van Buitenlandse Zaken en hoge ambtenaren van het ministerie.

II. De a-dossiers (politieke, diplomatieke, juridische en administratieve zaken)

Het bleek ondoenlijk om aan de hand van de inventaris na te gaan wat er uit de A-Dossiers ontbreekt. De algemene agenda's zijn gelukkig tot en met maart 1940 bewaard gebleven. Hierin werden op datum alle ingekomen en uitgaande stukken genoteerd met een verwijzing naar de desbetreffende dossiers, met uitzondering van geheime stukken. In combinatie met de agenda's kan gebruik gemaakt worden van de nog aanwezige accusatieboeken en de expeditieboeken[5].

Daarnaast kan bij de reconstructie gebruik gemaakt worden van de alfabetische kaartsystemen over de periode 1930-1940, de ‘Europese Oorlog’ 1939-1940 en één speciaal over het jaar 1940. Tijdens de selectie zal voor elke kwestie aan de hand hiervan getracht worden vast te stellen, wat er uit de A-Dossiers ontbreekt.

III. Het volkenbondsarchief

Het Volkenbondsarchief behoort organiek tot de A-Dossiers (A 194), maar vormt in feite een op zichzelf staand archief. Op grond van een vluchtig onderzoek bestaat de indruk, dat dit archief nog kompleet is. Voor zover bekend, zijn er in de meidagen van 1940 geen stukken uit vernietigd en op de lijsten van het *Sonderkommando von Künsberg* komen ook geen Volkenbondsdossiers voor.

IV. Het archief van de commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken

Het archief van de Commissie van Advies voor Volkenrechtelijke Vraagstukken omvat de periode van 1911 tot en met 1939. Bij nader onderzoek moet nog blijken, of de commissie in 1940 nog kwesties heeft behandeld, Bekend is, dat in de meidagen van 1940 alleen enkele exemplaren van een ontwerp-prijsregelement voor een prijsgerechtshof voor het geval Nederland in oorlog zou raken, zijn vernietigd. Voor

5. In de accusatieboeken werd alle ingekomen post van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland in alfabetische volgorde genoteerd. Deze zijn tot en met 1937 bewaard gebleven. In de expeditieboeken werd alle uitgaande post genoteerd. Deze zijn tot en met 1938 bewaard gebleven.

zover kan worden nagegaan zijn geen dossiers naar Duitsland overgebracht, zodat het archief nagenoeg kompleet zou moeten zijn.

V. De dez-dossiers (direktie economische zaken)

Het DEZ-archief is voor de kennis van het Nederlandse buitenlandse beleid in de jaren 1919-1940 van groot belang. Het is daarom jammer, dat juist dit archief veel lacunes vertoont. Behalve uit de jaren 1939-1940, ontbreekt ook veel correspondentie uit de jaren 1924-1932. De lacune 1939-1940 is wel te verklaren uit de vernietigingsdrift in de meidagen van 1940 en het verloren gaan van archiefmateriaal in Duitsland als gevolg van oorlogshandelingen. Voor de lacune 1924-1932 is moeilijker een verklaring te vinden. Het is mogelijk, dat deze dossiers ook verbrand zijn bij het bombardement op Berlijn in de nacht van 22 op 23 november 1943. Een andere mogelijkheid is, dat ze in Nederland zelf verloren zijn gegaan, als gevolg van de opslag van het archief van Buitenlandse Zaken tijdens de oorlog in de nog onvoltooide nieuwbouw van de TH in Delft.

VI. Het archief van de rijnvaartcommissaris Schaepman 1931-1940

Het archief van de Rijnvaartcommissaris is nog niet geïnventariseerd en verkeert in een zeer onoverzichtelijke toestand. Alleen een grondig onderzoek kan klaarheid brengen over wat er ontbreekt.

Schaepman zelf zegt in zijn memoires[6], dat de belangrijkste stukken door hem eigenhandig zijn vernietigd in de algemene paniek tijdens de meidagen van 1940. Daarbij vermeldt hij echter niet, of de vernietiging alleen uit het DEZ-archief heeft plaats gehad of uit dat van de Rijnvaartcommissaris, of uit beide[7]. Toch kan al worden vastgesteld, dat dit archief een waardevolle aanvulling vormt op de Rijnvaartdossiers over de jaren 1931-1940, die nog in het DEZ-archief over zijn.

De reconstructie

Onder de reconstructie van archiefbestanden wordt hier verstaan:

A. het kompleteren van dossiers met stukken uit de archieven van andere ministeries, die oorspronkelijk ook in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken hebben berust, met stukken uit andere archiefbestanden van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit dezelfde periode, en zo mogelijk uit particuliere collecties;

B. het reconstrueren van dossiers, waarvan kan worden vastgesteld, dat zij verloren zijn gegaan met behulp van stukken, die oorspronkelijk ook in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken hebben berust, uit archieven van andere ministeries, uit andere archiefbestanden van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit dezelfde periode, en indien mogelijk uit particuliere collecties;

Welke fondsen komen nu in aanmerking als bronnen voor de reconstructie?

1. De archieven van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland. In de eerste plaats zijn deze nuttig voor het aanvullen

6. De onuitgegeven memoires 1940-1945 van mr. C.J.M. Schaepman, deel I, 16. Een afschrift van deze memoires berust in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken.
7. In 1940 was Schaepman tevens chef van de afdeling economische zaken.

van verloren gegane politieke rapportage. Daarnaast bevatten deze archieven ook stukken over allerlei kwesties op het gebied van het buitenlandse beleid, waarvan de gezant voor een goede

uitoefening van zijn functie op de hoogte moest zijn. Uiteraard geldt dit laatste vooral voor de belangrijkste gezantschappen, zoals die van Bern, Brussel, Londen, Parijs, Stockholm, Tokio en Washington. Het archief van het gezantschap van Berlijn ontbreekt vanaf 1901. Aangenomen moet worden, dat dit bij een bombardement op Berlijn is verbrand.

2. De archieven van de ministeries van Economische Zaken, Justitie, Waterstaat, en van Binnenlandse Zaken voor het archief van het voormalig ministerie van Koloniën. Her archief van het ministerie van Koloniën zal vermoedelijk niet veel opleveren, omdat in opdracht van de vroegere secretaris-generaal, Jhr. mr. O.E.W. Six, in de meidagen van 1940 ‘zoveel mogelijk geheime stukken zijn vernietigd, zo goed als alles’[8].

Het archief van de afdeling Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken, dat opgeslagen staat in het hulpdepot van de Rijksarchiefdienst te Schaarsbergen, bevat volgens het inventaris veel materiaal voor de reconstructie van het DEZ-archief. Ook het archief op het ministerie van Economische Zaken zelf is een rijke bron. Van het archief van het ministerie van Justitie is in de meidagen van 1940 veel vernietigd. Hierdoor levert dit archief voor de reconstructie weinig meer op dan stukken over vluchtelingenzaken en grensincidenten. Uit het archief van het ministerie van Waterstaat is voor zover bekend niets vernietigd bij de Duitse inval. Met name voor de reconstructie van de dossiers over de Rijnvaart kan van dit archief gebruik gemaakt worden.

3. De notulen van de Ministerraad en de agenda van het kabinet van de Ministerraad.

a. De notulen van de Ministerraad 1931-1940. De notulen geven geen weerslag van het kabinetsberaad, maar op zijn best een opsomming van besluiten. Het aantal genotuleerde kabinetsbeslissingen op het gebied van het buitenlandse beleid biedt geen maatstaf voor de actieve bemoeienis van het kabinet met de buitenlandse politiek. (1932: 2; 1933: 1; 1938: 1; 1939: 1). Ongeveer de helft van de notulen bestaat uit machtigingsbesluiten voor het aanhangig maken van wetsontwerpen en ontwerp-besluiten bij de Raad van State, en de andere helft uit voorstellen tot het verlenen van koninklijke onderscheidingen.

b. De agenda's van het kabinet van de Ministerraad met de bijbehorende stukken 1931-1940. De La-stukken van het kabinet van de Ministerraad betreffen vrijwel uitsluitend personeelszaken (aanstellingen en dergelijke) en bevatten geen materiaal voor de reconstructie. De stukken van de minister van Algemene Zaken/minister van Staat uit 1939 bevatten slechts bezoldigingsbesluiten.

De genummerde stukken en de zogenaamde ‘Diverse’ stukken kunnen in bepaalde gevallen een waardevolle illustratie opleveren van het denken over problemen die het buitenlandse beleid raken. Uit de jaren 1939-1940 zijn geen stukken met betrekking tot de buitenlandse politiek bewaard gebleven. De waarde voor de reconstructie zal daarom waarschijnlijk gering zijn, omdat juist in deze jaren de grootste lacunes voorkomen.

4. Particuliere collecties vallen eigenlijk buiten het terrein van deze verkenning. Slechts de nalatenschap van jhr. dr. J. Loudon uit de jaren 1913-1940 is onderzocht. Deze bevat geen stukken van belang voor de reconstructie. Indien nodig zal in een

8. Getuige O.E.W. Six in: *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag, 1949-1956) VIIc, 554.

later stadium worden nagegaan, of de particuliere collecties van de tweede afdeling van het Algemeen Rijksarchief iets opleveren. In bepaalde gevallen kan het wellicht van belang zijn in verbinding te treden met nog in leven zijnde diplomaten en ambtenaren van het ministerie, die in de jaren 1931-1940 in functie waren, of met hun familie.

De eigenlijke reconstructie zal in nauwe samenhang met de selectiewerkzaamheden ter hand worden genomen.

Hope & Co. in een tijd van overgang
Recensieartikel door Joh. de Vries

Marten G. Buist, *At Spes Non Fracta. Hope & Co. 1770-1815. Merchant Bankers and Diplomats at Work* (Bank Mees & Hope N.V.; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974, x en 716 blz; Dissertatie Groningen).

'Robert Voûte arrived in Warsaw at half past eleven on the night of 24th July 1793. It was pouring with rain. He had left Berlin on the 19th and, despite the discomforts of the journey, had travelled day and night over roads which had been turned into quagmires by an incessant downpour. But Voûte allowed himself and his companions no more than a day or two's rest before resuming the journey to Grodno, more than 250 kilometres distant'.

Dit is één der raakste passages, op bladzijde 111 het hoofdstuk 'Polish interlude' inluidend, uit het hierboven aangekondigde boek van dr. Buist, en ik voeg er onmiddellijk aan toe: het is daarin één der vele treffende fragmenten. Wat een sfeer! De boven geciteerde, ietwat neerslachtig stemmende inzet van het Poolse tussenspel bepaalt de toon van dit hoofdstuk. Het behandelt dan ook de leningactiviteiten van Hope & Co. voor Polen dat zich midden in de verdelingstragedie bevindt. Maar de passage is eveneens kenschetsend voor de haast waarmee Hope's afgezant Voûte verder reist. Er wordt heel veel en niet zelden zeer gehaast gereisd in dit boek en ofschoon slechte wegen in die tijd ons niet onbekend zijn, worden wij er met de neus opgedrukt wat de gebrekkige middelen van verkeer betekenden voor het onderhouden van de economische betrekkingen, niet alleen op deze plaats maar bij voortduring in dit werk. Het geeft een heel aparte kleur aan het relaas en de schrijver verdient onze bijval dat hij niet geschroomd heeft er uitvoerig van te verhalen. Het geldt trouwens in het algemeen dat na lezing de sterke indruk overblijft dat wij de bancaire en commerciële wederwaardigheden van het Huis Hope & Co. tussen 1770 en 1815 hebben meebeleefd, en wel tot in de kleinste finesses. Daarin ligt een grote verdienste besloten want dat wij geboeid blijven, meegesleept niet zelden, is te danken aan de auteur die de stof wist te ordenen en het verhaal levendig geschreven brengt. Gebrek aan deskundigheid verhindert mij te oordelen over de Engelse vertaling door Mr. Derek S. Jordan maar ik kan mij niet anders voorstellen dan dat hij aanzienlijk heeft bijgedragen tot de literaire kwaliteit van het boek; het werk op zich aan de vertaling vormt al een geduchte prestatie. Wij mogen er ons op verheugen dat deze belangrijke, volledig op de bronnen opgetrokken studie dankzij de vertaling internationaal de belangstelling zal kunnen krijgen die zij ten volle verdient. De uiterlijk voortreffelijke verzorging doet daarbij recht wedervaren aan de rijke inhoud. Na 451 bladzijden tekst volgen een twintigtal illustraties, een vijftig pagina's appendices (met onder andere kwantitatieve gegevens over de leningactiviteit van Hope & Co., de kapitaal- en winstverdeling), daarna de bronnen, aangehaalde literatuur, ruim 160 bladzijden verwijzingen in de noten, de lijst van illustraties en de inhoudsopgave. In de tekst zelf zijn dan nog de afbeeldingen van ter zake doende documenten opgenomen. Het valt voortdurend te bespeuren dat al het mogelijke voor de vorm-

geving is gedaan; letter en bladspiegel doen bij voorbeeld geen aanslag op onze ogen, zoals vaak gebeurt. Het boek vormt dan ook het slotaccoord van een opdracht die Hope & Co. in 1953 aan Buist verstrekte en de Bank Mees & Hope continueerde. Voordat de Bank weer in woelig fusiewater terechtkwam, is het grote werk verschenen. Dat de auteur het heeft opgedragen aan Jhr. W.J. van Sminia, een vroegere firmant van Hope & Co., draagt bij tot de welluidendheid van dit slotaccoord. De economische geschiedenis kan dankbaar zijn voor het resultaat. Er is door opdrachtgever en Buist veel geduld geoefend maar dat is iets wat de eerste uit traditie en de tweede dankzij zijn métier in huis heeft. De vondst van de titel *At Spes Non Fracta*, dat is 'met ongebroken hoop', heeft daarom iets tweeledigs. Het vormt de lijfspreuk der Hope's maar is stellig ook de auteur, die met de vele meters archivalia geconfronteerd een moreel steuntje kon gebruiken en liefst ongebroken de eindstip wilde bereiken, nu en dan door het hoofd gegaan.

Toch staat deze titel voor iets meer dan de zojuist aangestipte toespelingen. Wie dit werk leest, zal getroffen worden door de vele niveau's waarop het zich beweegt. Het is bovenal een geschiedenis van het voornaamste commerciële en bancaire huis te Amsterdam, en door de relatie met het geslacht Hope tevens een stuk familiegeschiedenis. Het geeft vervolgens inzicht in de werking der kapitaalmarkt in en buiten Nederland in een tijd van overgang en toont ons in detail hoe een grootscheepse speculatie wordt opgezet (het laatste hoofdstuk). Het demonstreert de gevoeligheid van de Amsterdamse beurs in de effectenhoek voor economische en politieke voorvallen en in het verlengde daarvan de verhouding van economie en politiek in de onderhavige jaren 1770-1815. Veel licht werpt het op de mentaliteit der kooplieden en hun stijl van zaken doen, zowel van de grote als de Hope's c.s. als de kleinere, daarnaast ook van hun stijl van leven in het algemeen. Op het stuk van het boekhouden frappeert het hoe vaak de dood van een koopman vergezeld gaat van het aantreffen van een verwaarloosde boekhouding, gevolgd door een déconfiture. En dit alles nog ongezien de vele feiten en cijfers die over het boek verstrooid liggen, bijvoorbeeld over de op onze kapitaalmarkt geplaatste buitenlandse leningen. Mijn bovenstaand lijstje is zeker niet uitputtend en het zal stellig enige tijd kosten vóór het boek geheel in onze kennis geïntegreerd is. Dat zal helemaal niet zo eenvoudig zijn - en ik kom hier terug op de titel *At Spes Non Fracta* die voor méér staat dan een knappe allusie - omdat de schrijver een bepaalde opvatting van zijn taak had en deze opvatting het karakter van zijn studie heeft bepaald.

Terstond op bladzijde ix zet dr. Buist de grenzen uiteen wanneer hij betoogt dat zijn oogmerk is de partners van Hope & Co. in hun vele en verscheidene activiteiten te volgen: in hun relaties tot elkaar, in hun contacten met andere huizen en in hun houding ten opzichte van overheidsfunctionarissen. Zoveel als mogelijk heeft hij gepoogd de motieven voor de commerciële en financiële transacties te traceren. Ik meen dat hij er goed in geslaagd is dit alles bloot te leggen en transparant te maken en dat de daarbij betrachte uitvoerigheid zinvol is - zoals ik voor een ander aspect al opmerkte - omdat wij in de uiteenzettingen als die van dr. Buist de historische verhoudingen en economische motieven nu eenmaal zelf moeten kunnen gaan zien en het te weinig is deze op gezag van de auteur en dan beknopt aan te nemen. Er steekt in dit opzicht iets voorbeeldigs in deze studie en wie verzucht, en vooral ten aanzien van de Iberische affaires kan ik mij dat voorstellen, dat het allemaal heel lang duurt, maakt wel een juiste opmerking maar mag eigenlijk niet verzuchten: het

duurde toen inderdaad lang en het hoe en waarom ervan te laten zien, dáár gaat het nu juist om, en echt om méér dan alleen te tonen dat men eind achttiende, begin negentiende eeuw nog iets anders deed dan in priëlen zitten. Daarbij zal men moeten erkennen dat dit werk zeer overzichtelijk is opgebouwd. Na een woord vooraf geeft de auteur een schets van de

familie en de firma, met als ondertitel: enige opmerkingen over handel en bankwezen aan het einde der achttiende eeuw. Dit inleidende hoofdstuk verschaft ons een gedetailleerde uiteenzetting over de geschiedenis van het huis Hope & Co. tot 1815 en stelt een aantal algemene kwesties aan de orde als de groei der buitenlandse leningen en de wijze van plaatsing van deze in de Republiek, de verhouding van commerciële tot bancaire activiteiten en de positie van Amsterdam als financieel centrum in de beschreven periode en vanzelfsprekend daarbinnen weer die van Hope & Co. Wat op deze inleiding volgt, is een reeks van 'case-studies' die een nadere uitwerking en illustratie geven van de aangestipte thema's. Zij zijn samengevat in twee onderdelen, het eerste de Baltische en het tweede de Iberische zaken behandelend. Sommige van de afzonderlijke hoofdstukken, waarin de twee delen uiteenvallen, zijn zeer zeker op zichzelf staande te genieten. Het vijfde hoofdstuk, 'A Dutch Broker at the Russian Court', en het eerder vermelde vijftiende, 'Cochineal in the Patriotic Era, a Speculation which went awry', kunnen zonder meer in een bloemlezing van instructief karakter worden opgenomen.

De gekozen opzet, zoals hierboven beschreven, heeft zijn beperkingen. Het heeft geen zin daartegen het kleine vuistje van de critiek op te heffen maar het is wel noodzakelijk dit voor een nadere karakteristiek van het boek te vermelden. Sinds de auteur zijn studie aanving, is er heel wat water naar de methodologische zee gestroomd; denken we alleen maar aan structuralisme en New Economic History. Indien de auteur iedere wending had moeten meemaken, was hij vermoedelijk onderweg gestrand. Wat hij nu over zijn methode opmerkt, is duidelijk genoeg. Buist meent dat zijn uitgangspunt impliceert dat de overgeleverde correspondentie de hoofdbron van informatie vormt; kwantitatieve data zijn aangewend maar blijven binnen het gekozen kader van ondergeschikte aard. Verder geen gefilosofeer; de schrijver laat vervolgens de resultaten voor zich spreken, zonder verontschuldigingen of buigingen jegens welke methodologische afgod ook en doet in zijn houding ietwat denken aan het Huis dat hij beschrijft. Zo langjarige omgang ermee doet natuurlijk licht iets overnemen. Ik heb tegen dit alles helemaal geen bezwaar omdat mijn eigen molens methodologisch evenmin fijn malen, maar kan er toch niet aan ontkomen te constateren dat het uitgangspunt en de methode van deze auteur zijn studie karakteriseren als een breed opgezette bedrijfsgeschiedenis, en dit breed opgezet dan niet alleen te zien als ruime aandacht gevend aan de wederwaardigheden van het beschreven bedrijf in zijn economische omgeving maar evenzeer als vele samenhangende details verschaffend van de politieke ontwikkeling die men in deze bijna geheel Napoleontische era nauwelijks achtergrond kan noemen. De titel van het boek, en ik blijf erbij dat deze een vondst is, past bij de meer beschrijvend-literaire dan economisch-analytische opzet en behoort geheel tot de Nederlandse traditie van fraaie fantasietitels in de bedrijfsgeschiedschrijving[1]. Wat ontbreekt en wij kunnen het op dit terrein eveneens een traditie noemen, is een volledige integratie van de resultaten van het onderzoek in de bestaande kennis omtrent de beschreven periode, en omdat het hier zovele resultaten zijn, zal die integratie naar ik eerder opmerkte geen eenvoudige opgave zijn. Bij Buist ontbreekt deze zeker niet volkomen. Met name in zijn eerste hoofdstuk geeft hij in samenhang met de personengeschiedenis van het huis Hope & Co. allerlei waardevolle aanzetten met betrekking tot de positie

1. Vgl. voorbeelden in Joh. de Vries, 'De stand der bedrijfsgeschiedenis in Nederland', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXVII (1974) 2.

en de politiek van dit huis, de leningactiviteiten in de Republiek in het algemeen en die van Hope & Co. in het bijzonder, met daarbij de ontwikkelde leningtechniek en de interessante en duidelijk beschreven figuur van de ‘entrepreneur’. De vraag naar het accent op de commerciële of

bancaire activiteiten van deze kooplieden wordt behandeld, er is enige aandacht voor de kwestie van het boekhouden in die tijd en het ontbreekt evenmin aan oog voor de verhouding van handelsstagnatie en leningactiviteit. Een belangrijke vraag komt ten slotte bij Buist op, namelijk of de Napoleontische tijd bij ons zo schadelijk is geweest voor de houders van buitenlandse obligaties als gewoonlijk gesuggereerd wordt. Zijn onderzoek geeft aanwijzingen het tegendeel aan te nemen. Dit zou mede een verklaring kunnen vormen voor het verbazingwekkende herstel van Amsterdam als leningcentrum na 1815 en voor de sindsdien omvangrijke kapitaalsinvestering door Nederland in het buitenland (vergelijk 63, 554). 'This is not the place for a detailed investigation of the matter', zegt de schrijver er op bladzijde 63 van. Het is ergens typerend voor de verhouding tot de algemene problematiek van de periode. Slaat men het altijd nog beste overzicht van onze economische geschiedenis in de jaren 1795-1813 op, dat van I.J. Brugmans[2], dan komt daarin een component naar voren die voor de onderhavige problematiek relevant is en zeker niet behoort tot het terrein van het gedetailleerde onderzoek, namelijk de verhouding van de binnenlandse tot de buitenlandse leningactiviteit. Brugmans maakt aannemelijk dat onze staatsschuld in die tijd met ongeveer *f* 400.000.000. - is toegenomen en de buitenlandse beleggingen met een *f* 500.000.000. - zijn verminderd; de kapitaalmarkt werd daarmee in ieder geval ten dele gedegradeerd van een internationale tot een nationale. Pas tegen deze achtergrond krijgt de beschouwing in *At Spes Non Fracta* relief; indien men veel kapitaal van het buitenland naar het binnenland overhevelde, dan leed men allicht minder verliezen op buitenlandse obligaties. De tiërceringen vóór en na 1813 deden die verliezen inderdaad op de binnenlandse staatsschuldpapieren lijden!

De aanduiding van bredere samenhangen missen wij hier vaker. Er is in deze studie niets in samenhangend verband te vinden over de achteruitgangsproblematiek van ons land in de achttiende eeuw en de daaropvolgende Bataafse en Franse tijd, noch over de mentaliteit der kooplieden, noch over de groei der geld- en kapitaalmarkt, noch over de samenhang van economie en politiek in het tijdvak, en met dit samenhangende verband bedoel ik: uitgaand van de tevoren bestaande kennis. In een slothoofdstuk had een en ander ervan mogelijk tot zijn recht kunnen komen. Hoezeer het ook te billijken valt dat het niet is gebeurd nadat er al zoveel werk was verzet, het is voor ons jammer dat Buist niet al zijn resultaten van onderzoek in een algemeen kader van thematiek heeft geïntegreerd, temeer omdat hij er gezien zijn boek zozeer toe is uitgerust. Misschien is daarvoor in de toekomst gelegenheid? Een pennevrucht als de onderhavige, die bovendien te Groningen als dissertatie diende, laat uiteraard niet na goede verwachtingen van verdere activiteit te wekken.

Het moge tot slot van deze bespreking dienen, maar op deze plaats met de vereiste beknoptheid, om nog enige punten aan te wijzen waarin *At Spes Non Fracta* ons noopt nader over de algemene problematiek van de periode na te denken. Wellicht ten overvloede doch om nog één maal de waarde van deze dissertatie te belichten moet vooropstaan dat tot de voornaamste vragen met betrekking tot het tijdvak die naar werkzaamheid en betekenis van Hope & Co. behoorde. Wij waren er niet mee onbekend; in iedere algemene beschouwing over de economische geschiedenis der

2. Vgl. I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* (Den Haag, 1961) 18-21.

Republiek kwam het voor, zoals bij J.G. van Dillen, en meer toegespitst op de Propostie van 1751 bij J. Hovy[3]. Met het onder-

3. J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag, 1970); op talrijke plaatsen wordt naar Hope verwezen (vgl. register); J. Hovy, *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek* (Groningen, 1966) in verband met het auteurschap van De Propositie van Thomas Hope.

zoek van Buist weten wij er nu pas werkelijk iets van, waarbij ik wil aantekenen dat de schier legendarische verhalen over de macht en rijkdom van Hope & Co. niet zonder grond waren. Het inzicht in de achteruitgangsproblematiek van ons land tijdens de beschreven periode vermag deze studie echter niet ingrijpend te wijzigen. Dat was ook geenszins te verwachten omdat hier de blik op de zaken van Hope & Co. is gericht en deze bijzonder belangrijk waren maar vanzelfsprekend niet het geheel vertegenwoordigden. Zo blijft bepaald onverlet het bekende beeld van de groeiende betekenis van de financiële sector der Republiek en de gevolgen ervan in de tweede helft der achttiende eeuw. Appendix G op bladzijde 520 vlg. ('Capital and Profit') laat ons zien wat wij wel wisten, zij het niet zo gedetailleerd, dat wie het goed deed in deze sector, zoals de Hope's c.s., werkelijk schatrijk werd. Een scherp accent is thans ongetwijfeld gelegd waar de schrijver duidelijk aantoont wat ik zou willen noemen de continuïteit van de kapitaalmarkt voor en na 1795. Het zal altijd een probleem blijven iets van groei op dit terrein voor die periode te kwantificeren maar de betekenis van de Amsterdamse kapitaalmarkt ook na 1795 staat nu onomstotelijk vast. In vele gevallen hing het beroep op haar samen met een vorm van voorfinanciering van de door Napoleon opgelegde oorlogsheffingen; het is dan niet zonder ironie dat juist het pro-Engelse huis Hope & Co. hierin de eerste viool speelde en daardoor een voornamer plaats in Amsterdam verwierf. Deze bancaire activiteiten betekenden intussen niet dat de band met de handel was doorgesneden. Wij wisten wel dat die scheiding niet volkomen was maar dat de samenhang tussen commercie en leningactiviteit zo sterk was als Buist bij Hope & Co. heeft bevonden, opent bepaald een nieuw perspectief. De situatie bij Hope & Co. heeft in dit opzicht stellig een algemene geldigheid. Zou het in dit verband ongeoorloofd zijn te blijven gewagen van kooplieden-bankiers? Ik heb begrepen dat de auteur daar niet zeer van gecharmeerd is[4.] en het is wel te begrijpen; één der firmantencontracten uit 1782 van Hope & Co. sluit het opnemen van kapitaal van buitenaf in depositovorm nadrukkelijk uit; waarschijnlijk, meent Buist, omdat het huis al genoeg moeite had het eigen kapitaal profijtelijk te investeren. In latere jaren bestond daaromtrent ook nog aanzienlijk voorbehoud en werd er slechts met terughoudendheid alleen op grote sommen rente vergoed (vergelijk bladzijde 37). Afgezien van het feit dat hier niettemin overgangen naar een vollediger bankfunctie lagen, lijkt het mij gerechtvaardigd om in het geval van de Hope-firmanten van kooplieden-bankiers te gewagen omdat zij in hun bemiddelende rol tussen vragers en aanbieders op de kapitaalmarkt een echte bankiersfunctie vervulden; men denke slechts aan een kwestie die veelvuldig tot hen kwam of een lening ten behoeve van een buitenlandse mogendheid kans van slagen had. Maar zoals gezegd, zij waren nog veel meer koopman dan wij tot dusver meenden; vandaar de koppeling in kooplieden-bankiers.

Voor een verdiepte studie van de ontwikkeling van ons bankwezen is dit boek verplichte stof. Er komen nog meer lange-termijn-zaken aan de orde. Zo begrijp ik nu pas uit het uitvoerig relaas over de Russische obligaties dat het vertrouwen in de 'Russen' in de negentiende eeuw niet op een hersenschim berustte - men staat versteld over de hersenschimmen waarop men veelal vertrouwde - maar een historische grond bezat in de nette hou-

4. Vgl. stelling 3 bij de dissertatie-uitgave: 'De categorie "merchant banker" is weinig bruikbaar'. Nochtans luidt de ondertitel van *At Spes Non Fracta*: Merchant Bankers and Diplomats at Work.

ding van en afwikkeling door het Czarenrijk. De beurs heeft een goed geheugen! Wat heeft deze overigens reeds een belangrijke positie verworven in het onderhavige tijdvak. Bij ieder politiek en economisch rimpeltje fluctueren de koersen van de Russische obligaties. Het vormt een verlevendigend element in deze studie dat wij daarvan voortdurend op de hoogte worden gehouden en zou een aanknopingspunt kunnen vormen voor een nadere beschouwing over de relatie economie versus politiek. In verband daarmee zou het ook curieus zijn eens op een rij te zetten wat Buist verspreid over zijn boek meedeelt over de werking van de bureaucratie in de respectievelijke landen waar Hope & Co. zakelijk penetreert; een vergelijking met de Nederlandse situatie, waarvan wij nog maar bitter weinig weten, zou in deze een stimulans aan het onderzoek kunnen geven.

Meer in relatie tot de kapitaalmarkt is nog van betekenis wat de auteur naar voren brengt over de bescherming van de obligatiehouders. Wie zich verdiept in de jaarverslagen van de Vereniging voor de Effectenhandel te Amsterdam komt voortdurend de beschermingscomité's voor obligatiehouders tegen, want men moet goed bedenken dat die couponknippers door de buitenlandse leners nogal eens in de steek dreigden te worden gelaten. Vóór 1876, het oprichtingsjaar van de Vereniging, was er het Algemeen Beurs-Comité dat hierin daadwerkelijk optrad. Buist laat nu zien dat de oorsprong van deze bescherming lag bij het huis Hope & Co. dat mede hiervoor al die eindeloze reizen ondernam of deed ondernemen. In 1796 gebeurde dit al namens een aantal huizen door Robert Voûte die ook wel mans genoeg was om in zijn eentje voor een heel comité te staan. Het behoeft geen betoog dat dit soort gestie vertrouwen wekte bij kapitaalverschaffers en mede een verklaring vormt voor de snelle verspreiding van het effectenkapitalisme in ons land.

Een belangrijk algemeen thema dat in de laatste jaren dankzij P.W. Klein de nodige aandacht heeft gekregen, is dat van het ondernemersgedrag in ons land, in het bijzonder met betrekking tot de stapelmarkt[5]. De legende van de grote waaghals is daarmee vervaagd; veeleer was het voornaamste principe: ‘safety first’. De aard van het onderzoek bracht mee dat dit vooral op de koopman in goederen sloeg. Wat levert nu deze studie in dit aspect op? De firma Thomas & Adrian Hope (sinds 1734) was bekend voor zijn consistente politiek ten aanzien van het dekken van risico's en voor de hoge mate van continuiteit in de goederenhandel met het oog op zich wijzigende politieke omstandigheden (vgl. 8); dit komt alles wel op ‘safety first’ neer. Ik heb niet de indruk dat het later veel veranderde, wel dat een langere polsstok, dat wil zeggen grotere kapitaalskracht toeliet verder te springen, dat wil zeggen grotere risico's te nemen, zoals in het geval van de cochenillespeculatie. Deze is hoogst interessant vanwege de beperkte economische horizon van de toenmalige ondernemer - Hope was niet in staat de vinger op de exacte oorzaken van de mislukking te leggen - maar ook omdat de heren van Hope & Co. in de tweede helft der jaren tachtig wel zo vermogend waren dat zij een kansje konden wagen. Opvallend bij hen was nog de punctualiteit in de boekhouding (vgl. 26). Voûte gaf op dat stuk scherpe instructies aan verwante huizen in Rusland (vgl. 127). Een en ander paste in de Nederlandse comptabele traditie. Het is mij daarbij niet duidelijk dat Buist kan schrijven dat deze

5. P.W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw* (Assen, 1965), maar ook diens *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland*, *1850-1914* (1966) en ‘Entrepreneurial Behaviour and the Economic Rise and Decline of The Netherlands in the 17th and 18th Centuries’, in *Annales Cisalpines d'Histoire Sociale* (1970).

punctualiteit bijdroeg tot de reputatie van Hope & Co. Wist men daar dan van? De spreekwoordelijke Hollandse toedekking maakt het niet waarschijnlijk.

Voor een afrondend uitvoerig oordeel over dit boek is hier thans geen aanleiding meer; mijn waardering ervoor is in het voorafgaande ruimschoots naar voren gekomen. Samenvattend kan ik kort zijn en eindigen met één woord omtrent dit werk en het Huis dat het beschrijft, hetzelfde waarmee Buist op bladzijde 451 zijn tekst besluit: ‘impressive’.

Verweer en bekentenis. De levensherinneringen van Linthorst Homan

Recensieartikel door H.W. von der Dunk

J. Linthorst Homan, *Wat zijt ghij voor een vent*? (Assen: Van Gorcum, xvi en 314 blz. *f* 29,50).

Wereldoorlog en bezetting vormden zeker twee decennia lang de overschaduwende gebeurtenis uit het jongste verleden van de Nederlandse geschiedenis. Tegenwoordig worden de jaren dertig er meer en meer bijgehaald, doch veelal als aanloop en voorgeschiedenis. Een wat eenzijdig en aanvechtbaar vertrekpunt natuurlijk, omdat ons daarbij al te gemakkelijk ontgaat, wat niet in de causale reeks in te passen valt, die naar oorlog en bezetting voerde. Want voor de tijdgenoten, die het morgen nog niet kenden, telde alles mee, ook datgene, dat geen vervolg meer zou krijgen. En hun reacties en houdingen blijven slechts half begrepen, wanneer we dat niet verdisconteren.

Onlangs heb ik er al eens aan herinnerd[1], dat die oorlogsjaren voor de generatie, die toen zo grosso modo tussen de twintig en vijftig telde, achteraf niet slechts als een dramatische periode, een cesuur zou worden beleefd, maar als een zuiverende beproevingstijd. Ze leken een feilloze karaktertest: wie toen in het verzet had meegedaan, kon zich later allerlei permitteren of meende zelf dit te kunnen op grond van een stevig moreel voorschot. Wie fout was geweest zou dit fout-zijn als een Kainsteken onuitwisbaar jaren mee blijven dragen. De term ‘fout’ is op zichzelf al een kanttekening waard vanwege het knipogende karakter en de nuchtere absolute stelligheid van de schoolmeester, die slechts twee antwoorden kent, goed of fout en daarmee basta. Men was geen schurk, verrader, ploert, men was ‘fout’ geweest en viel daarmee buiten de gemeenschap der goeden, die, alle ruzies en veten, die onmiddellijk na de bevrijding weer losbrandden ten spijt, op hun gemeenschappelijk goed-zijn in de beproeving als een verbindende ervaring terug konden zien.

Nu, dertig jaar later, nu een naoorlogse generatie volwassen geworden is, beginnen die simplistische scheidslijnen te verbleken met de wegebbende emotionaliteit, die velen jaren lang in haar ban hield en die zelfs bewust werd gekultiveerd. We ontdekken een steeds verfijnder onderscheid tussen goed en goed en fout en fout. We weten, dat mensen op een kritiek moment een verkeerd standpunt kunnen innemen op grond van argeloosheid, onkunde, achtergebleven opvattingen, ja idealisme of ook gewoon op grond van een verkeerde toekomstprognose of onder pressie van anderen. Zo'n keuze is daarom zedelijk nog niet verwerpelijk. Morele bedenkingen zijn op hun plaats zodra blijkt dat men volhardt tegen beter weten in, dat men moedwillig de ogen sluit voor misdadige praktijken of deze tracht te verdedigen. Er ís een graad van argeloosheid en domheid, die immoreel is. Tussen bekrompenheid en morele botheid kan een nauw verband bestaan. Maar een verkeerde politieke keuze als zodanig is nog geen bewijs van die intellectuele of morele laagwater-

1. ‘Als een vertraagde film’, bespreking van L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* in: *NRC/AH* (13-12-1974).

stand, zolang het om een tijdelijke vergissing gaat. De relatie politiek-moraal is tenslotte de meest ondoorgrondelijke, ingewikkelde, ongrijpbare, vermaledijde, waar stervelingen in hun samenlevingsverband mee te maken hebben en die ongrijpbaarheid heeft telkens weer velen ertoe verleid om dan maar de knoop door te hakken en beide gebieden rigoreus te scheiden en iedere samenhang botweg te ontkennen. Hoevelen zijn trouwens nog bereid om Amerikaanse gewelddaden of malversaties te verontschuldigen, te bagatelliseren, te verklaren, omdat de principiële keuze vóór Amerika anders gevaar zou lopen. En hoevelen zijn vandaag, dikwijls met nog groter gemak, bereid om de onmenselijkheden van communistische regimes goed te praten, te verdedigen, omdat hun antikapitalistische ideologie wil dat socialistische regimes de vooruitgang representeren. Mocht één van de twee stelsels morgen in een gigantische botsing een definitieve zege behalen en het andere wegvagen, het aantal 'foute' lieden ook in Nederland zou ontelbaar worden, wanneer we dan dezelfde maatstaven als na 1945 ten aanzien van de bezetting gingen hanteren. Dat zo'n ontwikkeling uitermate onwaarschijnlijk is, mag een grote praktische geruststelling zijn, maar daarmee zijn we niet van het morele probleem af, van het oergegeven, dat elke politieke keuze al snel, ja bijna onvermijdelijk tot het tolereren van ongerechtigheden voert. Maar uiteraard: tussen ongerechtigheden en ongerechtigheden bestaan ontzagwekkende verschillen. Omgekeerd weten we dat men ook vanuit twijfelachtige motieven in het verzet terecht kon komen. Dezelfde eigenschappen, die helden maken, kunnen misdadigers personages op hun geweten hebben.

De regelmatig verschijnende delen van De Jongs bezettingsgeschiedenis nu en met name de plechtige docerende presentatie doen telkens weer betrokkenen naar hun schrijftafel snellen, omdat ze zich door de Rijkshistoricus te kort gedaan voelen of anderszins zijn voorstelling bestrijden.

Eén van de uitgedaagden is mr. J. Linthorst Homan: geboren in 1903, vóór de oorlog burgemeester te Vledder en commissaris van de koningin in Groningen; in 1940-41 één van de leiders van de veelbesproken Nederlandse Unie; na de oorlog werkzaam in enkele commissies van de Europese beweging, als lid van de Hoge autoriteit en als vertegenwoordiger van de Europese commissie te Londen, die de aansluiting van het Verenigd Koninkrijk bij de EEG moest helpen voorbereiden. Een meer dan veertigjarige loopbaan als bestuursambtenaar, wanneer we even afzien van de laatste oorlogsjaren, waarin Homan ambteloos was en gedeeltelijk zelfs als gijzelaar in Beekvliet zat. Toch blijken van die meer dan veertig jaren twee jaren, ja eigenlijk enkele maanden beslissend te zijn geweest voor zijn naam en reputatie in de ogen van het nageslacht en daarmee ook in zijn eigen ogen: de jaren 1940 en 1941, toen hij samen met De Quay en Einthoven de Nederlandse Unie voorzat. Van de ongeveer driehonderd bladzijden, die zijn levensherinneringen tellen, zijn vijfentachtig in engere, honderd in ruimere zin aan die twee Uniejaren gewijd. Een derde van het gehele boek. Ik betwijfel dan ook of Homan zonder de uitdaging van de Jongs vierde deel[2], waarin de Unie wordt behandeld, naar de pen gegrepen zou hebben; zijn verweer tegen diens voorstelling vormt de spil van het boek.

Nu is Homan op zichzelf beschouwd geen figuur van uitzonderlijke betekenis: een hogere bestuursambtenaar en regent uit een Drentse regentenfamilie, die zich van het gros van zijn collega's hoogstens door een zekere onstuimigheid en drang

2. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, IV (Den Haag, 1972) V (1974).

tot activiteit en nieuwe initiatieven onderscheidde. Toch heeft juist deze drang hem op beslissende wijze parten ge-

speeld. En zo is hij zijns ondanks interessant als één van hen, die in hun streven om de verstarde vooroorlogse verhoudingen af te breken en te vernieuwen, om er 'wat aan te doen', nu net op het verkeerde moment en met de verkeerde middelen hun dadendrang trachtten uit te leven.

Men kent de verwijten aan het adres van het driemanschap: aanpassing aan de nieuwe autoritaire orde onder Duitslands vleugels, verloochening van Nederlands democratische traditie, minachting voor het parlementaire systeem en een verregaande blindheid voor de ware aard van het nazisme en voor de geraffineerde taktieken van de bezetter. Dit alles op grond van de overtuiging, dat Duitsland de oorlog niet meer kon verliezen, maar ook op grond van een onmiskenbare anti-parlementaire gezindheid[3].

Ofschoon de vaderlandslievende gevoelens en de bedoelingen van het drietal door de meesten niet in twijfel zijn getrokken en niemand bij mijn weten hen van een beginselloze collaboratiepolitiek of nazistische instelling heeft beschuldigd, is daarbij herhaaldelijk gewezen juist op die blindheid, die hen toch een zeer gevaarlijk pad opdreef, waardoor zij zich met hun gedwongen consessies aan de bezetter (zoals al dadelijk het schrappen van de naam van Oranje uit hun eerste manifest) verder lieten meelokken dan ze hadden gewild. En in de geschiedenis telt nu eenmaal niet zozeer de goede bedoeling als wel de verkeerde handeling. Voorts zou men aan die kritiek nog kunnen toevoegen, dat het triumviraat daarbij andere Nederlanders eveneens een tijd lang op een dwaalspoor heeft gebracht, althans de erkenning van de ware aard van de bezetter, heeft bemoeilijkt.

Direct in december 1945 al hadden dr. A.v.d. Burg in het *Parool* en de Grote Adviescommissie der illegaliteit het driemanschap aangevallen en deze kritiek had er toe geleid, dat minister-president Schermerhorn op verzoek van het drietal de commissie-Fockema Andreae instelde als een soort speciale ereraad, die in de herfst 1946 in een uitvoerig rapport de voormannen van de Unie vrijsprak (141). Zij hadden fouten gemaakt, misrekeningen begaan, heette het daar, maar door hun werkzaamheden toch uiteindelijk de goede zaak gediend, zodat zij al met al eerder lof, althans waardering, dan verwijten verdienden. De objectiviteit van de commissie-Fockema is later van verschillende zijden, onder andere blijkbaar door De Jong, in twijfel getrokken[4]. Zonder mij nu hier in die zaak te verdiepen, kan ik er in elk geval bij aantekenen, dat dit soort uitspraken, op hun tijd objectief of niet, voor de historicus q.q. nooit bindend zijn. Dat Homan evenals De Quay in Beekvliet met de uitgesproken democratische vleugel van de doorbraak-beweging in enge aanraking kwam en dat die contacten hun terugkeer in de na-oorlogse politiek op zijn minst hebben vergemakkelijkt, is evident.

3. Vergelijk ook L. de Jong, *De bezetting*, I (Amsterdam, 1961) 75 en P. Geyl, *Pennestrijd over staat en historie* (Groningen, 1971) 353 vlg.
4. Dit laatste blijkens de geruchtmakende 'lekkage' van zijn voorlopig manuscript, deel V via het *Haarlems Dagblad* van 28 juli 1973. Volgens het *HD* verweet De Jong Schermerhorn bij de in- en samenstelling van de commissie Fockema 'vriendjespolitiek', een verwijt dat door Schermerhorn fel van de hand werd gewezen. Vergelijk onder andere *NRC/Handelsblad*, 30 juli 1973 en *Vrij Nederland*, 11 augustus 1973: J. Rogier, 'De fouten die Schermerhorn maakte'. In de gepubliceerde versie van deel V is hiervan niets terug te vinden en aangezien De Jong terecht de definitieve tekst en niet werkteksten of voorlopige versies ter discussie heeft willen stellen, blijft het vooralsnog onduidelijk of hij zijn kritiek handhaaft of niet.

De Jong brengt echter nog een niet onbelangrijk onderscheid met betrekking tot het drietal aan: Einthoven, de onpolitieke rondborstige politieman, die de invaller haatte en die zich ietwat tegen zijn zin in de Unie liet manoeuvreren, die er dan ook de grootste moeite mee had en het snelst stopte. De Quay, de elastische politicus, de middelaar en onze Ho-

man: het meest pro-Duits ingesteld, bereid een eind mee te gaan en de anderen mee te slepen, het laatst tot inzicht komend en misschien meer onder druk van de anderen voor nog verdergaande aberraties behoed! Homan, van het drietal ergo de meest diskutabele!

In deel V geeft De Jong een voorzichtiger voorstelling. Hij laat hier vooral de spanningen binnen de Unie uitkomen en - vanzelf - de toenemende moeilijkheden met de bezetter in de loop van het jaar 1941, terwijl hij zich van een slotbalans onthoudt. Anders dan bij deel IV kregen de drie ook gelegenheid hier hun eigen visie te geven en de neerslag daarvan in De Jongs relaas is onmiskenbaar. Toch blijft ook nu Homan duidelijk de meest pro-Duitse triumvir. Wat hem na de oorlog vooral kwalijk is genomen en blijkens zijn eigen verhaal de terugkeer naar zijn commissarispost in Groningen in 1945 heeft geblokkeerd, is zijn uitlating in 1940, dat De Quay en Einthoven op een totale geallieerde overwinning rekenden, maar dat hij zelf op een overlegvrede hoopte bij een 3-2 sterkte-verhouding voor Duitsland. Niet rekende alleen dus, maar hoopte (128)! Homan vermeldt dit zelf, zoals De Jongs voorstelling in feite door zijn bericht - al is dit duidelijk bedoeld als verweer - in de essentie niet wordt weerlegd. Hij erkent zich ernstig te hebben vergist, naïef te zijn geweest. Hij acht het oordeel van de ereraad juist, dat hij laakbare fouten heeft gemaakt (141). Hij schrijft zelfs overtuigd te zijn, dat een Unie onder drie Einthovens snel verboden en onder drie Homans ‘ver in de politieke gevarenzone zou zijn geraakt’ (83). Terwijl de middenweg van De Quay in wezen de meest efficiënte zou zijn geweest. Hij citeert in extenso een stuk van Ruygers, dat op 16 november 1940 in De Unie-krant verscheen, waarin voor samenwerking binnen een nieuwe orde wordt gepleit, onder behoud van het Nederlandse karakter en voegt er aan toe, dat hij dit stuk tegenover Einthoven verdedigde en opnam (127). Hij concludeert, dat hij niet alleen zijn vingers in het Duitse vuur heeft gebrand, maar ook geen kastanjes van betekenis heeft buit gemaakt (143.) Hetgeen dan toch wil zeggen: de hele Unie-onderneming was een fiasco! Wanneer ik schreef, dat Homan De Jong eigenlijk in essentie daarom niet weerlegt, dan wil dat echter allerminst zeggen, dat hij diens versie vlotweg aanvaardt.

Waar komt zijn verweer op neer? Allereerst moet de Unie worden gezien, aldus Homan, als een poging om tot een eigen nationale beweging te komen, die onder de bezetter een echt Nederlandse koers zou varen en daarmee de NSB zou isoleren en uitmanoeuvreren. Het was vooral die tegen de NSB-gerichte spits, die na de meidagen honderdduizenden aantrok en aan hun gevoelens uitdrukking en richting gaf. Dit is op zichzelf stellig waar (en is ook bij mijn weten nooit tegengesproken). Men begroette wijd en zijd de Unie als een anti-NSB-beweging, zoals ook De Jong laat uitkomen. Gerard Knuvelder drukte het nog in 1946 zo uit:

> De Nederlandse Unie sprak tot het hart en de verbeelding des volks, omdat dit volk deze Unie spontaan herkende als het mede door het volk op te werpen bolwerk tegen den Duitse indringer. En het half miljoen is trouw gebleven, ondanks minder gelukkige uitlatingen van Unieleden of het Weekblad, ómdat het in deze Unie het bolwerk bleef zien[5].

5. In *De nieuwe eeuw* (28 september 1946).

Maar Knuvelder is nu net een getuige, die minstens even volkse paden heeft bewandeld als Ho man en er klingt hier onmiskenbaar iets van een plaatsvervangende oratio pro domo in door. De politiek van de Unie te verdedigen door een beroep op het volk is een methode die onbegrensde mogelijkheden biedt. Op dat ‘gesunde Volksempfinden’ hebben zich nog heel anderen dan Knuvelder beroepen en toch ging het hier uiteindelijk juist om die heel

anderen, die door Homan, Knuvelder en misschien een deel van ‘het volk’ in 1940 nog niet als die zo heel anderen zijn herkend. En dáár ligt de crux. De argeloosheid van de Unieleiders ten aanzien van de ware bedoelingen van de bezetter wordt er niet minder om, omdat de achterban even argeloos was. Trouwens de latere contacten met Zwart Front en ook met Mussert - al bleven ze praktisch in het allereerste begin steken en hebben tot niets geleid, omdat men het zo vierkant oneens was - zijn toch reden genoeg om wat Homan betreft althans die anti-NSB-houding wat te relativeren.

Dat zo'n nieuwe nationale beweging slechts getolereerd zou worden, wanneer ze een anti-Duitse houding vermeed, de regering in Londen en Oranje althans formeel de rug toekeerde en regelmatig beleefde gebaren in Duitse richting maakte, zal iedereen natuurlijk Homan grif toegeven. De kernvraag daarbij blijft alleen wat er dan nog van dat nationale en eigen Nederlandse overbleef, of de concessies daarvoor niet al spoedig te groot, de gebaren té vriendelijk werden; of die taktische aanpassing de innerlijke onafhankelijkheid niet zou verstikken. Het is de bekende Gretchenvraag, waar ligt de grens! Homan geeft toe, dat vooral hij die grens niet scherp in de gaten hield, dat hij zich misrekende. Maar hij beklemtoont daarnaast, dat de Unie tenslotte toch vóór de onafhankelijkheid koos en daarmee haar eigen lot bezegelde. En hij beklemtoont eveneens, dat ze daarmee direct in het verzet uitmondde en dit zodoende van de grond hielp.

Daarnaast bestrijdt hij De Jong nog op enkele detailpunten: Het is niet waar, dat het triumviraat zelf een coöperatieve koers wilde varen en door de leden gedwongen werd daarvan af te zien, zoals De Jong het voorstelt. Tussen leiding en leden heerste één geest! Daarbij laat hij zich echter een curieuze opmerking ontvallen, wanneer hij mét De Jong Einthovens en De Quays anti-Duitse instelling noemt en er aan toevoegt: ‘Ook ik was in het begin van die geest, hetgeen De Jong kennelijk in twijfel trekt’ (76). Het curieuze ligt in die drie woordjes ‘in het begin’. Moeten wij daaruit opmaken, dat Homan later minder anti-Duits werd? Zijn genoemde latere contacten met Arnold Meyer en Mussert zullen beslist niet naar de smaak van de grote aanhang zijn geweest. Voorts is er De Jongs veronderstelling, dat hij, Homan, Generalkommissar Schmidt in januari 1941 op de hoogte had gesteld van de meningsverschillen binnen het secretariaat (133-134) en ergo een betrekkelijk eng contact met hem zou hebben onderhouden. Homan ontkent dat ten stelligste en noemt het rapport Roelfsema, waar De Jong zich op beroept, een emotioneel stuk (134).

En tenslotte vecht hij natuurlijk het globale oordeel aan: Een naïeve, kortzichtige houding erkent hij, waar enkele ronduit betreurenswaardige uitlatingen en handelingen uit voort zijn gevloeid. Doch De Jongs interpretatie schiet net over het doel heen, insinueert onbewijsbare dingen en vooral het begrip voor de algemene stemming in die eerste jaren, dat die kortzichtigheid en die vergissingen verklaart, dát begrip ontbreekt. Men was nu eenmaal bang voor de NSB, en men had nu eenmaal reden om met een Duitse overwinning te rekenen. Het volk had bovendien na de desillusie van de meidagen en na het geschokte vertrouwen in de eigen regering nieuwe leiding, een nieuw toekomstperspectief nodig.

Het komt er dus op neer, dat Homan van de rode strepen, die De Jong bij zijn gedrag plaatst, enkele en bepaald niet de belangrijkste aanvecht. De vijf moet een zes-min worden.

Belangrijker evenwel is, en hier kom ik bij mijn begin terug, om dit hele vraagstuk uit die specifiek emotioneel-moralistische sfeer te halen, die zo lang de

bezettingshistoriografie heeft beheerst en waar aanklagers als aangeklaagden, de laatsten ‘nolens volens’, nog te zeer in zijn blijven steken. Of liever: het gaat er om die muur te slechten, die de bezettingstijd en de beoordeling ervan nog altijd scheidt van al wat later en vroeger is gebeurd. Het

gaat er om hoe en waarom iemand als Homan kon komen tot wat hij zelf volmondig als een vergissing erkent. Het gaat om zijn denkwereld en de uitdagingen, die hem tot zijn opvattingen brachten. Om die te begrijpen dient men uit te gaan van de grote crisis, waarin niet alleen de parlementaire demokratie maar bovenal het liberalisme verkeerde, het liberalisme als staatsleer, als economische theorie en als maatschappij- en mensbeeld. Dat bracht met zich mee, dat juist liberalen zich veelal innerlijk dakloos gingen voelen en open stonden voor nieuwe nationale of anderszins bindende maatschappijconcepties[6]. Homan behoorde tot die groep ongeduldigen en onrustigen, die onder de indruk van depressie en verzuiling en het traag en inadequaat werkende bestel naar nationale vernieuwing streefden. Op zijn manier een man van de doorbraak. Dit streven kwam bij Homan speciaal voort uit de spanning tussen zijn Drents-landelijke achtergrond en het van huis uit toekomstgerichte liberalisme, dat zijn familie traditioneel aanhing en op grond waarvan ook hij als vanzelfsprekend lid van de liberale Staatspartij werd. De depressie versterkte de oude tegenstelling tussen het agrarische Drente en het verstedelijkte Westen en de liberale partij, die in het gewest van de talrijke vrijzinnige eigenerfden vanouds op sympathie kon rekenen, kwam door die tegenstelling stad- platteland in een moeilijk parket en dreigde haar greep op haar achterban in Drente te verliezen. Homan stond daarom open voor pogingen om voor het platteland, dat in de geëtableerde partijen, zeker in de crisisjaren, niet voldoende aan zijn trekken kwam, naar nieuwe politieke en sociale spreekbuizen te zoeken. Zo werd hij lid van 'Landbouw en Maatschappij', die beweging van Jan Smid, waar zowel NSB-ers en fascisten, als ook enkele agrarisch-gerichte liberalen en vrijzinnigen mee sympathiseerden, zoals een Schermerhorn, die zich - hoe anders zijn loopbaan ook zou verlopen - in deze jaren vanuit een verwante bezorgdheid en belangstelling als Homan aansloot. Getuigenissen van Homans doorbraak-gezindheid zijn ook zijn relaties met het tijdschrift *Het Gemenebest* en de Woudschotenbeweging en vooral zijn initiatief in Groningen tot vorming van een boven- en buitenpartijdige nationale beweging, de Groninger Gemeenschap. Deze Gemeenschap vertoonde veel parallellen met de Nederlandse Gemeenschap van mr. J.J. Schokking en mr. H.J. Reinink, van waaruit na de meidagen dan de eerste stoten kwamen, die tot de formatie van de Unie zouden leiden[7]. Men kan die daarom terecht zien als de voortzetting van deze nationale buitenparlementaire oppositie en vernieuwingsbeweging, die zich in de latere jaren dertig aftekende en die bijeengehouden werd door de overtuiging, dat het parlementaire stelsel, zoals dat reilde en zeilde, niet deugde en dat de verzuiling voor een nieuwe nationale homogeniteit diende te wijken. Daarbij varieerden de alternatieven, of beter de accenten, die men aanbracht bij die alternatieven; maar een krachtiger gezag aan de top en een doorbraak door de verzuilde verhoudingen aan de bodem, een nieuw bindend bezielend gemeenschapsgevoel... over de noodzaak van dit alles was men het eens. Het waren sociaal- of agrarischliberalen, die zich nu juist tegen de stedelijk-kapitalistische oriëntering van het liberalisme keerden en naar een sterker agrarisch gericht liberalisme zochten naast vrijzinnig-christelijke figuren en Diets- en volksgeorienteerde lieden: een vrij gemêleerd gezelschap. En daarbij kwam het er

6. Dit vraagstuk duikt in talloze studies naar aanleiding van het fascisme op, maar een grote studie hierover is mij niet bekend. Voor een kort resumé verwijs ik naar mijn artikel: 'Het fascisme. Een tussenbalans', *Internationale Spectator* (januari 1975).
7. Vergelijk De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, IV, 506.

op aan, hoe groot de irritatie over de bestaande toestanden was, hoever men zich door die op zichzelf niet slechts begrijpelijke, maar ook prijzenswaardige drang naar vernieuwing en ontzuiling liet meeslepen. Een aantal van deze malcontenten

gaf blijk van voldoende kritische bezonnenheid en gevoel voor maat om de gevaren te doorzien, die het doorhollen in anti-parlementaire geest met zich meebracht; zij zagen in welk gezelschap men daarbij zou belanden. Zij bleven vasthouden aan de demokratie als absolute voorwaarde. Maar anderen misten die bezonnenheid. Sommigen verzeilden, zoals bekend, door die irritatie regelrecht in fascistisch vaarwater. Anderen, en tot hen moeten we ook Homan rekenen, werden door hun ongeduld, hun behoefte aan actie en kordaat 'aanpakken' (de titel van Homans brochure uit 1940) althans zover meegesleept, dat ze blind voor de gevolgen waren, die een loslaten van het demokratische beginsel zou meebrengen. En zo konden ze na mei 1940 de illusie koesteren, dat ze onder de Duitse vlag toch nog iets van hun idealen konden verwezenlijken. Waarbij Homans houding gevoed werd door latente vaag- romantische voorstellingen over natie, gemeenschap en volk; zeer gematigd, zeer liberaal, zeer Nederlands ongetwijfeld, maar toch ook weer sterk genoeg om hem in een crisis tot die meegaandheid tegenover de Duitsers op allerlei punten te brengen, die ook hijzelf nu toegeeft en betreurt. Die erkenning heeft iets ontwapenends, evenals de zweem van wijsheid en humor, die bij tijd en wijle over zijn levensverhaal hangt. In de geschiedenis telt niet zozeer de goede bedoeling als wel de verkeerde handeling, schreef ik zoëven, maar eigenlijk telt in de geschiedenis alles een beetje: ook het vertraagde inzicht.

Recensies

Albert Schouteet, *Regesten op de oorkonden van het stadsbestuur van Brugge*, Deel I, *1089-1300* (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen, VI; Brussel, 1973, 215 blz.).

Van het voor de middeleeuwse geschiedenis van Vlaanderen en van West-Europa zo belangrijke stadsarchief van Brugge bestond slechts de gebrekkige inventaris van L. Gilliodts-Van Severen. Welke goede diensten hij in het verleden ook mag hebben bewezen, hij was verre van volledig. Met name signaleerde hij van de nagenoeg 520 oorkonden uit de periode vóór 1300, die het stadsarchief bevat, er slechts 156. De in zijn ambt vergrijsde en dienstwillige archivaris van Brugge heeft de taak op zich genomen hieraan te verhelpen door alle oorkonden van vóór 1500 uit het stadsarchief in regestvorm bekend te maken. Een eerste deel dat de periode vóór 1301 beslaat verscheen in de nu reeds bekende reeks 'Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen' en tevens als deel IV van de reeks 'Brugse Geschiedbronnen' van de Société d'Emulation. 519 nommers komen erin voor: één van 1089, vijf uit de twaalfde eeuw en de overige uit de dertiende eeuw. Alle oorkonden die op het stadsarchief berusten onder welke vorm dan ook (origineel, vidimus of copie) werden opgenomen in een strikt chronologische volgorde. De regesten zijn uitgewerkt volgens de klassieke voorschriften. Naast de beknopt gehouden analyse vindt men onder elk nommer de te Brugge bewaarde tekstoverleveringen met de aanduiding over hun vindplaats, de bestaande uitgaven ervan en een aanduiding over de bezegeling.

Van een inventaris mag geëist worden dat hij betrouwbaar en overzichtelijk is. Naar ons gevoel werd aan deze laatste verwachting niet ten volle voldaan. Dit hangt samen met de overigens lovenswaardige bedoeling van de auteur om de eigennamen in de tekst van zijn regesten zo getrouw mogelijk te laten aansluiten bij de vorm die zij in de oorkonden hebben. In principe werden zij dus zonder meer overgenomen uit de bron en in de uitgave cursief gezet. Het tekstbeeld heeft echter onder die bonte mengeling van lettertypen geleden en bovendien werd het aangenomen principe niet consequent aangehouden en doet de toepassing ervan soms nogal potsierlijk aan. De werkwijze brengt met zich dat de gebruiker voor minder bekende plaatsnamen verplicht is te trachten de identificatie op te sporen in het register dat echter niet voor alle varianten van een naam een trefwoord bevat.

Een paar voorbeelden zullen duidelijk maken wat wij bedoelen. In de regesten wordt in tegenstelling met het aangenomen principe steeds gewoon 'Rome' vernoemd, behalve bij no 137 waar men 'Roma' vindt. Atrecht of Arras komt bij regesten van Latijnse oorkonden in het regest gewoon onder zijn Nederlandse naam voor, bij deze van Franse oorkonden daarentegen onder zijn Franse vorm, maar dan cursief gezet. Voor enkele Latijnse documenten vermeldt het regest (no 93 en 392) echter gewoon 'Arras' en hetzelfde gebeurt bij enkele Franse oorkonden (no 114 en 117). Bij andere Latijnse documenten (no

155 en 420) daarentegen treft men dan weer Arras aan. Bij het no 186, een Latijnse oorkonde, vindt men 'Sint-Radegundis de Poitiers' en bij no 73, een Frans stuk 'Angnies, vrouw van Michiel Doubrekin'.

Ook het alfabetisch register met zijn dicht opeengepakte druk en met zijn wemeling van cursief en gewone letter leek ons ook bij het gebruik niet zo handig. Onnauwkeurigheden ontbreken er trouwens niet in. Het in no 261 gesignaleerde Moerkerke hebben wij er niet aangetroffen. Bedoeld werd waarschijnlijk Stomparshoeke, een gehucht van die lokaliteit. De Brugse makelaarscorporatie wordt onder de hoofding Brugge wel gesignaleerd voor no 295, maar niet voor no 290. De vermelding van een bisschop van Doornik in no 382 werd in de klapper opgegeven als no 383. Atrecht komt niet voor in no 92 zoals het register aangeeft, maar wel in het niet geciteerde no 93. Nu eens worden kerkelijke instellingen in de klapper opgenomen onder de hoofding van de vestigingsplaats, dan weer onder hun eigen naam, maar vaak ook ontbreken zij volledig. Ook in de tekst zelf komen enkele onachtzaamheden voor. Het no 48, gedateerd 1250, is in feite een onbestaande oorkonde en dient te worden geschrapt. Het betreft gewoon document no 56, waar het op zijn juiste datum 1252 is geplaatst. Bij no 92 is *et* waarschijnlijk slechts een drukfout voor *el*. De recente uitgave van deze oorkonde door C. Wyffels in de *Handelingen Koninklijke Commissie voor geschiedenis*, CXXXII (1966) 99-101 werd bovendien niet opgegeven. Ook de analyse ervan voldoet niet volledig. In feite gaat het om een bevestiging van een privilegie van 7 april 1279, waarvan de tekst volledig erin werd overgenomen. Daarom moest de auteur volgens de door hem gevolgde werkwijze ook op die datum een regest hebben ingelast. Ook het no 100 werd in de geciteerde publicatie van C. Wyffels uitgegeven, terwijl ook de uitgave bij G. Espinas en H. Pirenne in hun bekende *Recueil*..., I, 560, no 155 van de oorkonde no 56 over het hoofd werd gezien. Enkele malen ook werden de initialen die in de oorkonden voorkomen tussen haakjes opgelost, maar in andere gevallen (bijvoorbeeld no 201) werd dit nagelaten ofschoon het zonder moeite kon gebeuren.

Een analytische inventaris zal wel altijd ergens schoonheidsvlekjes vertonen en het was zeker niet de bedoeling iets af te doen van de waarde van het uiterst nuttig werkinstrument dat A. Schouteet de historici heeft verschaft. Men kan slechts hopen dat hij zijn opzet snel zal kunnen voltooien en dat hij voor het geheel een globale, duidelijke en nauwkeurige klapper zal aanleggen.

R. van Uytven

C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Dissertatie Utrecht. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht, XXXVI; Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1974, 540 blz., *f* 60. -).

De schrijver van dit lijvige boek stelde zich ten doel de politieke geschiedenis te beschrijven van Sticht en Oversticht gedurende de jaren 1483-1520. Een ouder plan om het onderzoek tot 1528 voort te zetten, liet hij uit overwegingen van tijdnood varen. Begin- en eindpunt zijn daardoor wat willekeurig: niet de aanvang van het episcopaat van David van Boergondië, maar het herstel van diens gezag door Maximiliaan van Oostenrijk vormt het begin, een in Overijssel uitgebroken

stedenoorlogje, drie jaar nadat bisschop Filips van Boergondië het heft in handen had genomen, het einde.

De auteur heeft met grote toewijding het beschikbare archiefmateriaal bestudeerd en er in ruime mate gegevens aan ontleend over instituties, binnen- en buitenlandse politiek en

financieel beleid van de bisschoppen en Staten. Zijn poging om aan al wat er op deze terreinen voorviel gelijkelijk aandacht te schenken, maakte echter dat het resultaat van zijn werk een wat monotoon en tegelijk rommelig verslag is. Het sorteren van de feiten volgens 'thema' - door de schrijver als middel gekozen om enige orde in zijn materiaal te brengen en door hem, mijns inziens ten onrechte, als 'analytische behandeling' bestempeld - werkt niet erg verhelderend. Het 'thema' wordt te vaak abrupt onderbroken door paragraafjes over de werking van bepaalde bestuurslichamen, het belastingsysteem en zelfs over de inrichting van het gebruikte archief (28). Voor de chronologische problemen, die de opzet meebrengt, heeft schr. geen oplossing: zijn eerste hoofdstuk begint omstreeks 1493, het volgende ca. 1483 etc. Herhalingen zijn op die manier nauwelijks te voorkomen en schrijver heeft die ook binnen één hoofdstuk, soms zelfs op één pagina niet weten te vermijden. Ongelukkige formuleringen in de trant van 'de Staten dienden de bisschop toestemming te geven tot' (tweemaal op 27, cf. 33) verhogen de algemene indruk van onhandigheid, die dit boek wekt. Ook de bibliografie, die geen typografisch onderscheid maakt tussen monografie en artikel is, onhandig ingericht.

Dat is erg jammer, want de studie van Dr Van Kalveen heeft veel verdiensten. Een gedetailleerd onderzoek naar de politieke geschiedenis van het Sticht in de laatste halve eeuw van Utrechts zelfstandigheid heeft nooit eerder plaats gevonden en het is bijzonder nuttig dat het gebeurde hier op de voet gevolgd en nauwkeurig beschreven wordt: de complicaties welke de zware schuldenlast voor het Sticht veroorzaakte, de gewapende conflicten die er meermalen uit voortkwamen, en vooral de manoeuvres van bisschop en Staten in de benarde positie tussen Gelre en Habsburg, die er tenslotte toe leidden dat in 1510 de bisschop met zijn Overstichtse Staten een open oorlog tegen Gelre voerde waarvoor hij tevergeefs om bijstand van de Nederstichtse Staten vroeg. Toen vervolgens het Sticht in oorlog raakte met het Habsburgs gezinde IJsselstein kwam de bisschop in een isolement dat hem rijp maakte voor resignatie van zijn zetel ten behoeve van Filips van Boergondië. Schrijver besteedt veel aandacht aan de financiering van de schuldenlast in het door hem beschreven tijdvak en aan de opbrengst van de belastingen welke door de Staten van het Sticht en het Oversticht aan de bevolking zijn opgelegd om rentebetaling en aflossing mogelijk te maken. Het boek eindigt wat abrupt met het relaas van een tol-oorlogje tussen Kampen en Zwolle en de omstandigheden die er toe geleid hadden.

J.A. Kossmann

H. de la Fontaine Verwey, *Humanisten, dwepers en rebellen in de zestiende eeuw* (Uit de wereld van het boek, I; Amsterdam: Nico Israel, 1975, 162 blz. en 40 blz. foto's, *f* 30. -).

Bij bundeling van verspreide geschriften door vrienden wordt de schrijver geëerd, maar wordt ook aan lezers een dienst bewezen. Zeker, zoals in dit geval, wanneer opstellen in zo specialistische of zelfs slechts antiquarisch te achterhalen tijdschriften (*Folium*, *Het Boek*) zijn verschenen. De schrijver, van 1954 tot 1974 de leerstoel voor 'de wetenschap van het boek' bezettend, put inderdaad uit wel zeer toegespitste kennis, maar is er niettemin in geslaagd zijn specialisme te passen in een kader dat

elke historie-beoefenaar raakt en bij herhaling verrast, bijvoorbeeld als duidelijk wordt, welk een inspiratie op moderne letterontwerpers is uitgegaan van zestiende eeuwse voorbeelden.

Steeds worden drie aspecten onder het vergrootglas gezet: het boek in de cultuur, het boekenbedrijf en de typografische vorm. Voordat proeven op de som worden gegeven, is de lezer hierover door een inleidend hoofdstuk (‘De geboorte van het moderne boek’, 11-39)

ingelicht. De lezer wordt volkomen overtuigd van de noodzaak en onmisbaarheid van dit specialisme, daar bepaalde problemen slechts dankzij deze kennis zijn op te lossen; bijvoorbeeld de benadering van spiritualistische stromingen (hoofdstuk V, 'Het Huis der Liefde en zijn publicaties'. Hier voor het eerst gedrukt), weggedrukt in 'ondergrondse' en verborgenheid, waarvan de publicaties hoogst zeldzaam zijn en vaak alleen voor ingewijden bestemd. Jarenlang geduld en aandacht voor auctie-catalogi en de inhoud ook van particuliere bibliotheken zijn nodig, opdat licht zal schijnen over vermoede, maar nog niet aan te tonen samenhangen. Een eenvoudige noot, bijvoorbeeld 81, n. 6 en 82, n. 7, luidend 'dit werk berust thans in...'. is dan de omschrijving voor een aangewezen verband of voor de concretisering van een 'bibliografisch spook' (59). De vasthoudende jager heeft zijn prooi geschoten.

De vraag 'welke lettertypen worden gebruikt voor welke boeken' wordt ontdaan van louter esthetisch oordeel, maar brengt de lezer naar de invloed van opkomend nationaal gevoel, naar godsdienstig-propagandistische en paedagogische overwegingen (hoofdstuk I, waarop het slothoofdstuk VII 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter' toepassing en uitbreiding geeft). Zo waaiert ook de behandeling van boeken, die invloed hadden op de uitbeelding van nationale feesten en op nieuwe bouwstijlen (hoofdstuk III, 'Pieter Coecke en zijn boeken over architectuur') evenals formuleringen in pamfletten en staatstukken (hoofdstuk VI 'De Blijde Inkomste en de opstand tegen Philips II') uit naar algemene problemen, die de historicus meestal van heel andere zijde tegenkomt. 'Uit de wereld van het Boek', maar ook: uit het boek in de wereld.

De vele illustraties (40) van heel goede kwaliteit ondersteunen de tekst voortreffelijk. De schrijver komt de lezer ook tegemoet door de verschillende Latijnse of Franse citaten te vertalen, al gaat hij wat te ver door soms een citaat (bijvoorbeeld van G. Brandt, 888) naar spelling of (121) naar zinsbouw wat glad te strijken. Is de verbazing over 'de onbegrijpelijke roem' der neolatijnse dichters (17) niet bezig te verkeren in verbazing over het negentiende-eeuwse en latere onbegrip voor die roem? Ik ben er ook nog niet zo zeker van, dat (115) 'Erasmus geen historische beschouwingen houdt'. De zin wordt door de schrijver in staatsrechtelijk verband gebruikt, maar Erasmus' aanpak is in de regel ook van een historische zienswijze zo doortrokken, dat er een relativerende invloed van uitging en matiging van opwinding over dogmatische kwesties; een invloed die dienstig had kunnen zijn bij de behandeling van 'Het Huis der Liefde' (87).

Het is een gelukkige zaak, dat in de titel een 'I' vermeld staat, zodat het misschien overbodig kan zijn om te vragen naar een index van persoonsnamen, ook uit de rijkdom der noten, die, evenals de hoofdstukken zelf, zijn bijgewerkt. Liefde voor het boek heeft schrijver en uitgever verenigd; de gebruiker van dit boek - een deel van een reeks (zie omslag) - zal door een register gereder grijpen naar de rijke en veelzijdige inhoud.

E.H. Waterbolk

B.L. Meulenbroek, ed., *De Dichtwerken van Hugo Grotius*, I, 2, IB (Assen: Van Gorcum, 1973, 356 blz.).

Nadat in 1972 de tekstband van het tweede deel van Grotius' *Dichtwerken* was verschenen - in dit tijdschrift kort besproken in de eerste aflevering van deel LXXXIX (1974) 171-173 - verscheen in 1973 de daarbij behorende band met commentaar en registers, volgens de

gebruikte nummering: serie I (oorspronkelijke dichtwerken), deel 2, pars 1, band B (toelichting). Deze band bevat dus de toelichting op enkele vroege *bruiloftsverzen* (1595 en 1600), de *Ode ad Henricum-Fredericum Nassauium* (1595), de *Silva ad Cuchlinum* (1595), het *Scutum Auriacum* (1597), de *Pontifexgedichten* (1598) en de *Mirabilia* (1600). Terwijl band A de tekst in facsimile van de 'editio princeps' met een Nederlandse vertaling bevat, geeft de uitgever in band B een in het Nederlands gesteld commentaar op de tekst. Een viertal registers sluit deze band af: een lijst van geraadpleegde werken, een lijst van aangehaalde bijbelboeken met afkortingen, een lijst van aangehaalde werken van klassieke en oudchristelijke schrijvers met afkortingen, een zeer uitvoerig en overzichtelijk register van eigennamen, boektitels en aardrijkskundige namen. Deze registers verwijzen naar de banden A en B van dit pars.

Men dient deze band met commentaar steeds te gebruiken naast de Nederlandse vertaling in de tekstband, want in de bedoeling van de uitgever bevat de vertaling reeds een gedeelte van het commentaar. De keuze van een bepaalde vertaling toont immers reeds aan, hoe de uitgever de oorspronkelijke tekst leest en interpreteert. In het commentaar worden dan namen, historische gebeurtenissen, boektitels en begrippen thuisgebracht, terwijl er bijzonder veel aandacht wordt besteed aan het eigen literaire taalgebruik van de jonge dichter Grotius. Stijlfiguren worden benoemd, citaten uit klassieke en oudchristelijke werken worden als zodanig aangegeven, woorden die enigszins afwijken van het strikt klassieke Latijn worden besproken en geduid. Op deze wijze wordt de gebruiker van deze uitgave geleidelijk binnengevoerd in het dichterlijk taalgebruik van Grotius en daarbij wordt op de allereerste plaats bijzonder overvloedig aangegeven, hoe de dichter de klassieke erfenis in zijn eigen werk benutte en integreerde.

Het is hier niet de plaats voor een uitvoerige recensie, maar één vraag, die zich bij lezing opdringt, mag toch wel aan de orde gesteld worden. Die vraag, dit moet direct worden toegegeven, is echter gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden. Die vraag betreft namelijk de nog veel te weinig bestudeerde kwestie van het eigen Latijnse taalgebruik der humanisten van de zestiende en zeventiende eeuw. Het is bekend, dat juist op dit punt de meningen der humanisten zelf sterk varieerden. De strijd tussen 'Ciceronianen' en 'Anticiceronianen' loopt als een rode draad door de geschiedenis der Neolatijnse letteren heen en de literatuur over dit onderwerp uit de periode van het humanisme zelf toont overtuigend aan, dat het eenvoudig onmogelijk is om te spreken van een uniform taalgebruik bij de Latijn schrijvende humanisten. Met name bij de humanisten in de Noordelijke Nederlanden treft men weinig auteurs aan, die zich bij het gebruik van het Latijn absoluut beperken tot het taalgebruik van Cicero en diens tijdgenoten. In navolging van Erasmus gebruiken deze humanisten archaïsche woorden en uitdrukkingen en putten zij evenzeer uit de postklassieke, met name de oudchristelijke literatuur, terwijl ook nog later ontstaan taalgebruik bij enkele humanisten niet zonder meer wordt afgewezen. Voor de interpretatie van de teksten van een dichter als Grotius kan men zich dus niet beperken tot de klassieke auteurs, maar zal men evenzeer oudere en latere teksten als bronnen moeten opsporen.

Nu moet hier direct aan worden toegevoegd, dat de uitgever van Grotius' gedichten dit ook heeft gedaan voor wat betreft de archaïsche en oudchristelijke literatuur. Ook wordt regelmatig verwezen naar ander werk van Grotius zelf. Wat echter niet of weinig gebeurt - en misschien is dat ook niet mogelijk in een uitgave als deze - is

het verwijzen naar literatuur en vooral naar standaardwerken uit de zestiende en zeventiende eeuw, met name veel gebruikte lexica en woordenboeken van befaamde auteurs. Toch treft men juist daarin de neerslag aan van een op een aantal punten bereikte ‘sensus communis’. Vooral de sema-

siologische ontwikkeling van bepaalde, bij humanisten veel gebruikte woorden en uitdrukkingen kan daar gevonden worden, waarbij dan ook vaak wordt aangegeven hoe men een bepaald woordgebruik afleidde uit het klassieke woordgebruik en in een reeks citaten toonde hoe de bedoelde ontwikkeling zich had toegedragen in de ogen der humanisten. Een tweetal voorbeelden, ontleend aan de vertaling van en het commentaar bij de *Silva ad Cuchlinum*, moge dit illustreren.

De vertaling van de term 'Silva' door 'Wildzang' wordt op pagina 32 en 33 toegelicht. Daarbij wordt echter maar één maal verwezen naar een tijdgenoot van Grotius, namelijk Gerardus Joannes Vossius, en dan nog alleen naar een brief van deze humanist aan Grotius. Waarom hier echter niet verwezen naar een standaardwerk van diezelfde Vossius, namelijk diens *Institutiones Poeticae*, waarvan het laatste hoofdstuk van het derde boek geheel gewijd is aan dit onderwerp? (*Opera Omnia*, III, 166-167) In dit werk, verschenen in 1647, vatte Vossius nog eens alles samen wat de humanisten van de zestiende en zeventiende eeuw op het gebied van de poetica en met name op dat van de dichtvormen hadden herontdekt en geschreven. Daar kan men ook lezen, op welke bronnen - klassieke, postklassieke en eigentijdse - humanisten als Grotius zich beriepen.

Een ander voorbeeld is te vinden in het slot van het gedicht, waar Cuchlinus, de nieuwe regent van het Leidse Statencollege, wordt toegesproken en wordt geprezen als theoloog, onder andere met de volgende versregel: 'praeque ferens semper magnis corda aemula divis', vertaald: 'Gij geeft steeds blijk van een hart, dat de grote hemelgoden wil gelijken'. De vertaling van 'divi' door 'hemelgoden' wordt dan verdedigd met een beroep op enkele citaten uit de klassieke literatuur, maar de uitgever gaat voorbij aan het feit, dat nu juist het woord 'divus' door de humanisten vaak in een heel andere betekenis werd gebruikt. Erasmus gebruikte het woord zowel substantief als adjectief voor heiligen en in het bijzonder voor grote kerkvaders ('divorum cultus superstitiosi', 'divus Augustinus'). Een enkele blik in het grote register op de Leidse editie (1703) van zijn *Opera Omnia* maakt dit al duidelijk. En wie een werk uit een iets latere periode wenst te raadplegen, kan weer terecht bij boven genoemde Vossius. In zijn *De vitiis sermonis et glossematis latino-barbaris libri novem*, verschenen in 1645 en eveneens een veel gebruikt standaardwerk waarin heel de humanistenkennis op dit gebied is samengevat, gaat Vossius uitvoerig in op het gebruik van het woord 'divus' voor 'sanctus' en hij eindigt zijn uiteenzetting (*Opera Omnia*, II, 45-46) door met instemming Ludovicus Vives te citeren: 'Illi celebrarunt et cecinerunt divos suos; canamus nos nostros. Divos voco Deum et angelos, tum illos qui caelestem in terris vitam expresserunt'. Zelfs voor hervormde humanisten een aanvaardbare uitdrukking.

Dit tweetal voorbeelden, dat zonder moeite uitgebreid zou kunnen worden, moge volstaan om aan te tonen, dat naast de bronnen door de uitgever voor zijn commentaar benut, ook en juist contemporaine bronnen soms belangrijke gegevens bevatten voor het verstaan en interpreteren van de zeventiende eeuwse Neolatijnse literatuur. De vraag die hiermee aan de orde is gesteld, is echter niet bedoeld als een vorm van kritiek op het hier besproken werk, maar is een vraag van meer algemene aard. Het schrijven van een commentaar blijft altijd een kwestie van kiezen en van het leggen van accenten. Iedereen kiest anders en iedereen legt andere accenten. De uitgever van Grotius' dichtwerken heeft zijn keuze gemaakt en het resultaat is een editie, die in zeer veel opzichten uitstekend aan het doel beantwoordt. Het moeilijk toegankelijke

dichtwerk van Grotius wordt toegankelijk gemaakt. Mogelijk kunnen later anderen verder speuren en daarbij dankbaar gebruik maken van de nu definitief geopende toegangspoort.

C.S.M. Rademaker

J.L. Price, *Culture and Society in the Dutch Republic during the 17th Century* (Londen: B.T. Batsford, 1974, 260 blz., 30 ill., £ 6.50).

Vooropgezet: dit is een goed boek en bijgevolg zou men het, juist zoals alle andere goede boeken, de mijne, de uwe en die van Jan Klaassen, toch altijd nog weer net iets beter willen hebben, al heeft natuurlijk daaromtrent ieder onzer weer zijn eigen ideeën, terwijl bij boekbesprekingen democratisering niet zeer wel voor verwezenlijking vatbaar lijkt. Dus nog maar weer eens een paar beschouwingen van een eenling.

Schrijvend voor een hem uiteraard welvertrouwd Engelstalig publiek, gaat Price uit van het bekende, de Hollandse schilderschool. Afgezien daarvan of het 'huishouden van Jan Steen' al dan niet de meest gelukkige keuze is om op de omslag te prijken, de bedoeling met dit boek is aan de talloze beschouwers, die in tal van musea in alle 's Heren landen 'in effigie' met deze 'Dutchmen' uit de zeventiende eeuw vertrouwd zijn geraakt, mitsgaders met de landschappen, kerkinterieurs en genrestukjes, die zij aan de muur hadden hangen, nu ook eens uiteen te zetten hoe die mensen, als individuen en als collectiviteit, de hun toegemeten spanne tijds in het ondermaanse doorbrachten, wat zij nog verder deden dan zich laten uitschilderen en schilderijen aan de muur hangen.

Dit alles dan in ruim verband genomen; pas op een eerste hoofdstuk, 'The Dutch Republic and Europe', volgt als nummer twee dezelfde 'Republic and its Internal Tensions' met onder andere een uiteenzetting van staatsinstellingen en partijverhoudingen, die ik niet aarzel in haar beknoptheid bijzonder geslaagd te noemen, ook al heb ik naar aanleiding van dit hoofdstuk met de auteur 'a bone to pick', die ik tot het laatst wil bewaren. Juist zoals trouwens reeds onder deze 'internal tensions' komt dan verder onder het hoofd 'Economic Expansion and Commercial Dominance in Europe', behalve uiteraard de macro-economie, ook de dagelijkse boterham van de familie Steen en haar buren ter sprake, misschien niet helemaal zo drastisch tot calorieën herleid als de quantificeerders 'à outrance' het wel zouden willen, maar voor een boek zoals dit toch zeer verhelderend. Dat ook de bij voorbaat als bekend veronderstelde schilders zelf een lijvig hoofdstuk toebedeeld hebben gekregen - met de aan Hoogewerff herinnerende ondertitel 'the Artist as Craftsman' - spreekt wel vanzelf, maar, en dat is juist zo bijzonder aardig, daarvóór heeft schrijver onder de rake titel 'The Poet as Artist' ten behoeve van zijn Nederlands-onkundige lezers - en daarmee mag en moet een buitenlandse uitgever natuurlijk rekening houden - een hoofdstuk ingelast, waarin die lezers wordt uiteengezet hoe aan die picturale rijkdom ook een literaire gepaard ging. Maar mogen wij hopen dat vóór hij een tweede uitgave fiatteert, Price nog eens 'Van d'ure dat ick waeck' en, om alleen die twee te noemen, 'Noch eens September, en noch eens die vierde dach' tot zich laat doordringen, alvorens nogmaals Constantijn Huygens in één pot dichterlijk nat te dompelen met Jacob Cats? En al kan ik er inkomen dat Aitzema's compositie, of liever gezegd de maar al te frequente absentie daarvan iemand ertoe kan brengen zijn oeuvre 'formless 'te noemen, dat hij een 'undistinguished Dutch' zou hebben geschreven geldt voor mij als anathema; trouwens, hoe zou zo'n lintworm van een boek dan 'far from dull' hebben kunnen uitvallen? Dat vóór het onvermijdelijke 'Decline' ook een hoofdstuk 'The Fruits of Tolerance' niet ontbreekt, spreekt wel vanzelf.

Ook nog met die aanvulling ‘and society’ doet alleen alreeds de titel van dit boek ons onmiddellijk denken aan een illustere voorganger, die dan ook door de schrijver zelf welbewust als nummer één in zijn bibliografie wordt genoemd, en zo in enig, dan wil ik in dit opzicht aan Price de tol van mijn bewondering niet onthouden. Huizinga's perfect geslepen juweel blijft onovertroffen, maar moet dat met zich meebrengen dat, stellig tegen 's

meesters bedoelingen in, voortaan ook nooit meer iemand aan het onderwerp van die causerieën een handboek zou mogen ten koste leggen? Hoezeer het mij ook steeds weer verheugt Huizinga's boekje op de literatuurlijst voor een candidaatstentamen te zien prijken, het is mij nog nimmer gelukt er een zinnige vraag over te stellen, dus daarom alleen reeds is het werk van Price bijzonder welkom. Maar, à propos, waarom ontbreekt onder de algemene werken in zijn bibliografie de trouwens ook hier te lande zo schromelijk verwaarloosde 'Kulturgeschichte von Niederland und Belgien' van Leo Delfos?

Een van de hoofdstukken, en wel het middelste, heeft de pakkende titel 'Holland as Town', welke titel naar mijn gevoel eigenlijk boven het boek als geheel had behoren te prijken. Dit laatste nu was alleen alreeds daarom niet mogelijk daar het werk er een is uit een reeks, die allemaal 'culture and society' ergens in Europa tot onderwerp hebben, maar zou ik mogen suggereren bij een verhoopte tweede editie 'the Dutch Republic' in de titel maar liever eerlijk te vervangen door 'Holland'? De schrijver moge mij geloven dat zijn moedertaal ook mij dierbaar genoeg is om mij te doen gruwen van adjectieven als 'Hollandish' en 'Netherlandish' (het laatste dan nog onder te verdelen in 'South' - en 'North' -); helaas echter is het nu eenmaal zo, dat het bij 'Holland' behorende adjectief 'Dutch' vrijwel iedere Engelstalige lezer bijna automatisch doet denken aan 'Holland' als parsprototo voor het hedendaagse koninkrijk, waar dit tijdschrift gedrukt wordt. Is dan ook de term 'Dutch Republic' stellig wel bruikbaar, om niet te zeggen onmisbaar, bij een Engelstalig relaas van de internationale verwikkelingen in een eeuw als de zeventiende, in een speciaal aan deze landen gewijde studie kan hij naar mijn gevoel niet omzichtig genoeg worden omzeild. Hoe Holland niet dan gezamenlijk met een zestal andere Nederlandse gewesten een subject van het volkenrecht uitmaakte, kan er toch wel worden bijverteld, maar dat, juist zoals het geslepen juweel van Huizinga, het hier besproken boek alleen maar over Holland handelt, of, sterker nog, kan handelen, is op zichzelf beschouwd iets dat wij alleen maar doodnormaal kunnen noemen, zeker wanneer, zoals hier het geval is, Antwerpen, de enige andere 'Netherlandish'-e cultuurhaard, die in de zeventiende eeuw nog Europees formaat heeft, zorgvuldig buiten de kring van 's lezers belangstelling wordt gebannen. Dit ook al is dan - dank zij wat voor dieper, maar 'verdrongen' inzicht? - te midden van allerlei 'Dutch painters' als enige evenknie van Rembrandt toevallig Rubens op de 'blurb' van dit boek verdwaald geraakt.

Nu is ontegenzeglijk Price een te goede Geyliaan om niet kenbaar te maken dat hij heel goed weet hoe van de zeventien Nederlanden er zeven bij de Unie van Utrecht verbleven zijn en hoe van die zeven... Enz., enz., zelf weten wij het nog wel en niets let ons te hopen dat een overvolgende generatie van Nederlandse historici zich opnieuw zal verwaardigen het te weten, maar ook al kan men het - en ik heb de plaatsen zorgvuldig opgetekend - uit het hier besproken boek niet slechts wel opmaken, maar zelf 'expressis verbis' erin lezen, het wil er bij mij niet in dat, een enkele uitblinker niet te na gesproken, de Engelstalige lezer 'as such' zich door dit boek geschokt zal voelen in zijn courante noties van Holland als parsprototo; dus dan maar liever een titel, die dit misverstand ten minste niet in de hand werkt.

Eén ding, dat ik niet kan nalaten mij af te vragen, is of er onder die Engelstalige lezers, voor wie dit boek bedoeld is, tenminste nog enkele zullen zijn, die het merkwaardig vinden in het register een stad als Maastricht zelfs niet vermeld te

vinden? Op de keper beschouwd komt evenwel dit buitenste buitenbeentje er daarmee nog beter af dan dat andere niet minder moeizame generaliteitsbezit, Den Bosch, dat wél en zelfs tot tweemaal toe genoemd wordt; de eerste maal terloops in een ietwat koekebakkerig zinnetje, dat twijfel doet rijzen of schrijver eigenlijk wel weet wat in de geschiedenis der Nederlanden een provincie be-

tekent, want waarin wij vernemen dat bij de vrede van Munster ‘the conquests made by Frederick Henry since the end of the Truce, the most important of these being the area round 's-Hertogenbosch (the *Meierij*), were ceded to the Republic, which in return abandoned its claims to the southern provinces of the Netherlands’, Maar, botst dit al meer dan het raakt, wat dan te zeggen van de tweede vermelding ‘sub voce’ Den Bosch: ‘It was as late as 1627 before Gelderland was brought fully under Dutch control with the successful siege of Grol (Groenlo), and only after the taking of 's-Hertogenbosch in 1629 was it properly shielded against invasion from the south’? Nog afgezien van hoeveel vliegen hiermee in één klap moeten zijn doodgeslagen, mag in een geval als dit toch waarlijk wel een prijsvraag worden uitgeschreven voor een adequate vertaling van het woord ‘Dutch’; wie echter niet zal mededingen, is de voorzitter der Vereniging ‘Gelre’.

‘The long and short of it’, Price is verliefd op Holland, en kunnen wij dat soms niet allemaal begrijpen, toejuichen en al wat men maar wensen kan? En dit dan zelfs met de volmondige erkenning dat dat ook de enige liefde is, waarmee hij in het internationale gezelschap van deze reeks voor den dag kan komen. Maar als ik de beeldspraak nog even mag voortzetten, laat hem dan alsjeblieft de andere meisjes uit de buurt met rust laten.

Trouwens, om zich deze liefde waardig te betonen, moet ook de uitverkorene zelf zich wel het een en ander aan restricties getroosten, want eigenlijk telt ook in Holland zelf alleen maar mee wat knus en pittoresk is; om het zo maar eens uit te drukken, alleen wat Anton Pieck ervan gebruiken kan. Geen wonder dat Den Bosch en Maastricht zelfs met hun gloednieuwe stadhuizen niet aan bod komen, want tot en met het Amsterdamse van Jacob van Campen wordt verre geworpen als iets onnationaals. Misschien zouden Rembrandt en Vondel het niet met hem eens geweest zijn, maar Price zag op de Dam bijvoorbeeld liever de beurs van Kopenhagen, dan wat er nu wel staat.

Bijzonder aardig kunnen wij nagaan hoe zeer, ook al wéét hij dan beter, schrijver zijn notie ‘Holland’ als normatief belieft te zien voor het geheel van de Republiek, wanneer hij de Utrechtse schilderschool, bloeiend nog wel in een stad, die vlak tegen Holland was aangelegen, eenvoudig doodverft als ‘an oddity’. Alsof, al houdt dan inderdaad geen van die Utrechters stand naast de Hollandse toppen, hun ‘school’ in alle discretie niet minstens evenzeer in de algemene Europese stroming van het tijdperk paste als de zoveel briljantere uit het nabuurgewest.

Wie in ieder geval die Utrechtse school als onnationaal had moeten afwijzen, is iemand, die ruim twintig jaar lang stadhouder van Utrecht was, en hiermee ben ik toegekomen aan het ‘bone to pick’, waarop ik hierboven reeds zinspeelde. Ik ben gaarne bereid te geloven dat ik als behept kan gelden met een ‘bias’ vóór Frederik Hendrik, alleen voel ik mij hierdoor naar mijn beste weten alleen maar gestimuleerd tot een nog critischer contemplatie van 's mans doen en laten, dan anders wellicht het geval geweest ware. Maar is deze ontboezeming erbij nodig om met een maximale nadruk te betreuren dat de auteur van een zo verdienstelijk boek als het hier besprokene zo klakkeloos en ongenuanceerd Geyls welbekende parti-pris tegen Oranje als zelfs niet eens meer discutabel divulgeert?

Wordt door dit vooroordeel - daarbij dan onvermijdelijk in een zo kort bestek nog sterk vergrofd - om te beginnen al het verder zo veelbelovende hoofdstuk, gewijd aan de ‘internal Tensions’ lichtelijk scheef getrokken, de volle absurditeit ervan

treedt aan den dag, wanneer, in een anachronistisch lichterlaaie, de auteur deze algemeen-, maar primair zuidelijk gerichte Nederlander van wereldformaat gebrek aan nationaal besef verwijt omdat hij per ongeluk niet dezelfde smaak had als de gezeten dan wel ongezeten burgerij in het graafschap Holland, die immers, naar schrijver ons zo plichtgetrouw in herinnering roept, de wanden van haar woonvertrekken met schilderstukken van discreet formaat, al waren

het dan helaas niet allemaal Vermeers of Saenredams, placht op te doffen. Maar als hij dit allemaal weet, plus ook nog dat hetzelfde geldt voor rijke boeren, had hij dan niet in één moeite door erbij kunnen weten dat in het soort 'Huizen', waar de Oranjes woonden - en maggen ze daar alsjeblieft wonen? - de kleinere vertrekken, waar dit soort schilderstukken thuishoort, doorgaans behangen waren met wandtapijten? Men denke slechts aan het 'cabinet' op het Oude Hof, waar door Cornelis van der Myle aan Frederik Hendrik de Palamedes werd voorgelezen.

Een enkel woord nog over de illustraties, die namelijk zo talrijk zijn, dat men ze in billijkheid niet onvermeld mag laten. Maar wat heeft zich bij de keuze ervan allemaal afgespeeld tussen auteur en uitgever? Een singulierder mengsel van conventioneel - niet slechts het Straatje van Vermeer, maar tot en met Rembrandt en Saskia! - en 'ook eens wat anders' is naar mijn beste weten nog nooit vertoond, en wat er op die manier allemaal tussen de wal en het schip is terechtgekomen, mag men beslist wel indrukwekkend noemen. Om van Amalia van Solms en haar gemaal zelfs niet meer te spreken - van de familie kan alleen maar Maurits erop overschieten als onvermijdelijk pendant van Oldenbarnevelt - ontbreekt met Vondel, Hooft en Huygens, bijvoorbeeld ook Hugo de Groot. Wel is daarentegen Spinoza gedoemd of uitverkoren een plaatjesbladzijde te delen met Pieter de la Court. O! Loevestein, gij Mecca van mijn dromen, wanneer men er niet zelf, althans niet al te lang heeft hoeven te logeren. Cornelis Troost, van wie toch ongetwijfeld niemand niet kan houden, als laatste plaatje vind ik alleraardigst, maar wat heeft het te maken in een boek over de zeventiende eeuw? Of hoort het thuis onder het hoofd 'Decline', omdat, zo op het timmermansoog geschat, die mid-achttiende-eeuwers ongeveer evenveel glaasjes te veel op hebben als honderd jaar tevoren de in sociaal opzicht iets lager gesitueerde familie Steen op de omslag? Wat mij echter speciaal boeit, is het tweetal tegenover elkaar geplaatste 'full-page' illustraties, genummerd 28 en 29, vertonend respectievelijk Hannemans portret van Jan de Witt en de 'Geslachte Os' van Rembrandt. Moeten wij daarbij denken aan wat, als er beweging in zat, filmrijm zou heten? Zo ja, dan zou ik, om na zo veel Engels met scheutjes Frans, ook nog een derde nabuurtaal erbij te halen, dit nogal 'unfein' vinden.

J.J. Poelhekke

H. Beem, *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*. Met een bijdrage van J.F. van Agt over 'De synagogen in Leeuwarden en elders in Friesland' (Assen: Van Gorcum, 1974; xii en 368 blz., met 58 afb. *f* 49. -).

In 1950 is een boekje van goed honderd bladzijden verschenen met de kryptische titel *De verdwenen mediene* door H. Beem. Het bleek geschreven door een insider die over een uitstekende pen beschikte en die in vijftien korte opstellen een beeld schetste van de handel en wandel van de Nederlandse Joden die in de mediene dat wil zeggen in de provincie hadden gewoond en zich daardoor al duidelijk onderscheidden van de Joden in Mokum Olf of Amsterdam. De toegevoegde verklarende woordenlijst van zeven bladzijden wees erop dat de schrijver een

uitgebreide kennis van het Jiddisch en Hebreeuws bezat. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de volgende publicaties van Beem zich meer op filologisch gebied en met name het Jiddisch in Nederland bewogen.

In 1973 verscheen van Beems hand een korte historische beschrijving van *De Joodse gemeente te Sneek* uitgave nr. 450 van de Fryske Akademy. Deze schets was uitstekend gedocumenteerd en geannoteerd en het fungeerde als voorloper van het bovenvermelde

boek, eveneens onder auspiciën van de Fryske Akademy uitgegeven onder nr. 468, dat eind 1974 van de pers kwam. Na het eerste deel van de *Geschiedenis der Joden in Nederland* van Brugmans en Frank, in 1940 uitgegeven, is dit de omvangrijkste publicatie over de historie van het Joodse volksdeel. Tot nu toe berust het merendeel van de beschrijvingen op notulenboeken van burgemeesteren en vroedschappen en andere niet-Joodse archiefstukken, kortom er is een beeld ontstaan hoe 'men' in de Lage Landen sedert de middeleeuwen over de Joden dacht. Er is geput uit resoluties, geboden en opmerkelijk veel verboden en uit beschrijvingen die alleen al vanwege het diskriminerende taalgebruik twijfels oproepen aan de objectiviteit van sommige kronikeurs.

Het boek van Beem heeft zo zijn eigen geschiedenis. Als bestuurslid van de Joodse gemeente in Leeuwarden werd hem begin 1940 gevraagd de geschiedenis van deze groep te boek te stellen. De oorlog deed de plannen te niet en door de nationaal-socialistische vervolging werd het grootste deel van de Leeuwarder Joden weggevaagd. Mede door het Friese verzet bleef een kleine groep, waaronder de schrijver, behouden en werd ook het Joodse archief gespaard. Aan dit laatste feit is het bijzondere van het boek te danken, omdat naast de niet Joodse bronnen deze keer ook een 'Sefer Zichronot', een grotendeels in het Jiddisch geschreven notulenboek en tal van andere documenten met Hebreeuwse en Jiddische tekst als basis hebben gediend. Werd de geschiedenis vaak van buiten af belicht, bij de historie van de Leeuwarder Joden ligt de nadruk op een belichting van binnen uit. De eerste Joodse inwoner van Leeuwarden wordt in 1651 in een Amsterdams archiefstuk vermeld, waarbij een begraafplaats tegen de wal in de Boterhoek werd toegestaan. In het begin van de achttiende eeuw is er sprake van een synagoge, hoewel niet bekend is of dit een huissynagoge was of een afzonderlijk gebouw. Omstreeks 1730 was er reeds van een klein synagogegebouw bij de Voorstreek en een jaar of vijftien later begon men aan de bouw van een definitief gebouw in de Sacramentsstraat.

De geciteerde resoluties over de Joden duiden vaak op vrees: vrees van de gilden voor concurrentie, vrees van het stadsbestuur voor toename van de groep armen door elders verjaagde Joden die dikwijls op een schoen en een slof de stad binnenkwamen, en vrees voor besmetting door rondtrekkende Joden in de perioden van epidemies.

In overwegend korte hoofdstukken volgt Beem de ontwikkeling van de Joodse gemeente in de loop van enkele eeuwen. Vanaf 1754 put hij ook uit het bovengenoemde 'Sefer Zichronot', dat men een eeuw lang in het Jiddisch en daarna, als uitvloeisel van de assimilatie, in het Nederlands heeft bijgehouden. Tal van citaten uit het boek verlevendigen het verslag en de schrijver heeft niet geschroomd om allerlei aspecten tussen mooi en lelijk aan de orde te stellen. Om een aantal onderwerpen te noemen: de relatie tussen de Joden en het stadsbestuur en de verhouding met niet-Joodse groepen, het bestuur en de organisatie van de Joodse gemeente, de herkomst en de typerende beroepen, de synagoge en de eredienst, financiën en het armwezen, het onderwijs, de taal en de cultuur, de gilden en het burgerboek, de koosjere bakkers en slagers (dat wil zeggen zij die volgens de ritus hun voedsel bereiden), het verenigingsleven, de veranderingen en de assimilatie in en na de Napoleontische tijd. Tientallen afbeeldingen in het uitstekend verzorgde boek maken de lezer wegwijs in de eigen diepgewortelde cultuur die de Joden met zich namen, ongeacht of zij zich nu vestigden in gebieden rond de Middellandse Zee of in het o zo Friese Leeuwarden. Waar zij een tolerant bestuur vermoedden, vestigden

zich een marskramer, een handelaar, een geleerde rabbijn, een bemiddeld man, die een kamer voor synagogediensten vrijmaakte, er kwamen steeds weer arme vluchtelingen, er werden Joodse bedelaars en een enkele misdadiger uit de stad gezet, er werd een grafsteen met Hebreeuwse tekens op een klein stukje grond geplaatst. Zo is het meestal gegaan, ook in Leeuwarden en deze

stad is tot in de vorige eeuw de grootste Joodse gemeente van Oost- en Noord-Nederland geweest, die in 1854 1322 zielen telde.

Voor zover ik weet is er tot op heden nog geen compleet verslag gepubliceerd over de lotgevallen van een Joodse gemeente tijdens de laatste oorlog. Hoewel de schrijver en zijn gezin zwaar door de gebeurtenissen getroffen zijn, schetst hij de feiten als ware hij een objectieve buitenstaander. Op welke wijzen werd de Joodse groep geïsoleerd, welke moeizame pogingen werden gedaan om het onderwijs gaande te houden, hoe probeerde de plaatselijke Joodse Raad goedbedoeld, maar met bitter weinig succes, te redden wat er te redden was. Citaten uit de notulen van het synagogebestuur maken duidelijk dat men tot het laatste toe moed heeft gehouden en kracht heeft geput uit de heilige geschriften.

Beem poogt te reconstrueren hoevelen de oorlog overleefd hebben, want van de afgrijselijke genocide op de Europese Joden zijn de sporen zeer berekenend uitgewist. Van de 665 Joden uit Leeuwarden en omgeving, waaronder 11 gemengd gehuwden, zijn er 539 niet teruggekeerd. ‘Van vallen naar opstaan’ is de titel van het laatste hoofdstuk, waarin de terugkeer van de overlevenden en het op gang komen van het Joodse leven van een sterk verouderde en zeer klein geworden groep worden beschreven. Het niet meer aanwezig zijn van minstens tien meerderjarige mannen heeft tot gevolg gehad, dat sedert 1965 geen regelmatige synagogediensten meer worden gehouden. Een deel van de synagoge-inventaris is ten gebruike gegeven aan een synagoge in Israël.

Opperrabbijn Berlinger spreekt in zijn voorwoord van een monument dat door het boek voor hen die in drie eeuwen lid waren van de Leeuwarder gemeente, is opgericht. Hiermee is een stuk levenswerk van de auteur zeer juist geschat. Tot slot betreffende de documentatie nog een korte opsomming: de bibliografie vermeldt negentien bronnen en tweeëntachtig literatuurtitels. Degenen die gegevens willen verifiëren, staan achtentwintig bladzijden voetnoten ter beschikking. Het geplande zakenregister kon wegens de kosten niet opgenomen worden.

Een specialist op het gebied van synagogen: J.F. van Agt, besluit het boek met een hoofdstuk over de synagogen van de provincie Friesland. Aan de hand van kadastrale minuutplannen, foto's en nauwkeurige beschrijvingen leidt de schrijver ons rond door Leeuwarden en acht andere gemeenten. De historie van de gebouwen geeft hem de gelegenheid om aandacht te schenken aan verscheidene bouwstijlen en vaak curieuze architektonische details. De Fryske Akademy had voor dit warm aanbevolen boek geen deskundiger schrijvers kunnen kiezen.

C. Reijnders

J.Th. de Smidt and T. van der Lee, eds., *Plakkaten, ordonnantiën en andere wetten, uitgevaardigd in Suriname, 1667-1816* (2 vols; Amsterdam: Emmering, 1973, xxxv + 1425 pp.).

This hefty collection of official edicts, ordinances and laws, will henceforth be an indispensable tool for anyone concerned with the colonial history of Surinam. It is not, of course, a book to read from cover to cover at a sitting, but a work to be

consulted frequently for reference and documentation. The selection and the editing of the material is admirably done. The editors have examined the available archival sources in the Netherlands and in England. If a document has been published elsewhere, this fact is duly noted. Copious crossreferences and a triple index of ‘zaken’, ‘persoonsnamen’, and ‘aardrijkskundige namen’, enable the reader to follow the thread of any subject, person or place, in

which he may be interested (cacao, means of payment, slaves, sugar, leprosy, etc., etc.).

The collection begins with the terms of capitulation under which the English governor, William Byam, surrendered the young colony to the Zeelander, Abraham Crijnssen, on the 24 February/6 March 1667. It ends with the proclamation of another English governor, Pinson Bonham, on the 15/31 December 1815. The text of this last proclamation, as of the other documents emenating from the two periods of English occupation, 1799-1802 and 1804-1816, is published in the coeval Dutch text. Fair enough, and for the similar reason given by L. Mc. Dermott, editor of *The Laws of Britisch Guiana*, *chronologically arranged from the year 1773-1870* (Georgetown, 1870): 'It has not been thought necessary or advisable, to swell the bulk of the work by giving the Dutch version of any document which there is an authentic English version'. For Netherlands-language readers, the text is obviously applicable; and in any event the editors give a reference to the English text in the notes. Not all of the 1,137 entries are published in full; but the reader has all the essentials together with cross-references to subsequent re-issues, changes and alterations in the legislation. Documents are arranged chronologically save only that a series connected with the notification or issue of playing-card paper money ('kaartgeld') and of bond issues and debentures ('obligaties'), ranging from 1761 to 1813, is included at the end (nrs. 1045-1137).

The range of subjects covered is naturally very wide. Legal, bureaucratic, social, economic, and other aspects of colonial government and society are all included. Inevitably, there are a few gaps (pointed out by the editors); and obviously these orders, laws and instructions were by no means always implicitly obeyed. But the same caveat applies to all countries and to all periods. Given the pronouncedly legalistic culture of the Dutch Republic, which extended to the Dutch overseas possessions, neither the spirit nor the letter of this legislation can be ignored by the historian. At the end of his excellent introduction J.Th. de Smidt expresses the hope that this collection will be especially useful to the Surinamer who wishes to learn something more of the history of his native land. No doubt it will be. But this voluminous work also has much material of great interest to the foreign student of colonial Caribbean history, provided that he (or she) can read Dutch.

This reviewer finds this volume of the *West Indisch Plakaatboek* a fascinating complement to Richard Konetzke, ed., *Colleción de documentos para la historia de la formación social de Hispanoamérica*, *1493-1810* (3 vols in 5; Madrid, 1953-1962). For example, race relations, including attitudes to slaves, to free blacks, to Amerindians and Mulattoes, loom large in these Dutch decrees also; and they form many interesting parallels and contrasts with Spanish-American attitudes, as reflected in the famous *Recopilación* of 1680 and in subsequent colonial legislation. Revealing minutiae of social history also find their way into these pages; such as the injunctions to innkeepers and taverners not to sell drink on credit to sailors; or to planters and skippers not to fire off volleys of cannon and musketry on ships or plantations between sundown and sunrise - this last presumably connected with the numerous toasts and healths pledged at drunken dinner-parties. Despite the dry-asdust nature of much of this legislation, in other respects, the people and their problems come alive, including the constant stress on white supremacy and the difflculties encountered in maintaining

it. (Compare nr. 240, prohibition of white women having sexual relations with black men, 28 January 1711.)

This work is excellently printed and produced. The illustrations reproduce some printed proclamations of 1760-1813, and some of the curious 'kaartgelden', 1771-1816. There is also a splendid facsimile reproduction of the detailed 'Algemeene Kaart' (general map) of Surinam, c. 1770, which lists all the plantations and their owners. Editors and publisher

alike deserve unstinted congratulations on this first massive and scholarly instalment of the *West Indisch Plakaatboek*. It promises well for the future publications in this series.

C.R. Boxer

C.H.F. Simons, *Marine Justitie. Ontwikkelingen in de strafrechtspleging bij de Nederlandse Zeemacht, gedurende de tweede helft van de 18e en het begin van de 19e eeuw* (Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, ix; Assen: Van Gorcum, 1974, 285 blz., *f* 55. -).

Vroeger hebben enkele auteurs in een paar artikelen in het globaal de strafrechtspleging bij de marine beschreven. De laatste tijd hebben opnieuw enige onderzoekers zich op deze materie en op de ontwikkeling van de gedragsregels geworpen. De artikelbrieven zijn bijvoorbeeld in studie genomen en het is de oud-marineofficier en jurist Simons, die zich aan de rechtspleging in de periode 1750-1814 wijdde. Zijn te Utrecht als dissertatie verdedigde boek *Marine Justitie* schetst de rechterlijke organisatie, de hierbij betrokken personen, de eigenlijke procesgang en de straffen. Een caesuur legt hij bij 1795. De uit burgers samengestelde admiraliteitsraden speelden vrijwel geen rol bij de rechtspraak over zuiver marinepersoneel. Hun taak was meer die van prijsgerechtshof en het berechten van overtredingen van de plakkaten inzake de convooien en licenten. Van de overige raden - scheepskrijgsraden, zeekrijgsraden bij een vloot of eskader en buitengewone zeekrijgsraden - waren alleen militairen lid, van de eerste ook enkele onderofficieren. Na 1795 kwam in deze samenstelling in zoverre wijziging dat officieren en onderofficieren met manschappen paritair vertegenwoordigd waren. Een Hoge Militaire Vierschaar, in 1802 ingesteld, was verder een belangrijke verandering door de Bataafse omwenteling teweeg gebracht. Het was het eerste permanente college en het strekte zich zowel over zee- en landmacht uit. Het bestond uit burgers (rechtsgeleerden) en officieren van beide krijgsmachten. Als ‘openbare aanklagers’ traden in het algemeen fiscaals en advocaten-fiscaals op en aan boord de schrijvers.

Als historicus moet ik tegen deze studie qua opzet en uitwerking enkele ernstige bezwaren aanvoeren. De begrenzing in tijd is een wat willekeurige. Dat geldt voor het jaar 1750. Het vormt in geen enkel opzicht een begin of een einde van een ontwikkeling. Het jaar 1814 lijkt volgens de argumentatie in het voorwoord een zeer acceptabel eindpunt, maar wat is er verder gebeurd? De strafrechtspleging wordt tot 1806 behandeld; alleen wordt vermeld dat de Hoge Militaire Vierschaar in 1811 werd opgeheven. In 1813 zou een ander straffenstelsel ontstaan. Over wat 1814 bracht, wordt niet meer gerept. Inhoudsopgave, hoofdstuk- en bijlage-titels illustreren reeds uitwendig de verwarring en het gemis aan werkmethode.

Het bronnenonderzoek is omvangrijk geweest. Schrijver zocht naar sententies van krijgsraden, las een aantal journalen door en bestudeerde tevens buitengewone zeekrijgsraden. Hij beperkte zich daarbij volledig tot de admiraliteits- en marine-archieven. Daardoor ontging hem dat diverse particuliere collecties - eveneens

in het Algemeen Rijksarchief bewaard - van personen frequent betrokken bij de rechtspleging aanvullend en ander materiaal bevatten, bijvoorbeeld de grote collectie-Van Wassenaer, of die van Zoutman en Van Braam en verder de jaarlijkse Aanwinsten. Over de verschillende soorten krijgsraden was dan meer aangeboord en bijvoorbeeld ook concepten voor veranderingen van de artikelbrief ouder dan 1784 waren aan het licht gekomen. Het onderzoek naar en het verwerken

van literatuur is bepaald onvoldoende. Niet alleen de inleiding, maar ook het hoofdbetoog tonen dit voortdurend. Het zou te ver voeren hierop in te gaan. Het ontbreken van een lijst van geraadpleegde literatuur is in dit opzicht al veelzeggend.

Schrijver laat graag de bronnen direct spreken - tot zelfs alle willekeurige druk-afwijkingen bij het gebruik van hoofdletters toe. Deze methode heeft bepaalde voordelen, maar te veelvuldige toepassing met te lange, vaak niet relevante passages doet het doel voorbijschieten. Voor de kennis van de rechtsgeschiedenis zal een uitvoerige beschrijving van de procesgang belangrijk zijn, maar dat van voorbeelden wordt aangegeven waarop ze betrekking hebben en wat hun algemene geldigheid is, zal niet alleen een historicus als noodzakelijk ervaren. Op bladzijde 36-45 wordt de procedure tegen kapitein Delvos besproken zonder dat wordt aangegeven, waarom deze in gang werd gezet. Dat de strafzaken tegen enkele officieren in 1788 een politieke achtergrond hadden (33-35) verdiende zeker vermelding.

Tot de waardevolle delen van het boek moeten in ieder geval de paragrafen over de straffen gerekend worden. Schrijver onderzocht de artikelbrief van 1702 (in feite van 1629) en van 1795 op strafvermeldingen en registreerde uit zijn bronnen een groot aantal werkelijk opgelegde straffen. Ik zou graag Simons' conclusie willen onderschrijven dat hoe barbaars de strafmaat in de artikelbrief ook lijkt, de toepassing veel humaner was. Dat was geen kenmerk van de Franse tijd (misschien zelfs integendeel), maar van eerdere datum. Enkele straffen als kielhalen en van de ra vallen verdwenen in 1795, maar ‘vernedering’ kwam daarvoor in de plaats. Straffen waren exemplarisch bedoeld. Van excessen aan boord van oorlogsschepen door wreed gedrag van officieren uitmondend in muiterijen was, anders dan bij de Engelse marine, vrijwel geen sprake. Steekproeven in journalen, ook in die van vóór 1750, tonen aan dat het opleggen van lijf- of vrijheidsstraffen niet een steeds terugkerend gebeuren aan boord was. Veel werd ook met kleine geldboetes afgedaan.

Van de tweeendertig bijlagen (135-261) moeten die met het reglement voor het houden van krijgsraden en die met sententies aangetroffen over 1750 tot en met 1805 genoemd worden.

J.R. Bruijn

A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen: J.H. Kok, 1974, 456 blz., *f* 49,90).

De auteur, die in Poortmans filosofische repertorium te boek staat als ‘Kantiaan, aanhanger der dialectische theologie’ en die zich ooit specialiseerde als ethicus en godsdienstwijsgeer, zag zich als hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk te Leiden onder andere belast met het doceren van de geschiedenis van deze kerk. Datzelfde vak was te Leiden eertijds door gerenommeerde kerkhistorici als Acquoy en Knappert gegeven. Hoe hij het zelf heeft gedaan, blijkt uit dit uitvoerige en goed geannoteerde werk. Zijn belangstelling voor de ontwikkeling van de denkbeelden heeft gemaakt dat het vooral een geschiedenis van hervormde theologen en van theologische stromingen is geworden. Van een hervormde theologie laat zich

moeilijk spreken bij een kerk die als geen andere innerlijk verdeeld is geweest in de laatste eeuwen.

Geboren uit colleges voor theologische studenten verloochent dit boek die afkomst niet, zoals blijkt uit vaktermen en uit samenvattingen van niet-theologische stof. De periode van honderdtachtig jaar is over drieëntwintig hoofdstukken verdeeld. In een inleidend

hoofdstuk verantwoordt de auteur zijn standpunt, in het slothoofdstuk verdedigt hij het voortgaan tot in zijn eigen tijd, dat is: tot pinksteren 1974. Uiteraard heeft hij wel een chronologische volgorde ietwat aangehouden, maar de theologische thema's dwongen nogal eens om hoofdstukken parallel te laten lopen, vooral wanneer de schrijver bij een stroming zoveel mogelijk geestverwante auteurs wilde bespreken. Rekening houdend met die parallellie kan men drie of vier delen onderscheiden.

Na een heel vluchtige schets van de Bataafse tijd en een weergave van de ‘theologie der verlichting’, waarmee de periode tot 1830 is bedoeld (is de term daarvoor niet wat laat?), krijgt de Groninger theologie ruime aandacht. Het zal historici bevreemden dat nergens de onovertroffen bladzijden van Huizinga hierover worden genoemd. De theologen zelf koken echter goed aan het woord en de schrijver laat hier al zien dat hij iedere stroming tot haar recht wil laten komen. Diezelfde houding kenmerkt hem als hij de afscheiding van 1834 met figuren als De Cock en Scholte behandelt. Parallelle hoofdstukken over het réveil volgen, met typeringen van Bilderdijk, Da Costa en verderop van Groen van Prinsterer en Heldring. De periode tot circa 1845 wordt afgesloten met een brede behandeling van de in eigen tijd onbegrepen maar een eeuw later hooggewaardeerde predikant Kohlbrügge.

De tweede periode zou men tot ongeveer 1890 kunnen stellen. De grondleggers van de moderne theologie, Opzoomer, Scholten en Hoekstra, worden in een hoofdstuk samengebracht. De ‘ethische’ theologen Daniel Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning krijgen er elk een; de auteur is duidelijk van mening dat hun theologie actuele elementen bevat. Na een schets van de pogingen om de kerk te reorganiseren en om de oude belijdenissen weer te laten functioneren, komen drie hoofdstukken waarin Kuyper domineert. Zijn universiteitsstichting, zijn kerkelijke strijd, later ook zijn politieke en culturele visie worden in het verband van zijn theologische ontwikkelingsgang weergegeven. Zelfs bij het hoofdstuk over ‘maatschappij-problemen’ ontbreekt Kuyper niet, maar het betoog moet dan wel voortgezet tot en met Kuypers ministerschap. Deze concentratie op personen heeft tot gevolg dat structurele veranderingen, zoals de wijziging van de wet op het hoger onderwijs in 1876, wel herhaaldelijk worden genoemd maar nergens precies worden ontleed.

Na Kuyper volgen opnieuw drie parallelle hoofdstukken. Zij zetten omstreeks 1890 in maar gaan voort tot ver in de twintigste eeuw: ‘latere modernen’ met vooral H.T. de Graaf, K.H. Roessingh en G.J. Heering, ‘latere ethischen’ waarbij de godsdiensthistoricus en minister G. van der Leeuw wordt gerekend, en ‘de confessionelen en de gereformeerde bond’, anders gezegd: de rechtervleugel van de hervormde kerk, waarbij de schrijver ineens weer ver terug moet tot Groen van Prinsterer. Hier wreekt zich dat hij in de vorige periode deze vleugel niet apart behandelde. In alle drie hoofdstukken begint bij het naderen van de eigen tijd op te vallen dat de weergave van de theologische denkbeelden korter wordt maar het aantal namen toeneemt. Soms blijft het bij een korte biografische notitie die weinig in het betoog functioneert. Een volgend hoofdstuk verhaalt van de vergeefse pogingen tussen 1920 en 1939 om de organisatie van de kerk te wijzigen. Omdat de richtingsbeschrijvingen zich tot in onze dagen voortzetten, moest de schrijver soms al activiteiten van na 1945 memoreren.

Toch verandert de opzet duidelijk vanaf het moment dat hijzelf de ontwikkelingen meebeleefde, dus circa 1930. De strijd van de kerk met het nationaal-socialisme is

zeer gedetailleerd behandeld, omdat dit conflict ertoe heeft bijgedragen, dat de kerk weer belijdend is gaan spreken en handelen, en ook de zo lang nagestreefde reorganisatie tot stand kwam. Gelukkig spreekt de auteur niet alleen triomfalistisch. Hij is bij mijn weten tot nu toe ook de enige geweest die de theologische beweegredenen van nationaal-socialistische predikanten heeft onderzocht. Zelf na de oorlog uit Indonesië teruggekeerd en in 1954

hoogleraar te Leiden geworden, werd hij volop betrokken bij het werk van de hogere organen der kerk. Dat maakt de naoorlogse hoofdstukken - over consolidatie, apostolaat en oecumene, en afsluitend een over onzekerheid en heroriëntering - zeer rijk aan informatie. Maar in die veelheid van onderwerpen had beslist gesnoeid moeten worden. De chronologische lijn en de onderlinge samenhang van de problemen worden zo niet zichtbaar. Was er geen onderverdeling mogelijk geweest, bijvoorbeeld volgens de ambtsperioden van de zo invloedrijke vaste secretarissen van de synode? Dat het exclusief-hervormde standpunt en de thematische opzet tekort schieten, blijkt als in het hoofdstuk 'oecumene' nog kwesties binnen de gereformeerde kerken uit 1926 moeten worden opgehaald omdat deze kwesties leidden tot het ontstaan van een aparte kerkgroep die in 1946 met de hervormde samensmolt. Bepaalde aspecten van de kerkgeschiedenis zoals de plaats van de (veranderende) kerk in de (veranderende) samenleving, de prediking, het geloofsonderricht komen haast niet ter sprake en ook op de regionale verschillen wordt niet ingegaan. Blijkbaar wordt de stof beperkt door de vraag of de synode en haar organen over het desbetreffende thema een uitspraak hebben gedaan. Maar niet alles bereikt de synodale agenda. Gegeven de aandacht voor de theologische ontwikkelingen valt het op dat ook zij erg Nederlands worden behandeld en nergens de invloed van buitenlandse schrijvers zoals Bonhoeffer of Robinson wordt gepeild.

De afwerking van het fraai uitgevoerde boek moet wat haastig zijn gebeurd want er zijn nogal wat verschrijvingen blijven staan. Een echte kerkgeschiedenis zou ik het niet willen noemen want daarvoor blijven er te veel thema's onbesproken. Het is een geschiedenis van theologische ontwikkelingen binnen de hervormde kerk sedert circa 1816. In de verwijzing naar de bronnen is het betrouwbaar, in de behandeling van de theologische stof zo objectief mogelijk. Waar de boeken van Knappert sinds ongeveer 1890 verstek lieten gaan en het veelgebruikte werk van Reitsma en Lindeboom in de laatste druk wel tot 1948 kwam maar al te zeer zich tot de organisatorische kwesties beperkte, betekent dit boek van Rasker zowel in thematische concentratie als in actuele bronverwerking zeker een aanwinst.

O.J. de Jong

Fritjof Tichelman, *Henk Sneevliet 1883-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam: Kritiese Biblioteek Van Gennep, 1974, 136 blz., *f* 13,90).

Dit geschrift is ontstaan als bijprodukt van de voorbereiding van een bronnenpublicatie over de ontwikkeling van de sociaal-democratie in Indonesië. Het dient zich uitdrukkelijk aan als voorlopige schets in afwachting van de verschijning van de 'zware' biografie van de hand van P.P. van 't Hart, die vooral op primair bronnenmateriaal is gebaseerd. Bovendien is het Indische (Indonesische) gedeelte beknopt gehouden in verband met het te verwachten eigen werk van de schrijver, zodat de nadruk hier op de andere perioden uit Sneevliets leven, de Chinese en de Nederlandse, is komen te vallen, met name op de tweede Nederlandse tussen de beide wereldoorlogen.

Er wordt dus betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de eerste politieke levensfase van Sneevliet in Nederland, de jaren 1900-1913, toen hij een rol speelde in de bij het NVV aangesloten Vereniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel en zich reeds als man van de linkervleugel deed kennen, vooral geïnspireerd door H. Roland Holst, met wie hij in 1912 de SDAP verliet. Op Java werd hij vervolgens de pionier van de Indische Sociaal-Democratische Vereniging van 1914, waaruit later de PKI zou voortkomen. Na zijn externering

in 1918 woonde Sneevliet het tweede congres der Komintern te Moskou in 1920 bij en werd hij min of meer specialist der nieuwe Internationale voor vraagstukken van Zuid- en Oost-Azië. Als zodanig werd hij in de jaren 1921-1923 met belangrijke missies in China belast.

Opmerkelijk is het hoe de revolutionaire linkervleugelman zowel ten aanzien van de Indonesische nationalistische beweging (de Sarekat Islam met name) als de Chinese Kuomintang onder Sun Yat-sen in deze jaren een blokpolitiek van vergaande samenwerking voorstond, waarbij hij zich trouwens door Lenins inzichten gedekt kon weten. Het betrof een taktiek van alliantie met de bourgeoisie in een situatie van nog embryonale ontwikkeling der Chinese Communistische Partij, waarbij zelfs door hem geanticipeerd werd op 'latere stalinistische en maoistische concepties' (44). Zoals bekend, heeft deze taktiek, die in een later stadium ook door de Sowjet-regering werd gesteund, ten slotte nadat Sneevliet al uitgeschakeld was, tot de catastrofe der jaren 1926-1927 geleid, toen Chiang Kaishek zijn anti-communistische ommezwaai volvoerde.

Sinds 1924 leefde Sneevliet weer in Nederland, waar hij het anarcho-syndicalistische NAS als zijn basis in de arbeidersbeweging zag, drijvend op een koers die internationaal vooral door Trotzki werd uitgestippeld. Tegenover de Russische Kominternleiding was hij inmiddels kritisch komen te staan. De schrijver laat niet na in de tweede helft van zijn boekje de nadruk te leggen op het uitzichtloze karakter van Sneevliets revolutionair-socialistische politiek in Nederland, gebaseerd als deze was op een tot verschrompeling gedoemd, uit revolutionaire traditie nog van de vorige eeuw stammend NAS en een nog sektarischer in 1929 gestichte politieke bijwagen hiervan: de RSP, al wist deze in 1933 een Tweede Kamerzetel voor de tot gevangenisstraf veroordeelde Sneevliet in de wacht te slepen.

De vraag rijst hoe dit sektarisme te rijmen valt met Sneevliets voorliefde voor volksfrontachtige concepties uit zijn Indische en Chinese tijd en ook met de aanvang van zijn loopbaan in een der belangrijke moderne bonden van het NVV. De schrijver heeft zich niet in het particuliere leven van Sneevliet begeven. Toch zal een zuiver politieke biografie geen antwoord kunnen geven op essentiële vragen uit het leven van een figuur als deze, hetgeen toch gewenst is om te ontkomen aan het gevaar van verheerlijking van de revolutionair 'an sich', een neiging waaraan Tichelman zich overigens niet bezondigt. Op bladzijde 27 karakteriseert hij Sneevliet als een 'randfiguur' in de communistische beweging hier te lande en het lijkt alsof hij hiermee de spijker op de kop tikt. Deze kwalificatie is immers van toepassing op zijn positie zowel in de SDAP als vooral in de SDP-CPH tot 1927. Zijn rol in de Indonesische en Chinese aangelegenheden was van meer dan gewone betekenis, maar van zijn aandeel in de ontwikkeling der Nederlandse arbeidersbeweging kan men dit toch eigenlijk niet zeggen.

Een wezenlijk punt in dit verband is de situatie van de linkse sociaal-democratie in Nederland na de eerste wereldoorlog. In het eerste decennium van de eeuw had deze als Nieuwe Tijd- en Tribune-oppositie een grote rol gespeeld, maar na de vroegtijdige scheuring van 1909 was daaraan een einde gekomen. In de jaren twintig manifesteerde de linkervleugel in SDAP en vooral NVV zich opnieuw, waarbij de namen van Fimmen en Stenhuis in het oog springen. Sneevliet oriënteerde zich echter op het kwijnende NAS en verviel tot een sektarisme dat uiteindelijk ook door Trotzki veroordeeld werd. De SDP-CPH onder Wijnkoop en Van Ravesteyn heeft met al het

sektarisme haar eigen in de ontwikkelingen dezer jaren toch een andere opstelling gekozen (het is wat belachelijk te wijzen op haar kleine omvang van omstreeks 2000 leden (58), als men ziet dat de Chinese Communistische Partij toentertijd twee à driehonderd leden telde (49). Feit is dat haar eenheidsfrontpolitiek weinig vruchten droeg en kon dragen, gezien haar oude controverse met de partij van Troelstra (deze zelf moet in de jaren twintig mede tot links gerekend worden).

Het boekje van Tichelman bevat in kort bestek een vracht aan documentatie, te veel eigenlijk voor een beknopte schets. Het omvangrijke bronnen- en noten-apparaat beslaat de bladzijden 104 tot 132. Op het titelblad staat ten onrechte 1888 in plaats van 1883 als Sneevliets geboortejaar aangegeven. Zijn raadslidmaatschap te Amsterdam in 1939-1940 als opvolger van C. Kitsz is niet vermeld.

A.F. Mellink

C. Smit, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Derde periode 1899-1919*, VIII, *1917-1919* (RGP Grote Serie XLV, CXLVI; 2 dln. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1974, 1229 blz.).

Met dit volumineuze dubbeldeel heeft de uitgever het chronologische eindpunt bereikt van de door hem te verzorgen periode en bovendien het eindpunt van deze grootscheepse onderneming van de RGP: het overzicht over Nederlands buitenlandse politiek sedert 1848. Een moment om in stilte het glas te heffen, want ook de registratie van geschiedenis heeft weer haar geschiedenis. Met Smits' altijd zo verzorgde arbeid kan de historicus van Nederlands weliswaar niet jongste, maar toch jongere verleden niet anders dan gelukkig zijn. Er ligt hier een schat aan gegevens over de internationale verwikkelingen niet alleen en over de rol, die Den Haag daarin gespeeld of niet gespeeld heeft, maar ook over interne toestanden, personen, de pers - niettegenstaande het feit, dat Nederland in de eerste eeuwhelft toeschouwer bleef, vastbesloten in zijn voorzichtigheid. Laten we hopen, dat het nu niet jarenlang hierbij blijft, want 1919 is, wanneer we even naar bronnenuitgaven van andere landen kijken, bepaald nog geen eindpunt om het glas nu ook weer al te hoog te heffen. Om enigszins bij de tijd te blijven, dient de onderneming zo spoedig mogelijk te worden voortgezet tot aan de tweede wereldoorlog en verder! Nog vormen Van der Wals bronnenpublicaties over de Indonesische kwestie een ver vooruitgeschoven verkenningspost in niemandsland. Althans wat officiële en systematische uitgaven van regeringsdocumenten betreft.

Het doorbladeren van dit dubbeldeel, dat in opzet en uitvoering weer consequent bij de vorige aansluit, verleidt voortdurend tot nadere onderzoekjes. In totaal 1040 stukken, Duitse, Britse, Amerikaanse en Belgische staan hier bijeen; voornamelijk de correspondentie tussen de desbetreffende gezantschappen in den Haag en hun ministeries, die de uitgever wederom uit buitenlandse archieven in Bonn, Londen, Washington en Brussel heeft vergaard. Vier aanvullende Nederlandse documenten, waaronder één lang vertoog van 9 december 1919 over de positie van de Duitse keizer, sluiten het geheel af.

De jaren 1917 en 1918 waren ook voor Nederland kritieke jaren, meer nog dan de voorafgaande. De totalisering van de strijd, de naderende beslissing van de oorlog in het Westen veroorzaakten herhaaldelijk golven, die het neutrale Nederlandse eilandje dreigden te overspoelen.

Dat begon reeds dadelijk met de aankondiging door de Duitse gezant Rosen op 31 januari 1917, dat het keizerrijk tot de onbeperkte duikbootoorlog had besloten. De maanden februari tot april (toen Amerika in de oorlog trad) vormden dan ook

een tijd van grote spanning en nervositeit, waarbij een conflict met Duitsland niet denkbeeldig leek en waarbij Nederlandse schepen het slachtoffer van de Duitse onderzeeërs werden. Doch ook uit deze stukken blijkt weer, dat evenals in de voorafgaande jaren noch Nederland, noch Duitsland, noch de Entente ooit op zo'n conflict aanstuurden. Dat de Nederlandse regering,

eensgezind gesteund door de gehele bevolking, tot het uiterste de neutraliteit zal trachten te bewaren, maar zich ook tegen elke agressor gewapend te weer zal stellen, die overtuiging vormt opnieuw de grondtoon van alle rapporten van de gezanten. En een tweede grondtoon is het geluid, dat de voordelen van een neutraal Nederland onbetwist tegen de nadelen voor de oorlogvoerenden opwegen. Duitsers en Engelsen blijken het au fond hierin roerend met elkaar eens. Even eensgezind zijn zij daarnaast dan weer met het verwijt, dat die neutraliteit in de praktijk eigenlijk de vijand meer ten goede komt en dat een constante druk op Den Haag vereist is, om het zwakke landje werkelijk op de onzijdige koers en uit het kielzog van de ander te houden. Voor de Entente ging het er bovenal om te beletten, dat de import naar Nederland Duitsland indirect ten goede zou komen en om te verhinderen, dat de Duitsers via Nederland hun front konden verzorgen. Dit en hun nijpend tekort aan tonnage leidde ertoe, dat Engeland en Amerika fors de duimschroeven aan gingen draaien, Nederlandse schepen requireerden of feitelijk in hun dienst dwongen, in ruil voor de benodigde invoer van producten. Smit stelt dan ook, dat vanaf october 1917 Nederland praktisch eveneens onder de blokkade viel.

De Duitsers trachtten daarbij Den Haag alsmaar tot een hardere houding tegenover de Angelsaksen aan te zetten en in ruil voor kolenleveranties doorvoerfaciliteiten naar het front (de zand- en grintkwestie) en ruimere import van zuivel, paarden en andere producten van de Nederlanders los te krijgen. Kühlmanns opvolger Rosen zette daarbij diens politiek op bekwame wijze voort en wanneer de soms ernstige wrijvingen met Duitsland altijd weer bijgelegd werden, was dat voor een niet gering deel aan de gezant en diens matigend-intelligente invloed op Berlijn te danken. Herhaaldelijk wist hij de harde ultimatieve aanpak, die Ludendorff en de staf aanbevalen, met succes te verijdelen. Ook Rosen blijkt hier een man met veel begrip voor de Nederlandse moeilijkheden. Bovendien onderhield hij met enkele ministers, Cort van der Linden voorop, en met de belangrijkste partijleiders opvallend goede relaties, die het beeld van een onmiskenbaar pro-Duitse gezindheid onder de politieke elite oproepen. Laat Rosen de zaak mooier voorstellen dan ze was - volgens de Brit Townley werden de Hollanders door grote angst voor ‘the Huns’ bezeten - hij citeert uitlatingen, die er niet om liegen voor politici van een zo geprononceerd neutraal land, zoals van Kuyper in november 1918, vlak vóór de kapitulatie, dat elke hartslag (Kuyper was weliswaar boven de tachtig) de Duitse keizer en het Duitse volk toebehoorden. Kuyper roemt hij ook vanwege de pro-Duitse houding van ‘de Standaard’ (I, 210). Opmerkelijker - want Kuypers germanofilie is niets nieuws - zijn Rosens relaties met Troelstra en de SDAP, die vooral na de vredesconferentie te Stockholm (april-mei 1916) ‘immer mehr zu unserem Freunde geworden’ (I, 166). Ook met de oude De Savornin Lohman werd de verhouding steeds hartelijker. Dankzij deze contacten met de belangrijkste partijleiders wist Rosen in april 1918, toen er weer een gespannen situatie tussen beide landen dreigde, de Tweede kamer te mobiliseren, zodat zij zich tegen Loudon - minister van buitenlandse zaken, zwakke kleurloze figuur - keerde, die op dat moment echter niet van zwichten voor de Duitse druk wilde weten. Zo althans het rapport van de gezant (I, 166)! Nader speurwerk zou hier stellig nog interessante details aan het licht kunnen brengen. Een tegenvaller voor de Duitse diplomaat was daarentegen, dat de bekwaamste en energiekste persoonlijkheid uit het kabinet, Treub, minister van financiën, zo zeer een man van de Entente was. Wat ook door Rosens directe tegenspeler, de Britse gezant Townley,

wordt bevestigd. De algemene wrevel vooral in zakenkringen (met uitzondering van Amsterdam) jegens de Entente op grond van de blokkade en alle daarmee verbonden chicanes, maar ook omdat aan die zijde de minste bereidheid voor vredesonderhandelingen te bespeuren viel, nam in deze laatste oorlogsjaren stellig toe, al werd de gunstige stemming je-

gens het keizerrijk bij tijd en wijle weer bruusk verstoord - zeer tot Rosens smart - door de meedogenloze duikbootoorlog.

Uiteraard knoopte ook Townley ijverig links en rechts relaties aan, al was hij minder bekwaam dan zijn Duitse rivaal. Over november-turbulentie en Troelstra-incident vinden we in de Britse stukken gedenkwaardige passages. De gezant blijkt in die tweede novemberweek even in paniekstemming. Hij houdt er ernstig rekening mee, dat de val van de monarchie en het uitbreken van de revolutie direct voor de deur staan. Hij geeft geruchten door, dat Wijnkoop en Lou de Visser (hij heeft het over 'Knoop en Visscher', I, p. 607) geld hadden ontvangen om de revolutie te starten. Wordt Nederland bolsjewistisch dan is daarmee echter meteen West-Europa ernstig bedreigd, want de golven zullen overslaan. Hij tracht kamerleden te bewerken en verspreidt eigenmachtig het gerucht, dat een socialistisch-republikeins Holland niet op de broodnodige hulp en invoer van de zijde der geallieerden zou kunnen rekenen; een campagne speciaal bedoeld voor Troelstra's oren en Townley schrijft het dan ook prompt aan dit ingrijpen toe, dat de socialistenleider zo snel in zijn schulp kroop, waarmee hij als één van de redders van het Nederlandse bestel poseert. Maar daarnaast ziet hij vooral in Nolens en diens goed en hecht georganiseerde RKSP in deze bange dagen Troelstra's grote en superieure tegenspeler, die er bovenal toe heeft bijgedragen, dat de revolutionaire vonk onmiddellijk doofde. Had de socialistenleider direct toegeslagen, toen regering en partijen radeloos en in de war waren, dan zou hij succes hebben gehad; diens onrealistisch afwachten in het geloof aan een onafwendbare historische ontwikkeling had de zaak verbruid.

Ook de Belgische stukken werpen enig licht op de angst voor een bolsjewisering van West-Europa, en dan iets later, in het voorjaar 1919, na de Hongaarse gebeurtenissen en de Spartacisten-troebelen in Duitsland. Heemskerk, minister van justitie, gaf tegenover de gezant Fallon in april uiting aan zijn vrees voor een samengaan tussen Troelstra en Wijnkoop in het uur van de beslissing (II, 1164/65). Maar het zwaartepunt in Fallons berichten ligt natuurlijk in deze maanden na de wapenstilstand op de Belgisch-Nederlandse spanning naar aanleiding van het annexionisme en de pogingen van Brussel om Fransen, Engelsen en Amerikanen voor hun verlangen te winnen, alvorens met de Nederlanders te onderhandelen. Fallon wijst zijn minister Heymans er constant op dat Nederland, regering en volk, pal zullen staan en zich vierkant tegen afstand van Zeeuws-Vlaanderen of van Limburgs territoor zullen verzetten. Voor de schadeloosstelling in de vorm van Duits gebied (Oost-Friesland wordt genoemd) voelt men niets. Hij bericht uitvoerig over de geestdriftige betogingen voor Oranje bij de reis van koningin Wilhelmina door Limburg en - in mindere mate - door Zeeuws Vlaanderen, waarbij hij echter niet nalaat vraagtekens te plaatsen achter de spontaneïteit van vooral de Limburgse manifestaties, die zorgvuldig geënsceneerd zouden zijn.

In de Amerikaanse stukken staat weer de blokkade en al wat daarmee voor de Nederlandse in- en uitvoer samenhangt voorop. En ook de Amerikaans-Nederlandse verhouding was in deze eindfase van de oorlog verre van hartelijk. Ja, de Amerikaanse uitvoerpolitiek, die door Vance Mc Cornick (hoofd van de 'War Trade Board') werd geleid, was op papier nog radikaler en ontoegeeflijker dan de Engelse, terwijl in de praktijk de Amerikanen dan weer herhaaldelijk voor allerlei concessies te vinden waren, die hun bondgenoot weinig gelukkig stemden, zodat ook binnen het Angelsaksische kamp wrijfpunten ontstonden.

Rosen blijkt overigens de enige te zijn, die regelmatig tegenover zijn departement voor begrip en soepelheid ten aanzien van Nederland pleit en die zich als een soort middelaar opstelt - uiteraard alleen omdat hij een harmonieuze Duits-Nederlandse samenwerking in het uiteindelijke belang van zijn vaderland zag. In elk geval bleek hij de zelfstandigste

onder zijn collega's, die zich - met name Fallon - meer beperken tot registratie van wat er in Nederlandse regeringskringen en bij de publieke opinie zoal leeft en speelt en die zich veel sterker als instrumenten van hun regeringen beschouwden.

Tot slot toch nog iets voor de klachtenbus (waarbij ik niet aan de enkele onuitroeibare zetfouten denk). Smits inleiding is zeer nuttig en zijn personaliaregister eveneens, al is het niet geheel volledig. Dat aan de selectie zelf een element van willekeur niet ontbreekt is onvermijdelijk, zoals bijvoorbeeld de eindstreep in juni 1919, die de uitgever zonder nadere uitleg getrokken heeft. Maar dat ook nu weer de Franse documenten ontbreken (evenals in deel VII) blijf ik een groot gemis vinden. En terwijl er bij de Duitse en Engelse stukken over het algemeen van een dialoog tussen gezantschap en ministerie sprake is, valt bij de Amerikaanse en vooral bij de Belgische juist dat ministerie nog al eens weg, zodat we hier het gevoel krijgen bij een telefoongesprek aanwezig te zijn, waarvan we slechts de ene spreker kunnen volgen. Doch niettegenstaande deze gaten en hiaten heeft Smit aan de geschiedschrijving over Nederlands buitenlands beleid en over de interne verhoudingen - voorzover die zich in de diplomatieke rapporten spiegelen - rijkelijk proviand verschaft.

H.W. von der Dunk

S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Maaslandse Monografieën, 19; Assen: Van Gorcum & Comp., 1975, xvi + 173 blz., *f* 32,50).

Bij de Provinciale-Statenverkiezingen van 1935 verwierf de NSB - groot succes voor een partij, die voor het eerst meedeed! - in heel Nederland 7,9% van de stemmen; per provincie verschilde het percentage NSB-stemmen nogal aanzienlijk en het hoogst scoorde de partij van Mussert in Limburg, namelijk 11,69%; die Limburgse NSB-stemmen waren dan nog voor een groot deel afkomstig uit het zuidelijk deel van de provincie. Dit verschijnsel is in 1964 reeds door dr. G.A. Kooy uitvoerig gesignaleerd, maar niet verklaard in zijn *Het echec van een 'volkse' beweging*. In het nu voor ons liggende (oorspronkelijk als dissertatie verschenen) boek van S.Y.A. Vellenga wordt gepoogd de verklaring te vinden.

Vellenga heeft zijn onderzoek tegen een brede achtergrond geplaatst. De historisch bepaalde bijzondere positie van het pas in 1839 in zijn geheel bij 'Holland' gekomen Zuid-Limburg, de economische geschiedenis van het gebied, de sociale verhoudingen en de positie van de machtige Rooms-Katholieke Staatspartij krijgen uitgebreid aandacht, evenals de ontwikkeling van de katholieke stands- en vakorganisaties. Als bijdrage tot de sociale en politieke geschiedschrijving van Limburg acht ik het boek dat vlot en onderhoudend geschreven is dan ook zeer geslaagd. Een andere vraag is, wat het bijdraagt aan het fascisme-onderzoek in Nederland.

Twee vragen heeft Vellenga zich (zie 140) gesteld: 1) Wie hebben in 1935 in Zuid-Limburg bijgedragen tot het verkiezingssucces van de NSB (en in mindere mate ook van de extremistische NSNAP van majoor Kruyt, die overigens door

Vellenga wel in zijn cijfertabellen is opgenomen, maar voor de rest weinig aandacht krijgt). 2) Uit welke factoren is dit succes te verklaren? Bij zijn door deze vragen geleid onderzoek maakt hij onderscheid tussen enerzijds het agrarische gebied ten Zuiden van de Geul, anderzijds de Mijnstreek, die hij dan nog weer onderverdeeld in de Oude en de Nieuwe Mijnstreek (een derde gebied, Maastricht met directe omgeving, laat hij als ‘geval apart’ buiten beschouwing).

Wat de eerste vraag betreft komt Vellenga niet tot categorische uitspraken over de sociale herkomst van de NSB-stemmers: er waren zowel arbeiders en beambten als boeren en middenstanders onder (alleen constateert hij een zekere 'oververtegenwoordiging' van de kleine middenklasse). Wel heeft hij een duidelijke en belangwekkende conclusie getrokken ten aanzien van de politieke herkomst: vele NSB-stemmers van 1935 hadden in 1931 en 1933 gestemd op dissidente katholieke partijen (de ietwat Koekoek-achtige 'Limburgse Federatie' van H.H. Meertens en de links-katholieke KDB en RKVP). Met andere woorden: via dissidentie binnen de katholieke 'zuil' kwamen velen tot niet-katholiek stemmen.

Als factoren, die het NSB-succes in Zuid-Limburg verklaren, wijst Vellenga (naast de algemene economische crisisnood, die echter niet specifiek Limburgs was) aan: 1) De sociale desintegratie als gevolg van de snelle ontwikkeling van de mijnindustrie na 1900. 2) De geringe activiteit en populariteit van de R.K. Staatspartij, die in dit zo overheersend katholieke gebied niet met andere 'zuilen' behoefde te concurreren. 3) De vele persoonlijke relaties met het naburige Duitsland (vele Limburgers werkten in Duitsland, velen hadden Duitse vrouwen).

Deze conclusies, die door Vellenga op uitgebreid cijfermateriaal gefundeerd zijn, zijn zeker een welkome verrijking van onze kennis. Waarom heeft dit boek dan toch, van het standpunt van het fascisme-onderzoek bekeken, een zekere onvoldaanheid bij me achtergelaten? Ik geloof, dat dat allereerst komt door een bepaalde tweeslachtigheid in Vellenga's belangstelling: enerzijds wil hij met zijn Limburgse studie bijdragen tot de kennis van het fascisme in Nederland, anderzijds echter gaat zijn belangstelling in wezen niet zozeer uit naar de NSB als wel naar de Rooms-Katholieke Staatspartij in Limburg. In de jaren 1931- 1935 werd voor het eerst in de geschiedenis een bres geslagen in de monopoliepositie dezer RKSP in Limburg, maar in 1937 herstelde zij haar positie glansrijk. Dat in feite de RKSP hem meer geboeid heeft dan de NSB, blijkt onder meer hieruit, dat Vellenga uitvoerig ingaat op organisatie en werkwijze van de RKSP, maar ten aanzien van de NSB een dergelijke behandeling nalaat; met name laat hij de vraag, in hoeverre de NSB-invloed ook organisatorisch verankerd werd, geheel onbesproken.

Met die wezenlijke gerichtheid op de positie van de RKSP in Limburg hangt wellicht samen, dat Vellenga het door hem onderzochte gebied geheel geïsoleerd heeft en geen vergelijkingen maakt met de NSB-resultaten in andere provincies. Toch zouden zulke vergelijkingen zinvol geweest zijn. Zo doet zich bijvoorbeeld het merkwaardige feit voor, dat het qua godsdienstige samenstelling zozeer met Limburg vergelijkbare Noord-Brabant juist van alle provincies in 1935 het laagste percentage NSB-stemmen (2.93%) opleverde! Verschillen in economische toestand en het ontbreken van de Duitse nabuurschap in het Brabantse geval kunnen dit wellicht ten dele verklaren; maar hoe staat het met de activiteit van de RKSP in Brabant? Was die groter en beter dan in Limburg? Zo neen, heeft Vellenga dan aan die factor niet een te grote betekenis gehecht?

Een derde bezwaar is, dat Vellenga - anders dan de ondertitel van zijn boek zou doen verwachten - de formidabele teruggang van de NSB in 1937 vrijwel onbesproken laat. In zijn tabellen geeft hij wel de cijfers van 1937, maar zijn commentaar beperkt zich tot enkele terloopse opmerkingen die erop wijzen, dat volgens hem de teruggang geheel te danken was aan het krachtige anti-fascistische tegenoffensief, dat in 1935 door de geschrokken RKSP werd ingezet. Ook hier wreekt zich weer de

geïsoleerd-Limburgse aanpak. Immers, in bijna alle provincies werd in 1937 de NSB-kiezersaanhang ten opzichte van 1935 ongeveer gehalveerd (Drente is de enige uitzondering); dat kan moeilijk overal het werk van de RKSP geweest zijn. Het is waar, dat vanaf 1935 de anti-fascistische tegenkrachten zich veel meer zijn gaan weren en men kan veilig aannemen, dat de Kerk en de

RKSP voor wat Limburg betreft de sterkste dier tegenkrachten zijn geweest. Maar de nederlaag van de NSB in 1937 is niet alleen daaruit te verklaren, maar ook - en wellicht nog meer - uit de radicalisatie van deze beweging, waardoor zij vele aanvankelijke sympathisanten van zich vervreemdde. Tenslotte moet opgemerkt worden, dat Limburg ook in 1937, met 5,32% tegen een landelijk gemiddelde van 4,22%, nog altijd de provincie met het op twee na hoogste percentage NSB-stemmen was (na Drente en Noord-Holland). Men kan de NSB in Limburg dan ook niet, zoals Vellenga doet, als een efemeer verschijnsel zien; wèl van voorbijgaande aard was de bedreiging van de overheersende positie der RKSP in 1931-1935.

Het is niet zeker, dat Vellenga bij een andere, minder isolerende aanpak tot grotere concrete resultaten gekomen zou zijn; maar ik meen wel, dat zijn resultaten dan overtuigender geweest zouden zijn.

Mijn slotconclusie luidt: voor het fascisme-onderzoek in Nederland is Vellenga's boek een wel nuttige, maar toch niet geheel bevredigende aanvulling; voor hen, die belangstelling hebben voor de sociale en politieke geschiedenis van Limburg, is het een waardevolle aanwinst.

A.A. de Jonge

Kroniek

Algemeen

In het tweede nummer van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, II (1975) wordt de helaas veel te vroeg overleden Amsterdamse hoogleraar J.A. de Jonge herdacht.

P.D.'t H.

Op 24 maart 1976 hoopt dr. S. Hart, archivaris van Amsterdam, zijn 65ste verjaardag te vieren en neemt hij afscheid als archivaris. Ter gelegenheid daarvan hebben de medewerkers van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam en de redactie van de Hollandse Studiën het initiatief genomen dr. Hart een bundel aan te bieden met een aantal van zijn geschriften die nu verspreid uitgegeven en vaak moeilijk te raadplegen zijn, aangevuld met een nog niet eerder gepubliceerde bijdrage op basis van recent bewerkt bronnenmateriaal. In deze bundel zijn studiën opgenomen over de geschiedenis van Zaandam en de Zaanstreek, van de Amsterdamse handel en de sociale en demografische geschiedenis van Amsterdam.

De bundel zal verschijnen als deel IX van de reeks Hollandse Studiën, een uitgave van de Historische Vereniging Holland. Het boek zal ongeveer 310 blz. beslaan en voorzien zijn van illustraties, kaarten, grafieken, tabellen en een lijst van publicaties van dr. Hart. Van elk artikel wordt een samenvatting in het Engels opgenomen.

Leden van de Historische Vereniging Holland ontvangen het boek gratis op grond van hun lidmaatschap. Niet-leden kunnen op de bundel intekenen door overschrijving op gironummer 26 80 034 ten name van de Historische Vereniging Holland, serie 'Apparaat' te Leiden onder vermelding van 'bundel Hart'. Prijs (inclusief verzendkosten) bij voorintekening tot en met 31 januari 1976 *f* 36. -.

G.V.H.

Onder de titel W.A. van Es, e.a., ed., *Archeologie en historie* (Bussum: Fibula Van Dishoeck, 1973, 539 blz., *f* 65. -) is een feestbundel verschenen ter gelegenheid van het emeritaat van prof. dr. H. Brunsting als buitengewoon hoogleraar in de klassieke en prehistorische archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Het boek is met recht 'een monument van de genegenheid en achting die Brunstings vele vrienden, leerlingen en collega's in binnen- en buitenland hem toedragen' zoals de redactie in het voorwoord opmerkt. Het fraai uitgevoerde werk, dat verlucht is met talrijke illustraties, biedt de lezer een wel zeer gevarieerde inhoud; het bevat zesenveertig bijdragen, een biografische schets van prof. dr. H. Brunsting en een bibliografie van diens geschriften. De meeste bijdragen handelen over prehistorie, oude geschiedenis, klassieke archeologie en provinciaal romeinse archeologie. Artikelen die speciaal de lezers van ons tijdschrift zullen interesseren zijn H.W. Heslinga, 'Hoe Nederlands zijn de "Hollandse" molens? Een

vraagstuk van industriële archeologie', 407-428; H.T. Waterbolk, 'De oorspronkelijke structuur der Drentse zanddorpen', 429-439 en J. Ypey, 'Frankisch goud in Beuningen', 441-458. De bijdragen van J.A. Brongers, A.T. Clason, W.A. van Es en W.J. Verwers, A.V.M. Hubrecht en P.B.M. Slipenbeek, G.J. de Vries, J.D. van der Waals en A.N. Zadoks-Josephus Jitta belichten aspecten van de geschiedenis der archeologie.

G.N.V.D.P.

Op 24 maart 1975 werd te Gent, aan de Rijksuniversiteit, een korte maar sfeervolle plechtigheid georganiseerd ter gelegenheid van het emeritaat van prof. dr. C. Verlinden, titularis van de leerstoel voor nieuwe geschiedenis en geschiedenis van de kolonisatie en sinds 1959 directeur van de Academia Belgica te Rome. Bij deze gelegenheid werd aan de gevierde een voortreffelijke publicatie aangeboden in twee boekbanden, respectievelijk getiteld *Album dr. C. Verlinden* en *Miscellanea dr. C. Verlinden* (Wetteren: Universa, 1975). Enkele bijdragen uit deze publicatie worden hierna afzonderlijk besproken. Het geheel van het mooi uitgegeven werk is overigens een bewijs van de veelzijdigheid van de gevierde hoogleraar. Vroegere collega's, vrienden en oud-studenten hebben door hun bijdragen de invloed en de uitstraling van Verlindens professoraat te Gent duidelijk gedemonstreerd.

M.B.

In de bundel G.A.M. Beekelaar, J.C.H. Blom, M. van der Bijl, C.A. Tamse, C.B. Wels en J.J. Woltjer, ed., *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975, 644 blz., *f* 69, -) zijn éénendertig opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500 gepubliceerd.

De redactie merkt in het voorwoord op dat universitaire instellingen voor historischwetenschappelijk onderwijs de afgelopen jaren kennis maakten met een sterk toegenomen belangstelling voor het verleden in al zijn vormen en dat een ongekend grote behoefte aan onderwijs bevredigd diende te worden. Met de uitgave van deze verzameling geschiedkundige essays beoogt de redactie een oplossing te bieden voor het praktische probleem grote groepen studenten in een bepaalde fase van hun studie kennis te laten nemen van interessante vakliteratuur.

Naast een keur van 'klassieke' artikelen van de hand van Huizinga, Geyl, Rogier, Fruin, Rüter, Romein en Van Dillen, bevat de bundel negentien bijdragen van levende auteurs. Drie artikelen (de no's 17, 24 en 29) zijn zo ingrijpend gewijzigd dat zij onder een nieuwe titel zijn opgenomen. Voor zover nodig zijn tekst en voetnoten van de artikelen bijgewerkt en aan de huidige stand van de historische kennis aangepast. Men moet de redactie dankbaar zijn voor dit initiatief, dat ongetwijfeld aan het gestelde doel zal beantwoorden. Ter informatie volgt een overzicht van de in deze, met zorg uitgegeven, bundel opgenomen artikelen.

J. Huizinga, 'How Holland became a Nation'; P. Geyl, 'Opkomst en verval van het Noord-Nederlandsch nationaliteitsbesef'; L.J. Rogier, 'Proeftuin der pariteit'; R. Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandse geschiedenis'; A.J.C. Rüter, 'Verleden en toekomst als bron van politieke inspiratie'; J.C. Boogman, 'Die holländische Tradition in der niederlandischen Geschichte'; J.M. Romein, 'Spieghel Historiael van de Tachtigjarige Oorlog'; J.W. Smit, 'The Netherlands Revolution'; J.J. Woltjer, 'Het beeld vergruisd?'; J. Craeybeckx, 'Alva's tiende penning een mythe?'; P. Geyl,

‘De protestantisering van Noord-Nederland’; J.C. Boogman, ‘De terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt’; D.J. Roorda, ‘De regentenstand in Holland’; H. Wansink, ‘Holland en zes bondgenoten: de

Republiek der Zeven Verenigde Provinciën'; M.A.M. Franken, 'Algemene tendenties en strukturele aspekten van de buitenlandse politiek van de Republiek in de tweede helft der 17e eeuw'; L.J. Rogier, 'De ware vrijheid als oligarchie (1672-1747)'; B.H. Slicher van Bath, 'De demografische ontwikkeling tijdens de Republiek'; J.G. van Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland'; I. Schöffer, 'Ons tweede tijdvak'; C.H.E. de Wit, 'De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw en Frankrijk 1780-1801'; L.J. Rogier, 'Uit verdeeldheid tot eenheid'; P. Geyl, 'De Bataafse revolutie'; E.H. Kossmann, 'The Crises of the Dutch State 1780-1813: Nationalism, Federalism, Unitarism'; J.A. Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid voor en na 1848'; J.C. Boogman, 'The Netherlands in the European Scene, 1813-1913'; Th. van Tijn, 'Op de drempel van een nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870'; A.J.C. Rüter, 'De Nederlandse trekken der Nederlandse arbeidersbeweging'; Th. van Tijn, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century'; Th. van Tijn, 'De wording der politieke partijorganisaties in Nederland'; I. Schöffer, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938'; I. Schöffer, 'Het politiek bestel van Nederland en maatschappelijke verandering'.

G.N.V.D.P.

Ter gelegenheid van de 550ste verjaardag van de Leuvense universiteit werden allerlei wetenschappelijke manifestaties gepland, onder meer een colloquium over universiteitsgeschiedenis en een historische tentoonstelling over de Leuvense Alma Mater. Verschillende publicaties zagen in dit verband het licht.

L. van Buyten geeft zo 'Kritische Beschouwingen' over 'De Leuvense Universiteitsmatrikels (16e-18e eeuw)' in *Arca Lovaniensis*, III (1974) 9-35. Op voorzichtige en kritische wijze tracht de auteur het aantal ingeschreven studenten en hun sociaal milieu te schetsen. Met ca. 2000 studenten beleefde de universiteit in de zestiende eeuw haar hoogste bloei onder het ancien regime.

Dezelfde auteur behandelt ook de 'Leuvense stedelijke archiefbronnen betreffende de oude universiteit Leuven', (*ibidem*, 103-133). Een aantal belangwekkende documenten uit de vijftiende eeuw worden in acht bijlagen uitgegeven.

M. Smeyers, 'Een verlucht privilegieboek van de Leuvense universiteit', *ibidem* 37-79 is een codecologische studie van een der oudste cartularia van de Alma Mater, bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel en een bijdrage tot de iconografie van de instelling. De auteur maakt hoogst aannemelijk dat het register werd geschreven in het Leuvens atelier van de Broeders van het Gemene Leven.

J. Dauwe, 'Universitaire wapenschilden in het Leuvens museum', *ibidem*, 81-101, vestigt de aandacht op het gebruik van het 'universitair wapenschild' dat door afgestudeerden bij hun promotie werd aangenomen. Een dertiental dergelijke paneeltjes geschilderd voor Leuvense studenten uit de periode 1749-1791 worden gepubliceerd.

R.V.U.

De industriële archeologie heeft in België de wind in de zeilen gekregen. Op 26 oktober 1974 ging te Antwerpen een Colloquium industriële archeologie van de Antwerpse haven door.

De uitgebrachte rapporten verschenen als *Mededelingen van het centrum voor bedrijfsgeschiedenis UFSIA*, IV (Antwerpen, 1975) en ook in *Tijdschrift der stad Antwerpen*, XXI (1975) i.R. Baetens werkte een 'Typologie van de bronnen voor de studie van de industriële archeologie van de haven' uit. Naast de eigenlijke archeologische bronnen (werktuigen en

gebouwen) besteedde hij ook aandacht aan de ikonografie, aan de archivalia en de eigentijdse publicaties. A. Thijs, 'Pakhuizen te Antwerpen in 1874, een balans na honderd jaar' gaat uit van een gedrukt rapport over de magazijnen, opslagplaatsen en industriële vestigingen in de havenstad na de hoge bloei van de jaren 1870-1871. Hij besteedt niet alleen aandacht aan hun inplanting en aan de aard en de staat der opslagplaatsen, maar ging ook na in hoeverre zij nog bewaard zijn gebleven. G. Thues, 'De hydraulische technologie, dernier-cri in de haventoerusting van de tweede helft der negentiende eeuw'. Tegen de achtergrond van de groei van de Antwerpse haven tussen 1860 en 1939, werd de uitbouw geschilderd van het kranenpark waarbij de groeiende hijskracht niet slechts een gevolg was van het groter aantal kranen, maar ook van een overschakeling van de oorspronkelijke door handen en stroom gedreven kranen naar hydraulische en in 1904 naar elektrische hijsmachines.

Een meer technisch getinte studie van A. Himler belicht verder in detail de 'Koudwaterdruk voor havenwerktuigen te Antwerpen. Historiek en verdwijnende toepassingen van een energieverdeling 1878-1975'. Een bijzondere vermelding verdient de merkwaardige keuze aan werkelijk documentaire illustraties.

R.V.U.

Sinds 1967, eigenlijk al sinds 1953, hebben vele beoefenaren van en geïnteresseerden in de sociale geschiedenis zich aaneengesloten. We hebben daarom al jaren een Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, die zich bezig houdt met 'de geschiedenis van sociale structuren en processen; de ontwikkeling van klassen, standen en andere sociale groepen in hun onderlinge verhoudingen; vormen van sociaal bewustzijn; sociale bewegingen; personen die in deze bewegingen een rol hebben gespeeld'. Het huisorgaan van deze NVSG, het zogenaamde *Mededelingenblad* is nu een *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* geworden: het eerste nummer zag in mei 1975 het licht. En hoewel het eigenlijk geen nieuw blad is, dat in een wat rouwkaartachtige omslag drie keer per jaar gaat verschijnen, toch zullen er wel vragen opkomen. Bijvoorbeeld of zo'n concurrent voor *TvG* en *BMGN* nu wel zo nodig is. Ik heb de indruk dat het meer een aanpassing is aan de omvang en de ontwikkeling van het oude *Mededelingenblad*, waarin immers ook goede artikelen verschenen. Hopelijk zal de redactie in staat zijn binnen en buiten de kring van leden auteurs te vinden die met bijdragen van hoge kwaliteit ons historisch menu met nieuwe spijzen kunnen verrijken. (Abonnementen à *f* 20. - te bestellen bij uitgeverij en boekhandel Van Gennep, Nes 128, Amsterdam.)

P.D.'tH.

Ter gelegenheid van het vijfenzeventig jarig bestaan - onderbroken door twee periodes van vijf jaar gedurende de wereldoorlogen - heeft het tijdschrift *Biekorf. Westvlaams archief voor geschiedenis*, *oudheidkunde en folklore* een jubelnummer uitgegeven (zie LXXV (1975) vii-x, 193-396). De verschillende bijdragen worden hoofdzakelijk door de leden van het onlangs vernieuwde en uitgebreide bestuur verzorgd. Vooraf wordt de invloed van Gezelle in het tijdschrift belicht door de bekende specialist Karel Debusschere onder de titel: '1875-1975: Gezelles aanwezigheid'. Als bijdragen betreffende de geschiedenis zijn hier vooral te noteren de belangwekkende artikels van L. Danhieux ('Uit het handboek van de roedrager van de St. Donaaskerk te Brugge, 16e eeuw'), A. Dewitte ('Brugse geleerden en Brugse literatuur in de 17e

en 18e eeuw'), J. Geldhof ('De pestepidemie in Brugge, 1665-1667'), L. van Acker ('De confrerieën van de Trinitariërs in West-Vlaanderen') en van A. Viaene ('Vlamingen op strafbedevaart naar Compostella, 1300-1540'). Men kan, samen

met het bestuur, enkel nog onderschrijven dat het ontbreken van een algemene wegwijzer op de ruim dertigduizend bladzijden van de volledige Biekorf-serie, inderdaad een zeer grote leemte blijft. In afwachting dus van systematische registers - enkel de volkskundige inhoud werd bewerkt - zal men echter zeker niet nalaten E.H. Viaene en al zijn medewerkers van harte veel verder succes toe te wensen met hun uniek Westvlaams tijdschrift.

M.B.

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, XIX (1974), is vooral gewijd aan de eigen geschiedenis van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, dat in 1974 het vijfentwintigjarig bestaan heeft herdacht. J.F.R. Philips geeft in 'Retrospectie en toekomstverwachting' (1-43) een terugblik op het ontstaan en de groei van het instituut en vervolgt met een beschouwing over de functie van de geschiedenis en van de historiebeoefening als inspiratiebron en verantwoording voor de activiteiten van het centrum. De bijlage bij het artikel bevat een chronologisch overzicht van de publicaties, die de medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum vanaf zijn oprichting hebben verzorgd. Th.P.M. Huijs voerde de redactie van het 'Overzicht van de inhoud van de archiefbewaarplaats van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg', *ibidem*, 45-186, waarin het bronnenmateriaal geïnventariseerd is betreffende de sociale en economische geschiedenis van Limburg vanaf 1850 tot heden.

C.J.A.G.

F. de Wever - P. Vandewalle, 'Het gebruik van de computer bij de studie der pachtprijzen', *Album Charles Verlinden*, 163-191 is in feite 'Een methodologische bijdrage' over de manier waarop zij een onderzoek over de pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant plannen.

R.V.U.

Sinds 1972 verschijnt in afleveringen een *Typologie des sources du moyen âge occidental* onder leiding van L. Génicot. Ondanks de algemeenheid van opzet, een beschrijving van de typische aard, de waarde en de specifieke problemen van de verschillende soorten literaire en andere bronnen van de Europese middeleeuwen, leek het aangewezen de lezers van dit tijdschrift voor zo ver nog nodig opmerkzaam te maken op deze bijzonder nuttige werkinstrumenten. Als vijftiende in de reeks verscheen van de hand van Prof. Génicot zelf *Les Généalogies* (Turnhout: Brepols, 1975, 44 blz.). Hij ontleedt het genre van de middeleeuwse genealogie, haar oorsprong en verspreiding, de aangepaste kritische benadering ervan en de zeer verscheiden gegevens die een aandachtige analyse kan opleveren. De voorbeelden die in de tekst naar voor komen hebben niet zelden betrekking op Vlaanderen, Brabant en Henegouwen.

R.V.U.

J.M. Cauchies, 'La terminologie dans les ordonnances des ducs de Bourgogne', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIII (1975) 402-418 bevestigt nogmaals hoe weinig systematisch de juridische terminologie in de late middeleeuwen was. Zich steunen op het voorkomen van een bepaalde term in de oorkonden om

deze in een uitgave van ordonnanties op te nemen zou allicht tot grotere verwarring leiden dan de eigen eerder subjectieve keuze die de samenstellers van dergelijke publicaties vooralsnog aanwenden.

R.V.U.

H. van der Wee, 'Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden 1400-1700', *Album Charles Verlinden*, 413-447. Een vergelijking van de koopkracht van het loon te Antwerpen en in Zuid-Engeland doet enkele essentiële struktuurverschillen naar voor komen. Terwijl de Engelse economie een vrij primitieve agrarische structuur vertoont en de prijzen en lonen feitelijk primair door de demografische evolutie bepaald worden, is dit te Antwerpen slechts in beperkte mate waar. De geldpolitiek en de voortdurende strategische verschuivingen om zich aan de economische situatie aan te passen maken de toepassing van een 'Malthusiaanse' interpretatie van de prijzen- en lonencurve er ondoenbaar. Vanaf de tweede helft der zeventiende eeuw is de situatie in de beide gebieden haast verwisseld. De Tachtigjarige Oorlog schijnt voor de Brabantse economie het structureel verval te hebben gedetermineerd. Het betoog is ondersteund door verschillende tabellen en grafieken.

R.V.U.

Het rijksarchief in de provinciën. Overzicht van de fondsen en verzamelingen, I, *De Vlaamse provinciën* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, 405 blz.). De bezoeker van Belgische archiefdepots wordt de laatste jaren door de archivarissen verwend. Elkeen is reeds vertrouwd met de handleiding die M. van Haegendoren de historici voor hun opzoekingen in *Het Algemeen Rijksarchief* (Brussel, 1955) bezorgde. Het werk is sinds lang uitgeput en een heruitgave wordt in het vooruitzicht gesteld. Meer recent waren onder meer de publicaties van een *Repertorium van inventarissen van archieven in België bewaard verschenen vóór 1 januari 1969* (Brussel, 1970) door J. Nicodème en van een *Gids van het archiefwezen in België* (Brussel, 1972) door D. De Stobbeleir en E. Persoons.

Voor de rijksarchieven in de Vlaamse provinciën beschikt men nu over een meer uitgewerkte gids. Het geheel wordt ingeleid door een uiteenzetting over de algemene organisatie van de rijksarchieven. Een kaart maakt de territoriale bevoegdheden van de verschillende depots, ook van de steeds wat raadselachtig gebleven arrondissementele depots (Kortrijk, Ronse, Hoei, Saint-Hubert) en van het gewestelijk depot te Beveren-Waas duidelijk. Op gebied van de openbaarheid der archieven is België duidelijk conservatief: in principe geldt een wachttermijn van honderd jaar, in praktijk van vijftig jaar. Voor alle rechterlijke archieven van na 1795 is een officiële machtiging vereist. De eigenlijke gids geeft over elk depot een aantal concrete inlichtingen (met een situatieplan van het depot om de vreemde bezoeker wegwijs te maken in de buurt), een historisch overzicht over de wording van het depot en tenslotte volgens een vast plan een vrij gedetailleerd overzicht van de bewaarde fondsen en verzamelingen met de beschikbare uitgegeven en onuitgegeven inventarissen en andere werkinstrumenten. Bijzonder welkom zullen de nominatieve lijsten zijn van de protocollen van notarissen, familiearchieven, parochieregisters en de registers van de burgerlijke stand. Een alfabetisch register vergemakkelijkt de raadpleging.

R.V.U.

A. Libois, *Les archives de l'architecture conservés par l'état en Belgique* (Miscellanea archivistica, VII; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 179 blz.). Op het VIIe Internationaal Archiefcongres te Moskou in 1972 werd aan de hand van een

vragenlijst van M. Le Moël een onderzoek gewijd naar de bronnen voor de geschiedenis van de architectuur. A. Libois had de moeilijke taak de diverse deelrapporten en reacties die in België tot stand kwamen te ordenen. Waarom de vragen en de antwoorden zich beperkten tot de documenten bewaard door rijksinstellingen is niet duidelijk. Het zou de moeite lonen zo het Rijks-

archief of de auteur zelf dit reeds verdienstelijke werkdocument zouden uitwerken tot een volwaardige gids of repertorium van dit soort bronnen. De historici van de kunst, van de techniek en van de economie zouden er bijzonder mee gediend zijn.
R.V.U.

Het Rijksarchief in Limburg te Maastricht heeft de publicatie van inventarissen voortgezet met drie nieuwe uitgaven. J.H.M. Wieland verzorgde de *Inventaris van het archief van het klooster der Predikheren te Maastricht*, *1261-1796* (Maastricht, 1973, 144 blz., 4 afb.). R.A.M. Loontjens publiceerde de *Inventaire des archives de Honoré de Pontevès*, *surnommé Clairville*, *directeur de théâtre à Maestricht*, *1774-1780* (Maastricht, 1974, 68 blz., 5 afb.). Van P.A.W. Dingemans tenslotte verscheen de *Inventaris der archieven van de heerlijkheid Dalenbroek* (Maastricht, 1975, 176 blz., 7 afb.). De drie inventarissen zijn elk voorzien van een beknopte historische inleiding en bevatten een register op de persoonsen plaatsnamen.
C.J.A.G.

H. Delvaux, *Inventaris van het oud archief van de gemeente Loenhout* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 291 blz.). Deze kleine gemeente nabij de Nederlandse grens heeft een vrij omvangrijk oud archief (4461 nummers) nagelaten. Afgezien van enkele oorkonden en een schepenregister voor de jaren 1478-1488 dateren de documenten hoofdzakelijk uit de zestiende tot achttiende eeuw. Belangrijk lijken onder meer stukken betreffende de heideontginningen, allerlei tellingen, de reeksen schepenregisters, testamenten en sterfhuizen en dorpsrekeningen. Van de 137 oorkonden werd een regestenlijst aangelegd.
R.V.U.

Als deel LXVIII van de Archives Internationales d'Histoire des Idées verscheen: P. Dibon, H. Bots en E. Bots-Estourgie, *Inventaire de la correspondance de Joh. F. Gronovius 1631-1671* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1974, 529 blz., *f* 114,40). Deze inventaris maakt een belangrijke bron toegankelijk. De Leidse hoogleraar J.F. Gronovius, één van de bekwaamste Latinisten van zijn tijd, stond met vrijwel alle groten en talloze mindere goden van zijn dagen in contact. In een groot aantal Europese archieven en bibliotheken hebben de samenstellers van deze inventaris omstreeks 5150 brieven weten op te speuren. Ongeveer een derde van die brieven is van de hand van Gronovius, de rest is van zijn correspondenten. Het aantal correspondenten bedraagt maar liefst 565, waarvan er 218 met één brief vertegenwoordigd zijn. In de inleiding van dit boek wordt opgemerkt dat de brieven een unieke kijk geven op het leven in de 'Respublica literaria.' Dat lijkt mij niet te veel gezegd.
H.W.

E. Houtman, *Documenten betreffende het departement van de Nedermaas* (*1790-1815*) *in de* '*Archives Nationales*' *te Parijs* (Miscellanea archivistica, VI; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 44 blz.). Het departement Nedermaas omvatte de huidige provincies Belgisch- en Nederlands Limburg en had Maastricht als hoofdplaats. De auteur heeft in de inventarissen en steekkaarten van de 'Archives Nationales' de documenten opgespoord die op dit gebied betrekking hebben. Hij kan zo talrijke

dossiers signaleren waarvan speciaal deze betreffende de verkiezingen en de politierapporten niet onbelangrijk bleken.

R.V.U.

M.R. Thielemans, *Inventaire des dossiers relatifs à la Belgique et au Grand-Duché de Luxembourg conservés dans le fonds 'Waterstaat' (1820-1823) aux archives générales du royaume à La Haye* (Miscellanea archivistica, VIII; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974; offset, 105 blz.). Het departement 'Waterstaat', in praktijk bevoegd voor nagenoeg alle openbare werken, bergt uiteraard voor de periode van het koninkrijk der Nederlanden ook talrijke documenten die het huidige België betreffen. De klassering van dit fonds is volledig chronologisch en vraagt uitvoerige opzoekingen om de stukken betreffende een specifiek onderwerp bijeen te brengen. Van 1 april 1820 tot 14 oktober 1823 worden door de administratie heuse dossiers aangelegd. De dienst van de burgerlijke gebouwen zette deze methode zelfs verder na die datum.

De auteur heeft uit de bestaande inventaris van deze dossiers alle nommers gelicht die op het huidige België betrekking hebben en zo nodig de analyse en beschrijving ervan aangevuld. Wie zich interesseert voor de industrialisatie, de aanleg van havens, water- en steenwegen, de bouw van publieke gebouwen, kerken en scholen in de jaren 1820-1823 of 1830, heeft hier een handig overzicht. Een alfabetisch register vergemakkelijkt de raadpleging.

R.V.U.

B. Dandois, 'Les archives et la bibliothèque de César de Paepe', in *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVI (1975) 303-312. De volksgezinde geneesheer Cesar de Paepe (geboren in 1841 en niet in 1842 zoals doorgaans wordt aangegeven) voerde een drukke correspondentie met tal van socialistische voormannen, waaronder K. Marx allicht de bekendste is. Deze rijke schat aan documenten ligt verspreid in tal van depots te Parijs, Amsterdam, Antwerpen, Moskou en Brussel. Een belangrijk deel ging echter verloren. Zijn rijke bibliotheek over de arbeidersbeweging bevindt zich grotendeels in het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis te Amsterdam, maar zij is er volledig uiteengerukt. Een bijzondere catalogus ervan bestaat evenmin.

R.V.U.

P. de Ridder, 'Onuitgegeven oorkonden van hertog Jan II (1294-1312) van Brabant in verband met de Mechelse opstand', *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, LXXVIII (1974) 71-92. Het betreft de uitgave van vierentwintig oorkonden, - op één na, die bewaard wordt op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, - deel uitmakend van het stadsarchief te Mechelen en daterend uit de jaren 1303- 1307. Tot 1305 zijn zij in het Latijn gesteld en betreffen de aan de Mechelaars opgelegde vergoedingen voor doodslag of beschadigingen tijdens hun opstand tegen de Brabantse hertog. De oorkonden uit de jaren 1305-1307 zijn in het Frans gesteld en hebben betrekking op voorschotten die de stad de hertog heeft betaald op de hem toegekende boete van 100.000 lb.

R.V.U.

A. van Nieuwenhuysen, P. Bonenfant (†) en J. Bartier, ed., *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male, et de Jean sans Peur 1381-1419*, II, *Les ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male de 17 janvier 1394 au 25 février 1405* (Verzamelingen van de Verordeningen der Nederlanden. Eerste reeks, 1381-1506; Brussel: Ministère de la Justice, 1974, één deel in folio, 1019 blz.).

In 1965 verscheen het eerste deel van deze grootste onderneming ter publicatie van de Bourgondische ordonnanties. Zij bevatte 360 oorkonden voor de jaren 1381-1393. Het tweede deel dat door dezelfde ploeg werd gerealiseerd bevat 346 oorkonden voor de jaren 1394-1405 en daarenboven een sup-

plement met achttien documenten uit de jaren 1381-1393. Een regestenlijst op de twee delen, een lijst van oorkonden die als *vidimus* werden heruitgevaardigd in de jaren 1381-1405, en een alfabetisch register van eigennamen en zaaknamen vergemakkelijken nog de raadpleging. Een reeks reproducties van hertogelijke zegels werd eveneens in de uitgave opgenomen.

Nog steeds echter ontbreekt een volwaardige inleiding waarin de werkwijze en de terreinafbakening van de uitgevers duidelijk worden gemaakt. Het is misschien daarom wel nuttig hier te herinneren aan twee recente bijdragen die er enig licht op kunnen werpen: A. van Nieuwenhuysen, 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', *Handelingen Koninklijke commissie voor de uitgave der oude akten en verordeningen van België*, XXV (1971-1972) 77-136 en J.M. Cauchies, 'La terminologie dans les ordonnances des ducs de Bourgogne', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIII (1975) 402-418.

Het blijft niettemin verwarrend enkele oorkonden (nos 415, 427, 632) van hertogin Johanna van Brabant en zelfs van de stad Brugge (675) opgenomen te zien tussen de ordonnanties van Filips de Stoute. Stippen wij aan dat in het ons toegezonden exemplaar de bladzijden 469-472 niet op hun juiste plaats in de band voorkomen. In de letteraanduidingen waarmee de verschillende teksttradities van een oorkonde worden aangegeven lijkt enig gebrek aan systematisering te bestaan. Wordt A steeds voor het al of niet bewaarde origineel voorbehouden terwijl de volgende letters steeds de afschriften, analyses of vertalingen in handschrift bewaard aangeven, en de gewone letters a, b, c de eventuele uitgaven voorafgaan, dan komt bij 458 en 478 onder C een uitgave voor. Zo van een document verschillende expedities bekend zijn, worden deze telkens voorafgegaan door A_1, A_2, etc. Bij no 520 worden zij samen nogmaals ingeleid door '*A. Originaux*'. Bij andere documenten gebeurt dit niet. Het Land van Rummen (*Rueme*) in no 366 dat gehouden is tot het 'borchwerk' te Antwerpen is wellicht een vergissing van de scribe of een mislezing van de uitgever. Ongetwijfeld werd hier het Land van Rijen bedoeld.

R.V.U.

Het *Bibliografisch overzicht uit periodieken over Indonesië*, *1930-1945*, samengesteld door G.A. Nagelkerke (Leiden: Bibliotheek Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde, 1974, 232 blz., offset) beoogt een betere toegang te verschaffen tot tijdschriftartikelen over Indonesië, verschenen in de periode 1930-1945.

G.N.V.D.P.

P.G. Aalbers, *Slag om Arnhem. Bibliografie van gedrukte werken* (Zutphen: Bibliotheek Arnhem-De Walburg Pers, 1975, 76 blz.) geeft een overzicht van de tot heden gedrukte literatuur over de slag om Arnhem. In het voorwoord wordt vermeld dat de meeste uitgaven zich in de collectie van de Bibliotheek Arnhem bevinden.

G.N.V.D.P.

R. Rentenaar zet in *Holland*, VI (1974) 298-306 zijn 'Regionaal historische bibliografie van Holland' voort 'over 1973 met aanvulling uit voorgaande jaren'.

F.B.

Van de kroniek ‘Panorama van Friesland in 1973’ gepubliceerd in *De Vrije Fries*, LIV (1974) 91-109, zijn de rubrieken over geschiedenis en kerkgeschiedenis van belang voor de historicus.

O.V.

J. van Laarhoven, ed., *Het schetsenboek van Hendrik Verhees* (Den Bosch: Merlijn, 1975, xxxii, 232 blz., *f*. 150. -). Hendrik Verhees (1744-1813) was een te Boxtel geboren en getogen Brabander - van beroep landmeter en kartograaf, ook wel bouwmeester, ten slotte vrederechter - die zich actief interesseerde voor de economische ontwikkeling van zijn gewest (hij heeft onder meer een project gemaakt van wat later de Zuid-Willemsvaart zou worden). Ook in Holland, waar hij van 1796 tot 1801 als lid van de Nationale Vergadering en van het Vertegenwoordigend Lichaam veelal vertoefde, toonde hij een open oog te hebben voor alles wat de agrarische welvaart zou kunnen bevorderen. Hij deelde deze gerichtheid met veel van zijn tijdgenoten, maar hij had een hobby die minder algemeen was: kerken, en speciaal dorpskerken. Er is van hem een album bewaard met zorgvuldig gedateerde tekeningen, meermalen vergezeld van een plattegrond, van een 200 kerken en kapellen die hij tussen 1787 en 1797, en dan weer van 1801 tot 1809 op zijn tochten heeft gezien, soms maar vluchtig, in het voorbijrijden of -varen. Hij heeft ze getekend (zelden met enige entourage) waar hij ze maar tegenkwam, evengoed in Holland als in de Meierij, de Baronie of de Bommelerwaard, en ongeacht hun ouderdom, hun architectonisch gehalte of de eredienst waarvoor zij bestemd waren. Uit deze ruimheid van zijn belangstelling blijkt wel, dat het niet confessionele ijver was die Verhees hierbij heeft bezield en dat de kwestie van het herstel der Katholieken in het bezit van de oude Noordbrabantse kerken, die in zijn tijd actueel werd, nauwelijks een rol kan hebben gespeeld. Zelf schijnt Verhees, anders dan de erfgenamen die af en toe wat aan zijn boek hebben toegevoegd, protestant te zijn geweest, al blijkt dit nergens expliciet. (Wel openbaart zich een onmiskenbaar katholiek sentiment bij een paar ongedateerde schetsjes van de voormalige O.L. Vrouwe-kapel te Heiloo, die geheel aan het eind staan. Het spreekt zowel uit de Maria-in-stralenkrans die in de bouwval is getekend als uit de bijgeschreven tekst. Maar een en ander is toch wel niet van de hand van Verhees, zoals de bewerker meent). Evenmin heeft puur antiquarische hartstocht hem gedreven, gezien de moderne, en soms zeer recente, gods- en bedehuizen die zijn aandacht hebben gehad. Toch boeide de oudheid hem wèl. Uit tal van zijn bijschriften blijkt dit, evenals uit zijn schetsen van ‘ruwinen’ of bijvoorbeeld van het abdijterrein van Rijnsburg. Verhees' drijfveer zal aanvankelijk wel vooral van professionele aard zijn geweest, want ook hij zelf heeft tenminste één kerk ontworpen, ongeveer in de tijd dat hij met zijn collectie begon (en die er ook in is opgenomen): een, zo te zien heel acceptabel, achtkantig klassicistisch gebouw voor de hervormden in Udenhout.

Enig esthetisch genot is aan de tekeningen niet te beleven, maar de documentaire waarde van de verzameling is niet gering. Vooral in Noord-Brabant is sindsdien veel veranderd. Van de 155 kerken aldaar die Verhees heeft geconterfeit (sommige waren toen al ‘zeer ontramponeert’) zijn er nog maar 23 min of meer in de staat waarin hij ze heeft waargenomen, en 89 zijn geheel verdwenen, daarbij ook zijn eigen octogoon te Udenhout. In Holland zijn de veranderingen over het algemeen minder spectaculair geweest, althans bij de door hem verkende gebouwen: 25 in de Zuidhollandse duinzoom en een handvol in de Kop van Noord-Holland en in West Friesland.

Het hier aangekondigde boek is een van inleiding, transcriptie, commentaar, register en bibliografieën voorziene, heel mooie facsimile-uitgave op ware grootte (klein folio) van het manuscript dat zich nu in het Kapucijnenklooster van 's-Hertogenbosch bevindt. Enkele irrelevantia zijn weggelaten, maar 11 bladzijden schrift met een

beschrijving van de Baronie van Breda gelukkig niet (al wordt hun door een fotografische reproductie wel erg veel eer bewezen). Hoe te verklaren is dat de Hollandse bladen, in strijd met de chronologische orde, achteraan zijn gekomen, blijkbaar al in een vroeg stadium, zo niet van het begin af, wordt niet duidelijk.

De heer Van Laarhoven en de uitgeverij Merlijn hebben met deze uitgaaf een goede bijdrage geleverd tot de iconografie van de Nederlandse kerkgebouwen. Het is te hopen dat zo ook eens de hiervoor in aanmerking komende tekeningen uit de oeuvres van Cornelis Pronk, Jan de Beyer en zovele andere topografen, die allicht een vaardiger stift hebben gevoerd dan Hendrik Verhees, bijeengebracht en algemeen toegankelijk gemaakt zullen worden. Verhees' liefhebberswerk kan nu dienen voor een reconstructie-in-de-geest van veel kerken die in de vorige eeuw vervangen of ingrijpend veranderd zijn. Maar de tekeningen zijn niet zonder meer te vertrouwen. Hun perspectivistische gebreken springen in het oog, en waar vergelijking met andere afbeeldingen of met de tegenwoordige toestand mogelijk is, blijken zij vaak vol onnauwkeurigheden te zitten en vol fouten in de proporties. De commentaren van J. van Laarhoven geven de nodige correcties aan en lichten tevens in over de latere lotgevallen van de gebouwen en eventueel van hun opvolgers. Met de bijgevoegde litteratuurlijsten (één algemene en één voor de afzonderlijke kerken) verhogen zij de waarde van de publicatie aanmerkelijk. Een paar vergissingen, ook in het register, zullen de gebruiker nauwelijks storen. Vreemd is de explicatie bij het woord ‘wierigen’ op bladzijde 212, waar de commentator het zich onnodig moeilijk heeft gemaakt: met een verwijzing naar de bladzijde, 168/169 had hij kunnen volstaan.

A.G.J.

J. Marechal en L. Danhieux, *Rijksarchief te Brugge. Permanente tentoonstelling. Catalogus* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, 127 blz. en 18 buitentekstplaten). In het kader van de educatieve activiteiten van de Belgische rijksarchieven werd ook in het depot te Brugge een keuze van 161 nommers uit de daar bewaarde documenten tentoongesteld. Ofschoon niet bedoeld voor specialisten, zal deze voorlopige catalogus toch ook de historici wel diensten bewijzen. Meest opvallend misschien is de rijke reeks soldatenbrieven uit de tijd van Napoleon.

R.V.U.

De gemeente Zwolle heeft terecht gemeend de herdenking van het overlijden, honderd jaar geleden te Amsterdam op 3 februari 1875, van de prominente schrijver en Gids-redacteur E.J. Potgieter niet ongemerkt voorbij te moeten laten gaan: ter ere van Everhardus Johannes, die in 1808 te Zwolle geboren werd en er tot 1821 heeft gewoond, werd een bijzonder belangwekkende tentoonstelling ingericht. Door de gemeentelijke archiefdienst werd uitgegeven een *Catalogus tentoonstelling E.J. Potgieter*, *Zwolle 1808-Amsterdam 1875* (Zwolle: Gemeentelijke Archiefdienst 1975), een mijns inziens bij uitstek geslaagd boekje, heel bescheiden wat de omvang betreft (slechts 49 bladzijden), pretentieloos, maar een schat aan interessante gegevens bevattend. Dat geldt zowel voor de biografische inleiding van de hand van H.J.J. Knoester als voor de eigenlijke catalogus, eveneens verzorgd door de heer Knoester. Het boekje bevat voorts nog een voortreffelijke kleine studie van Potgieter's biograaf J. Smit, hoogleraar te Melbourne, ‘Het veranderende beeld van E.J. Potgieter’. Heel treffend vond ik met name Smit's gefundeerde kritiek op het even oppervlakkige als ongerechtvaardigd eenzijdige oordeel van Du Perron en Ter Braak over Potgieter.

J.C.B.

Een merkwaardig historisch document is de catalogus van de door het initiatief van de heer P.M. Adriaanse onder de auspiciën van de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee tot stand gekomen tentoonstelling *Nederlanders in Japanse kampen*.

Tekeningen en voorwerpen gemaakt in de burgerinternerings- en krijgsgevangenkampen in 1942-1945 (Amsterdam, 1975). De eigenlijke geïllustreerde catalogus van 323 tekeningen en 143 andere voorwerpen wordt voorafgegaan door kaarten, een inleiding van de heer H. Bos, voorzitter van de stichting, artikelen van de heer Adriaanse: 'Ontstaan en opzet van de tentoonstelling', van H.J. de Graaf: 'De historische achtergrond van krijgsgevangenschap en internering in het verre oosten tijdens de oorlog met Japan', van mevrouw D. van Velden, die op de kampen promoveerde 'De Japanse interneringskampen voor burgers', van de heer E. van Witsen 'Krijgsgevangenen in Japanse handen en hun wereld' en statistische gegevens, gevolgd door een woordenlijst en een zeer uitvoerige bibliografie. Mij trof sterk hoe velen in hun ellendige toestand de geestkracht hadden in beeld te brengen wat zich rondom hen afspeelde en meer nog, hoe verscheidenen onder hen het essentiele daarvan scherp wisten te treffen. Ik vermoed dat de mens, zo geestelijke krachten bij hem overheersen, in dergelijke omstandigheden tot veel meer in staat is dan in het normale leven, een vermoeden dat door andere gegevens wordt bevestigd. En dan werkt Toynbee's 'Challange and Response'.

W.Ph.C.

J. Crab, 'Het Leuvense metsers- en steenhouwersambacht', in: *Arca Lovaniensis*, III (1974) 225-255 is een bijdrage tot de corporatieve geschiedenis van een der belangrijkste luxe-industrieën van het ancien régime. Belangwekkend is vooral hoe naast de normatieve voorschriften der ambachtsstatuten concrete voorbeelden over betwistingen hieromtrent zijn gesteld. Elf fundamentele teksten worden in bijlage afgedrukt. Signaleren wij terloops dat enkele malen de datering (o.s.) niet werd herleid.

R.V.U.

J. van Dorp en J.P. van de Voort geven informatie over 'Het visserij museum te Vlaardingen' in *Holland*, VI (1974) 269-287 ten aanzien van verzameling, bibliotheek en documentatie.

F.B.

In het centrum van Den Haag werd een complex huizen gerestaureerd dat in *Bulletin KNOB*, LXXIV (1975) 97-126 door H. de Lussanet de la Sablonière wordt beschreven in een artikel getiteld 'De restauratie van Buitenhof 34 tot en met 38 te 's-Gravenhage ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten Generaal'.

F.B.

In het *Bulletin KNOB*, LXXIV (1975) 71-79 verscheen van de hand van H. van der Wal 'De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg te Utrecht' waarin veel plattegronden en doorsneden zijn opgenomen.

F.B.

Naar aanleiding van de excursie die de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in 1974 organiseerde verschenen in het *Bulletin KNOB*, LXXIII (1974) 61-98 een aantal artikelen over Zwolle. R. Meischke behandelt 'Zwolle stadsplan en bebouwing' en 'De gotische huizen van Zwolle'. Veel aristocratie van het omringende

platteland heeft in de stad een woning gehad, vooral in het zuidelijke deel van de stad. De percelen waarop gebouwd werd waren niet groot zodat tuinen ontbraken. Meischke gaat ook aan de hand van de Zwolse statistiek in op de gemene stenen muur, een middel toegepast onder andere in de

IJselsteden om het brandgevaar tegen te gaan, en de financiële problemen die daaruit kunnen ontstaan; ook andere bouwvoorschriften uit de middeleeuwen worden behandeld.
F.B.

D. Reeskamp geeft in 'De Noordweststreek van Overijssel, Vollenhove, Blokzijl en Giethoorn' verschenen in *Bulletin KNOB*, LXXIII (1974) 53-60 enkele historische en contemporaine bijzonderheden van de genoemde plaatsen.
F.B.

C.C.W.J. Hijszeler publiceert in *Verslagen en Mededelingen. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXXVIII (1973) 24-50, aansluitend bij zijn artikelen over de geschiedenis van de buurtschap Mander (Ov.) - *ibidem* LXXXI (1966) en LXXXV (1970) bijzonderheden betreffende 'De erven Bruggerink en No(e)rtende in Mander, gemeente Tubbergen' en hun bewoners.
J.K.

Het artikel van G.Th. Lemmens, 'Geschiedenis van de Commanderie' in *Numaga*, XXI (1974) 130-176, geeft een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van de Nijmeegse vestiging van de Johannieters, vanaf de stichting als 'hospitaal' in de tweede helft van de twaalfde eeuw tot de aankoop en restauratie door de gemeente in 1971. De wederwaardigheden van het gebouw en zijn steeds wisselende bewoners en gebruikers vormen een boeiende spiegel van de stedelijke historie.
C.J.A.G.

C. Vandenbroeke, 'Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e-19e eeuw)', *Album Charles Verlinden*, 369-411. Het hoofdelijk wijnverbruik te Gent bedroeg 30 à 40 liter in de veertiende eeuw, maar was in de vijftiende tot de achttiende eeuw nagenoeg gedaald tot de helft en in de eerste helft der negentiende eeuw beliep het nog slechts ca. 4 liter. Ook elders schijnt zich een dergelijke evolutie te hebben voltrokken. De daling was vooral een gevolg van de afname van het verbruik bij de niet-vermogenden. De verbruikte wijn in Vlaanderen in de achttiende eeuw was hoofdzakelijk Franse witte wijn.
R.V.U.

J. Lauwereys, 'De Hoogstraatse gilden van de 14e tot de 19e eeuw', *HOK*, XLII (1974) 173-222, besteedt vooral aandacht aan de altaren van deze religieuze en militaire gilden en aan de personalia.
R.V.U.

Mevr. E.C. baronesse van der Borch tot Verwolde-Swemle beschrijft in 'De Doddendaal te Ewijk' in *Bulletin KNOB*, LXXIV (1975) 1-23 de geschiedenis van dit huis in het Rijk van Nijmegen dat tussen 1330 en 1340 gebouwd en in de zestiende en negentiende eeuw vergroot en gerestaureerd werd. Ook nu wordt het huis gerestaureerd.
F.B.

Pl. F. Lefèvre zet zijn reeks tekstpublicaties over de kunstgeschiedenis van de abdij van Averbode verder. De nu uitgegeven teksten, daterend van de vijftiende tot de achttiende

eeuw, hebben betrekking op ‘Sauvetage d'objects précieux par l'abbaye d'Averbode depuis le XVe jusqu'au XVIIIe siècle’, in *Arca Lovaniensis*, III (1974) 213-224.
R.V.U.

C.E.P.M. Raedts, *De opkomst*, *de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Maaslandse monografieën XVIII; Assen, 1974, vii + 238 blz.) is bedoeld als een samenvattend chronologisch overzicht, gebaseerd op de omvangrijke reeks artikelen die de auteur in het verleden over dit onderwerp gepubliceerd heeft. De belangrijkste ontwikkelingen binnen de Limburgse mijnbouw vanaf de vroegste activiteiten, die omstreeks 1400 worden gedateerd, tot de mijnsluitingen in de periode van 1965 tot 1974 worden op de voet gevolgd. Dat daarbij een aantal aspecten slechts zijdelings zijn beschouwd of geheel achterwege moesten blijven, kan beschouwd worden als een stimulans voor toekomstig onderzoek.
C.J.A.G.

Als vervolg op het in 1972 gepubliceerde eerste deel verscheen van W. Jappe Alberts thans ook *Geschiedenis van de beide Limburgen*, deel II, *vanaf 1632 tot ± 1918* (Maaslandse monografieën XVII; Assen, 1974, xxii + 314 blz. *f* 29,50). Dit deel neemt de draad op met een bespreking van de slotfase van de tachtigjarige oorlog en sluit af met een hoofdstuk over de periode van 1875-1918. De beide werken samen vormen een waardevol handboek voor de Limburgse geschiedenis, waarin voor elk van de behandelde tijdvakken gepoogd is een samenhangend beeld te geven van de politieke, maatschappelijke, culturele en economische ontwikkelingen. De auteur, die in zijn inleiding tot dit tweede deel wijst op het belang van de beoefening van de regionale geschiedenis ook al om resultaten uit de beoefening van de algemene Nederlandse geschiedenis te corrigeren, geeft aan het slot een ‘Overzicht van onderwerpen met betrekking waartoe nadere studie wenselijk is’. Het is een vrij willekeurige en voorlopige opsomming van achtentachtig thema's, die zonder meer voor nader onderzoek in aanmerking kunnen komen en volgens Jappe Alberts thans prioriteit verdienen.
C.J.A.G.

Al spoedig na de totstandkoming van de Nederlandse republiek ging het in de kring van regenten en rijke kooplieden tot de goede toon behoren zich buitenplaatsen te verwerven waar men zich tot rust, ontspanning en verpozing bij tijd en wijle kon terugtrekken. De meeste van die buitenverblijven zijn in de loop van de tijd verdwenen, vaak als gevolg van de uitbreiding der steden.

In de Vechtstreek zijn nog heel wat relicten van het patricische buitenwonen tijdens het ancien régime bewaard gebleven. Minder algemeen bekend is het aaneengesloten complex van buitenplaatsen te 's-Graveland (ten n.w. van Hilversum), waar twee jonge auteurs, Heimerick Tromp en Jacob Six, een studie aan hebben gewijd: *De buitenplaatsen van 's-Graveland. Een verkenning* (Kerckebosch-Zeist, 1975, 142 blz.).

De schrijvers achten het gebied van 's-Graveland in menig opzicht veel unieker dan de veelbezongen Vechtstroom. ‘De huizen te 's-Graveland zijn doorgaans kleiner en soberder gebouwd, maar daar staat tegenover dat de landgoederen zelf een veel grotere oppervlakte beslaan, terwijl het gebied in zijn geheel veel meer een eenheid

vormt. Ook sociaal gezien bestond te 's-Graveland een veel hechtere band, die tot het begin van onze eeuw voortduurde, dan tussen de bewoners van de Vechtbuitens'. Ter verklaring van de verschillen wijzen de auteurs met name op de ontstaansgeschiedenis van 's-Graveland, dat in tegen-

stelling uiteraard tot het Vechtgebied op één tijdstip gesticht werd door een klein aantal patriciërs met aanvankelijk als tweeledige doelstelling: ontginning en zandafgraving. Nadat de Staten van Holland in 1625 octrooi hadden verleend kwam het in 1634 tot de uitgifte van 6 loten. Onder de pioniers van het eerste uur bevinden zich een paar illustere namen. Zo werd een deel van het derde lot toegewezen aan P.C. Hooft, de drost van Muiden. Het vierde lot viel toe aan de Amsterdamse burgemeester Andries Bicker, het vijfde aan Reynier Pauw, het zesde aan de oud-burgemeester Antony Oetgens van Waveren.

In het eerste gedeelte van het boek geeft H. Tromp een overzicht van de geschiedenis van 's-Graveland en zijn buitenplaatsen. Zoals ook wel verwacht kon worden, blijkt de achttiende eeuw een hoogtepunt te zijn geweest. ‘De families gaan langer op hun buiten verblijven en naast de aandacht voor de landbouw en het vee van de boerderij - die de hele achttiende eeuw toch het grootste deel der landgoederen in beslag zal nemen - komt er een levendige belangstelling in exotische gewassen en bijzondere parkaanleg. Sterrebossen met hun gecompliceerd lanenstelsel, berceaux, theekoepels, slangemuren en waterpartijen worden geliefde onderdelen van het leven buiten’. De Franse tijd betekende voor veel buitenplaatsen een neergang. In de volgende decennia werd de zeer bewerkelijke Franse tuinaanleg vervangen door de Engelse landschapsstijl, wat een aanmerkelijke besparing opleverde. De laatste decennia van de negentiende eeuw geven nog een nabloei te zien, die zou voortduren tot kort na de eerste wereldoorlog. In de periode daarna zou het oude familiebezit zich op een enkele uitzondering na niet meer weten te handhaven. Toch eindigt dit historisch overzicht bepaald niet in mineur. Door bijzondere omstandigheden (het architectonisch belangrijke, door Cornelis Tromp herbouwde Trompenburgh werd in 1948 staatsbezit, terwijl andere buitens in het bezit kwamen van de ‘Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten’) ‘bleef 's-Graveland in zijn geheel tot in onze dagen behouden en zelfs zo dat ook de toekomst van het hele gebied mèt de buitens vol vertrouwen kan worden tegemoet gezien’. ‘Nergens’, aldus de schrijver, ‘treft men een in zo'n mate intact gebleven historischgeografische en landschappelijke structuur aan’.

H. Tromp's historisch overzicht biedt heel wat interessante informatie. Hij heeft er ook steeds naar gestreefd de kleine geschiedenis van 's-Graveland in te passen in de grotere van die van Amsterdam, Holland en de Republiek. In zijn behandeling van die grotere geschiedenis laat hij echter wel eens een steekje vallen. Zo haspelt hij vroedschap en oudraad dooreen, als hij het heeft over de bestuursinrichting van Amsterdam (p. 16). Ook kan men een vraagteken zetten bij de bewering (p. 17) dat de Hollandse regenten in de zeventiende eeuw ‘alleen’ te vergelijken zijn met de Engelse puriteinen. Moeite heb ik ook met de generaliserende opmerking (p. 50) dat de republikeinsgezinde koopman-patriciër van de zeventiende eeuw in de achttiende eeuw een oranje-gezinde, rentenierende regent was geworden. Waren het orangistische regenten die de brave Willem V het politieke leven zo onmogelijk hebben gemaakt?

Op het tweede gedeelte van het boek ‘Aantekeningen bij de buitenplaatsen’, een co-productie van de heren Six en Tromp, kan ik hier niet nader ingaan, op de wat gratuite mededeling na dat het een rijke schat aan gegevens bevat over de diverse buitens en hun eigenaren in de loop van de tijd. Rest mij alleen mee te delen dat de waarde van dit mijns inziens erg aardige boekje nog aanmerkelijk verhoogd wordt door een veelheid van vaak magnifieke illustraties.

J.C.B.

‘Een eeuw aan de weg getimmerd. Beschrijving van Nijmeegse gevels gebouwd tussen ca. 1780 en ca. 1910’ is de titel van een bijdrage van E.F. van der Grinten in *Numaga*, XXI

(1974) 1-136. Het gaat om een verslag van de registratie en de bestudering van negentiende-eeuws ‘openbaar bouwkunstbezit’ te Nijmegen voor wat betreft de uitwendige vormen van de panden, aangevuld met 208 afbeeldingen en een tweetal registers.
C.J.A.G.

M. Thierry de Bye Dolleman publiceert in *Holland*, VI (1974) 288-297 ‘Gewoonten en gebruiken met betrekking tot de naamgeving aan kinderen voor 1600’ gebaseerd op materiaal dat voornamelijk uit Haarlem afkomstig is.
F.B.

B.C.W. Lap geeft in *Holland*, VI (1974) 298-306 een beschrijving van geschiedenis en uitrusting van het ‘Ramtorenschip 2e klasse Buffel, 1868’ dat bestemd is voort te leven als museumschip.
F.B.

Middeleeuwen

S.P. Wolfs, *Studies over Noordnederlandse Dominicanen in de middeleeuwen* (Van Gorcum's Historische Bibliotheek, no. 91; Assen: Van Gorcum, 1973, xiii + 242 blz.). Dit boek van de bekende Dominicaanse orde-historicus Wolfs bevat tien studies, waarvan er acht reeds eerder gepubliceerd zijn. De eerste bijdrage echter over ‘Stichting, vestiging, en canonieke erkenning van de oudste dominicanenkloosters in Nederland’ en de laatste, getiteld ‘De Beeldenstorm (1566) in de Noordnederlandse dominicanenkloosters’ verschijnen in dit werk voor het eerst. Deze studies zijn het resultaat van een dertig-jarenlang speurwerk over het Dominicaanse verleden in Noord-Nederland. De schrijver getuigt evenwel zelf bescheiden in zijn voorbericht, dat deze zwerftochten door het terrein der Nederlandse Dominicanen meer dan eens iets hebben van plundertochten op andermans akker. Evenals zijn reeds verschenen bijdragen, in dit boek echter op meerdere punten bijgewerkt, vormen ook de beide nieuwe studies een bewijs voor de acribie van de schrijver en diens bijzonder leesbare schrijftrant. Te betreuren blijft echter, dat deze studies toch slechts een fragmentarisch beeld geven van de geschiedenis der Noordnederlandse Dominicanen. Het zwijgen der bronnen en het gemis aan voorstudies maakten het, aldus de auteur, hem vooralsnog onmogelijk een meer samenhangend en samenvattend beeld ervan te ontwerpen. Of de bronnen inderdaad zo zwijgzaam zijn als de auteur beweert, zou echter nog eens systematisch, exhaustief onderzocht moeten worden, bijvoorbeeld in de Vaticaanse Archieven en het Generaal Archief der Orde te Rome, alsook in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en Den Haag of op het Bisdomarchief in Mechelen. Wolfs heeft een dergelijk volledig onderzoek naar ongedrukte bronnen wegens een andere, primaire taak als leraar Duits aan een middelbare school waarschijnlijk niet kunnen instellen. Wellicht vindt hij hiervoor later tijd en gelegenheid, en kunnen wij van zijn hand de synthese nog eens verwachten. In ieder geval hebben deze studies de bouwstenen ervoor reeds aangebracht.
A.J.D.G.

L. Génicot wijdt een overzicht betreffende de adel in de middeleeuwen onder de titel: 'Les recherches relatives à la noblesse médiévale', *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques* (1975) 45-68. Op basis van studies uit de verschillende Europese landen tracht de Leuvense hoogleraar te omschrijven 1° wat zeker is; 2° wat waar-

schijnlijk is en 3° wat op dit ogenblik slecht gekend is. Uit dit overzicht blijkt dat nog heel wat opzoekingswerk moet verricht worden.
P.V.P.

E. van Mingroot, 'Kritisch onderzoek omtrent de datering van de *Gesta episcoporum Cameracensium*', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIII (1975) 281-332. Deze anonieme bron is voor de geschiedenis der elfde eeuw zeer belangrijk. In een scherpzinnig en uitvoerig geargumenteerde uiteenzetting komt de jonge Leuvense historicus van het bisdom Kamerijk er toe aan te tonen dat deze bron in feite uit twee delen bestaat. Een eerste gedeelte dat de jaren 500-1024 beslaat werd geschreven door een Kamerijks kanunnik in 1024-1025. Een tweede anonieme auteur schreef hierop tussen 1051 en 1054 een grotendeels verloren *continuatio* voor de periode 1036-1061.
R.V.U.

C. de Craecker-Dussart, 'L'évolution du sauf-conduit dans les principautés de la Basse-Lotharingie du VIIIe au XIVe siècle', *Le Moyen Age*, LXXX (1974) 185-243. De term 'conductus' is in de twaalfde eeuw ontstaan, maar het begrip van vrijgeleide en beschermde doortocht is natuurlijk ouder. De hertogen van Brabant oefenden deze vorstelijke bevoegdheid eerst eigenmachtig en sinds 1106 officieel uit, maar nadere landsheren deden het niettemin daadwerkelijk in hun eigen territoria. Aan de uitoefening van het geleiderecht was niet slechts macht en prestige verbonden maar tevens niet te versmaden inkomsten. Dit fiscaal aspect zal sinds de dertiende eeuw op de voorgrond komen.
R.V.U.

W. Mohr, *De ontwikkeling van het onafhankelijkheidsgevoel in Vlaanderen tot het begin van de 13de eeuw* (Heule: UGA, 1974, 9 blz.). De auteur meent de eerste sporen van een Vlaams zelfstandigheidsgevoel te vinden in de *Genealogia Arnulfi comitis* die de priester Witger omstreeks het midden van de tiende eeuw schreef ter verheerlijking van het Vlaamse gravengeslacht en zijn koninklijke afkomst. Hiermee zette hij een traditie in en op het einde van de eeuw reeds werd door een Gentse monnik Vlaanderen als een *monarchia* beschreven. In de elfde eeuw wordt Vlaanderen zelfs gezien als een voortzetting van de stamstaten van Menapiërs of Nerviërs, terwijl bij het begin van de twaalfde eeuw voor de Vlaamse graven ook een Trojaanse afkomst zoals voor de Franse koningen wordt geconstrueerd. Al deze lijnen komen samen als in een climax in het lofdicht van Petrus Pictor op zijn *Flandria diva* in dezelfde periode. Ook de Vlaamse graven bezigden in hun oorkonden titels en uitdrukkingen die uit dezelfde sfeer stammen. In de literaire bronnen die ontstaan zijn na de dood van Karel de Goede klinkt op tal van punten een Vlaams gevoel van onafhankelijkheid door. Graaf Diederik van de Elzas en zijn opvolgers daarentegen betonen zich in hun oorkonden heel wat bescheidener dan hun voorgangers.
R.V.U.

H.H. van Regteren Altena publiceert in het *Maandblad Amstelodamum*, LXII (1975) 78-83 'Terug naar Ouderkerk' waarin hij ingaat op de ontwikkeling van de kerk te

Ouderkerk, waarvan de oudste voorloper wellicht dateert uit de elfde eeuw. Enkele beschouwingen over het kasteel van de Van Amstels en de verplaatsing van het belangrijkste centrum van Amstelland stroomafvaarts in verband met de inklinking van de veengrond na ontginning en het daardoor ontstaan van overstromingen besluiten het artikel.

F.B.

'De Hof te Vlaardingen' is de titel van een artikel van C. Hoek, dat is gepubliceerd in het tijdschrift *Holland*, V (1973) 57-91. Een groot aantal voor de geschiedenis van geheel Holland belangrijke problemen wordt hier behandeld, zoals onder andere de verhouding van de abdij Echternach tot de graven van Holland, de slag van 1018, de verdwenen nederzetting Witla, overstromingen en bedijkingen.
F.B.

H. van der Wee, 'Structural Changes and Specialization in the Industry of the Southern Netherlands 1100-1600', *The Economic History Review*, 2nd s. XXVIII (1975) 203-221, tracht de verschillende perioden van industriële groei in de Zuidelijke Nederlanden te verklaren: de opkomst en de verspreiding van een stedelijke lakennijverheid in de twaalfdedertiende eeuw, de ondermijning van deze voorsprong-positie tijdens de veertiende eeuw en de reacties hiertegen, speciaal door specialisatie op luxe-lakens, de ontwikkeling van een goedkopere lakenindustrie voor de export en een industrie van luxe goederen voor de inwendige markt anderzijds tijdens de vijftiende eeuw en de commercialisering hiervan tijdens de volgende eeuw.
R.V.U.

J.L. Kupper, 'Notes sur l'évêque de Liège Alexandre II (1164-1167)', *Le Moyen Age*, LXXX (1974) 385-401. Deze Luikse bisschop was een trouw dienaar van keizer Frederik Barbarossa in zijn strijd tegen de Roomse paus Alexander III.
R.V.U.

A. Verhulst, 'De evolutie en de betekenis van de veeteelt in de landbouweconomie van de 13e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden', *Album Charles Verlinden*, 467-476. Ofschoon hoofdzakelijk steunend op kwalitatieve gegevens, kan de auteur in het Zuid-Vlaamse en Henegouwse gebied in de loop van de dertiende eeuw het groeiend belang van de schapenteelt aanwijzen. Het veepachtcontract dat daarin een belangrijke rol speelt komt buiten dit gebied in feite alleen voor bij Cisterciënserabdijen zodat in noordelijk Vlaanderen en Brabant waarschijnlijk de graancultuur al haar belang behield.
R.V.U.

D. Marchant, 'Les pairs de Saint-Lambert de Liège (XIIIe-XVe siècles)', *Le Moyen Age*, LXXXI (1975) 63-95. De twaalf pairs van St. Lambertus komen in de oorkonden pas voor sinds de tweede helft der dertiende eeuw. De waardigheid van pair scheen verbonden te zijn aan het bezit van bepaalde bisschoppelijke lenen. De pairs hadden een rechterlijke bevoegdheid over de lenen van Luik en traden op als raadsheren van de prinsbisschop. Op het einde van de veertiende eeuw verdween de instelling, die in feite nooit diepe wortels te Luik had geschoten.
R.V.U.

L. Courtois, 'Céroux-Mousty. La tour de Moriensart en Brabant. Analyse d'une maisonforte du XIIIe siècle', *Wavriensia*, XXIII (1974) 99-165. Deze nog grotendeels romaanse woontoren zou gebouwd zijn door een Brabantse achtervazal Arnold Morel als een schakel in de Brabantse grensversterking. De archeologische studie van dit

bouwwerk is ook voor de specialisten van de adelsgeschiedenis ongemeen belangwekkend.

R.V.U.

De uitgave van ‘Le censier d'Herchies de 1267’ in de *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXL (1974) 1-254 is het resultaat van de samenwerking van twee auteurs: R. Mantou, die de teksteditie verzorgde, en J. Nazet, die de inleiding voor zijn rekening nam. Het bewuste document wordt bewaard op het departementsarchief te Amiens waar het terecht kwam samen met de archieven van het geslacht Egmont-Pignatelli, die het domein van Herchies door erfenis in bezit kreeg. Herchies (arrondissement Mons, kanton Lens) maakte deel uit van de uitgestrekte heerlijkheid Lens, een leen van Henegouwen. Het was in het tweede kwart der dertiende eeuw het toneel van indrukwekkende ontginningen. Zijn cijnsregisters uit de dertiende eeuw reeds niet talrijk in onze gewesten, deze van een wereldlijk domein zijn bijzonder zeldzaam. Het register van Herchies somt alle cijnslieden op en geeft voor elk van hen de percelen aan waarvoor zij aan de domeinheer verplichtingen hebben. Een bijkomende analoge bron geeft bovendien dezelfde inlichtingen over de nieuw ontgonnen percelen. Zij werd samen met andere stukken die bij de interpretatie van de beide cijnsregisters dienstig kunnen zijn in bijlagen uitgegeven. Hieronder vindt men ook een aantal verpachtingen door de domeinheer van delen van zijn reserve en een regeling van de karweien.

R.V.U.

P. Declerck geeft interessante inlichtingen over het ‘Heilig jaar. Oorsprong en ontwikkeling’, *Collationes. Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraat* (1974) 292-310. Vooreerst wordt de voorgeschiedenis van de ‘vier sezoenvastens van een eeuw’ weergegeven, waarbij dan de openingsbulle van paus Bonifatius VIII van 22 februari 1300 wordt aangestipt. De latere gewone jubilea, van 1350 af, worden daarna in een gedrongen exposé beschreven. Het heilig jaar van 1500, afgekondigd in 1498, brengt ‘de voltooiing van zijn vormgeving voor de moderne tijden’.

M.B.

Onder de titel ‘Bezworen kerf’, *Jaarboek Amstelodamum*, LXVI (1974) 11-34 wijdt C.L. Verkerk een artikel aan een onderzoek naar de betekenis van de woorden ‘in besvoere kerve’ in de Begeerte van Amsterdam uit het begin van de veertiende eeuw. Dit blijkt een gebied te zijn bij Kudelstaart. Het is Utrechts grondgebied, maar het is belastingplichtig aan de Hollandse graaf. In de dertiende eeuw was dit gebied nog niet geheel ontgonnen. Dit is een van de aspecten naast politieke die een rol spelen bij de Utrechts-Hollandse verwikkelingen in de dertiende eeuw. Andere aspecten die besproken worden zijn bijvoorbeeld de zorg voor de waterhuishouding, de organisatie van waterschappen en de ontginning van de woeste veengronden.

F.B.

H. van Werveke (†), ‘Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14de eeuw. Een laatste woord?’, *Album Chrales Verlinden*, 449-465. Het haast klassiek geworden opstel van de betreurde Gentse hoogleraar over het Gentse bevolkingscijfer was in 1970 door de Amerikaanse historicus D.M. Nicholas aangevochten. Deze posthuum verschenen studie herneemt het probleem van bij de grond. Met de voor hem zo kenschetsende systematische helderheid gaat professor Van Werveke in op de bezwaren die Nicholas tegen zijn werkwijze had ingebracht. Hij erkent hiervan slechts

één als werkelijk *ad rem*, namelijk de onderschatting van het aantal volders. Al met al blijft een raming van ca. 60.000 inwoners voor Gent te handhaven.

R.V.U.

W. Prevenier, 'Bevolkingscijfers en professionele strukturen der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw', *Album Charles Verlinden*, 269-303 herneemt nogmaals het veel besproken probleem van de omvang en de structuur van de middeleeuwse bevolking in de twee grootste Vlaamse steden. Uit zijn omslachtige en soms benarde berekeningen komt toch duidelijk naar voren dat in de Gentse bevolking het aandeel der textielambachtslieden beduidend hoger moet gelegen hebben dan tot nu toe werd aangenomen: tussen de 60 en 67%! In dit opzicht was er een duidelijk verschil met Brugge waar de textielambachtslui slechts tot ca. 25% kwamen. Dit aandeel liep trouwens de ganse veertiende eeuw door terug.

R.V.U.

W. Brulez en J. Craeybeckx, 'Les escales au carrefour des Pays-Bas (Bruges et Anvers, 14e-16e siècles)', *Recueils de la Société Jean Bodin*, XXXII (1974) 417-474 (ook verschenen als *Studia Historica Gandensia*, CLXXXI (Gent) 1974). Zich noodgedwongen in hoofdzaak steunend op kwalitatieve gegevens kunnen de auteurs de geringe betekenis van de Nederlandse havens als tussenhavens op de grotere scheepvaartroutes aantonen. Afgezien van die op Walcheren waren de Nederlandse havens daartoe immers te ongunstig gelegen. Zelfs de Hanzeschepen op hun tocht naar Frankrijk deden de deltahavens slechts aan hetzij om te overwinteren, hetzij om er het aangevoerde zout uit het Westen of het Baltische graan te lossen en er dan een volledig nieuwe lading op te slaan. Ook de grote Hollandse scheepvaart tussen Oost en West kan slechts in geringe mate de Walcherse havens als heuse tussenhavens gebruikt hebben. De grote Italiaanse schepen, speciaal de Florentijnse galeien, daarentegen schijnen ten minste in de vijftiende eeuw regelmatig halt te houden te Sluis op weg naar Southampton. Omgekeerd ook schijnt de Nederlandse scheepvaart weinig gebruik te hebben gemaakt van tussenhavens.

R.V.U.

J. Mertens, 'Het gebruik van regressievergelijkingen in kwantitatief historisch onderzoek', *Album Charles Verlinden*, 221-232 is blijkens de ondertitel 'Een proeve aan de hand van de Brugse graanprijzen en de in de omgeving opgetekende 'yield-ratios uit de jaren 1359-1390'. De auteur suggereert de mogelijkheid aan de hand van de graanprijzen de oogstopbrengsten te berekenen.

R.V.U.

A.A. Arkenbout en H. van der Graaf publiceren in *Holland*, VI (1974) 197-226 een artikel over 'De burcht te Oostvoorne' aan de hand van onder andere rekeningen van de rentmeesters van de grafelijkheidsdomeinen binnen de heerlijkheid Voorne die bewaard zijn van 1373-1580 met hiaten van 1404-1418 en 1440-1453. Deze rekeningen bevatten jaarlijks een post voor onderhoud en restauratie van de burcht. Achtereenvolgens worden besproken: de hoofdburcht, bestaande uit een donjon, de poorten en een ringmuur met brug, de voorhof, waarin zich het voorgedeelte bevond, en de bedrijfsgebouwen. Daar zijn aan toegevoegd mededelingen over de ondergang van de burcht, die in de zestiende eeuw grotendeels afgebroken werd. Tevens wordt er informatie verschaft over de bewoners en er wordt met name uitvoerig aandacht besteed aan de bezoeken van hertog Albrecht.

F.B.

Het algemeen belang van poorterslijsten is wel voldoende bekend. Dit is des te meer zo wanneer het gaat over een groeiende metropool als Antwerpen. F. de Nave ontdekte ‘De

oudste Antwerpse lijsten van nieuwe poorters (28 januari 1390-28 december 1414) in het Antwerps stadsarchief en bezorgde er een keurige uitgave van in de *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXIX (1973) 67-309. De uitvoerige inleiding tot deze publicatie is een bijzonder verdienstelijke bijdrage tot de typologie van dit soort bronnen en brengt heel wat gegevens aan over het poorterschap in de middeleeuwse steden. Klaarblijkelijk reserveerde de auteur de kwantitatieve verwerking van haar bronnen en de sociaal-economische resultaten ervan voor een volgende studie.

R.V.U.

In de reeks Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle is thans de *Maandrekening van Zwolle 1403* verschenen, voorbereid door wijlen S. Elte en persklaar gemaakt door F.C. Berkenvelder (Zwolle, 1975). Zij is naar opzet gelijk aan de eerder gepubliceerde rekeningen van 1399 en 1401. In het nieuwe deeltje nemen de onkosten voor werk aan de stadsmuren een grote plaats in. Opmerkelijk is daarbij dat de stad niet, zoals gewoonlijk, gedifferentieerde daglonen uitkeert - de leidekker en zijn knecht verdienen op een stadskarwei samen 6 placken, een metselaar en zijn knecht op hetzelfde werk samen 9 placken - doch vele weken achtereen een eenheidsloon van 4 placken per dag betaalt. In hoeverre het hier ging om plaatselijke, niet-vakkundige hulpkrachten, is niet uit de lijsten op te maken; de ‘trumper’, de ‘piper’ en een paar stedelijke boden komen er echter herhaaldelijk op voor. De betaling zou dan niet slecht zijn, in aanmerking genomen dat Deventer in hetzelfde jaar aan een timmerman-opperman maar 3 placken betaalt. Het is jammer, dat de Inleidingen bij de drie tot nu toe verschenen deeltjes vrijwel gelijkluidend zijn en op merkwaardigheden in de afzonderlijke rekeningen - zoals deze loonlijsten - niet is ingegaan.

J.K.

Alles wat te achterhalen was over de uit- en inwendige geschiedenis van het Augustijner Regulierenklooster Thabor, onder Tirns bij Sneek (1406/08-1580), dat tot de congregatie van Windesheim behoorde, is bijeengebracht in het Groninger theologische proefschrift van R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften. Een inleiding en inventarisatie* (Fryske Akademy nr. 386: Varia Frisica VII; Leeuwarden: De Tille, 1970; 318 blz., 23 ill.). Het vertegenwoordigt ongeveer één vierde van de inhoud daarvan (11-62, 271-291). De rest handelt over de schriftelijke nalatenschap, die, afgezien van enkele bundels preken uit omstreeks 1450 (202-221) en van een in het begin van de zestiende eeuw samengestelde verzameling excerpten van ‘natuurwetenschappelijke aard’ (met onder meer notities over marktprijzen, landmaten en landhuren: 230-259, 291-292), vooral uit historiewerken bestaat.

Twee belangrijke geschiedschrijvers uit de nadagen van de Friese Vrijheid hebben Thabor befaamd gemaakt: Petrus en Worperus ‘van Thabor’, de eerste lekebroeder, de ander kanunnik, procurator en prior. Peter (95-121, 292-296) gaf, in het Nederlands, een levendig verslag van de woelige jaren tussen ca. 1470 en 1527, zoals die in Westergo werden beleefd; Worp (134-199) behandelde op wat hoger niveau en met ruimer blik Friese gebeurtenissen uit de vijftiende eeuw en vervolgens tot 1523. Hij deed dit, eveneens in het Nederlands, in de boeken IV en V van zijn in vele

handschriften overgeleverde ‘Kroniek van Friesland’, boeken die in schaal en in opzet aanmerkelijk verschillen van de in het Latijn gestelde eerste drie. Beider werk is al lang geleden uitgegeven: de kroniek van Peter in 1824-1827 door W.H.C.A. Visser en H. Amersfoordt, die van Worp bij gedeelten door J.G. Ottema tussen 1847 en 1871. Dat Worp's boeken IV en V inderdaad aan deze

moeten worden toegeschreven (hetgeen, met name voor het vijfde boek, wel is betwist), lijdt voor Steensma evenmin twijfel als dat Peter's kroniek, die een aaneengebreide reeks losse aantekeningen zou zijn, terecht op diens naam staat. Worp blijkt het werk van zijn confrater meermalen te hebben gebruikt. Minder bekend is hun tijdgenoot Heinricus Goude, ook wel Hendrik van Thabor genoemd, compilator van een nog ongedrukte Latijnse kroniek die van de Schepping tot 1522 loopt en maar weinig Friese zaken bevat (122-133, 293-296). Al vóór dit drietal werkzaam was moet in Thabor de geschiedschrijving met voorliefde zijn beoefend. Reeds de stichter, de Sneker hoofdeling heer Rienick Bockema, die zich uit de wereld had teruggetrokken na een ridderlijke en politieke carrière vol avontuur, heeft in het klooster zijn herinneringen te boek gesteld. Wij weten dit door Worp, die er enkele data aan heeft ontleend. Heer Rienick zal wel geen Froissart zijn geweest, maar wij zouden toch graag het ene of het andere, of zelfs een paar, van de vijftiende-eeuwse kroniekjes die H. Bruch en P. Gerbenzon op goede gronden met Thabor in verband hebben gebracht (81-94) er voor willen geven om de gedenkschriften van deze merkwaardige man nog onder ogen te hebben.

Het was niet Steensma's bedoeling in zijn dissertatie ‘een afgeronde studie over het werk van Worp, Petrus en de andere Thaborieten’ te bieden, maar wel een ‘overzicht van de gegevens, die tot uitgangspunt voor verdere detailstudies en tekstuitgaven kunnen dienen’: gegevens betreffende de handschriften, de auteurs en hun bronnen. Voorshands is getracht tenminste aan de kroniek van Peter van Thabor ruimer bekendheid te geven door een dikke paperback die een fotomechanische herdruk bevat van de uitgave Visser-Amersfoordt, zonder de bijbehorende ‘Aanteekeningen’, maar mèt een inleiding van R. Steensma en 15 illustraties: *Historie van Vrieslant*, *beschreven door Peter Jacobsz. van Thabor* (Fryske Akademy nr. 443: Varia Frisica XI; Leeuwarden: De Tille, 1973, xviii, 444 blz.). Die editie van 1824 en volgende jaren (verschenen te Leeuwarden: *Archief voor Vaderlandsche en inzonderheid Vriesche Geschiedenis*, *Oudheid- en Taalkunde*, I-III, zoals voor de goede orde toch zeker ergens had mogen worden vermeld) is ver van volmaakt, maar nog wel bruikbaar. De publicatie is dus welkom, bij gebrek aan beter. Het is evenwel te vrezen dat de niet-historicus, tot wie zij zich in de eerste plaats richt, meer zal hebben te overwinnen dan alleen ‘de lichte hindernis van taal- en woordvorm’. Nagenoeg iedere bladzij smeekt om verklarende noten. De uitstekende inleiding kan het gemis daarvan niet geheel vergoeden.

A.G.J.

In *Holland*, VI (1974) 57-86 geeft R. Degrijse informatie over ‘De Zeeuws-Hollandse buisnering en konvooiering omstreeks 1439-1440’. De buis is niet alleen visserschip maar ook koopvaardijschip, hetgeen aan de hand van de bronnen wordt aangetoond. In de Wendische oorlog werden zij als oorlogsschepen gebruikt; zij hadden toen onder andere vijftig krijgslieden aan boord.

F.B.

In een wijdlopig maar deskundig artikel, ‘Een Deventer kanunnik secretaris van de Oosterlingen te Brugge in Vlaanderen’, *Verslagen en Mededelingen. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, LXXXVIII (1973) 3-23 brengt H.J. Leloux de gegevens bijeen over Gerard Bruyns, uit Deventer geboortig, die

tussen 1462 en 1498/1500 als secretaris op het Brugse Hanzekantoor werkzaam was, in die hoedanigheid deelnam aan een aantal diplomatieke missies en blijk gaf van een persoonlijke belangstelling voor

kerkrecht en historie. De auteur gaat uitvoerig in op de taak en functie van de secretarissen binnen de organisatie van de Duitse kooplieden.
J.K.

A. Thijs, 'Een "gilde" van Breslause kooplieden te Antwerpen (einde van de 15de-eerste helft van de 16de eeuw)', *Album Charles Verlinden*, 353-367. In de loop der vijftiende eeuw waren de betrekkingen tussen Breslau en de Antwerpse metropool steeds inniger geworden. De aankoop van Zuidnederlands laken scheen de Breslauers vaak naar Antwerpen te brengen. Omstreeks 1481 waren zij zo talrijk in de Scheldestad dat zij er een eigen gilde van de H. Erasmus met een altaar in de O.L. Vrouwkerk stichtten. Daar vele Antwerpse lakenververs ook lid waren van deze gilde, ging in 1582 het altaar over naar het nieuwe ambacht der ververs.
R.V.U.

Nieuwe geschiedenis

Bij het beoordelen van de sfeer waarin de reformatie is begonnen, vraagt Margaret H. Ogilvie in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LV (1975) 125-150, aandacht voor 'Wessel Gansfort's Theology of Church Government'. Zij erkent dat Gansfort theologisch niet veel nieuws heeft gezegd maar zij wil de samenhang aantonen tussen ideeën over kerkorganisatie en zijn geloof in Gods handelen in deze wereld. Zijn maatstaf is het werk van de Geest en daaraan meet hij ook de pausen en de gehele hiërarchie, Het contract tussen geestelijkheid en kudde verliest zijn inhoud en geldigheid wanneer die geestelijkheid zich niet door de Geest laat leiden. Het artikel maakt nieuwsgierig naar de inhoud van de 'thesis' van deze schrijfster over de gedachten van Gansforts tijdgenoot Johann Pupper van Goch, getiteld *Bonitas et Misericordia Dei* (Oxford, 1974).
O.J.D.J.

Walter Kirchner, van de Princeton-universiteit in New-Jersey, heeft interessante, maar hoofdzakelijk uit literatuur opgehaalde, gegevens meegedeeld in zijn bijdrage, getiteld: 'State and Anabaptists in the Sixteenth Century. An economic Approach', *The Journal of Modern History*, XLVI (1974) 1-25. Hoewel de Nederlanden en de wederdopers slechts aldaar een paar maal ter sprake komen, is het toch een vermeldenswaardige publicatie gezien daarin de complexiteit van het onderwerp wordt aangetoond, waardoor nog eens blijkt hoe onhistorisch het is zich tevreden te stellen met slechts algemene gegevens over de zestiende-eeuwse godsdienstbewegingen.
M.B.

Prof. L.E. Halkin, van de rijksuniversiteit te Luik, steunt vooral op de bekende, door Allen uitgegeven, correspondentie om Erasmus te situeren tegenover Hendrik VIII, Frans I en Karel V ('Erasme entre Francois ler et Charles-Quint', *Miscellanea Charles Verlinden*, 301-319). Naast een degelijke karakterisering van de figuur Erasmus komen uiteraard ook de vorsten aan hun trekken want Halkin schrijft dat de grote

humanist uiteindelijk sterk ontgoocheld was over Frans I en Karel V ‘par leur bellicisme, par leur intolérance, et, en dernière analyse, par le manque de profondeur de leur religion personnelle’. Het ware interessant te vernemen of men deze karakteristieken niet op vele andere zestiende-eeuwse gezagsdragers zou kunnen overdragen.

M.B.

J. Machiels, 'Robert en Pieter de Keysere als drukker', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVI (1975) 1-32. De Gentse humanist Robert de Keysere (ca. 1470- vóór 1534), die de historici van de boekdrukkunst reeds heel wat hoofdbrekens heeft gekost, zou noch te Parijs, noch te Gent als drukker bedrijvig zijn geweest. Hij heeft wel gezorgd voor kopij, voor kapitaal en voor drukkersbenodigheden om *in praelo Caesario* te laten drukken. Na zijn terugkeer te Gent in 1513 bewoonde hij de huizen de *Pasteerne* en de *Lynx*. Ook Pieter de Keyser, aanvankelijk boekbinder te Gent, trad sinds 1512 als boekhandelaar en uitgever op. Als drukker was hij er zeker bedrijvig tussen 1516 en 1547. De auteur geeft een lijst van zijn drukken met hun karakteristieken. Zijn atelier schijnt een voortzetting te zijn van de *Lynx* en van andere Gentse drukkersbedrijven.

R.V.U.

E. Scholliers, 'Le pouvoir d'achat dans les Pays Bas au XVIe siècle', *Album Charles Verlinden*, 305-330, heeft aan de hand van indrukwekkende tabellen en grafieken een totaalbeeld trachten te geven van de situatie der loontrekkenden in de Nederlanden. De vrij gunstige loonevolutie die hij te Antwerpen tijdens de prijzenrevolutie der zestiende eeuw had vastgesteld wordt slechts met vertraging in de andere Zuidnederlandse steden gevolgd, maar niettemin schijnt tegen het einde der eeuw in de Nederlanden een zekere gelijkvormigheid te zijn gegroeid. Het verlies aan koopkracht der lonen beliep in de eerste helft der eeuw ca. 50%, maar het werd in de tweede helft der eeuw nagenoeg goedgemaakt.

R.V.U.

H. Soly, J. Jaspers en L. Meulenaere, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het ancien régime', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 521-544 werkt aan de hand van 'Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16e eeuw' een belangwekkende methode uit die alle navolging verdient. Het blijkt onbetwistbaar dat in periodes van hoogconjunctuur zoals het jaar 1545 te Antwerpen renten, huizen en gronden snel en veel werden verhandeld, terwijl bij gebrek aan kapitaal dergelijke transacties tijdens stagnatiejaren zeldzaam waren. Op die manier is het ook mogelijk de Antwerpse conjunctuur in de jaren 1585-1610 te volgen.

R.V.U.

H. Soly, 'De aluinhandel in de Nederlanden in de 16e eeuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LII (1974) 800-857. Ofschoon qua omvang en qua waarde slechts een ondergeschikt produkt in de Nederlandse handel, heeft de aluininvoer een belangrijke weerslag gehad op de zestiende-eeuwse economie, daar deze grondstof onmisbaar was voor de textielindustrie. Het produkt was ook buitengewoon geschikt om een monopolie op te bouwen en door het octrooi hiervan de publieke financiën en een aantal groothandelaarsfinanciers als Gaspar Ducci en Gaspar Schetz aan belangrijke kapitalen te helpen.

R.V.U.

Onder de ietwat brede titel 'Nijverheid en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw', *Album Charles Verlinden*, 331-352, tracht H. Soly de belangrijkste karakteristieken

der zestiende-eeuwse Antwerpse nijverheid te omschrijven. De auteur wijst vooreerst op het ontbreken aan voorstudies ter zake en wenst dus niet een volledig of een genuanceerd overzicht te geven van de industriële bedrijvigheid in de Scheldestad. Op basis van cijfers, enkele

jaren geleden door prof. Brulez gepubliceerd, blijkt echter overduidelijk dat Antwerpen niet alleen een handelsmetropool maar beslist een zeer voornaam nijverheidscentrum was.

Volgens Soly bleef de kapitalistische onderneming te Antwerpen tijdens de zestiende eeuw in de minderheid tegenover de talrijke kleine ambachtsateliers alhoewel toch een tendens tot concentratie, vooral in de kapitaalsintensieve en arbeidsbeperkte industrieën, merkbaar was. Dit was dus bijvoorbeeld niet zozeer het geval in de textielnijverheid, de grootste traditionele industrietak, maar wel in de bouw- en brouwindustrie. Dat de kapitalistische grootindustrie niet overal doorbrak vindt - steeds volgens de auteur - zijn oorzaak in de tegenstelling der economische belangen van de ondernemer-handelaar en de grote ambachtsmeester enerzijds en de tegenstelling tussen de grote ambachtsmeesters en de kleine ambachtsmeesters anderzijds. Deze laatsten, als belangrijke bevolkingsgroep, werden door de magistraat zoveel als mogelijk niet voor het hoofd gestoten. Het is duidelijk dat deze bijdrage stimulerend zal werken op het nog te verrichten onderzoek en dat de meegedeelde gegevens mogen worden beschouwd als de neerslag van de grote vertrouwdheid van dr. Soly met de problemen der nijverheidssituatie te Antwerpen in de zestiende eeuw.

M.B.

C.L. Deelder en A.H. Huussen publiceren in *Holland*, V (1973) 221-242 ‘Opmerkingen betreffende de kuilvisserij op de voormalige Zuiderzee, voornamelijk in de zestiende eeuw’. De kuilvisserij is omstreeks het midden van de vijftiende eeuw ontstaan, met zogenaamde waterschepen zo genoemd naar de aanwezige bun. In verband met de moeilijke manoevreerbaarheid van schepen met kuilnetten eindigde de vistrek van de Hollandse vissers zo dicht mogelijk bij de oostkust van de Zuiderzee waardoor conflicten met onder andere Overijselse vissers ontstonden, vooral naar aanleiding van het verdwijnen van de steur die vooral bij het Kampereiland gevangen werd. Geschillen werden voor de rechter uitgevochten; verdere bijzonderheden worden aan de processtukken ontleend.

F.B.

M.J. Decavele, archivaris van de stad Gent, heeft met veel zorg de inleiding en de toelichtingen verzorgd van een door het Gemeentekrediet van België luxueus uitgegeven *Panoramisch gezicht op Gent in 1531* (Brussel, 1975, 35 blz. + reproducties). Achtereenvolgens vindt men aldus gegevens over de uitwendige aspecten, de oorsprong, de mogelijke auteur, de verschillende kopijen en reproducties. De topografische waarde van het document wordt door Decavele terecht zeer hoog geschat omdat na 1540 Karel V, onder meer door de oprichting van het zogenoemde Spaans kasteel, de oude St. Baafsabdijgronden en - omgeving heel sterk werden verstoord. De annotatie van de verschillende localiteiten lijkt heel voortreffelijk alhoewel men toch eens tevergeefs zoekt naar de identificatie van een toren of een klooster. In elk geval een eersterangsbron bij onze studie van de Gentse topografie.

M.B.

J. Mertens, ‘Het Haardgeld te Oostende in 1533. Haar inwoners en hun sociale stratificatie’, *Ostendiana*, II (1975) 39-57. Naar aanleiding van de zware verliezen die Oostende tijdens de stormvloed van 1530 leed, werden van de inwoners bijzondere

financiële inspanningen geëist. Naast het reeds elders terloops besproken haardgeld (of schouwenbelasting?), doet de auteur ook beroep op lijsten van geldschieters en milde schenkers om een glimp op te vangen van de sociale structuur in de stad. Zij wordt duidelijk beheerst door de waarden-reders en de zeelui.

R.V.U.

Een verrassende vondst deed R.W. Unger in een keurboek, samengesteld door ene Cornelius Cloof Cornelisz. in 1564-1569 en bewaard in het Dordtse gemeentearchief. Het zijn vier tekeningen van vier verschillende scheepstypen, die alle karakteristiek voor die tijd en voor Dordrecht genoemd mogen worden: een Portugese 'caravella', een buis, een galei en een boeier. Van de tekenaar is verder niets bekend. Unger gaat nader in op de betekenis van deze tekeningen in 'Four Dordrecht Ships of the Sixteenth Century', *Mariner's Mirror*, LXI (1975) 109-116.

J.R.B.

R. Lauwaert biedt het vervolg van zijn vroegere studie (zie *BMGN*, LXXXIX (1974) 478) onder de titel: 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Buchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw', *De Gulden Passer* (1973) 70-105. Per stad en per uitgever geeft Lauwaert nu enkel in lijsten het aantal werken dat in de jaren 1564-1599 op de Buchermesse aangekondigd werd.

P.V.P.

Christof Römer, 'Die Herzöge Wolfgang und Philipp d.J. von Grubenhagen und der Niederländische Aufstand 1566-1596', *Heimatblätter für den südwestlichen Harzrand* (*Osterode am Harz*), XXX (1974) 9-27, behandelt de militaire hulp, die de hertogen van Braunschweig-Lüneburg-Grubenhagen in de zestiende eeuw op grond van oude verdragen aan de Habsburgers hebben verleend. Onder Karel V vochten zij mee tegen Frankrijk, onder Philips II verleenden zij door ruiters te sturen hulp tegen de opstandige Nederlanden. De hertogen Ernst (gest. 1567) en Philipp d.J. (gest. 1596) ontvingen een jaargeld van de Spaanse koning. In 1567 stond Philipp, die na de dood van zijn broer Ernst een andere broer, Wolfgang (gest. 1595), als landsheer boven zich kreeg, met 1500 ruiters in dienst van Spanje. De hertogelijke broeders waren luthers, hetgeen verwikkelingen gaf bij hun strijd tegen de Nederlandse opstand. Overigens kreeg Philipp voortdurend problemen met de uitbetaling van zijn troepen. Er zijn verscheidene brieven van en aan de koning van Spanje, zijn landvoogden en genoemde hertogen aangaande deze militaire hulpverlening en de slechte uitbetaling door Spanje door de schrijver aangetroffen in de 'Secrétairerie d'Etat Allemande' op het Algemeen Rijksarchief te Brussel en in het Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv te Hannover.

P.H.J.V.D.L.

De Steenbrugse Benedictijner monnik Anselm Hoste heeft in een zeer fraaie uitgave zijn opzoekingen weergegeven betreffende *De Sint-Godelieveabdij te Gistel tijdens het abbatiaat van Katarina de la Coste* (*† 1581*) (8240 Gistel: uitgave V.Z.W.D. Oude Abdij Ten Putte, xi + 128 blz.). Vooraf krijgt men een korte biografie van de abdis, stammende van een familie uit Genua, die zich in de tweede helft der vijftiende eeuw te Brugge had gevestigd. Daarna wordt hoofdzakelijk aandacht gewijd aan het dagelijks leven in de St. Godelieveabdij waarbij onder meer ter sprake komen de inkledingen, professies, rektor en medepater, school en commensalen, de oogstwerkers, relaties met Oudenburg, Sint Andries, Kartuizers, Assebroek en met de Hollandse abdij Oostbroek. Deze laatste abdij was reeds sinds 1468 bij Bursfeld aagesloten. In 1480 gebeurde de feitelijke aansluiting van Gistel bij de unie van Bursfeld, ruim twintig jaar vóór de Vlaamse mannen-abdijen. Een aparte plaats wordt

voorbehouden aan de beschrijving van de ballingschap naar Brugge in 1578 door de dreiging en de inval van de ‘Geuzen’. Tenslotte wordt het visitatiecharter van abt Roestius uit Oostbroek van 1566 en het gewoonteboek van Bursfeld van 1609 uitvoerig

toegelicht. Een korte - niet verder verantwoorde - bibliografie over de zestiende eeuw (xi) en een reeks interessante voetnoten (121-126) maken van dit boekje een studie die ver uitstijgt boven het zuiver plaatselijk historisch belang. Vermeldenswaard is zeker dat de abdij te Gistel slechts in 1891 opnieuw werd opgericht; onlangs werden de abdijgebouwen er keurig gerestaureerd.

M.B.

Op grond van hetgeen hij in 'Drie brieven van Marnix uit 1570' al meedeelde is D. Nauta een onderzoek begonnen dat hij publiceerde in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LV (1975) 151-170, met zijn conclusie als titel: 'Marnix auteur van de Libellus supplex aan de Rijksdag van Spiers (1570)'. Hij heeft deze 'libellus' vergeleken met de geschriften van Marnix uit de voorafgaande jaren. Vooral de overeenkomsten met de 'vraye narration' zijn treffend, zoals blijkt bij de beschrijving van de invoering van de inquisitie (met zelfs het voorbeeld van Napels), van het verbond der edelen, van publieke prediking, van de beeldenstorm. In het beschrijven van de rol van Granvelle is het latijnse geschrift uitvoeriger maar werkt het de gedachtengang van de 'narration' uit. Het pleidooi voor het mogen bezoeken van buitenlandse academies is ook eerder van een humanistisch geïnteresseerd man als Marnix te verwachten dan van Dathenus, aan wie tot nu toe veelal het geschrift uit 1570 toegeschreven werd. Een overtuigend betoog, dat de schrijver verder doet opperen, dat Marnix juist op grond van deze prestatie door Oranje kort daarop in dienst is genomen.

O.J.D.J.

J. Craeybeckx heeft in een belangwekkend artikel een aanvulling gegeven op zijn vroegere bekende publicaties, door thans toelichtingen te verstrekken betreffende 'De moeizame definitieve afschaffing van Alva's tiende penning (1572-1574)', *Album Charles Verlinden*, 63-94. De auteur stelt daarbij terecht 'dat de politieke besluitvorming i.v.m. de instauratie en later de afschaffing van de "alcabala" in een sterke mate het werk geweest is van drukkingsgroepen, ja zelfs van "partijen", die zich in de Nederlanden en in Spanje hebben doen gelden'. Verder onderstreept hij dat de mislukking van Alva's fiscale politiek een aanzienlijke invloed gehad heeft op de toenmalige Spaanse politiek. De auteur gaat ook in op de mogelijke onwettelijkheid van de acceptatieprocedure van de tiende penning door de kunstgreep van de vervanging of de 'comprehensie'.

M.B.

H.H.E. Wouters publiceert in *De Maasgouw*, XCIII (1974) 129-164 'Beschouwingen rond de slag bij Mook', waarbij zowel de confrontatie van 1574 tussen de Spanjaarden en de beide Nassauers besproken wordt als de herdenking van dit gebeuren aan het einde van de negentiende eeuw. Hoewel de overwinning van de Spanjaarden in 1574 een van de meest volledige en eenzijdige overwinningen uit de vaderlandse geschiedenis is geweest, was het soldatenoproer dat na de slag in het Spaanse leger uitbrak, de eerste duidelijke aanwijzing dat de Spaanse economie niet opgewassen was tegen het omvangrijke programma van taken, dat Filips II zich gesteld had. In 1891 leidde de onthulling van een monument in het vlak bij Mook gelegen Gelderse Heumen tot een onzakelijke en persoonlijke pennestrijd, omdat de Groningse

hoogleraar P.J. Blok in zijn feestrede het gedenkteken presenteerde als een huldeblijk van het ‘hele’ Nederlandse volk aan het adres van Lodewijk en Hendrik van Nassau. Het agressieve geschrijf van gegriefde katholieken en de reacties die daarop volgden hebben echter een niet te miskennen bijdrage geleverd in het proces, dat tot een

meer objectieve beschouwing van het verleden van ons land en tot een meer eensgezinde benadering van de vrijheidsstrijd heeft geleid.

C.J.A.G.

J.A. Schimmel beschrijft in het artikel 'Von dem scharmützel/So geschehen auff der Mouckerheyd/nahe bey Nemwegen gelegen' in *Numaga*, XXI (1974) 138-161, de gebeurtenissen rond de slag op de Mookerheide in 1574 en gaat daarbij onder meer in op de situatie rond Nijmegen. Omdat de Spanjaarden een aanval op de stad verwachtten, ging men over tot de aanpassing van de verdedigingswerken en tot het inwinnen van informaties over de troepenbewegingen van de betrokken partijen. Na de 'goede' afloop van de slag probeerde de stad, zo snel mogelijk verlost te worden van het inliggende Spaanse garnizoen.

C.J.A.G.

H. Kellenbenz, 'Antwerpener Nordeuropahandel um 1580', *Album Charles Verlinden*, 211-220, schetst de Nederlandse handelsondernemingen op Noord-Europa in de tweede helft der zestiende eeuw. Dank zij de vondst van twee bevrachtingsbrieven van het schip van Jeuriaen Moens in Enkhuizen met bestemming naar Kola (Moscovië) in 1582, respectievelijk van de in Antwerpen verblijvende Portugees Andries Dias en van een Antwerps vennootschap is het hem mogelijk een concreet beeld te geven van de daarbij betrokken waren. De beide brieven worden in bijlage afgedrukt en gereproduceerd.

R.V.U.

De in *BMGN*, LXXXVIII (1973) 536 besproken vijf delen inventarisaties van- en annotaties bij de bronnen van de vroege geschiedenis van de Leidse universiteit zijn door H.J. Witkam intussen met nogmaals vijf delen, in acht banden, uitgebreid. Ze zijn nog steeds via een offset-procedé vermenigvuldigd en een aantal officiële instellingen ter beschikking gesteld. De verzamel-titel, die de inhoud niet helemaal dekt, is gehandhaafd: *De dagelijke zaken van de Leidse universiteit 1581-1596*. Bijzondere aandacht verdient deel negen waarin het 'Dachbouck' van Jan van Hout is geresumeerd en aangevuld. De waardevolle gegevens daarin vervat waren tot nu toe zeer moeilijk toegankelijk omdat de secretaris van stad en universiteit in zijn privé-papieren een uiterst moeilijk te ontcijferen schrift hanteert. Voor Witkam heeft dat blijkbaar geen geheimen. Deel tien bevat gegevens betreffende het Statencollege te Leiden, een voor Nederland haast unieke instelling, waaraan sinds het boekje van G.D.J. Schotel, *Een studenten-oproer in 1594, bijdrage tot de geschiedenis van het Staten-collegie te Leiden* (Leiden, 1867) nauwelijks expliciete aandacht werd besteed. Het consulteren van dit met zeldzame ijver bijeen gebrachte materiaal is niet altijd even eenvoudig. De auteur is volgens een heel persoonlijke systematiek te werk gegaan en zijn informaties aan de gebruikers zijn erg summier. Herhalingen, overlappingen en inconsequenties zijn allesbehalve zeldzaam. Het is duidelijk dat met de uitvoering van het werk werd begonnen vóórdat de auteur het totale plan voor ogen had. Misschien dat het samenvattende thematische register, dat nog moet verschijnen, een uitweg biedt uit dergelijke moeilijkheden.

P.A.M.G.

A. van de Pasch, ‘Prior Henricus Walteri Verheyen 1584-1647’, *Clairlieu*, XXXIII (1974) 3-73 is de bewogen biografie van een kruisheer en tevens de geschiedenis van het klooster St-Agatha bij Grave en van de betreffende kloosterorde. Het geheel werpt heel wat licht op het kloosterleven ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog.

R.V.U.

Als bijdrage tot het huldenummer Prof. Charles Verlinden heeft J.A. van Houtte een oorspronkelijk in Napels berustend document gepubliceerd onder de titel: ‘A la recherche de ressources fiscales au coeur de la crise économique des Pays-Bas espagnols: les projets de Christophe Prévost (1586)’, *Bulletin de l'institut historique beige de Rome*, XLIV (Miscellanea Charles Verlinden, 1974) 612-640. In een substantiële inleiding situeert Van Houtte zowel de auteur als de in bijlage uitgegeven bron. Men onderstreept terecht de katastrofale situatie op economisch, sociaal en financiëel gebied in de jaren na 1585. Het was vooral op dit laatste gebied namelijk betreffende de ‘courtresse des finances’ dat de moeilijk te situeren Christophe Prévost poogde enige remedie voor te stellen. Als illustratie is te noteren dat Prévost de vele voorrechten van de hogere klassen als essentieel onrechtvaardig bestempelde en dat hij dus geestelijkheid en andere rijken veel meer belast wilde zien.

M.B.

G.H.A. Venner, ‘De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602’ in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, CX (1974) 287-324, beschrijft de veranderingen op bestuurlijk gebied, die het gevolg waren van de afscheiding van het Overkwartier. Taken die tevoren door de Staten van het Overkwartier op de landdagen verricht werden, kwamen in het vervolg op de kwartierdagen aan de orde. Daarbij heeft de magistraat van Roermond ten opzichte van de ridderschap en de overige steden opvallend veel invloed gehad.

C.J.A.G.

De Brusselse hoogleraar J. de Sturler schreef een merkwaardige bijdrage betreffende de controle van de Hollandse en Zeeuwse oorlogsvloot ten opzichte van Calais, nadat deze haven in 1598, door de vrede van Vervins, van Spaanse in Franse handen was overgegaan. Na een nadere toelichting betreffende de term ‘blokkade’ - die uiteraard heel stevig werd toegepast ten tijde van de bezetting van Calais ten tijde van de Spaanse troepen (sinds april 1596) - beschrijft de auteur vooral de ‘verhinderinge’ van de Franse haven door de Verenigde Provinciën na 1598. Onder de titel ‘L'empêchement du port de Calais par la flotte des Provinces Unies après la paix de Vervins (1598-1600)’ - *Album Charles Verlinden*, 143-162, worden dan verder de verschillende onderhandelingsfazen betreffende het ‘belet van den handel op Calais’ uiteengezet. De auteur onderstreept daarbij overigens dat de uiteindelijke strikte toepassing van de Franse souvereiniteit geenszins was ingegeven om de ‘Spaans-Belgische’ belangen te behartigen.

M.B.

G.A. Lindebooms studie *Descartes en de kerk* (Kampen, 1973, 64 blz., *f* 7,50) is een van enige aanvullende gegevens voorziene overdruk uit *Serta Historica*, III (Kampen, 1972). In kort bestek (64 blz.) geeft de schrijver een bondig overzicht van Descartes' verhouding tot de kerk.

H.W.

E. de Coster, ‘De diamanthandel te Antwerpen in de XVIIe eeuw gezien vanuit de geschiedenis van de firma's Wallis-du-Jon, Boon en Forchoudt’, *Album Charles*

Verlinden, 95-116 steunt in hoofdzaak op de briefwisseling die van deze firma's bewaard is voor de periode gaande van het einde der zestiende tot de achttiende eeuw. In de zeventiende eeuw bleek Antwerpen inderdaad een hoofdcentrum van de diamanthandel te zijn en misschien nog meer in de bewerking ervan. De techniek van handel en bewerking schijnt

weinig te verschillen van de hedendaagse methoden. Het kapitalistisch element was uiteraard in de diamantindustrie vrij sterk.

R.V.U.

M.J. Hoyoux, adjunct-directeur van de Luikse universiteitsbibliotheek, heeft een tweede onderzoek ingesteld betreffende de abdijbibliotheek van St. Laurentius te Luik onder de titel: 'La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent à Liège au début du XVII siècle', *Album Charles Verlinden*, 201-209. Een eerste onderzoek, uitgevoerd door F. Pirot en gepubliceerd in 1968, werd nu aangevuld met de analyse van een nuntius-enquête, waardoor Hoyoux kan besluiten dat de abdijbibliotheek grotendeels nog een verzamelplaats was gebleven van handschriften.

M.B.

P. Deprez, 'The Role of the Substitutes in the 17th and 18th Century Economies', *Album Charles Verlinden*, 129-141 steunt zich op prijsgegevens uit de Oostenrijkse Nederlanden om een werkhypothese naar voor te brengen over het mechanisme waardoor onder druk van de duurte de goedkopere voedingsgewassen meer gingen verbruikt worden. In de snelle prijsstijging van de aardappel meent hij hiervan een bewijs te vinden.

R.V.U.

Ute Römer-Johannsen en Christof Römer, 'Die Niederländer und die Freiheit der Friesen bei der Schiffahrt auf der Elbe zu Beginn des 17. Jahrhunderts', *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, XL (1974) 111-124, bespreken de inbeslagneming in 1607 door Hamburg van de lading van een schipper uit Purmerend, die in Stade, aan de benedenloop van de Elbe, voor rekening van enige Amsterdamse kooplieden goederen had ingeladen, waarover aan Hamburg het verschuldigde tolgeld, dat deze stad vanouds op de Elbe hief, niet was betaald. Tot 1610 werd over deze zaak een briefwisseling gevoerd tussen Hamburg en de Staten-Generaal; gezanten van Hamburg en Stade kwamen in Den Haag hun standpunten toelichten. In dit conflict was van belang de interpretatie van een verdrag, in 1340 tussen Hamburg en Stade gesloten, waarin de 'Strandfriesen' die Stade bezochten vrijgesteld werden van de Hamburgse tol. Uiteindelijk werd het Hamburgse tolrecht toch erkend en gaf de stad de lading terug.

P.H.J.V.D.L.

Het vermoeden van Dusseldorpius over 'Saravia en het optreden van Jacobus I tegen de benoeming van Vorstius te Leiden' is door W. Nijenhuis tot iets grotere waarschijnlijkheid gebracht in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LV (1975) 171-191. De opwinding van de Britse vorst kwam voort uit zijn verlangen om zijn rechtzinnigheid te betuigen, hetgeen voor hem impliceerde de aanvaarding van alle geloofsbeslissingen van de oude kerk. Zijn *Declaration* verscheen in 1612. Een brief van de hoogbejaarde Saravia aan Wtenbogaert, gedateerd 29 september 1612, laat zien dat de, destijds onder Leicester zelf te Leiden werkzame, theoloog dezelfde argumenten hanteerde als zijn koning. Ook hij achtte het ter discussie stellen van bepaalde geloofsredeneringen zoals Vorstius deed, hoogst schadelijk voor de christenheid. Er is veel voor te zeggen dat via anderen deze punten aan de koning

zijn doorgegeven, bijvoorbeeld via Casaubonus. Had het artikel dan niet beter kunnen heten ‘Saravia als ghost-writer van Jacobus I’?

O.J.D.J.

In *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft*, XXX (1974) ii, 13-38 en 127-138 is een nuttig artikel te vinden van de hand van J.J.Th. Wijnhoven, getiteld 'List of Roman Church Priests in Batavia at the Time of the V.O.C.'. De namen der priesters zijn chronologisch afgedrukt met de vindplaatsen in literatuur en bronnen. Ze gaan van Gil d'Abreu, 1622-1624, tot Julien Faulet, 1783. Vervolgens kan men gebruik maken van een alfabetische naamlijst, waar naar andere dergelijke lijsten voor priesters in delen van Azië verwezen wordt.

W.Ph.C.

Meende C. de Jong in een artikeltje in het Zuidafrikaanse tijdschrift *Historia* (december 1973) vrij zeker portretten van Jan van Riebeeck te kunnen vaststellen, hij kreeg daarop zo vele reacties van lieden die het niet of niet geheel met hem eens waren (onder andere van ondergetekende), dat hij in een tweede artikel 'Die portrette van Jan van Riebeeck', *Historia* (september 1974) 132-135 moet concluderen dat het laatste woord over deze aangelegenheid nog niet is gesproken.

W.Ph.C.

F.F. Blok, *Contributions to the History of Isaac Vossius's Library* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, LXXXIII; Amsterdam, Londen, 1974, 47 blz.). Zelden heeft iemand zulke mooie vooruitzichten gehad als de geleerde Isaac Vossius bibliothecaris te worden van een bibliotheek zonder weerga. De KB te Stockholm was al beroemd vanwege de handschriften en boeken, bijeengebracht door buit uit de Dertigjarige Oorlog; de boekerij van Hugo de Groot werd na zijn dood daarheen (1648) gezonden; voor koningin Christina mocht Isaac Vossius in Parijs aanschaffen (juli 1650), zodat hij zich te Stockholm de mooiste bibliotheek van Europa droomde, die van kardinaal Mazarin (verre) overtreffend; de beroemde bibliotheek van z'n vader, Gerard Johannes Vossius (gest. 1649), werd door zoon Isaac aan Christina verkocht; z'n eigen boeken en manuscripten gingen deel worden van die KB, zodat de studieuze koningin er gebruik van kon maken. Zo begon hij z'n werk in oktober 1650; in januari 1652 ging hij met verlof naar patria. De hervatting van zijn werk zal hij zich anders hebben voorgesteld.

Pas in augustus 1653 mocht hij weer voet aan Zweedse wal en hof zetten, want Christina wenste eerst een ruzie opgelost. Men was met boeken, nauwelijks te bergen in vier zeer grote kamers, overstroomd; zij lagen over de grond verspreid en opgetast in op elkaar gestapelde koffers (juni 1652); dames-logees der koningin moesten ruimte hebben: alle boeken werden in één kamer gestouwd (nov. 1652). Vossius' eigen bibliotheek was ondertussen in de algemene chaos opgegaan (febr. 1653).

Hoe een boek te vinden? Men ging weer ordenen. Maar Vossius zou geen bibliothecaris voor beheer en ordening zijn, maar voor liquidatie: Christina, die haar troon en Zweden vaarwel wilde zeggen, zette iemand aan het werk (dec. 1653) een collectie boeken en manuscripten uit te zoeken voor verscheping. Een algemeen ontbindingsproces zette zich in gang: compensatie voor achterstallige salarissen werd, en mocht soms, in boeken gezocht. Voor Isaac Vossius kwam daar nog bij, dat hij ook mocht uitzoeken om zijn opgeslorpte bibliotheek te herstellen of te vervangen. Her en der is gegraaid. Heeft ook Isaac gegraaid, ook toen hij voor Christina catalogiseerde in Antwerpen (aug. 1654) en in Brussel (tot herfst 1655)?

Vragen, die hier geen antwoord verdienen, daar men de inhoud van een speurdersroman niet vertelt. Langs heel wat archieven, bibliotheken en brievencollecties moest Blok reizen

om de ingewikkelde en soms slinkse verhoudingen te ontrafelen. Steunpunten waren vooral catalogi en lijsten van boekenveilingen. In de eerste plaats (7-14) de onder de 'Codices Vossiani' in de UB te Leiden bewaarde 'Codices Chymici', meer dan honderd manuscripten van natuurwetenschappelijke aard. P.C. Boeren zet een nieuwe catalogus hiervan op. Vervolgens (15-33) de auctiecatalogus van 'boeken van Gerard Johannes Vossius', Isaacs vader, ten verkoop aangeboden (okt. 1656), opdat Isaac klinkende munt zou hebben, een 3800 titels omvattend en grotendeels uit Christina's bibliotheek herkomstig. Tenslotte (34-42) volgt een bespreking van boeken uit Hugo de Groots bezit, maar via Christina's bibliotheek ook aangeboden op die auctie onder de naam van Gerard Vossius.

Een verhaal over 'droge' boeken en manuscripten vol spanning dankzij veel kennis en combinatievermogen.

E.H.W.

De Engelsman C.R. Boxer schreef ten behoeve van het National Maritime Museum te Greenwich het boekje *The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century* (Londen, 1974, 68 blz., £ 2,00). In de van hem bekende onderhoudende stijl schetst hij het verloop van de drie 'Dutch Wars' (1652-1674). Het vlootgebeuren staat geheel centraal. Boxers kennis van bronnen en literatuur over beide opponenten is groot en het treft in zijn geschriften telkens weer hoe hij allerlei, vaak nieuwe details in een groter geheel weet te verwerken (bijvoorbeeld over Cornelis Tromp na zijn ontslag in 1666). Dit boekje is op een Engels lezerspubliek gericht en de auteur is er goed in geslaagd de twee belligerenten het volle pond te geven. De tocht naar Chatham stelt hij als Engelse vernedering op één lijn met het verlies van Singapore in 1942. In de Summary gaat de auteur naar aanleiding van recente publicaties nader in op de financiën, bemanningen en bewapening van de vloten. Een beredeneerde literatuuropgave besluit dit overvloedig geïllustreerde boekje.

J.R.B.

Prof. J.J. Poelhekke beschrijft een episode uit het leven van dichter Constantijn Huygens door zijn onderhandelingen met de ministers van Lodewijk XIV te analyseren in verband met de teruggave van Orange. Uit de titel 'Orange, Avignon en Constantijn Huygens', *Album Charles Verlinden*, 247-267, blijkt overigens ook dat Avignon, als nabuurstad van het Zuidfranse Orange, indirekt bij het relaas wordt betrokken. Poelhekke beschrijft op de hem eigen wijze vooreerst de toestanden in het prinsdommetje zelf, waarbij suggestieve gegevens worden verstrekt betreffende de commandant van het sinds 1660 bezette kasteel van Orange. Op basis van onder meer stukken uit het Haagse Koninklijk Huisarchief, verstrekt Poelhekke verder gegevens over de onderhandelingenkwesties, meer speciaal betreffende de munt en de versterkingen en over het probleem van de in 1661 vacant gekomen bisschopszetel.

M.B.

In de serie *Foundations of Modern History* verscheen van de hand van Alice Clare Carter een deeltje onder de titel *Neutrality or Commitment: The Evolution of Dutch Foreign Policy*, *1667-1795* (Londen: Edward Arnold, 1975, 118 blz., £ 4; paperback £ 1.95). Deze studie is in de eerste plaats gebaseerd op bestaande literatuur (met name ook Nederlandstalige), maar wordt ondersteund door eigen archiefonderzoek,

en zelfs enig veldwerk in de letterlijke zin des woords temidden van de restanten der Zuid-Nederlandse barrièrevestingen. Het onophoudelijk streven naar neutraliteit loopt als een rode draad door het boek. Binnenlandse verhoudingen en buitenlandse politiek worden goed met elkaar in verband ge-

bracht. Het best uitgewerkt zijn de hoofdstukken over de achttiende eeuw tot en met de Zevenjarige Oorlog. In het voetspoor van Renier en Stork-Penning verdedigt Mrs. Carter hier (soms wellicht met iets teveel nadruk) de stelling dat de Nederlandse regenten niet aan de leiband van Engeland of Frankrijk liepen wanneer het ging om het bepalen van de buitenlandse politiek van de Republiek. Dat de - op zichzelf rationele - keuze voor onzijdigheid na de Spaanse Successieoorlog in feite de enige mogelijke was gezien de benarde staat van de openbare financiën laat de schrijfster duidelijk uitkomen. Het beeld van de astronomische rentelast moest vrijwel elke neiging tot activiteit verlammen.

1667 wordt, met reserves, gezien als de omslag in het fortuin van de Republiek en als beginjaar van het boek genomen. In het belang van een goede inleiding is het jammer dat Mrs. Carter haar begin niet wat vroeger gekozen heeft (1648 bijvoorbeeld) of althans wat meer aandacht geschonken heeft aan de uitgangspunten van het beleid van De Witt. Zo lijkt ook in het achtste hoofdstuk, waarin de veranderingen in de Nederlandse maatschappij in de tweede helft van de achttiende eeuw beschreven worden, het bestek te kort om nietingewijden duidelijk te maken wat zij zich bij de patriottenbeweging moeten voorstellen. Waar het echter gaat om de angst voor het Franse gevaar, de opgedrongen continentale rol van de Republiek, de kostbare illusie van de barrière in het Zuiden, zal vooral de buitenlandse lezer ruimschoots aan zijn trekken komen.

N.C.F.V.S.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling Groningen Constant is er een bundel uitgegeven onder eindredactie van A. Westers getiteld: *Groningen constant. Groningen-Munster 1672* (Groningen: Wolters Noordhoff, 1972, 103 blz., *f* 12.50). Zoals de titel aangeeft wordt in deze bundel voornamelijk aandacht besteed aan de Munsterse inval in Groningen.

In het eerste hoofdstuk schetst E.H. Waterbolk in brede lijnen de politieke situatie in Europa omstreeks 1672. Waterbolk belicht enige aspecten van het regime der ‘ware vrijheid’ en hij gaat nader in op de buitenlandse politiek van de Republiek. De eerste veldtocht van bisschop Christoph Bernhard van Galen tegen de Republiek, die in september 1665 begon en op 18 april 1666 eindigde, wordt beschreven door P. Berghaus. H. Lahrkamp geeft vervolgens een uiteenzetting van de politieke en economische toestand van het bisdom Munster in het derde kwart van de zeventiende eeuw. De politieke situatie in het Noorden vóór de inval wordt bondig uiteengezet door W.J. Formsma. W. Kohl en E.A.J. Boiten portretteren respectievelijk Christoph Bernhard van Galen, vorst-bisschop van Munster en diens tegenspeler Karel Rabenhaupt. G. Overdiep beschrijft de tijdens deze oorlog gevoerde veldtochten. Hoe het de stad Groningen tijdens het beleg verging, wordt verhaald door A.T. Schuitema-Meijer. A. Veenhoven behandelt de afloop van de oorlog en G. Langemeijer bespreekt tenslotte enige spotprenten op Christoph Bernhard van Galen. Uit de inhoudsopgave blijkt dat het merendeel der auteurs uit Groningen en Munster afkomstig is.

Deze aardige bundel is verlucht met aantrekkelijke illustraties en is voorzien van een kaart waarop de veldtochten staan aangegeven.

G.N.V.D.P.

Karel de Gryze onderzocht in het kader van de Zuidnederlandse Spanjehandel in de zeventiende eeuw meer speciaal de winstmogelijkheden en dit aan de hand van ‘De Zuiderhandel van Henrico F. Schilders (1673-1680)’, *Album Charles Verlinden*, 117-127. De Antwerpse handelaar, in 1640 geboren en in 1680 overleden, wordt in deze bijdrage bestudeerd in zijn handel op het Iberisch schiereiland voor de periode 1673-1680. Naast de moei-

lijke handel op Portugal stelt men verschillen in winsten vast te Cadiz en te Sevilla. Als jaarlijkse winst op de zuiderhandel stelt de auteur 4,1% voorop, terwijl de Spanjehandel 7,7% opbracht.

M.B.

R. Baetens, 'Investering en rendement bij de Generale Indische Compagnie: de handel op Bengalen vergeleken met de China handel', *Album Charles Verlinden*, 17-42 gaat uit van de vaststelling dat in de achttiende-eeuwse handelsondernemingen de nettowinst bij de handel op China gevoelig hoger lag dan bij deze op Bengalen. De verklaring ligt in hogere transportkosten voor deze laatste, maar vooral in de zware concurrentie en de labiele situatie zowel politiek als klimatologisch aldaar. Talrijke statistische tabellen ondersteunen het betoog.

R.V.U.

M. Baelde geeft in een kort artikel enige grondkarakteristieken over 'De samenstelling van de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen (1717-1757)', *Album Charles Verlinden*, 1-15. Deze practisch nog nooit bestudeerde instelling was reeds aan het einde van de zestiende eeuw opgericht om de betrekkingen respectievelijk tussen Brussel en Madrid (zeventiende eeuw) en tussen Brussel en Wenen (achttiende eeuw) te verzekeren. Vooral tijdens het Oostenrijks tijdvak heeft de Hoge Raad belangrijke opdrachten vervuld. Door de zogenaamde 'esprit national' echter heeft zich sinds de jaren veertig een oppositie gevormd van de 'Nederlandse' raadsheren tegenover de centraliserende Oostenrijkse kanselier. Deze laatste schafte daarom de Hoge Raad af in 1757.

P.V.P.

R. Hankard, 'Construction d'un pont, au XVIIIe siècle, à Baillonville', *La vie wallonne*, XLIX (1975) 5-16 bevat tal van concrete gegevens over de uitvoering van publieke werken in het prinsbisdom Luik. De bewuste brug, voor het eerste gepland in 1722, werd pas in 1751 voltooid. Zij bestaat nog steeds!

R.V.U.

Nieuwste geschiedenis

Nog steeds leveren de geschriften van 'De kerkhistoricus Annaeus Ypey (1760-1837)' verrassingen op voor wie ze raadpleegt, en J. Kamerling deed nuttig werk door de vele banden methodisch te analyseren in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LV (1975) 192-236. Hij geeft hiermee een bijdrage tot de historie van de kerkgeschiedschrijving. Ypey bleef bekend door drie werken: een geschiedenis van de systematische theologie (3 dln.), een kerkgeschiedenis van de achttiende eeuw (12 dln.) en een geschiedenis van de hervormde kerk (met I.J. Dermout, 4 dln.). Hij blijkt een overgangsfiguur. Enerzijds oordeelde hij onbeschroomd, anderzijds begon hij toch al te vragen naar verborgen oorzaken en naar de plaats van de mens. Zijn theologische, biografische en bibliografische belangstelling overheerste, voor het 'kerkelijke leven' had hij minder aandacht. De man maakte geen school: zijn

feitenoverdaad schaadde, maar zijn werk is nu nog een vindplaats voor allerlei lokale gegevens en getuigt van enorme belezenheid. Zijn visie op de reformatie met Erasmus als hoofdfiguur blijkt samen te hangen met volslagen onbekendheid

aangaande Luther: van hem had hij in zijn omvangrijke bibliotheek slechts een enkel boekje.

O.J.D.J.

Dat keizer Jozef II pogingen deed zijn onderdanen op Oost-Afrika en Azië te laten varen is algemeen bekend. Voor wie zich met de Zuidafrikaanse geschiedenis bezig houdt is de vrijburger Jacob van Reenen, die in 1779 met enige anderen naar Nederland vertrok om over de VOC ambtenaren te gaan klagen, een even bekende figuur Hans-Jürgen Scholz legt op volkomen onverwachte wijze verband tussen beiden in een artikel getiteld ‘Die Kaapse patriotte en hun planne vir 'n Oostenrijkse kolonie in Natal’, Zuidafrikaans tijdschrift *Historia* (september 1974) 96-117. Van Reenen, ontevreden over de resultaten in Nederland, vertrok in 1782 naar Zweden, maar ontmoette in Kopenhagen de Oostenrijkse consul die geïmponeerd raakte door 's mans mededelingen over de mogelijkheden, economische wel te verstaan, die een waar aards paradijs, namelijk het gebied dat later Natal en Zoeloeland zou heten, beloofden. De Oostenrijkse gezant stuurde op zijn beurt Van Reenen in het geheim naar Wenen, waar onderhandelingen met hem gevoerd werden door Wilhelm Bolts, de grote man van de Oostenrijkse overzeese ondernemingen. Van Reenen bood zich aan om onder Oostenrijkse souvereiniteit een kolonie te gaan stichten en hij had de wind mee, totdat in laatste instantie de nuchtere kanselier Kaunitz tegen dit plan adviseerde èn omdat hem alles te onzeker leek èn omdat hij moeilijkheden met Nederland en Portugal vreesde, die hij op dat moment niet gebruiken kon. Jozef II zette laconiek bij dit advies ‘placet’ zodat het plan verder van de baan was. Er zijn acht belangrijke bijlagen, archiefstukken uit Wenen, die, jammer genoeg, met vele druk (of lees?) fouten zijn toegevoegd.

W.Ph.C.

Met de posthume publicatie van het artikel ‘Antje en Truitje van Hogendorp te Nijmegen’ van L.J. Rogier in *Numaga*, XXI (1974) 197-221, neemt de redactie van het tijdschrift afscheid van haar op 30 maart 1974 overleden oud-voorzitter. Rogier bespreekt de dagboeknotities van twee zusters van de bekende Gijsbert-Karel van Hogendorp, waarin zij een beschrijving geven van de vlucht naar Nijmegen, die het gezin eind augustus 1787 uit vrees voor acties van de Patriotten ondernam. Het verblijf in de stad, waar prinses Wilhelmina tezelfdertijd de interventie van de Pruisische troepen afwachtte, werd een teleurstelling, onder meer als gevolg van de patriotse gevoelens bij een deel van de bevolking. Het artikel wordt gevolgd door een lijst van de bijdragen die L.J. Rogier vanaf de oprichting in 1954 aan het tijdschrift heeft geleverd, *ibidem*, 222.

C.J.A.G.

S. Tagage, ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap in het kanton Venlo, 1794-1800’ in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, CX (1974) 7-226, bevat de beschrijving van de republikeinse periode in het kanton Venlo, grotendeels gebaseerd op de verslagen van de regeringscommissaris Rémy Petit, die van 1796 tot 1800 in die stad in functie was.

C.J.A.G.

J. Brinkhoff, *Nijmegen in vertellingen* (Zaltbommel, 1974, 184 blz., 39 afb., *f* 27,50) is een bundeling van opstellen over de geschiedenis van Nijmegen, die voor een deel reeds eerder

verschenen zijn en waarin onderwerpen aan de orde komen die in de negentiende en twintigste eeuw vooral van locale betekenis zijn geweest.
C.J.A.G.

In een opstel over het probleem van de armoede in het Friesland van de eerste helft der negentiende eeuw, getiteld 'Over minder gegoede medeburgers', *De Vrije Fries*, LIV (1974) 47-55, wijst D. Kooistra op het ongedifferentieerde beeld dat men van de armen en de armoede had. Ten gevolge hiervan werd dit vraagstuk als een zaak van organisatie der liefdadigheid gezien, terwijl het voor een niet gering deel der armen ging om problemen van economische structuur (werkloosheid).
O.V.

Mej. I.H. van Eeghen geeft in het *Maandblad Amstelodamum*, LXII (1975) 1-9 gegevens over de familie Splitgerber die van 1784 tot 1882 in Amsterdam woonde, betrokken was bij de zaken van Braunsberg, waarmee tevens familiebanden bestonden en waarvan de bekendste 'Louis Splitgerber (1806-1879)' tekeningen van Amsterdam bijeenbracht. Deze verzameling is bekend onder de naam de Atlas van Splitgerber.
F.B.

De Brugse rijksarchivaris L. Danhieux publiceerde enkele interessante gegevens betreffende 'De uitdrijving van publieke vrouwen uit Oostende ten tijde van Napoleon', *Ostendiana* (1974) 169-177. Buiten het belang voor de sociale geschiedenis verstrekt de bijdrage ook inlichtingen over de verschillende bestuursinstanties in de Vlaamse kuststad in de jaren 1807-1808. Enkele bijlagen zijn daarvoor overigens ook zeer illustratief.
M.B.

'A Journal of the Walcheren Expedition 1809', *Mariner's Mirror*, LXI (1975) 183-189 geeft de tekst van aantekeningen gemaakt door een chirurgijn aan boord van een klein Engels schip. Het is een levendige schets van de stemming onder de aanvallers. De opluchting was groot, toen de terugtocht werd aangekondigd. Bijzonderheden over de raketten van Congreve bevat het eveneens.
J.R.B.

H. Coppejans-Desmedt stelt terecht dat de katoennijverheid te Gent pas tot expansie kwam in het begin van de negentiende eeuw. In een bijdrage getiteld: 'Koning Willem I, promotor van de Gentse katoenindustrie', *Album Charles Verlinden*, 43-62, onderzocht zij meer speciaal de stuwkracht die door de vorst van het Koninkrijk der Nederlanden werd ontwikkeld ten gunste van de Gentse katoennijverheid, vooral na de optimumvoorwaarden ten tijde van Napoleon. De crisissituatie na 1815 veroorzaakte een teruggang van deze industrietak. Pas na 1820 kwam er verbetering door het invoeren van een verbeterde mechanisering. De auteur bespreekt vooral de initiatieven van Willem I die tot bevordering van nijverheid en buitenlandse handel hebben geleid waardoor Gent, zoals bekend, onder meer door de stuwkracht van de katoenfabrikanten, jarenlang een burcht van het orangisme is gebleven.
M.B.

R. Reinsma vermeerdert ons inzicht in de modernisering van het onderwijs aan de Latijnse scholen in de eerste helft van de negentiende eeuw door de pubicatie van een aantal

rapporten van de inspecteur der Latijnse scholen uit de jaren 1817 tot 1850 betreffende de provincie Overijssel, verschenen in: *Verslagen en Mededelingen. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, LXXXVIII (1973). De onmacht van de stedelijke instanties om veel geld aan deze scholen te besteden, droeg er toe bij dat het onderwijs in de bij KB van 1815 voorgeschreven moderne vakken: geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde, er slechts traag tot ontwikkeling kwam.
J.K.

E.A. Jacobs biedt een schets van de geschiedenis van 'La garde civique (1830-1920)', *Credit Communal de Belgique. Bulletin Trimestriel*, XXIX (1975) 79-99. De Belgische burgerwachtkorpsen werden door het Voorlopig Bewind in 1830 opgericht om eventuele vreemde invallers te bestrijden. Daarnaast werden zij ook ingezet tijdens binnenlandse onlusten. Een reeks tabellen geeft een idee over de kwantitatieve evolutie van het ledenaantal en over de geografische verspreiding van de korpsen.
R.V.U.

J. Brose, 'Un comité napoléoniste à Verviers en 1834', *La vie wallonne*, XLIX (1975) 30-33, geeft interessante bijzonderheden over de publieke opinie te Verviers na de Belgische revolutie. De sterke pro-Franse gevoelens van de Luikse bevolking kregen te Verviers een uitgesproken Napoleonistische kleur.
R.V.U.

Aan Groen van Prinsterer werden in de loop van de tijd al verschillende studies gewijd die op vaak interessante wijze bepaalde kanten van diens veelzijdig denken en handelen belichtten. Een moderne biografie waarin Groen's persoon volledig tot zijn recht komt ontbreekt evenwel. H.W.J. Mulder wil met zijn *Groen van Prinsterer, staatsman en profeet* (Franeker, 1973, 140 blz. *f* 12,50) enigszins de bestaande leemte vullen. Zijn beknopte studie is kennelijk geschreven voor een breed, orthodox-protestants publiek en zal daar wellicht in een behoefte voorzien. Zij geeft allerlei informatie over Groen's levensloop, is leesbaar geschreven en pretendeert geen originele bijdrage te zijn. Zij is evenmin steeds strikt wetenschappelijk, omdat Mulder bijvoorbeeld in hoofdstuk 4 een gedurfde theologische interpretatie van de twintigste-eeuwse geschiedenis geeft. Zoiets kan men evenwel een auteur niet verwijten voor wie ook de Geschiedenis een bron van Openbaring is. Als tijdsdocument is dit boekje vooral interessant; het loopt namelijk uit op een pleidooi voor het herstel van het christelijk karakter van de Nederlandse staat. Volgens de auteur zijn moraal, recht, traditie en de bescherming van minderheden alleen in een christelijke staat veilig. De moderne, geseculeerde staat kan een dergelijke conserverende rol niet vervullen. Vandaar, allerlei door de auteur opgemerkte ontaardingsverschijnselen. Mulder wendt zich nu tot Groen voor de oplossing van dit probleem. Evenals de overigens door de auteur verafschuwde 'christelijke revolutionairen' wijst hij A. Kuyper's staatkundige concepties van de hand. Nu de door Kuyper zo naarstig bevorderde verzuiling afneemt, stijgen kennelijk Groen's papieren. Maar welke Groen kent het medicijn tegen de ontkerstening van de staat? De pleitbezorger van de strikt neutrale staat of de man die niet los kon komen van het gereformeerd étatisme en aan de bekorende gedachte van het herstel van de christelijke staat tenslotte geen weerstand kon bieden? Daar Groen regeneratie van

de staat van een herleefde kerk verwachtte was het in zijn tijd al onduidelijk hoe zijn ideaal praktisch verwezenlijkt kon worden. Kuyper's resolute streven naar verzuiling miste Groen's aarzeling op dit punt en betekende impliciet dat voorlopig de herkerstening van staat en samenleving

werd opgegeven. De secularisatie is nu zover gevorderd dat ook Kuyper's ‘pis aller’ niet meer functioneert; het lijkt dan ook meer bij de profeet dan bij de staatsman te passen om de blik te vestigen op een nog verder in het verleden liggend ideaal.
C.A.T.

A. Keersmaekers, ‘Conscience en zijn uitgevers’, *Dietsche Warande en Belfort*, CXVIII (1973) 662-670 en ‘Conscience's moeizame carrière’, *Noordgouw*, XXI (1972) 121-142 zijn ook voor de historicus belangrijk omdat ze een merkwaardig licht werpen op de wereld van het Belgische uitgeversbedrijf in de negentiende eeuw en op het inkomen van een toch vooraanstaand auteur.
R.V.U.

J. Giele, ‘De oppositie der “volksmannen” (1850-1869)’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, II (1975). De auteur beschrijft de ideeën en aktiviteiten van deze losse groep geestelijke erfgenamen van de radikale demokraten uit de jaren veertig van de negentiende eeuw. Vooral om hun belang voor de totstandkoming van de sektie Nederland van de Eerste Internationale.
P.D.'tH.

Met een drietal bijdragen aan het ‘Biografisch woordenboek van de Nederlandse arbeidersbeweging’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, II (1975) is de goede traditie uit het oude *Mededelingenblad* van de NVSG voortgezet, al was toen de titel anders, namelijk ‘Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland tussen 1860 en 1940’. Er zijn al heel wat biografische schetsen van oude arbeidersbewegers in verschenen; hopelijk zullen ze ooit nog eens gemakkelijk toegangkelijk worden uitgegeven. De hier aangekondigde bijdragen handelen over ‘Foeke Kamstra (1870-1950)’, ‘Meindert Rozenga (1854-1901)’ en ‘Sjoerd Siebrens van Veen (1828-1897)’.
P.D.'tH.

Het eerste nummer van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (mei 1975) begint met een artikel van P. van Horsen en D. Rietveld, ‘De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur’. De auteurs beloven verder speurwerk en artikelen, waarin het wisselvallig lot van de Bond nader zal worden geanalyseerd.
P.D.'tH.

De eerste socialisten in het R.(egout) K. Maastricht, zoals W.H. Vliegen, vormen het thema van de kandidaatsscriptie van J. Perry die onder de titel ‘Socialisme in Maastricht 1884-1894’ in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, I (mei 1975) is opgenomen. De auteur betreurt het tijdgebrek dat hem verhinderde meer bronnenmateriaal te bestuderen. Misschien komt dat nog wel eens. Intussen vormt het artikel best een aardige tussenbalans.
P.D.'tH.

F.S. Gaastra, ‘Werknemers en werkgevers in de Rotterdamse haven (1900-1920)’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, II (1975). Het is de bij- (of om-) gewerkte tekst

van een lezing waarin, ondanks de titel, in zeer grote lijnen de Rotterdamse havenarbeidersprak-

tijk wordt getoetst aan de resultaten van enkele onderzoekingen naar faktoren die de stakingsbereidheid van vergelijkbare groepen elders beïnvloedden.

P.D.'tH.

In *Arnhem veertig Arnhem vijfenveertig* (Zutphen: De Walburg Pers, 1974, 76 blz., *f* 10. -) beschrijft Johan van der Woude op indringende wijze hoe de inwoners van Arnhem de bezetting van hun stad beleefden en hoe zij reageerden op de evacuatie. Van der Woude heeft de beschreven periode van september 1944 tot mei 1945 aan den lijve ondervonden en zijn boekje is voornamelijk gebaseerd op het dagboek dat hij tijdens de oorlogsdagen in Arnhem en daarna heeft bijgehouden. Van der Woude schreef zijn boekje van 7 tot 14 augustus 1945 in Arnhem en het is in december 1945 gepubliceerd onder de titel *Arnhem*, *betwiste stad*. Voor deze nieuwe uitgave heeft Van der Woude de tekst bekort en het taalgebruik gemoderniseerd.

G.N.V.D.P.

Naamlijst van medewerkers/sters

F.R. Ankersmit, Oosterweg 65, Haren
J. Art, Blandijnberg 2, 9000 Gent
M. Baelde, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Knokke-Heist
F. Bakker, Troelstralaan 102, Groningen
J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht
E.P. de Booy, Frans Halslaan 74, Bilthoven
J.A. Bornewasser, Jericholaan 1, Nijmegen
Th.S.H. Bos, Veldspaatstraat 162, Groningen
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, Niehove
C.R. Boxer, Ringshall End, Little Gaddesden Birkhamstead, England
M.C. Brands, Tooropkade 9a, Heemstede
J.R. Bruijn, Hofbrouckerlaan 21, Oestgeest
L. van Buyten, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
R.C. van Caenegem, Veurestraat 18, St. Denijs-Westrem
J. Charité, Boshuizerlaan 3, Leiden
M. Cloet, Brabanconnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
J. Craeybeckx, Chemin du Grand Galop, 4, Ohain-Brussel
H. Daalder, Van Tedingerbrouckstraat 28, Den Haag
H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
W.J. Formsma, Van Houtenlaan 172a, Groningen
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, Nijmegen
P.A.M. Geurts, Mesdagstraat 8, Nijmegen
G.C. Gibbs, Birkbeck college, University of London, Malet street, London WC1, England
A.J. de Groot, Hooiweg 16, Eelde
P.D. 'tHart, Renesselaan 36, De Meern
P. van Hees, Aziëlaan 730, Utrecht
G. van Herwijnen, Bloemgracht 4, Amsterdam
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, Den Haag
J.A. van Houtte, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
H.C. Hubbeling, Mozartstraat 22, Groningen
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, Leiden
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, Amsterdam
A.E.M. Janssen, Van Nispenstraat 25, Nijmegen
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
A.A. de Jonge, Sportlaan 283, Den Haag

A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen
D. Keymolen, Maria Theresiastraat 14, 3000 Leuven
J.A. de Kok ofm, Kometenlaan 74, De Bilt
W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
P.H.J. van der Laan, Amsteldijk 67, Amsterdam
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, Haren
G.J. Meijer, Nieuwe Kerkstraat 8, Vlaardingen
E. van Mingroot, Merellaan 18, 3302 Linden
P. van Peteghem, Blandijnberg 2, 9000 Gent
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, Utrecht
J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen
C.S.M. Rademaker, Van Ostadestraat 270, Amsterdam
W.A. van Rappard, Anjelierenlaan 7, Aerdenhout
W.F. Renaud, Scharlakendreef 76, Utrecht
C. Reynders, Stadionkade 67, Amsterdam
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, Leiden
H.H. Rowen, Department of History, Rutgers University, New Brunswick, N.J. 08903 USA
N.C.F. van Sas, p.a. Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht
Luc Schepens, 'tSpeelhof 80, 8200 Brugge
G.J. Schutte, Roeltjesweg 10, Hilversum
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, Wageningen
E. Stols, De Croylaan 11, 3030 Heverlee
W. Thys, Groeningenlei 155, 2550 Kontich
L. van Tongerloo, Euterpedreef 51, Utrecht
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
Louis Vos, Bankstraat 41, 3000 Leuven
O. Vries, Keatlingwier 15, Westergeast
Joh. de Vries, Drossaard van Wesepstraat 6, Tilburg
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
S.L. van der Wal, Veenbesstraat 732, Soest
H. Wansink, Copijnlaan 12, Groenekan
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, Haren
A.G. Weiler, Baljuwstraat 20, Nijmegen
A.W. Willemsen, Victor Hugoplantsoen 8 III, Utrecht
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oestgeest

De auteurs

H. Baudet (1919) is hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
J.C. Boogman (1917) is hoogleraar in de algemene en vaderlandse geschiedenis van de nieuwere tijd, Rijksuniversiteit Utrecht.
J.R. Bruijn (1938) is wetenschappelijk hoofdmedewerker voor zeegeschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden.
J. Charité (1925) is wetenschappelijk medewerker bij het bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse geschiedenis, Den Haag.
H.W. von der Dunk (1928) is hoogleraar in de geschiedenis van de twintigste eeuw, Rijksuniversiteit Utrecht.
W.F. Renaud (1941) is wetenschappelijk ambtenaar bij het bureau der Rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis, Den Haag.
Louis Vos (1945) is assistent bij het departement geschiedenis, afdeling geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, Katholieke universiteit Leuven.
Joh. de Vries (1927) is hoogleraar in de economische geschiedenis, Katholieke hogeschool Tilburg.
A.W. Willemsen (1930) is eerste onderbibliothecaris, Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Het bestuur van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht maakt bekend, dat het secretariaat der vereniging is overgegaan op prof. mr. C. Moorman van Kappen (werkadres: Instituut voor Rechtsgeleerdheid K.U., Oranjesingel 72, Nijmegen), het penningmeesterschap op mr. P.L. Nève (werkadres: Juridisch Instituut Un. v. A'dam, O.Z. Achterburgwal 217-219, Amsterdam). Voor inlichtingen omtrent het lidmaatschap wende men zich tot genoemde secretaris of penningmeester, bij voorkeur schriftelijk.